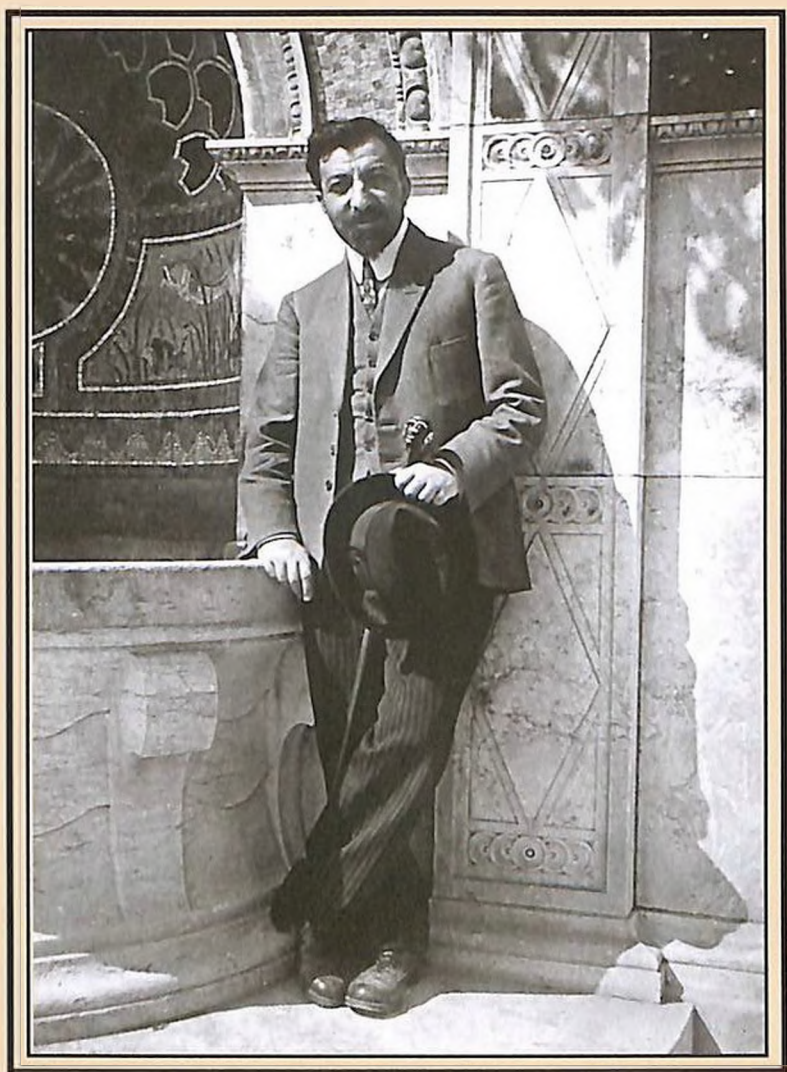

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒԻ
ԱԿԱԴԵՄԻԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ XIII ՀԱՏՈՐԸ
ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ ԱԶԳԱՅԻՆ ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐ
ՄԻՔԱՅԵԼ ԵՎ ԿԱՐԵՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆՆԵՐԻ
ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

Մ. ԱԲԵՂԾԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՍՆՁՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ԿՐԱՆՈՐԻՆԱԿ

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ

ՀԱՏՈՐ ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

(1889-1923)

ՊԵՏԱԿԱՆ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ԷՆԻԹ
ՊՐԻՆՏ
հրատարակություն

ԵՐԵՎԱՆ 2020

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱՍ. Մ.Արեղյանի անվան
գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ
Ա. Վ. Իսահակյան (գլխավոր խմբագիր), Վ. Գ. Դևրիկյան,
Վ. Ա. Կիրակոսյան, Ա. Մանուկյան, Է. Գ. Միլիտոնյան,
Ա. Վ. Մուշեղյան, Ս. Պ. Մուրադյան,

Բնագրերը հավաքագրեց Ավիկ Իսահակյանը

Բնագրերը հրատարակված յան պատրաստեց, ծանոթագրեց և
անվանացանկը կազմեց Լաուրա Վիրաբյանը

Հատորի խմբագիրներ
Վ. Գ. Դևրիկյան, Ա. Վ. Իսահակյան

Իսահակյան Ավետիք

Ի 755 Երկերի, լիակատար ժողովածու տասնչորս հատորով: Հատոր
տասներեքերորդ: Նամակներ (1889-1923)/ Ավ. Իսահակյան.-
Եր.: «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 2020, 720 էջ:

ՀՏԴ 821.19-6 Իսահակյան
ԳՄԴ 84(5Հ)

ISBN 978-9939-75-530-4

© «ԷԴԻԹ ՊՐԻՆՏ» ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ, 2020

© Մ.ԱՔԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ, 2020

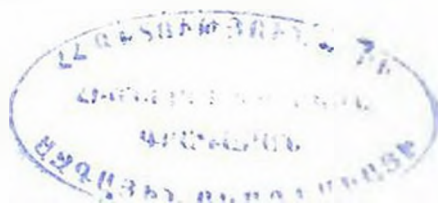
© ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԸՆՏԱՆԻՔ, 2020

Saluti dal LIDO - (Venezia)

Ավետիք Իսահակյանի ուրվագիծը, Վենետիկ, Լիդո, 1924 թ.
(փոստային բացիկ)

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ

Ավետիք Իսահակյանի գրական ժառանգության պատկառելի մասն են կազմում 1899-1957 թթ. գրած մամուլները:

Ավետիք Իսահակյանի մահից հետո սփյուռքահայ մամուլում հայտնվում են բանաստեղծի մամուլները՝ ուղղված դաշնակցական տարբեր գործիչների: Բոստոնի «Հայրենիք» թերթում Ռուբեն Դարբինյանը հրապարակում է իր ստացած մամուլները, Եգիպտոսի «Արև» և «Յուսաբեր» թերթերում տպագրվում են Ավ. Իսահակյանի գրած մամուլները Վահան Նավասարդյանին և Վարդգես Ահարոնյանին: «Յուսաբերի» խմբագրությունը որոշում է ի մի բերել Ավ. Իսահակյանի մամուլները՝ ուղղված դաշնակցական գործիչներին և մամուլով դիմում է շատ ընկերների՝ առաջարկելով խմբագրությունն ուղարկել Ավ. Իսահակյանից ստացած մամուլների պատճենները: Այս խնդրանքին արձագանքում են Վարդգես Ահարոնյանը, բժիշկ Երվանդ Խաթանասյանը: Հանգուցյալ Վահան Նավասարդյանի մամուլներն արդեն հրապարակվել էին «Յուսաբեր» թերթի տարբեր համարներում, Ռուբեն Դարբինյանի մամուլներն էլ հրապարակվել էին «Հայրենիք» թերթի 1957-1958 թթ. հաջորդական համարներում: Այս չորս գործիչներին ուղղված մամուլները համատեղվում են և 1959 թ. Կահիրեի «Յուսաբեր» հրատարակչությունը տպագրում է «Ավետիք Իսահակեանի մամուլները Վ. Նավասարդեանին, Ռ. Դարբինեանին, Ե. Խաթանասեանին, Վ. Ահարոնեանին» 124 էջանոց գիրքը, որն ընդգրկում է 1921-1926 թթ. գրած 69 մամուլ: Այս գիրքն ապացուցում էր, որ բանաստեղծ Ավ. Իսահակյանը մինչև 1926 թ. իր գրական գործունեությանը զուգահեռ զբաղվել է ման

քաղաքական գործունեությամբ: Բաշ գիտակցելով, թե այդ նամակները խորհրդային երկրում ապրող Ավ. Իսահակյանի համար ինչ վտանգ կարող էին ներկայացնել՝ նրա դաշնակցական ընկերները դրանք խոհեմաբար ասպարեզ են հանում միայն բանաստեղծի մահվանից հետո:

1962 թ. Բեյրութում տպագրվում է Սիմոն Վրացյանի «Հին թղթեր նոր պատմութեան համար» գիրքը, որտեղ ներկայացվում են դաշնակցության տարբեր գործիչներից Վրացյանին գրած նամակներ, տարբեր բնույթի արձանագրություններ ու զեկուցումներ, իսկ «Յաւելուած. Աւետիք Իսահակեանի նամակները» բաժնում (էջ 334-367) զետեղված են Ավ. Իսահակյանի նամակները՝ Սիմոն Վրացյանի առաջաբանով: Գրքում տպագրված է Ավ. Իսահակյանի գրած 14 նամակ, որից 10-ը ուղղված է Սիմոն Վրացյանին, երեքը՝ Համո Օհանջանյանին, մեկը՝ դոկտոր Հ. Ներսիսյանին:

1975 թ. «Հայաստան» հրատարակչությունը լույս է ընծայում Շավարշ Գրիգորյանի կազմած «Ավետիք Իսահակյան. Բանաստեղծի սիրտը» (Նամակներ ուղղված Աննա Բերդյանին) գիրքը՝ կազմողի «Հավերժ սիրահարը» առաջաբանով: Գրքում հրապարակված նամակների թիվը 16 է:

Մինչև օրս տպագրված բանաստեղծի նամակների ամենածավալուն հատորը գրականագետ Արամ Ինճիկյանի կազմած Ավ. Իսահակյան, ԵԺ վեց հատորով, հ. 6, Նամակներ (Երևան, «Սովետական գրող», 1979, 430 էջ) ժողովածուն է: Այս գիրքը Իսահակյանի թողած նամակագրական ժառանգության միայն մի մասն է ընդգրկում, բնականաբար այնպիսի նամակներ, որոնք հնարավոր էր տպագրել խորհրդային երկրում՝ գրաքննության պայմաններում: Ուստի և ընտրված մի շարք նամակների տեքստերում Ինճիկյանը արել է որոշ կրճատումներ: 1975 թ. Արամ Ինճիկյանի մահը խանգարում է հատորը լիարժեք կազմելու աշխատանքին. նա չի հասցնում ծանոթագրել նամակները և ավարտին հասցնել սկսած գործը: Նրա մահից հետո 6-րդ հա-

տորի անվանացանկ-բառարանը կազմել է նրա դուստրը՝ Արմիկ Ինճիկյանը:

Նամակների 6-րդ հատորում ընդգրկված է Վարպետի՝ տարբեր տարիներին գրած 333 նամակ, որոնց հիմնական մասը Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանում պահվող Ավ. Իսահակյանի ֆոնդից են:

Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության նամակագրությունների դիվանում պահվող Ավ. Իսահակյանի ձեռագիր նամակները գրականագետ Մարտիրոս Մինասյանը հրատարակում է 1983 թ. Բելյուրի «Բագին» հանդեսում: Հետագայում դրանք մեկտեղվում են «Աւետիք Իսահակեան. Նամակներ Բ. Պիլեզիկեանին, Ն. Ակինեանին, Սիմոն Յակոբեանին» (Ժնև, 1996, 77 էջ) գրքի մեջ, որի կազմողը, ծանոթագրողը և առաջաբանի հեղինակը Մարտիրոս Մինասյանն է: Ժողովածուում ընդգրկված նամակների թիվը հասնում է 63-ի:

2016 թ. Երևանի պետական համալսարանի հրատարակչությունում տպագրվում է «Ավետիք Իսահակյանի նամակները» ժողովածուն, որը ժամանակին կազմել էր Գրականության և արվեստի թանգարանի աշխատակից Արփիկ Ավետիսյանը: Ծանոթագրությունները հետագայում համալրել և այդ ժողովածուն հրատարակել է նրա թոռը՝ Լիլիթ Ավագյանը: Գրքում ընդգրկված Ավ. Իսահակյանի 267 նամակից 69-ը տպագրվել է առաջին անգամ:

Որոշ աղբյուրներ հուշում են, որ Ավ. Իսահակյանը նամակագրություն է ունեցել նաև Նիկողայոս Ադոնցի, Նիկոլ Աղբալյանի հետ: Այս նամակները, հավանաբար պահվում են Անթիլիասի գրապահոցներում:

Ավ. Իսահակյանի ակադեմիական հրատարակության XIII և XIV հատորները ներառում են մինչև այսօր հայտնի և անհայտ, ինչպես նաև բանաստեղծի ընտանեկան արխիվում պահվող անտիպ նամակները: Բնագրերը հավաքագրվել են Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի

թանգարանի տարբեր ֆոնդերում, Հայաստանի ազգային արխիվում, Վեներտիկի և Վիեննայի Միախարյան միաբանության ձեռագրատներում, Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, հայաստանյան և սփյուռքահայ մամուլի էջերում հրապարակված, մշակութային գործիչների տուն-թանգարաններում կամ ընտանեկան արխիվներում պահվող Ավ. Իսահակյանի մամակները: Գտնվել է ընդհանուր առմամբ Ավ. Իսահակյանի գրած շուրջ 850 մամակ (1889-1957 թթ.), որոնք ավելի քան կրկնակի անգամ գերազանցում են Վարպետի մամակագրական ժառանգության մինչև այժմ հրատարակված բնագրերի քանակն ու ծավալը:

Ներկա հրատարակության մեջ կատարվել են մի շարք բնագրային և թվագրման ճշտումներ, վերականգնվել են նախկինում տպագրված մամակների տեքստերում տարբեր պատճառներով (հիմնականում գրաքննական բնույթի) կրճատված հատվածներ: Կազմվել են բոլոր մամակների բնագրագիտական և աղբյուրագիտական տեղեկանքները, ճշգրտվել են նախորդ հրատարակությունների ծանոթագրություններում տեղ գտած բազմաթիվ սխալներ ու անճշտություններ:

Ավետիք Իսահակյանի ներկա հատորը, ի թիվս մեծ բանաստեղծի երկերի ակադեմիական հրատարակության մյուս հատորների, հսկայական նոր նյութ է բերում ուսումնասիրելու և մեկնաբանելու Ավ. Իսահակյանի կյանքն ու ստեղծագործությունը:

XIII հատորն ընդգրկում է Ավ. Իսահակյանի 1889-1923 թթ. գրած 333, իսկ XIV հատորը 1924-1957 թթ. գրած 500-ից ավելի մամակ:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

(1889-1923)

1. ԱՐԱՄ ԻՍԱՀԱՅԱՆԻՆ

1889, 3 դեկտեմբերի, Էջմիածին

Սիրելի եղբայր Արամ ջան և ջան,
 ունեմ շատ սիրով և կարոտով բարև քեզ և բոլոր տա-
 նեցվոց:

Սիրելի Արամ, ես ձեր նամակը ստանալուց հետո մի
 նամակ գրեցի քեզ իբր պատասխան և սպասում էի քեզա-
 նից փոխադարձը, սակայն չստացա և այդ պատճառով էլ
 ահա երկրորդն եմ գրում և խնդրում եմ պատասխան (իսկ
 հասցես կարծեմ ձեզ հայտնի է): Խնդրեմ, ներողամիտ ե-
 ղեք, որ երկար ժամանակներով ձեզ նամակ չեմ գրում, ո-
 րովհետև ժամանակ չկա. ճիշտ եմ ասում՝ ժամանակ չկա.
 մեր միակ պարապ օրերն են տոն օրերը, իսկ այդ օրերում
 այնքան եկեղեցի և գյուղ ենք գնում, որ ժամանակը վեր-
 ջանում է, մինչև անգամ պարապել չենք կարող:

Խնդրեմ ներեք ինձ այս իմ անկապ և կցկտուր նամակի
 բովանդակության վերա, որովհետև շատ շտապ էի, պա-
 տարագ պիտի երթայինք:

Ձեր եղբայր Ավետիք

Ծննդին մի երկար, շատ երկար նամակ կգրեմ:

Ի ճեմարան

Ի Էջմիածին

1889 թ. 3-ն դեկտեմբերի

2. ԱՐԱՄ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

1890, 11 փետրվարի, Էջմիածին

Սիրասուն եղբայրդ, Արամ ջան.

չատ բարև քեզ և ձերայիններին՝ ամուսն¹, մայրիկին², Բագրատին, Հայկին, Երվանդին, Փեփրոնիային, Մարիամին և Ծերուհին³. շնորհավորում եմ նույնպես և ձեր բարեկենդանը⁴, և մեծ պասը, և ամուսնունդը թյուրում: Այո՛, ստացա քո նամակը և ի՞նչ... Ինչե՛ր իմացա, բոլորովին հակառակ իմ կարծյաց. ես սպասում էի նոր-նոր տեղեկություններ մեր քաղաքից, և այո, արդարև, ստացա նոր-նոր անբավականություններ քեզանից՝ իմ հոգուս ամենամտերիմ առարկայից... Ամո՛թ մեզ և մեր կոչումին: Այո, 1.000.000.000... անգամ այո. դու տեղիք ունեիր նեղանալու, սակայն ոչ առանց քննելու պատճառը. բայց և այնպես հուսամ, զի ներողամիտ լինես դեպի ինձ՝ քո հոգևոր և մարմնավոր ընկերին: Արամ, իմ եղակի մտերիմ, իմ անգնահատելի սիրելի, ոչ թե միայն լոկ արտաքին ծեսերով, այսինքն՝ մի չնչին պատկերով կարող եմ հայտնել դեպի քեզ ունեցած իմ անկեղծ, հավերժական, սուրբ և եղբայրական ու ընկերական սերս. սերս, այո՛, որ բխում է մի սիրալիր ու սիրող սրտից, մի սեր, մի սիրտ, որին ո՛չ մի զորեղ տարր չի կարող բաժանել մեզանից. մեր մեջ վաղուց էր տեղի ունեցած մի սեր, մի սոսինձով շաղկապված սեր, որը հաճախ մեր պատանեկան դյուրադրողությունից մերժվում է, սակայն ոչ հարատև, այլ ըոպեական, բայց այժմ մենք կապված ենք աներևույթաբար, դյուցազնական, հաստատուն սիրով, որի խարիսխը հայ Արամազդեից⁵

է շնորհված մեզ. այն սերը, որ կա <իմ> մեջ, գոնյա ես համոզված եմ, այն նազելի դիցուհի՝ Աստղիկից⁶ է պարգևված, որի միացուցիչ կապը՝ զոդը հայր Հեփեստոսից⁷ է զոդված. ուրեմն մի այսպիսի դյուցազնական սերը կարող է հասցնել մեզ մեր բախտավորության և մեր վսեմ իդեալի գազաթնակետին: Արա՛մ, ես անգոր եմ, ես չեմ կարող միանգամայն ճարտարությամբ թափել իմ սրտի խորշերից սիրո բոլոր զգացմունքներս. ես Աթենասից⁸ չունեմ ճարտարության ընծայած ձիրք. իմ գրիչը, թեև անսանձ և ազատ, բայց մոսալից պարգևված կամ դյուլթված չէ, որով ես քեզ գրավեմ, այլ ես ունեմ մի սիրտ, մի զգայուն սիրտ, որ վառ է սիրո անշեջ կայծերով, և իմ սիրտը նմանվում է Մասիսին, որ արտաքուստ, իբրև մի ալեզարդ ծերունի, խաղաղ և մեղմ կանգնած, բայց երբ մի բանից բորբոքվում է, դուրս է տալիս այդ ծալտյալ ծերուկը յուր ծոցից, սրտից յուր զգացմունքները, բայց ոչ բոլոր, այլ մի մասը, և նորա խորքերում դեռ ծխում են մնացորդները. նույնպես և ես կամ սիրտս՝ հանդարտ արտաքուստ, բայց վրդով ներքուստ, ես էլ դրդված մի անախորժ բանից, դուրս եմ տալիս իմ սրտի խորքերից իմ զգացմունքներս, բայց ոչ բոլորը, այլ մի մասը, և մնացածը ծխում է իմ սրտում: Արա՛մ, դու ի՞նչ ես ուզում մեկից, որ սիրում է քեզ յուր բոլոր հոգով, կանացի սիրուց առավել, ինչպես յուր անձը, և՝

«Օ՛հ, Արամ, Արամ,
Անկեղծ և սուրբ սեր՝
Այս է նշանաբան մեր»:

Կարծես մի ակամա ազդումից դուրս է ցայտում իմ բերանից այս գողտրիկ, փոքրիկ, բայց վսեմ միտք և գաղափար պարունակող այս տողերը, այս խոսքերը պիտի դրոշմած լինեն մեր ճակատի վրա ոսկյա տառերով, և կարող եմ ասել, որ այս է իմ «սրտի միակ թարգմանը», իմ հոգու «միակ թարգմանը»:

Կարծեմ, Արա՛մ, բավական է այսքան սիրո վերա խոսելս, այժմ դառնամ այլ նյութերի: Մեզ արձակեցին ամսույս 3-ին. ներկայացում չունեցանք, բայց պարահանդեսներ և հանդեսներ՝ ոչ սակավ, իսկ ես մերթ գյուղումն եմ անցկացնում ժամանակս, մերթ ճեմարանում: Արա՛մ ջան, խնդրեմ ինձ տեղեկություններ տաս մեր քաղաքի կյանքից, հետո՝ Համազասպից՝ մի մոռացյալ եղբորից. վա՛յ ինձ, ես պարծանքով եմ խոստովանում իմ մեղքս և ինձ մեղավոր եմ գտնում այն բանում, որ նամակ չեմ գրում նրան, բայց մասամբ էլ ես մեղավոր չեմ. ծանոթություն չունեմ նրա վերա, և նույնպես եթե, գիտես հարկավ, մի քանի ծանոթություններ՝ հորեղբորանց Մարտինից և յուրայիններից և ուրիշներից:

Իսկ ինչ կվերաբերի մեր գալոց քեֆի ծրագրի մասին, հետո կխոսեմ:

Մնամ քո ցանկալի նամակին սպասող, քեզ սիրող և զանազան «ող» վերջավորված ածականներով, եղբայր՝

Ավետիք Իսահակյան

Շուտով գրե նամակդ և երկար:

Ճեմարանում
1890, 11 փետրվարի

3. ԱՐԱՄ <ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ>

<18>90, 6 մայիսի, էջմիածին

Անմոռանալի Արա՛մ.

ընդունիր իմ անձկալի բարեւս և հաղորդիր բոլորին, բոլորին, որոնք սիրում են քեզ և ինձ՝ սրտով անմեկիներին:

Սիրեցյալդ իմ Արամ, իմ այսքան երկար ժամանակ նամակ չգրելուս պատճառը ո՛չ այլ ինչն էր, եթե ոչ ժամա-

նակի սղությունը. սղությունն եմ ասում, որովհետեւ արդեն սկսվել են մեր հարցաքննությունները. սույն ամսույս 4-ին հանրահաշվից — ակգեպրիայից քննվանք և բավականին հաջող անցավ. մենք մայիսի 26-ին քննություններից կպրծնինք և՛ շատ կարելի է, հունիսի 2-ին ճանապարհ ընկնինք դեպի հայրենիք:

Այո, ստացել եմ քո ուղարկած վերջին երկու նամակները (Չոբանյանից), բայց, եղբայր, միթե կարելի է այդպես, այդպես անզգուշ լինել... Քո ամենավերջին նամակը, որ ուղարկել էիր Չոբանյանի հետ, բոլորովին բաց և հարկավ՝ մի քանի անգամ կարդացած, հասավ ինձ. անզգուշության արգասիք: «Ամեն վնաս մի խրատ է» — ասել են, թող այս ևս լինելով մեզ մի խրատ, գնա՛, խառնվի՛ պատանեկան անհեռատես արարքների հետ...

Արամ ջան, ես կարդացի Մարտիրոսի¹ հետ ուղարկած նամակդ՝ հասնելով այն կետին, որտեղ գուժում էիր վաղամեռիկ Վարիգոյի մահը և՛ կարծես մի թունավոր նետ կարեվեր խոցոտեց սիրտս, խոցոտեց, ոչ թե իբրեւ բարեկամուհու համար, այլ որպես մի կենդանի և վաղաթառամ վարդի, ճիշտ որ «Նէ» վարդ էր և վարդից շատ չապրեցավ. այո՛, «Նէ» մեռավ, բայց թողեց մի խանդադատելի նախադասություն մեր ծարավի սրտում՝ «Կտորըմ կփնթփնթա», որով մենք անմահացնում ենք «Նէրա» սուրբ հիշատակը մեր սրտում...

... Արամ, ինձ շատ վրդովեցրեց քո երկդիմի խոսքերը, բայց ինչո՞ւ, ի՞նչ կարիք կա. մինչդեռ բոլորիս պսակողը Մահն է... Հնադարյան փիլիսոփան², որ լողում էր գիտության օվկիանի մեջ, կարծես ահամայիցս գոչեց՝ «Ունայնություն ունայնությանց, ամենայն ինչ ունայնություն»³ և մենք՝ հասարակ մահկանացուքս, ինչո՞ւ պետք է վհատվինք... Երբե՛ք, երբե՛ք և բյուր երբեք. մենք ծնել ենք որպես մի հասարակ քաղաքացի

անհատ և կաշխատենք մեռնել, որպես մի ազգօգուտ անդամ. թերևս վերջ տամ վայրախոսությանս, տաղտկալի է...

Ողջ լեր- ցտեսություն:

Մնամ քեզ սիրող քո եղբայր և ընկեր՝

Ավետիք Իսահակյան

Ապրիլի 23-ին եկավ Մայր Աթոռը Իտալիայի արքայորդին և փառավոր ընդունելություն ունեցավ. նույնպես և այցելեց ճեմարան¹:

Սրա մասին տանը կխոսեմ, հայրենի հարկի տակ:

Ավետիք

Արամ ջան, ես էլ լավ գիտեմ, որ դու էլ ժամանակ չունիս նամակիս պատասխանելու, ուստի այլևս չեմ սպասեքո նամակին, մի քիչ էլ համբերենք և ահա ի՞նչ՝ միմյանց մոտ — աներևակայելի և անասելի բոպե...

Ավետիք Իսահակյան

4. ՄԿՐՏԻՉ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

<18>90, 1 սեպտեմբերի, Էջմիածին

Սիրելի եղբայր.

Օգոստոսի 31-ին ողջ և անվնաս հասանք Վաղարշապատ, շնորհիվ Աստուծո:

Աղեքսանդրապոլից¹ դուրս եկած առաջին գիշերը անցկացրինք Ղփչաղում² հայր սուրբի մոտ, իսկ մյուս գիշեր՝ Մուղնիում:

Շատ բարև բոլորին:

Ամսույս 5-ին կսկսվին մեր դասերը և մի քանի օրից հետո կարճակեն ս. Մյուսուրի <օրհնության> համար:

Հակոբ Չոբանյանը³ շուտով կգա, նրանք էլ բարե ու-
նին տանեցվոց:

Շուտով նամակիս պատասխանը գրեցեք և Ալեքսան⁴
աղբոր հասցեն, որպեսզի նրան էլ նամակ գրեմ:

Ց'գրուիթյուն:

Մնամ Ձեր փոքր եղբայր՝
Ավետիք Իսահակյան

ՄԻԿԻԿ
11440

5. ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

1891, 1 օգոստոսի, Էջմիածին

Նորին Բարձր Սրբազնության Երեմիա եպիսկոպոսին
տեղակալին ատենապետի Ս. Սինոդի

Խնդիր

Անկասկած Հայտնի կլինեն Ձերդ Սրբազնությանը ձեմարանի աղմկալի խռովությունները, որոնք շատերի արձակման պատճառն եղան: Հայտնի կլինին նույնպես, որ այդ աշակերտներին ձեմարանից հեռացնողը նույն տեղի շնորհունակ սարկավազների անտեղի կասկածներն էին, որոնք յուրյանց ժամանակում մեծ գին ունեին վարչության աչքին:

Ես՝ ձեմարանի Դ. դասարանի սաներից մեկը ինքնաստեղծ կասկածներին ենթարկվելուց վախենալով՝ վաղօրոք թողի հուզված ձեմարանը, միակ օրինավոր վկայականից չզրկվելու համար: Բայց, որովհետև այժմ ձեմարանը բարեխնամ հոգատարներիդ՝ Ձերդ Գերապատվության և Սրբազան Տեսչի հսկողությամբ ազատ է խռովություններից, ուստի ուսանելու ջերմ ցանկությամբ դիմում եմ Ձերդ ողորմածությանը ձեմարանի մայրագույն որդեգրությունը խնդրելով:

Ձերդ Սրբազնության խոնարհ որդի

Ավետիք Իսահակյան

1891, 1-ը օգոստոսի

Վաղարշապատ¹

6. ԷԶՄԻԱԾՆԻ Ս. ՍԻՆՈԴԻՆ

1892, 15 նոյեմբերի, ԹԻՖԼԻՍ

*Սրբազան Հայր**Խոնարհաբար խնդրում եմ — Հայր Լևոն Խոջոյանի հասցեով Թիֆլիս ուղարկեք իմ մետրիկականն ու ծաղկի վկայականը:**Խնդրում եմ անտես չառնեք, որովհետև արտասահմանի անցագիր ստանալու համար անհրաժեշտ է:**Ընդունեցեք խորին հարգանքս.**Ձեր խոնարհ որդի՝ Իսահակյան Ավետիք*

15 նոյ<եմբեր> 1892

ԹԻՖԼԻՍ

*<Նամակի սկզբում ձեռագիր նշում.>**Ստացա հասցնելու համար 1892 թ. նոյեմբ. 25-ն
դպ. Սիմեոն Ղլտճյան՝*

7. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

<1893>, 28 մարտի, Էջմիածին

Սիրելի՛ քույրիկ.

Ի՞նչ գրեմ — արցունք, տանջանք, վիշտ, հեծծանք... — Թառամեցան ծաղիկները, հանգան կայծերը, ձմեռն եկավ. բոլք-բորան, մառախուղիս, մռայլ, անապատ, անապա՛տ առանց օազիսի. — ո՞ւր է երկինքը, աստղերը, ծիածանը, արշալույսը. ո՞ւր է, ո՞ւր է անդրանիկ սերը, սե՛րը պղատոնական, մաքո՛ւր, անարա՛տ, կուսակա՛ն... Ո՞ւր է, ո՞ւր... — Ես լալիս եմ, ես տանջվում!

Я вновь один, и вновь кругом
Все та же ночь и мрак унылый,
И я в раздумье роковом
Стою над свежей могилой:

Чего мне ждать, к чему мне жить,
К чему бороться и трудиться:
Мне больше некого любить,
Мне больше некому молиться!..¹

Այո՛, քույրի՛կ, այո՛, ես էլ ո՛չ ոքին չեմ սիրում, ո՛չ ոքի համար էլ չեմ աղոթում...

Սակայն, ո՛վ գիտե, կարող էի երևակայել, որ ա՛յն, ա՛յն ծաղիկը, որի բուրմունքից արբեցած ես ապրում էի, — թառամում է. — ո՛չ, ո՛չ, չէի կարող. միթե կարո՞ղ էի, միթե կարող էի չսիրել «նորան»?

Երբ ես հուսահատ, երբ ես մռայլ, երբ ես հիասթափ-
ված դիմում էի դեպի կորուստը — ո՛վ ինձ ձեռք տվեց,
ո՛վ ինձ մխիթարեց, ո՛վ ինձ քաջալերեց, ո՛վ ինձ հույսեր
խոստացավ — «Նա՛», «Նա՛»:

Երբ ե՛ս հոգնած կյանքից, երբ ե՛ս զզված գոյության
անմիտ կռվից, երբ ե՛ս մեռցրել էի հավատս դեպի մարդը
և աշխարհը — ո՛վ ինձ Նոր Աշխարհ տվեց, ո՛վ ինձ ի-
դեալներ տվեց, ո՛վ երկինքն ու երկիրը սրտումս իջեցրեց
— «Նա», «Նա»...

Ե՛րբ կյանքը իմ աչքում դատարկութուն էր, խաղա-
լիք էր, երբ աշխարհը կրքերի և զվարճությունների օրո-
րոց էր, երբ աշխարհը ճահիճ էր, մարդիկ՝ գորտեր — ո՛վ
ինձ ոգևորեց գիտության անվամբ — «Նա», «Նա՛»...

«Նա՛», «Նա՛», «Նա՛» — իմ փրկիչս էր...

Օ՛, «Նա՛» այժմ, «Նա՛» այժմ — տանջվում, դեռ արև
չտեսած գոլորշիանում է...

Օ՛, «Նրա» օրերը, երկնային օրերը համրած է...

Ձմեռն եկավ — «Նա» ծածկվում է, «Նա» թաքցում է...

— Եվ ես օրհնում եմ «Նորան»...

Բայց ե՛ս — ես ի՞նչ անեմ — ես ապրել եմ ուզո՛ւմ, ապ-
րե՛լ. ապրել — ինչո՞ւ — չգիտեմ...

Ես չեմ ուզում այսպե՛ս կորչել, ոչնչանալ — ապրել եմ
ուզում հանուն գիտության. գիտության, միայն գիտութ-
յա՛ն համար ապրել — և իմ կյանքը գիտության համար
նվիրել — ես գիտությա՛ն, անմա՛հ գիտության զինվոր եմ
ուզում լինել...

— Այսուհետև սիրո ո՛չ շող ու ցող, ո՛չ բույր ու թույր...

Խաբուսիկ աշխարհ — խորամանկ դիմակ...

Ա՛խ, եթե ես կարողանայի աղոթել Աստծուն, հավա-
տալ Աստծուն — երջանիկ կլինեի...

Եվ միթե կա երջանկություն աշխարհի մեջ — ո՛չ, ո՛չ,
նա ինքնախաբեկություն, ինքնամոռացություն, եսակա-
նություն է... Ա՛խ, ես թշվառ եմ, ես ապերջանիկ — չկա-

րեկցեք ինձ վերա. ես փոքրոգի չեմ, ես հաղթված չեմ, ես հաղթված չեմ կյանքի կռիւից: Զկարեկցե՛ք:

Իմ վի՛շտը, իմ վե՛րքը, իմ ե՛րգը թո՛ղ ձեզ չգրաւի, թո՛ղ ձեզանից ես արցունք չքամե... Միթե ձեր վարդերը կարող են պսակ լինել ինձ — չեմ կամենում... չե՛մ, չե՛մ...

Իմ արցունքները կարող են ինձ համար բուսցնել «Նորա» նվիրական շիրմից փշեր և մամուռ — և այդ ինձ բավական է որպէս պսա՛կ, որպէս հաղթանակ...

Դո՛ւք ուրախացեք, դո՛ւք ապրեցեք, դո՛ւք սպասեցեք դարձյալ — կյանքը դեռ ժպիտ տալիս է ձեզ համար — իսկ ինձ՝ ո՛չ...

«Նա» ձեզ համար մեռնում է, բայց ինձ համար՝ ո՛չ. «Նա» միշտ կենդանի կմնա և ի՛մ սրտում, իմ երգերո՛ւմ, և ի՛մ աղոթքներում — ավելի մաքո՛ւր, ավելի սո՛ւրբ... իսկ գաղտնի տանջանքով ավելի շուտ կհասնեմ կյանքի Նպատակին — գերեզմանին, քան թե դո՛ւք... և հավիտյան «Նա» սիրում և օրհնում է ինձ և ես՝ «Նորան»²:

Ավետիք

8. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻՆ

<1893>, 18 մայիսի, Ալեքսանդրոպոլ

Հարգելի վարժապետ,

Զգիտեմ ի՞նչու, բայց երկար ժամանակ է ոտանավորներիս տեղ չեք տվել «Տարազում»¹:

Իմ մեջ մի՞թե չկա բանաստեղծություն և իմ ոտանավորները սո՞սկ ոտանավորներ են — անգո՛ւյն, անգեղարվեստ և անկրա՛կ. գոնե իմ ինքնաճանաչությունը ինձ այդքան անբովանդակ չի կարծում... և մինչև անգամ խրախուսում է... իսկ Ձեր մոռացությունը ոչնչությունս երեսովս է տալիս և վիրավորում է ինքնասիրությունս:

Թույլ տվեցեք ասել այն, ինչ որ զգում եմ և մտածում.— անցյալները Դուք իրար հետևից, անընդհատ տպագրեցիք պ. Ա. Ծատուրյանի² ոտանավորները, իսկ վերջերս պ. Հ. Կոստանյանինը³.— ախր չէ՞ որ այդ — իմ կարծիքով — թերթի համար միապաղաղությունն է, ընթերցողները ծանոթ լինելով ծանոթ բանաստեղծների մոտիվների հետ, տաղտկությամբ են կարդում համարյա կրկնությունները — և այս եզրներից այն է եզրակացվում, որ ավտորիտետ ասած բանը հանդուգն է, և այդպիսով նոր ծլող ուժերը խոնարհվում են նրա առաջ՝ կորցնելով իրենց անհատականությունը... Իհարկե, հարցը ուրիշ տեսակ կձևակերպվի, եթե լինի անաչառ ընտրություն և անալիզ, իսկ այդ մենք չունինք...

Ձեզ ուղարկել եմ շատ ոտանավորներ. անցյալ անգամները ուղարկել էի «Իսպանական արաբների սիրո երգերից — երեք երգ», բայց չտպվեց. այժմ ուղարկում եմ մի քանի հատ (6) «Տարազի» համար: «Մայիս» ոտանավորս «Տարազի» համար կորցրել է իր սեզոնը — ավելի պատշաճ է «Աղբյուրի»⁴ համար:

Սրանց հետ ուղարկում եմ «Արգինայի լույսի» մասին գրածս:— «Նոր դարի»⁵ № 78⁶ գրած էր այդ երևույթի վրա և նրան աստվածացրած. մարդ կատաղում է, երբ ամեն մի բան տպվում է այդ թերթում և մնում անբողոք.— խնդրում եմ «Տարազի» մոտիկ համարում տպեք «Լույսի» մասին գրածս. աղեքսանդրապոլցիք և շրջակա ավանները լույսի մասին սպասում են մի միտք հանգստացնող բան:

Սիրելի վարժապետ, եթե հետաքրքրվում եք իմ դրությամբ, կարճ ասեմ.— գարունս ես գյուղերում պարապում էի գործնական գյուղատնտեսությամբ⁷: Արտասահմանի անցագիր չէին տալիս, այժմ երաշխավորների միջոցով տալիս են և ես մոտ ժամանակներս կուղևորվեմ:

Ընդունեցեք համակրանքս.

Ձեր աշակերտ՝
Իսահակյան Ավետիք

9. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻՆ

<18>93, 30 հոկտեմբերի, Լայպցիգ

Սիրելի վարժապետ.

Վերջապես որոշեցի այս երկու սեմեստրը գոնե անցկացնել այստեղ, իսկ մյուսներն — այդ ժամանակը ինձնից լավ կտնօրինեմ:

Երկար տատանմունքից հետո — երևի ներքին ձայնիս ուժով — ընտրեցի իբրև մասնագիտություն նոր գրականությունը և դրան լրացուցիչ գիտություններից, նույնպես լսում եմ (որը հիմա դեռ քիչ եմ հասկանում) արևելյան ազգերի դիցաբանությունն ու բանաստեղծությունը. լսում եմ և Գեղարվեստի պատմությունը — ծագումը, զարգացումը Հնդկաստանում, Հունաստանում և այլն:

Առանձնապես ուշք եմ դարձնում մի լեկցիայի վրա — Նիբելունգների¹, Ռիլանդի², Դյուրինի³ և այլն — ժողովրդական բանահյուսության վրա: Այսքան:

Թե արդարև անսխալ ընտրություն եմ արել՝ ես գոնե կասկածում եմ. ուղիղ է, որ ես գրում եմ, բայց արդյոք պահանջ զգում եմ գրելու, կամ իրավամբ գրում եմ — ես այս չգիտեմ՝ և այս պատճառով ես ինձ չեմ հավատում և չեմ ոգևորվում...

Գուցե մի քիչ ժամանակ անցնի՝ ավելի ձևակերպվիմ, ամրանամ, բնավ որոշվիմ և ինձ ճանաչած՝ բնական ուղիովս ընթանամ...

— Աղեքսանդրապոլից մի օրիորդ — Զապել Բաբայան⁴, ուզում է «Աղբյուր-Տարազին» աշխատակցել: Օրիորդը իր կուրսը վերջացրել է Թիֆլիսի գիմնազիոնում — այժմ Աղեքսանդրապոլում ապրում է:

Նա ինձ գրել է, որ հայտնեմ Ձեզ — Ձեր հավանության նկատմամբ. նա թարգմանած, պատրաստ ունի հետևյալները. «Օտիլա կամ անձնագոհ մոր վեպը» և «Շարլոտ դը

Կորդե» — այս երկուսն էլ կան «Вестник иностранной литературы» և ուրիշները՝ «Թոռնիկ» («Нива»-ից), «Ագապիա» բուլղարական կյանքից: Օրիորդը ուզում է, որ դուք բնագիրները կարդաք, հավանք նյութը և հայտնեք, որ ինքը ուղարկե իր թարգմանությունները: Թարգմանությունների լեզուն հաջող է: Խնդրում եմ հայտնեցեք ինձ, որ ես գրեմ նորան՝ ուղարկելու գրածները. լավ կանեք, որ գոնե մեկն ու մեկը տպագրեք, որով ոգևորած կլինիք հայ աղջիկներին գրականական աշխատանքների մեջ. այդ, իհարկե Դուք ինձնից հազար անգամ ավելի լավ եք հասկանում:

Վերջապես խնդրում եմ, որ մի կերպ տնօրինեցեք և հայտնեք ինձ, որ ես էլ օրիորդին հաղորդեմ:

— Այստեղ կան մոտ 16 ուսանող — հները բոլորը վարդապետող, խրատող և փիլիսոփայող մարդիկ են — այսինքն՝ «ի նոցանե» («նոր-դարից») են: Մեր մեջ չկան այն ընկերական կապերը, ինչպես Ռուսաստանի ուսանողների մեջ — մենք միմյանց մոտ ձևանում ենք, կեղծում ենք, ամենաբարդ քաղաքավարությունք վարվում — մեր մեջ ամեն ինչ պաշտոնական է... «Հայկական ճեմարան-ակադեմիական» մեծանունը ընկերությունը յուր սենյակը մեզ միայն գարեջուր խմելու համար է հատկացրել... Յավալի երևույթ է...

Առայժմ ուղարկում եմ այս 5 ոտանավորները⁵. մի քիչ ժամանակից հետո կուղարկեմ ավելի շատ թվով:

Ընդունեցեք բարևս և հարգանքս:

Ձեր աշակերտ՝ Ավ. Իսահակյան

Հասցես՝ Германия

Leipzig, West-Strasse

№ 27, IV, Av. Iss.

Սպասում եմ Ձեր պատասխանին. «Տարագ»-ները ստացվում են այստեղ, բացի 34 համարից:

10. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻՆ

<18>93, 20 նոյեմբերի, Լալպցիկ

Սիրելի վարժապետ.

Ստացել եմ պատկերները — նվերների կողմից հայտնում եմ ընկերներիս և իմ շնորհակալությունը. ծախուները կամաց-կամաց վաճառվում են (1 մարկ), բոլորը ծախվելուց հետո կուղարկեմ փողերը՝ իմ փող-պարաք վերցրած փողերի հետ:

Սպասում եմ անհամբեր Ձեզնից մի նամակի — այժմ էլ ավելացնում եմ այս — այստեղի ուսանողներից մի երկուսը [Աթաբեգն] (Բաբայան, Սարգսյան) թարգմանած ունին գերմաներենից Բյորնսոնի¹ — «Նորապսակները», «Միակնությունն ու բազմակնություն» և այլն — պիեսները. ուզում են «Տարազին» ուղարկել, բայց պայմանով, որովհետև խեղճերը նյութապես բավական սուղ են — ինձ ասացին, որ գրեմ Ձեզ — Ձեր համաձայնությունը և պայմանները իմանալու: Պետք է ասել, որ հաջող է թարգմանությունը և համեմատված է ռուսաց թարգմանության հետ: Բյորնսոնի գրվածքները մի թարմություն է — ինձ այդպես է թվում — ընկած աշխարհի վրա. Քրիստոնեություն չորցած ծլերը աճում են — մի խոսքով «Տարազին» համար, իբրև ժամանակակից հարց — չա՛տ հարմար է:

— Նույնպես պատասխանեցեք, խնդրում եմ — այն օրիորդի (Զ. Բաբայան) նկատմամբ, որը և ուզում է աշխատակցել:

Իմ լսած մի քանի դասախոսությունները ժողովրդական վիպասանության վրա, դյուցազներգության վրա՝ իմ մեջ շատ մտքեր զարթնեցրեց — այժմ պրոֆեսորի առաջնորդությամբ և ընտրությամբ կարդում ենք ազգերի դյուցազնական գրականությունից — Ջենդավեստից², Շահ-Նամեից³, Ղուրանից⁴, Հին-կտակարանից, Հոմերո-

սից⁵, Վիրգիլիոսից⁶, Ռուլանդից, Սիդից, Նիբելունգներից, Կուդրոնից⁷, Իլիա Մուրոմեցից⁸ և այլն...

Այդ բոլորի վրա — մանավանդ այդ մասնագիտության վրա ես այժմ կատարյալ սիրահարված եմ: Ասում են՝ հայերը դյուցազներգությունն չունին — այդ ասողները իմ աչքում երևում են հայ ժողովրդին և պատմությանը անծանոթ մարդիկ... Մի՞թե մեր Հայկն ու Արամը, Արան ու Տիգրանը, Վահագն ու Շարան, Արամազդն ու Շիրաբը, Դավիթն ու Մհերը⁹... նույնպիսի ազգային դյուցազներ — ազգի բովանդակություններ չեն, ինչպես — Ռոստոմը, Սիգֆրիդը, Հերակլը և այլն: Այժմ դրականապես վճռել եմ գլխավորապես շատ պարապել այդ գրականությամբ. գուցե կարողանամ մեր ժողովրդի մութ-մութ խորշերից դուրս հանել պատմական Հային, իսկական Հային¹⁰...

Կարգում եմ Ուլանդի¹¹ բալլադաները — սիրտս խփում է ուժգին, երևակայությունը լարվում է — թռնում եմ Մասիսի ու Տավրոսի գրկերում մեր մեռած-մոռացած դյուցազների ճարությունն տալու...

Բայց իզուր է անցնում այդ էնտուզիազմը, որովհետև նյութ չունիմ. ո՞վ է ծանոթ հայ-գյուղացուն, ո՞վ ունի հայ-գեղջյուղի մասին լիակատար-բազմակողմանի գրվածքներ... Թո՛ղ մեր գրականությունն էլ ունենա Գրիմի կամ Буслаев-ի¹² գրքերը — այն ժամանակ մենք Ուլանդ ու Պուլշկին էլ կունենանք...

Երբ ես հայրենիք էի, մեր ամեն բանը — գրականություն, թատրոն, գեղարվեստ, լրագիր խոշորացույցով էի տեսնում, իսկ հիմա այստեղ — մեր ամեն բանը՝ տղայական խաղալիք է թվում ինձ — և հանկարծ 4000 տարի կյանք ունեցող ազգը — դուրս է գալիս անհայր, անմայր, անտուն, անհայրենիք, անանցյալ — ինչո՞ւ, որովհետև մենք ժողովրդի մեջ, նրա հետ, նրանով չենք ապրում...

Այստեղ է Լևոն Սեդրոսյանը¹³ և մի ուրիշ պոլսեցի (Շամդանճյան)¹⁴. եկել են ուսանելու — այս շատ լավ

երևույթ է — պոլսեցիք միշտ Փարիզ են գնում աղա
դուրս գալու համար:

Ուղարկում եմ մի քանի ոտանավորներ էլ, միառժամա-
նակից հետո կուղարկեմ Նիբելունգներից հատվածներ և
ինքնուրույն բալլադներ: — Սպասում եմ Ձեր նամակին:

Ընդունեցեք հարգանքս.

մնամ Ձեր աշակերտ՝ Ա.վ. Իսահակյան

11. ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆԻՆ

1894, 1 հունիսի, Լայպցիգ

Մեծապատիվ խմբագիր.

Համակրելով «Մուրճ»¹ ամսագիրը՝ ես ջերմ ցանկություն ունիմ աշխատակցելու նրան. այդ պատճառով այժմ ուղարկում եմ մի քանի ոտանավորներ և խնդրում եմ տեղ տաք «Մուրճ»-ում պատշաճ կրիտիկայից հետո — այդ Ձեր կամքն է:

Մի քիչ հետո կուղարկեմ ուրիշ ոտանավորներ — ինքնուրույն և թարգմանական, — և եվրոպական նոր վիպասանների նովելլաներից ու մինատյուրներից: Սեմեստրի վերջին հայրենիք վերադառնալուս ժամանակ այդտեղ կհանձնեմ Ձեզ իմ մասնագիտությունից (էտնոլոգիա, էտնոգրաֆիա...) փոքրիկ հոդվածներ. հույս ունիմ, որ կկարողանամ միշտ աշխատակցել թե հայրենիքում և թե արտասահմանում եղած ժամանակներս:

Ընդունեցեք հարգանքս,

Ձեր՝ Իսահակյան Ավետիք

1894, 1/13 հունիսի
Լայպցիգ

12. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

1895, 28 փետրվարի, Լալպցիդ

Արժանապատիվ հայր Արիստակես¹.

Խնդրում եմ Ձեզանից մի բաց նամակով հայտնեք ինձ արդյոք քանի² մարկ կարժենա Հայր Ա. Կոլյավի գերմ<աներեն>-հայերեն² բառարանը՝ լավ, ամուր կազմով:

Խնդրում եմ շուտով պատասխանեք, կարիք ունեմ մի օրինակ ունենալու, բայց գինը չգիտեմ:

Ընդունեցեք հարգանքս ու ողջույնս,

մնամ Ձեր՝ Ավետիք Իսահակյան:

Իմ հասցեն՝ Leipzig, West-strasse, n. 27, A. Issa

13. ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆԻՆ

1895, 17 սեպտեմբերի, Ալեքսանդրոպոլ

Մեծարգո պ. խմբագիր՝

Ուղարկում եմ «Մուրճին» տպագրելու հետևյալ հատվածները¹. սրանք իրենց ոգով ամենաթարմն են գրականության մեջ. այստեղ կա այժմյան սիմվոլիստների հեռմիասին և՛ Նիտցեի առույգությունը, և՛ Հեյնեի թալկությունը — ներկայիս նուրբ կուլտուրայի մարդու սիրտը:

Այս բոլորը նշանավոր կտորներ են. հանճարեղ Նիտցեի տողերը աննման են և մեր գրականութեան մեջ նույ-

նիսկ դժբախտ հենիի անունը օտար: Հեյնեն միշտ երևում էր մեր գրականության մեջ նուրբ, սալոնական — մանուշակի ու շաղերի բույրիչ. այժմ նա երևում է ներվոզ էպիկուրիստ, հոգնած, զգված — բուդդիստ: Նրա այս գլխավոր կողմը միշտ մոռացվում է:

Յ. Շլաֆ² և Պ. Շերբարդ³ — երկու ջահել գերմանական տաղանդներ՝ սիմվոլիստ ու նիտցեական՝ խորը ու մռայլ՝ այնքան էլ պայծառ ու ուրախ. նրանց կտորները մեծ անուն ունեն հանած Գերմանիայի այժմյան գրականության մեջ:

Հուսով եմ, որ կտպագրեք. խոստանում եմ ուղարկել ուրիշները:

Մնամ հարգանքով՝

Ավետիք Իսահակյան

Աղեքսանդրապոլ
1895 17 սեպտեմբեր>

14. ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԳՐՔԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

1897, 5 օգոստոսի, Արգինա¹

Հարգելի պարոն նախագահ².

Ձեր ընկերության 1896 թ. Գ. Տեղեկագրում կարդացի, որ Հարգելի Մասնաժողովը իր նոր ծրագրի գործադրության համար ի նկատի է ունեցել մի խումբ մարդկանց, որոնց մեջ կա՛ր և իմ անունը, և որ այդ մարդկանց դիմում է եղել Ընկերությանդ կողմից՝ հանձն առնել որոշ առաջարկներ ի կատար ածելու — բայց ինձ ո՛չ մի դիմում չէ եղած, երևի այն պատճառով, որ ես 1896-1897 թթ. բանտարկված էի:

Հիմա, եթե հարմար է դասում Հարգելի Մասնաժողովը ինձ այդ պարոնների շարքում — ես պատրաստ եմ բոլոր ուժերովս աջակցել ծրագրի գործադրությանը:

Գալով իմ ուժերիս — ես կարող եմ մարդաբանական և ազգագրական հետազոտումներ անել մեր ազգի և երկրի նկատմամբ. ունեմ պատրաստի մի քանի փոքրիկ ինքնուրույն գրվածքներ (մեր ընտանեկան, տնտեսական կյանքից և աշխարհագրական տեսակետներից), որոնցից մի քանիսը ես տվել էի Լայպցիգի իմ ուսուցչապետ F. Ratzel-ին³, որը քաղվածքորեն հրատարակել է իր «Volkerkunde» եռահատոր գրքի վերջին տպագրության մեջ: Ունիմ և՛ ժողովածուներ հայկական ժողովրդական բանահյուսությունից:

Իսկ թարգմանել կարող եմ գերմաներեն, ֆրանսերեն և ռուսերեն լեզուներից: Հենց այժմս էլ պատրաստ ունիմ

Թ. Կարլեյլի⁴ կենսագրությունը՝ թարգմանորեն կազմած նրա գրվածքներից ու կենսագրություններից. ունիմ և Ֆր. Նիցշեի⁵ կենսագրությունը, Իբսենից⁶ «Հետա Գաբլեր», Հաուպտմանից⁷ «Միայնակ մարդիկ» սքանչելի դրամաները: Իսկ եթե կուզեք, կարող եմ թարգմանել Ֆր. Նիցշեի «Also sprach Zarathustra» – այս բանաստեղծական-միստիկական գոհարը: Այս «Also sprach Zarathustra» գիրքը շատ հետաքրքիր է յուր տարօրինակ հանճարեղությամբ:

Ես առանձնապես չեմ պարապել թարգմանությամբ, այլ իմ մասնագիտության ուսումնասիրությամբ, իսկ ազատ ժամերս ինքնուրույն գեղարվեստական գրություններով՝ ոտանավորներ, պատկերներ և մինյատյուր-էտյուդներ...

Այժմ խնդրում եմ Ձեզ, պ. նախագահ, հայտնել ինձ Ձեր որոշմունքը՝ ի՞նչ նյութեր կան վճռված, բայց դեռ չկատարված, գուցե կարողանամ արդարացնել Ձեր տաժած վստահությունը դեպի ինձ:

Ընդունեցեք հարգանքս

Ավետիք Իսահակյան
1897. 5 օգոստոս
Արգինա

Հասցես՝ Александрополь
Генеральская ул.
Авет. Исаакян

15. ԱՆՀԱՅՏԻՆ

<18>97, 9 սեպտեմբերի, Ալեքսանդրոպոլ

Ազա՛տ, ճշմարիտ գիտնականը ավելի մեծ հավատ ունի, քան որ կարծում են ֆելիստերները¹, բայց որքա՛ն մեծ

հավատ ունի իսկական Մեծ-մարդը. մեր շուրջը պտուտավում են ու պտուտվում մի՛շտ մանրքեններ — և ա՛յդ մարդիկ ավելի զզվելի են, քան ամեն<ա>գեշ միջատները:

Իմ զզվանքս ու զայրույթս գալիս է, երբ տեսնում եմ, որ բոլո՛ր մարդիկ կարդալ, գրել գիտեն — այդպիսով կվերանա խորհրդավոր մշուշը, որ առաջ պատում էր հանճարների գլխին:

Է՛լս, եթե ես ուժ ունենամ զտելու մարդկությունը — ամենից առաջ կվերացնեմ կյանքից մտքի պոռնկությունը, ավելի լա՛վ է մարդը, իբրև մսի կտոր՝ շներոց լինի, քան այն, որ տեսնում ենք կյանքում, որ մեր նորագույն կուլտուրայի պարծանքն է...

Ես այս նամակս գրում եմ գիշերը ժամը 1-ին, շա՛տ լարված եմ, և շա՛տ դրգուված ներվերով — կյանքը երես է տալիս թեթևամիտներին և պոռոտախոսներին. ես ամսոսում եմ որ ապրում եմ: Мария Башкирцева² ասում է что жизнь — та глупость, բայց ես կասեմ что не грустно — глупо, а все что не глупо — грустно. — և դա է՛ միայն, մռայլ թախիծն է որ մարդուն վեհություն է տալիս այս բացարձակ պրոստուտիստ դարում — մի դար, ուր գեղեցիկն ու վսեմը, սուտն ու ճշմարիտը անխնա բռնաբարված է...

Եթե մի օր, երբ շատ կտանջվեմ դեռ, կբանամ հոգուս առագաստները և կմտնեմ կյանքի ծովը, որ ալիքների հետ կռիվ տամ, այն ժամանակ դու կտեսնես, որ ամեն բան կատարյալ է, որ գլուխս ամպերի մեջն է, որ իմ մեջ էլ կա Դե-Լուցիֆերը...

Դեռ իմ մեջ շատ մեծ հավատ կա, թեև երկինք ու երկիր դատարկ են իմ հոգում, բայց ես խորն զգում եմ, որ ողջ տիեզերքը իմ մեջ վերքիս պես կտրրփա... այդ վերքի ցավն ու կսկիծը մի օր ես կայծակներով կհայտնեմ մարդկանց, որոնք իմ աչքում հում նյութ են միայն երևում...

Թող այժմ լինի այսպես — հարթ և տափակ, թող նիրհե իմ հոգին — բայց ես մռայլի ծնունդն եմ, և իմ էությունս

մուայլով է ցողված, չաղված: Ամեն փոքր, գո՛հ, միջին մարդուց գարշում եմ — թող լինի միայն Ենթ-մարդ (ստոր-մարդ), միայն ամբոխ լինի (толпа), որը հաց աշխատե և սերունդ սեռե... Բայց որքա՛ն զգվելի է այդ հացի վաստակումը և սերունդ տալը — եա՛խկ. միայն էշն ու կովը այդպես պիտի անեն — ես կայծակ կուտամ, ես նոր դռներ կբանամ մարդկանց հոգու առաջ, ես կվազեմ կատարյալ լույսը, և իմ շվաքս կգա իմ հետևից — և իմ շվաքը — ամբոխն է:

Ամբոխը իմ փառքն է, և ես չա՛տ կկռվեմ շվաքիս հետ:

Ես գիտեմ, որ հիվանդ եմ, բայց առողջ մարմինը առհասարակ ոչինչ չի զգում. միայն հիվանդ մարմինն է, որ ցավ, զրգիռ, կսկիծ, անհանգստություն է զգում...

Եա՛, ես հիվանդ եմ, սիրտս քրքրված, որդնոտած, բայց ես ինձ չեմ ուտի — ամեն խորհրդավոր ու մթին ստվերներով կփաթաթվեմ և կխորհեմ, կմտածեմ, կգառանցեմ, կթափառեմ ու կարտասվեմ...

Ոչի՛նչ չունեմ գրելու — մոտ օրերս մի լավ նամակ կգրեմ և կխոսեմ մեր երկրի ավազակային խմբերի մասին, որոնց գործերը ինձ մխիթարանք են պատճառում, միայն այն տեսակետով՝ որ կյանքում դեռ կա մեծ ուժ, հերո՛ս, կա՛մք, և կյանքը այնքան չէ մանրացել, որ առյուծ-տղամարդը տնակի ու դուռքնի գերի լինի, իր կնոջը ոտքերը լիզող շուն: Խելագարություն՝ առանց օրենքի, պարտքի, կարգ ու կանոնի կյանք — ահա՛ ճշմարիտ և կատարյալ կյանքը:

Ընդունիր բարևս

քո եղբայր Ավետիք

16. ՈՒՂԵՐՁ ՄԵԾԱՊԱՏԻՎ ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆՑԻՆ

<1898 հոկտեմբեր, Օդեսա>

Բարձր գնահատելով ձեր արդյունավոր գործունեությունը գրական-հրապարակախոսական ասպարեզի վրա և լուրջ նշանակություն տալով Ձեր ղեկավարությունը հրատարակվող «Մուրճ» ամսագրին, որի տասնամյակը լրանում է այսօր: Մենք, իբրև «Մուրճ»ի անկեղծ բարեկամներ և ձեր բռնած ուղղությունը համակրողներ, չենք կարող լուրջամբ անցնել այն աչքի ընկնող օգուտը, որ տվել է «Մուրճ»ը մեր հասարակությանը այդ 10 տարվա ընթացքում, ինտելիգենցիայի մեծամասնության այն համակրանքը և գրողների այն լավագույն մասը, որ նա գրավել է այդ կարճ ժամանակամիջոցում, վերջապես այն ուրախալի երևույթը, որ մեր գրականության կյանքի մեջ «Մուրճ»ը առաջինն է, որ չնայած մեծամեծ նյութական արգելքների ու ուրիշ խոչընդոտների, իր գոյությունը պահպանել է ամբողջ 10 տարի: Իսկ եթե շեշտելու լինենք նյութական այն անտանելի պայմանները, որոնցով շրջապատված գործել եք դուք ձեր աշխատակիցների հետ, միշտ հասարակության ինտերեսները գերադասելով անձնական շահերից, եթե ի նկատի ունենաք այն սառնությունը, անտարբերությունը և ընթերցանության չհասունությունը, որ նշմարվում է մեր դեռ տգետ ժողովրդի մեջ, եթե աչքի առաջ ունենանք Ձեր թշնամիների այն ամբողջ լեգիոնը, որ, անընդունակ լինելով ջոկել անձնականը հասարակականից, շատ անգամ, դիմելով կեղտոտ

պոլեմիկայի, անջատել է Ձեզ գործից — այդ բոլորը աչքի ունենալով մի կողմից, և մյուս կողմից ավելի ու ավելի համոզվելով Ձեր շիտակության մեջ, Ձեր անճկուն եռանդի և տոկուն աշխատանքի, մենք չենք կարող չզգացնել մինչև սրտի խորքը և չհայտնել մեր համակրության ամենաբուռն զգացմունքը:

Գալով Ձեր գրական գործունեության, մենք, միշտ մի առանձին հետաքրքրությամբ կարդալով «Մուրճ»ի գրեթե բոլոր համարները, չենք կարող մատնանիշ չանել այն մի քանի այրող հարցերի վրա, որոնք անմիջապես Ձեր գրչի տակից են դուրս եկել կամ Ձեր ինիցիատիվով արծարծվել: Դուք, միշտ տոգորվելով Ձեր ազգի վշտերով և ուրախություններով, ամենայն լրջությամբ հետևելով ժամանակակից կյանքին և լավ ուսումնասիրելով ժողովրդի պահանջները ու կարիքները, առանձին ուշադրություն դարձրիք հարստահարված ժողովրդի տնտեսական վիճակի վերա, աշխատեցիք ցույց տալ նորա ցավալի դրության պատճառները և բարվոքելու միջոցները: Այդ նպատակով Դուք էիք, որ քաղաքատնտեսական հոգվածներ տվիք զուտ գիտնական հոդի վերա — և առհասարակ տնտեսական հարցերը կարմիր թելով անցկացրիք «Մուրճ»ի գրեթե բոլոր համարների մեջ: «Մուրճ»ն էր առաջինը, որ լուրջ ուշադրություն դարձրեց գրական-քննադատական բաժնի վերա և տվեց մի շարք գեղեցիկ քննադատական հոգվածներ մեր առաջնակարգ գրողների երկերի մասին. դրանց շնորհիվ միայն մենք կարողացանք որոշ գաղափար կազմել մեր գրական հսկաներից ոմանց մասին: Նա էր, որ զարկ տվեց քննադատական ոգուն հայերիս մեջ, և ինքը, ուշիուշով հետևելով մեր գրականության մեջ երևան եկող գրքերին, սխտեմատիկաբար, «Մուրճ»ի բոլոր համարներում, որոշում էր նոցա էությունը և տեղը մեր գրականության մեջ: «Մուրճ»ն էր, որի սյունակներում շա-

րունակ արծարծվում էին ժամանակակից այրող խնդիրներ, որոնց լուծումը մեծ նշանակություն ունեն մեր հասարակության համար: «Մուրճ»ն էր, որի մեջ լույս տեսան բազմաթիվ ինքնուրույն և թարգմանական վեպեր և պատկերներ, որոնք իրենց բովանդակությամբ, շոշափած հարցերով ու գեղարվեստական պահանջների համեմատ կողմերով մեր գրականության մեջ աչքի ընկնող տեղ գրավեցին: Նա էր, որ հաջող կերպով ծանոթացրեց հասարակությունը այնպիսի գիտական հոսանքների հետ, որոնց մասին որոշ տեղեկություն չուներ մեր ընթերցող միջին հասարակությունը:

Մի կողմից անկարող լինեով մի առ մի թվել Ձեր և «Մուրճ»ի աշխատակիցների բոլոր կողմերը և մատուցած օգտակար ծառայությունները մեր հասարակության և գրականության, մյուս կողմից լիովին գոհ լինելով վերև հիշված Ձեր շիտակ և ազնիվ գործունեության պտուղներից, — մենք բարոյական պահանջ ենք դրում հայտնել Ձեզ և «Մուրճ»ին հարգող աշխատակիցներին մեր շնորհակալության բուռն զգացմունքները և ի սրտե ցանկանալ, որ Դուք անչեղ շարունակեք Ձեր փշոտ ճանապարհը՝ բարձր պահելով «Մուրճ»ի դրոշակը հասարակությունը դեկավարող կոչման բարձրության վերա, ազատ ամենայն ստոր և գծուծ թշնամական ինտրիգներից, մաքառել հասարակության վնասակար տարրերի և երևույթների դեմ, — շարունակեք Ձեր փշոտ ճանապարհը՝ արձագանք տալով հասարակության արդար պահանջներին և կյանքի հոգեթրթիռ երևույթներին, վարելով մասսայի այդ պահանջները ու երևույթները ճշմարիտ գաղափարի ուժով դեպի վսեմ, բարձր-կուլտուրական սփերան, ուր կը գտնեք ձեր գործունեությունը ու զրկանքները գնահատող և երախտագետ հասարակությունը — և այդ կլինի ձեր փայլուն հաղթանակը:

Մի խումբ երիտասարդներ Օդեսայի կոլոնիայից — «Մուրճ»ի համակրողներ՝

Ս. Մինասյանց, Մարիամ Մինասյանց, Հ. Միրզայանց,
Սիսակ Տեր-Սիմոնյանց¹, Մ. Մանվելյանց, Հովհ.
Աղամիրզայանց, Գասպար Պայազատյանց,
Ավետիք Իսահակյանց, Միք. Մուտոյանց, Գասպար
Գաբրիելյան, Պ. Թիթրյան, Կարապետ Խոջամիրյան,
Տեր-Ստեփանյան, Հարություն Հարությունյանց

17. ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼՅԱՆԻՆ

<1898>, Օդեսա

... Բոլոր հոգով պիտի կենտրոնանամ այն մեծ նյութի,
գործի վրա, որ անունը <«Յոթ օր ապատում, յոթ գիշեր
անապատում»> եմ դրել, որտեղ պիտի մտցնեմ բոլոր իմ
հիմարություններն ու ոչ-հիմարությունները... Շա՛տ-շա-
տերի մոտ եմ կարդացել այդ գրվածքի կոնսպեկտն ու
մշակված կտորները, և բոլորն էլ գովել են... Մենակ այդ
պիտի գրեմ և վերջ տամ գրելուս և գոհ կլինեմ, որ մեռ-
նիմ...

(Հեղափոխական էպոսիս թեման շա՛տ հետաքրքիր է):

Այժմ խնդրում եմ, որ պ. Արասխանյանցին դիմեք, որ
ինձ տեղ տա «Մուրճ»-ում և այս տետրիցս տպագրեցեք
«Մուրճ»-ում¹, հենց մոտ համարներից <մեկում>: Շատ
եմ ուզում «Մուրճ»-ում գրել, իբրև լուրջ օրգանում, ուս-
տի խնդրում եմ, որ ինձ էլ² տեղ տաք:

Իմ ոտանավորները խստությամբ քննելիս բացատրեք
մի քանի տողով լիբիզմի նշանակությունը, ապա անցեք
ոտանավորներին: Քննադատելիս աչքի անցրեք և՛ տետ-
րում գրածներս... Մի փոքր երկար կանգ առեք ժողովր-

դական մոտիվների վրա: Դիտեցեք և՛ այն, որ իմ հանգե-
րը այսպես կոչված «ճոխ» տեսակիցն են – օրինակ լիքն
են այսպիսի <1 անընթ.> «մրմունջ-տրտունջ, շողա-ցողա,
դողա-լողա»... Հենց ժողովրդական տարրը...

Եթե կարող եք՝ ջախջախեք իմ մեջ այս ինքնահավան
կարծիքը...

18. ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻՆ

<18>99, 9 ապրիլի, Ալեքսանդրոպոլ

Մեծապատիվ պ. Արշակ Զորանյան.

Ես Օդեսայումն եմ եղել¹, երբ Դուք նամակ² էիք գրած եղել ինձ՝ «Մուրճի» հասցեով: Երբ ես վերադարձա Թիֆլիս, այս տարի Հունվարին, պ. Արասխանյանցը ինձ ասաց Ձեր նամակի մասին, որը դժբաղտաբար կորել է, կամ կորցրել է. մի խոսքով՝ ինձ չէ հասել. ցավում եմ, որ չեմ ստացել, որ ինձ շա՛տ է հետաքրքրում: Թեև մասամբ ենթադրում եմ նամակի իմաստը — եթե Ձեր ցանկությունն է ինձ աշխատակից ունենալ «Անահիտի» համար — ես պատրաստ եմ ուժերիս ներածի չափ նպաստել Ձեր համակրելի գործին. կտամ արձակ և չափածո ինքնուրույն գրվածքներ³, զանազան հոդվածներ, և թարգմանություններ գերմաներեն և ռուսերեն լեզուներից:

Կզարմանաք, որ մինչև այժմ Ձեզ նամակ չէի գրել. (Հունվարից — Ապրիլ). պատճառը հիվանդությունս էր, դրությանս անորոշությունը. — առողջությունս այժմ լավ է, բայց դրությունս դարձյալ անորոշ մի բան, որ շատ է խանգարում կենտրոնանալ, պարապել:

Ո՞ւր պիտի գնամ, ի՞նչ պիտի անեմ — ահա՛ ինձ զբաղեցնող այս անձնական հարցը, որ իհարկե շա՛տ բնական է: Մի քանի տարի առաջ ես Եվրոպայումն էի, հետո վերադարձա հայրենիք — Կովկաս, ուր ձերբակալվեցի Հայկական դատի առթիվ (Ռուսաց կառավարությունից) մի տարի բանտարկվելուց հետո, ուղարկեցին ինձ աքսոր — ամբողջ երեք⁴ տարի է, որ ես անկախ չէի, կառավարութ-

յան օրենքի տակ, հսկողության տակ, կապված-կաշկանդված. այժմ նոր եմ ազատվել և եկել եմ տուն, և զարթնել է այն հարցը՝ ո՞ւր գնալ, ի՞նչ անել: Այո շա՛տ է տանջում ինձ. և ո՛չ մի վճիռ դեռ չեմ կայացրել իմ նկատմամբ. իսկ այնքան եմ տանջվել, այնքան ժամանակ եմ կորցրել՝ և որը պետք է նորից վերականգնել, կորուստը փրկել, ուղղվել... Բայց ինչպե՞ս... Արդյո՞ք հնար ունիմ — լուկ միջոց տնտեսական, նորից գնալու Եվրոպա՝ շարունակելու ուսումնս, քանի դեռ երիտասարդ եմ. իսկ եթե չկարողացա գնալ, ի՞նչ անեմ այստեղ — Կովկասում, ուր ո՛չ մի կյանք, հոգեկան շահեր չկան...

Հայ ժողովրդի մեջ, վերջին դժբախտ անցքերի շնորհիվ⁵, տիրում է մի դառն հիասթափումն դեպի գրականությունը, մամուլը, միտքը, հասարակական կյանքը. այժմ ամենքը, թե ինտելիգենտը, և թե ժողովուրդը միայն իրենց տնտեսական շահերովն են կլանված և ընտանիքի մեջ ամփոփված: Գրողի, մտածողի համար այստեղ օդ չկա... իսկ մեր Հայ գրողները... խեղճե՛րը... հացի խնդիր, դառն կարիք, ժողովրդի անտարբերությունը, կառավարության ճնշումներ, հալածանք... ուղիղն ասած՝ ուժ չկա ապրելու...

Ի՞նչ անել այստեղ. — Հայ դպրոցները փակ, գրադարան-ընթերցարանները փակ, գրականությունը ճնշված, ինչո՞վ ոգևորվել — ժողովրդո՞ւմ. ժողովուրդը ծաղրում է ազգությունը, հակվում է Ռուսական կողմը, և շա՛տ ստոր մակերևույթի վրա է նրա հոգու աշխարհը... Այս բոլորին կան նպաստող, սխտեմատիկ հանգամանքներ, պայմաններ, հասկանալի են, որ՝ արհեստական և բարձրից նյութած որոշ քաղաքական գործունեության պտուղ:

Ի՞նչ անել այստեղ... այս հարցը ինձ բոլորովին ջլատում է. և ես հիմա շա՛տ հուսահատված եմ և կորած թե ինձ, և թե ուրիշների համար...

Երևի Դո՛ւք կպատասխանեք «ի՞նչ անելուն»՝ «գրել-
գրեցեք»... Բայց հոգի չկա գրելու, խանդ, պաֆոս — ո-
չի՛նչ չկա... Իսկ տեղական միջավա՞յրը... Օ, Դոուք չեք
կարող երևակայել այստեղ...

Ահա դրանք են պատճառները, որ ես մինչև այժմ ան-
տարբեր եմ գտնվել Ձեր թերթին — դեպի. սա շա՛տ դատա-
պարտելի է իմ կողմից, բայց ի՞նչ անեմ. ուղիղն ասած՝
կարեկցության արժանի եմ դարձել. դիմում եմ այստեղի
հարուստներին բաժանորդ գրվել մեր թերթերին, լրագրնե-
րին. ծաղրում են լրբաբար... այդքան անտարբեր են. դրա-
նով կարելի է բացատրել այն փաստը, որ «Մուրճը» մեր
ողջ քաղաքում միայն 2 բաժանորդ ունի, 2 հա՛տ միայն,
իսկ «Անահիտը»՝ երևի միայն քաղաքի կլուբը (ակումբը).
և գիտե՞ք, մեր քաղաքը Կովկասի ամենաբազմաթիվ հա-
յաբնակ քաղաքն է — զո՛ւտ հայերով, 30 000 բնակիչ,
չըջապատված 200 հայ բազմամարդ գյուղերով, և այդ-
քան խիտ ազգաբնակչության մեջ հազիվ մի տասը ինտե-
լիգենտ-կրթված անհատներ գտնվին. մեր երիտասարդու-
թյունը, հին ուսուցիչները — բոլորը այժմ Բագու քաղա-
քումն են, նաֆթի աշխարհում, ուր շա՛հ ունեն...

Երկար եղավ նամակս, և Ձեզ երևի ձանձրալի, մանա-
վանդ որ անծանոթներ ենք, բայց ոչ — վաղուց ծանոթներ
ենք, և ահա թե ինչո՛ւ կամա-ակամա սիրտս բացեցի Ձեր
առաջ, բարեկամս: Է՛յ, դառն են մեր հայրենիքի պայ-
մանները. օրհասի մեջն ենք. և հազիվ կարող ենք օդ
չնչել. երանի Ձեզ, որ ապրում եք մտքի աշխարհում, լու-
սավոր մարդկանց մեջ, և Միցկևիչի՞ նման երազում եք
հարազատ ժողովրդի վերածնությունը. երանի Ձեզ, որ
ընդունակ եք զգալու, խորհելու և տանջվելու... Ես այս-
տեղ անպատճառ կքարանամ և կլինեմ ամբոխ, ամբոխի
հարազատ որդին — քարե — զա՛նգ, քարե — զանգ, որ
ձայն չունի, համր է, մեռած և չի կարող ղողանջել վե-
հություն ու գաղափար...

Ընդունեցեք խորին հարգանքս
Ձեզ համակրող

Ավետիք Իսահակյանց.

Հ. Գ. Սպասում եմ Ձեր նամակին. մոտս չունեմ իմ
հրատարակած գրքույկից «Երգեր ու վերքեր»⁷, որ ղրկեմ.
Հետո կուղարկեմ անպատճառ: «Անահիտի» չորրորդ հա-
մար չէ ստացվել մեզանում, երևի ցենզուրան է գրավել:
Խնդրում եմ շուտով պատասխանեք նամակիս — ինչ որ
[ուզեցիք] ուզեցե՛լ էիք ասել կորած նամակե և ինչ որ հի-
մա կուզեք:

Ձեր Ավ. Իսահակյանց

Հասցես՝ — Кавказъ, городъ Алаксандрополь (Эриванс-
кая губернія). Аветикъ Исаакянъ,

Генеральская улица.

Mr. A. Isaakian

Rue Generalskaya

Alexandropol

Caucas

19. <ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ>

<1899>, Սարիղամիշ

Այսօր ստացա Ձեր նամակը, որով հիշեցնում եք իմ
պարտքը. ես հաստատապես չգիտեի, թե որքան եմ
պարտք (արդյոք) ընկերությանդ, քանի որ իմ Կովկաս
վերադառնալուց հետո ուսանող Մկր. Շարաբանդյանը

վճարել է իմ պարտքը. բայց երևի իմ ընկերը միայն մի մասն է կարողացել: Բայց իմ պարտականությունն էր իմանալ այդ բոլորը հաստատապես, սակայն ես Գերմանիայից վերադառնալու օրից ընկա այնպիսի պարտքերի մեջ, որ ես ապրում էի ուրիշի հաշվով. հետո ես մի ամբողջ տարի բանտարկվել եմ, որի շրջանում, պարզ է, որ ես ինքս էի կարոտ դրսի օգնություն. նրանից հետո էլ ես մի տարով աքսորված եմ եղել Օդեսայում, ուր ես հազիվ կարող էի ապրել՝ այդ հսկայական քաղաքում, ուր չկան ծանոթներ և հարմար գործեր: Բայց հենց Օդեսայից գրեցի Հայդելբերգ¹, ուսանող՝ որքան հիշում եմ՝ Հախումյանին, որ գրե իմ պարտքի քանակը, որ վճարեմ. այն ժամանակ իմ ընկերներից ինձ օգնել էին փողով, ես կարող էի վճարել, բայց պատասխան չստացա, իսկ փողերը ծախսեցի: Այժմ ես չա՛տ չնչին ռոճիկով աշխատում եմ Սարիղամիշ՝ այս գինվորական քաղաքում, գյուղում որպես հաշվապահ մի աղի մոտ, և հազիվ եմ ապրում, հետևապես չեմ կարող վճարել պարտքս, գոնե այս տարի, և ուրիշներից էլ չեմ կարող պարտք վերցնել, քանի որ չունեմ ծանոթներ: Դրությունս այս է, և խնդրեմ մտնեք իմ դրություն մեջ, որ ձեր վճիռները կյանքից կտրված վճիռներ չլինեն:

Հիմա, ներվի ինձ, մի քանի խոսք ասել Ձեր վճռի² մասին: Ձեր վճիռը միանգամայն անտակտ մի քայլ է, նախ որ՝ այն պարոնները, որոնք պարտք են ընկերությունը՝ և՛ հարուստ են, <և՛ ունեն> գործ ու չեն տալիս՝ դրանք կտրված են իրենց հին անցյալից, հայկական կյանքից և իդեալներից. նրանց մեջ մեռած է խիղճը դեպի օտար երկրում ապրող աղքատ ուսանող-ընկերները. նրանց համար ամոթ էլ չկա, իսկ լրագրությունը ինքնըստինքյան այնքան մի ընկած բան է, որ նրան կարդացող էլ չկա: Իսկ այն մարդկանց համար, որոնցից եմ և ես, որոնց համար և՛ խիղճ կա, և՛ ամոթ, և՛ իդեալ, բայց աղ-

քատ են և կյանքում անհաջող ու ճնշված — նրանց համար դառն է իր<ենց> ուսանող ընկերների սենատորական-պետական վճիռները: Ուղիղն եմ ասում ես. ես արհամարհում եմ լրագրությունը և համարում եմ փսխանք (Նիցչեի խոսքով ասած) և նրա մեջ գրողներին՝ իրենց սրտի կեղտը փսխողներ, և լրագրությունը ինձ չի կարող անպատվել, որովհետև ես իմ հոգում ինձ չեմ զգում անպատվված. փող չունեմ, հնար չունեմ, չեմ կարող վճարել, իսկ փող չունենալը հասարակական այսպիսի կազմության մեջ՝ պատիվ է բերում անհատին: Լրագրությունը ինձ ի՞նչ կարող է վիրավորել, քանի որ ինձ ճանաչողները գիտեն, որ ես մի աղքատ ուսումնածարավ երիտասարդ էի, հոգով ավելի բարձր, քան նրանք, որոնք հրամայում են ինձ, վճիռներ հանում, և արտասահմանները չափչփում, — որ ես այդ փողը գործադրում եմ իմ հոգու ազնվացման, և որ ես մենակ եմ տոկոսը հատուցանելու:

Ես սովորաբար լրագիր չեմ կարդում, և արհամարհում եմ նրա միջի գրածները, հետևապես ձեր գրածն էլ կարհամարհեմ: Լրագրում միշտ հայտարարվում է նվիրատուների, դազան Մանթաշյանների մասին, կլինեն գովեստներ, իսկ ինձ պես (Ձեր կարծիքով) փող ուտող, կեղտոտ, ստոր մարդկանց վրա պիտի ցեխ քցել: Երևում է, դուք, հարգելի ուսանող ընկերներ, հառաջադիմում եք Բիսմարկի³ հայրենիքում, դուք ևս դառնում եք պատժի, օրենքի ներկայացուցիչներ:

Պատժեցեք, դատեցեք, բայց չէ՛ որ մեր հոգումն էլ այնպիսի վրեժ կծնի, որը զգալ դուք ընդունակ չեք, դուք՝ բախտավոր մարդիկ:

Իսկ այն տողերը, որ գրում եք, թե «ավելի խիստ միջոցի կդիմեք» — դա ավելի քան անմիտ խոսք <է>. այդ ցույց է տալիս, որ դուք դեռ անփորձ եք շատ, և չգիտեք ինչ մարդկանց հետ գործ ունեք:

Կարճ՝ եթե կհամբերեք մինչև պարտքս վճարելը՝ լավ,
եթե չէ՝ դիմեք ուսանողներին. Շանթին՝ Մյունխեն, Լևոն
Աթաբեգյանին՝ Ցյուրիխ, Միք. Հովհաննիսյանին՝ Ժընև,
կամ «Մուրճ»-ին, «Տարազ»-ին, և իմ անունով ուղեք իմ
պարտքը՝ նրանք կհատուցանեն: Իսկ եթե չեք ուղում
այդ և չեք համբերում մինչև իմ վճարելը, ի՛նչ կուղեք
արեք՝ համաձայն եմ:

Ավետիք Իսահակյան

20. <ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆԻՆ>

1900, 2 փետրվ<արի>, Բաքու

Մեծապատիվ պ. խմբագիր, հարգելի բարեկամ,
 Խնդրում եմ ներեք, որ մինչև այժմ ոչ մի տող չեմ
 գրած Ձեզ, դրուժյունս շա՛տ անորոշ էր. այժմ էլ է անո-
 րոշ. բայց լռել էլ չէ կարելի: Առայժմ ուղարկում եմ այս
 երեք ոտանավորները¹ «Մուրճ»-ի համար, որոնցից վեր-
 ջինը² իր ձևով, իր տեսակի նոր երևույթ է. այդպեսը մի
 հատ ունեմ միայն գրքուկիս մեջ: Ընդունեցեք խորին
 հարգանքս:

Ձեր՝ Ավետիք Իսահակյան

1900, 2 փետրվ<ար> Բաղու

21. ՎԱՐԴԱՆ ՄԵԼԻՔՍԵԴԵԿՅԱՆԻՆ

1900, 13 մայիսի, Ցյուրիխ

Խմբագրություն «Հանդես ամսօրյայի»¹

Գերապատիվ Հայր.

Ներողություն եմ խնդրում, որ Վիեննայից մեկնեցա
 առանց Ձեզ տեսնելու. Վիեննայի աղմուկը վատ էր ազ-
 դում ջղերիս վրա:

Այժմ խնդրում եմ այս անգամ էլ ներողություն կրեք, ե-
 թե իմ հասցեով դրամ գա, ուղարկել հետևյալ հասցեով՝

Zurich, Universitat strasse II, IV monsieur, Missak Kouyoumdjian:

Կհանձնեն ինձ:

Ընդունեցեք խորին հարգանքներս

Ավետիք Իսահակյան

22. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1900, 21 հոկտեմ<բերի>, Ցյուրիխ

Սիրելի Հովհաննես,

Եվրոպա հասնելուցս¹ մի քանի օր հետո ես քեզ մի բաց նամակ գրեցի — տանդ հասցեով, որ այն ժամանակ հիշում էի թիվը, տունը, — բայց պատասխան չստացա. Դերենիկին մի քանի նամակ ևս գրել եմ, նույնպես պատասխան չունիմ:

Հիմա խնդրում եմ, որ նամակս ստանալուն պես, ինձի պատասխանես:

Ի՞նչպես է քեֆդ. ի՞նչ ես անում. ի՞նչ է անում Շանթը. ո՞ւր է Դերենիկը. (Աղբալյանին նամակ գրել եմ Մոսկվա). ի՞նչ հալի մեջ է Վերնատունը: Ո՞նց է ընտանիքդ, բալեքդ... Մինչև այժմ մի բան չհրատարակեցիր — Դեպի անհունը, Սինամ թագավորը: Ե՞րբ է հրատարակվելու «Մուրճը»² — իսկ «Տարազը» ի՞նչ է անում:

Թե իմ մասին կհարցնես — քեֆս վատ է, տրամադրությունս միշտ մռայլ. հո՛ւյս, ոգևորություն, եռանդ բան չկան մեջս — բայց քաշեքաշ ապրում եմ, քաշեքաշ պարապում: Եղբայր, գերմարդիկ չենք, որ այսքան հարվածներ, տանջանքներ ուտելուց հետո՝ էլի զվարթ, աշխույժ լինենք... Բաներս բոշ է՝...

Ղ. Աղայանը, կարծեմ, հիմա Բագվումն է. իսկ Դերենիկը ի՞նչով է ապրում:

Սիրելի՛ս, գրի՛ր, գրի՛ր, տեսնենք ի՞նչ դուրս կուգա. ուզում եմ «Աղբյուր-Տարազին» բան ղրկել, բայց հավաստեմ չկա. ծերացա՛նք, դեռ չապրած...

Կարող ես ինձ հայտնել, թե Ե. Թովչյանը³ Թիֆլիզումն է հիմա. ի՛նչ է անում: Արշակ Ղազարյանի⁴ մասին կարող ես գրել. ի սեր Աստծու, ում նամակ եմ գրում՝ պատասխանում չեն. խո՛, չե՞ն խռովել ինձնից. բայց խռովելու ի՛նչ տեղիք կա արդյոք. ա՛խր ինչու Դերենիկը չի գրում ինձ...

Էլ ի՛նչ գրեմ,— գրելու շա՛տ բան կա, բայց նամակագրության թելը պիտի պահել, որ մարդ սկսի բացվել և գրե՛լ, գրե՛լ:

Սպասում եմ նամակիս պատասխանին —

մնամ համբույրներով քեզ՝ քո Ավետիք Իսահակյան Բարեներ բոլորին:

Հասցես՝ Zurich — (Швейцария)

Sonneysstrasse, № 4, IV

Avetik Isahakian.

23. ԶԱՎԱՀԻՐ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻՆ

1900, 2 դեկտեմբերի>, Ցյուրիխ

Ուրախ եմ, որ քեզ նամակ եմ գրում. դու կարող ես նույնիսկ չկարդալ էլ նամակս, բայց որ գրում եմ — հոգեպես հանգստանում եմ, օր. Զահավի՛ր:

Քեզ տարօրինակ կթվա այս, գուցե և (ավելի լավ է պարզ խոսել) կարծես, որ ես սիրահարված եմ քեզ, բայց դժբախտաբար այդպես բան, այդպես զգացմունք չկա

սրտումս դեպի քեզ. եթե լինե՞ր՝ ուրախ կլինեի և լի կապ-
րեի: Դու ինձ թվում ես միայն քրոջ պես, և չա՛տ վաղուց
ծանոթ: Ների՛ր, որ այսպիսի հարցերի մեջ մտա, բայց
դիտմամբ արեցի, որ քեզ հայտնի լինի, թե ինչո՞ւ եմ աշ-
խատում քեզ հետ նամակագրություն ունենալ:

Այստեղ ես չա՛տ մենակ եմ. Աթաբեգյանը, որին չա՛տ
էի սիրում, հիմա ինձ օտար է թվում. գիտես, Ջավահիր,
ամբողջ վեց տարի իրար չէինք կարգին տեսել, և այդ ժա-
մանակում մեր ճանապարհները իրարուց չա՛տ են հեռա-
ցել. նա հիմա դրական, որոշ, կյանքը հասկացած մարդ է
դառել. յուր ստացած գիտության հետ էլ բուրժուական
հակումներ է ձեռք բերել — երազում է լա՛վ ապրել, հո-
ղեր գնել, ապահովվել... Իսկ ե՞ս. — իմ ճանապարհս ուրիշ
է. ես ուզում եմ թափառել, ես սիրում եմ լեռներն ու ա-
շուղի թառը, չորանի շվին. ես երազում եմ բոլորովին
տարբեր բաներ, տարբեր աշխարհներ... Եվ այժմ մեր հո-
գին իրարուց չա՛տ խորթացել է. նա ընտանի սագ է, ես՝
վայրի... Նա սիրում է քաղաք, տուն, տեղ, ես սիրում եմ
թռնել, անապատներ, սարե՛ր... Ահա թե ինչո՞ւ եմ մենակ,
չնայելով, որ միշտ իրար մոտ ենք լինում, բայց է՛լ հոգե-
կան աշխարհի մասին խոսք չկա. — լավ ծանոթներ ենք
այժմ, միայն: Քո մասին նրան բան չեմ ասել, և լավ չեմ
էլ հիշում, թե դու ի՞նչ ես ասել:

Ձմռանամ ասել, որ Արսենը նոր ինձ նամակ էր գրել,
և հայտնել էր, որ նրան նամակ չես գրում. գրիր, լա՛վ տո-
ղա է Արսենը. դեռ լա՛վ է, ո՞վ գիտե, գուցե նա էլ փոխ-
վի... Բոլորս էլ երևի փոխվելու ենք՝ դեպի վատը, ան-
շուշտ: Ձանձրացել եմ Եվրոպայից, ու շատ եմ կարոտցել
մեր կողմերին, մորս, քրոջս, հարսներիս, երեխանցը, մա-
նավանդ մեր սագանդարներին և գյուղացոց. չնայելով,
որ հիմա լավ եմ պարապում, բայց այդ չի ոգևորում ինձ.
Թե ինչո՞ւ եկա Եվրոպա՝ այդ նպատակը այնքան ուժեղ
չէ, որքան այն, որ ձիով մի գյուղից անցների, և վրես շնե-

ըը հաչեին, ու մի դռնից էլ մի սառը ջուր խնդրեի, և հայ աղջիկը ինձ ջուր տար: Մտածում եմ, որ մայիսին վերադառնամ. ես չեմ կարող Եվրոպա մնալ, հոգիս դուրս է գալիս, ես ո՛չ գիտնական եմ լինելու (ինչպես հայ ուսանողներից ոչ ոք), ո՛չ էլ ապագայի հացի համար եմ մտածում, ի՞նչ ուզում է լինի, ես հայ ժողովրդից հեռու չեմ կարող ապրել:

Երազումս միշտ թառի ձեններ եմ լսում, և շա՛տ ուրախանում եմ, երբ գիշեր է գալիս. քնել ու հայրենիքի կարմիր, սիրուն երազները տեսնել...

Քեֆդ ո՞նց է. ֆրանսերեն հիմա երեւի լավ սովորեցիր: Հա՛, ինչպե՞ս է տ. Հորտանսի¹ (Հոնանի² կնոջ) առողջությունը. միշտ հիշում եմ նրան. ա՛խ, ի՞նչ լավ կին է: Երեկ երեկո ուս ուսանողների երեկույթն էր, գնացել էի. շատ գոհ եմ. սամովարի թեյ խմեցի, մալորուսների պարերը տեսա, Վոլգայի երգերը լսեցի: Այսօր գերմաներեն մի լավ ոտանավոր կարդացի, թարգմանեմ, տես, որքա՛ն ճիշտ է արտահայտում մարդուս սիրտը. հեղինակն է նոր բանաստեղծ K. Busse³:

Այս լեռներից հեռո՛ւ այն կողմ
Մարդիկ կըսեն՝ բախտն է ապրում.
Ա՛խ, մարդկանց հետ ես էլ գնացի,
Ու հետ դարձա՝ աչերս արցունք:
Այս լեռներից հեռո՛ւ, հեռո՛ւ
Մարդիկ կըսեն՝ բախտն է ապրում...

Վա՛յ ինձ, ո՞վ գիտե, գուցե ես էլ եմ երազում, որ այստեղից հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, մեր սարերում բախտն է ապրում. և դնամ ու արցունքոտ աչքերով... հետ դառնամ... ո՞ւր... Շատ լավ ոտանավոր է, մանավանդ բնագիրը հրաշալի է, ուսաց առածին՝ «там лучше, где нас нет» — շատ նման է:

Բարեիր Լուսոյին, Ղազարին և Վարդանյանին (դա
լավ տղա է, մաքուր է, բայց տիրացու է. նոր է հասկա-
նում աշխարհի խերն ու շառը, դրա համար շա՛տ է խո-
սում – ոչինչ):

Բարեներ՝ Ավետիք

24. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ

<1900>¹, 26 դեկտեմբերի, <Բեռլին>

Վարդապետ ջան!

Կներես որ մինչև հիմակ նամակ չէի գրում քեզ. մինչև
աչքս բացեցի արդեն 4-5 օր անցավ: Վերջապես որոշեցի
այսօր մի երկու տող գրել իմ սիրելի վարդապետիս:

Ռուբենին հետ պատահեցի և երկար բարակ խոսացի
գրքերու մասին. մի քանի տեղ եղանք և հարցուցինք
գրքերու գիներու մասին և, պետք է ըսեմ, վարդապետ
ջան, որ ահագին սուղ են եղել գրքերը: Այն կաթալոգը ո-
րը <ունես>, նա շատ հին բան է. թեպետ ես անձամբ
Foc<h>-ի հետ չտեսնվա, բայց նրանք Ռուբենին խոսք
էին տվել որ քեզ նոր կաթալոգ մը ուղարկեն: Այս մասին
ես այս երկու օրս մանրամասն կգրեմ. թույլ տուր ինձ,
վարդապետ ջան, շնորհավորել Ս. Ծննդյան տոներով և
մաղթել քեզ առողջութուն և երկար կյանք: Կհուսամ, որ
չուտով տեսնվելու ենք. ամսույս <29>² Վիեննա եմ:

Առ այժմս վարդապետ ջան:

Քեզ միշտ հարգող Ավետ<իք>

25. ԶԱՎԱՀԻՐ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻՆ

1901, 11 մարտի, Վիեննա

Գիշերը ժամը 3-ին եմ գրում. այս գիշեր էլ չեմ կարող քնել. մինչև այժմ արթուն էի և «Ավետարան» էի կարդում, Հիսուսի հետ էի խոսում. հոգնեցի, վեր կացա, շորերս հագա և հիմա էլ քեզ հետ եմ խոսում, դո՛ւստր Հիսուսի... Օ՛, երևի պիտի զարմանաս, որ ես կրոնական եմ դարձել. ո՛չ, սիրելիս, ես անհավատ եմ, չեմ ճանաչում Աստված, և այդպես էլ կմնամ միշտ. բայց Հիսուս իմ հոգումս միշտ կմնա որպես հիվանդների և վշտացյալների սրտանց ցավակից. — «Եկե՛ք ինձ մոտ ամենայն վշտացյալներ և բռնավորներ, և ես կհանգստացնեմ Ձեզ»¹ — ո՛չ ոք այդպես անկեղծ չի կանչում թշվառին. միայն նա է՝ և ես հետևում եմ նրա սուրբ ձայնին. ո՞ւմ ձայնը առավել վեհ է, քան նրանը... Ո՛չ մի ուրիշի... Նա ինքը տանջվող մարդ էր և հարգում է տանջանքը... Գիտությունը ասում է, որ տանջվող մարդիկ վերջը միստիկ են դառնում, մթնում է նրանց ուղեղը... Թո՛ղ ասե. բայց իմ ուղեղս, վառված է հազարումի արևներով և այդ է պատճառը, որ այրվում եմ ես... Ես պիտի գնամ իմ ճանապարհով՝ բռնավորված համաշխարհային վշտի ծանրությամբ. ա՛յդ բաժին ընկավ ինձ: «Մի վիշտը հազար ուրախություն արժե» — ասում է Դանտեն. և ես կտանեմ իմ վիշտը, — ես չեմ փոխի այն ամբոխի հրճվանքի և տուփանքի հետ. թող երբեք իմ դեմքիս վրա ժպիտ չծաղկի, և հույսը թո՛ղ չծագե իմ հոգում. սիրո ծիածան, վարդեր պետք չեն ինձ... Աշխարհի մռայլը տվեք ինձ և վար-

դերի փշերը. ես կփաթաթվեմ մռայլով և կպսակվեմ փշերով... ու կգնամ իմ ճանապարհով — տանջվողներ, հուսահատներ, զարկվածներ շատ կան, և ես նրանց մոտ կգնամ, մի բարի խոսք, մի կաթիլ ջուր տալու համար...

Ո՞վ է բախտավոր աշխարհում.— այս դժվար հարցին մի մեծ մարդ պատասխանել է այսպես. «Նա՛ է բաղդավորը, ով լա՛վ ստամոքս ունի և վա՛տ սիրտ...»: Ես չեմ ուզում այդ բախտավորութունը. թշվառութունը [ավելի] նվիրական է, և թշվառ լինել, կնշանակե ավելի բախտավոր լինել...

Իմ թանկագին Զավահի՛ր, ես տանջում եմ քեզ անշուշտ, ես այդ գիտեմ, որովհետև, եթե գիտենամ, որ դու անտարբեր ես դեպի իմ տանջանքները, իհարկե որ ոչ մի տող նույնիսկ՝ չեմ գրի. բայց ես չեմ ուզում քու սերը դեպի ինձ չարը գործածել: «Աղբյուրի շա՛տ բղխելը կտրվելու նշան է» — ես էլ որ սիրտս բանամ, վերջացնեմ,— այլևս քեզ հետ գործ չեմ ունենա, մեր ճանապարհները կհեռանան, ես — դեպի՛ անապատը, դու — դեպի՛ կյանքը:

Վստահ կարող եմ ասել, որ ես ինձ չեմ սպանի. սրանից ծանր տանջանքներ թեկուզ պատահին, ես պիտի տանեմ: Ես խոսք ունեմ ասելու մարդկանց. սրտիս դժոխային հնոցներից դուրս եկած, բովված խոսք, որ ծա՛նր, ծա՛նր երկաթի պես պիտի ընկնի մարդկանց խղճի մեջ. մարգարեական կոչումն եմ զգում մեջս. կայսերներից և առյուծներից չեմ վախենում. իմաստության օձը սրտումս ես կգալարվեմ մարդկանց շարքերի մեջ. կխայթեմ չարիքի գարշապարը.— և՛ ի վարձ այդ ամենի, կախաղանի վրա բա՛րձր և վե՛հ կճոճամ, որ ոտքերիս տակ ամբոխը խռնվի, սողա՛, դողա՛...

Եվ ես կհեռանամ կյանքից, կյանքի վայելքներից. պետք չեն դրանք. ամեն մի վայելքը հազարավոր զոհերի տանջանքով է լինում, ես չեմ ամուսնանա, բացի այն, որ չեմ ուզում, այլև վրաս բարոյական պարտք կա համուսնանալու. ես ծնունդ եմ ջղային հորս, իսկ իմ որդին ժա-

ռանգապես ավելի ջղային պիտի լինի. ես անիծում եմ հորս. բայց որքա՛ն պիտի անիծե իմ որդին ինձ, ինձ, որ իմ հորիցս ավելի կրթված ու զարգացած եմ համարվում, անշուշտ: Եվ ես պիտի մնամ մենակ — մենակ երկրի մեջ, բայց բյուրավոր թշվառների հետ միասին.— ուրիշ կերպ ես չեմ կարող հաշտվել կյանքի հետ. կյանքը ինձ չպրտում է դեն, ես նրա խորթ որդին եմ, բայց կոչումն եմ զգում մեջս, մարգարեի կոչում, և խոսք ունիմ ասելու.— պիտի ապրիմ, պիտի չմեռնիմ:

Ուզում էի երկար նամակ գրել, մեծ թուղթ վերցրի, բայց հոգնում եմ. երևի պիտի քնեմ մի քիչ. առավոտ պիտի գնամ բժշկի մոտ. միջոցներ ձեռք կառնեմ ոչ միայն Վենետիկ դնալու, այլև մինչև Արևելք, Պաղեստին ճամփորդելու. պիտի Հիսուսի ման եկած վայրերը շրջեմ, պիտի Հորդանանի ջուրը խմեմ և Երուսաղեմի դաշտերի շուշանը հոտոտեմ...

Վերջացնում եմ նամակս.— խնդրում եմ ներողություն, որ քեզ հոգնեցնում եմ. երևի մի քիչ նախանձում եմ քու առողջության վրա, որ չեմ ուզում քու հանգստությունը. ո՞վ գիտե — մարդու հոգին առհասարակ շա՛տ եսական է...

Ընդունիր կարոտալի բարեկներս, իմ անգին քուրիկս —
քու Ավետիք

1901, 11 մարտի, Վիեննա

26. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՅԱՆԻՆ

1901, 27 մարտի, Վենետիկ

Շա՛տ հարգելի Հայր Սուրբ,

Անշուշտ զարմացած կլինիք, որ հանկարծ չերևեցա, բայց դա այնպես անսպասելի եղավ, որ ես մինչև այժմ չեմ կարողացել ինձ հաշիվ տալ:

Ես վաղօրոք իրերս տարել էի կայարան՝ պահեստին. և սպասում է<ի> ժնեից բարեկամիս այն հուլիսով, որ պետք է նա մի երկու օր Վիեննայում մնա և կգանք Ձեզ մոտ. բայց նա ժամանակ չունենալով և ոչ մի ժամ մնալու, իսկ կարևոր խոսակցություններ ունենալով հետը՝ ես նրա հետ մի քանի կայարան (ստանցիոն) գնացի, և հետո բաժանվեցի ու շարունակեցի ճանապարհս դեպի Վենետիկ. հետ դառնալ դեպի Վիեննա թանգ կլիներ, չնայելով որ փափագում էի մնաս բարև ասել Ձեզ:

Ինչպե՞ս հայտնեմ շնորհակալությունս դեպի Ձեզ, դեպի Ձեր բարությունն ու պատրաստականությունն. ուղիղն ասած խոսքեր չեմ գտնում, — անչա՛փ, անչափ շնորհակալ եմ Ձեզնից. արդյո՞ք պիտի կարողանամ ժամանակին ես ևս Ձեզ մի փոքր ծառայություն մատուցանել ի տրիտուր:

Ես արդեն տեղավորվել եմ մի պանսիոնում: Այստեղի Ս. Հայրերը¹ նույնպես ամեն հարմարություն տալիս են ինձ զբաղվելու: Վենետիկը վերաս շա՛տ լավ է ազդում. լա՛վ է, խաղա՛ղ, մի քիչ ավելի տաք է այդտեղի վերա. իսկ ծովի վրա գոնտով շրջելը՝ շա՛տ և շա՛տ ուրախացնում է ինձ:

Խնդրում եմ ներողություն անքաղաքավարությանս. ընդունեցեք սրտագին բարևներս և հաղորդեցեք Հայր Տաշյանին, Դանիելյանին, Զոհրապյանին և Վարդան-եան>ին:

Մնամ խորին հարգանքով

Ձեր՝ Ավետիք Իսահակյան

Հայր Սուրբ, «Դրոշակում»² ստորագրող Հայ-Գուսա-նը³ ես եմ. այս համարում մի երկար ոտանավոր⁴ ունիմ, կարդացեք և կարծիքդ հայտնեք ինձ:

Եթե նամակ և փող գա հասցեիս, խնդրեմ ուղարկեցեք այստեղ այս հասցեով՝

Venise, Calle Vallarosso № 1303,
Pensione M. Venier, A. Issahakian.

Խնդրում եմ դուք էլ մեկ-մեկ նամակ գրեք:

27. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՅԱՆԻՆ

<1>901, 8 ապրիլի, Վենետիկ

Հարգելի Հայր Սուրբ,
է՛ վալլա՛, չա՛տ շնորհակալ եմ. փողը, թեև քիչ, բայց
լա՛վ ժամանակին հասավ:

Այստեղ օրերը սքանչելի են. կապո՛ւյտ, կապո՛ւյտ եր-
կինք ու ծով. անուշ արև և ճոխ բուսականություն. առայժմ
տրամադրությունս լավ է, տեսնեմ հետո ի՞նչ կլինի:

Շնորհավորում եմ Ձեր Զատիկը. երեկ Ս. Ղազար էի.
սլատարագին. լա՛վ անցավ. հ<այր> Ալիշանը՝ հիվանդ
էր, հիմա լավ է. զարմանալի ուժեղ ոգու տեր մարդ է.
զարմանալի մա՛րդ է. հիացած եմ իրենով²:

Է՛լ ի՞նչ գրեմ. առայժմ այսքանս. ընդունեցեք
բարեկներս և ծանոթ Հայրերին հաղորդեք.

Մնամ Ձեր բարեկամ և խորին հարգանք՝

Ավետիք Իսահակյան

28. ԶԱՎԱՀԻՐ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻՆ

1901, 6 հունիսի, Վենեցիա¹

Անմոռաց Զավահի՛ր,

Նամակներիդ մի քանի կետերին ի պատասխան գրում
եմ.—

Արդեն Վենեցիա ինձ ամեն մի ժամ մնալը բանտի պես տաժանելի է. և՛ շոգ է, և՛ չափազանց մռայլ եմ, և՛ էլ չեմ լողանում (ջուրը տաք է, վատ է ներգործում ջրերիս վերա), — բայց փողի եմ սպասում ու չեմ ստանում. ստացած օրը հենց դուրս կգամ:

Եթե չհասա ամսվա վերջին, դու գնա՛, բայամ, դու ճամփեդ գնա՛, կամ եթե շոգից չես վախենում՝ Վենեցիայով արի (Ժընևից մինչև այստեղ III կլաս 36 ֆր., այստեղից Վիեննա 25 ֆր.: Իսկ Ժընևից Վիեննա III կլ. 38 ֆր., ուրեմն տարբերությունը 20-25 ֆր. այստեղով գալուս, բայց Աստված ոչ անե ես մինչև ամսվա վերջը մնամ, շոգուց կխելուիմ):

Իմ դրուժյունը այժմ, քան երբեկիցե, անորոշ է, կրիտիկական և հուսահատ. ես նկատում եմ, որ կատարյալ հերոս եմ — դիմանալու, համբերելու, տանջվելու մեջ. ո՛չ թե քաջություն և ազնվություն. ստրկի պես տանում եմ կյանքի շղթաները, բեռը:

Իսկի չգիտեմ ի՞նչ եմ անելու. ամբողջ բաղդս կախված է հիվանդությունս ընթացքից. եթե լավի նշաններ նկատեցի մի քանի ամսվա ընթացքում, սրտիս ուրախությունից կրկնակի կլավանամ... Թե կառնեմ ու կթռնեմ. ի՛նչ էլ որ լինի ձմեռը կլինեմ մոտդ, Ժընև, ո՛ւր որ լինես, իսկ եթե դրուժյունս մնա [վատը] նույնը կամ դեպի ավելի վատը դարձավ, այն ժամանակ միշտ մնաս բարև:

Էլ ո՛չ մի նամակ, էլ ո՛չ մի բարև. գլուխս, հիմար, գիժ, անիծած գլուխս պիտի առնեմ ու անհետ-անդարձ կամ կորիմ երկրի երեսեն, կամ պիտի առանձնանամ մի անկյուն, մի վանք, մի կղզի (Սևան) և նվիրվեմ փիլիսոփայության և մետաֆիզիկայի, որ մոռանամ ինձ, կյանքը, ընկերներին, հեղափոխություն, հայրենիք, ազգ...

Ուրիշ ելք չունեմ — հոգիս է հիվանդ, հոգեկան հիվանդ եմ, հիպոխանդրիկ-մելանխոլիկ-նեվրաստենիկ. այս տեսակի հիվանդների մեծ մասը կամ խելագարվում են կամ ինքնասպան լինում, և երևի իմը դեռ այդ աստիճան չէ հասել:

Ամբողջ սրտով ատում եմ ինձ, մեր ընտանիքին, մի շարք ընկերների, մի ահագին քանակության հեղափոխականների, Հայոց ազգի մեծամասնությանը և մարդկությանը. սիրում եմ մռայլ ժայռերը իր թունավոր օձերով, ձյունապատ լեռները իր կուսական մաքրությամբ, ծովերը՝ իրենց մրրիկներով, անապատները՝ իրենց վայրի փշերով ու ծակող ծաղիկներով և կղզիները՝ իրենց լռությամբ:

Այժմ ես վախենում եմ, որ դու սիրահարվես վերաս և հետո շա՛տ տանջվես. ինչքա՛ն կուզես ինձ սիրիր, ազատ ես, բայց սեր, սիրահարություն մտքեդ հեռու պահիր: Քու վերջին նամակներից ես վախենում եմ, և ինձ դատապարտում եմ, որ այդպես մոտեցա քեզ, նամակներ գրեցինք իրար: Հանցանք է ինձ համար ամուսնությունը և անազնվություն աղջկա: խաբելը, այլանդակ սերունդ թողնելը. օ՛հ, ինչքա՛ն կցանկանայի որդիներ ունենալ, առո՛ղջ, առո՛ղջ, բայց ես ի՛նչ եմ — ոչի՛նչ. անիծված լինեն ինձ ծնողները, իրենց հաճույքի համար ես եմ տառապում. — զայրացած եմ հորս գերեզմանի դեմ և մորս նույնիսկ չեմ ուզում տեսնել. երազումս տեսնում եմ և հետը չեմ խոսում... Բայց որ մայրս վաղը մյուս օր մեռնի՝ ես ցավից, վշտից եթե չխեղագարվեմ, հիվանդությունս կրկնակի պիտի աճի. դրությունս անհուն, անհուն հուսահատական է. ժամերով մտածում եմ ու ելք չեմ գտնում, ինձ չեմ հասկանում, և ուղեղս բորբոքվում է, պայթելու դրության հասնում և մոլորվում եմ... աչքերս սառել, մնացել են երեսիս վրա՝ դիակի աչքերի պես, երբեմն ծերունու պես, մահապարտի պես՝ մահս այնքան մոտիկ եմ զգում, որ դադաղի, գերեզմանոցի մոտից անցնել վախենում եմ. մեռել որ պատահում եմ, սարսափում եմ. թվում է ինձ, որ ես եմ մեջը, կամ վաղը ինձ են տանելու:

Դու ճամփեդ գնա՛, և հետ մի՛ նայիր, իմ անունը իսպառ մոռցիր, և մեռած համարիր. ու խնդրում, աղաչում եմ քեզ,

Հազար անգամ աղաչում եմ՝ ինձ էլ նամակ մի՛ գրիր. ի՞նչ օգուտ, ի՞նչ օգուտ. իզուր պիտի տանջվիս. գնա՛ կյանք մտիր, ուրախացի՛ր, վարդեր քաղե, սիրի՛ր, համբուլյր տուր, համբուլյր առ, հուսավառ աչքերով նայիր ապագայիդ վերա:

Թող մեռելները հանգչին իրենց քարերի տակ, և տանջվողների սրտերը օրեցօր ջարդվին. աշխարհի պատմությունն է այդպես. մարդիկ հրճվում, պարում են մեռելների գերեզմանների վերա. դու հանգուցյալ եղբորդ հո՞ ինձնից չա՛տ չէիր սիրում, բայց ո՞նց մոռացար նրան, և նրանից հետո որքա՛ն ուրախ, լիակուրծք ծիծաղում էիր: Երթա՛ս բարև, երթա՛ս բարև, ուր որ լինես՝ արևդ կանանչ լինի. երբեք չտխրիս, արցունքի կարոտ մնաս, միշտ առողջ լինիս և խաղաղ քնես. փորձանքից ազատ մնաս, չխաբվիս և չխաբես. մաքուր սիրես, մաքուր սիրվես. բայց ամենից առաջ ինձ մոռացիր... Նույնիսկ լավ կլինի, որ էլ չպատահինք իրար. շուտ գնա. և Վենեցիայով մի՛ արի. քեզ չա՛տ եմ ուզում տեսնել, բայց և չա՛տ եմ վախենում. օ՛ֆ, ինչե՞ր եմ գրում. դու որտեղի՞ց ինձ պատահեցար. օ՛ֆ, կորի գնա՛, գնա՛, հեռացիր, աչքիցս գնա. էլ դու չկաս ինձ համար:

Ա<վետիք>

<Լուսանցքում>

Նամակ չգրես, առանց բանալու հետ կուղարկեմ:

29. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1901, 12 սեպտեմբերի, Ղազարապատ

Սիրելի Օհաննես.

Քու գնալուց¹ հետո ես էլ եկա գյուղ և մինչև օրս այստեղ եմ, մի քանի օրից հետո կերթամ քաղաք, հետո էլի գյուղ, հետո քաղաք և դեպի Թիֆլիս:

Աղբալից նամակ չստացա, չգիտեմ ինչո՞ւ, հո՛ւ էդտեղից չէ հեռացել:

Դերենիկից խաբար չունի՞ս. ի՞նչ է, դեռ չէ՞ եկել այդտեղ: Իսկ Շանթից ի՛նչ ունիս գրելու: Ես որ գամ, տեսնենք Վերնատան հալը ի՛նչ է լինելու. երևի առանց դրան մեր օրը սև կանցնի:

Ի՞նչ եղավ, ո՞ւր մնաց «Վտակը»². Հո չէ՞ ցամաքել. ձենը, քչքչոցը հասավ, բայց ինքը չկա. երևի մի լուրջ բան պատահած կլինի հետը. վախենում եմ, որ արգելեն ծախել, թե չէ մինչև օրս վերջացած կլիներ. խնդրում եմ, այս մասին ինձ մի հաստատ բան [տեղ] գրիր:

Մեկ էլ աչք [չկա պտըտե] պտըտցու՝ դուցե ինձ համար մի երկու դասեր գտնես՝ հայերեն, պատմություն, գերմաներեն, և այլն.— որ գամ Թիֆլիս, քաղցած չմնամ:

Կոստանյանից խաբար չունիմ քեզ տալու. ես նրանից ավելի շուտ եմ բաժանվել, քան թե դու:

Ի՞նչ հալի են մեր պատկերները, ի՞նչ են խոսում դեսդեն, գրական աշխարհում:

Էլ ի՛նչ գրեմ, բարեներ մերոնցից, համբույրներ.

քո Ավետիք Իսահակյան

Անպատճառ նամակիս պատասխանես, գոնե «Վտակի» մասին:

30. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1901>, 29 հոկտեմ<բերի, Բաքու>¹

Սիրելի Հովհաննես.

Ես սեպտեմբերի 20-ից այստեղ եմ.— Թիֆլիս մի երկու ժամ մնացի: Միտք ունեի միայն մի երկու օր Բաքվում

մնալ, բայց երկար մնացի: Մի քանի օրից հետո կգամ. գրածդ նամակը այստեղ ստացա: Դերենիկին էլ վաղը-մյուս օրը կճանապարհենք Մոսկովա:

«Վտակից»² որոշված է ինձ 50 ռ., բայց իզն ու թոզը չի երևա. ումից պիտի ստանալ. եթե Սրինգից³ է կախված, պոժալուստա նրան ասա, — իմ կողմից:

Վարդազարյանը⁴ այստեղ աչքիս ընկավ: Գրական նո-րություններ չկան. — փող կա գիրք տպելու, բայց գիրք չկա. ոտանավորներս կտպեմ երևի մեր Աղեքապոլում:

Համբույրներով՝ Ավետիք
29 հոկտեմբեր>

31. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՅՅԱՆԻՆ

<1901>¹, 28 նոյեմբեր<բրի>, Թիֆլիզ

Մեծարգո Հայր Բառնաբաս,

Ձեզ երկար ժամանակ նամակ չգրելուս երկու գլխավոր պատճառներ կային. նախ, որ հայրենիք վերադառնալուց անմիջապես հետո շրջեցի Կովկասի մի քանի տեղերը և ծովափնային էի անում նամակներ գրել առհասարակ, հետո երկրորդ, որ այդ շրջագայության միջոցին վարակվեցի տիֆով (վորցավք)² և ծանր հիվանդացա. ամսաչափ պարկեցի տեղիս հիվանդանոցում և վերջիվերջո առողջացա. այժմ 10 օր է, վեր եմ կացել և մի քանի օրից հետո կգնամ հայրենի քաղաքս՝ Ալեքսանդրոպոլ:

Հիվանդությանս միջոցին տեղի ունեցավ Մխիթարյաններիդ հոբելյանը³, որին ես լուռ մնացի:

Մեր տանը մի առժամանակ մնալով և լավ կազդուրվելուց հետո ազգագրական նյութեր հավաքելու համար պիտի շրջել Կարսի, Կաղզվանի, Կողբի, Իգդիրի և Ս.

էջմիածնի գյուղորայքը.— խնդրում եմ ինձ նամակ գրեք, գուցե պետք գամ Ձեզ տեղեկություններ հաղորդելու մեջ. մեծ ուրախությամբ կկատարեմ Ձեր՝ հարգելի Հայրերիդ, ցանկությունները, եթե ուժերիցս վերջեն: Ս. Էջմիածնի մատենադարանում պարապելու եմ, նույնպես և Սևանա վանքի մատենադարանում, թերևս այս կետերում Ձեզ հարկավոր հանդիսանամ. ես ուզում եմ անպատճառ իմ կարողացածի չափ ծառայություն անել Ձեզ:

Ընդունեցեք խորին հարգանքներս և ողջույններս պատվելի Հայրերին.

մնամ Ձեր բարեկամ՝
Ավետիք Իսահակյանց⁴

Իմ մշտական հասցեն, որով նամակները կհասնեն ինձ ո՛ւր որ էլ լինիմ.

Александрополь

Аветику Саакян Исаакянц (Генеральская улица).

32. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1901>, 3 դեկտեմբերի, Ալեքսանդրոպոլ>¹

Սիրելի Օհանես.

Նստել ենք ես ու Հովհաննեսը² գիշերը՝ ժամի 11-ին, թեյ ենք խմում և քեզ հիշում ու Անիի օրերը մտաբերում. ես մի երկու օրից հետո կշարունակեմ ուղիս:

Համբույրներ.

քո՝ Ավետիք

<Շարունակությունը գրել է Հովհաննես Կոստանյանը:>

Սիրելի Հովհ<աննես>

Ահա հիշողությունից այս պատկերը³ մի նմուշ է՝ որ
կարծեմ կհավանես — չնայելով կոտրված ապակիին,
նկարվեց. ոնց ես, քեֆ, հալ — ես այստեղ եմ լինում.
Գրիր Հովհ<աննես>

33. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1902>¹, 18 հունվ<արի>, էջմիածին*Սիրելի Հովհաննես.*

Եղա Կարս, Կաղզվան, Կողբ. և հիմա այստեղ եմ. լավ անցավ ճամբորդությունս. նյութեր ժողվեցի. մի քանի լա՛վ, շատ լավ բաներ կան մեջերը: Փետրվարին կլինեմ Թիֆլիզ. ո՞նց ես, պարապմունքներդ ո՞նց են գնում. երեկոյթներդ նույնպես: Գիտե՞ս, որ Դերենիկը իրեն լավ է զգում. պիանո էլ է սկսել սովորել:

Ե՞րբ պիտի սկսես տպել պոեմաներդ. գավառները շարունակ հարցնում էին. ես էլ ասում եմ՝ զարնանը կտպե. աշխատի՛ր: Կարդացի՞ր Հ<արություն> Թումանյանի² գրածը «Լուամայում»³. նրա ամենալավ գրվածքն է: Կարդացի՞ր Վեսելովսկու⁴ հոդվածը Русская Мысль XIX հայ պոեզիայի մասին⁵: Լեռենցի⁶, Ծատուրյանի, Մոճոռյանի⁷ մասին. ըշտե աշխարհիս գործերը այդպես են:

Համբուլյրներով՝ քո Ավետիք Իսահակյան

34. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՅԱՆԻՆ

<1902>¹, 27 հունվ<արի>, Վաղարշապատ*Հարգելի Հայր Սուրբ,*

Թանկագին նամակդ ստացա Ս. էջմիածնում, ուր ճանապարհի շրջանը անելուց հետո, հանգստանում եմ ու հավաքած նյութերս² կարգի դնում:

Ձեր ուղարկած ցանկի³ համեմատ կաշխատեմ գտնել՝
ինչ որ կարող եմ, և ջանք չեմ խնայի:

Շտապ գրում եմ այս կարտը⁴, որովհետև տուն գնա-
լուցս հետո՝ կուղարկեմ Ձեզ մի ընդարձակ նամակ, ուր
գուցե կգտնեք Հայրենիքից հետաքրքիր լուրեր և նո-
րություններ:

Բարևներ ծանոթ Հայրերին:

Ընդունեցեք հարգանքներս

Ձեր Ավետ. Իսահակյան
27, հունվ<ար> Ս. Էջմիածին

35. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1902>, 30 մարտի, Ալեքսանդրոպոլ

Սիրելի Օհանես.

Եկա տուն, և մի երկու օրից հետո փոշմանեցի, որ եկա.
տեղս՝ ցո՛ւրտ, ցե՛խ, տնից դուրս չեմ կարող գալ. և եթե
լավ լինի օրը՝ ո՞ւր պիտի գնամ. չրջան չկա, ընկերներ
չկան. կարդում ես, կարդում, ձանձրանում, հետո մոլոր-
վում եմ ի՞նչ անեմ:

Գնում ես այս ու այնտեղ և լսում ես սրտաճմլիկ բա-
ներ — աղքատություն, սարսափելի աղքատությունը
համատարած է. և պիտի իմանաս թե ի՞նչ կնշանակե
մեր քաղաքի կամ մեր գավառի աղքատութունը. սև,
չոր, ցամաք հացի են կապված՝ և դա էլ չկա. գյուղե-
րում սովից ինքնասպանության դեպքեր են եղած...
տավարը քաղցից մեռնում է, խոտ ու դարմանը վերջա-
ցել է, բայց դեռ գարունը չէ եկել. դաշտը ձյունի տակ
դեռ թաղված: Եկած օրից տրամադրությունս սաստիկ
վատացավ, օրը հազար տխուր լուրեր եմ լսում, պատ-

մություններ, և սիրտս կոտրված՝ ոչինչ չեմ կարող անել... բայց Թիֆլիզ վերադառնալ էլ չեմ ուզում. մի խոսքով մրից ելա, մըջուրն ընկա. համբերեմ, տեսեմ, կարելի է հաշտվիմ կամաց-կամաց ու մի քիչ բան շինեմ:

Դուրս է գալիս, որ մեզ համար ոչ մի լավ տեղ գոյություն չունի. հիմա ես զգում եմ, որ ինձ արտասահմանում միայն լավ կարող եմ զգալ: Մի խոսքով տրամադրությունս լավ չէ. սպասում եմ, գարունը գա, գուցե քեֆս էլ լավանա:

Շատ կուրախանամ, որ նամակ գրես, նորություններ գրես. բարևներ մերոնցից. բարևներ տիկ. Օլյային, Շանթին, Լեոյին, Ավետիսին և երեխաներին:

Համբույրներով քո Ավետիք
30 մարտի
Աղեքալու

36. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1902>, 4 հոկտեմբ<երի>, Բաքու

Սիրելի Հովհաննես, շատ ուրախացա, որ տեղդ իմացա¹. Թիֆլիզից անցնելիս ասացին, որ էդտեղ ես, բայց առողջությանդ մասին՝ բացասական. ես միայն մի օր մնացի Թիֆլիզ. եկա այստեղ, գնացի Շուշի, և միշտ մտածում էի վերադ. քեզ անձամբ ճանաչողներին միշտ հարցնում էի. հիմա որ լավ ես, ավելի՛ լավ:

Ես առայժմ մնում եմ այստեղ դասերով. պիտի մի փոքր պարապվեմ, նոր բաներ ունեմ, նստեմ գրեմ, մտադիր եմ ոտանավորներիս ժողովածու² տալ. բայց ի՞նչ տալ...

Իհարկե գիտես Մոսկվայի տղոց ձեռնարկը. բան է էլի, եթե մեզ չխայտառակեն ռուս քննադատների առաջ. յաման Ա<ստվա>ծ:

Սիրելիս, դուն ի՞նչ ես անում, «Անուշդ» ո՞ւր մնաց³. շարունակ նրա մասին եմ երազում. ձմեռը, որ կարգացիր՝ համը բերանս մնաց. շուտ արա՛, տպիր, տեսնենք, լիուլի վայելինք:

Իսկ ժողովածո՞ւդ, սրբագրված... ո՞ւր մնաց:

Ի՞նչ է անում Աղայանը. առողջությունը ո՞նց է. Դերենիկից լուր ունի՞ս. օգոստոսին մի երկու-երեք օր մոտս էր. շա՛տ էր խեղճ ու ընկճված. նամակ գրել եմ, բայց պատասխան չկա:

Նիկոլը իրեն Պետերբուրգ է գցել. Քիլոն⁴ Քիլոնդեսը, կես կուշտ, կես սոված՝ կապրի:

Շանթը, ասում են, վերադարձել է⁵. Ե՞րբ է բեմը կամ բիրժեն շանթելու. սպասում եմ նրա երևալուն օրեր:

Գրիր քու մասին, մանրամասն. երեխաներիդ, քեֆիդ. ի՞նչ ես գրել, ո՞նց եղավ... սե՛րդ...

- Շխովը⁶ նշանվել է:

Համբույրներով, քո՛ Ավո

Հասցես՝ Балаханы, контора Каспийского
Товарищества, Торг. Нахапетянц.
Հանձնել Ավոյին

37. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1902, 11 դեկտեմբերի>¹, Բաքու

Սիրելի Օհանես, — նամակդ ստացել եմ, բայց ոչ թե ծուլանում էի պատասխանել, այլ դրուժյունս վատ է՝ ա-

նորոշ՝ և չգիտեմ ի՞նչ գրեմ. [երբ] մինչև ե՞րբ պիտի հոգիներս բերաններս առած քաշ գանք մեր կեդրոնական, նվիրական, մեր հոգու իսկական պահանջներից հեռո՛ւ. ծերանում ենք՝ ոչինչ չարած: Մոսկվայում տպվում է մեր բանաստեղծությունների թարգմանաբար ժողովածու. տեսնենք ի՞նչ է լինելու. ես հույս չունիմ, որ հաջող բան դուրս գա. կոլորիտը, ինքնուրույնությունը չի կարող պահպանված լինել՝ մանավանդ երկուսիս գրվածքների: Գրիր առողջությանդ մասին. և մինչև երբ ես մնալու այդտեղ. երևի ես կգամ Թիֆլիզ. սկսինք մեր ոտանավորների ժողովածուն տպել², և անցնել լուրջ բաների. մեր վրա հույսեր կան դրված. բայց մենք մի քանի ծռտիպուտի բաներով խաբում ենք մարդկանց:

Համբույրներով քո Ավո

38. <ՋԱՎԱՀԻՐ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻՆ>

<1902>¹

Անցյալ նամակով ես ուղեցել էի իմանալ քո տրամադրությունը՝ թե արդյոք իդձ ունես ինձ լսելու, որովհետև ես կասկածելով, որ դու իսկույն, ինչպես բոլոր կանայք, ընդունակ ես շուտով նոր սեր գտնելու, էժան սեր... — ուստի չէի ցանկանում ինքնասիրությունս վիրավորելով, սիրտս բանալ քո առաջ [որին այլևս պետք չեմ], բայց ուրախացա, որ ուզում ես ինձ լսել:

Դու ինձ մեղադրում ես, որ ես քեզ չեմ սիրում, կամ քիչ եմ սիրում, կամ քիչ եմ սիրել. — ընդունենք որ դա այդպես է. և իրոք էլ, ես քեզ իսկական սիրո, այն մեծ, տիեզերական, անհուն սիրո՝ որով սիրում էի Շուշանիկին, մի 100-ական մասով էլ չեմ սիրել... և դա քեզ չա՛տ ան-

գամ եմ հայտնել, և դա ինձ համար վիշտ է եղել, որ չեմ կարող քեզ ամբողջովին, բոլոր արյունովս սիրել, և դա ոչ այն պատճառով, որ դու արժանի չես սիրո կամ Շուշանիկից ցածր ես՝ ո՛չ, հազար անգամ ո՛չ.— դու արժանի ես, իմ աչքում մեծ սիրո ու Շուշանիկից շա՛տ և շա՛տ բարձր մարդ ես. բայց ես լինելով արդեն հոգնած, ջղերով քայքայված, ապրած, տանջված ուղեղով, բթացած սրտով՝ չեմ կարող իմ ուզածի չափ, իմ սիրո իդեալի չափ քեզ սիրել. բայց և այնպես այդ չի նշանակում, որ քեզ չէի սիրում... բայց կրկնում եմ՝ ընդունենք, որ ես քեզ չեմ սիրում, բայց ասա՛, ինչ հոգեբանական օրենքով, իմ քեզ չսիրելը քեզ հիմք է տալիս ինձ չսիրելու. սերը, ինչպես հասկացվում է վեհ, բարձր մտքով, որ բղխում է հոգու անհուն խորքերից, բճիճների ցանկությունը՝ դա մի տարերք, հզոր ուժ է, պահանջ է, որի առաջ խելքը, կամքը ոչինչ են — այդ տեսակի սերը, որ մի միստիկական-ունիվերսալ կամք է, ցնորք, վերք՝ նա չի պահանջում փոխադարձը՝ գեշեֆտ², առևտուր: Նա սիրում է, որովհետև չի կարող չսիրել, թեկուզ խելքը գիտե, որ այն օբյեկտը՝ որին սիրում է, անտարբեր է, չկա, մեռած է նրա համար կամ ատում է իրան, և որքան անմատչելի, անհասանելի լինի օբյեկտը՝ այնքան զորեղ կլինի սերը իր վշտով, որ սիրո անբաժան ընկերն է.— որպիսի սիրով ես սիրում եմ Շուշանիկին: Նա ինձնից փախչում էր, նա ինձ չէր բարևում, նա մարդու գնաց, բայց ես օր-օրի վրա ավելի բուռն ու ավելի անսահման էի սիրում, մետաֆիզիկ սիրով, ոգիացած սիրով, այն աստիճան, որ ամբողջ էությունս վառվեց ամեն կողմից այդ սիրով և [ես հալվեց] իմ ուղեղս հալվեց: Ես հոգեպես մեռա, ուժ չունենալով տղամարդու պես իմ կյանքիս և սերս ավերողների կյանքին վերջ տալու.— ահա սա է սերը՝ հավերժական վիշտ, հավիտենական ձգտում, կույր, անբռնաբարելի, անհաղթելի տենչանք՝ մահվան չափ, [տիեզերք] կյանքի չափ:

Բայց քո սերը... բայց քո սերը, որքան էլ դու կարծում ես, հավատացած ես, թե ինձ սիրել ես բուռն ու խորը, չա՛տ քիչ է, չա՛տ հեռու է սեր կոչվելուց. նա տրիվիալ է, սովորական, առօրյա և իսկույն փոխանցելի ուրիշի սիրով: Ասա խնդրեմ, դու դատիր, իբրև կողմնակի մարդ նայելով երևույթի վրա — ինչպես կբացատրես դու — ես դեպի քեզ անտարբեր եմ, լա՛վ, նամակներ ուշ-ուշ եմ գրում, իսկ չնայելով այդ բոլորին, դու գրում ես քո անցյալ տարվա վերջին նամակով, թե (չգիտեմ ինչու ես ռուսերեն գրել) *навсегда знай, что я тебя люблю до смерти, և ուղղակի դրանից մի 15 օր հետո, մի գեղեցիկ օր, դու Ձ-ի՞*³ *հետ սիրաբանություններ ես անում...* այդ սե՞ր է, հա, դեպի ինձ. դրա անունը սեր չէ, այլ հրապույր, *увлечение* — դու ի՛նձ չես սիրել — եզրակացնում եմ:

Հետո ասենք թե խելքի ես գալիս, արբած դրուժյունից զարթնում ես, և ինձ ամենը գրում ես. իսկ ես վերջ եմ տալիս կապը և դրանով վերջանում է ամեն բան. այո՛, վերջանո՞ւմ է. իմ մեջ թո՛ղ վերջանար, ես քեզ չէի սիրում, բայց չէ որ դու ինձ սիրում էիր *до смерти*, ու չէ որ այդ տեսակ սերը պիտի և վիշտ հառաջացներ մահվան չափ. չէ որ որքան թանկ է կորուստը, այնքան էլ մեծ է վիշտը, անբուժելի կամ երկարատև բժշկության կարոտ, ժամանակի [սփոփանք] կարոտ, բայց դու Ձ-քին թողնելուց հետո, իմ վերջին նամակը ընդունելուց հետո — սիրահարվում ես Շանթին⁴:

Ամենայն ինչ կատարյալ է⁵:

Նորից ասեմ.— երբ մարդու սերը փշրվում է, տեղը մնում է վերք, որից արյունը երկար և երկար կաթում է... բայց քո [հին] փշրած սիրո տեղը անմիջապես վարդեր են ծլում... այո՛, սիրելիս, այդ օրենք է — բայց կանանց աշխարհում. կինը թույլ էակ է, սիրտը ոչ խորը, զգացմունքները՝ մակերևույթային, և երեսայի պես չո՛ւտ <սփոփվող> և կենսուրախ:

Իսկ դառնանք քո սերերին.— դու ինձ սիրում էիր. ես վստահ ասում եմ որ լավ ընտրությունն էր. իմ սրտի մեջ դու չէիր խաբվի, չէիր չորնա. քեզ հայտնի է, որ ես իմ մասին մեծ համարում ունիմ, որ իմ անհատականությունը բարձր եմ համարում բոլորից... Բայց դու ի՛նչ ես գտել, ի՛նչ ես արել, որ Չ-ի պես մարդուկին ինձնից գերազանցել ես. մեր վերջին նամակում⁶ հայտնել էի իմ կարծիքը Չ-ի մասին՝ բայց նա ծաղր է, ես քեզ էի ծաղրել... Չ-ն իմ ընկերս չէ, դա պատիվ չի բերում ինձ. նա ժուլիկ է, անսիրտ, պոռնիկ և մանավանդ փողասեր, նյութական: Փառք Աստծո, որ չուտ ես հասկացել, իսկ ինչ էլ որ լինի, այդպիսի մարդով մի ժամ տարվելը արդեն ստվեր է մարդու ճաշակի, իդեալի վրա. ասենք դա փորձանք է, ներենք, ներեցինք... բայց Շանթով հափշտակվելդ. օ, բարով, սիրելի Շանթ.— նա ինձ սիրում է, շնորհակալ եմ. (և ով որ ինձ սիրում է՝ դու էլ նրան ես սիրում, իմ անունը չա՛տ են շահագործել). բայց, Զավ, ես Շանթին չեմ սիրում, և դա ոչ թե անհիմն է, այլ հին զգացմունքի հարց է. ես չեմ հարգում նրան, համարելով նրան վիրտուալ, թեթևամիտ... ես ճանաչում եմ նրան շատ վաղուց. էս կյանքում շա՛տ ենք պատահել իրար և միշտ հաշտ ենք եղել իրար հետ.— իբրև գրողներ, մի շրջանի մարդիկ. [նրա գրածները հաջող են, բայց] բայց ես նրան միշտ հակակրել <եմ>: Նրա գրվածքները շնորհալի բաներ են, բայց ո՛չ խորը, իսկ քարոզած մտքերը ցած տեսակի, սեռական, կոպիտ կրքեր, տռփանք և այլն:

Իսկ ամենից գլխավորը իմ ատելությունը այն է եղել, որ նա շա՛տ անսիրտ գտնվեց դեպի տաճկահայերի հարցը՝ որ ամենից շատ իրան պիտի ազդեր, բայց նա թքեց այդ հարցի վրա: Նա 1896 թվականին, երբ ես բանտում էի տաճկահայերի համար, նա եկավ Թիֆլիզ, հարուստների դռները մաշեց փող գտնելու Եվրոպա գնալու, իսկ Կովկասի հայերս թողնում էինք հարազատ տուն-տեղ և

գնում էինք Տաճկաստան: Նա միշտ անտարբեր է եղել դեպի այդ խնդիրները, նա միշտ եսական-⁷[նյութական] մատերիալիստ է եղել և վերադիր այդ [բաներին] պակասություններին՝ նա Թիֆլիզում սալոնների պաժ է. ֆրակ հագնել... և ինձ զայրացնում է, որ դու, սիրելիս, ընտրեցիր... Ուղղակի վիրավորում է ինձ. ես մտածում եմ, ուրեմն, դու մարդ չես ճանաչում, ուրեմն ամենն էլ քո ճաշակի են, ես՝ ուր — Չ-ն՝ ուր, ես՝ ուր — Շանթն՝ ուր, բայց քեզ համար դրանք միևնույնն են: Այս բոլորը ինձ իրավունք է տալիս ասելու, որ դու քո հոգեկան արժանիքների վրա ստվեր ես քցում. բայց ես ինչու եմ վիրավորվում, որովհետև միշտ համոզված եմ եղել, որ քո մեջ գերակշիռ են դրական տարրերը, հոգեկան գերազույն կողմերը, և հավատացել եմ այդ բոլորին: Ես սիրել եմ քո մեջ մարդը, այդ ամենը, բայց... այսօր այդ իմ բոլոր հավատալիքը ձևակերպվում է Չարքի մեջ, և արտահայտվում է Շանթով. ահա թե ի՞նչ է վիրավորում ինձ, և հուսախաբում, հիասթափեցնում, թեև չեմ ուզում այդպես լինել:

Նորից կրկնում եմ, ինձ անչափ վիրավորում է քո ընտրությունը... Դու գիտես, որ ես սիրում եմ Ղազարին, Լևոն Աթաբեկյանին, Ար. Ամիրյանին, [Գր. Վարդանյանին], Աղասերին, <Գույումճյանին>⁷. — և եթե դրանց մեկնումեկին սիրեիր, որքան էլ ես նախանձեի, ես ոչ միայն հաշտ <կնայեի> այդ սերին, այլև կխրախուսեի և կուրախանայի, բայց գնում-գալիս, աշխարհի փիսերին ես սիրում, որոնք գիտեն քո առաջ ծնկաչոք լինել, երգվել, հառաչել, քո կանացիությունը փաղաքշել... դա սոսկալի է: Այն, որ պատկերացնում եմ, թե դու նետվում ես, ընկնում ես Չ-երի, Շանթերի գիրկը՝ կատաղեցնում է ինձ, և հանցավոր մտքեր [տրամադրում մե] փոթորկում մեջս...

Սիրելի Շանթին՝ որ Թիֆլիզի սպանների լպստած տիկիներին փողով գնում է Եվրոպա հաշվապահություն սորվելու, որ գա Կովկաս, տուն-տեղ լինի, ապրի... ինձ կատա-

ղեցնում է, և ես տեսնելով նրա դատարկ սիրտը, վստահ
ասում եմ, որ նա քեզ չի սիրում, չի կարող սիրել, այլ ու-
րիշ հաշիվներ...

Ասա՛, որ ես քեզ չեմ սիրում, չեմ սիրել, որ նախան-
ձում եմ, չար եմ, բայց լսիր ինձ իբրև հին [ընկեր] սերի,
դու հիմա ընկեր ես ասում — լսիր իբրև լավ ընկերի իմ
խորհուրդս՝ ձեռք քաշիր <դրանցից>, բացառությու-
ն դասերի և Միսակի, որոնք ... նրանց նման չեն (Աղասը՝
անձնագոհ, Միսակը՝ լուրջ, ազնիվ)...

Ցավում եմ, որ դու մարդկանց չես ճանաչում, և քեզ
ճանաչում. դու միամիտ ես, մաքուր, երեխա, հավատա-
ցող, դու մի մաքուր, հզոր մարդու ձեռքում Աստված
կդառնաս, [կախա] կաղխան կերթաս, բայց այդ մար-
դուկների հետ դու կդառնաս կին, հարեմ, երեխաներ ար-
տադրող գործիք:

Գնա՛ այդ ճանապարհով, եթե ուզում ես, հանցանքը
քո խղճիդ թող նստի, բայց կլսես միշտ իմ ձայնը — ետ
դարձիր մարդուկների մոտից, դեպի մարդը դարձիր, դե-
պի կատարյալ մարդը, գաղափարի-սրտի մարդը, Գեր-
մարդը, Աստված-մարդը... Ով է այդ վեհ մարդը՝ որոնիր,
չես գտնի՝ ման արի, թերևս հավիտյան ման արի և որո-
նիր, և ոչ թե իսկույն ընկնել պատահածի գիրկը — դա ա-
նասնական է, ստոր, կրքերի սֆերա...

Թեկուզ կյանքդ անցնի որոնմունքի մեջ և ծերանաս,
բայց կմնաս վեհ, սուրբ, աստվածաբար:

Ես վերջացրի...

Դու գրել ես [որ ես քեզ] որ մեր սերը հենց սկզբից
միայն ընկերություն է եղել, ինչպես կին ես քեզ դուր
չէի գալիս... — սրա մասին երկար կարելի է խոսել, բայց
ես հոգնեցի. — միայն... ընկերական սերը աշխարհի ամե-
նաբարձր սերն է, որին դեռ սեռերը (կին և մարդ) ընդու-
նակ չեն հասնելու. դա գաղափարների, մտքերի սերն է,

որին մանավանդ կինը ընդունակ է, նույնիսկ իր սեռի մեջ էլ կինը — կանանց մեջ. տղամարդիկ ավելի ընդունակ են ընկերական սիրո: Ընկերական սերը Աստվածային սերն է. եթե դու այդ արհամարհում ես, պահանջում ես, որ ես քեզ սիրեի... սիրեի իբրև կին, իբրև samka (էգ) իբրև արու, իբրև միս, դա անասնական կիրք է, որով ընդունակ են [այրուել] բորբոքվելու հոտ-ամբոխը, շները, էշերը և բոլոր անասունները, բայց ոչ գերմարդիկ, ոգիները, աստվածները: Ես կուղեի որ կարողանայի միշտ սիրել կնոջը ընկերական սիրով — դա պատիվ կբերեր⁸:

39. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1903>¹, 7 հուլիսի, Ալեքսանդրապոլ

Սիրելի Օհաննես,

Ձեռնս կլսես Ալեքսանդրոպոլից, — արտասահման գնալս չհաջողվեց. սահմանից հետ դարձա, և Սուրբ Ռուսետումն² էի ապրում. այժմ այստեղ եմ, բայց որպես չղջիկ, գիշերահավ. մի քանի օրից հետո կսրկիմ, կըկորիմ — խառը ժամանակներ են, գուցե և քո մոտ երևամ հանկարծ:

Ո՞նց է առողջությունդ, — թանկագին, չա՛տ թանկագին առողջությունդ:

Հրաշալի էր Սասունցի Դավիթը — միակ պակասությունը՝ բնության պատկերներ, նկարագիր չկար. բայց որքան որ սա լավ է, վախենում եմ, որ Մհերդ վա՛տ դուրս գա. նա խոշոր տիպ է, բայց չարիքի, բացասական, դեմոնական. նրա վրա չա՛տ պիտի մտածես, մանավանդ որ նա կիսատ է, իսկ վերջը՝ չա՛տ վա՛տ, անմիտ. թեև կան ասողներ, թե՛ եթե Մհերը դուրս գա, հայու ստրկությունը կվերջանա, թագավորությունը կսկսվի, բայց դա չկա ժողովրդական վարիանտներում, այլ մի քանի ազգասերների բերանում, իսկ դո՛ւ պիտի հարազատ լինես ժողովրդին, և ոչ թե ազգասեր, կամ Աղայանցի պես, որ Քյոռ-Օղլուն չինել է հայ և Սասուն նստեցրել, կամ թե Գաբր. քահանա Պատկանյանի պես, որ ազգային պոեմներ չինել Պարույր, Պարետ³...

Ըստ իս՝ Մհերը հին Արտավազդն է, չարիքի ոգին, չարի մարմնացում, որ և պատժվում է պարսից Զոհակի՜ պես, իսկ դրանով ոգևորվել դժվար է, և վախենում եմ, որ

Դավթի պես հաջող դուրս չբերես. Դավիթը լավ տիպ է՝ առողջ, թարմ, ժողովրդական, դրական — արժե նրանով ոգևորվել:

Շա՛տ հետաքրքիր է քո կարծիքդ Մհերի մասին, և ինչպե՞ս ես գրելու...

Վերջացրու «Հազարան բլբուլ»-դ,— ահա մեծ գործ. շո՛ւտ արա, թե չէ կմեռնես, կմնա՛, ափսոս է:

Դերենիկը ի՞նչ է շինում. Շանթով չեմ հետաքրքրվում...

Ատում եմ Շանթին... սիրում եմ քեզ ու Դերենիկին. մյուսների հերն անիծած, թեկուզ և Ավ. Ահարոնյանին:

Համբույրներով՝ քո Ավո

7 հուլիսի

Աղեքսանդրոպոլ

40. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1903>¹, 21 հուլիսի, Ալեքսանդրոպոլ

Սասունցի Դավթիդ մասին.— նորից կարդացի.— միակ սլակասությունը [նրա] նրանումն է, որ բնության նկարագրեր չկան, որոնք քեզ շա՛տ կհաջողվեն՝ իբրև էպիկի, բայց որ Սասունը չես տեսել, ի՛նչ նկարագրես. իսկ այն ևս ճշմարիտ է, որ ամբողջ պոեմը, կարծես, լրջորեն, խորը մտածած չես գրել, հավատարիմ ես մնացել նախկին որոշմունքիդ — մանուկների համար. բայց ավելի լուրջ և ծանրախոհ կարելի էր գրել, ինչպես Ֆիրդուսի Շահնամեն, Յորդանի² Նիբելունգը և Հերդերի³ Սիդը.— որտեղ, բացի բուն նյութից կա և անհատական ստեղծագործություն. քոնը ուղղակի նյութի ոտանավոր, մի փոքր մշակած [վերաց] վերածումն է:

Ինձ ամենից շատ գրավում են ժողովրդական ոճերն ու դարձվածքները, որոնցով չափազանց հարուստ է և մանավանդ էպիկական պատմելու ձևը — հանգիստ, վեհորեն հանգիստ, և հումորը. հույս ունեմ, որ Խանդավազի սերը հաջող դուրս բերես, բայց նախօրոք զգում եմ Մհերի անհաջողությունը. — Մհերը կիսատ, ջարդված հերոս է. լիքը հակասություններով, երևի պետք է նորանոր վարիանտներ գտնել լրացնելու այդ պակասը, ժողովուրդը Դավթին է սիրել ու սիրում, ու նրան հարստացրել է, իսկ Մհերին ատում է և այդ պատճառով նրանով շատ չէ զբաղվել, տալով [ատելու] ատելի մոռացություն, արհամարհանքի...

Մեծ սպասելիք ունիմ Սինամ թագավորիցդ¹, քանի որ նրա մեջ կա քո անձնական ստեղծագործությունը, կա սիմբոլ և գեղեցիկ պատկերներ. անհամբեր սպասում եմ գրքիդ լույս տեսնելուն՝ կարդալու համար «Անուշը»... Բայց ինչ էլ որ լինին քո պոեմներդ՝ մեր գրականություն մեջ դարաշրջան են կազմելու. ապրիր և ստեղծիր — ահա քո ուղին. մեզ թո՛ղ կռվի դաշտը, ինչ կուզես թող լինի. — «Թո՛ղ կործանվի աշխարհը, և ես կընկնիմ նրա ավերակների տակ». սա Հորացիոս բանաստեղծի խոսքերն են, որ իմ վերջին տրամադրություն լուզունգն է, նշանաբանը:

Համբույրներով Ավետիք
21 հուլիսի

41. ԱՎԵՏԻՍ <ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ>

<1903>¹, 28 հուլիսի, Ղազարապատ

Սիրելի Ավետիս,

Ուզում էի քեզ մի երկար նամակ գրել — գրել քու գրվածքների մասին: Ես միշտ այն կարծիքին եմ, որ քեզ

դեռ չեն քննադատել. Գ. Ենկիրար², Մ. Բ.³ կամ <Տ.>Հ.⁴ կամ Լ...⁵ և այլն. ես դրանց բոլորին համարում եմ հիմար մարդիկ՝ այսինքն հիմար՝ Գեղեցկություն կամ Ոգի հասկանալու մեջ, բայց այնինչ մեր կյանքի մեջ գին կտրողները դրանք են. դրանց վերա ավելացրո՛ւ և Ե. Թ.⁶ և զանազան Ա.Բ.Գ....ներ...

Սակայն չեմ համբերում՝ իմ կարծիքներս՝ առայժմ առանց ապացուցելու ասել.— [ամեն ինչ] ամենից առաջ ո՛չ մի կասկած չկա, որ դու տաղանդ ես, և այն էլ խոշոր... բայց մեր կյանքը, կրթությանը բացակայությունը ծռմուկ է այդ:

Բ.— Դու լիրիկ ես, բայց այդ բանը դու չես հասկացել և չա՛տ ես վնասվել այդ պատճառով. դու ոչ մի անգամ չես կարող տենչ տալ, չնայելով որ դիտողություն ունես, բայց չափազանց սուբյեկտիվ ու լիրիկ լինելովդ՝ քեզնից դուրս չես կարող գալ, ուրիշին ստեղծելու: Դու միշտ քեզ ես արտահայտում ու քեզ հայտնադործում: Քո լավագույն գործերը՝ Աքաղաղը կամ Մայրերը⁷.— պարզ ապացույցներ են. դրանք սոսկ լիրիկիզմն են... Բայց ամենամեծ թերությունը, որ ես գտնում եմ քո մեջ՝ (լրացնեմ որ լիրիզմը թերությունն է, այլ հատկություն, գուցե և առավելություն) դա ոճի, սեփական ոճի բացակայությունն է. որքան էլ որ դրսից լեզուդ երևում է ճոխ, փարթամ, բայց ստիլ, բյուրեղացած ոճ չունես, որպիսին քեզ պես որոշ և խոշոր գրողը պիտի ունենար: Ես չա՛տ եմ մտածել այդ երևույթի մասին, և մեղավորը գտնում եմ ճեմարանի կրթությունը⁸ և «Մշակի» լեզուն⁹... մախլաս:

Ուղարկում եմ այս ոտանավորը¹⁰, եթե թույլ կտան տպիր:

Համբույրներով քո Ավետիք

28 հուլիսի

Ղազարապատ գյուղ

42. ԼԵՎՈՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

<1903>¹, 8 օգոստոսի, Ղազարապատ

Մեծապատիվ պ. Լ. Սարգսյան²,

Ուղարկում եմ այս երկու ոտանավորները, առաջինը անպայման լավն է, իսկ երկրորդը... կա՛ էլի. չաբլոն ձե է, որ ամեն մի իրեն պոետ համարողը ուզում է ենթարկվել մետամորֆոզների. իբրև չաբլոն, ինձ թվում է, որ... կա՛ էլի:

Ցանկալի է, որ «Մուրճի» № 8 տպեք: Ա. Ահարոնյանին³ խոստացել եմ ավելի շա՛տ նյութեր՝ մյուս անգամին՝ անպատճառ կղրկեմ. էլ սո՛ւտ չկա. զգում եմ, որ շա՛տ եմ խոստանում և սուտ եմ դուրս գալիս:

Ողջուններով՝ Ավ. Իսահակյան
Բարեկներ Ավ. Ահարոնյանին

Ցը օգոստ<ոս>
Ղազարապատ գյուղ

43. <ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿՈՒՆ>

1903, 6 նոյեմբերի, Ալեքսանդրոպոլ

Մեծապատիվ պարոն.

Իմ հայրենի քաղաքից բացակա լինելուս պատճառով և որոշ հասցե տված չլինելով՝ միայն երեկ ստացա Ձեր նամակը, և շտապում եմ պատասխանել՝ ոչ այնքան Ձեզ գոհացում տալու, որքան Ձեզ սպասողական դրուժյան մեջ չպահելու համար:

Ես միշտ սիրել եմ ոռոսաց գրականությունը՝ վեպն ու բանաստեղծությունը, և այն խորին համոզմանն եմ, որ ոռոսաց վեպը շա՛տ կողմերով՝ իր մարգարեական

ներշնչմամբ, բարձր է կանգնած Եվրոպական վեպից, բայց ես իմ կրթությամբ ավելի Գերմանիային պարտական լինելով՝ զգում եմ, որ ինձ վերա խորին ազդեցություն են ունեցել Նիցշե, Հայնե և այլն, բայց և չեմ կարող չխոստովանել, որ մանկության օրերից իմ սիրելի բանաստեղծն է եղել Կադբեկի պես բարձր և Դարյալի պես խո՛րը՝ Լերմոնտովը, որից շա՛տ եմ ներշնչվել. — նրա լիրիկ ոտանավորներից, նրա Демон, Мцыри և մանավանդ նրա Песня про купца Калашникова, բայց չեմ կարող մատնացույց լինել, թե իմ ո՞ր ոտանավորի վերա է նրա ազդեցությունը:

Չմոռանամ ասել, որ իմ հոգեբանության վերա խորին ներգործություն են ունեցել Гоголь իր անմահ Мертвые души և մանավանդ Достоевский:

Անշուշտ Դուք գիտեք, որ իմ գրվածքների մեծագույն մասը ժողովրդական մոտիվներ լինելով՝ ինձ վերա ամենից շատ ներգործել են հայ-ժողովրդի երգերը, բոլոր ժողովրդների, մանավանդ արևելյան, նույնպես և Մալո-ռուսների երգերը:

Կարծում եմ, որ սրանից ավելի ես ոչինչ չեմ կարող Ձեզ ասել, որովհետև ես այնքան քիչ բան եմ գրել և գրածներս էլ այնքան չնչին են, և իմ անհատականությունը չբնորոշող, որ առանձնապես չարժե ուշադրության առնել...

Խորին հարգանքներով դեպի Ձեզ՝

Ավետիք Իսահակյան
6 նոյեմբեր 1903
Ալեքսանդրոպոլ

44. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1903>, 30 նոյեմբերի, Էջմիածին

Սիրելի Օհաննես, տեսա Հայրիկին՝ և քո կողմից համբուրեցի նրա ս<ուրբ> աջը և ողջագուրվեցի. նա էլ քեֆդ հարցրեց. ես մի քանի օրից կլինեմ այդտեղ.

Բարևներով քո Ավո

45. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1904>¹, 8 հունվարի, Վլադիկավկազ

Սիրելի Օհաննեսին բարևներ և բոլորին՝ վերնատան-
յաններին. գիրքդ² բոլորը ծայրեծայր կարդացի. կարծիք-
ներս հետո կհայտնեմ. քո Ավո

8 հուն<վար>
Վլադիկավկազ

«Գեղեցիկը ճամարտության լռությունն ու շքեղու-
թյունն է...»:

Պլատոն³

46. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1904, 17 փետ<րվարի>, Նոր Նախիջևան

Բարևներ ու համբույրներ սիրելի Օհաննեսին. քո Ավո
Դերենիկի «Կյանքի տեսիլը»¹ երևի լավ բան է դուրս
գալու. տեսնենք:

47. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1904>, 23 փետրվարի, Նոր Նախիջևան

Սիրելի Օհաննես. ստացա բաց նամակդ. բալա՛մ, չեմ
հիշում, թե նախընթաց նամակներումս ի՞նչ եմ գրել.—

դու գրում ես թե՛ «Շատ կուզենայի տեսնել. մի բան այնպե՛ս է տանջում. ենթադրածդ սխալ կլինի. կուզենայի խոսել...»։ սիրելիս, չեմ հասկանում այդ բառերը. ի՞նչ ես ուզում ասել. ի՛նչ տանջանք, ի՛նչ ենթադրություն, ինչո՞ւ մասին է. զանազան բաներ եմ մտածում, բայց բոլորովին գլխի չեմ ընկնում. գրում ես՝ «չատ եմ անհանգիստ, չեմ կարողանում պարապել»... ախր ինչո՞ւ է, ի սեր Ա<ստ>ծո. մի շուտով գրի՛ր, տեսեմ բանի էությունը¹...

Ես դեռ Մարտի 3-5 այստեղ կլինեմ. դու գրիր, կհասնի. եթե այստեղ էլ չլինեմ, ինձ կհասցնեն. հետևյալ հասցեով գրիր. 2-я Георгиевская, № 3, А. Иса<акяну>. Нахичевань Н/Д.

Այստեղ գործերս լավ են գնում. հետո կանցնեմ Մոսկով. ապա դեպի Կովկաս:

Ես էլ չեմ կարող պարապել՝ բայց այլ պատճառներից. զբաղված եմ՝ ժամերս թոչում են ուրիշ բաներով: Այստեղ սկսվել է հայկական կյանքով ու գրականությունը հետաքրքրվիլը՝ բայց առաջին պլանում՝ Ավ. Ահարոնյանով. մեզ շատ չեն ճանաչում, իսկ Դերենիկին ու Շանթին՝ համարյա չեն ճանաչում. բայց Ծատուրյանը մեզնից խալֆա է՝ հռչակված...

Ինչո՞ւ էդ գոմեշ Լեոն² էլ քեզնից վազ չի եկել. ի՞նչ է ուզում ասել այդ մարդը. պետք է դրան իրեն տեղը ցույց տալ. «Վերնատունը» պիտի սկսե այսուհետև շա՛տ եռանդուն գործել, և հասարակության մեջ իրեն մասին վկայե. մի հանդես հրատարակենք կամ այլ բան, մեր գեղարվեստական սկզբունքները պարզենք. մեր գրուպան ցույց տանք, թե չէ բոլորովին դրանք մեզ հոգ ու մոխրի հետ կհավասարեցնեն:

Նիկոլից նամակ ունիմ, էն էլ ա<ստվա>ծապաշտ է դառել. միստիկ՝ և ինչ-որ նախախնամություն կամքի երգողը՝ երևում է Вл. Соловьев-ի, ոուս այդ կրոնական-բա-

րոյական Ֆիլիսոփայի խիստ ազդեցութեան ներքո է:
«Բանբերի» մեջ իմ մասին բան է գրել՝ մի երկու տող³...

Ուրիշ ի՞նչ գրեմ.— աչքերս վերջերս ցավում են. այժմ
էլ. ուզում եմ նամակս վերջացնել:

Գլուխդ կախիր, գրիր «Հազարան բլբուլդ». ես էլ
կգամ, և պիտի այս տարի [պարապ] նստեմ էպոսիս հա-
մար: Դերենիկի պոեմը՝ հույս ունիմ, որ լա՛վն է լինելու՝
գոնե մտքի կողմից՝ բայց տեխնիկական կողմը թույլ է.
ինչ որ դուր է եկել ինձ նրա պոեմից՝ այդ «Հիմալայ» ա-
նունն է՝ գնում ենք Հիմալայ...

Կովկասում շա՛տ նորութիւններ կան, երևի, բայց
շա՛տ քիչ եմ լսում: Բազմա ուումբը՝ խեղճ հայ ժողովրդի
մեջ պայթեցնել⁴ ինձ շատ է զայրացրել, և նզովելով նզո-
վում եմ այդ իշու ձագ, անմիտ Հերոստրատներին⁵...

Սպասում եմ նամակիդ. համբույրներ բոլորիդ և
բարեկներ:

Քո Ավո

23 փետրվ<ար>

Նախիջևան

48. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1904>¹, 10 մայիսի, Մոսկվա

Սիրելի Օհաննես. այսօր Նիկոլից նամակ ստացա, որ
գրում է, թե Թիֆլիզում ասելիս են եղել, որ ես սպանւած
եմ¹.— տեսնում ես, որ շա՛տ սուտ լուր է. արդեն Բազմից
ու այդտեղից և ուրիշ տեղերից ինձ հասել են այդ անհամ
լուրերը, չգիտեմ պատճառն ի՞նչ է... Ես ամսուս 16-17-ին
անպատճառ Մոսկովից դուրս կելնեմ. մի քանի օր կմնամ
Բազու. հունիսի սկզբներին կլինեմ այդտեղ. այս տարի
եկ մեր կողմերը:

Համբույրներ քեզ և Դերենիկին բարևներ.

Ք՞ Ավետիք
Մայիսի 10
Մոսկով

49. ԵՎԳԵՆԵ <ԹԻԹՐՅԱՆԻՆ>

<1904>, 15 օգոստոսի, Ալեքսանդրապոլ

Բարձրացանք Արագածի հավիտենական ճյուղափառ լեռնագագաթը և իջանք նորից դաշտը — ժողովրդի մեջ, հազարավորների մեջ, ուր մարդը չնչին է ու բանալ, իսկ այն ալմաստե բարձունքում մարդը մենակ էր, հզոր, առանձին, արքայական...

Սրանից մի 12 օր առաջ հինգ ընկերներով Աղեքսանդրապոլից առավոտյան՝ նստած լավ ձիերի վերա՝ ճանապարհ ընկանք դեպի սարը. երեկոյան հասանք լեռնալանջում մի գյուղի և գիշերեցինք մի ընկեր-գյուղացու մոտ. մյուս օրը այդ գյուղացու և ուրիշների հետ ճանապարհ ընկանք. ձիով և ոտքով. չա՛տ դժվար էր ճանապարհը՝ սար ու ձոր, քար ու ժայռ, բայց չափազանց գեղեցիկ էր. լեռնագագաթից փչում էր քաղցր քամին, առվակների ու աղբյուրների քչքչոցը, թռչունների ձայնը, կապույտ երկինքը և նկարչական պեյզաժներ, լճեր, բարձր, մո՛լթ ժայռեր... Ահա ճանապարհը...

Երգելով, ձիերը քշելով (հարմար տեղերում), լճերի մեջ լողանալով գնում էինք. երեկոյան հասանք լեռան գագաթի անմիջապես տակը, ուր ձիով չի կարելի մի քայլ անել նույնիսկ. պետք է ասել, որ Արագածը, չնայելով որ Արարատից-Մասիսից ցածր է (Արարատը 5 վերստ բարձրությու՜ն, իսկ Արագածը 3 և կես վերստ), բայց նրանից ավելի լայնանիստ տարածված, ահագին լանջերով, փեշե-

րով... Երեկոյան գիշերեցինք քուրդ հովիվների վրանում, և առաւօտոյան կանուխ, ոտքով, սկսեցինք բարձրանալ գագաթը... Սարսափելի դժվար էր՝ ձյո՛ւն ու քա՛ւր, քար ու մեծ ժայռեր. շնչասպառ էինք լինում. բայց քանի բարձրանում էինք, տեսարանները ավելի վսեմանում էին, հորիզոնները ընդարձակվում, երկիրը ավելի ցածրանում, շրջակա սարերը մանրանում, և հեռվից մեծ սարեր երևում... Ահա՛ և գագաթը, բա՛րձր, սո՛ւր, ազա՛տ, վե՛հ և միստիկական-փիլիսոփայական... Կեսօրին լեռան գլխումն էինք. հրացանի որոտմունքով ողջունեցինք մեր վերելքը. արծիւները շփոթված պտուկտ գործեցին մեր գլխավերևը, միայն երկինքը և արևը մնացին լուռ, անտարբե՛ր և ազա՛տ... Փչում էր ազա՛տ քամին այդ բարձունքում և գնում դեպի Հիմալայ կամ ավելի հեռու՝ գալով ավելի հեռո՛ւ տեղերից... Ես հեռացա մի ժայռի վերա և դիտում եմ շուրջս. դիտակով նայում եմ... Ահա՛ հեռվում Կովկասյան լեռնաշղթան, էլբրոս, Կադբեկ. ահա՛ Սև ծովը՝ մշուշի նման. ահա՛ անթիվ մանր սարեր, ձորեր, գետեր, լճեր. ահա՛ Արարատը, ահա Տաճկա-Հայաստանի լեռները... և շա՛տ, շա՛տ հրաշալիքներ... Նայում ես, նայում ես և չես հաղենում... Սկսում ես ընկնել մտածմունքների մեջ... Մտքերի ծով, մտքերի լեռնազագաթներ... Ի՞նչ է մարդը, ի՞նչ է նրա հոգին, ի՞նչ է ուզում, ինչո՞ւ է մեռնում. որքան լավ է ապրել, ու բարձունքում երազել և հավերժ մտածել... Բայց մահ կա, բայց մարդը այս չնչին ավազից, որ այս ժայռի վերա է, ավելի կարճ կյանք ունի. այս ձյունից ավելի շո՛ւտ է հալչում... Եվ տխրում ես. հիշում ես սիրած մարդկանց. ահա՛ ընկերներդ՝ մեռած, սպանված, բանտում՝ երևում են աչքիդ ու գնում, ահա մայրդ, սիրածդ աղջիկը՝ գնացին... և դու մնում ես լեռան գլխին մենակ, լեռան պես բարձր, մենակ և փայլուն... Մի րոպե սիրտդ թռչում է արծվի պես, և ուխտում ես՝ լինել մի՛շտ ազատ, բա՛րձր, հզո՛ր, սո՛ւրբ, մենակ և քաջ. ձգտել կա-

տարելության, իդեալի և մեռնել աղամանդյա բարձունքում, երկնքին մոտ, Աստծու ձեռքերի վերա...

Մնացինք մի-երեք ժամ լեռան գլխին, հանգստացանք, մի քիչ հաց կերանք, կոնյակ խմեցինք. մրսում էինք. ձյուն ու սառույց ծծեցինք և սկսեցինք իջնել. արդեն ամպերը կամաց-կամաց ուղտերի ու վիշապների քարավանի պես գալիս են, դիզվում սարի վերա. մենք դեռ կեսը չէինք իջել, երբ ահա հազարավոր բոմբերի նման պայթեցին ամպերը և ահագին կայծակե թուրը շողշողաց. ամբողջ լեռը թնդում էր ու մռայլ գազաթները կորել էին ավելի մռայլ ամպերի տակ. երբեմն միայն կայծակի լույսով երևում են գազաթները՝ որոնց վերա թափվում են կայծակները. (Արագածը ունի 4 մեծ գազաթներ, որոնց մեջ կա մի լիճ՝ հին հրաբխային կրատերի բերան. մենք բարձրացանք միայն մեկի գազաթը). մենք վախ ենք զգում. բայց ես կարծես թե ուզում էի կայծակնահար լինել, և կայծակով զարնված սրտով մեռնել այդ ամայի, վեհ բարձունքում... իջնում ենք. ահա ամպերը եկան և մեզ ծածկեցին. իրար հագիվ ենք տեսնում. ամպերի մեջն ենք՝ հին աստվածների պես... Կես ժամից հետո ամպերն անցան, մենք իջանք ներքև, ձիերը նստանք, և երեկոյան դարձյալ քրդերի մոտն էինք. մյուս օրերը շրջեցինք հայ գյուղերը, և երեկ հասանք քաղաք:

Առայժմ այսքան, թանկագին Եվգինե. վաղը գնում եմ մեր գյուղ, և խնդրում եմ ինձ շուտով գրեք, ձեր առողջության, ձեր տրամադրության մասին:

Կարոտալի բարևներով

Ձեր Ավետիք

Հասցես. Ст. Агин (Эрив. Ж. Д.)

(Закавказье Эриванс. Губ.) Ав. Исакян.

Սա մեր գյուղի ստանցիան է. մնալու եմ մեր գյուղում հանգստանալու և պարապելու

<1904, սեպտեմբեր, Ղազարապատ>

Նորից վեր եմ առնում գրիչս, թաթախում եմ հիվանդ, արյունոտված սրտիս մեջ և գրում եմ քեզ, Շուշիկ, մի քանի տող — գրում եմ ես՝ Ավետիք Իսահակյանս:

Ինչո՞ւ եմ գրում, ի՞նչ է ստիպում ինձ գրել. — սիրել — ես քեզ չեմ սիրում, ատել — ես քեզ չեմ ատում. բայց դու իմ հոգում կաս՝ որպես մի ծանր երազ, որպես մի դժբախտություն, մի կոշմար. ես ուզում եմ քեզ հոշոտել, ես ուզում եմ քեզ հազար-հազար անգամ սպանել, սպանել, նորից սպանել, կենդանացնել՝ նորից սպանել. հավիտյան ապրել, և քեզ հավիտյան սպանել, բայց այդ չեմ կարող անել [անգոր եմ քեզ], ամբողջ էությունս բարի է... և որ ամենաողբալին է՝ ես դեռ քու ճիրաններում եմ. ի՞նչ անեմ, ինչպե՞ս ազատվեմ. երբեմն քեզ ատում եմ ծովաչափ, ծովաչափ, և երբեմն սիրում եմ և պատրաստ ոտքերդ համբուրելու, բայց որ հիշում եմ անցյալը — ես մրրիկ եմ դառնում:

Դու մի՛ որոնիր այս տողերի մեջ որոշ միտք, որոշ իմաստ, ես գրում եմ համարյա կիսախելագար, և մինչև մահս քեզ էլ ոչ մի տող գրելու չեմ, և աչերիդ նայելու չեմ. Աստված է վկա. վերջին անգամ պիտի լամ քու առաջ և հայհոյեմ քեզ, հայհոյեմ, — հայհոյեմ քու բոլոր սրբությունները, որովհետև դու իմ սրբությունները պղծեցիր, որովհետև իմ ամենանվիրական սերս շան պես դուրս վռնեցիր, որովհետև դու ինձ չարչարեցիր, նահատակեցիր՝ անսահմանորեն:

Դու ասում էիր ինձ, որ ինձ չես սիրել — գիտեմ, գիտեմ, բայց այդ քեզ իրավունք չէր տալիս՝ ինձ, երբ ես քու ոտքերի տակ տիեզերական հզոր սիրուցս ստորացած ընկած էի — ծաղրելու, արհամարհելու, դուրս շարտելու.

չէ՛ որ, Շուշիկ ջան, ես մարդ էի. չէ՛ որ, կային օրեր, որ դու ինձ գոնե հարգում էիր, թանկագին և ջան խոսքերով խաղում էիր հետս... և [հաճա դու այդ] այդ բոլորից հետո դու ինձ ոտաց տակ տվիր. խփեցիր ջահել սրտիս մեջ դաշույններ՝ չհանեցիր նրանց, թողիր սրտիս մեջ — մնացին, ժանգոտվան, և արյունովս իմ [հետքերս ծ] քայլափոխերս ծածկեցին, բայց դու մնացիր դեպի ինձ միշտ ծաղրող, միշտ անգուլթ, միշտ անսիրտ...

Եթե ամենակատաղի թշնամուս սիրելի, իմ, դեպի քեզ մրրկող սիրու մի չնչին մասով, թշնամիս ինձ կգրկեր, կգուրգուրեր և կմխիթարեր... Իսկ դու — դու գիտեիր իմ դժոխային տանջանքներս՝ բայց մոտ չեկար, մի անուշ խոսք չասիր... Ես քեզնից էլ սեր չէի ուզում, քեզ տիրել չէի ուզում, բայց քու մեջ մարդ տեսնել կուզեի և որ դու իմ մեջ մարդ տեսնեիր...

Դու ասում էիր ինձ, որ այն ժամանակ ջահել էիր և ուրիշները ներշնչում էին քեզ... Բայց, բայց... չէ՛ որ ջահելները ունեն գթառատ սիրտ, բայց մի՞թե դու ջահել էիր. դու հասած էիր՝ և այն էլ շատ զգվելի կերպով, որ առաջին պատահող ամուսնու գիրկն ընկար...

Այո՛, մենք հետո բարեկամացանք, գուցե դու հետո ինձ սիրեցիր — բայց այդ օրվանից ես քեզ սկսեցի ատել և հայհոյել. դու հետո ինձ սիրում էիր ո՛չ մաքուր կերպով, այլ ֆիզիկապես... Ես զգվում էի քեզնից. բայց և անդիմադրելի կերպով սիրում էի. ա՛խ, ամբողջ 13 տարի դու նստել ես ու բռնել իմ ողջ, ողջ ուղեղը, հոգին և սրբապղծել իմ ողջ [աշխարհը] երկինքը...

Դու ինձ արնաքամ արիր, գուցե ակամա, դու սպանեցիր իմ տաղանդը, դու ինձ մղեցիր ամենածանր, դառն հուսահատության, երբ ես ամբողջապես թաթախված ինքնասպանության ծանր մտքերով, հանկարծ սթափվեցի — ինձ դուրս կանչեց ժողովուրդը, հեղափոխությունը, իմ ջախջախված գեներ — ես տեսա իմ աչքում բոլոր իշյու-

զիւաները ցրված, վարագույրները բացված և քեզ՝ որպէս ամենամփաւ կիներ բոլոր կանանցից... և քեզ հայհոյեցի աշխարհքի ամենածանր հայհոյանքով, որ իմ կյանքում մի անգամ եմ ասել, և այն էլ քեզ, իմ հոգուն, իմ իդեալին. այժմ մազերս փետանում են [և ամաչում եմ], և սոսկում եմ այդ հայհոյանքից... և այն օրից, երբ գրեցի...

Շուշիկ, ատելի, սիրելի Շուշիկ, ուրիշ կերպ ես չէի կարող վարվել. ես պիտի քեզ անպատվեի, վայր դրեի, որ կարողանայի ազատվել այդ հրեշալին սիրուց, որ ինձ ծծեց, կամ սպանեի ինձ. սպանել չուզեցա, որովհետև բնությունը իմ մեջ չա՛տ է կյանք և կյանքի ուժ ու սեր դրել, բայց հայհոյել կարողացա. իհարկե, ավելի լավ էր մեռնել, քան հասնել այն օրին, որ իմ դարեր, դարեր պաշտած երազը սրբապղծելի, ոտացը տակ տայի... Բայց այս բոլորի միայնակ մեղավորը դու ես:

Այժմ ի՞նչ եմ ուզում ասել ես. — խոսքս հետ չեմ առնում, բայց այդ հայհոյանքով էլ չբժշկվեցի ես. դու մի սոսկավիթխար վերք բացիր հոգուս մեջ, լայնաբերան, լայնաբերան. դու որդ դարձար իմ վերքի մեջ, և ոչ մի երկրային ու երկնային դեղով դա չի բժշկվի... Այժմ դառնաս իմ կիներ — ես իսկույն կփախնեմ քեզնից. դառնաս հին Շուշիկը՝ ես կսպանեմ ինձ՝ չտեսնելու համար տանջանքների այն ծանր շղթան, որ տարիներ ի վեր ինձ կաշկանդեց...

Բայց լալիս եմ հիմա, և սրտիցս արյուն է կաթում. դնա՛, Շուշիկ, Աստված քեզ հետ, ապրի՛ր քու երեխաների համար. ինձ մի՛ անիծիր. իմ անունս երբեք, երբեք մի՛ հիշիր և ոչ մի տեղ, և ոչ մի տեղ, ո՛չ մի մարդու մոտ. աղաչում եմ քեզ. ինձ թաղիր քեզ համար հավիտյան, ինձ երբեք մի՛ նայիր, ազնիվ խոսք տուր այդպէս վարվելու. ես թող բոլորովին չեղած, չծնված մարդ լինեմ քեզ համար. հոգիս խոցվում է, երբ մտածում եմ, որ երբեմն դու կմտաբերես ինձ. պետք չէ հիշել նույն տաճարում մի ու-

րիչ Աստծու անուն, որին այդ տաճարը չի պաշտում, չի <հնազանդվում>։ Հպետք է այդ տաճարում ուրիշ կրոնի սեղան ու պատկեր դրվի։ քու հոգու տաճարից թող ես լինեմ դուրս՝ ես օտար, չճանաչված Աստված եմ այդտեղ։

Աղաչում եմ քեզ...

Ես էլ կվարվեմ քեզ հետ այդպես...

Դու ինձ համար մեռա՛ր, մեռա՛ր...

Արտասովելով համբուրում եմ քու գերեզմանը և ճամբա ընկնում նոր Աստված գտնելու։

Ավետիք

51. ԱՆՆԻԿ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

1904, 8 հոկտեմ<բերի>, Թիֆլիս

Ձէի սպասում, որ պոստ-կարտերի համար առանձին շնորհակալական նամակ կգրես.— երևում է, որ քաղաքավարի ես, Աննա Բերոյան՝:

Բայց ի՞նչ մի մեծ բան են պոստ-կարտերը, որ գրում ես թե էլ մի ուղարկիր, քեզ էլ չի մնա. ամենից առաջ ես ալբոմ չեմ պահում, այլ պոստ-կարտեր առնում եմ ընկերներիս ու բարեկամներիս գրելու համար, և եթե մեկը հավաքում է, ինչո՞ւ չուղարկել նրան, չուրախացնել. մարդ պետք է աշխատե ուրիշին պետք գա, ուրիշին ուրախություն պատճառե, ինչքան որ կարող է. իհարկե, պոստ-կարտերը չնչին բան են, և դրա պատճառած ուրախությունը նույնպես չնչին. բայց խոսքս ճշմարտություն է։

Դու գրում ես, Աննիկ, թե երբեք մոտդ չամաչեցի, որ ռուսերեն չգիտեի. դա ի՞նչ ամաչելու բան է. դու հայ աղջիկ ես և պարտական ես մայրենի լեզուդ լավ գիտենալ, այնինչ ինձ գրած նամակիդ մեջ շատ տառասխալներ կային. այնպես որ չեմ ների քեզ. դու պիտի աշխա-

տես լավ հայերեն գիտենալ. ազատ ժամերիդ վեր առ հայերեն գրքերից արտագրություններ արա, կամ շարադրություններ գրիր և տուր ինձ կամ Օհաննես² քեռուն՝ ուղղե. ա՛յ, դրա համար ես կուղենայի, որ դու ամաչես:

Երևում է, որ դու ծույլ չես, բայց օրերդ շատ անօգուտ ես անցնում. նստում եք Կատյուշի հետ և շարունակ ծիծաղում եք, ծիծաղում. այդպես չի կարելի — մանավանդ, որ հայոց գրությունը այնքան լուրջ է, որ պահանջում է, որ մարդ առհասարակ մտածե, պարապի և մեր թշվառությունները ու ստրկությունը աչքի առաջ ունենալով՝ տխրի ու օգնության, ելքի մասին մտածե, ով ինչով կարող է:

Ես իհարկե չեմ ուզում քեզ խրատներ տալ, բայց կուղենայի ամեն հայ այդպես լինել. մանավանդ ջահելները, որ նոր պիտի ապրին, որոնց վերա է ծերերի աչքը:

Հետո՝ դու գրում ես, որ նամակս մտերմական դուրս եկավ. մեղա՛ աստծու. հո՛, մեղք չգործեցիր. ինչ կար որ... քնդհակառակը մարդ պիտի անկեղծ ու միշտ անկեղծ լինի. ինչ որ զգում ես՝ ասա, ինչ որ ուզում ես՝ արա. մի ասիր՝ թե չի կարելի այս բանն ասել, այն չասել. ինչ որ սրտումդ է, թող նա էլ լինի լեզվիդ վերա ու գրչիդ ծայրին. հայերս, մանավանդ հայ-աղջիկները շա՛տ խորամանկ են. կեղծում են, ձևացնում են ու պաշտոնական հիմար լեզու բանեցնում. դա անազնիվ բան է. և մեր մեծերը մեզ փչացրել են իրենց քարոզներով, թե ծանր եղի՛ր, քեզ ծանր պահի՛ր, քիչ խոսի՛ր, թեթև մի լինի՛ր, շա՛տ մի խնդա, լավ նստի՛ր և այլն:

Մի բան էլ — փոխանակ գնալու այս մորքուրի կամ հորքուրի տունը և երկար ժամանակ կորցնելու՝ լավ կլինի, որ մուգիկ սորվես, դաշնամուրի վրա նվագես. տիկին Աստղիկը բավական գիտե. մուգիկան մարդու սիրտը շա՛տ է կրթում ու ազնվացնում և մաքրում, և գեղեցիկ երազներով լցնում, որը և մեծ մխիթարանք է այս տգեղ

կյանքում. խորհուրդ եմ տալիս դասեր վերցնես կամ Աստղիկից կամ մի լավ գիտցողից. թե չէ ի՞նչ նպատակ ունի — քնել-ելնել, ուտել-խմել և միշտ այդպես... ձանձրալի է...

Գրում ես, որ ներողություն, որ ինձ ձանձրացնում ես նամակովդ. չա՛տ սխալ ես. չա՛տ ուրախացա, որ նամակդ ստացա. ինչպես ամեն մարդու սիրտ, իմ սիրտն էլ ուրախանում է նամակներ ստանալուս. այնպես որ երբ բարեհաճես՝ կարող ես գրել:

Ես ապրում եմ Ավոյի հյուրանոցում և դեռ մի շաբաթ կմնամ այստեղ, հետո կգամ Գյումրի: Է՛հ, հերիք է. քունս տանում է. ժամի համարյա 1-ն է. բարի գիշեր, Աննիկ:

Բարևներով Իսահակյան Ավետիք

Ներողություն, որ քեզ հետ «Դուք»ով չեմ խոսում. դու ինձ համար միշտ նույն փո՛քր Աննիկն ես:

Ավետիք

8 հոկտեմբեր 1904

Թիֆլիզ

52. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

1904, 15 հոկտեմբերի, Թիֆլիզ

Նամակիցդ երևում է, որ վշտացել ես, Աննիկ, իսկ ես երբեք չեմ ուզեցել քեզ դառնություն պատճառել. որովհետև ես չեմ կարող ընդունել, որ դու ծուլլ ես, կամ դատարկամիտ, դատարկասիրտ, ընդհակառակը՝ ես հավատացած եմ, որ դու ոսկե սրտի տեր ես, և քո տարիքիդ ու [զարգացմանդ] կրթությանդ համաձայն՝ չա՛տ զարգացած, քան գիմնազիաներում քաշ եկող աղջիկները.

ներանք մենակ դասեր են ուղղում սովորել, այնինչ քո հոգիդ ուղղում է, ծարավում է լույսի, գիտության:

Այն նամակիս մի՛ ուշք դարձրու, բայց նորից խնդրում եմ թե հայերեն լավ սովորիր և միևնույն ժամանակ պարապիր ռուսերեն ընթերցանությամբ: Ես երբեք այն կարծիքի չեմ, թե դու հայրենասեր չես և չես մտածում մեր դժոխային դրության վերա, և նույնիսկ չեմ էլ ուղղում, որ այդ քնքուշ տարիքիդ ծանրաբեռնիս հոգեմաշ վշտերով. — դու շա՛տ խելոք ես նկատում, որ ուժ, ուրախություն պետք է ամբարել, հավաքել կյանքի վշտերին, հարվածներին դիմադրելու համար. այո՛, պետք է կենսուրախ լինել, պայծա՛ռ՝ դարնան պես թա՛րմ ու զվա՛րթ. իհարկե, կգան ցո՛ւրտ ու դա՛ռն օրեր՝ երբ մարդու դեմքին ժպիտ չի գալ ու սիրտը կճմլվի... այդպիսի օրերի համար պետք է զինված լինել, որ հոգու առույգությամբ կռվել, չհաղթվել և միշտ՝ արևի պես փայլո՛ւն ու ջե՛րմ, առաջ գնալ կյանքի մեջ և մարդկանց, թշվառներին սիրտ տալ, ջերմություն տալ. բայց դու գրում ես շա՛տ տխուր զգացմունքների մասին, որ քո գալար-կանանչ սիրտդ հիմա կրծում են ու մաշում. ես խորին ցավ զգացի՝ այդ տողերդ կարդալով. մի՞թե քեզ՝ պես մի մաքո՛ւր, բյուրե՛ղ հոգին, որ ոչ ոքին դեռ չէ վիրավորել և դեռ աշխարհի փշերը չէ քաղել՝ այդքան վիշտ ու թախիժ ունի, որ մահ է ուղղում անգամ. ես անիծում եմ ինձ, որ քո վերքերին դիպա. ես իրավունք չունեի. բայց, Աննիկ ջան, ինչո՞ւ, ի՛նչ կա. քո կյանքը, գարունը, արև-օրերդ դեռ առջևդ են. ինչո՞ւ այդպես մռայլ ես նայում աշխարհի վերա. ես չեմ կասկածում, որ վիշտ ունիս, որ այդ տարիքումն էլ դառնություն կա. ես ինքս այդ հասակում ինքնասպանության մասին էի մտածում, բայց իզուր. — իզուր որովհետև ես համոզվեցի, որ այն օրերը դեռ ավելի նշխուն էին ու սրբազան, քան հիմա, բայց հիմա երբեք այնքան չեմ տանջվում. փորձվեցի, համոզվեցի, որ պիտի [դիմալ]

դիմանալ, տանել [երբ] և երբեք գլուխը չկորցնել. չէ՞ որ կան և լավ օրեր, ընկերներ, գործ, իդեալներ... Ինչո՞ւ փոքրոգի լինել, հուսահատվել, և դու, զուր ես քո վշտերը ավելի մռայլ գույներով թանձրացնում, մի փոքր թեթև նայիր, երգի՛ր, հուսադրվի՛ր. և այդ ամենը կանցնի, կանցնի այնպես ինչպես մշուշը ցնդվում է երկրի վերայից, երբ արևը ծագում է. իսկ քո արևը լինի թո՛ղ քո իդեալները — բարի լինել, ազնիվ, սիրող սրտի տեր, քնքուշ, մարդասեր:

Ես համոզված եմ, որ այսուհետև էլ այդպիսի բաներ [չեմ մ] չես մտածե, չէ՞, էլ չես մտածելու. իսկ երբ կհուսահատվիս՝ ինձ գրիր, ուր որ էլ լինեմ, ես քեզ մխիթարանք և օգնություն կհասցնեմ. ես շա՛տ տանջված ու տառապած հոգի եմ, և փորձված ու հաղթող դուրս եկած, և միշտ պատրաստ եմ քեզ պետքական լինել, ինչպես և բոլոր մարդկանց — դա է իմ միակ սերս ու իղձս. պետքական լինել մարդկանց, ավելի ու ավելի պետքական, նույնիսկ հացից, ջրից, օդից ու լույսից ավելի պետքական. բայց իհարկե ուժ չունիմ. բայց ինչքան էլ որ ունենամ — պատրաստ եմ անձնվիրաբար:

Ես կուզեի երկարորեն գրել ու խոսել, բայց աչքերս ցավում են այս երկու օրս՝ գիշերները ուշ էի քնում ու պարապում էի՝ գրգռվեցին. բայց դու գրի՛ր երկար և մի կարծի՛ր թե զահես տանում ես. ես առանձնապես շա՛տ եմ սիրում ջահել հոգիների հետ հաղորդակցություն ունենալ. նրանք իմ վերա միշտ թարմացուցիչ են ազդում. Շուշեցի մի օրիորդ՝ Զոզա Միրզոյան անունով, այս երկու տարի է ինձ նամակ է գրում, ես էլ իրեն. նա հիմա 14 տարեկան է. նրանից նամակ ստացած օրս՝ ես միշտ ուրախանում եմ. անմեղ-անմեղ գրում է՝ մանավանդ դեռ 12-13 տարեկան ժամանակը:

Ես դեռ մի 10 օր, գուցե ավելի մնամ. շա՛տ եմ ուզում մեր քաղաքը լինել և հատկապես գյուղը՝ մի փոքր պա-

րապել. բայց գործերս դեռ չեն վերջացել, որ դամ. այս-
տեղից ձանձրացել եմ:

Քեզ համար մի շա՛տ լավ գիրք եմ գնել. բայց ի՛նչ գր-
քեր կուզես՝ գրիր, բերեմ հետս — դու խոստացել ես ինձ
հետ անկեղծ լինել: Սպասում եմ նամակիդ.

Բարեներով Ավետիք
15 հոկտեմբեր<եր> գիշեր
Թիֆլիզ

53. <ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ>

1904, 18 հոկտեմբերի, Թիֆլիզ

Ուղարկում եմ Հով<հաննես> Թումանյանի բանաս-
տեղծությունները¹ քեզ նվեր և խնդրում եմ ընդունես. ես
շա՛տ սիրում եմ այս բանաստեղծին և մենք շա՛տ
սրտանց ընկերներ ենք իրար հետ. ես էլ կուզեմ, որ դու
էլ նրան կարդաս, հասկանաս և սիրես նրան. ես հավա-
տալու հույս ունիմ, որ քու հոգին ընդունակ է բանաս-
տեղծությունը զգալու:

Ավետիք

<Լուսանցքում>

(Այսօր իմ ծննդյան տարեդարձն է, կարող ես շնորհա-
վորել — ոտք եմ դնում 30 տարիի մեջ՝ ծերացա՛. անցավ
ջահելությունս...)

Ավետիք

Սպասում եմ վերջին նամակիս պատասխանը, բարեներ
Աննիկին.

Ավետիք

1904, 2 նոյեմբերի, Թիֆլիզ

Այս քու երրորդ նամակիդ պատասխանը չէ, նա այս րոպեիս մոտս չէ, որի կետերին կարողանամ պատասխանել. հիմա կուզենայի քեզ [հետ] մի քանի խոսք ասել. այդտեղ չկարողացա հետդ խոսել, որովհետև Ձեր տանը ես ինձ ճնշված էի զգում և մայրիկդ շարունակ կասկածանքով էր վերաբերվում ինձ, մի բան, որ ինձ շա՛տ վրդովեց...

Թանկագին Աննիկ, ես չեմ ուզում ասել ա՛յն, ինչ որ գուցե դու չգիտես կամ շա՛տ քիչ գիտես. — դա ա՛յն է, որ Ձերոնք ինձ չեն սիրում և այն նրա համար, որ ես աստվածային, տիեզերական սիրով սիրել եմ, պաշտել եմ Ձերոնցից մեկին, որի համար այնքան եմ տանջվել ու լացել, որ դեռ արցունքս չի չորացել սրտիս մեջ, և տանջանքից աչքերս չեն փայլել երիտասարդական կրակով. ես ա՛յնքան եմ տանջվել, որ ուրիշը իմ փոխարեն արդեն ինքնասպան կլիներ... Ես չմեռա փիզիքապես, բայց կորցրի շա՛տ չքնաղ բաներ — աշխույժս, ժամանակս, բանաստեղծական տաղանդս... և ես մենակ հիմա եմ մի փոքր կազդուրված շնորհիվ այն վե՛հ, սրբազա՛ն գործի, որի մեջն եմ, որի համար աշխատում եմ ու ապրում — հայրենիքի սո՛ւրբ գործը¹...

Այո՛, Ձերոնք ինձ չեն սիրում և ամեն միջոց գործ կդնեն մեր մեջ աճող մտերմությունը թունավորելու. նրանք ինձ չեն հասկանում և չեն կարող հասկանալ. նրանք չգիտեն, որ ես շա՛տ բա՛րձր, վե՛հ ու մաքո՛ւր տրամադրությունների տեր մարդ եմ, նրանք չեն ուզում տեսնել, որ ժողովուրդը ինձ սիրում է, որ ես հասարակ, գծուծ, ամբոխամիտ հոգի չեմ... և թո՛ղ չգիտնան. ես թեև ունիմ, ես կսավառնեմ դեպի արևը և արև կդառնամ այս ստո՛ր ու անազնի՛վ աշխարհի համար...

Ա՛խ, ես ինչո՞ւ եմ գրում այս.— ես չեմ ուզում քեզ վշտացնել. դու մեղավոր չես, որ Ձերոնք իմ լուսեղեն սիրտս տրորեցին իրենց ոտների տակ... ես գրում եմ, որովհետև ես խորապես զգացի, որ դու լուրջ հոգի ունես, տանջվում ես, ըմբոստ ես, չես ենթարկվում շրջապատի ճահիճի օրենքներին, որ դու բանաստեղծական տրամադրություն ունիս, որ քո հոգին բանաստեղծ է, որ քու սրտում ապրում է ու բուրում ու շողշողում մի նվիրական պոեզիա... Բա՛ց, Աննիկ ջան, քու երկնային սիրտը իմ տանջված հոգու առաջ. ես սրբության պես կմոտենամ քու հոգու տաճարին, կերկրապզիւմ և կյա՛նքս, կյա՛նքս չեմ ինայի քեզ — լինիս դու պայծա՛ռ, արշալո՛ւյս, մաքո՛ւր, խո՛րն ու վսե՛մ՝ այդպե՛ս լինիս դու...

Հավատա՛ դու ինձ... և եթե ես դիվական չարությամբ քեզ կործանեմ՝ զոհվի՛ր, մի՛ ափսոսա՝ հավատալով որ ես քեզ միա՛յն բարին, միա՛յն դեղեցիկն, միայն լուսավորը կցանկամ և կբերեմ: Թո՛ղ աշխարհը չարախոսե իմ դեմ, քարկոծե ինձ. դու հավատա՛ ինձ և մեռի՛ր իմ հոգու թևերի վերա:

Այդտեղ ես համարյա չէի խոսում հետդ, բայց ես ըմբռնեցի, որ գործ ունիմ մի լուրջ հոգու հետ. ես քեզ երեխա էի կարծում, բայց հիմա զգում եմ, որ դու խո՛րը և երազո՛ւն մարդ ես, որ դու այս աշխարհից չես, որ քու աչերի մեջ երկնքի լույսից կա, որ դու ճառագայթ ես — ես ներողություն եմ խնդրում իմ Աննիկից, որ ես լրջորեն չեմ վարվել իրեն հետ:

Նամակս գրում եմ շատ կցկտուր՝ հոգնած եմ և գլուխս ցավում է. մյուս անգամ երկարորեն կգրեմ, և նամակներիս մեջ նյութ կառնեմ զանազան հարցեր՝ հոգեբանական, փիլիսոփայական, գրական, հասարակական. ես մտածում եմ թե ի՞նչով կարող եմ քեզ օգտակար լինել. դո՛ւ գրիր քո մտքի տարակուսաները, հարցեր տուր. բա՛ց հոգուդ առաքաստները, ցույց տուր երկինքդ, և ինչպես

վայել է քեզ պես մի չփչացած հոգուն՝ եղի՛ր միայն անկեղծ, անկեղծ և միշտ անկեղծ՝ ի սեր քո մաքրությանը: Դու ակամայից ինձ մի փոքր վիրավորեցիր, որ չէիր ուզում բերած գրքերը վերցնել. մի՞թե դու չզգացիր, որ այդպես կվարվին միայն ո՛չ բարեկամի, հեռու մարդու հետ... ախր ինչո՞վ կարող եմ ես քեզ պետքական լինել, այնինչ ես մտածում եմ, որ դու ունենաս լավ գրքեր և միշտ հանճարեղ ու բանաստեղծական հոգիների հետ դործ ունենաս, հաղորդվիս. ո՛չ, դու պետք է ընդունես իմ բերած գրքերը և այսուհետ, և դու ինձ՝ իբրև շա՛տ մտերիմ ընկեր-քույր-հոգի, գրես թե ի՞նչ գրքեր կուզես, և միշտ գրքեր կղրկեմ ուրախությամբ՝ որ պետք եմ գալիս քեզ. դա ինձ մեծ բերկրանք է:

Ես պիտի խնդրեմ քեզնից մի բան — ես գուշակեցի, որ դու բանաստեղծություններ ես գրում. խնդրում եմ ղրկիր առ այժմ ինձ մի քանիսը՝ քու կարծիքով լավերը. եթե հարմար լինին՝ մի փոքր ուղղելուց հետո՝ տամ «Մուրճ»ին տպելու. չմերժես, Աննիկ. հա՛, դու չտվեցիր հիշատակարանդ կարդալու, բայց հետո, երբ գերազանցորեն մտերմանանք. հա՞:

Երբ այդտեղ գամ՝ քեզ կսորվեցնեմ բանաստեղծության արվեստի օրենքների հետ. ի՞նչ բան է չափը, հանգը, տեսակները և այլն:

Անհամբեր սպասում եմ նամակիդ:

Բարևներ Աննիկին.

քու Ավետիք
2 նոյեմբ<եր> 1904
Թիֆլիզ

<Լուսանցքում>

Նամակս գրում եմ Հով<հաննես> Թումանյանի տանից. այդ պատճառով նամակդ մոտս չէ:

Հասցես՝ Ов. Туманян, Бебутовск<ая> 50. Тифлис.

1904, 9 նոյեմբերի, Թիֆլիզ

Ուշ գիշեր է. ես միայն այժմ ժամանակ ունիմ խոսելու քեզ հետ, երեկ և նախընթաց օրը ուզում էի գրել, բայց մենակ չէի և ազատ ժամ չկար. հիմա գրում եմ Օհաննեսի տանից (մենք Թումանյանին միշտ այդպես ենք կոչում). այսօր մեր խումբը՝ որի անունն է Վերնատուն, որոնք են՝ Ղ. Աղայան, Հ. Թումանյան, Լ. Շանթ, Դ. Դեմիրճյան¹ և ես՝ մեր գրական սերտ խմբակը հավաքվել էր ճաշի... Երեկոյան նրանք հեռացան, մնացի ես և սրտիս գեղեցիկ ուրախությամբ սկսում եմ խոսել քեզ հետ, Թանգադին Աննի՛կ:

Արդյո՞ք ինչն է ստիպել քեզ՝ չարախնդած Մեֆիստոֆը (գրում եմ քու լեզվով), որ դու դիմում ես ինձ այսպիսի մի հարցով — «ո՞վ ես դու. իմ պահապան հրեշտակը, թե կործանող սատանան» — «ո՞վ եմ ես»... և այսպիսի երկբայական, սկեպտիկ, դեմոնական հարցեր. իմ սիրտը լցնում է քու տատանմուքը և՛ ուրախությամբ և՛ թախծով. ուրախանում եմ, որ դո՛ւ խելոք ես, հասո՛ւն ես, և կուլ չես գնում, բայց տխրում եմ, որ հավատդ մեռել է արդեն դեպի մարդը և հոգուդ պայծառությունը ամպոտել, իսկ ես ի՞նչպես կուզենայի, որ դո՛ւ լինեիր ջինջ ու լազուր երկինք՝ իմ հոգու, իմ [մայ] մռայլ ծովի վերափուլած փայլո՛ւն, պայծա՛ւ երկինք:

Դու հարցնում ես՝ վիշտը սրտիդ մեջ սնուցանելով՝ թե վճռիր իմ տատանմունքս... Ես միայն այս կասեմ քեզ և այս միայն մի անգամ կասեմ և ամբողջ կյանքիս մեջ միայն մի անգամ կասեմ քեզ — «Ես սիրում եմ քեզ, Աննի՛կ, Աննի՛կ ջան, իմ շա՛տ սիրելի Աննի՛կ»...

Եվ այս իմ հոգու խորքից քեզ խոստովանելուց հետո՝ այսուհետև քեզ ամեն ինչ պարզ պիտի լինի... ասա՛, ի՞նչ

կարող է անել սիրող սիրտը, ի՞նչի առաջ կանգ կառնի սիրող սիրտը. ես անկարելին կարելի կգարձնեմ քեզ համար. ես քառասուն գլխանի դեհին կսպանեմ քեզ համար. ես անմահության խնձորը կբերեմ քեզ համար. ես արևը, աստղերը, ամբողջ աշխարհը կնվիրեմ քեզ. ես իմ կյանքս, իմ կյանքս կտամ քեզ. ուրիշ ի՞նչ ես ուզում. մի՞թե այսուհետ կարող ես դու տատանվել, կասկածել դեպի ինձ:

Դու դեն չպրտի՛ր քու թանգագին գլխից այն վատ մտքերը՝ թե ես նմանություն եմ գտնում քեզ քու քրոջ հետ. Աստված չանե, որ դու նրան նման լինիս. նա չար է, նա օձասիրտ է, նա անսիրտ է. իմ ապրած հոգին զգաց քու մեջ մի երկնային հոգու ներկայությունը. մի չքնաղ մաքրություն. ես կարոտ եմ այդ հրեշտակային գուրգուրանքին և անմեղության. ես լա՛լ եմ ուզում քու մաքուր ձեռների վերա. ես որոնել եմ միշտ մի ոսկեղեն, մի լուսեղեն ասուպի, որ անցներ իմ հոգու երկնքով՝ և անցավ ու այն դո՛ւ էիր. անցար ու ընկար հոգուս խորքում. արդյո՞ք դու պիտի ինձ համար ճառագայթ դառնաս ոգևորության ու սիրո, թե վերք ու վիշտ. միևնույնն է. ես օրհնում եմ քեզ, քու հանդիպումը. և եթե դու ինձ փշրես, ինչպես փշրեց նա, եթե իմ երջանկության կիսափշուր բաժակը ամբողջովին ջարդես, ես չեմ անիծի քեզ. և սիրելով կմեռնիմ: Այսուհետև ուզում եմ, որ դու ինձ հավատաս այնպես, ինչպես հավատացյալը հավատում է աստծուն. ես միշտ ազնիվ, միշտ աստվածային կմնամ դեպի քեզ և ոչինչ չեմ ուզում քեզնից. եղի՛ր Աստծու ազատ թռչունի պես՝ շինի՛ր քու բուռնը՝ ուր ուզում ես, և ում հետ ուզում ես. ես սրտիս խորքից կնպաստիմ քու երջանկության շենքը շինելուն:

Եվ այս ամենից հետո դո՛ւ, իմ հպարտությունս, մի՞թե կարող ես կասկածել. ո՛չ և միշտ ո՛չ. դու հավատացի՛ր ինձ և քու կյանքի նավը ու ղեկը հանձնիր ինձ. ես գե-

րասքանչ ճիգերով կաշխատիմ, կղեկավարիմ քու փխրուն, քու նազելի նավը կյանքի կատաղի ծովի մեջ, ալիքների դեմ. կուրծքս սլատենեչ կկանգնեցնեմ փոթորկի առաջ՝ և քեզ կհասցնիմ լույսի, գեղեցկության, վեհության ամերը...

Ես այլևս չեմ խոսի այս զգացմունքի մասին. և ես երբեք չէի էլ խոսի, եթե քու տատանմունքը չլիներ, քու կասկածը, քու վախը. ես չա՛տ լավ գիտեմ — աշխարհը, մարդիկ, լիրբ օրենքներն ու ծովածավալ անմաքրությունը կյանքի. և գիտեմ թե ո՞րքան անպաշտպան ո՛ւ խեղճ, ո՛ւ միամիտ են աղջիկները մարդագայլերի առաջ. և քու վախը հասկանալի է ինձ. բայց դու չա՛տ բախտավոր ես, իմ սիրելի Աննիկ, որ ինձ հանդիպեցիր. ես քանի ողջ եմ — ոչ ո՛ք չպիտի կարողանա և ոչ ո՛ք իրավունք չպիտի ունենա քու սիրտը կտրելու, քեզ վիրավորելու. իմ գերագույն հաճույքը պիտի լինի քու կյանքի [ճամեն] ճամբեն դարձնել պայծա՛ռ, գեղեցի՛կ ու երջանկա՛լի. արյունով կներկեմ իմ քայլերս ու ձեռներս՝ ո՛վ որ խոչընդոտ կանգնի քու երջանկության առաջ. ապրիր այսուհետև՝ հենված իմ գրանիտե սրտի վերա. երգի՛ր երկնքի և ջահելության երգերից. պարիր ամենաբուռն ոգևորությամբ. քաղիր ամենաչքեղ ծաղիկները, երազի՛ր ամենաչքնաղ երազները, սիրի՛ր կյանքը, մարդիկ, աշխարհը և ամենից չա՛տ սիրիր ինձ...

Բարի գիշեր և կարոտով բարևներ իմ սիրելի, իմ թանգագին, իմ պայծառ Աննիկին:

Միշտ քեզ անձնվեր քո և՛ քո

Ավետիք

9 նոյեմբ<եր> 1904

Թիֆլիզ

1904, 10 նոյեմբ<երի>, ԹԻՖԼԻՊ

Առավոտ է. գրում եմ ես այս երկտողը. գիշերվա նամակս կլինի իմ սրտի կտակը, խոստովանքը և դու կպահես նա յոթը կողպեքների տակ. և հանգիստ, և վճիտ հայացքով կնայես կյանքին և ինձ. հասկացար, Աննի՛կ ջան:

Ես դեռ գուցե մի 10 օր, կամ ավելի շա՛տ մնամ այստեղ. չնայելով որ բուռն կերպով ուզում եմ լինել մեր Շիրակում, թե քեզ մոտ, և թե գյուղում, բայց դեռ հնարավորություն չունիմ. իրավունք չունիմ. դեռ ազատ չեմ՝ և քեզ հայտնի է թէ ի՛նչ եմ ուզում ասած լինել. բայց ես վճռել եմ, որ մի քանի ամսով հեռանամ գործից և մի քիչ ինձնով ապրեմ, պարապեմ, գրեմ, հանգստանամ, այո՛, հանգստանամ. այս տարի ջղերս շա՛տ են լարված. ես ջղային հիվանդ եմ. բռնկվել էի ահագին դժվարություններով, բայց հիմա նորից վատանում եմ — որովհետև շա՛տ եմ լարում, տանջում ջղերս. այս քանի տարի է, որ ես շարունակ թափառում եմ մի ուրիշ գործով¹. գործը վտանգավոր է, ծանր, միտք և զգացմունք պահանջող. ճիշտ է, ոգևորություն շա՛տ է տալիս, բայց վիշտ, դառնություններ էլ շա՛տ և շատ ունի. ամեն տարի կորցնում եմ սրտի մոտ ընկերներ, որոնք նահատակվում են ու խոր վերքերով ընկնում՝ մեր սրտին վերք տալով. բանդ, աքսոր, հալածանք... այս ամենը ինձ շա՛տ մաշեցին — սիրտս, ներվերիս հյուսթը. հիմա հոգնած եմ և հանգստանալ եմ ուզում. և գրել. շա՛տ կիսատ բաներ ունեմ, պիտի վերջացնեմ, հրատարակեմ. հայ ժողովուրդը ինձ բանաստեղծ է համարում, սիրում է, բայց ես շա՛տ քիչ բան եմ տվել. ինձ թվում է թե արժանի չեմ այդ անվան. քիչ եմ ստեղծել, այնինչ հոգուս մեջ հրաբուլդի ու հեղեղ կա.

բայց պիտի ժամանակ ունենալ, որ արտահայտել, թե չէ մի օր կմենում, կսպանվիմ, բայց բան տված չեմ լինի:

Ստացա քու ոտանավորներդ, թույլ էին, Աննիկ ջան, բայց ոչինչ. կաշխատես, կզգաս, կապրես և լավերը կգրես. այդ մասին ես կաշխատեմ, չա՛տ հոգս կտանեմ: Բայց ա՛խ, ինչ լավ կլիներ, որ դու մուգիկ սովորեիր. մի գործիքի վերա ածել, գոնե թառի: Հետո՝ երևում է որ դու խկի հոգս չես տանում առողջությանդ վերա. դու խո հիմար չես, որ այդպես ես վերաբերվում. առողջ պահիր քեզ. չա՛տ քնիր, լավ կեր, մաքուր օդ շնչիր, և որ գլխավորն է գվարթ, կայտառ եղիր. մի փիլիսոփա ասել է թե՛ չար մարդիկ են տխուր լինում. ես համաձայն չեմ նրա հետ, բայց և այն ճիշտ է, որ ուրախ մարդիկ բարի են լինում և լավ սրտի տեր:

Ավոն մոտ օրերս կգա. նա խոստացավ որ գարնանը Ձեզ՝ աղջիկներիդ, ինձ մոտ գյուղը հյուր բերե. ի՞նչ լավ կլինի. մայիսին, ծովի ծաղիկների ժամանակ. և գնանք Անի:

Կատյուշին² կբարևես և կասես, որ հարսանիքը մենակ չանե. ես էլ կլինեմ:

Հ. Թումանյանը բարևում է քեզ. ուզում էր իր գրքից նվեր ղրկել քեզ՝ ասացի ունես. նա թողեց. ասում է թե արդյոք օր պիտի գա, որ դու էլ լինես նրա մոտ — Վերնատանը — հյուր: Շա՛տ լավ ընտանիք է. օր մեջ մնում եմ այստեղ. իմ կյանքի էն լավ օրերը անցնում են այս շրջանում.— Ղ. Աղայան, Թումանյան, Շանթ, Դերենիկ. — դա է մեր Վերնատունը. ուրիշներին ներս չենք առնում. իրար սիրում ենք և իրար տաղանդ գնահատում:

Ուզում եմ նամակս վերջացնել. վախենում եմ որ գիրս չկարողանաս կարդալ. վատ եմ գրում. շտապ եմ գրում. չեմ կարող ծանր գրել:

Գրիր ի՞նչ ես անում. ի՞նչպես է տրամադրությունդ, ի՞նչ ես մտածում. ի՞նչու Կոլյային նամակ չես գրում. նա

ինձ վերա լավ տղայի տպավորություն թողեց՝ խեղճ, համեստ տղա. կարծեմ և ոտանավորներ էլ է գրում: Եթե սիրում ես նրան, և նա է քեզ սիրում՝ իզուր տեղը ինչո՞ւ եք Ձեր սրտերը ջահել-ջահել կոտրում. ես ի սրտե կաշխատեմ Ձեզ հաշտեցնել՝ գրի՛ր եթե ուզում ես:

Է՛լ ոչինչ չունիմ գրելու. սպասում եմ թանկագին խոսքերիդ. շուտով գրի՛ր. հասցես նույնն է.
ց՝ գրություն

քո Ավետիք
Թիֆլիզ, 1904
10 նոյեմբ.

57. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

1904, 20 նոյեմբ<երի>, Կարս

ԱՆՆԻԿԻՆ¹

Մարդկանց արցունքներն
Թափվում են անվերջ,
Ե՛վ անապատում
Թե՛ ծովերի մեջ.
Ե՛վ ժպիտների,
Համբույրների տակ
Ե՛վ դարբասներում,
Թե՛ խրճիթներում.
Թափվում են անհայտ,
Անտե՛ս, անքանա՛կ,
Թափվում են լռի՛կ,
Անձայն, անհատնում.
Եվ այդ ամենը կաթի՛լ ու կաթի՛լ

Ամեն կողմերից հավաքվում, գալիս
Թափվում են անվերջ մռայլ սրտիս մեջ...

* * *

Դու ջի՛նջ և հե՛ղ մի թիթեռ ես,
Ե՛վ նուրբ, և՛ սուրբ թևերով.
Սիրտդ վճիտ՝ թռվում ես
Գե՛շ, գա՛րշ մարդկանց վրայով.
Դո՛ւ, որ մաքուր մի թիթեռ ես,
Ա՛խ, մեր կյանքի ճահճի մեջ
Պիտի ընկնես, պիտի նեխվես...

.....

Շարունակությունը տե՛ս Ա. Իսահակյանի «Բանաս-
տեղծությունների» 62 երեսում² կամ — կյանքի մեջ՝ ա-
պագայում... Խնդրեմ չվիրավորվես. էսօր ես չա՛տ եմ վի-
րավորված...

Ավետիք

1904 թ.

20 նոյեմբ<եր> Կարս

58. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

1904, 29 նոյեմբերի, Բորժոմ

Իմ մենա՛կ, հողմակո՛ծ, իմ ցրտաշունչ, իմ թափառա-
կան ճամփից կարոտագի՛ն բարեններ հեռավո՛ր Աննիկին:

Ավ. Իսահակյան

59. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1904, 23 դեկտեմբերի, Մոնպելյե¹

*Օհան ջան, շնորհավոր նոր տարի.
«Գեր-մարդ» դառնաս Սատանով²:*

Բարև ամբողջ պալատիդ³:

1905

60. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1905, 5 հունվարի, Ալեքսանդրոպոլ

Սիրելի Օհաննես. շնորհավոր նոր տարիդ, և Ծնունդ
Տեառն մերոյ Յ<իսուսի> Քրիստոսի: Ո՞նց է քեֆդ. այս-
տեղ դալուս չկարողացա դալ մնաս բարեւի. մի քանի օրից
հետո կգնամ գյուղ. ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա. տրամադրութ-
յունս վատ չէ, բայց լավ էլ չէ:

Քո Ավետիք

Գրիր այս հասցեով՝ Ст. Агин (Э.Ж.Д.) А.Исаакян.

Տեսնում ես ի՞նչ սիրուն տղա է Շ. Ռուսթավելին¹:

1905. 5 հունվ. Ալեքպոլ

<Նամակի վերջում հավելում նիկոլ Աղբալյանի ձե-
ռագրով>:

Հա՛վ օրեր վերնականներիս....

Նիկոլ

61. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

1905, 17 հունվարի, <Ալեքսանդրապոլ>

գիշերը

Այն բոլորը, ինչ երեկ ծագեց մեր մեջ — դա բղխում է
նրանից, որ մենք ապրում ենք զսպված դրության մեջ և

հնարավորութիւնն չունենք իրար առաջ մեր հոգիները բանալու. իմ հոգին ձգտում է քեզ, ինչպես արտուտն է ձգտում դեպի արևը.— բայց դու հեռո՞ւ ես ինձնից, ամպերի տակ ես. ես ուզում եմ ասել, շա՛տ բան ասել և լսել քեզնից, բայց միջոց չկա. քու նամակներդ որոշ բան չեն ասում — հոգուս պահանջները չեն լրացնում, անսասան հավատ չեն ներշնչում իմ մեջ դեպի քեզ — քանի որ դու դեռ նույնիսկ «դուք»ով ես խոսում ու գրում ինձ, քանի որ գրածդ նամակները ինձ չես տալիս. և առհասարակ այն տպավորութիւնը ունիմ, որ ես քեզ համար ամենամոտիկ մարդը չեմ, այնինչ՝ ես կուզեի, որ դու իմ հոգում ապրեիր՝ որպես մի շքեղ և սուրբ երազ, և ես էլ քու հոգում ապրեի, որպես մի շքեղ և սուրբ երազ. իրար այնպես սիրեինք, որ մեռնեինք ուրախությամբ իրար համար — բայց դու — դու գրում ես նամակներիդ մեջ, որ դեռ ինձ չես ճանաչում... և ուրիշ անհավատ խոսքեր, որոնք արյունոտում են սիրտս: Եվ ասա, խնդրեմ, թանգագին Աննիկ, մի՞թե կվիրավորվեն մեկից այնպե՛ս շուտ և այնպե՛ս շուտ վճիռ կարճակեն, ինչպես երեկոյան գրածիդ մեջ. «Թողնե՛նք իրար, եթե ուզում ես՝ թողնե՛նք»: այդպես շուտ վիրավորվել ու հեռանալ այն մեկից, որին անմահ սիրում ես, անքակտելի հավատում ես — տեսնում եմ, որ քու վերաբերմունքը դեպի ինձ ջղերիդ վերա է հիմնված և այսօր-էգուց կարող ես ինձ երեսի վերա քցել ու հեռանալ. ես սիրտ չունիմ դիմանալու. և կարծում եմ, որ քեզ համար էլ դա դուրեկան չի լինի...

Եվ դու այնքան հպարտ ես, որ մի օրից մի օր վստահորեն և վճռականորեն չասացիր ինձ, որ քեզ ինչ էլ որ լինի՝ թեկուզ աշխարհ քանդվի՝ սիրում եմ և սիրում, և այդ սիրո համար զոհ կբերեմ և՛ երրորդութիւն, և՛ քույրեր, և նույնիսկ մայր... Բայց չէ՞ որ ես քեզ այդպես եմ սիրում՝ [պատրաս] պատրաստակամ՝ զոհաբերելու ամեն ինչ, և կյանքս նույնիսկ... Բայց դու կարո՞ղ ես այդպես վարվել՝

նույնտեսակ¹ պատասխանել իմ սիրուն. դու լավ գիտցիր, որ սիրո գինը ուրիշ ոչինչ է. ո՛չ հարստություն, ո՛չ համբավ, ո՛չ ընտանիք ու ծնողներ — այլ միայն սեր — սիրո գինը սերն է, սիրով միայն սեր կառնեն...

Հազար անգամ քեզ ասել եմ, որ քեզ սիրում եմ և շա՛տ ու մեծ սիրում, բայց դու — խրատներ ես տալիս ինձ, իսկույն նեղանում ես. խռովում ես և քիչ է մնում — որ ոտաց տակ տաս սեր և ամեն մի բարձր զգացմունք...

Ես գիտեմ, որ դու ջղային ես — շա՛տ նուրբ և հիվանդ ջղերով. գիտեմ, որ երեկ ես անզգուշաբար խաղացի ջղերիդ հետ. — բայց դու էլ դատարկ բանից ահագին բան ես շինում, կարծես թե իրար չենք ճանաչում. իզուր սիրտ ես կոտորում...

Եվ եթե վիրավորվեցիր, խնդրում եմ, անպատճառ ներես. մի՞թե ես ընդունակ եմ քեզ տանջելու. իմ գերագույն [տենչանք] ցանկությունս է — քեզ սիրել, գուրգուրել և ուրախություն [պատճել] պատճառել, որքան կարելի է շատ...

Քո Ավետիք

Իմացած եղիր, որ Արիստակեսին, Գեղամին և Շուշիկին նամակներ եմ գրել, որ չխանգարեն մեզ և նույնիսկ նպաստեն մեր բարեկամության հարատևությանը, որքան կարող են իրենք:

Քո Ավետիք

62. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

<1905>¹, 19 հունվարի, <Ալեքսանդրապոլ>

Երեկվա օրը ես այնքան տանջվեցի, որ հոգիս քամվեց. խորապես զգում եմ, որ քեզ շա՛տ և շա՛տ սիրում եմ. և այս սիրուց շա՛տ եմ վախենում — վախենում եմ, որ

վերջնականապես չջարդվի սիրտս, և նորա հետ հույսերս ու մնացած երազներս. այնպես ջարդվի, որ դիակ դառնամ և չկարողանամ մի բան անել. և դրա պատճառը քու տարօրինակ վարմունքն է ինձ հետ — ինչո՞ւ ես լսում, ի՞նչ ես ուզում ասել, այդ ի՞նչ ահավոր լուռթյուն է քու հոգում, ես վախենում եմ. ինձ թվում է, որ դու մի բույսի մեջ կարող ես փշրել սիրտս և գնալ՝ քեզ արդար համարելով. անցյալ օրվա լուռթյունդ. — ամենասուսկալի բանն է լուռթյունը. դա ծովի հատակի, դա անդունդի խորություն է. միգուցե կուզես հեռանալ ինձնից — ես այդ խստությունը չեմ կարող տանել. բայց մնալ ինձ հոգեկից, մտերիմ մի՞թե կարող ես. դո՛ւ ինձ կարոտից կմաշես. դու պահանջում ես՝ որ ես մեռցնեմ իմ մեջ սե՛ր, կարո՛տ, երազա՛նք... ա՛խ, ինչեր ես ասում. երբ պիտի քեզ հետ երկար-երկար դարեր խոսիմ, տեսնեմ հոգուդ հորիզոնները, զգամ քեզ... ես այնպես լա՛լ եմ ուզում, և դու երեկ ինձ լացացրի՛ր... Սիրտս վիրավոր աղավաղված պես թալրատում է՝ դու վախեցրի՛ր ինձ... իսկ ամբողջ օրը բոլորովին չերեացիր. ախր ինչո՞ւ այդպես ես վարվում. դու չգիտես, որ քեզ անսահման սիրում եմ, որ յուրաքանչյուր խոսքդ ազդում է հոգուս վրա, և ամեն մի ամենաչնչին սառնությունը ինձ հուսահատեցնում...

Աննի՛կ ջան, հավատա, որ ես կաշի չունիմ և ջղերիս բերանը բաց է. մի՛ դիպիր նույնիսկ ամենամեղմ շնչով. շա՛տ դառնապես եմ զգում և շա՛տ զուլում տուժում եմ:

Դու կարող ես ինձ ոգևորել, հույս ներշնչել, եռանդ — և ես շա՛տ պետքական մարդ կդառնամ, իսկ եթե ինձ թողնես... ես շատ պիտի քաշքշվեմ ու գլուխս կորցնեմ և գուցե հավիտյան կորցնեմ...

Չգիտեմ ի՞նչ եմ գրում. բայց սրտիցս արյուն է գնում, և սիրտս մարում է. ինչո՞ւ ամենաուժեղ կերպով չհավատանք իրար. ինչո՞ւ հավատի անսահման, կապույտ, անամպ ու ջինջ երկինքը չլինի մեր մեջ...

է՛հ, վերջացնեմ նամակս. զգու՛մ եմ, որ սիրտս չեմ կարող բանալ, արտահայտել. հնար լինե՛ր, դնե՛ի այս նամակի մեջ և ղրկե՛ի քեզ, և տեսնե՛ր, և լայի՛ր, և հավատայի՛ր, և սիրե՛ի՛ր... Զգու՛մ եմ, որ քեզնից չեմ կարող ղրկվել...

Վերք կա իմ մեջ՝ խո՛ր, լայնաբերա՛ն, լայնաբերա՛ն, և էլի չի գոցվում նա, և էլի արյունս ծորում է, թափվում է. դու չես տեսնում դա, չես զգում... բայց կարող ես և չես ուզում նա բռնել, գուրգուրել ինձ...

Քո Ավետիք
19 հունվարի

63. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

<1905>, 20 հունվարի, <Ալեքսանդրապոլ>

Աննիկ ջան, երեկ էլ քեզ չտեսա՝ ինչքան կուզեի տեսնել. երևում է, որ դու խուլյս ես տալիս ինձնից. չեմ կարող հավատալ այդ անգուլթ մտքի հետ. Աննի՛կ, ի սեր Աստծու — լավ մտածիր...

Հիմա Երևան եմ գնում. մի 4-5 օր կուշանամ, բայց վերադարձիս [աշխա] աշխատիր ինձ տեսնել. աղաչում եմ:

Քո Ավետիք
20 հունվարի

64. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ՏԵՐՏԵՐՅԱՆԻՆ

1905, 4 փետրվ<արի>, Ալեքսանդրոպոլ

Ստացա Ձեր նամակը, հարգելի պ. Արիստակես, թեև ավելորդ էր այլևս պատասխանել, բայց մինչև չպատասխա-

ների՝ հոգեպես չէի կարող ինձ հանգիստ զգալ. Ձեր նամակի տոնը, հակառակ իմ սպասածին՝ կոմպլեկտ վիրավորական էր, և ես անիծում եմ ինձ, որ դեռ մարդկանց հավատում եմ և բանաստեղծացնում եմ: Գուցե դուք բոլորովին չեք ցանկացել ինձ վիրավորել, գուցե իմ ջղերի բերաններն են բաց, սակայն գուցե և ուզեցել եք վիրավորել... Բայց ի՞նչու, ի՞նչ իրավունքով, ի՞նչով արժանացա այդ խայթոցին. ես էլ ուշադրության չեմ առել իմ փակագծի մեջ ասածը՝ որ դուք հակատրամադիր եք դեպի ինձ, բայց և նա իմ կյանքի մեջ կմնա միշտ փակագծի մեջ — Դուք լավ գիտեք Ձեր հոգու խորքում, որ կար մի ժամանակ, որ դուք չէիք ցանկանում բարևել ինձ նույնիսկ... Իմ հոտառությունը ավելի սուր է, քան բեռնարդյան շներինը... Բայց այդ չէ խանգարել ինձ չկուրանալու և ես Ձեզ հարգել եմ միշտ — և այդ հարգանքն էր պատճառը, որ ինձ ստիպեց Ձեր առաջ իմ սրտից, մի մասը, բանալու. և Դուք, փոխանակ հարգելու այն մարդուն, որը հավատում է Ձեզ և սիրտ է բաց անում — դուք ամենասառնորեն կասկածում եք նրա անկեղծությանը: Ի՞նչ դուալիզմ նկատեցիք իմ մեջ, կամ մի՞թե հանցանք է, որ մարդ ամբողջ չէ. նույնիսկ լավ, որ ամբողջ չէ, որոշ չէ, սահմանագծված չէ. բայց ի՞նչ դուալիզմ. խնդիրը անկեղծության մասին է. ամեն բան կարող եք (դիցուք թե) ասել իմ նկատմամբ, բայց իմ անկեղծության մասին իմ բոլոր ընկերները [կվկայե] կվկայեն, և եթե ես պակաս անկեղծ լինեի՝ դուք ավելի հարգանքով կվերաբերվեիք դեպի ինձ և խնդիրս ոտաց տակ չէիք տա... Բայց դուք կասկածում եք այդ հարցում, և գրում եք, որ ես այս ու այն կողմն եմ ընկնում, ավելորդ բաներ եմ ասում և պարզ չեմ գրում ցանկություններս և նպատակս... և ուրիշ խրատներ, և հաշիվ եք ուղղում ինձնից...

Ես կյանքիս մեջ հազար սխալ գործած կլինիմ և թող սա լինի հազար ու մի-երորդը, որ Ձեզ դիմեցի, հավատացի և սիրտ բաց արի:

— Ես սիրո՞ւմ եմ Աննիկին — ավելի, քան նրան կսիրեր քառասուն եղբայր, բայց իմ սերը այս աշխարհից չէ. նրա մեջ Ֆիզիոլոգիա չկա և իմ հոգին ձգտում է դեպի նրա հոգին՝ ինչպես արտուտ դեպի արևը՝ գիտենալով, որ արևին չեմ հասնի և հասնելուս կայրվիմ ու իմ մահը կլինի. ո՞վ է Աննիկը ինձ համար — նա իմ ստեղծագործությունն է, իմ հոգեկան աշխարհի, իմ երազների ամենաբանաստեղծական սփինքսը, որը իրոք գոյություն չունի, և ես խնդրում էի Ձեզ, որ դուք ներչնչեի՞ք Ձեր շրջանին, որ կոպիտ ձեռներով չցնդեին իմ երազը:

Իմ սերը չի ձգտում տիրելու — և այս դիտեմ, որ դա հասկանալի չէ Ձեր ռեալ զգացողությանը, բայց իմ բանաստեղծական լոգիկայի մեջ Ձեր աշխարհի ամեն կարգ ու կանոն թարս են դրված. ուրեմն այստեղ վերջնական որոշ նպատակի և որոշ ցանկությունների հարց չկա, որը Դուք կուզեի՞ք: Իմ նպատակը — հավիտենական սիրո մեջն է, որ ապրում է իմ բոլոր ատոմների մեջ, որից ինձ ոչ ոք չի կարող զրկել, որը ոչ մի դիֆինիցիոնի չի ենթարկվում. նա կապրի իմ գերեզմանից հետո էլ դեռ — իմ անմահ ատոմների հետ. իմ սերը մի միստիկ-մուզիկալ-մետաֆիզիկյան խելագարություն է, որին հասկանալու համար առնվազն ինձ չափ պետք է խելագար լինել՝ անորոշ, անձե, քաոսային՝ եթե ուզում եք, — բայց խնդրում եմ հասկացեք ինձ՝ պահելով՝ ի սեր աստծո Ձեր աշխարհի տրիվիալ-բանալ խելոքությունը...

Եվ հետևապես իմ հոգեբանությունը չի կարող ինժեներական-տեխնիկական պլաններ կազմել Աննիկին տիրապետելու համար. իմ պլանները բանաստեղծական են, և ուրեմն Ձերոնց համար անվնաս — Ձերոնք կարող են իրենց՝ Աննիկին երջանկացնելու բարի ծրագիրները գլուխ բերելու. ես չեմ խանգարի, ես կհեռանամ. նրա հոգին, նրա լավագույն տարրը իմն է, ինձ հետ է և իմ ամբողջ կամքն է — նրան տեսնել երջանիկ, ինչպես նրա քույրերն

են. և ես ինձ ամբողջապես զոհաբերում եմ նրան. — ազնիվ խոսք: Իսկ այն խնդրում, որ միջամտեիք, որ Աննիկին չճնշեին — դա [իմ ինիցիատիվան] իմ ինիցիատիվան չէ, լավ գիտեք. իսկ Ձեր վիրավորական բառը՝ միջնորդ (որ Աննիկը կարող էր առանց միջնորդի գրել, թվում է, որ Ձեզ համար անարգանք էր իմ տողերը կարդալ) դա նույնիսկ ինձ համար շատ է ռեալ — նա ամաչում էր և որ ես նրա ամենամոտ մարդն եմ այս մոմենտիս (ուզենա՛ն-չուզենա՛ն՝ արդյոք մորալի օրենքները խախտված են). և Ձեր վերաբերմունքը ինձ ապշեցրեց — ուրեմն ես ստում էի, որ Աննիկին ինքնասպան-հուսահատության են մղել, որ նրան ճնշում են ամեն Ֆրոնտով, որ նույնիսկ պ. Կար. Կոստանյանը¹ իր հնադարյան և հեղինակավոր ձայնն է բարձրացրել. և մի՞թե հասկանալի չէր Աննիկի Ձեզ դիմելը, քանի որ նա հավատում էր (և ես էլ բաժանում էի հավատը) Ձեր բարեսրտությանը և կարեկցությանը. [դա վիրավել] դա վիրավորվելու չափ հասկանալի է: Իսկ Ձեր օդան Ձեր գոքանչի ազատամտության նկատմամբ — դա արդեն ազգակցական տեսակետ է և *мещанская мораль*.... Բայց դա Ձեր գործն է. միայն ավելնորդ չէ ասել, որ եթե իմ փոխարեն Աննիկի մոտ նստեր մի բուրժուայի լակոտ կամ մի ինժեներ... խնդիրը այսպիսի ընթացք չէր ընդունի:

Ես վերջացնում եմ նամակս — նորից կրկնում եմ, որ խնայեցեք իմ ջղերը. ես շատ եմ հիվանդ, և Ձեր շրջանը թող չզայրացնե ինձ. ես մարդ եմ համենայնդեպս և համենայնդեպս ո՛չ ցածր Ձեր բոլոր շրջանից, գուցե և շատերի համար և բարձր. և կարող է պատահել, որ սարերի արծիվը մեկ-մեկ ավելի ցածր թռչի գիշակեր, ազահ ագռավից, բայց չէ՞ որ ագռավը երբեք չի կարող սարերի արծիվից բարձր կամ հավասար թռնի...

Եվ Բիսմարկի պես բռունցքը² ասել է՝ որ «զայրացած կամ հուսահատված մարդը իրավունք ունի ուրիշի կյան-

քի վերա»... Դուք ի նկատի առեք, որ Ձեր զոքանչի շրջանը ջախջախել է իմ լավագույն տարիներս և երազներս, քերթել են իմ կաշին ու ջղերիս բերանները բաց թողել... Եվ եթե ես վրեժի մարդ չեմ — այդ թույլ չի տալիս նրանց վարվել ինձ հետ ինչպես և առաջ — անվե՛րջ, անվե՛րջ դայրացնել. և Ձեզ պես մարդիկ — մնան աշխարհի դելիկատուլթյան, բարեմտուլթյան սահմանների մեջ:

Ներեցեք՝ ընդարձակ և շուտով պատասխանելուս. ամբողջ սրտովս և հազար անգամ ներողուլթյուն եմ խնդրում, եթե այսպես կամ այնպես դուք վիրավորված լինեք իմ նամակից. թող նույնիսկ վերջացած լինի մեր մեջ ամեն մի հարաբերուլթյուն, բայց իմ մեջ դեպի Ձեզ կա միշտ հարգանքի և բարեկամուլթյան զգացմունք:

Հարգանքներով Ավ. Իսահակյան
4 փետրվ. 1905 Ալեքպ.

65. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՑԱՆԻՆ

<1905>, 29 փետրվ<արի>, Թիֆլիզ

Սիրելի Աննիկ. գտնվում եմ նույն սենյակում և նույն գրասեղանի առաջ, Թումանյանի տանը, և ուզում եմ քեզ գրել, խոսել հետդ, բայց զգում եմ, որ այն նախկին հավատով լի, առողջ զգացմունքը չի տաքացնում սիրտս դեպի քեզ, ինչպե՛ս այն ժամանակ:

Ա<ստվա>ծ թող դատե այն չար մարդկանց որոնք ընկան մեր սրտերի միջև և խավար ու ցուրտ տարածեցին մեր մեջ. բայց այլևս չեմ կարող համբերել ես. այսուհետև ով որ վստահանա մի դառն խոսք ասելու մեր մասին, ով որ իրավունք համարե մեզ իրարուց բաժանելու — ես կվարվեմ իմ ամեն չարուլթյամբ ու կատա-

դուլթյամբ, չպետք է թողնել մարդկանց, որոնք վատ են ու չար, ու նախանձոտ, ղեկավարելու մեր սիրտը. և Ձերոնք այդպիսի մարդիկ են. ո՞րքան էլ որ քեզ սիրեմ և քու խաթրը պահեմ, բայց չեմ կարող ներել Ձերոնց, մանավանդ Տերտերյանին. այդ ի՞նչ վարմունք էր, որ նա ցույց տվեց. ես չեմ կարող իմ գայրույթս և զգվանքս մեռցնել դեպի նա, և ի՞նչ գնով էլ որ լինի՝ ես պիտի նրան գրեմ — այնպես գրեմ, որ ինքը իրենից զզվի ու ամաչե. բայց ինչո՞ւ եմ գրում այս քեզ — չգիտեմ. եղի՛ր ներողամիտ:

Անցյալ անգամվա խոսակցության միջոցին դու մի քանի խոսքեր ասիր, որ ինձ համար անսպասելի էին. չէի կարող հավատալ, որ այդպիսի տգեղ մտքեր կան քու գլխում. բայց դա քու հոգուց չէ, այլ քու շրջանի մտքերն է:

Ա՛խ, երբ պիտի լինի, որ մենք մի առժամանակ ազատ, [բոլորով] բոլորովին ազատ լինինք իրար հետ, և խոսինք, լավ հասկանանք իրար. իհարկե, ինձ հեշտ է հասկանալը, որովհետև ես ասում եմ զգացածս, բայց դու՛ լուռ ու համր ես և ծածկամիտ. մի բան, որ ինձ չա՛տ է վիրավորում. ա՞խր ես քեզ էն գլխից խնդրեցի, որ ինձ հետ միանգամայն անկեղծ լինիս. բայց դու — մանավանդ դեպի ինձ դեռ ծածուկ ես ու գաղնապահ և սակավախոս. դու ինձ սիրում ես — ես չեմ կասկածում դրա մեջ. ասենք, որ և հավատում ես, բայց ինչո՞ւ, ինչո՞ւ սիրտդ չես բանում իմ սրտի առաջ. մի՞թե չգիտես, որ քու սրտից բղխածը գետին չի թափվի, այլ ուղղակի իմ սրտի մեջ. մեր սրտերը՝ երկու իրար հետ կապվող ծովերի պես պիտի լինին՝ իրար հետ միշտ խառնված ու հաղորդված: Ի՞նչ է սերը և բարեկամությունը. դրան պատասխանում է Սոկրատես փիլիսոփան «մի հոգի՝ երկու մարմնի մեջ»: Ուրեմն ես ու դու մի հոգի, մի սիրտ պիտի լինինք. հասկացար:

Ես շուտով կդառնամ. մի կարևոր գործի համար եկա Թիֆլիզ. տուն գալուց համարյա անմիջապես հետո կգնամ մեր գյուղը — մի փոքր պարապելու: Այնպես որ աշխատիր ինձ տեսնել. ինձ գրած բոլոր նամակները հետդ կբերես և մի քանի կտոր գիրք — բաներ կան՝ կտանես, կկարդաս:

Հուսով եմ, որ այդպես կվարվես, որովհետև մինչև Զատիկ էլ չենք պատահելու: Գրածդ նամակները կամաց-կամաց կկարդամ և կմխիթարվիմ: Ա՛խ, ի՞նչ կլինի, հիշատակարանդ տաս. դա՛հո ինձ շատ կուրախացնե և այնպես կզգամ, թե քեզ հետ եմ, մոտս ես. ինձնից բաժան չես. թե չէ առանց քեզ՝ կարոտից շա՛տ կտանջվիմ. հոգուդ մեռնիմ, Աննիկ ջան, հիշատակարանդ և նամակները — անպատճառ բերես:

Բարևներով՝ քո Ավետիք

29 փետրվ<ար>

Թիֆլիզ

66. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

1905, 11 մարտի, Ղազարապատ

Իմ թանկագին, իմ լա՛վ Աննիկ. ես ուզում էի քեզ շա՛տ լավ նամակ գրել՝ ուրախ սրտով, երկա՛ր ու բարակ խոսելով քեզ հետ, իմ սրտի մտերիմ, անմեկին ընկերի հետ. բայց երեկ մի ծա՛նր, սարսափելի գույժ իմացա — մեռե՛լ է, զոհվե՛լ է իմ պաշտած-հարգած-աստվածացրած ընկերը — Բրիստափոր Միքայելյանը¹, հեղափոխության մարգարեն, «Դրոշակի» խմբագիրը, մեր հոգու տերը, մեր կուռքը... Ես ինձ հիմա որք եմ զգում. գնա՛ց ա՛յն մեծ մարդը,

որի համար կյանքը միայն մտածողությունն, ուրիշների մասին հոգս, ազգի և հայրենիքի համար անհոգնելի և անշահասներ ծառայությունն էր. նրա կյանքը նահատակությունն էր և մենք բոլորս պաշտում էինք նրան — և մեռնելու, վտանգվելու գնում նրա գաղափարի համար...

Ա՛խ, դու չես ճանաչում նրան և երեսն'կ քեզ, և ասիսո՛ւս քեզ, որ նրան չես տեսել. նա գնա՛ց և աշխարհը սևացավ աչքիս. երբ աշխատում էի կենտրոնանալ, գրել մի մեծ գործ, մի մեծ գիրք՝ աչքի առաջ ունեի նրան — այդ անմահ մարդուն՝ որը պիտի կարդար, գովեր, համբուրեր ինձ և ես վարձատրված կլինեի. ի՞նչեր չեմ արել նրա համար. երբ նա ինձ առաջարկում էր մի գործ՝ ինչքան էլ վտանգավոր լիներ, ես թռնում էի և երկյուղ ու վտանգ արհամարհելով՝ գործը գլուխ բերում... և երբ, հաջողությամբ դառնում էի նրա մոտ — նա համբուրում էր ճակատս և ես անսահման երջանիկ էի զգում ինձ... իսկ նա հիմա չկա. հայոց խեղճ ազգը շա՛տ մեծ կորուստ ունեցավ և դեռ շա՛տ երկար ժամանակ կզգանք այդ կորուստը, նրա պակասը. իմ աչքում նա ներկայիս ամենամեծ հայ մարդն էր — ո՞վ կհասնի նրան — ոչ ո՛ք...

Եվ այս ամենից հետո ինչպե՞ս աշխատեմ հիմա. ձեռքս գործի չի կաշում. ա՛խ, այնպես այս երկու օրը ինձ գյուղում լավ էի զգում — հանգի՛ստ, եռանդո՛ւտ, անխո՛նջ. քեզնից բաժանվել էի գոհ և բավական. սիրտս հանգիստ էր դեպի քեզ, նորից հավատով լի դեպի քեզ. ա՛խ, նստում էի վառարանի առաջ՝ աչքս ձյունոտ դաշտերին ու սարերին, և մտածում, և երազում, և կարդում, և գրում. մինչև ուշ գիշեր նստում էի — հոգիս լիքը գեղեցիկ, պայծառ, բարձր երազներ — հայրենիք, բանաստեղծություն, Աննիկ, քնքուշ մտերմություն, գաղափար, գործ... և հիմա աչքիս ոչինչ չեն երևում. ցնդում են այդ երազները, և դու նույնպես հիմա ինձ խորթ ես երևում. ո՞վ գիտե, գուցե մոտս լինեիր՝ այս սգավոր մենակու-

Թյուլնս մի քիչ սփռվեիր, լուսավորեիր... Բայց չէ — դու
էլ չես կարող. միայն նա կարող է ինձ մխիթարել — նա էլ
չկա՛ և չկա՛...

Քո Ավետիք
11 մարտի 1905
Ղազարապատ

Հասցես Ст. Агин (Э.Ж.Д.)
А.Исаакян. գրի՛ր շուտով

67. <ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ>

<1905>, 16 մարտի, Ղազարապատ

Աննի՛կ ջան, իմ վիշտը այնպիսի տեսակներից չէ, որ
շուտով անցնի կամ մխիթարության կարոտ լինի. սիրտս
այնքան չի մորմոքվում ընկերիս կորստի պատճառով,
որքան միտքս, չոր միտքս. շա՛տ ընկերներ եմ կորցրել
դարձյալ այդ ճամբի վրա՝ հայրենիքին զոհ՝ բայց այն ա-
մենը, բոլորը՝ ավել թե պակաս, դրանից մեծ բան չէին
կարող շինել կամ կատարել. ա՛խ, զոհվողներ շա՛տ կան,
օրհնյալ մնա հայ ժողովուրդը, հազարներ ու հազարներ
կան զոհվելու, բայց Քրիստափորի՛ պես մարդիկ հարյուր
տարին մի հատ կծնի. նա միլիոնների մեջ մի հատ էր. նա
էր ծնել Դաշնակցությունը և նրա հոգին մեր բոլորի վե-
րա էր. և այդ էր պատճառը, որ այսօր Դաշնակցությունը
ամենաազնիվ, մաքուր ու մեծ և գործող կուսակցու-
թյունն է. նա մեր գլուխն էր, մեր հոգին, մեր սիրտը...
բոլորս նրա որդիներն էինք և նրա կամքն էինք կատա-
րում. այո՛, շատերն են մեռել — լա՛վ ընկերներ, ավելի
ջահել, բայց նրանց զոհվելով՝ հեղափոխությունը օգտվել
էր, իսկ Քրիստափորի մահով՝ հեղափոխությունը անբու-
ժելի վնասվեց: Ո՞վ պետք է բռնե նրա տեղը... ո՛չ ոքի

չեմ տեսնում հայերիս մեջ. մեզնից ո՛չ ոք արժանի չէ նրա ժառանգը լինելու — ահա՛ իմ վիշտը. և այնքան կտևե իմ վիշտը, մինչև որ ծագի մի նոր Քրիստափոր... Իսկ ե՞րբ պիտի գա այդ օրը...

Ես՝ քար սղմելով իմ վշտոտ սրտի վրա՝ նորից պարապում եմ, որովհետև պարապելով ես կատարած կլինեմ իմ սուրբ, իմ բարձր Քրիստափորի կամքը — «աշխատե՛լ, աշխատե՛լ, գոր-գիշեր աշխատե՛լ հայրենիքի համար» — այդ էր նա միշտ ասում բոլորիս... Գոհ եմ, որ մենակ եմ՝ այս ծանր վշտիս օրերում. — մեծ վշտի ժամանակ ես սիրում եմ մեն-մենակ լինել, որովհետև մարդիկ, որոնք քեզ շրջապատում են՝ չեն հասկանա քու վիշտը. դարձյալ կժպտան, կխոսեն, կուտեն, կխմեն՝ իսկ դրանով կսրբապղծեն վիշտդ: Ազատ լինեի, կերթայի Թիֆլիզ [մյուս] կամ մի ուրիշ տեղ, գաղափարակից ընկերների մոտ և նրանց հետ կսգայինք մեր կորուստը...

Է՛հ, ինչ որ է — հայր անբաղտ է եղել, միշտ և այժմ, այդպես և հավիտյան...

Վիրավորվեցա, որ նամակս տվել էիր Ավոյին կարդալու, ի՞նչ կհասկանա նա և չի կարող գնահատել...

Շնորհակալ եմ շա՛տ և շա՛տ, որ հիմա սրտաբաց ես ինձ — ավելի և ավելի մոտ եմ զգում քեզ իմ հոգուս, և եթե այսպես գնա՝ ամբողջովին կտեղափոխվես հոգուս մեջ:

Նամակներդ բոլորը կարդացի: Մի նամակ շատ փուշուտած ժամանակ էիր գրել, բայց Աննիկս, դու ինձ չհասկացար, իսկ ես քեզ էլի հասկացել էի. բայց թողնենք այս — մի օր կխոսենք, չարժե նամակով գրել այսպիսի հիմար բաների վրա:

Ձեմ կարող կենտրոնանալ մի կարևոր նամակ գրելու, շա՛տ բան ունեի ասելու, բայց երբ գրիչս ձեռքս առա — գլխիցս թռան ամեն մի ասելիք: Դո՛ւ հիմա աչքումս շա՛տ ես բարձրացել, որ վերջիվերջո հաղթեցիր Ձեր շրջա-

նի իմ դեմ եղած արշավանքները: Բայց չմոռանաս մեծապատիվ Արիստակես աղային էլ գրելու. իմ հոգին հաշտ չէ այդ պարոնի դեմ, և մինչև նրան չգրեմ, չխայթեմ — չեմ հանգստանալու: Նա ցույց տվեց, որ իր մասին ես սխալ կարծիք ունեի, դուրս եկավ, որ նա — տմարդ է:

Հա՛, դու մայրիկիցդ վրեժ ես ուզում լուծել՝ նամակի բացման պատճառով, ինձ ավելի ու ավելի սիրելով. ես էլ նույնն եմ վարվել՝ հենց սկզբից՝ ձեր շրջանից վրեժ լուծելու խնդրում — քեզ ավելի ու ավելի սիրելով: Ես լա՛վ գիտեմ, որ քանի քեզ սրտանց և ամբողջ հոգով ու կյանքով սիրեմ, նրանք այնքան իրենց անպատված ու հաղթված կլինեն. — ես էլ նրանց ինադու քեզ չա՛տ ու չա՛տ կսիրեմ. թո՛ղ տեսնեն, հոգիները դուրս գա... ա՛յ քեզ լավ վրեժ, Աստվածային վրեժ. Քրիստոսի քարոզած վրեժը — սիրով հաղթել...

Ուշ գիշեր է. ժամի 2-ը. քունս տանում է, ուզում եմ երկար գրել. բայց աչքերս խփվում են. երնեկ, երազիս քեզ տեսնել. անցյալ գիշեր տեսա, բայց լավ չեմ հիշում — ի՞նչ կերպ. միայն տեսա — հիվանդ երեւացիր աչքիս. չա՛տ եմ վախենում, որ հիվանդանաս. լա՛վ պահիր քեզ. ջղերդ հանգիստ պահի՛ր. աշխատի՛ր արևի տակ, բաց օդ-յա չա՛տ լինել, զբոսնել, բայց չմրսել. ոտներդ չոր պահի՛ր, կուրծքդ տաք, լավ քնի՛ր և, որ գլխավորն է, ժամանակդ պարապ չանցկացնես. պարապությունը մաշող դրություն է, և ձանձրո՛ւյթ. իսկ վերջինը քայքայում է մարդու ջղերը. ֆիզիկական աշխատանք արա, օրվա որոշ մասերը կարդա՛ լրջորեն և աշխատիր հայերեն մաքուր, անսխալ գրել. այնպիսի սխալներով ես գրում, որ եթե ուսուցիչ լինեի 2 կդների. ես դասարանում մի երկու տարի կթողների ու դեռ ամեն օր էլ անճաշ կթողների:

Առավոտները գիմնաստիկայով — մարմնամարզությամբ պարապիր. ես գամ՝ քեզ այդպիսի մի գիրք կտամ՝ ցուցմունքներով օգտվես:

Լավ կանես, որ մի քանի օր Թիֆլիզ գնաս.— բայց Բագու չերթաս. չարժե այդ արյունոտ, վայրենի քաղաքը այլևս ոտք դնել. աչքիցս ընկավ Բագուն. այլևս չեմ կարող անցնել այն փողոցներով, ուր անմեղ մարդկանց արյուն է թափվել². մանավանդ կանանց ու երեխաների. գրո՛ղ լինի Բագվի երեսին... մունտառ թուրքերին ու լիրբ ռուս-պոլիցիականներին էլ ո՞վ սիրտ ունի տեսնելու:

Ես եթե թողնեն՝ դեռ մի 8-9 օր կմնամ. ա՛խ, շա՛տ եմ ուզում մնալ գյուղում. թեև տխուր եմ ու ամբողջ օրը մռայլ, բայց հոգիս պարապ չէ, և նույնիսկ բարձր է ու վեհ. հեռացած եմ աշխարհի ունայն աղմուկից, միտքս թափառում է ու հոգիս գաղափարների աշխարհումն է, և սիրտս քեզ մոտ, իսկ դու զգում ես այդ — իմ սիրտը քեզ մոտ, իմ շա՛տ սիրելի Աննիկ:

Կարոտով բարևներս քեզ և Կատյուչին

Քո Ավետիք
16 մարտի
Ղազարապատ

68. <ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ>

<1905>, 29 մարտի, Ալեքսանդրոպոլ

Նամակս գրում եմ Ավոյի խանութից.— գյուղից նոր եմ եկել. և էլ գյուղ չեմ գնալու, չեն թողնում. գուցե — հետո:

Ո՞նց է քեֆդ, Աննիկ ջան, ինչպես է անցնում ժամանակդ. այդտեղ հիմա շա՛տ լավ օրեր են լինում. այստեղ էլ լավ է — փողոցները չոր են. և իսկապես ինձ համար ամեն տեղ չոր են. սպառեցինք ձմրան ցուրտերին, չմեռանք գարուն ելանք, բայց իսկական, հոգեկան գարունը

չկա — երբ որ գաս, վերադառնաս, գարունն էլ հետդ կբերես: Բայց կուզեմ, որ շա՛տ մնաս, հանգստանաս և մի քիչ լավ օրեր տեսնես. այս տարի շա՛տ տանջվեցիր. իրավունք ունես հիմա զվարճանալու. շա՛տ բան ունեմ գրելու, բայց ժամանակ չունիմ, սա էլ այնպես — գրեցի. պարապմունքներ շա՛տ ունիմ և սիրտ էլ չկա. սիրտս վերցրել-տարել ես հետդ:

Շուտով ինձ գրիր, ես կպատասխանեմ իսկույն. հասցես պարզ է — անուն, ազգանուն և Генеральская улица.

Կարոտով բարեկներ անմոռանալի, սիրելի Աննիկիս.

Քո Ավետիք
29 մարտի Աղեքալու

69. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

1905, 5 ապրիլի, <Ալեքսանդրոպոլ>

Արդեն վերջին նամակդ շա՛տ վիրավորական էր, դու թույլ էիր տվել ինձ մեղադրելու և ձերոնց սրբացնելու. այդ ես տարա, բայց ինչո՞վ բացատրել քու լուռթյունը. նույնիսկ հասարակ քաղաքավարությունը պահանջում էր հարգել մարդուն և նամակին պատասխանել՝ բայց դու՝ ինչ-որ ո՛չ գեղեցիկ նպատակներով, անպատասխան ես թողնում այն մարդուն, որին հավատացնում ես, թե սիրում ես...

Աննի՛կ, ես սիրտ չունեմ, ինձ հետ մի խաղա՛ — արդեն մեր միջև եղած սերը թունավորված է. դու ամբողջ վեց ամիս ինձ տանջել ես՝ Ձերոնց խոսքը ամեն բանից գերադասելով. դու լա՛վ գիտես՝ որ ձերոնք ինձ չեն սիրում, և ես էլ նրանց. բայց ես չեմ մեղադրում քո մորը, քույրերին, փեսաներին ու քեռիներին և այդ տեսակ ապրանք-

ներին, որոնցից ես շա՛տ բարձր եմ, այլ մեղադրում եմ քեզ, որ մեր երկար ու բարակ բացատրություններից հետո դու չգնահատեցիր ինձ. ես խորապես վիրավորված եմ քեզնից, և ի՛նչ էլ որ լինի, — խզում եմ մեր մեջ եղած ամեն մի կապ. — դու ընդունակ չես բարձր ընկերակցության, և այն աղջիկը, որ ինձ չի հասկանում ու հավատում, վերջ ի վերջո արժանի է իմ արհամարհանքին:

Դու արդեն չափազանց մեղավոր ես, որ երկդիմի դիրք ես բռնել. ես պահանջում եմ — ի սեր ինձ զոհիր ձերոնց. և դու դրան ընդունակ չես. այլևս ո՛չ մի բացատրություն հարկավոր չէ՛. և այլևս ո՛չ մի նամակ մի՛ գրիր, հարկավոր չէ՛: Անիծում եմ ինձ, որ նորից ձեր դուռը եկա և արյունվելով՝ հետ եմ դառնում: Ներողություն, որ քեզ վշտացրի. մնաս բարև:

Ավ. Իսահակյան

5 ապրիլի

Աղեքսպոլ

70. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

1905, 7 ապրիլի, Ալեքսանդրոպոլ

Երեկվա գրած նամակներս շա՛տ խիստ էին և այսօր խիղճս չարաչար տանջվում է, և եթե վաղը Երևան գնալու չլինեի՝ կգայի Թիֆլիզ. — բայց դու մտի՛ր իմ դրության մեջ. Աննիկ, անշուշտ դու ինձ սիրում ես, բայց շա՛տ, զոհաբերության աստիճանի չես սիրում, իսկ ես այդպիսի սեր եմ պահանջում, որովհետև այդպիսի սեր ունիմ դեպի քեզ, և սիրո գինը սերն է. իսկ դու պոլիտիկա ես բանեցնում. մի բան, որ իմ հոգում չկա, և ինձ բոլորովին դուր չի գալիս. ես աղաչում եմ, որ դու լինես ինձի պես — պարզ, կռվարար, անհամբեր, զայրացկոտ և

ո՛չ խորամանկ. ես պահանջում եմ, որ եթե ինձ սիրում
 ես,— ոտքդ ամուր խփիր բոլորի առաջ — մոր, քրոջ, փե-
 սայի և քեռու, և ասա, որ սիրում եմ, որ ձեր գործը չէ
 խառնվել իմ սրտի մեջ, իմ մոտ իմ սիրածի մասին ո՛չ մի
 խոսք՝ ոչ լավ, ո՛չ վատ. բայց դու այդ չես անում և
 թույլ ես տալիս, որ նրանք քցեն ինձ իրենց սմբակների
 ու թաթերի տակ և տրորեն, և դու ինձ չպաշտպանես և
 ինձ թույլ չտաս ինքս ինձ պաշտպանելու. խոստովա-
 նի՛ր, մի՞թե քու խաթեր համար ես չեմ լռել մինչև այժմ,
 որ չեմ պատասխանել Տերտերյանին, Տեր Միրաքյանին՝
 մեծ քեռուդ և մյուս տիրացուներին, որոնք ամեն կերպ
 աշխատում են՝ քո հավատը թունավորելով դեպի ինձ.
 չէ՞ որ ես այնպիսի անզուսպ և մրդկալից հոգի եմ, որ
 բոլորին ջարդ ու փշուր կանեմ ու չեմ թողնի նույնիսկ
 ստվերիս վերա մռթմռթան. և եթե նրանք քաջ են ու ան-
 վախ, թո՛ղ դուրս գան և երեսիս ասեն իմ պակասու-
 թյունները, բայց նրանք այնքան ստոր են, որ դադտնի,
 չորս պատերի մեջ են կռվում իմ հասցեով. ես արհամար-
 հում եմ այդ խավար մարդկանց, բայց ես քեզ չեմ նե-
 րում, որ դու բացարձակ չես դնում հարցը և նրանց
 լռեցնում. եթե ես քո սերն եմ, քո իդեալը՝ թո՛ղ այդ
 պարզ լինի աշխարհի ու աստծու առաջ և դու ասա՛, ո-
 րոչ և հրամայողական, և բոլորը կլռեն: Բայց դու ես
 տեղիք տալիս, որ նրանք հանդգնում են ոտնձգություն-
 ներ անել մեր սիրո մեջ, մեր սիրո դեմ: Ես չեմ համակ-
 րում այն բոլոր խորամանկ միջոցները, որ դու ես գործ
 դնում, որ ապրելով քրոջդ մոտ, ինձ չես ուզում նամակ
 գրել, որ լսելով մորդ՝ արգելում ես ինձ՝ Թիֆլիզ գալուս
 քեզ տեսնել, և ինձ մահացու մեղք գործող ես համա-
 րում, որ ձերոնց չեմ սիրում, և ստիպում ես ինձ հարգել
 ինձ հալածողներին. և առհասարակ որ դու նրանց հնա-
 զանդում ես՝ այնինչ դու պիտի հնազանդվիս միայն քու
 սիրուն և իմ սիրուն. և քանի որ դու չես վարվում վեր-

ջին տեսակով, ուրեմն քո մեջ սերը զորեղ չէ, միահեծան, անխորտակելի չէ, և ո՞ւր մնաց որ աստվածային լինի. իսկ ես ուզում եմ տիեզերական, անհուն սեր, որ ամբողջ տիեզերքի և միլիոնավոր մարդկանց մեջ միայն ինձ վերահենվեր, ինձ հավատար և ապրեր ու մեռներ հանուն ինձ. և քանի որ դրա համար ուժ չունիս, դու չես կարող իմ երկինքը տեսնել և իմ հոգում սավառնել. և եթե ես խզում եմ իմ կապերը քեզ հետ՝ իրավունք ունիմ և տրամաբանական եմ վարվում, թեև դա անգթություն է իմ կողմից և ո՛չ քնքշություն, բայց անպայման՝ անկեղծություն և ազնվություն. որ եթե հիմա պիտի լաս, բայց հետո շնորհակալ կլինիս:

Այժմ ես քու առաջ այս և միակ ելքն եմ դնում — եթե դու ինձ սիրում ես, եթե ես քեզ համար անգին եմ և անփոխարինելի և քու իդեալն եմ, եթե ես քեզ համար բարձր եմ և մորից և քույրերից և փեսաներից՝ այն ժամանակ դու հայտնի՜ր Ձերոնց այդ — քո սերը. և այն ժամանակ դու կլինես իմ հոգու թագավորության թագուհին, իմ հպարտությունը, իմ կյանքի գեղեցկությունը, և սրբությունը, և պոեզիան, և արևը. այն ժամանակ ես քեզ համար կլինեմ քո պահապան հրեշտակը, քո անձնվեր, քո անձնագոհ ոգին՝ միշտ հավատարիմ, միշտ անդամաճան և միշտ աստվածային. սա ոչ թե պայման եմ դնում, այլ պահանջ՝ իմ սիրո պահանջը. սիրո գինը սերն է, և իմ սերը այդպիսի գին է պահանջում. ընդունակ ես այդ գինը տալու — մենք ընկերներ կմնանք ամենավե՛հ մտքով հասկացած (ամուսնության մասին ո՛չ մի խոսք) ո՛ւր էլ որ լինինք, ինչ էլ որ լինինք. բայց եթե այդպիսի խորություն չունիս, այն ժամանակ ես ո՛չ մի ցանկություն չունիմ քեզ հետ կոմեդիա խաղալու, դատարկ նամակներ գրելու, և թույլ, հասարակ, սովորական կապերով կապվելու. ես կարող եմ սիրելու՝ մահից զորեղ սիրով, և եթե չեմ գտնում այդպիսի [մի սերս, ես իմ սիրտս] մի սիրտ — ես

իմ սերս վերքի պես կպահեմ հոգումս և կընկնեմ թափառելու — մի թո՛ղ ինձ թափառելու, սիրի՛ր ինձ աստվածներին վայել սիրով, պահիր ինձ քո հոգում, իմ լավ Աննիկ, և մղի՛ր ինձ դեպի ճշմարտություն, դեպի բարձունքներ, դեպի կատարելություն:

Սպասում եմ դրական պատասխանիդ. եթե բացասական, մերժողական ես պատասխանելու՝ մի պատասխանիր. լռությունը ավելի լավ է, քան անզգացմունք, անսեր տողեր...

Ավետիք
7 ապրիլի, 1905
Ալեքսյոլ

71. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՑԱՆԻՆ

1905, 14 ապրիլի, Ալեքսանդրոպոլ

Ես միայն երեկ երեկոյան դարձա երեանից, էջմիածնից՝ և ստացա քո նամակը. ցավում եմ խորապես, որ վշտացրել եմ քեզ, բայց և ուրախ եմ, որ դրանով շա՛տ բան կպարզվի մեր մեջ. առհասարակ. ես կռվով, զոռով եմ քու բերնից խոստովանքներ լսել. ասա՛, սիրելիս, ասա՛, իմ հոգուս հոգի, ասա՛ ինձ, ի՛նչ որ զգում ես, թող լեզուդ-սիրտդ միայն բաց լինի իմ առաջ. ուրիշների մոտ կեղծիր, ատիր, բայց ինձ առաջ եղիր ծով՝ բաց ու արձա՛կ. աշխարհում ես եմ քեզ հարկավոր, ուրիշ մարդիկ դատարկ բաներ են. ամենից առաջ ես, հետո՝ ուրիշները:

Ես վաղը երեկո կգամ Թիֆլիզ, այնպես որ շաբաթ օրը կլինեմ այդտեղ. ո՞ր քեզ տեսնեմ. եկ Дворцовая ул., այդ տեղերը, Դումայի մոտերը, Սակայիձե կաֆեի մոտերը. թե չէ կուգամ քեզ մոտ, այդտեղ կպարզվինք, կբացատրվինք.

և [յի] Քրիստոսի հարուժյան հետ հարուժյուն կառնի և մեր սերը. ես հավատում եմ դրան:

Քո՛ Ավետիք
14 ապրիլի, 1905
Ալեք<սանդրապոլ>

72. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

1905, 7 մայիսի, Ախալցխա

Աննի՛կ ջան, երազի պես են թվում ինձ մեր Թիֆլիզում անցկացրած օրերը — բայց ծա՛նր և ճնշո՛ղ երազ. մտքիցս չի հեռանում քո խիստ հայացքը, կախած ունքերդ ու երկարացրած քիթդ — ինչ-որ հարցական նշանի էիր նման. և ես չէի հասկանում քեզ. և հիմա էլ չեմ հասկանում. իսկապես ի՞նչ կուզես ասել. այն ի՞նչ որ ասում ես — շատ են անորոշ, մշուշային և փոփոխական. հոգիս շա՛տ էր վրդովված և վիրավորված դեպի քեզ, որ դու չէիր բացվո՛ւմ ու փռվո՛ւմ ու փայլո՛ւմ և շառաչում ծովի պես, իմ հոգու առաջ՝ ինչպես արևի առաջ. դու վախենում ես ինձնից, դու քաշվում ես ինձնից, մի ինչ-որ անգիտակից կասկած կա մեջդ դեպի ինձ. մի անհավատ զգացմունք. — այս այնպես էր ինձ վրդովվում, որ ես ուզում էի այսպես կամ այնպես վերջացնել մեր մեջ այս անորոշությունը. կամ իրար մոտ, կամ հավիտենական բաժան. և ես դրա համար շա՛տ տեղիքներ տվեցի քեզ — առաջարկեցի քանի-քանի անգամ նշանվիլ. դու և ընդունեցիր, և մերժեցիր, բայց վերջը մերժեցիր. և ես աշխատում էի գռհհիկություններ անել — ծաղրել սեր, բարեկամություն, սիրտ, զգացմունք, որ դու երես դարձնեիր ինձնից, ինձ աչքիցդ քցեիր, հիասթափվեիր ինձ-

նից, որ բաժանման դեպքում վիշտ, վերք չմնար սրտումդ...

Չգիտեմ, դա հաջողվեց ինձ թե ոչ...

Բայց ես էլ չեմ կարող քեզ հետ այդպես վարվել, գռեհիկ վարվել. այդ դիմակը ինձ չի սագում և պետք է լինիմ, ինչպես որ կամ և ի՞նչ լինում է, ի՞նչ պիտի դուրս գա, թո՛ղ լինի, թո՛ղ դուրս գա, վա՛յթե շատ վնասվինք. կրակի հետ չի կարելի խաղալ...

Ուղիղն ասած՝ իմ հոգու խորքում ես դեպի քեզ մի շա՛տ քնքուշ, մի շա՛տ մանկական ու կապույտ՝ երկնադույն զգացմունք ունիմ՝ միշտ մտավառ և կուզեի այդ տեեր՝ առանց փոխվելու. կուզեի քեզ սիրել՝ առանց տիրապետելու, առանց այս աշխարհի մասից ունենալու. պարզ ասած՝ կուզեի քեզ միշտ սիրել և չամուսնանալ հետդ: Բայց և զգում եմ, որ սա անխղճություն կլինի իմ կողմից. մարդիկ ուրիշ կերպ կբացատրեն և կյանքում կսուժեն՝ իմ պատճառով, չարաչար. ես ինքս չգիտեմ՝ ինչ եմ անելու. թողնում եմ քու վճռին. արա՛, ոնց որ ուզում ես — մեղքը քու վիզդ — կուզես՝ կամուսնանանք, կուզես չէ, կուզես՝ բաժանվինք... Ես կարող եմ ժամանակով վերքերս բռնել, բայց դո՛ւ... շա՛տ եմ վախենում... Լա՛վ խորհիր: Ա<ստվա>ծ է վկա, ես քեզ խաբելու ոչ մի միտք չունեմ, քեզ սիրում եմ, և կուզեմ քեզ լավ և բաղդավոր տեսնել:

Նամակս վերջացնում եմ. շա՛տ ուշ գիշեր է և շա՛տ հոգնած եմ. դեռևս մի քանի օր կմնամ այստեղ. հետո գնալու եմ Աբասթուման. հուսով եմ, որ վերադարձիս քեզ Թիֆլիզ կտեսնեմ՝ ավելի որո՛շ, հանգի՛ստ, ուրա՛խ և մեղմ.— շա՛տ ես խիստ ու չոր, շա՛տ ես փիլիսոփայություն անում, շա՛տ ես գլխիդ զոռ տալիս և չես լսում սրտիդ ձայնին, որ ավելի խելոք է և առողջ՝ քան զանազան երևակայական վեպերով տանջված ուղեղդ. սա չեմ գրում քեզ վիրավորելու համար, այլ սրտանց ցավում եմ.

դու դեռ պիտի բժշկվես. դու առաջ պիտի մի լավ բժշկվես ջղերովդ, հոգովդ և փիզիկապես. քիչ կարգաս, շա՛տ ուտես, շա՛տ շրջես. հանգիստ քնես. լողանաս և ուրախ անցկացնես:

Բարի գիշեր. համբուրում եմ սիրելի Աննիկիս ձեռքերը:

Քո Ավետիք
7 մայիսի 1905
Ախալցխա

73. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

<19>05, 15 մայիսի, Ախալցխա

Ամենասիրելի Աննի՛կ ջան.

Եթե գիտենայի թե երկար մնալու եմ այստեղ՝ հասցե կտայի և կգրեիր. այնպես լա՛վ կարոտցել եմ քեզ. մի երկու օրից հետո կվերադառնամ: Իմ անգի՛ն, իմ պայծա՛ռ Աննիկ ջան, իմ ընկեր, իմ մաքուր սե՛ր — ասա՛, ինչ որ կուզես՝ ես կատարեմ քեզ համար. ամենադժվարին բաները, անկարելի բաները. մեռնել քու երազների համար, դո՛ւ՛ իմ շքեղ, իմ զուլալ երազ... եղի՛ր միշտ այդպես լա՛վ, այդպես մաքուր, այդպե՛ս կուսական: Թող ոչ ոքի չունչը չդիպնի քեզ, ոչ ոքի ձեռքը չհասնի քեզ — և իմ, և իմ. դու երկինք եղիր իմ հոգու համար՝ ձգտեմ, թռնեմ քեզ և մեռնիմ քու կապույտ, քու լազուր, քու ջինջ հոգում: Սիրիր ինձ, քու անձնվեր Ավետիքին:

15 մայիս 05 թ.
Ախալցխա

74. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

1905, 25 հունիսի, Աղեքս<անդրապոլ>

Սիրելի Աննիկ ջան, այսօր որոշել էի գալ այդտեղ. թե՛ դործ կար և թե՛ քեզ տեսնելու. բայց եղան հանգամանքներ, որ արգելք հանդիսացան. սակայն անպատճառ դալու եմ մյուս շաբթու՝ ինչ էլ որ լինի. շա՛տ կարոտցել եմ քեզ. մտածում եմ, եթե մենք իրար սիրում ենք, ինչո՞ւ հեռու մնանք իրարուց, կարոտով մնանք, տանջվենք, ինչո՞ւ ավելի պայծառ, երջանիկ, զվարթ չապրել՝ երբ կարելի է. հավատա՛, հոգիս, որ այստեղ լինիս, ես ավելի եռանդով կգործեմ. իսկ հիմա մտածում եմ՝ ոնց անեմ, որ քովդ մի կերպ ինձ քցեմ...

Հետո դո՛ւ ի՞նչ ժլատն ես նամակներ գրելու մեջ. ի՞նչ կլինի, որ ամեն օր, գոնե օր մեջ գրես. նամակներով մարդու հոգին հանգստանում է, թե չէ շարունակ այն եմ մտածում, որ դու կամ հիվանդ ես, կամ շա՛տ տխուր... իմ տրամադրությունս շա՛տ վատ է. ո՛չ գրել եմ կարողանում, ո՛չ կարդալ. ամբողջ օրը ոտքի վրա չլվում եմ դես, չլվում եմ դեն. երբ պիտի գա աշունը, որ հոգիս ազատեմ այստեղից՝ գնամ արտասահման կամ մի խաղաղ վանք. սիրտս հանգստություն է ուզում, արտասվել է ուզում, տխուր երգեր, և նույնիսկ մեռնել եմ ուզում: Ա՛խ, Աննիկ ջան, լինելի մոտդ, գրկելի քեզ, լայի, համբուրելի և մեռնելի...

Քո Ավետիք

1905, 14 հուլիսի, Ալեքսանդրոպոլ

Սիրելի Աննիկ, քանի որ է ուզում էի նամակ գրել, բայց չէր հաջողվում. շաբաթ երեկո երեկոյթ կար. մնացինք մինչև լույս՝ կիրակի և երկուշաբթի մինչև լույս՝ հարսանիք, իսկ այս երկու օրս էլ քնհատ... հիմա ուշ գիշերին նամակ եմ գրում, և հոգնած եմ, և քունս տանում է: Հոգնած եմ և հոգով հոգնած. այս հարսանիքը ինձ մտածելու շա՛տ նյութ տվեց և շատ տխուր եզրակացություն հասա — ամուսնությունը շա՛տ ստոր, շա՛տ խայտառակ, հիմար, ամբոխամիտ բան է. երանի այն սրտերին, որ կարող են մաքուր սիրել, և միշտ այդպես սիրել. սերը, որ մղում է դեպի ամուսնություն՝ դա վատ, անասնական սեր է. այն սերն է բարձր ու վեհ, երբ մարդուն թռցնում է դեպի երկինք, ազնվացնում-կրթում է մարդու հոգին. ավելի լավ է հանգչի սերը դրսևում, ինքնիրեն, քան թե ամուսնության մեջ. դու շա՛տ խելոք ես մտածում, որ չես ուզում ամուսնանալ, բայց այս էլ է պարզ՝ որ չես կարող չամուսնանալ. դու այնքան բուռն ես սիրում, որ կամա-ակամա պիտի ընկնես ամուսնության թափարդը: Կարո՞ղ ես դու ինձ պահել բարձրության վերա և կուսական հեռավորության վրա — չթողնել, որ ընկնիմ, ընտանիքի մարդ չդառնամ, որ բացի իրեն բնից ուրիշ բանի մասին չի մտածում, որ նեղանում է և եսական դառնում. կարո՞ղ ես հոգիս միշտ թարմ ու սավառնող պահել, թե պիտի կապես-կաշկանդես և փշրես թևերս, ա՛խ, սիրիւր ինձ, բայց մի՛ տիրիր. անհագ որոնիր մի վեհ ընկերի, սիրիւր, բայց սիրուն մի լինիր գերի. սիրիւր, բայց և թո՛ղ և նորից գնա՛... Երանի նրան, ով ձգտում է դեպի աստղերը. երանի նրան, ով սիրո՞ւմ է և չի հասնում, ո՛վ միշտ թափառում է ու չի գտնում... Աննիկ ջան, հոգի՛

ջան, ես տեսնում եմ, որ հոգիս շատ վիրավորված <է>, և որ քեզ նույնպես շա՛տ մեծ վիշտ պետք է պատճառե. մեր սերը թող լինի ո՛չ այս աշխարհից, հողեղեն չլինի. սիրենք իրար հեռավոր աստղերի պես, իրարուց հեռո՛ւ, իրար սրտի մեջ...

Մի՛ աշխատիր ինձ տիրել. մեռցրու այդ նյութեղեն սերը. հոգով սիրի՛ր, մտքով սիրի՛ր... երազով սիրիր. բայց հենց որ նյութով սիրես — կորած է ամեն ի՛նչ, այլևս չի մնա քո Ավետիքը. կդառնամ աչքումդ մի հասարակ մարդ, և ո՛չ կատես, ո՛չ կսիրես... Սիրիր ինձ և հանուն այդ լավ սիրո թող ես թռնեմ, թափառեմ, առանձնանամ, մտածեմ, լամ, հոգի դառնամ... Խեղճ, իմ խեղճ Աննիկ, կարծում եմ, որ չես կարող տանել այս — դու ուզում ես ինձ միշտ մոտդ ունենալ. չէ որ գրեցի քեզ. իրարուց հեռո՛ւ, իրար սրտի մեջ... միշտ երազ, միշտ իդեալ, միշտ երկինք լինենք իրար համար. հեռավո՛ր, բարձր, լազուր, մաքուր...

Թող կորչի ամուսնությունը, ամուսնական ճահիճ-մահիճը... մենք ծնված ենք ավելի բարձր բաների համար. զգվում եմ ամուսնությունից, և գիտակցաբար այդպիսի քայլ երբեք չեմ անելու:

Ա՛խ, հոգի ջան, չգիտեմ հիմա ի՞նչ ես զգալու. երևի կանիժես, որ հարսանիք գնացի. ով գիտե, գուցե ժամանակով տրամադրությունս փոխվի. բայց այս օրերս՝ շա՛տ եմ վատ. լալ եմ ուզում, անապատ գնալ, վանք քաշվել, ճգնել և լա՛լ, և լա՛լ...

Շարունակությունը գրում եմ առավոտուն.— Ի՞նչ ես անում, ոնց ես անցկացնում օրերդ. իմ գնալուց հետո քեֆդ ոնց է. ես դեռ անորոշ ժամանակով այստեղ եմ. գուցե գնամ Ախալքալաք, դեռ հայտնի չէ. այստեղ էլ մարդու կարիք կա, այնտեղ էլ. չգիտեմ ո՞ւր հասնենք:

Հարսանիքում ես և Հով. Տեր-Մարտիրոսյանը միասին կանգնած էինք. մայրիկդ եկավ նրան բարևեց, բայց ինձ

չբարեց. նույնպես վարվեց և Սանդուխտը¹... վերաս-
շա՛տ վատ ազդեց. ես՝ դու չլինեիր՝ կապտակեի նրանց...
Նրանք թող պատիվ համարեն, որ ձեռքս բռնում են...

Սպասում եմ նամակիդ:

Քո Ավետիք
14 հուլիս 1905
Ալեքսոլ

76. ԱՆՀԱՅՏԻՆ

1905, 25 հուլիսի, Երևան

Սիրելի Սրբազան,

ներողամիտ եղեք խնդրեմ այսպես անշուք նամակիս.
ոչ ծրար կար, ո՛չ թուղթ. գրում եմ շտապ:

Խնդրում եմ բարի լինեք այս տողերս Ձեզ ներկայաց-
նող ընկեր Ֆիլ<իպ> Ֆերմանյանին մի պահ լսեք և եթե
կարելի է խնդիրը կատարել:

Ջերմագին բարեկներով և խորին հարգանքներով
Ավ. Իսահակյան

77. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

<19>05, 4 օգ<ոստոսի>, Ախալքալաք

Սիրելի Աննիկ. ես նկատում եմ, որ դու ինձ թարս ես
հասկանում, և չգիտեմ ինչպես վարվիմ քեզ հետ. աշխա-
տում եմ ամեն կերպ լավ, անկեղծ ու սիրող վերաբերվել
դեպի քեզ... բայց դու՝ դու որ հիվանդ ես ջղերովդ և
կասկածամիտ, և չգիտեմ ինչ, ուրիշ տեսակ ես մեկնում.
ինչպես հասկանալ քեզ, ինչպես վարվել քեզ հետ. սի-

րո՞ւմ ես ինձ — սիրում ես, լա՛վ գիտեմ. և այդ սերը պիտի քեզ բերե կամ ինձ մոտ — իմ գիրկը. մենք պիտի ամուսնանանք, կամ պիտի հեռացնե քեզ ինձնից՝ հոգիդ այրելով դառն վշտերով. ընտրիր երկուսից մեկը. իսկ ես տեսնում եմ, որ ոչ մեկը չես կարող ընտրել. ուրեմն ես ի՞նչ անեմ... և ես քեզ բարիք և հանգստություն կամենալով՝ առաջարկում եմ ինձ մոռանալ. ինձ մոռացի՛ր, որովհետև դու չես կարող կապվել ինձ հետ. ամուսնանալ դու ո՛չ կարող ես, ոչ էլ ուզում ես. իսկ ընկերական, մտերմական սեր, որը և ես եմ ուզում, և դու՝ դա չես կարող դու շարունակել՝ շնորհիվ քո ընտանեկան՝ քեզ շրջապատող պայմանների. դու ուզում ես միշտ մոտս լինել. ես քեզնից անբաժան լինեմ. չգնամ հեռու կամ արտասահման. դա ի՞նչ կնշանակե. դա կնշանակե՝ ուզում եմ իմս լինես՝ հոգով և մարմնով. որոշիր, վճռիր. և վերջացած կլինեն թե քո տանջանքները, թե իմ. ուրիշ կերպ — ոչ մի կերպ. ես ազա՛տ մարդ եմ. ես պիտի թռչեմ, պիտի դնամ աշխարհից աշխարհ, իսկ քո հոգին պիտի դուրս գա. ուրիշ բան է, եթե դու ազատ և զորեղ կամք ունենայիր և ջգերով առողջ լինեիր... այս խնդրի մասին մտածիր լուրջ և երկար:

Քեզ հեռագիր խփեցի, որովհետև տեսա, որ նամակներիս չես պատասխանում. վախեցա, թե հիվանդ ես, այնինչ դու վիրավորված ես երևում. վիրավորված ես իմ նամակներից. իմ առաջարկներից. ա՛խ, Աննիկ ջան, ես ոնց անեմ. սկզբում դու էիր ասում թե՝ ընկերներ լինենք, ընկերներ մնանք հավիտյան. և ես ասում էի՝ թե չի կարելի, հիմա նույնը ես եմ ասում — ընկերներ լինենք, դու վիրավորվում ես... Ուրեմն վճռիր, նշանվինք, և վերջանա այս ձանձրալի դրությունը:

Ես ատում եմ ամուսնությունը, բայց քեզ հետ՝ տանելի կլինի. և մանավանդ՝ որ դու ինձ շատ ես սիրում, և որ ես չեմ ցանկանա ուրիշի սիրտը փշրել. օ՛, ի՞նչ պիտի լինի

քու հոգիին հալը՝ երբ դու ինձ ասես, իրավունք տաս թե՛ գնա, ում կուզես առ, և ես էլ գնամ մի ուրիշի առնիմ. մի՞թե դու չես խելագարվի...

Ես դեռ մի 15-20 օր կմնամ այս կողմերը, հետո կդառնամ տուն. դու ինձ մի որո՛շ, մի մեծ նամակ գրիր՝ տեսնենք ի՞նչ ես մտածում. տրամադրությունդ ոնց է. դու ի՞նչ ես ուզում, ի՞նչ չես ուզում, գրիր տեսնենք. նամակս գրում եմ՝ շա՛տ հիմար, շա՛տ հոգնած տրամադրությունամբ. հոգնել եմ այստեղից. գլուխս ուռել է աղմուկներից և գործերից, բայց հեռանալ՝ չեմ կարող. մի քանի օր առաջ մի դեպք պատահեց, քիչ մնաց՝ սպանվեի. ինձ հետ և մի ուրիշ ընկեր. շրջապատվեցինք ավազակներով՝ և սկսեցինք իրար վրա հրացան արձակել։ Նրանք շա՛տ, շա՛տ էին, իսկ մենք — երկուսս, բայց մեր դիրքը լավն էր, բարձր. բայց հանկարծ հասան մեր ընկերներից 6 հոգի զինված՝ և փախան ավազակները՝ մի ավազակ ծանր վիրավորվեց և մնաց. բռնեցինք նրան. երեկ մեռավ նա. իմ ձին՝ տակս՝ գնտակով սպանվեց... է՛լ բան չի պատահի. հիմա որ դուրս գամ սարերը՝ շատվոր կլինենք¹։

Համբույրներով, բարեկներով՝

քո Ավետիք

4 օգ. 05

Ախալքալաք

78. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

1905, 18 օգոստոսի, Ալեքսանդրոպոլ

Թանգագին Աննիկ ջան. երեկ ստացա նամակդ, ստացել եմ և առաջինը. հիմա պատասխանում եմ. — առհասարակ քեզ նամակ գրելը ինձ համար մի շատ քաղցր զբաղմունք է. ինձ թվում է թե դու մոտս ես. անուշ աչքերով

նայում ես ինձ և խոսում եմք իրար հետ. ա՛խ, Աննիկ ջան, զգում եմ, որ քեզ շա՛տ եմ սիրում. մի հարցրու թե ինչո՞ւ. մի թունվորիր այդ հարցով իմ սերը. դու կարո՞ղ ես պատասխանել, թե ինչո՞ւ մարդու հոգու վերա այնպես լավ ու մխիթարիչ ու արբող է ազդում կապույտ, ջինջ ու պայծառ երկինքը առավոտուն, երբ զարթնում ես. դու կարո՞ղ ես բացատրել թե ինչո՞ւ է մարդ սիրում մուգիկան, անտառների ղողանջող լուսթյունը, լեռների բարձր, խոհուն գագաթները, առուների գոչգոչյունը, մարալների վազքը, արտուտի վեր, դեպի արև ճախրելը — դու չես կարող այդ բացատրել. և ես էլ չեմ կարող. ես սիրում եմ քեզ, դու իմ պայծառ առավոտս, դու իմ երգս ու լուսթյունս, դու ես մարալս ու արտուտս. ես քու կյանքիդ մատաղ. ես քու հոգուդ մատաղ. — ասա ինչո՞ւ ես տխուր. ես քու դարդիդ մատաղ. ինչո՞ւ ես մենակ. մի՞թե իմ հոգին քեզ հետ չի շրջում այդ գեղեցիկ, ծաղկավառ անտառներում, գլգլան առուների մոտ. մի՞թե երազներդ իմ շուրջը չեն ճախրում, իմ հոգի, իմ լավ, իմ ազիզ Աննիկ ջան. — դեն քցիր այդ սև մտքերը գլխիցդ, պայծառ եղիր, ուրախ ու կյանքով լի, թու՛ւա՛, ճախրիր, վազիր, ծաղիկ քաղիր, երգիր ու սիրիր, դու ի՛մ կյանք, դու իմ գարուն, դու իմ սեր ու ծաղիկ Աննի՛կ ջան...

Շաբաթ երեկո ես գնացի Թիֆլիզ. նույն գնացքով գալիս էր և Հովհաննեսը...¹ փեսագ, բայց չնկատեցի, որ նա իջավ այդտեղ. և երբ հասա Թիֆլիզ, գնացի ձեր կեցած բնակարանը, հարցրի, ասացին, որ դուք երեկ գնացել եք Ղարաքիլիսա. շա՛տ ցավեցի, որ չիջա կայարան և քեզ կտեսնեի, իսկ վերադարձա հինգշաբթի օրը. միայն չէի կարող իջնել այդտեղ, շատ շտապում էի. այն ինչ շա՛տ էի ուզում քեզ տեսնել, շա՛տ էի կարոտեցել... իսկ երբ մյուս օրը նամակդ ստացա՝ ուրախությանս չափ չկար. գրի՛ր, մի՛շտ գրիր, հոգի՛ ջան, լավ նամակներ գրիր. միայն ձերոնց մասին բան մի գրիր. ձերոնց անունը ինձ

վշտացնում է. դու մի ծաղիկ ես առանձին և լուսավոր ձերոնց մեջ. ես այդ ծաղկին եմ կարոտ ուրիշ ոչինչ չեմ ուզում. և ինչ որ մեր մեջ, իմ և քու մեջ ամպ է անցել, սև է նստել՝ միայն ձերոնց պատճառով է. մի՛ հիշիր նրանց մոտ ինձ, մի՛ հիշիր ինձ մոտ նրանց...

Ո՛վ է քեզ ասել, որ նամակներդ բանում են իմ մոտիկ մարդիկ. ես օրը մի քանի նամակ եմ ստանում, և ո՛վ իրավունք ունի իմ նամակները՝ առանց իմ թույլատվության բանալու — գրիր ազատ ինչ ուզում ես, սիրտդ բաց, ես քու սրտի զգացմունքներին մատաղ. ասա, ի՛նչ որ ուզում ես, ինչ որ զգում ես. քու հոգին ինձ համար չպիտի գաղտնիք ունենա. քու հոգին իմ հոգու մասը պիտի լինի, իմ հոգու թագուհին:

Հովհ. Թումանյանը այսօրվանից ինձ մոտ հյուր է. կմնա մի քանի օր. ափսոս որ դու այստեղ չես. գնում եմ այգի — կան շատ աղջիկներ, բայց դու չկաս նրանց մեջ. նայում եմ և տխրում և կարոտնում քեզ. իսկ գործերով կապված լինելով այդտեղի հետ՝ չեմ կարող գալ մոտդ, չնայելով մոտիկ ես ապրում և սիրուն վայրերում. հույս ունիմ, որ մյուս կիրակի լինեմ այդտեղ. կգամ մի երկու օրով. պիտի անցնեմ Լոռի՝ գործեր ունեմ. իսկ երբ դու գալու կլինես այստեղ, ինձ վաղօրոք հայտնիր, որ մնամ, քեզ տեսնեմ:

Հասկացար. երբ գալու կլինես, ինձ իսկույն գրիր. մյուս շաբաթ ես կգամ, դու այդտեղ եղիր. ինչ լավ կլինի գաս կայարան — ճաշվա գնացքին՝ այսինքն առավոտվա գնացքին:

Ուրիշ ոչինչ էլ չունիմ գրելու. խնդրում եմ շատ ման եկ՝ առողջութունդ, ջղերդ կազդուրի՛ր, և մի երևակայիր, թե դու թշվառ ես, անբաղտ ես. անբաղտ մարդ չես տեսել. մի մտքով գնա Նախիճևան, կտեսնես թե ինչ դժբաղտներ կան. այրի, սպանված, այրված, անպատված...

Սպասում եմ նամակիդ, անուշ խոսքերիդ, համբուրում եմ փոքրիկ ձեռիկներդ, իմ սիրելի Աննիկ ջան:

Քո Ավետիք
18 օգոստոսի 1905
Ալեքսպոլ

79. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՑԱՆԻՆ

<1905, սեպտեմբեր>¹

Սարսափելի ծանրացած սրտով գրում եմ այս տողերը և Աստված է վկա, որ էլ չեմ գրելու. կասեմ, կարտահայտեմ, ինչ որ կա սրտիս մեջ դեպի քեզ և [եթե ուզում ես] — կբաժանվենք:

Ո՞վ եմ ես. — ես վեհափառ սարերի արծիվ եմ, ես կայծակ եմ մռայլ ամպերի մեջ, ես առյուծ եմ անապատի մեջ, և փոթորիկ ծովերի վերա. իմ հոգին՝ տիեզերքի չափ մեծ՝ ամբողջապես բանաստեղծություն է. ես բանաստեղծ եմ. ժամանակի և ժողովրդի հոգու տերը ես եմ. ամեն ինչ կմեռնի — հարստություն, դանձ և գահ, բայց ես [կմնամ] անմահ եմ և որքան էլ իմ [ներկա] պայմանները ծանր լինեն — ես գրանիտի պես կմնամ և ցույց կտամ իմ մարգարեական-բանաստեղծական անհուն հոգին. արևի պես կայրվիմ ու լույս կտամ, ջերմություն կտամ. ես հավատում եմ իմ ուժերին, և ամբողջ հայ ժողովուրդը հավատում է ինձ. ո՞վ չէ ինձ հավատում — Ձեր շրջանը, որը իմ սովերը չարժե. ո՞վ չէ ինձ հավատում — մայրդ՝ մի հին կին, որ իր շնմբից հեռու չի տեսնում, որ խորապես <վիրավորում> է, որ ինձ Շուշիկի ժամանակ վռնդել են ու ծաղրել, իսկ հիմա կանգուն եմ աշտարակի պես. Տեր-Միրաքյան Հովհաննեսը — մի խեղճ մարդ, [մի տիրա-

ցու], Կ. Կոստանյանը՝ մի մքլած, փթած տիրացու, որոնք իրենց երևակայում են, որոնց ժողովուրդը չի ճանաչում... Կ<արապետ> Կ<ոստանյանը> – ինչպե՞ս կարող է նա հաշտ նայել իմ գոյությանը, – ես որ նրա աչքում՝ նրա ասելով միայն չոբան կարող էի լինել, այժմ նա մնաց միայն [վանքի փշրանքների] վարդապետների աչքում համարում ունեցող, իսկ ես դառա մի մարդ, որին գիտեն, որով պարծենում են [և դու ինձ չես ճանաչում]։ և ես իմ բարձունքից իջել եմ քու մոտ, քեզ հետ համեստորեն ընկեր եմ դառել։ համբերում եմ քու երեխայական մտքերին, պատասխանում եմ քու հարցերին... և դու այնպես ես վարվում ինձ հետ, կարծես մի հասարակ մարդ լինեմ, մի ուսանող լինեմ, որոնց հազարի կյանքը իմ մի օրը չարժե։ այնինչ դու պետք է անսահման ուրախ լինեիր, ամենաերջանիկ մարդը [աշխարհքի վրա] բոլոր մարդկանց մեջ, որ ինձ գտար, – դու պիտի գլուխդ բարձր բռնած – հպարտորեն շրջեիր մարդկանց մեջ՝ պարծենալով ինձ պես ընկեր ու սեր ունես։ դու բոլորի առաջ՝ մրրիկների ու մարդերի առաջ պիտի պաշտպանեիր ինձ ու մեռնեիր ինձ համար... և ինձ տեսնելով, արևի պետքը չպիտի զգայիր դու, և ինձ կորցնելով – աշխարհը կորցրած պիտի զգայիր քեզ... Բայց այս ամենից ոչինչ չկա, դու նազ ես անում, լարում ես քու հիմար կապրիզները... որովհետև, որովհետև դու ինձ չես սիրում, և չես կարող սիրել։ իսկական սիրո համար քու սիրտը շա՛տ է մանր ու երեխայական, ծով չի տեղավորվի այնտեղ։ և մի մոր, կամ մի Սանդուխտի հիմար խոսքը կարող է դատարկել սիրտդ սիրուց... Մենք հարմար չենք իրար։ դու շուրջը նայիր, և շա՛տ կգտնես քեզ հարմարներ – ամեն տարի [հարյուրավոր] տասնյակ ուսանողներ ամառը կուգան, որին բռնես – գոհ կլինես։ ես քու երևակայած հերոսը չեմ, և ինձ պատիվ կբերե դա – որ քեզ պես մի երեխա, փոփոխյալ մարդու սրտի իդեալը չեմ... ավելի լավ...

Դու չար սիրտ ունես — Շուշիկի պես. նա ինձ անսահմանորեն տանջեց, բայց տարիներ հետո ներողություն խնդրեց ու զղջաց, բայց այն ժամանակ ես երես դարձրի նրանից՝ հայհոյելով նրա ներքին էությունը. ես խաղալիք չէի նրա ձեռքում. ես մարդ էի՝ ուժեղ և բարձր, իսկ նրա ամուսինը... Չարժե հիշել նրանց մասին — և հիմա էլ դու ճիշտ և ճիշտ նույն խաղն ես խաղում ինձ հետ. ի՞նչ է, չա՛տ ստորացա քեզ մոտ, որ խոստովանեցի, թե [զորե] սիրում եմ. չէ՛ որ միայն զորեղ սերը լեզու ունի, և սրտից թռնում է դուրս՝ ինչքան էլ ուզենաս ծածկել. և փոխանակ իմ ծովածավալ սերը պաշտելու և երկրպագելու ինձ, դու ջղային խաղ ես դարձնում մեր զգացմունքները, մի օր այսպես ես ասում, մի ուրիշ օր — այնպես. երբեմն մի ժամում մի քանի տեսակ. ես ժամանակ և համբերություն չունեմ այս սրտի խաղը տանելու. իմ ժամանակը թանկ է, կյանքս օգտակար, և ինձ հարկավոր է հոգեկան, սրտի հանգստություն և մխիթարություն, իսկ դու — կատվի պես, քեզ որքան փիսո-փիսո եմ անում, դու այնքան ավելի ջղային ես դառնում ու անխնա ճանկռոտում իմ սիրտը... Որքա՞ն համբերեմ. ինձ թվում է, որ իմ սիրելով դու երես առար, և հիմա ինձ բանի տեղ չես դնում. իմ սերը, իմ երազները... Այդ քու հասկացողությունից բարձր է և անմատչելի. քու մեջ իմ սիրո ոչ միայն մի հազարերորդը, այլև ստվերը չկա. դու չգիտես սիրել մարդու. քու սերը սուր է ու թույն է, դու կարող ես միայն մարդու ցավ ու վիշտ պատճառել, այնինչ սիրո հոգեբանությունը այն է, որ սիրածին որքան կարելի է չա՛տ երջանկություն, գուրգուրանք ու գորով ցույց տա. քու մեջ ոչ մի քնքշություն չկա... և ինչպե՛ս իմ կույր բախտն է, չար աստղս և դաժան ճակատագիրս՝ որ մի անգամ ճակատս պատռվեց ձեր անմարդասեր տան շեմքին, և տարիներ հետո, աշխարհներ անցնելուց հետո, հարյուրավոր խելացի և գեղեցիկ, և զարգացած աղջիկներ տես-

ներուց հետո, նորից եկա և ճակատս խփեցի Ձեր նզովված դռանը. մի՞թե որոշված է, որ ձեր տունը պիտի լինի իմ կորստյան պատճառը, իմ գերեզմանը. ո՛չ, ո՛չ. Ավետիքը չպիտի մեռնի. նրա կյանքը նպատակ ունի. նրա ամեն մի օրը մի ամբողջ կյանք է և բովանդակութուն, և թող տանջվի նա ու տառապի, վիշտը կհաղթանակե:

Ինչո՞ւ եմ գրում այս տողերը քեզ — ո՞վ ես դու, ինձ ի՞նչ կարող ես տալ — ինձ թվում էր, թե դու իմ իդեալը՝ կնոջ, մի քնքուշ ընկերի իդեալը կարող ես լինել... Բայց մի՞թե այդպես <է>. այդ դու լավ գիտես, որ բացի ինձ տանջելուց, ուրիշ ոչինչ չես անում. քեզ մի 5-6 նամակ եմ գրել, և ամենքի մեջ ասել, խոստովանել իմ սերը, իմ հաստատակամությունը, իմ անձնվիրությունը, իսկ դու այդ բոլորը համարում ես եղած-չեղած. և լսում ես ձեր շրջանին. ոչխարներ և անբարոյական մարդիկ են Ձերոնք. ես արհամարհում եմ նրանց, և եթե դու լսում ես նրանց — արհամարհում եմ և քեզ. գնա՛, հեռացիր ինձ-նից. քեզ համար այլևս Ավետիք չկա. դու չես կարող ապրել նրա երկնքում — դու երկրի ծնունդ ես. նա չի կարող ապրել քո հոգում — դա հասարակ կնոջ մի խորամանկ և կապրիզնի դժոխք է. չես կարող հասնել Ավետիքին, չես արժանի նրա սիրուն. նա քեզ համար կյանք էր զոհում, իսկ դու — ո՞վ ես դու...

Դու արժանի չես նրա սուրբ հոգում ապրելու. քու տեղը մի վաճառականի կամ մի ինժեների զգվելի [սիրտն է] գիրկն է... Քեզ համար այլևս Ավետիք չկա. շա՛տ քշա՛, քշա՛ արիր, և նա թռավ վայրենի արծվի պես և հեռացավ, ցնդվեց չքնաղ և գերերկրային [երազը] ցնորքը, և դու մնացիր մորդ գրկում, բարեկամներիդ մեջ, որոնց մեջ ամեն բան կա, բացի սեր և ազնվութուն... Անցավ ոսկի արևը, եկավ գիշերը — և չկա երազդ — չկա Ավետիքը. նա վեհափառ սարերի արծիվ է. նա կայծակ <է> մռայլ ամպերի մեջ... նա բանաստեղծ է, ստեղծագործող է. ահա՛

նա [խրեց իր] փշրեց իր կուրծքը, խրեց մատները, հանեց [սերը] քո սերը իր սրտի միջից և չպրտեց շան ու գիլու առաջ: Ահա՛ նա աղատ է հիմա՝ ինչպես ալիքը ծովում, բարձր է նա, ինչպես Հիմալայի լեռնագագաթը. նրա [սխալմամբ] ճանապարհը սխալմամբ եկավ քեզ մոտ. նա սխալմամբ բախեց քու դուռը, քու սիրտը. շա՛տ լացեց և տառապեց, բայց չմեռավ — ահա նա թռնում է հոգու և մտքի, և գեղեցկության, և ստեղծագործության, և աստվածության աղամանդային, երկնահուպ լեռնագագաթները:

Դու մեռար նրա համար. արդյոք ինչպե՞ս պիտի հարություն առնես. արդյոք կարո՞ղ ես հարություն առնել. արդյոք ուզո՞ւմ է նա, որ հարություն առնես...

Ավետիք

80. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻՆ

<1906>¹, 27 հունիսի, Ալեքսանդրոպոլ

<Նամակի սկզբում ձեռագիրն ունի>

Ի պատասխան Բյուրո հարցին, թե ինչպես է եղել որ
Նահ<ապետ> եպիսկոպոսին երեք ԿԿ-ների անունից
սպառնալիքներ են եղել իբր թե:

Սիրելի Մհեր.

այսպես է եղել այդ պատմությունը: Երբ ուսուցչական
համագումարի խոսք կար, որը գումարվելու էր Մայիսին,
էջմիածնում, ծրագրներ կազմելու, բայց հաստատություն-
նը թողնելով Կաթողիկոսին — նրա կամայությանը... մի
քանիսիս գլխում միտք հղացավ արծարծել ազգային-
կուլտուրական Սահմանադիր ժողովի միտքը. պահանջել
և ի կատար ածել. ես տեսնվեցի Թիֆլիսում Ս. Տիգրանյա-
նի² հետ, նա էլ նույնպես էր մտածում. նույնը մտածում
էր և Մրգաստանը. այնպես որ երբ ես տեսնվեցի Զրաբեր-
դի³ ներկայացուցչի հետ մեծ քաղաքում⁴ և նրանից խոսք
առա որ այդ խնդիրը հանձնեն Մրգաստանի⁵ Կ.Կ.-ին՝ նա
համաձայնվեց խոսել իրենց կազմում, բայց ինձ հավա-
տացրեց՝ որ վեճ չի վերցնում այդ խնդիրը. ես այնու-
հետև Քարում⁶ խոսեցի ընկերների հետ. և երբ ուրիշ գոր-
ծով գնացի Մրգաստան, այնտեղ խոսելով տեղի կազմի
հետ և այդ խնդրի մասին՝ նրա ներկայացուցչի հետ մեկ-
նեցինք էջմիածին. խորհրդակցեցինք տեղի կազմի հետ

ևս և լսեցինք, որ Նահապետ եպիսկոպոսը⁷ իր համախոհներով ճնշում է գործ դնում ոչ միայն դիվանապետի՝ Հուսիկ վարդապետի⁸ այլև Կաթողիկոսի վերա, որ առաջինը չվստահանա վերջինիս առաջը դնելու եկեղեցու ռեֆորմի խնդիր, իսկ Կաթողիկոսին ռմբակոծում էին և երկյուղ ներշնչում. և Կաթողիկոսը մոլորված դուրս էր գալիս մեջ է. մի ձեռքով շինում, մյուսով՝ քանդում...

Մենք որոշեցինք դնել Սահմանադիր ժողովի⁹ հարցը — ես և Մրգաստանի ընկերը՝ մեր հետևից ունենալով [Կարս] Քարի, Զրաբերդի, Մրգաստանի բացարձակ տրամադրությունը. հրավիրեցինք Տաճատ վարդապետի մոտ դիվանապետ Հուսիկ վարդապետին և առաջադրեցինք նրան այդ. նա սկզբում չեմ ու չում արեց և հետո համաձայնվեց դիմել Կաթողիկոսին այդ խնդիրը, իբրև հասունացած հարց (Կաթողիկոսը հիվանդ էր, մենք չկարողացանք անձամբ տեսնել. և չուզեցանք էլ, քանի որ ամեն ինչ դիվանապետի ձեռքումն էր). և հետո մենք հասկացրինք Հուսիկին, որ այդ մտքի — Սահմանադիր ժողովի — դեմ կանգնողներին մենք կհամարենք ռեակցիոներ, ժողովրդի թշնամի և կկռվենք նրանց դեմ հանուն ազատության հայ մտքի, հայ ժողովրդի և այլն. — և նրան հասկացրինք, որ Նահապետ եպիսկոպ. բռնկը մենք կխորտակենք՝ թող նա գիտենա:

Հուսիկ վարդապետը խոստացավ ոչ մի խոչընդոտ չհանդիսանալ Սահմանադիր ժողովի գաղափարին. (խիստ վեճ ունեցանք իհարկե), խոստացավ միշտ արծարծել Կաթողիկոսին այդ հասունացած, վերանորոգչական մեծ խնդիրը և չթողնել, որ Կաթողիկոսը ընկնի Նահապետ եպիսկոպոսի եղբրական ռեակցիայից: Սահմանադիր ժողովի մնացած գործը վերցրեց իր վերա Վաղարշապատի տեղական կազմը և ինչպես տեսնում եք գլուխ բերեց...

Մենք մենակ արծարծեցինք, աչքներին երևացանք՝ որպես ներկայացուցիչներ Հ.Յ.Դ. երեք հայաշատ ռայոններ

րի արտահայտիչներ... գուցե նրանք վախեցան, գուցե զգացին փոթորկի մոտալիությունը՝ այդ չգիտեմ, բայց մենք նրանց բռունցք չենք ցույց տվել. մեր հանդես գալը — սիմբոլ է Բռունցքի. և ... դժբախտաբար ոչ մի մեծ գործ առանց մեծ Բռունցքի չի լինում... չէ՞ որ Նահապետ եպիսկոպոսն էլ իր հերթին բռունցք է ցույց տվել Կաթողիկոսին — ճնշել է նրա միտքը...

Ուրիշ ոչինչ չի եղել. և ոչինչ չեմ հիշում — մենք մենակ արծարծեցինք Սահմանադիր ժողովի միտքը՝ որպես կամք Հ.Յ.Դաշնակցության ներկայացնող հայ ժողովրդի, փայլեցինք էջմիածնի հորիզոնում երևի որպես Բռունցքի սիմբոլ և հեռացանք...

Համբույրներով-բարեկերպով Ձեր Ավո¹⁰

27 հուլիս

Քար

<Նամակի վերջում ձեռագիր հավելում>

Պահել արխիվում իբրև պատմության նյութ:

Մհեր

81. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՄԱՌԻՆ

1906, 4 օգոստ<ոսի>, Ղազարապատ

Մեծապատիվ պարոն պրոֆեսոր,

Ձեզ խոստացել էի, կարծեմ Մխիթար Անեցին¹, բայց դուրս եկավ, որ այդ չունեմ, այլ՝ Սամուել Անեցին². համենայն դեպս, գուցե հարկավոր լինի:

Ուղարկում եմ և՛ Աբրահամ կաթողիկոսը³:

Ընդունեցե՛ք հարգանքներս և ողջույններս՝

Ավետ. Իսահակյան

82. «ԶԱՐԿ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

1906, 23 Հոկտեմբերի, Թիֆլիզ

Թյուրիմացու թյուրենների տեղիք չտալու համար հայտնում ենք, որ մենք աշխատակից չենք պ. Գր. Բալասանյանի¹ խմբագրած թերթին, այնինչ հարգելի խմբագիրը, չգիտենք ի՞նչ իրավունքով, առանց մեզնից համաձայնու թյուրն առնելու, իր նոր լույս տեսած «Զարկ» թերթի առաջին համարում² տպագրել է մեր մի հին ոտանավորը՝ առանց հիշատակելու գոնե՝ որտեղից է վերցրել:

Ավ. Իսահակյանց

83. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

<1907>¹, 10 ապրիլի, Վիեննա²*Տիկին Վիկտորիա.**Վերջապես բաղդ ունեցա Ձեզ նամակ գրելու. օրը մի քանիսը ուղարկում եմ բարեկամներին՝ հիշեցնելու, որ ինձ չմոռանան. ուրեմն Դուք էլ ինձ չմոռանաք:**Բարևներով և հարգանքներով՝ Ավ. Իսահակյան*

10 ապրիլ

Վիեննա

84. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՑԱՆԻՆ

1907, 4 հունիսի, Ալեքսանդրոպոլ

*Սիրելի Հայր Սուրբ.**Շնորհակալությամբ երեկ ստացա բոլոր գրքերը, ո՛չ մի գիրք չէր վերցրած գրաքննիչի կողմից, որքան հիշում եմ. գոնե ինձ հարկավոր եղած գրքերը կան:**Այստեղ նորությունները այն են, որ Դուժման¹ ցրեցին, կառավարությունը շա՛տ զորեղացած է թվում, սպասվում են դեռ ավելի սարսափելի բաներ. ո՞վ գիտե դեռ ինչե՞ր են մտածում այդ բյուրոկրատները... Իսկ ժողովրդի մեջ հակահարվածի ո՛չ մի ուժ չկա. մեզանում այս տարի սով է սպասվում. անձրևներ չեն գալիս. համաճարակ հիվանդություններ են երևում. վա՛տ տարի է. տեսնենք ինչո՞վ է վերջանալու...*

Պրոֆ. Ն. Մառը մոտ օրերս նորից գնաց Անի պեղումներ անելու. այս տարի պեղելու է Բագրատունյաց պալատը և միջնաբերդ կոչվածը:

Ընդհանուր տպավորությունը հուսահատ[ական] է — աղքատություն, կողոպուտներ և տգիտություն.... այս բոլոր ցավերի միակ բուժիչը հեղափոխությունն է լինելու, բայց ո՛չ մինչև այսօրվա եղածը² — այլ մի այնպիսի հզոր հեղեղանման հեղափոխություն, որ քանդե, սրբե, ավերե և հնարավոր դարձնե Նոր կյանքի գալուն... Բայց մինչև այդ օրը դեռ շատ տանջանքներ կան տանելու... Այնպես է թվում, որ մոտ ապագայում մեծ արյունահեղություններ կլինին:

Ողջ մնանք նորից տեսնենք իրար: Վաղը գնում եմ Թիֆլիզ, հետո նամակ կգրեմ նորից. կաշխատեմ չընդհատել նամակներս:

Բարևեցեք հարգելի Հայր Տաշյանին և մյուս ծանոթ Հայր Սուրբերին.

մնամ հարգանքներով
Ձեր Ավետ. Իսահակյանց
Ալեքսանդրոպոլ
1907, 4 հունիսի

85. <«ՆՈՐ ԿՅԱՆՔ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ>

<1907>¹, 16 հուլիսի, Ալեքսանդրոպոլ

Հարգելի ընկերներ. վաղուց ուզում էի Ձեզ բան զրկել, բայց թե անիծյալ ծուլությունը արտագրելու, և առհասարակ ուրիշ զբաղմունքներ, և ներկա տիրող անտարբերությունը — ձեռքիս վրա ժայռերի պես էին նստում. վերջապես ուղարկում եմ այս մանր բաները². հետո էլ

կղրկեմ. հայտնեցեք [Գրի] ընկեր Գրիգոր Անոփյանին, որ շնորհակալությամբ ստացել եմ գիրքը, հատկապես պարտավորացրեց.

Բարեններ բոլորիդ
Ձեր Ավ. Իսահակյան

86. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԿՈՒՐՂԻՆՅԱՆԻՆ

<1907>¹, 11 հոկտեմբ<երի>, Թիֆլիզ

Հարգելի կուեզա
տ. Շուշանիկ.

Թերթիս խմբագրությունը² իմ միջոցով խնդրում է Ձեզ, որ աշխատակցեք Թերթին՝ ոտանավորներով և արձակներով, և որոշ հոնորարով, որը ստանում ենք և մենք. հուսով <եմ>, որ չեք ծուլանա և նյութ կուղարկեք: Ավելնորդ չի լինի ասել, որ Ձեր նկարը ստանալուց հետո մի նամակ գրեցի, որը անշուշտ ստացած կլինիք:

Բարեններով և հարգանքներով Ձեր՝ Ավ. Իսահակյան
11 հոկտեմբ<եր> Թիֆլիզ

87. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԿՈՒՐՂԻՆՅԱՆԻՆ

<1907, 11 դեկտեմբերի, Թիֆլիզ>¹

Հարգելի տիկ. Շուշանիկ.

Ինձ թվում էր, որ գրքուկդ² ստանալուց հետո անմիջապես պատասխանել էի Ձեզ, բայց երևում է, որ մոռացել եմ. չա՛տ շնորհակալ եմ, որ իսկույն ուղարկել էիք. ես գրախոսություն չեմ արել, հուսալով, որ մի ուրիշը ա-

նի, որից մի բան սովորեք, թե չէ իմ կարծիքը կարող եմ և գրել Ձեզ. շուտով գրող կլինի: Ոտանավորներդ հերթով տպվում են. «էտապը», որ ամենալավն է, հրաշալի բան է, պահում եմ ժողովածուի համար, որ հունվարին պիտի լույս տեսնի, իսկ «Պրոլետարիատի երգը» վտանգավոր է հիմա տպելը: Ուղարկեցեք նոր բաներ:

Հարգանքներ և բարևներ

Ձեր՝ Ա.վ. Իսահակյան

88. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

<1908>, 13 ապրիլի, Ալեքսանդրապոլ

Սիրելի Գարեգին.

Շնորհավոր Ձատիկդ:

Տնաչե՛ն, կես ամիս է «Գեղարվեստը»¹ լույս է տեսել, երեսը չտեսանք. անշնո՛րհք, չէիր կարող ղրկել մի օրինակ. խնդրում եմ, իսկույն ղրկես. թե չէ շա՛տ կնեղանամ — սպասում եմ.

քո Ավ. Իսահակյան

Հասցես.

Алекс-поль

Аветику Исаакян

Генеральская ул.

89. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1908>¹, 21 ապրիլի, Ալեքսանդրոպոլ

Սիրելի Օհաննես,

Շնորհավոր Ձատիկդ. լսեցի, որ տեղ ես գնալու². Թե գնում ես՝ բարի ճանապարհ, թե մնում ես՝ մնացի՛ր խաղաղությամբ:

Ուզում էի մոտ օրերս Թիֆլիզ գալ Լեոյի տոնին³ ներկա լինելու, բայց որ հետաձգած է՝ ուստի վաղը-մյուս օրը մեկնում եմ էջմիածին. գնում եմ Դվին պեղումները տես-

նելու. և Այրարատի սրբազան դաշտի սոսիների փթթումը տեսնելու:

Լեոյի տոնին կհասնիմ այդտեղ, հետո որոշենք՝ մարշ-րուտ կազմենք թափառելու՝ գնանք Լոռի, Սևան, Ալա-դյազ, Անի, Մրեն:

Բարեկներ տիկին Օլյային, տերտերին, Մուշեղին, Աշ-խենին, Նվարդին և մյուսներին:

Համբույրներով քո Ավետիք:

Բարեկիր Լեոյին, Լևոնին – Շանթին:

21 ապրիլի

Ալեքսյո

90. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ

<1908>¹, 6 մայիսի, Ալեքսանդրոպոլ

Սիրելի Հայր Սուրբ

Շնորհակալությամբ ստացա Ձեր 10 Մարտի թվակիր նամակը:

Արդեն Ձեր նամակը ստանալուց առաջ ես գրքերիցս² հանձնել էի «Գուտտենբերգ» գրավաճառին, որ ուղարկեի ուր հարկն է՝ Փարիզ, Վենետիկ, Ձեզ և ուրիշ վայրեր. Ձեզ հասանելիքը նա մի քիչ ժամանակ ուշացրել էր, որովհետև՝ ինչպես ինձ ասաց՝ ուրիշ գրքերի հետ միասին պիտի ուղարկե. հուսով եմ, որ հիմա ստացած պիտի լինիք, որովհետև թվես համարյա 2 ամիս է անցել:

Պետք է իմանաք և այն, Հայր Սուրբ, որ Ձեր նամակը մի քանի օր ուշ՝ ես Թիֆլիզում ստացա:

Հետո կարգադրեցի, որ Ձեր պահանջի համաձայն ուղարկվին «Ախուրյանի»³ և «Ժայռի»⁴ համարները. նրանք ինձ հավաստիացրին, որ անպատճառ կուղարկվին, գոնե «Ժայռի» պակետի վրա ես գրեցի Ձեր հասցեն:

Գալով բանաստեղծություններին ռուսերեն թարգմանությանը⁵, [նա] բոլորովին մոռացել էի, հիմա ներկայումս մոտոս չկա. հենց որ ստացա [Պետերբուրգից] Մոսկովից, անպատճառ, իսկույն ևեթ կուղարկեմ:

Այս տարի մեր երկիրը անհամեմատ խաղաղ է, միառժամ [վախից] վախեցնում էր մեզ ռուս-թրքական պատերազմի ուրվականը՝ այն էլ չքացավ. հետո ցանքսերն էլ լավ են, երևի այս տարի օրհնյալ տարի է լինելու մեր երկրի համար:

Ողջույններս հաղորդեցեք Հայր Տաշյանին⁶ և մյուս Հայրերին:

Հայր Սուրբ, իրավունք ունեք հարկ եղած դեպքերում դիմել ինձ, գուցե կարողանամ պետք գալ Ձեզ, այնպես որ մնամ ամեն ծառայության միշտ պատրաստ՝

Ձերդ Ավետիք Իսահակյան

Ժայռ Ա. տարի 62

77

81

85

Ախուրյան Ա. տարի 43

46

Բ. տարի 1

10

35

65

Գ. <տարի> 13

1908, 20 Հունիսի, Ղազարապատ

Սիրելի Օհաննես,

Վաղուց է՝ ուզում էի քեզ գրել, բայց քանի որ դու չես պատասխանում — իմ ձեռքն էլ թուլանում է:

Սա գրում եմ, իմանալու համար թե ո՞ր պիտի գնաս ամառս, և ձերոնք ո՞ր գնացին. Մուշեղն ու Աշխենը խոստացան ինձ գրել Դսեղից, որ դան ինձ հյուր՝ տանեմ Անի: Նունիկը, Արտիկը և Համլիկը¹ — այսքանը բավական է. բայց նրանցից էլ նամակ չունիմ:

Ես արդեն տասը օր է գյուղումն եմ. սուս ու փուս, պոչս քաշած պարապում եմ — կարդում եմ, քան թե գրում. տրամադրությունս, ինչպես միշտ, հիմա էլ վատ է. անիրավ հեղեղն էլ թե շատ վնասեց մեր քաղաքին և թե տրամադրությանս վրա վատ ազդեց, թեև դա ցույց չեմ տալիս:

Տեսնում եմ, որ եթե այս գյուղական անկյունն էլ չունենայի՝ մի դազազած դազան պիտի դառնայի. գոնե այստեղ ամեն բանից հեռու — լրագրություն, հայկական հիմար իրականություն, դաշնակցական ընկերներ, և այլն, և այլն՝ նրանցից հեռու՝ ապրում ես քո բոժոժի մեջ և տեսնում ես՝ թե շուրջդ ո՞րքան դատարկ է, կեղծիք է, և մարդ — իսկապես, մենակ է...

Ուզեցա ես էլ ձայնակցել քո առաջարկած գրական ֆոնդին², բայց այս օրերս այնպես եմ ատում հայություն, հայ ժողովուրդ, հայկական ապագա — որ սիրտս խառնում է դրանց մասին մտածելը. ես ապրում եմ հիմա բացառապես անցյալով (ոչ թե իմ անմիտ անցյալով) այլ հին ազգերի՝ История Ассирии, Индии, Халдеи, Мидии — չա՛տ եմ խորասուզվել Զորաստրի և Բուդդհայի վարդապետության և կյանքի մեջ:

էլ ի՞նչ գրեմ. արդյոք բան-ման եղավ գրական ֆոնդի
հարցերի շուրջը.

Շանթը տեղ հասա՞ւ³.

Աղբալը ո՞նց է զգում իրեն պաշտոնում.

Դերենիկից նամակ կա՞⁴.

Ինչպե՞ս է Աղայանի քեֆը, այդ ի՞նչ Քյոռ-օղլի է
լույս բերել⁵:

Գիրքդ տպվեց-վերջացա՞ւ Բագվում⁶:

Ո՞նց է Լեոյի քեֆը⁷. վերջապես ո՞րքան հավաքվեց.
Ալեքսանդրոպոլը անպատճառ մի բան կանե՞ն — ներկայա-
ցում, դես-դեն. միայն հեղեղը խանգարեց. մեկ էլ ձեռ-
նարկողները շա՛տ ծուլլ, փնթի մարդիկ էին. երևակայիր
Խզմալյանի⁸ պես համր ու հիմար մարդը:

Ավետիսը⁹ գնա՞ց արտասահման...

և այլն հարցեր, որոնց մեծ մասը երևի քեզ էլ չի հե-
տաքրքրում, համենայն դեպս՝ կարող ես՝ պատասխանիր.
այսինքն եթե ուզում ես:

Վերջացնում եմ. բարի գիշեր.

համբույրներ և բարևներ

քո Ավետիք

Բարևի՛ր ձերոնց՝ եթե այդտեղ են, Աղայանին, Լեոյին,
Ավետիսին, Նիկոլին և այլն:

20 հունիսի 1908

Ղազարապատ

Հասցես. Ст. Агин (Э.Ж.Д.),

А.Исаакян

92. ՀԱՐԱՋԱՏՆԵՐԻՆ

1909, 28 նոյեմբ<երի>, Ախալցխա

Սիրելի՛ք, ես հիմա Ախալցխայումն եմ, և մի քանի օրից հետո նորից կլինեմ Թիֆլիզ. գուցե անցնեմ դեպի Բագու. ողջ և առողջ եմ:

Համբույրներով Ձեր Ավետիք
28 նոյեմբ. 1909
Ախալցխա

<Լուսանցքում>

Հովհաննեսի և Ա<վի>նյանի մոտի գրքերը հավաքեցե՛ք:

Ավերիք Իսահակյան, Փարիզ, 1926 թ.

Շուշանիկ Մադակյան, Ալեքսանդրապոլ, 1899 թ.

Ավերիք Իսահակյան, Ալեքսանդրապոլ, 1900 թ.

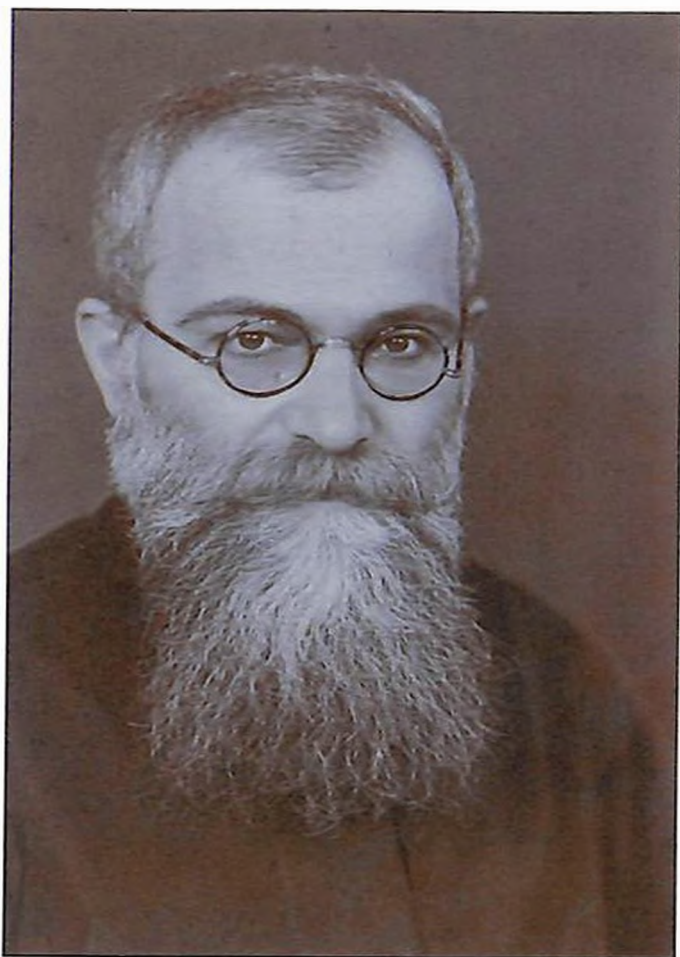

Նիկոլ Աղբալյան

Արշակ Հոգևորական, գործ Մարտիրոս Սարյանի, 1927 թ.

Շնորհակալություն ենք հայտնում Մարտիրոս Սարյանի ընտանիքին,
այս հատորին Սարյանական գործեր տրամադրելու համար

Հայր Ներսես Ակինյան

Հովհաննես Թումանյան

Ավետիս Ահարոնյան

Աննա Մարտկյան

Միմոն Վրապեյան

Վիկտորիա Աբովյան

Գինովաբե Ջարիֆյան
(Իսահակյանի քույրը),
Ալեքսանդրապոլ, 1905 թ.

Իսահակ Իսահակյան,
Ալեքսանդրապոլ, 1914 թ.

Գարեգին Լևոնյան

Սոֆյա Իսահակյան, Վենետիկ, 1923 թ

Ավետիք Իսահակյանը և Սիամանթոն, Ժնև, 1914 թ.՝

Յուակ Խանզադյան

Կարեն Միքայելյան

93. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1910, 22 մարտի, Ղազարապատ

Սիրելի Վիկտորիա՜,

Ձնայելով որ մոտ 15 օր է, որ հեռացել եմ Ձեզանից և ոչ մի տող չեմ գրել, բայց այդ չի նշանակում, թե Ձեզ մոռացել եմ — առհասարակ վերջերս այնքան հաճախ էի լինում Ձեզ մոտ, որ մի ուժեղ պահանջ էր եղել իմ մեջ Ձեզ մոտ լինելը. և հիմա միշտ հիշում եմ Ձեզ և Ձեր ներկայությանը, մի տեսակ կարոտ զգում. գյուղում, ուր դուրսը ցուրտ է, ցեխ և [անհրաժեշտ] անհրապույժ՝ ամբողջ օրը փակված սենյակումս՝ կարդում եմ, գրում եմ և հիշում, մտածում մոտիկներիս մասին, որոնց մեջ գտնվում եք և Դուք, և իմ հոգում վերջին տեղը չեք բռնում. ո՞վ գիտե, եթե Դուք տղամարդ լինեիք, մենք չա՛տ մտերիմներ կլինեինք. ավելի ազատ կլինեինք դեպի իրար. և հիմա ի՞նչը պետք է արգելե մեզ, որ մենք իրար մոտ զգանք:

Տիկին Վիկտորիա, խնդրում եմ ինձ Ձեզ մտերիմ ճանաչեք և միշտ հույս ունենաք ինձ վրա ամեն մի նեղ դեպքում. երդվում եմ, որ ես Ձեզանից ոչինչ չեմ խնայում. պատրաստ եմ միշտ հասնել Ձեր կոչին:

Հիմա, խնդրում եմ, եթե ուզում եք, գրեցեք. չա՛տ ուզում եմ իմանալ Ձեր դրության մասին. ի՞նչ եք անում. Աշոն² գնա՞ց թե դեռ վայելում է Ձեր մտերմությունը, կամ Ձեր հարկի քաղցրությունը, որին նա այնպես բուռն ցանկանում էր:

Ես դեռ կմնամ էլի մի երկու շաբաթ, գրություններ ունիմ, դեռ չեմ վերջացրել. երբ գամ, անպատճառ

կմկրտենք Կոտիկին³. տեսե՛ք, Ձեր խոստումը չմոռանաք.
Քափորը ես եմ:

Եթե հիմա դարուն լիներ, կհրավիրեի Ձեզ գյուղ, բայց
վատ օրեր են, մնա դարնանը:

Սկսել եմ մի նոր մեծ պոեմա. առհասարակ լավ պարա-
պում եմ. վառում եմ օճախս և նստում ու աշխատում.
Լավ բան է սիրած աշխատանքը...

Եթե Աշոն այդտեղ է, կբարևեք:

Ընդունեցեք ջերմ բարևներս.

մնամ հարգանքներով,

Ձեր՝ Ավետ. Իսահակյան

Անհամբեր սպասում եմ Ձեր նամակին:

1910 թիվ, 22 մարտի,

Ղազարապատ

Հասցես Ст. Агин (Д.Ж.Д.),

Аветику Исаакяну

94. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1910, 5 ապրիլի, Ղազարապատ

Ներողություն, սիրելի տիկ. Վիկտորիա, որ չկարողա-
ցա Ձեզ իսկույն նամակ գրել. մինչև այսօր հազիվ խելքս
գլուխս հավաքեցի. ախր, չա՛տ անակնկալների հանդիպե-
ցա, անսպասելի հորիզոնների. ի՞նչ պետք է լինի իմ
բախտի վերջը, ո՞ւր պիտի տանի ինձ, ո՞ւմ մոտ պիտի
տանի ինձ — ես չգիտեմ. մարդը անզոր է իրեն համար
բախտ ստեղծելու. ուրիշների, հազարավորների կամքերն
են մեզ ղեկավարում, որքան էլ մեծ մարդ լինիս:

Այս րոպեիս կարդում էի Մետերլինկը¹. տեսեք, ի՞նչ է
ասում նա — կարծես ինձ համար.

— «Ամենքին ղեկավարում է բախտը (судьба). մի՞թե հնարավոր է իրեն կամքով կին ընտրել. մեզ չըջապատում են հանգամանքներն ու պատահմունքները. բոլորը նրանք են վճռում, ցանց են հյուսում մեր շուրջը, և մեզ որսում. իսկ երբ գերի ենք ընկնում, տեսնում ենք մեր ծանր վիճակը, բայց ուշ է արդեն — ելք չկա»...

Այս սոսկալի տողերը ինձ համար են գրված, բայց ես հո հիմար ճանճերից չեմ, որ չկարողանամ դուրս պրծնել ցանցից. հավատացնում եմ Ձեզ, որ ուշ թե շուտ ես հաղթանակ կտանիմ:

Դուք չգիտե՞ք, թե ի՞նչ հաճույքով եմ Ձեզ գրում. արդյոք ի՞նչ եք անում հիմա. օ, ի՞նչ լավ էր, երբ գնում էինք Արփաչայ: Ա՛խ, Դուք չգիտեք, թե երբ գյուղ եկա, առաջին օրը ի՞նչ ծանր էր, և տխուր. հետո մի փոքր հանգստացա, և սկսեցի պարապել. բայց հենց որ ուզում էի նամակ գրել Ձեզ՝ գլուխս ու սիրտս տակնուվրա էր լինում՝ այնքան բան ուզում էի գրել, այնքան բան, որ մտքերս խճճվում էին, և բան դուրս չէր գալիս: Ինձ թվում է, որ ես շատ մոտ եմ Ձեզ, բայց Դուք շա՛տ հեռու եք փախչում ինձնից. կարծես մի մշտական երազի մեջ լինեմ. երբեմն ինձ թվում է, որ Ձեր մոտն եմ, Ձեր սենյակում, նայում եմ շուրջս և — չկաք:

Այսօր լավ պարապեցի՝ — այսինքն շա՛տ գրեցի և քիչ կարդացի. հիմա այնպես հոգնած եմ, թեև ժամը 10-ն <է> գիշերվա, որ բացի նամակ գրելուց՝ այն էլ միայն Ձեզ՝ ոչինչ չի ուզում հոգիս:

Իմ պատվական նշանածին դեռ չեմ պատասխանել — վերջին նամակին. տրամադրուժյունն չկա. խեղճ աղջիկ, և հիմար աղջիկ. ինչպես կործանեց իրեն, բայց սիրելի տ. Վիկտորիա, Աստված է վկա, որ ես բոլորովին մեղավոր չեմ. և նա այդ էլ հիմա չպետք է հասկանա և ավելի պիտի խորտակե իրեն — ի՞նչ ուզում է թող լինի. կյանքը կռիվ է — և գոյության համար, նույնպես և սիրո, և բախտի:

Շատ ուզում եմ գալ. ձանձրանում եմ գյուղում, թեև շատ զբաղված եմ, թե իմ գրական գործերով և թե մեր ջրաղացով, որ հեղեղը վերջերս բավական վնասել է՝ չինել եմ տալիս:

[Զատիկի] Մեծ պասի վերջին շաբաթը կլինի մայդտեղ, և բաղդ կունենամ Ձեզ մոտ լինելու:

Հուլյս ունիմ, որ իսկույն կպատասխանեք, լավ գիտենալով թե Ձեր նամակները ինձ որքան մեծ ուրախություն կպատճառեն:

Եթե նամակիցս դժգոհ մնացիք, խնդրում եմ, ներեք ինձ. ընդունեցեք բարեկներս՝

Ձեր՝ Ավ. Իսահակյան

5-ն ապրիլ, <19>10

Ղա<զարապատ>

Խո չե՞ք մոռացել հասցես՝

Ст. Агин (Д.Ж.Д.), Ав. Ис.

95. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻՆ

1910, 17 ապրիլի, Ղազարապատ

Մեծարգո բարեկամ պարոն Ստ. Լիսիցյան.

Ձեր ապրիլի 6-ին թվակիր նամակը միայն վերջերս ստացա, որովհետև գեղումն էի. և իսկույն պատասխանում եմ:

Այն բոլոր գրքերը, որ հետս վերցրեցի 1905 թվին, այդ հաշիվը (դեռ չեմ ստուգել Ձեր ցուցակի հետ) ամենայն հավանականությամբ ճիշտ կլինի, որովհետև ես Ձեզ վճարեցի 40 ռուբլի բոլոր ծախվածքների փոխարեն՝ այժմ մնում է ինձ մոտ և Թիֆլիզում մեր տանը մի քանի օրինակներ ամենից, որոնք եթե չլրացրեցին ամբողջը՝ պակասը կվճարեմ:

Բայց գալով Ձեր հաշվի երկրորդ մասին — այն որ իբրև թե 1906 հուլիսին ստացել եմ 30 օրինակ «Բոռ»¹ և ուրիշ

երեք թե չորս գրքուկներ — դա միանգամայն սխալ է. ես այդ գրքերը չեմ ստացել, ոչ թե չեմ հիշում, այլ ուղղակի չեմ ստացել և զարմանում եմ, սիրելի վարժապետս, թե այդ ինչպես է եղել, որ գրել եք իմ հաշվին. խնդրում եմ ստուգեցեք ձեր գրությունները, գուցե տվել եք մի պարոնի և նա ինձ չի հասցրել, իսկ եթե պոստով ղրկված լինե՞ր՝ անպատճառ կստանայի. գուցե և կարողանաք ստուգել պոստում. վատը այն է, որ տարիներ է անցել, բայց և էլի կարող եք ստուգել. միայն կատեգորիկ հայտնում եմ, որ վերջին գրքերը ես ամենևին չեմ ստացել:

Իմ հաշվով ես մնում եմ Ձեզ պարտք 15 ռուբլի: 1908-ին ես բոլոր գրքերը (մնացած) հավաքեցի, որ Ձեզ հաշիվ տայի՝ բայց ձերբակալվեցա, և գրքերի մի մասն էլ գրավեց ժանտարմերին. բայց և այնպես էլի բավական մնում է: Իսկ գալով Ձեր երկրորդ ուղարկածին՝ իսկի մի հատ էլ չունիմ, նույնիսկ իմ գրադարանում այդ գրքերի հոտը չկա: Հուլյս ունիմ, որ թյուրիմացությունը շուտով կպարզեք: Հարկ չկա ապահոված նամակ գրելու:

Ընդունեցեք հարգանքներս և ողջուններս՝

Ավետիք Իսահակյան

17ն ապրիլի. 1910

Ղազարապատ գյուղ²

96. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐՅԱՆԻՆ

1910, 20 ապրիլի, Ղազարապատ

Սիրելի ընկեր,

Աղեքսանդր Ծատուրյան¹.

Սրտի խորին ուրախությամբ իմացա, որ տոնվելու է Ձեր 25-ամյա գրական հոբելյանը²: Ես ուրախ եմ ոչ թե

այն պատճառով, որ գիտակից հասարակությունը գալիս է գնահատելու և երախտահատույց լինելու, այլ այն պատճառով, որ Դուք 25 տարվա մարտիրոսական, դժվարին ճանապարհ եք կտրել, անցել, և Ձեր անունի վրա ստվեր չկա, և պայծառ հայացքով կարող եք ու դեռ ուժ ունիք առաջ քայլելու:

Ոչ ո՞ք չի կարող այնպես խորագին զգալ այն հայտնի և անհայտ տանջանքները, որ Դուք ապրել եք 25 տարվա մեջ, բայց եթե միայն Ձեր գրչի ընկերները. հայկական վայրենի հասարակության մեջ այդ մի պրոմեթեական դարավոր տառապանք է, մի իսկական հերոսություն, որ ընկած է Ձեր և Ձեր ընկերների զգայուն ուսերին: Եվ այսօր ես, Ձեր կրտսեր եղբայրը, գալիս եմ գլուխ խոնարհելու Ձեր առաջ, և ոչ միայն նրա առաջ, ինչ որ Դուք արել եք և ստեղծել, այլ այն մեծության առաջ, որ չարտահայտվեց և չասվեց, որը կար Ձեր հոգում, և որը խեղդվեց մեր անհրապույր միջավայրում:

Իմ ավագ ընկե՛ր, իմ սիրելի ընկե՛ր, և Դուք մի հավատացեք այն ծափերին և ճառերին, որոնք վաղը որոտալու են ի պատիվ Ձեր. իմ խորին համոզմունքով հայ գրական խոսքը միշտ արհամարհված է և հայ ստեղծագործ միտքը միշտ ծաղրված հենց այդ մարդկանց կողմից, որոնք վաղը կուշտ որկորով պիտի շրջապատեն Ձեզ, մյուս օրը Ձեզ նորից արհամարհելու և ծաղրելու համար:

Դո՛ւք մի հավատացեք մեր անգրագետ ինտելլիգենցիային, մեր այլասերված ուսանողության և մեր գիշակեր բուրժուազիային. նրանք, որոնք օվսաննա են տալու Ձեզ, հավատացնում եմ Ձեզ, որ չեն էլ կարդացել Ձեր ստեղծագործությունները:

Դո՛ւք հավատացեք Ձեր ապագային՝ ոչ այն շաբլոնական ապագային, որ իբրև թե պսակելու է Ձեզ, այլ մայրենի խոսքի ապագային, այն մեծ գաղափարին՝ թե ամեն ինչ կանցնի, կմնա Ոգին միայն ստեղծագործության,

կմնա մայրենի խոսքը միայն, որի մեջ կապրի Ձեր շուն-
չը, Ձեր ստեղծագործական վեհ տառապանքը, Ձեր իսկա-
կան սերը:

Ուրիշ ոչինչ չունիմ Ձեզ ասելու և շնորհավորելու.
ցանկանում եմ Ձեզ ուժ և կորով և վեհանձնություն՝ ա-
ռաջ գնալու՝ բարձր պահելով հայ գրողի պատիվը, որը ի-
րապես հայ ժողովրդի պատիվն է:

Ընդունեցեք ջերմ և սրտանց համբույրներս, իմ թան-
կագին ընկեր.

Մնամ Ձեր կրտսեր եղբայր՝

Ավետիք Իսահակյան
20-ն ապրիլի 1910 թ.

Ղազարապատ գյուղ

97. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻՆ

<19>10, 24 ապրիլի, <Ղազարապատ>

Մեծարգո պ. Ս. Լիսիցյան.

Ես կատեգորիկ հայտնում եմ, որ 1906 թվի հուլիսին
ես ոչ մի արկղ գիրք չեմ ստացել Ձեզնից և ոչ էլ
КВИТАНЦИЯ ինչ-որ № 429¹: Ես պարզ հիշում եմ, և բարե-
բախտաբար հիշողությունից գանգատվելու դեռ տեղիք
չունիմ:

Խնդրում եմ հարցրեք մեր պոստը, կամ ուր հարկն է՝
ո՞վ է ստացել. մեզանում կա և ուրիշ Իսահակյաններ՝ և
Ավետիք: Թո՛ղ ստուգեն ստորագրությունները: Ես բոլո-
րովին տեղեկություն չունիմ և այժմյանից հայտնում եմ,
որ [քրքրվելով] քրքրելով կպարզվի, որ ես չեմ ստացել և
ոչ էլ [մեկը] իմ հանձնարարությունը: Դուք պահանջե-
ցեք՝ թող ներկայացնեն. թե չէ իմ թույլ հիշողության
վրա չեք կարող հիմնվի՝ չստացած գրքերը ինձ վերագրե-

լով, որոնց երեսը մինչև այսօր չեմ տեսել. կարող եք դատ սկսել պոստի դեմ, թող պարզվի թյուրիմացությունը:

Հարգանքներով՝ Ավետ. Իսահակյան
<19>10 թ.
24 ապրիլի

98. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

<1910>, 2 մայիսի, Ղազարապատ

Սիրելի Վիկտորիա.

Երկար սպասեցի նամակիդ, բայց չեկավ, և չի էլ գալու. չգիտեմ պատճառը. ինչ էլ որ լինի պատճառը՝ ամենայն դեպս ես չա՛տ տխրեցի և վշտացա և այդպես էլ սպասում եմ. չնայելով իմ բոլոր լավ և դրական կողմերին կամ թե իմ հանգամանքներին՝ ես անբախտ մարդ դուրս եկա, սակայն սլիտի [գինաք] գիտենաք, որ քաջ եմ և միևնույն ժամանակ չա՛տ բարի և խղճմտանքի տեր...

Ինձ թվում է, որ Դուք դիտմամբ չեք դրում, որ նա չիմանա. ես վախ չունիմ, թող իմանա ու քաշվի գնա... մոռոս է և չի ուզում գնալ անաստված կերպով. նիմֆոմանիկ կերպով սիրում է ինձ. նրա համար որոշված բաներ են՝ սեր կամ մահ. մի խոսքով, խաթի մեջ ընկանք. մինչև հիմա դեռ էստեղ է. երևի մայրը կգա, կտանի. ստիպում է, որ ամառը պսակվենք. լա՛վ, ինչ կլինի, թո՛ղ լինի. ինչ որ պիտի գա, չի կարող չգալ:

Հիմա դառնանք Ձեր լուռությանը. առաջին միտքը գլխումս էն է, որ Դուք ինձ նույն զգացմունքով եք վերաբերվում, և տակտով եք շարժվում, մինչև պարզվելը. եթե այդպես է — ապրե՛ք. եթե իմ վարմունքից, թուլուր-թյունից դժգոհ եք՝ վա՛յ ինձ. արշալույսի սկզբին, կոկոնի

մեջ կմեռցնեք իմ ղգացմունքը... Բայց ես համբերանք ունիմ, և ինչ էլ որ լինի, ուշ թե շուտ ես կապացուցեմ, որ Ձեզ եմ սիրում անկեղծ և տաք. եթե Դուք ինձ չթողնեք, առայժմ ինձ թվում է, և հավատացած եմ, որ ես Ձեզ չեմ թողնի (իբրև փորձված մարդ գրում եմ — առայժմ, ո՞վ գիտե — հետո)... Սիրելիս, չա՛տ հոգնած եմ, ամբողջ օրը պարապում եմ. օրական 14 ժամ սեղանիս առաջն եմ — գրում եմ, գրում եմ, գրում եմ, իսկի չեմ կարդում. սկսել եմ մի մեծ վեպ, որ հավատացնում եմ հանճարեղ բան է. մինչև այժմ այդպես բան չեմ գրել, և ոչ մի մարդ չէ գրել. չասես՝ պարծենկոտ Ավետիք.— ո՛չ — ճիշդն եմ ասում. «Աբուլ-Մահարին» նրա մի գլուխը չարժե... Մինչև մայիսի վերջը կլինի բոլորովին պատրաստ...

Սիրելիս, գրի՛ր, գրի՛ր... Ես մոտ օրերս պիտի գամ մի երկու օրով բան առնելու՝ չայ, շաքար, սուրճ, և այլն, և այլն. ես որ մնացի մինչև հիմա՝ չկարծեք, թե նրա համար չէի գալ, այլ վեպս չէի կարող թողնել. չա՛տ ջղային եմ, քունն չունիմ. գրում եմ չա՛տ տենդոտ, հազիվ զսպում եմ ձեռքս, որ չվագե...

Գրում եմ Մայիսի 2-ին. հիշեք ապրիլի 2-ը. անմահական գիշեր էր ինձ համար. մի ամիս է անցել, ինձ թվում է, որ մի տարի է անցել, և մի տարի է Ձեզ չեմ տեսել և որ մի գանձ եմ գտել, որ... չգիտեմ ո՞ւմն է լինելու... Առաջին նամակս, ապրիլի 21-ին գրել էի բնակարանիդ հասցեով:

Եթե վիրավորվում ես նամակիցս և նամակներիցս՝ ներողություն եմ խնդրում. ես մտածելով չեմ գրում նամակներս, այլ գրիչս գնում է անզուսպ...

Բարևներով

Ձեր՝ Ավ. Իսահակյան

2 ապրիլի¹

Հա, էս գալուս Կոտիկին կմկրտենք անպատճառ. հետո կգանք մեր գյուղ:

Սկսում է գյուղի լավ ժամանակը:

99. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

<1910>¹, 21 մայիսի, Ղազարապատ

Սիրելի Վիկտորիա.

Ներողություն, որ մինչև այսօր նամակ չեմ գրել Ձեզ. տրամադրությունս վատ չէր, բայց ի՞նչ գրեի. չափած-ձևած բաներ գրելու սովորություն չունիմ, իսկ արտահ<այտվ>ել — Դուք չեք ուզում. լռենք այդ մասին:

Գրեմ ինձնից. կյանքս անցնում է ամբողջապես աշխատանքի մեջ. օրը մի 15 ժամ սեղանիս առաջ եմ և գրում եմ, իսկի մի տող էլ չեմ կարդում. վեպս լավ առաջ է գնում. երևում է, որ 500 երեսի կհասնի. չեմ ուզում մեծ լինի. բայց հնար չկա. մեծ պլանով եմ սկսել, թեև նկատում եմ, որ ոչ մի ձանձրալի տեղ չկա. ամեն երեսն էլ կարդացվում է հետաքրքրությամբ:

Էլ ուրիշ ի՞նչ գրեմ. դրանից դուրս՝ ես լինում եմ կամ ճաշելիս կամ քնելիս. երազներս Ձեզ հետաքրքիր չեն, որ [պատմում] պատմեմ. մի երկու անգամ տեսել եմ Ձեզ երազումս... դա էլ բան է: Տեսնում եք, որ ռոմանտիկ եմ, դեռ չեմ ծերացել:

Ինչո՞ւ չեք գալիս. միշտ սպասում եմ. ես մյուս շաբթու նորից գալու եմ:

Առայժմ մնաք բարև.

Համբույրներով՝ Ձեր Ավ. Իսահակյան

21 մայիսի
Ղազարապատ

1910, 11 Հունիսի, Ալեքսանդրոպոլ

Հարգելի տիկ. Վիկտորիա.

Էս երրորդ օրն է, որ Ալեքսանդրոպոլումն եմ, նշանածիս հետ. մերօնք եկել են Թիֆլիզից. և եկանք տեսնելու մորս և քրոջս: Ձեր նամակը երեկ ստացա գյուղից, և հիմի գրում եմ: Ստիպենդիայիդ մասին գրել եմ Բաքու երկու տեղը. մեկը գրում է ճանապարհից՝ որ նամակդ ստացա և 2 ամսով գնում եմ արտասահման, վերադարձից հետո կաշխատիմ: Իսկ մյուսից պատասխան չունիմ: Այս երկու օրս նամակ եմ գրելու Պետերբուրգ եկեղեցական խորհուրդին, որի մեջ ունիմ ընկեր մարդիկ. չգիտեմ այն, ում որ գրելու եմ՝ հիմա Պետերբուրգ է՝ թե մի ուրիշ տեղ: Համենայն դեպս հոգում եմ. բայց ես չէի ցանկալ այդ հույսերով ապրելիք և հանկարծ անպաշտոն մնայիք. թեև այդ մասին էլ կհոգանք. բանն այն է, որ իմ գլուխս խառն է, և տրամադրությունս չի գալիս եռանդուն կաշել գործի. հույս ունիմ, որ ներող կլինիք:

Սանիկս, երեւի կլավանա, եթե այդտեղի շոգերը չնեղեն Ձեզ և նրան: Ես ամսիս 15-ին գյուղ կգնամ. շուտով նամակ գրեցեք Ձեր հալից:

Հետո ասում են՝ որ մեր գործերը հոկտեմբերին պետք է վճռվին. դատն է. խնդրեմ այդ մասին տեղեկացեք. գուցե Լեոնի¹ գործերից մի բան իմանաք:

Եվ հետո ինչ վերակենդանանալու և խորտակվելու մասին եք խոսում. ամոթ չէ, որ Ձեզ նման ուժեղ մարդը խորտակվի և իլյուզիաներ ստեղծե. հիշում եք, որ Դուք ինձ ասում էիք՝ թե «Ամոթ չէ՞, որ Դուք տխուր լինեք»:

Մի խոսքով: Ձեր տեղը չա՛տ գալի է ինձ համար. հավատացեք, որ Ձեր փողոցով դեռ չեմ անցել. սա եթե չհա-

վատաք, իրավունք ունեք, որովհետև իմ կողմից շա՛տ է
երեխայական:

Ե՞րբ եք գալու... Գալով ինձ՝ իմ մխիթարությունը էլի
մնում է «Ուստա Կարոն», որ հաջող կերպով հառաջ է
գնում. տեսնենք ի՞նչ դուրս կգա:

Բարեկներով և հարգանքներով,

Ձեր՝ Ավետ. Իսահակյան

11 հունիսի, 1910

Ալեքսպոլ

101. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1910, 1 հոկտեմբ<երի>, Թիֆլիզ

Սիրելի Վիկտորիա.

Նամակդ ստացա, սակայն ներողություն, որ մինչև
այսօր քեզ նամակ չէի գրում. ամեն օր պատրաստվում
էի գրել, և տրամադրություն չունենալով՝ հետաձգում
էի:

Գնացի Նովոչերկասկ, և եկա շա՛տ խորտակված. տեսա
բանտերում ընկերների, բարեկամների, ավելի քան 100
մարդ, և երբ նրանցից բաժանվեցի, ինձ թվաց թե հու-
ղարկավորությունից եմ հետ դառնում, նրանց թաղել եմ
և հետ եմ դառնում...

Իմ գործը նույնն է, գուցե մի քիչ էլ ավելի վատացավ,
մի-երկու փոքրիկ փաստեր առաջս դրեցին, նոր մեղա-
դրանքներ, գրոշանոց, որ քննիչի աչքում մեծ արժեք ու-
նի երևի, որ քաշ տվեցին ինձ մինչև այնտեղ: Առհասա-
րակ բոլոր տեղերի բանդարկյալներին հավաքում են այն-
տեղ, առայժմ Ռոստովի բանդը, ուր քննիչը վերջնակա-
նորեն պիտի հարցաքննե, իսկ դատը հավանականաբար՝
լինելու է փետրվարին-մարտին:

Ես առայժմ մնում եմ այստեղ, փաստաբաններ վարձելու, [պաշտան] պաշտպանությունը կազմակերպելու համար. իսկ դեպի Ձեր կողմերը կգամ մի շաբաթ, մի 10 օր հետո. մնացածը այդտեղ կասեմ:

Ձեր Լևոնի տրամադրությունը լավ է, առողջ է և հիմա Ռոստովումն է, ուր բանտի պայմանները ավելի լավ են, քան Թիֆլիզի:

Համբույրներ սանիկիս¹, իսկ իմ և Սոֆիկի կողմից կարոտալի բարևներ քեզ և Թանգագին բժիշկին². Խորին կերպով զգում եմ որ իմ լավ ընկերները այդտեղ եմ թողել — հանձինս քեզ, բժիշկին, Հով. Բուդաղյանին³...

Այստեղ օրերս լավ չեն անցնում. պարապ եմ, չեմ կարող «Ուստա Կարոն» գրել, ամփոփել. ամբողջ օրը Թափառում եմ, և սրա-նրա մոտ քաշ գալիս... միայն [երկու գի] գիշերներն եմ տուն գալիս. կարծես, հավասարակշռությունս կորցրել եմ...

Սիրտս լցվում է հույսով՝ որ նորից գալու եմ այդտեղ, թեկուզ մի կարճ ժամանակով. որովհետև դառնալու եմ, և ձմեռը ստիպված եմ Թիֆլիզում անցնելու:

Կարոտալի բարևներով՝ Ավետիք

1 հոկտեմբեր<եր> 1910

Թիֆլիզ

102. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

<19>10, 8 հոկտեմբեր<եր>, Թիֆլիզ

Սիրելի սանամեր.

Ստացանք ազիզ նամակդ. ցավում ենք, որ սանիկս հիվանդ է եղել. զգում եմ, թե ինչքան տանջված կլինեիր: Ափսո՛ս որ չենք կարող բժիշկի տոնին գալ: Սոֆիկը հա-

ճախակի հիվանդանում է... Իմ գալստ առայժմ հետա-
ձգվում է: Բարեկներ Սոֆիկից քեզ. կարոտալի բարեկներ
բոլորիդ.

Ավետիք

103. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1910, 31 դեկտեմբեր, Թիֆլիզ

Սիրելի Վիկտորիա.

Ներողություն, որ ուշ եմ գրում. երկուշաբթի օրվանից
զբաղված ենք շա՛տ սաստիկ կերպով. առավոտյան ժամը
10-ից մինչև 4-ը, և ապա երեկոյան ժամը 7-ից մինչև 11-ը
լինում ենք դատական պալատում և կարգում ենք գործը.
Հ.Հ. Դաշնակցության գործը, որ մինչև հիմա 130 հատոր
է՝ ձեռագիր 44 000 երես, իսկ տպագիր մոտ 10 000 երես.
Շա՛տ հետաքրքիր է կազմած. կարծես, ամբողջ հայոց ազ-
գը մեղադրվում է. տեսնում ես՝ թե Դաշնակցությունը
ի՛նչ մեծ տարածություն է ընդգրկել. պատմական մեծ
նյութ է ներկայացնում. հայ ազգի վերջին 15-20 տարվա
պատմությունն է:

Իմ գործը հասարակներից է, գուցե ամենաչինչիներից.
փաստեր չկան, բացի մի կտոր թերթից, որի համար երևի
մի քիչ կտուժեմ. բայց դեռ վաղօրոք է կարծիք կազմելը:

Թեթև է և Լևոնի գործը. նա կամ կարդարանա կամ
քիչ կպատժվի:

Լևոն Սարգսյանի մասին ասածը բոլորովին սուտ է.
գործի մեջ ուրիշի մասին է խոսքը:

Մերոնք՝ իմ երեխի պատճառով՝ թողել են նախկին մեր
բնակարանը, որ ուներ մեծ սենյակներ, ընկել են երեք
փոքր սենյակներից բաղկացած մի բնակարան, որը միայն
շա՛տ տաք է, և երեխան չի մրսում. կարծես՝ լավ երեխա

է. շատ առողջ և հանգիստ երեխա է. իսկի չի լալիս. լավ
ուտում է, լավ քնում, և ժպտում ու գղզղում:

Գրի՛ր նամակ, ի՛նչ ես անում, ի՛նչ չեմ անում, ինչ-
պե՞ս է տրամադրությունդ. որ գործի ընթերցանություն-
նից ազատվեմ, երկարորեն կգրեմ. առայժմ այսքանս.
չնորհավորում եմ Նոր-տարիդ. ընդունիր բարեներս՝

Քո՝ Ավետիք
1910 թիվ, 31 դեկտեմբեր
Թիֆլիզ

Հասցես՝ Тифлис,
Михайловский проспект, № 36, кв. 4. А. Ис.

104. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ

<1911>¹, 13 հունվարի, ԹԻՓԼԻՊ*Սիրելի Վիկտորիա.*

զարմանում եմ, թե ինչո՞ւ չես պատասխանում նամակիս. ա՞խր ես գեկտեմ<բերի> 31-ին նամակ գրեցի քեզ և բժիշկին՝ շնորհավորելով Նոր-տարիներդ. արդյո՞ք բոյկոտ եք արել, ի՞նչ է. սպասելով նամակներիդ՝ աչքս ջուր դառավ. ի՞նչ խաբար է:

Մեկ-մեկ էլ մտածում եմ, թե մի գուցե մի դժբախտություն է պատահել, կամ հիվանդություն, կամ ո՞վ գիտե — ի՞նչ. հազար ու մեկ բան եմ մտածում. գրի՛ր, սիրելիս, ինչո՞ւ չես պատասխանում:

Սրանով խնդրում եմ քեզ, որ նամակս ստանալուդ պես՝ իսկույն պատասխանես. նորից կրկնում եմ, որ շա՛տ անհանգիստ եմ: Անաստվա՛ծ, գոնե նամակներ [եք] էլ գրե. իսկի չե՞ս մտնում իմ տրամադրության մեջ. այնպես տխուր եմ, որ ասես թե՛ սրտիս մեջ շուն կոռնա. վերջիվերջո ես շա՛տ անբախտ մարդ դուրս եկա. հոգուս մեջ շա՛տ երգեր ու հույսեր կային, որոնք ուղղակի [խորտակց] խորտակվեցին. հոգիս լուռ լալիս, հեկեկում է իմ վերա. է՛իս, ի՞նչ ասեմ, ի՞նչ ասեմ. շա՛տ դժբախտ եմ, շա՛տ. ուղղակի հոգով մեռնակ եմ... Խնդրում եմ, ինձ շուտով նամակ գրես. ինձ համար ամենամեծ մխիթարանքը — քո նամակն է...

Համբուլյրներ Կոտիկին.

բարևներով քո՝ Ավետիք
13 հունվարի, ԹԻՓԼԻՊ

Հասցես. Тифлис,

Михайловский проспект, д. 31, кв. 4. Ав. Ис.

1911, 31 հունվարի, ԹԻՓԼԻՊ

Սիրելի Վիկտորիա.

Ստացել եմ պոստ-կարտդ, և ցավում եմ, որ այդպիսի վատ տրամադրություն մեջ ես. սակայն ես էլ չա՛տ վատ հալի եմ — հոգեպես, հոգեպես, և հոգեպես չա՛տ տխուր, և ընկճված... Նամակներդ ինձ վրա սփոփիչ են ազդում, և խիստ կարոտցել եմ քեզ, քո ներկայությունը. իմ այս ներկա անարև կյանքում դու հեռվում փայլող և ինձ ջերմացնող մի հեռավոր, հեռավոր հույս ես, աստղ ես...

Երեկ գնացի Լևոն Աբովյանի կնոջ մոտ՝ իմանալու, թե արդյոք գտնված է ՅԱՍՈՂ և կամ չէ, իջեցրած փողի քանակը, քանի որ չունենալու պատճառով շարունակ զիջում են, 15 000-ը շինում եմ 3000ի, և կամ 5000-ը՝ 2000:

Սակայն ես դիմել եմ մի երկու տեղ գրավական գտնելու համար, և ինձ դրական հույսեր են տվել. հավատացած եմ, որ կհաջողվի. եթե միայն կարելի է հիմա, առհասարակ, հավատալ մարդկանց խոսքերին:

Ես էլ՝ փետրվարի 10-12-ին գալու եմ Ալեքսանդրապոլ^{<ոլ>}. մի քիչ գործ ունիմ. հույս ունիմ, որ տրամադրությունդ լավ կլինի մինչ այդ, և մի քիչ լավ ժամեր բախտ կունենանք անցկացնելու մեր սիրելի բժիշկի հետ: Համբույրներ Կոտիկին, բարևներ քեզ և բժիշկին:

Քո Ավ. Իսահակյան
31 հունվարի, 1911,
ԹԻՓԼԻՊ

106. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ

<1>911, 8 փետ<րվարի>, ԹԻՓԼԻՎ

Վաղուց է, որ քեզնից նամակ չուներեմ, ի՞նչ է պատահել. մի՞թե տրամադրությունդ էլի վատ է. թե մի որևէ ինձ անհայտ պատճառով, վիրավորված ես ինձնից: Լեռնի համար գտնված է 1000 ըուբլին, իսկ հարսդ ուզում է, որ ձերոնց միջոցով լինի. այդ 1000 այսօր հատկացրեցինք ուրիշի, բայց եթե հարկավոր եղավ՝ նորից կա: Ես չկարողացա ամսիս 10-ին գալ, հետաձգվեց անորոշ ժամանակով. շա՛տ լավ կանես բարեկենդանիս գաս. մեր բնակարանը նորից փոխեցինք: Գրիր այս հասցեով. Нерсесянская № 2:

Բարեկենդով, քո՝ Ավետիք

<Բացիկի դարձերեսին>

Բարեկենդաններին եկ դասերից հետո. էն տղից մի՛ վախեցիր. հասցես. նոր. Нерсесянская 2 д. Тумановой, Ав. Ис.

107. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ

1911, 3 ապրիլի, ԹԻՓԼԻՎ

Ուղիղ երեք ամիս է, քեզնից ոչ մի տեղեկություն չունիմ. չգիտեմ, ինչպե՞ս է առողջությունդ անգամ. տնաշենի աղջիկ, հո Զաքարեի՜ պապանձումը չէ եկել լեզվիդ. ի՞նչ է պատահել. մի՞թե այնքան երջանիկ ես, որ ուրիշներին մոռանում ես, թե՛ մի՞թե այնքան դժբախտ ես, որ էլի ուրիշներին մոռանում ես. ես գիտեմ, որ ոչ մեկն էս, և ոչ մյուսը.

Հետևապես՝ պետք է որ մեզ (ինձ) մեկ-մեկ միտքդ բերես, ոչ իբրև այս կամ այն ինչի՝ այլ իբրև բարեկամի, որին՝ հարկը ստիպում է՝ գոնե մի տողով [քաղաքավարո] քաղաքավարի պատասխանել բազմաթիվ նամակներին նրա:

Բայց հանաքը մի կողմ թողնենք, լուրջ խոսինք, սիրելի՛ս, աչքիս լո՛ւյսը, ի՛նչ է պատահել, որ քո թանգագին գոյության մասին մի տեղեկություն չես տալիս. հազար ու մի վատ մտքեր են հոգիս պաշարում և թունավորում կյանքիս մեղձանական ընթացքը:

Շա՛տ և շա՛տ կփափագեի, որ այս տոներին գայիր Թիֆլիզ, և հատկապես մեզ մոտ, կամ ու՛ր որ ուզում ես, միայն թե գաս. շա՛տ կարոտցել եմ, և սիրտս շա՛տ է լցվել. շա՛տ բան ունիմ ասելու. եթե չես կարող գալ, գոնե մի նամակ գրիր. ինձ թվում է՝ որ դու խռոված կամ գուցե վիրավորված ես ինձնից. համբուրում եմ ձեռքերդ:

Քո Ավետիք

Հասցես. Тифлис,

Нерсисянская № 2, А. Ис.

3 ապրիլի 1911 թ.

108. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ

<1911>¹, 5 հունիսի, Թիֆլիզ

Սիրելի Վիկտորիա.

վաղուց է քեզ նամակ չեմ գրել. քո գրած նամակը ինչ-ինչ պատճառներով ձեռքս չընկավ... Հարժե այդ մասին խոսել. այնքան խելք ունիս, որ կհասկանաս:

Մերոնք հիմա Ղարաքիլիսայումն են. ես մնացել եմ մեռնակ, որովհետև մեր մեղադրական գործի քննության կուպիան տվել են, դրանով ենք զբաղված. կարդում ենք՝ 6000

երեսանոց բան է. շուտով կտան և մեղադրական ակտը. ապա կսկսվի դատը... պատրաստվում ենք այդ ճակատամարտին հաղթող դուրս գալու հույսով: Շատ կուզենայի Ալեքսանդրոպով լինել, բայց առայժմ հնարավորություն չունիմ գալու. գործի պատճառով կաշկանդված եմ:

Ձեր Լևոնին տեսա, եղել էր քեզ մոտ. ասաց, որ ուզում ես Թիֆլիզ գալ. պաշտոն ես ուզում. լա՛վ, կաշխատեմ, կիմանամ, ո՞ւր տեղ բաց պաշտոն կա. բարեկամներիս կմիջնորդեմ. սակայն շա՛տ բան չեմ կարող անել, որովհետև համ զբաղված եմ, համ տրամադրությունս չափազանց խարաբ է. շոգը մի կողմից, էս անտեր դատն էլ մյուս կողմից՝ հոգի չեն թողնում մարդու մեջ...

Լևոնը այժմ գինվորականի մունդիր է հագել...

Վերջիվերջո քեֆդ ո՞նց է. ուրա՞խ ես, թե տխուր. ինչ-պես է սանիկս, բժիշկը. ամառը ո՞ւր ես գնալու... Անցյալ տարի հազար անգամ բախտավոր էի, քան այս տարի. գոնե հերոս Ուստա Կարոն էի գրում. այս տարի — ոչինչ:

Եթե նամակ գրելու լինես — գրիր «Հորիզոնի» հասցեով, հանձնել Ավ. Իս.-ին... Ես թողել եմ բնակարանս և ապրում եմ ուրիշի մոտ:

— Տղամարդ կաց:

Բարեկներով քո Ավետիք

Համբույրներ Կոտիկին

5 հունիսի

Թիֆլիզ

109. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՌՈՎՅԱՆԻՆ

<1911>¹, 25 հուլիսի, Կարին

Սիրելի Վիկտորիա, արդեն մի շաբաթ է, որ Կարինումն ենք. լավ օրեր անցկացրինք, բայց հոգեպես ես միշտ

տխուր եմ եղել. թվում է, որ այս ճամբեն շա՛տ է երկար,
և վերադարձը ո՛ւշ է լինելու:

Այսօր ճանապարհվում ենք դեպի Տրապիզոն, վեց օրվա
անծայր ճամփա է. նրանից հետո էլ ծովով երեք օր, և
կհասնենք Կ. Պոլիս: Ծանապարհից կզրեմ, իսկ մանրամասը՝
Կ. Պոլսից: Ամեն օր նայում եմ «Մեծ արջին», և թվում է,
որ քո հայացքն էլ է հառած այնտեղ — ա՛յ այս աստղին՝:

Առայժմ սրտագին համբույրներ քեզ և բժիշկին,

մնամ քո Ավետիք
25 հուլիսի

110. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

<1911>, 3 օգոստոսի, Տրապիզոն

Ողջույններ Պոնտոսի ափերից...

Կարոտալի բարևներ Տրապիզոնի ծովափից. մի քանի
օրից կմեկնիմ Կ. Պոլիս. անընդհատ կզրեմ. քո Ավետիք

3 օգոստոսի
Տրապիզոն

111. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

<1911, 11 օգոստոսի>¹, Տրապիզոն

Ամենասիրելի Վիկտորիա ջա՛ն.

Այսօր 10 օրն է Տրապիզոն եմ, և վաղը Օսմանյան նոր
շոգենավով մեկնում եմ Կ. Պոլիս: Էրզրումից մինչև այս-
տեղ 7 օրվա մի գեղեցիկ ճամբորդություն արինք, հսկա
լեռների միջով, և անտառների միջով, Եփրատի և Ճորոխի

ափերով. Ժամանակին կգրեմ այդ ճամփորդությունը և կուղարկեմ Կովկաս տավելու:

Տրապիզոնը մի սիրուն քաղաք է, ծովի ափին, նոճիների քաղաք, փարթամ և սիրուն. օրերով ծովափն ենք անցկացնում, իսկ երեկոները՝ երբ աստղերը վառվում են երկնքի և ծովի վրա, ես խոսում եմ քեզ հետ, և ինձ թվում է, որ այլևս քեզ չեմ տեսնելու, անդա՛րձ, [անդա՛ծ] անդա՛րձ գնում եմ...

Սրտի ցավով զգում եմ, որ հեռացանք իրարուց, և տեսնում եմ, որ այդ զգացմունքը կրծում է ինձ, թևերս կոտորում. և ամեն անգամ ինձ ու ինձ երգում եմ.—

«Ծիրնի ծառ եղնեի,
Ճամբիդ բուսնեի,
Էնքան չմեռնեի,
Մեկ էլ տեսնեի...»

Ա՛խ, եթե այնքան, որքան ես քեզ եմ կարոտնում, նույնքան էլ դու ինձ կարոտնայի՛ր...

Նամակս վերջացնում եմ. թե գրելու տեղն է անհարմար. շրջապատված եմ ընկերներով և թե գրիչս է վատ, չի գրվում:

Խնդրում եմ նամակս ստանալուդ պես պատասխանի՛ր. ո՞ւր պիտի գնաս, ի՞նչ պիտի անես, հալդ ինչպե՞ս է. ես դեռ Պոլիս մնալու եմ, հետո գուցե տեղավորվեմ Վիեննայում: Պոլսից կգրեմ միշտ նամակներ, երկար և շո՛ւտ-շուտ. միայն դու քեզնից շարունակ տեղեկություններ հաղորդի՛ր. եթե ինձ մոռանաս, հալս վատ կլինի. առայժմ կարոտով համբուրում եմ քեզ, և Կոտիկին, նույնպես բժիշկին:

Քո՝ Ավետիք

Հասցես՝ Турция, Constantinople. Librairie Ardzive
Rue Marpoudjilar, № 22. Հանձնել Հայկ Գուսանյանին

112. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

<1911, 12 օգոստոսի>, Պոլիս

Հասցես.

Constan<t>inople

Libraire populeire

«Ardzive»

Marpoudjilar № 22

Stamboul

Հայկ Գուսանյանին

Հոգիս, բժիշկին էլ ասա, որ ինձ նամակ գրե. ի՞նչ եք անում, ո՞ր եք... եթե այսպես շուտ ինձ մոռացաք, տարիներ հետո՝ անունս իսկի չպիտի հիշեք նույնիսկ:

Աչքից հեռու — սրտից հեռու:

Իսկ ես Ձեզ միշտ հիշում եմ և անչափ, անչափ կարոտնում:

Նամակս կարճ եմ գրում, որովհետև հույսս կտրել եմ պատասխան ստանալուց՝ այսքանն էլ հերիք է Ձեզ պես դավաճանների համար:

Ավետիք

113. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

<19>11, 11 սեպտեմբ<երի>, Կ.Պոլիս

Վիկտորիա ջան, հավերժական սիրելի Վիկտորիա ջան. եթե իմանաս, թե ո՞րքան ուրախացա նամակդ ստանալով. երևակայի՛ր առաջին նամակն է, որ ստանում եմ հայրենիքիցս. դեռ մեր տնից և կնոջիցս մի տող չեմ ստացել. ի՞նչ շո՛ւտ մոռացան... Միակ խոցը մայրս է և երեխաս, թե չէ մյուսները... ասել հարկավոր է:

Նամակդ ամեն օր կարդում եմ. արդարև, ես ի՛նչքան եմ քեզ սիրում, և քանի հեռանում եմ, այնքան խորն եմ սիրում, ա՛խ, շա՛տ եմ սիրում քեզ, և մենք հեռու ենք իրարուց. թեև դու ինձ այնքան չես սիրում, ինչքան ես քեզ. միայն այս իմացի՛ր, որ քեզ հետ ամենավատ պայմաններումն էլ բախտավոր կլինեմ. դու իմ սիրելիս, վաղուց, վաղուցվա սիրելիս, շա՛տ սիրելիս:

Ես Օգոստոսի 14-ից արդեն Կ. Պոլիսումն եմ. սա մի հսկա քաղաք է, Վոսփորի, Ոսկեղջուրի և Մարմարա ծովի շուրջը փռված, 20 վերստի վրա. խառն, լաբիրինթ քաղաք է. ազգերի խառնարան. ունի 1.500.000 բնակիչ. թուրք, հույն, հայ, ֆրանսիացի, իտալացի, հրեա, սպանացի, գերմանացի, անգլիացի, սլավոններ, ունգարներ, Աֆրիկայից, արաբներ, քրդեր, և շա՛տ, շա՛տ ազգեր. ուղղակի կոսմոպոլիս. ամեն լեզու կա, և ամեն ազգի դրամ, կոստյում, ամեն ազգի հիմնարկություններ, եկեղեցիներ, դպրոցներ, բանկեր, փոստեր: Բազմակողմանի կյանք կա, և շա՛տ մեծ, շքեղ, շռայլ կյանք: Գտնվելով երկու աշխարհների՝ Եվրոպայի և Ասիայի միացման տեղում՝ դարերից ի վեր եղել է երկու մայր ցամաքների ժամադրավայրը. ունի չտեսնված բնության գեղեցկություն և դիրք, բայց ներքուստ այնքան էլ սիրուն չէ. մարմարե բյուրավոր պալատների մոտ անշուք խրճիթներ, կայսերական պալատների մոտ — աղբակույտեր, ամենավերջին մոդայի մոտ՝ [ցնցոտանի] ցնցոտիներ, ավստոմոբիլների մոտ գոմշի սայլեր: Ապրուստը թանգ է, շռայլ կյանք կա. ամիսը 100 բուբլի հազիվ ծայրը ծայրին կհասցնե մի չոր գլուխի համար, նույնիսկ թանկ է Բերլինից ու Փարիզից: [Եթե որոշեցի] Մտադիր եմ ճանապարհորդելու դեպի Փոքր Ասիա — Բեյրութ, Սիրիա, Բաղդադ, Պաղեստին, Դամասկոս, Կիլիկիա և Հայաստան. դրա համար հարկավոր է մի 6 ամիս և 1500 բուբլի. սպասում եմ, որ հայ պատգամավորները և մինիստրները գան և այդ հարցը

դենենք և փող ու հրահանգներ վերցնեմ ու գնամ, եթե
չհաջողվեց, Պոլիս չեմ մնա, կանցնեմ արտասահման՝
Ցյուրիխ — Լոզան — Ժընև. այնտեղ թե ապրուստը թանգ
չէ, և թե համալսարան կա. այստեղ կուլտուրական քա-
ղաք չէ, այլ վայելքի, պոռնկության. աննման կանայք
կան, և համարյա ո՛չ մի կարգին թատրոն-օպերա կամ
գրադարան-ընթերցարան. մարդիկ ընկած են փող աշխա-
տելու և կոպիտ վայելքի ետևից. բարոյապես ընկած են,
կեղծավոր, շահասեր և անհյուրընկալ. խոստումներ կա-
նեն և ո՛չ մի գործ: Եթե հաջողվեց քո այստեղ գալդ —
կմնամ քեզ համար, եթե ոչ՝ ինձ այստեղ կապելու բան
չկա. պաշտոն չկա ինձ համար այստեղ. ուսուցչությունը
լավ չի վարձատրվում. տեսուչը ստանում է այստեղ ամի-
սը 80 ռուբլի՝ մի քանի դասերով. ես քեզ համար հարցրի
մի երկու տեղ, տալիս են միայն 40-50 ռուբլի. կանայք
քիչ են վարձատրվում. վարժուհիներ կան, որ կստանան
10 ռ., 20 ռ., դպրոցները քոսոտ բաներ են, լավ դպրոցնե-
րը անգլիական-ամերիկական են. հայերինը չնչին բաներ
են: Տրապիզոնից և Սամսոնից հրավիրեցին ինձ տեսուչ
ամսական 100 ռուբլիով. բայց իմ գործը չէ տեսուչ լինել.
ես գրող եմ, և գրող էլ կմնամ, թեկուզ սոված մեռնեմ.
միայն մի գիշում ունեմ — քեզ համար. եթե դու՝ հաջողվի
գաս, քեզ համար ամեն պաշտոն կվերցնեմ, որ միասին
լինենք, ապա թե ոչ՝ կերթամ, կերթամ, և կսպասեմ,
մինչև աշխարք փոխվի, և կարողանամ քեզ նորից գտնել,
որ այնպես՝ ինձ մորթելով, թողի, հեռացա. անիծյալ լինի
կյանքը, աշխարհը, մարդիկ: Վերջացնում եմ նամակս,
հաճախ կգրեմ. կարոտս կառնեմ գրելուց. ջերմաջերմ
համբույրներ, կարոտալի համբույրներ քեզ, Կոտիկին և
Բժիշկին.

մնամ միշտ քո Ավետիք

11 սեպտեմբ. 1911 թ.

Կ. Պոլիս

<1911>¹, 19 սեպտեմբեր<երի>, Կ. Պոլիս

Սրանից մի շաբաթ առաջ, սիրելի Վիկտորիա, ստացած նամակիդ պատասխանը ղրկեցի մի երկար նամակով, սակայն իտալական փոստով ղրկեցի, և հիմա որ թուրք-իտալական պատերազմ է ծագել, չգիտեմ նամակս տեղ կհասնի թե ոչ:

Իմ հավերժական սիրելիս, այս նամակս ստանալուդ պես գրի՛ր, թե ի՞նչ եղավ դրուժյունդ. դրանից է կախված և իմ դրուժյունը: Կ. Պոլիսը չնայելով իր գեղեցկուժյուններին, բայց դուրըս չեկավ, չհավանեցի. կուլտուրապես ցած և պոռնիկ քաղաք է, մտավոր-հոգեկան-գեղարվեստական կյանք չկա. կա միայն շռայլուժյուն, փողի մեծ տենչ, վաճառականուժյուն և պոռնկուժյուն. եվրոպական բուրժուաների փողերը այստեղ են հոսում և միայն մսեղեն վայելք. դրականուժյամբ և գիտությամբ պարապողների համար անհարմար, անպետք միջավայր է:

Ես որոշել եմ Պոլիս չապրել. հիմա ծրագրել եմ մի 6 ամսով ճամփորդուժյուն դեպի Կիլիկիա, Սիրիա, Պաղեստին, Եգիպտոս, իսկ հետո ապրել Շվեյցարիայում. եթե հաջողվեց քեզ այստեղ գալ՝ ես կմնամ, որովհետև քեզ հետ դժոխքումն էլ կմնամ — այնքա՛ն, այնքա՛ն սիրում եմ քեզ, չա՛տ եմ սիրում. իմացած եղիր:

Ես կարող էի այստեղ քեզ համար ուսուցչության տեղ գտնել, սակայն չուղեցա, որովհետև չա՛տ չնչին վարձատրուժյուն են տալիս, ամսական 40-50 բուբլի՝ 20-30 դասով. ուսուցչուժյունը չա՛տ արհամարհված է այս անիծյալ աշխարհում. կրկնում եմ. այստեղ փող են շահում միայն վաճառական-բանկիրները և պոռնիկները. էլ չեմ ասում պետական մարդիկ:

Կիւնս նամակներիս չի պատասխանում. մինչև հիմա ո՛չ մի նամակ չեմ ստացել. երևի բաժանվելու տրամադրութիւն ունի. վատ չի լինի, միայն երեխաս հոգիս կհանե. նրա կարոտը, նրա մասին ունեցած հոգսը միշտ կրծում է սիրտս, ի՛նչ սոսկալի բան է երեխա ունենալը և թողնելը այսպես՝ աչքից հեռու: Ես գիտեմ, որ երեխիս պահող-խնամող շատ կան, ողջ լինին քույր-եղբայրներս, բայց թո՛ղ լինի՝ ես էլի տանջվում եմ: Սակայն ես հիմա այս օտարութեան մեջ մի հատկութիւն եմ ձեռք բերել — երկար չմտածել տխուր բաների մասին, այլ աշխատել ժամանակ չկորցնել՝ պարապել, գրել, կարդալ, աշխարհ տեսնել, հույս ունենալով՝ որ եթե ողջ մնացի՝ վերջիվերջո կարժանանանք հայրենիք գալու և սիրելի, մտերիմ դեմքերը տեսնելու, առայժմ ես, ինձ թվում է, որ [իջևանա] մի իջևանումն եմ ապրում:

Ձերմ բարեկներս բժիշկին, իսկ քեզ և Կոտիկին կարոտալի համբույրներս.

քո Ավետիք

Կ. Պոլիս

19 սեպտեմբեր

Հասցեն նույնն է:

115. ԱՎԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

1911, 2 հոկտեմբերի, Կ. Պոլիս

Շատ սիրելի Ավետիս,

նամակդ, թեև վաղուց էիր գրել, բայց մոտ օրերս ձեռքս անցավ. պատճառը՝ Հրաչյայի հետ պատահած դժբախտ դեպքն էր (նրա քենին ինքնասպան է եղել), որով և նամակդ մոռացել էր ինձ հանձնելու:

Խոսք չկա, շա՛տ և շա՛տ ուրախացա նամակդ ստանալով ոչ թե այն զգացմունքների համար, որոնց գոյու-

Թյամբ ես միշտ հավատացած եմ եղել, այն խոսքերի համար, որ գրում ես թե՝ հազար ու մի քաղաքական ու հասարակական խնդիրներ կարող են ինձ սեղմել սրա-նրա կողքին, ընկեր, խոհակից, խորհրդակից, մարտակից դարձնել, բայց քեզ հետ եմ ընկեր...

Այս՝ ինձ համար անթառամելի խոսքերդ ուղղակի մի հայտնություն էին: Ես գիտեի, որ դու ինձ սիրում ես, բայց որ հարյուրամորների միջից ես եմ եզակին — Հովհ. Թումանյան, ես և ուրիշն էլ — այդ մոռացնել է տալիս ինձ ամեն մի դառնություն և չափազանց խրախուսում է...

Դու չգիտես, որ ինձ առհասարակ քչերն են ճանաչում և հետևապես զնահատում, և հատկապես մեր կուսակցական ընկերներից: Այդ վերջինները ինձ վրա նայում են հենց այնպես... կարծես արհամարհում են. Միքայելը (Վարանդ)՝ միայն վերջերս այդտեղից՝ Լիպարիտին գրած նամակում ասում է թե՝ կարդացի «Աբու Մահարին» և Ավետիքը աչքիս բարձրացավ, չէի սպասում...

Բայց հարց է, թե ես ի՞նչ կարծիք ունեմ՝ կուսակցության թիկունքով բարձրացած այդ դեմագոգների վրա. վերջապես այդ ամենին մի հակակշիռ էր քու նամակը և այն, որ դու իբրև մեծ բանաստեղծ, բնական է, որ հազար գլխով բարձր պիտի կանգնած լինես զանազան շեֆերի վրայից և ավելին հեռուն ու խորքը տեսնես, աշխարհը, իրոք որ տիրացուարան է, և մարդ պիտի վարդապետի նման քրմի քղանցք ու վեղար հագնի, որ տիրացուների աչքում հարգ վայելե, սակայն չարժե այդ մասին խոսել նույնիսկ. ես ինձ գիտեմ, ես իմ արժեքը գիտեմ, և դա բավական է:

Դրությունը անորոշ է. թեև կարողանում եմ քչեն-չատեն պարապել, կարդալ, բայց մեծ աշխատության համար հարմարություններ չունեմ: Շարունակ ազգայիններ գալիս խանգարում են. հենց այս րոպեիս՝ որ երեկոյան ժամը

9 անց կեսն է, մի երիտասարդ եկավ և նստավ, երևի կնստի մինչև կես գիշեր՝ այնպես աներես են...

Որոշել եմ մի ամսով գնալ Պոլսից հեռու՝ մի գյուղ կամ Արմաշ, որ անարգելք զբաղվեմ՝ չարաբաստիկ «Ուստա Կարոն» վերջացնեմ, գոնե ամփոփեմ:

Իհարկե, դու կգրես նամակներդ «Ազատամարտի»² հասցեով, ինձ կհասցնեն: Գյուղից վերադառնալուց հետո կորոշվի, թե ո՞ւր պիտի գնամ, ի՞նչ պիտի անեմ:

Տնից նամակ ստացա՝ Սոֆիկից ու Գինովաբեից, Թիֆլիս են և Անուշի³ մոտ: Մեր գրած նամակները տեղ չեն հասել, ոչ իմ և ոչ էլ նրանց: Զուգիկս⁴ լավ է, պատկերը (լուսանկարը) պիտի ուղարկեն. գրած է, թե իբրև դատը լինելու է հունվարի 12-ին Պետերբուրգում: Հա, մեզ՝ երեքիս պատճառով, ձերբակալել են Սիմոն Զավարյանի⁵ քույրերին, փեսաներին և եղբորը, հարցնելով, թե ձեր հարսը Թուրքիայից անցագիր է բերել և դուք նրանց (մեզ երեքիս) անցկացրել եք սահմանը... Թշվառականները Սիմոնենց սահմանադուլն երթալը կապել են մեր փախչելու հետ:

Գործի ելքի մասին դեռ ոչ մի լավ հույս. Կուկուշյանի⁶ և Նազարբեկի կնոջ⁷ դատապարտությունը լավ նշան է, իհարկե:

Դու գրում ես, թե՛ դեռ հույսերդ չես կտրել բարեկամների վերաբերմամբ: Տա Աստված, սակայն ինչո՞վ կբացատրես, որ «Հորիզոնը» մինչև օրս չտպագրեց ոչ քո և ոչ էլ իմ գրածները. արդյոք վախի՞ց, բայց գոնե մի երկու տողով պատասխանեին. այդպես հեշտ չէ միանգամից խզել ամեն կապերը, երես դարձնել: Մի խոսքով՝ լավ բան չեմ սպասում, մարդիկ բավական վատ հիշողության տեր են՝ երբ ուրիշները կարիք ունին հիշելու և երբ այդ ուրիշները դժբախտությունը ունեն անիրավունք, օրենքից դուրս դրուլթյան մեջ գտնվելու... Ինձ թվում է, որ մեր կանանցից, քույրերից և որդիներից դուրս՝ մյուսները օտար են մեզ համար. կյանքը շատ դաժան խաղ է:

Հիմա գրիր, թե դու ի՞նչ ես անում: Երևում է, որ լավ պարապում ես, բայց ինչո՞ւ ես պարապում: Ախ այդ անիծած ստամոքսը, ես երբեք դրա թագավորության բռնակալ ուժը այնպես չէի հասկացել, ինչպես Հիմա, թեև դեռ կուշտ եմ:

Գրում ես, որ Վիեննա լինինք. գեղեցիկ երազ, շատ սիրուն, շատ գեղեցիկ, բայց իրոք որ երազ. գոնե այժմ երազ է ինձ համար:

Օրս՝ պարապ ժամանակս, մեծ մասով անցնում եմ Գարոյի՝⁸ հետ, թեև նա էլ շատ զբաղված է: Վերջերս շարունակ դոկտոր Զավրիևի՝⁹ հետ եմ. մնացած ընկերները զբաղված են՝ Խաժակը՝¹⁰ Բյուրոյի անդամ է, Ակնունին՝¹¹ իր սիրով է զբաղված, Սիմոնը ուսուցիչ է, Սիամանթոն շաբաթը մի անգամ է երևում Պերա: Ընդհանուր առմամբ շատ տաղտկալի է կյանքը, շրջանակ չկա, ընտանիքներ չկան, կնոջ հասարակություն չկա. վատ տեղ մտավ մեր արևը: Բարևներ Հակոբին և ծանոթներին՝ եթե կան:

Համբույրներով քո՝ Ավետիք

116. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

1911, 12 նոյեմ<բերի>, Կ. Պոլիս

Սիրելի Գարեգին.

ինչպե՞ս է քեֆդ, ո՞նց է. թե իմը կհարցնես, Հայր Սուրբից՝¹ կիմանաս. առայժմ քաշ եմ գալիս, տեսնե՞ք ի՞նչ է լինելու. Պոլիսը սպասածիցս վատ գտա. ամեն կերպ Թիֆլիզը բարձր է այստեղից, թե իր մտայնությամբ և թե իր հայությունը:

Դուն ի՞նչ կընես, «Գեղարվեստը» լույս չտեսավ. լսեցի, որ Ամերիկա կուզեիր գնալ, ինչպես եղավ, որ չգնացիր:

Հայր Սուրբ կուզե կնոջս տեսնել, խնդրում եմ այդ մասին հոգս տար. կամ մեզ մոտ առաջնորդիր, կամ քեզ մոտ. չգիտեմ ո՞ւր են ապրում մերոնք. առաջ որոշ տեղ էին, հիմա չգիտեմ ո՞ւր են տեղափոխված: Վատ չէր լինի, որ մեկ-մեկ նամակ գրես ինձ այդտեղի հայկական կյանքի անցուղարձեն, ընկերների, գրագետների շրջանից, և այլն:

Այստեղ համարյա թե գրական շրջան ասած բանդ չկա. ամեն մարդ մենակ է:

Առայժմ այսքանս. Հայր Սուրբը մեկնելու է, ես շտապում եմ:

Կարոտալի բարեկներս բոլորիդ, և բոլոր հարցնողաց:

Համբույրներով քո՝ Ավետիք:

Հասցես Gran Rue Pera

Kutchuk Parmak Kapou, № 93

V. Dikranian C.

Հանձնել Ավետիք Պայազատյանին

117. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1911, 24 նոյեմ<բերի>, Կ. Պոլիս

Շա՛տ սիրելի Վիկտորիա, ամսիս 9-ին ստացա քո թանգագին նամակդ. ասել չի ուզե, որ չափազանց ուրախացա. միայն ափսոս, որ սանիկս հիվանդ է, և դու էլ անգործ ես. զգում եմ, խորն զգում եմ, որ տրամադրությունդ լավ չպիտի լինի. բայց մարդ պիտի գիտակցաբար թե անգիտակցաբար մի քիչ էլ երազներով ապրի, մինչև որ երազները ձև ու կյանք ստանան:

Դու գրում ես թե՛ ինձ ավելի ուժեղ էիր կարծում, քան այն, որ եմ իրոք. սակայն, հոգիս, չէ՞ որ ես շատ զգայուն

մարդ եմ. սիրտս խոցվում է, երբ մտածում եմ, թե տարիներ պիտի հեռու մնամ հարազատներից, և ո՞վ գիտե ի՞նչ կլինի, ո՞վ ողջ մնա, ո՞վ մեռնի — միայն այդ, թե չէ ուրիշ հոգս չունիմ. վերջիվերջո Պոլիսը ապրելու քաղաք է. հազվագյուտ գեղեցկությունների հետ թեև ունի զգվելի կողմեր, բայց առավելությունները անուրանալի են. ամենից առաջ սքանչելի բնական գեղեցկություններ. կախարդական Բոսփորը, զմրուխտյա կղզիներ. մինչև այսօր ձյուն չէ եկել. վառարանները չենք վառում, տաք, արևոտ օրեր և լուսնակ գիշերներ ենք վայելում. ծովափերը մշտադալար, ծաղիկներով փողոցները լի. ահագին փունջը ծաղիկների հիմա կարելի է 20 կոպեկի գնել: Քաղաքը աներևակայելի կենդանության մեջ է. հսկա քաղաք՝ 1.500.000 բնակիչ. տարբեր ազգություններ, խենթացուցիչ գեղեցկուհիներ. Եվրոպայից միշտ գալիս են նշանավոր արտիստներ: Ունի անթիվ ամենաչքեղ պալատներ, դղյակներ, ապարանքներ, մարմարյա ու ոսկե: Նավերի անծայր անտառ է շուրջդ, լեզուների Բաբելոն, քաղաքական անակնկալների խառնարան, հրաբուխի կրատեր: Ամենասիրուն կանանց հետ մրցում են արաբական ձիերը. սակայն այս բոլորի հետ միաժամանակ մտավոր քիչ կյանք կա. չկա կարգին բիբլիոտեկա, համալսարան, և այլն:

Օրերս վատ չեն անցնում, երբեմն նույնիսկ լավ են անցնում. օրեցօր ծանոթներս շատանում են, չրջանս ընդլայնում, ընկերներ՝ տեղական և Կովկասից շա՛տ ունիմ, նույնիսկ լավ ընկերներ: Տնտեսապես թեև ապահով չեմ, բայց լավ եմ ապրում մինչև հիմա. ո՛չ մի բանից զուրկ չեմ, թատրոն-օպերա միշտ հաճախում եմ. այստեղ առհասարակ մարդիկ լավ են հագնվում, և ես հետ մնացողներից չեմ. օրիորդներ ու տիկիներ հետաքրքրվում են, բայց և այնպես այդ բոլորը ոչինչ, սիրտս տեղը չէ, կարո՞տ ունիմ, մե՛ծ կարոտ. ինձ թվում է, որ ես ավելի լավ

պայմանների արժանի մարդ էի, քան որ ինձ վիճակվեց... վերջապես:

Մոտ օրերս գնում եմ անպատճառ մոտակա մի գյուղաքաղաք՝ ուր կա հայկական մի նշանավոր գիտական վանք¹։ մի ամիս կամ գուցե 2 ամիս պիտի մնամ և վերջնականապես «Ուստա Կարոս» ավարտեմ։ այստեղ, Պոլսում, չի կարելի մեծ աշխատանքներ անել։ ջղային-ներող միջավայր է։ մանր-մունր բաներ կարելի է միայն գրել, իսկ մեծ գործի համար հարկավոր է անդորր վայր և անխանգար զբաղմունք-պարապմունք:

«Ուստա Կարոն» վերջացնելուց հետո կամ պիտի գնամ արտասահման՝ Վիեննա, մի տարով համալսարանում լսելու, կամ արևելք ուղևորության։ երկուսից մեկն ու մեկը՝ անպատճառ: Ուղևորությունս որոշված է, և կախված է ինձնից, գնա՞լ թե՞ չգնալ։ իսկ ես ուզում եմ գոնե մի տարով Եվրոպա լինեմ, մի փոքր փիլիսոփայությամբ պարապեմ, քանի դեռ երիտասարդ եմ, կարող եմ, եռանդ ունիմ աշխատելու և յուրացնելու, թե չէ ուղևորությունը միշտ կարելի է։ երկիրները տեղերից չեն փախչում, և ես դեռ չա՛տ ժամանակ ունեմ այստեղերը քաջ գալու:

«Ուստա Կարոն» ինչպես երևում է չա՛տ լավ բան է դուրս գալու. այս 4 ամիս, ճանապարհին և այստեղ, բավական մշակեցի և խորհեցի:

Ձեռքիս տակ գրելիք չա՛տ բաներ ունիմ, իսկ հոգումս — չա՛տ նյութ:

Սիրելի բժիշկը զուր է ինձնից գանգատվում, որովհետև նրան 2 նամակ եմ գրել, երևի չի ստացել, որ անհնար է՝ ստացած կլինի. թեև երբեմն կորչում են նամակները:

Արդյոք ի՞նչ եղավ քու այստեղ գալը. ի՞նչ պատասխանեց ընկերուհիդ, թե ծանոթդ: Բոլոր սրտով կուզեի այստեղ լինելիք. այն ժամանակ Պոլիսը ինձ համար դրախտ կլիներ:

Քու ծանոթ Գրիգորիս վարդապետ Պալաքյանը եկավ էջմիածին կաթողիկոսական ընտրության² համար. հաջողեցրու, նրան տես. նրա ձեռքից բան կուգա այստեղ պաշտոն գտնելու:

Ապահարզան ստանալդ ինձ և ուրախացրեց և տխրեցրեց, բայց ավելի տխրեցրեց: Սրտանց ցանկանում եմ սակայն քեզ բախտավորություն և ամեն լավ բան, ինչ որ դու կցանկանաս:

Մեր աստղը միշտ տեսնում եմ և միշտ խոսում եմ հետը — քեզ հետ: Շատ խոստումներ է նա ինձ անում, շա՛տ երազներ է հյուսում ինձ համար, սակայն եթե իմ երազներիս մի չնչին մասը կատարվեր, ես հիմա Աստծու չափ երջանիկ կլինեի. բայց նորից քաղցր է հավատալ երազներիս և հեքիաթներին. [դրանց] գինուց զուրկ մարդը աղքատ է և մուրացկան, պետք է հարբել երազների և հեքիաթների գինիով...

Իսկ դու ինձ համար ամենաչքեղ երազն ես ու հեքիաթը. և կաս և չկաս, մոտիկ ես ինձ, շա՛տ ես մոտիկ, բայց և չափազանց շա՛տ ես հեռու՝ մեր աստղի պես հեռո՛ւ, հեռո՛ւ...

Խնդրում եմ շո՛ւտ և շա՛տ գրես: Բոլոր ընկերներին հաղորդիր բարեներս. համբույրներս բժիշկին, սանիկիս և քեզ:

Միշտ քո, միշտ քեզ սիրող Ավետիք.

24 նոյեմ<բեր> 1911

Կ. Պոլիս

118. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1912, 24 ապրիլի, Պրինկիպո¹ (Պուխ)

Իմ շա՛տ սիրելի, իմ հոգի, իմ հոգուս հոգի, անգին Վիկտորիա, անհունորեն երջանիկ եմ զգում այս վայրկյանիս, որ քեզ հետ եմ խոսում — գոնե գրով: Ստացա թանգագին նամակդ, և պատանու պես ուրախությունիցս վեր-վեր թռա. ի՞նչ է այդ. ես 40 տարեկանիս եմ մոտենում (36-37 տարեկան եմ) և այնպիսի երազական ժամեր եմ ապրում քո շնորհիվ, ասես թե 18 տարեկան տղա եմ, որ նոր եմ գրիչս թաթախում «Երգեր ու վերքեր» գրելու:

Ա՛խ, հազար անգամ ա՛խ, որ հեռացա Կովկասից². այս ի՛նչ դաժան ճակատագիր էր, որ վիճակվեց ինձ. և մինչև ե՞րբ պիտի օտար երկնքի տակ թափառեմ, ուր միակ հարազատը գլխուս վերև Մեծ արջն է, որ տարի բոլոր այս մշտագարուն երկրում շողում է գլխուս վերև և միշտ քո նվիրական անունը հնչեցնում ականջիս մեջ... Ձմեռս մի երկու ամսով Պուսից հեռու ապրեցա Իզմիթ քաղաքում (ուր գնացել էի առանձին աշխատելու և համարյա վերջացրի Ուստա Կարոն). հենց լուսամուտիցս միշտ երևում էր գիշերը [մի] մինչև շա՛տ ուշ՝ ժամը 3-ը՝ այդ Արջը, որի անունը որքան որ անբանաստեղծական է, իսկ հուշերը լիքը հոգեկան կախարդանքով...

Շա՛տ զգացմունքներ կան մեջս՝ սեր դեպի ծերունի մայրս, դեպի երեխաս, դեպի մանկությունս, դեպի հայրենի դաշտերը, և դեպի շա՛տ բաները. բայց զգացմունքս դեպի քեզ լցնում է հոգիս [մշտի] մշտնջենական հույսով, և մի գեղեցիկ, մխիթարիչ գուրգուրանքով. մի՞թե կարող

էր պատահել, որ տարիներ՝ ես համարյա անտարբեր անցնեի մոտովդ, և հանկարծ այսպիսի լուրջ հակում տածեի դեպի քեզ. զարմանալի է, իրավ, և ճակատագրական է, և նույնիսկ դժբախտ... դժբախտ եմ ասում, որովհետեւ իմ սերը, կամ լավ է ասել իմ անհասկանալի զգացմունքը դեպի քեզ, հիմնված է իմ թշվառ կնոջ գոյության վրայ... Աստված իմ, ինչո՞ւ այդ խեղճ էակը ընկավ իմ ու քո միջև, ինչի՞ դժբախտացրեց և իրեն, և մի քանիսին միաժամանակ: Ո՞վ է հալածում ինձ, ի՞նչ ճակատագիր է իշխում ինձ վրա, ի՞նչ պետք է լինի իմ վերջը... Շա՛տ եմ տանջվում, և երբեմն շա՛տ անհույս եմ տանջվում. իսկ վատն էլ այն է, որ ես միայնակ եմ տանջվում, օտա՛ր, պանդո՛ւխտ — իմ վշտի հետ; Ա՛խ, մի՞թե ես այնքան հիմար էի, որ անգիտակից կերպով խաղացի իմ սրտի հետ, իմ բախտի. — ո՞վ գիտե, գուցե հիմար էի. կամ գուցե շա՛տ միամիտ, բայց շա՛տ պատժվեցի. հիմարության համար այդչափ չափտի տանջվի մարդ, բայց ես շա՛տ եմ տանջվում... Մխիթարությունս միայն պարապմունքս է, և ապագայի հույսերը...

Ընդհատում եմ այս տխուր տողերը... Ես կպատմեմ իմ կյանքից, գիտեմ, որ հետաքրքիր ես: Սիրելիս, ես ապրում եմ Մարտի վերջերից, Մարմարյա ծովում, Իշխանաց հին պատմական կղզիներից մեկի վրա — Պրինկիպո կղզին: Պոլսից ժամ ու կես հեռու է այս կղզին, որ ուղղակի գմրուխտ է ծովի մեջ. սա ամենասիրուն կղզին է ծովում, արիստոկրատների, պրինցների, դեսպանների, իշխանների [մարմարե ապ] սքանչելի ապ<ա>րանքներով լի. խաղա՛ղ, անդորր, և շողշողուն, ալիքները միշտ գուրգուրում են կղզու չորս կողմը. կղզին ծածկված է մայրի անտառով, և հազար ու մի տեսակ ծաղիկներով, վարդերով, թզենի, դափնի, և այլն, և այլն: Իմ տունը գտնվում է [կղզի] կղզու վերև, բլրի գլխին, անտառի ափին, մեկ լուսամուտս անտառի վրա է բացվում, մեկերը՝ ծովի: Պան-

սիրոներ եմ մեկի մոտ. ունեմ փոքրիկ սենյակ, գրասեղան, դիվան... ամբողջ օրը կարդում եմ, գրում, և ծովափն ու անտառում թափառում. ընկերներ կան. ինձ պես տարագիր. Պոլիսը քաղաքական թռածների կենտրոնավայրն է հիմա. իմ ընկերներն են՝ մի ռուսական հրեա, շատ նշանավոր անձն<ավորություն>՝ մեծ գիտությամբ և անցյալով. հասարակագետ է, և թղթակից եվրոպական լրագրերի. մի վրացի, մի հայ, մի թուրք, մի ֆրանսացի... Միշտ միասին ենք լինում. խոսում ենք ամեն լեզվով, սակայն տիրող լեզուն ռուսերենն է. բոլորը գիտեն, բացի ֆրանսացուց: Նավարկում ենք, դոմինո ենք խաղում, և շաբաթը մի անգամ Պոլիս ենք գնում, քաշ գալու... Ես մի քանի ընտանիքներ ունեմ ծանոթ, տեղական բուրժուա հայեր, որ կղզումն են ապրում, երբեմն լինում եմ մոտերը: Պոլսի բուրժուաների լակոտները՝ հայ, թուրք, հույն՝ իրենց մետրեսները — սիրուհիները այստեղ են պահում. և ամեն քայլափոխի տեսնում ենք զարմանալի գեղեցկուհիներ — ֆրանսուհի, իտալուհի, հույնուհի, իսպանուհի և չերքեզ-թրքուհի. երբեմն նրանց հետևից ենք ընկնում մեր մակուկներով ծովի մեջ. սակայն այստեղ վտանգավոր են սիրային արկածները. արևելյան խանդոտ մարդիկ են:

Պարապմունքս — հոգվածներ եմ գրում թերթերի համար, պատկերներ, պատմվածքներ, թարգմանություններ: Դրամ հայթայթում եմ միայն գրելով. ո՛չ մի տեղից՝ իհարկե փող չեմ ստանում. երեխա և կին ունեմ, ինձ ի՞նչ կհասնի. սակայն այս աշխատանքից այնքան էլ գոհ չեմ, որովհետև համարյա փողի համար եմ գրում. գրիչս վաճառում եմ. առաջ ես գրում էի իմ հոգու համար, իսկ հիմա հացի համար, բայց և այնպես ազատ ժամեր եմ գտնում և իսկական գեղարվեստի համար. գրել եմ մի քանի հատ շատ լավ պատմվածքներ և ոտանավորներ. գրել եմ և մի լավ հեքիաթ, որը հիմա առանձին

[տպվում] արտատպվում է՝ քեզ կուղարկեմ. անունն է «Աղա-Նազար»: Աշխատում եմ և մի ուրիշ երկու լավ նյութերի վրա: Ուստա Կարոն վերջացած է, բայց մի 2-3 ամսվա աշխատանք է պետք, որ լեզուն ուղղեմ, հղկեմ, կոկեմ. երբ որ ձեռքս մի քիչ փող անցնի, որ մի քանի ամիս ապահով լինեմ, «Ուստա Կարոն» լույս աշխարհ կելնի: Թարգմանում եմ Համսունի «Պանը»⁴ և «Վիկտորիա» վեպերը, Թիֆլիզի հրատ. հանձնարարությամբ. բավական փող կստանամ և մի քանի ամիս ազատ կլինեմ: Հավանական է, որ գնամ ամառը մի երկու ամսով Հայաստան ճամբորդելու և նյութեր հավաքելու. դրա համար միջոց կա, բայց վախենում եմ ավազակների հարձակումներից: Չգիտեմ աշունքվանից ո՞ւր եմ լինելու. արդյոք նորից Պոլիս, թե Եվրոպա, թե Լըզերում՝ թերթի խմբագիր (ինձ գիմած են). եթե կարողացա Եվրոպա գնալ, կինս էլ կուգա անշուշտ, իսկ եթե ոչ՝ կինս Պոլիս կամ Կարին չի գա. եթե ոչ Պոլիս, Կարին, որ (Լըզերում) անպատճառ չի գա:

Ասում են՝ թե 1913 թ-ին ներումն կլինի, և կարող կլինինք վերադառնալ. օ! եթե եղավ, ի՞նչ լավ կլինի. սակայն չեմ հուսա: Հա՛, շնորհավորում եմ ձեր Լեոնի ազատվիլը. ո՞վ գիտե գուցե ես էլ կազատվեի... բայց եղածը եղած է:

Սիրելիս, ինչո՞ւ ես կարծում, թե բժիշկին ինձ համար են խուզարկել, կառավարությունը հաստատ գիտեր, որ ես հեռացել եմ, և սխալ է թե իմ գրքերը գրավում են. ես դեռ մեղադրված չեմ դատարանով, իսկ առանց դատարանի որոշման այդպես բան չի կարող լինել, թող որ իմ գրքերը ցենզուրով թույլ տված են. դուք թյուրիմացության մեջ եք, և քեզ այդպես ասողները՝ օրենքից տեղեկություն չունին: Եվ հետաքրքիր է՝ ե՞րբ է եղել այդ խուզարկությունը:

Մոտերս ստացա «Գարուն»⁵ ամսանախը № 3. ամբողջական քննադատական. այնտեղ կա և իմ մասին՝ «Դի-

մագծեր»-ի մեջ. Թուժանյան և ես: Կա և ի՛նչ. Աբովյանի մասին՝ «Հանճարեղ սիրտ», ձեռք բեր և կարդա:

Գրի՛ր քո կյանքից. ի՛նչ ես անում, ինչպե՞ս ես կառավարվում. արդյոք մորդ հետ միասին ես ապրում, ի՞նչ է անում բժիշկը. ես կարծում էի, թե նա Ալեքսանդրոպոլից հեռացած կլինի. չա՛տ էր դժգոհ. իսկ ինչպե՞ս է սանիկս. արդեն բավական մեծացած կլինի. զարմանում եմ, որ կհիշե ինձ. խեղճը ինձ «պապա» է ասում, չգիտնալով որ իմ երեխաս էլ իրեն պես անհայր է մնացել. Աստված տա, որ ես այնպիսի դրուժյան հասնեմ, որ երկուսին էլ իսկական հոր պես անխտիր աշխատեմ՝ մարդ դառնան. հին ժամանակ սանիկներին կրթում էին քավորները, կրթության հոգսը կնքահոր վրա էր — նա էլ է հայր. կնքահայր՝ քրիստոնեական — հոգեկան հայր:

Վերջացնում եմ նամակս, գիշերը ժամը 11-ից անց է. թեթև քամի կա. անտառը ղողանջում է, իսկ ծովը շառաչում. բանում եմ լուսամուտս. տեսնում եմ աստղը... արդյոք այդ ըոպեին դու ի՛նչ ես անում... Կարոտով համբուրում եմ ձեռներդ և քեզ և գլուխդ, և հոգիդ, և սանիկիս.

միշտ քո Ավետիք

24 ապրիլի, 1912

Պրինկիպո/Պոլիս

119. <ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՒՈՎՅԱՆԻՆ>

<1912, 24 ապրիլի, Պրինկիպո>¹

Իմ տունս դրանից մի քիչ վերև է. այդ ծովափի նոճիների մի շարք է — դեմի ափը ուրիշ կղզի է՝ Հալկի անունով: Թեև Պոլսից 1 ½ ժ. ճամբով հեռու ենք, բայց Պոլսի թաղ է կոչվում. անտեր Պոլիսը 20 վերստի վրա է փռված.

ամբողջ Բոսֆորի, Ոսկեղջուրի և Մարմարայի ափերին ու կղզիների մեջ: Ա. կարգով նալը՝ գնալ և դալ արժե 50 կոպեկ, կարծեմ թանգ չէ: Բ. և Գ. գնալ անկարելի է լինում. ուղղակի [չնոց] չնոց է. այնքան երթևեկություն կա ափերի, կղզիների և քաղաքի միջև:

120. <ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ>

<1912, 24 ապրիլի, Պրինկիպո>¹

Սա Բոսֆորի այն տեղն է, որտեղից երևում է Այա-Սոֆիան²: Երեք մզկիթ է երևում. միջինը, մեծ, դեղին գույնով – դա է Այա-Սոֆիան (սուրբ Սոֆիան). իսկապես գեղարվեստական մի հրաշք. արտաքինը – ոչինչ. հրաշքը ներսն է. չենքը IV դարուց է, իհարկե, գիտես: Գեղեցիկ, շատ գեղեցիկ է Պոլիսը, բայց ամսո՞ւ որ անպիտան ձեռքերի մեջն է գտնվում: Այսպիսի սքանչելի դիրքով քաղաք չեմ տեսած և չկա աշխարհի վրա, բայց մարմարների վրա շներ են ապրում:

Ես միայն թուրքին չեմ մեղադրում. հույները նույնպես վատ են. հայերը հույներից վատ են: Այստեղ հավաքված 100.000ներով եվրոպացիք նույնպես վատ են. միջազգային քաղաք, դարերի մեջ. չկա մորալ, չկա պատիվ, չկա ճշմարտություն – այլ միայն և միայն – ոսկի, հաճույք, խարդախություն, կեղծիք, և զգվելի տեսակի պոռնկություն: Պոլիսը, սկսած բյուզանդական կայսրներից – հսկա պոռնկանոց է:

<1912>¹, 8 մայիսի, Կ. Պոլիս

Սիրելի Օհաննես.

Հնորհավորում եմ ազատվելդ², և համբուրում եմ ճակատդ. ցանկանալով քեզ առողջություն և սրտիդ գյորալավ օրեր:

Նամակաբերս՝ պ. Ոսկան Մարտիկյան³, թյուրքական հայտնի պաշտոնյա է (պետական քննիչ), լավ հայ և հասարակական ազնիվ գործիչ. հիմա գնում է թյուրքիա՝ հայկական նահանգները քննություն կատարելու:

Մի քանի օր մնալու է Թիֆլիզ. խնդրում եմ ծանոթացնես շրջանիդ հետ, սիրելի Լեոյի, Շիրվանզադեի և ուրիշների հետ. Դուք ևս մոտիկ ծանոթացեք հետը. հետաքրքիր մարդ է: Խնդրեմ նույնպես մեկը [դնեն] տաք հետը՝ քաղաքը շրջելու:

Անցնելու է Երևան, էջմիածին. խորհուրդներ և հանձնարարություններ կտաք:

Խնդրեմ ցույց տվեք պարոնին հայկական հասարակական հիմնարկությունները, դպրոց, թատրոն, Բարեգործական ընկերություն:

Հուսով եմ որ հեք զլանա:

Համբուրներով և բարևներով բոլորիդ

Քո Ավետիք
մայիս 8-ին Կ. Պոլիս

Օհաննես ջան, գնացեք Օրթաճալա⁴ և մի լավ քեֆ արեք:

122. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ

1912, 8 մայիսի, Պրինկիպո

Մեծարգո մասնաժողովին.

Ստացա ապրիլի 15-ի թվակիր Ձեր գրությունը, որով Մասնաժողովը հանձնարարում է ինձ թարգմանել Կ. Համսոնի «Պանը», տպագրական թերթին 26 ընթերցման վարձատրությամբ: Երեկ ստացա «Պան»-ի գերմաներենը — Maria Von Borch-ի թարգմանությամբ, որը «Պանի» միակ իրավատեր թարգմանիչն է Գերմանիայում, հրատարակչ՝ [<]Երթյուն [>] Albert Zangen, Munchen. Թերեւս հարկավոր դա Ձեզ այս համեմատելու համար:

Շուտով կձեռնարկեմ թարգմանությունը. հույս ունեմ, որ նկատի կունենաք ինձ հաջորդ թարգմանական ձեռնարկների մեջ:

Ընդունեցեք հարգանքներս՝

Ավ. Իսահակյան
Պրինկիպո կղզի (Կ.Պոլիս)
8-ն մայիսի, 1912 թիվ

123. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1912, 28 մայիսի, Կ.Պոլիս

Սիրելի Օհաննես.

Սրանից մի 10 օր առաջ քեզ մի ապահոված նամակ էի գրել «Հորիզոնի» հասցեով: Սոֆիկը գրել էր, որ գնամ Վիեննա, ես կգնամ, ամեն բան վերջացած է. — ես սպասում եմ, որ գնալ, երբ նամակ ստացա թե՛ Օհաննեսը ասում է, որ սպասեմ, տեսնենք ի՞նչ կլինի:

Ես բնավ հույս չունիմ, թե հաջողվի արտասահման գնալս. ես հավատ չունիմ իմ աստղին և իմ բարեկամների վրա. չենդանաս, եթե ասեմ, թե չեմ հավատում և ընկերներին. տա Աստված, որ սխալ չլինիմ:

Խեղճը — Սոփիկը մեռավ սրան ու նրան դիմելով և խեղճին խաբեցին խոստումներով՝ էլ Մեսրոբ եպիսկոպոս¹, էլ Հով. Ամիրխանյան² և ուրիշները. սակայն այդ խոստումները վերջը ինձ քաղցի դուռը բերին. ես մտադիր եմ գնալ հայկական գավառները վարժապետության, ուրիշ հնար չունիմ. դիմեմ սրան-նրան փող ուղեւու — եթե դիմեմ էլ՝ չեն տա. իսկ քաղցած մնալ էլ չի կարելի. ուսուցչության գոնե ամսական մի 40 կամ 50 ռ. կտան, մի կերպ կապրիմ. թեև գավառը վտանգավոր է, բայց ճարս ի՞նչ:

Այս նամակը գրում եմ քեզ՝ քար սեղմելով սրտիս վրա՝ գրում եմ և հազիվ թե հույս ունիմ դրական խոսքի վրա, որովհետև դրա համար ես բավական փորձված եմ. սակայն իմացած եղիր բառացի իմաստով՝ որ քաղցած եմ... գրում եմ, որ հետո չասեք, թե ինչո՞ւ չգրեց, չգիտեինք...

Այստեղ բոլորովին մենակ եմ և ընկերներ չունիմ. դաշնակցական խմբակից հեռացած եմ և համարյա բոլոր կապերս խզել եմ. մնում է, որ հրապարակավ հայտնեմ և փեշերս թափ տամ դաշնակցական կոչված սրիկաներից. [և հաւանական է, որ մի օր...]

Ես չունեմ ոչ Ահարոնյանի երեսը և ո՛չ էլ նրա բարեկամները. նա ազգային մեծ գրող է. թե կուսակցությունն է նրան հոգում և թե ազգը: Ես ի՞նչ եմ որ... Եթե ես արժեք ունենայի ժողովրդի կամ ընկերների [առաջ] աչքին, այս դրության չէի մնալ. նզոված լինի հայ կյանքն ու նրա գրականությունը և նրա ամեն ինչը... ծծեցին հյուսթերս և ձգեցին փողոց:

Ես ոչ ոքին չեմ կարող խնդրել, եթե կարող ես մի բան անել, արա. եթե ոչ — Աստված հետդ: Աստված քեզ էլ բարի տա, բոլոր մարդկանց էլ:

«Մշակը», լսել եմ, որ արտատպել է ամերիկական մի հնչակյան թերթից մի նամակ³, ուր ինձ մեղադրում են բանագողության մեջ (ճիշտ քո հարցը Դրամբյանի հետ)⁴. ես պահանջել եմ⁵, որ գրածս լեգենդան «Բուդդհայի կյանքից»⁶ կողք կողքի տպեն Լազըրլըֆի լեգենդայի հետ. համեմատելու համար. կուղարկեմ թերթի մեջ տպած իմ նամակն ու երկու լեգենդները (դեռ չէ հրատարակված, սպասում եմ այսօր-էգուց) և խնդրում եմ «Հորիզոնի» մեջ հարց բարձրացնեք անաչառորեն. համեմատեք երկուսիս գրած լեգենդները. այնքան հիմար են մարդիկ և չարամիտ, որ կարծում են թե միայն մի մարդ կարող է օգտվել համաշխարհային լեգենդներից, և «Մշակն» էլ այնքան լիրբ է, որ առիթ բաց չի թողնում ինձ հարվածելու. նույնիսկ կարող եք իմ և Լազըրլըֆի գրածները միասին տպել «Հորիզոնում»⁷ և հարցը դնել հրապարակով «Մշակի» դեմ: Ս. Լազըրլըֆի⁸ լեգենդան տպված կա «Универсальная библиотека» (изд. «Польза», Антика, Москва). 275 թվի մեջ «Легенда о гнезде» (Լեգենդա բնի մասին) գրածն է, իսկ իմը կուղարկեմ. ականջի ետև մի՞ ձգիր. կամ տուր տղերքը անեն: Ես մեծ աղմուկ եմ հանել այստեղ դրա շուրջը. սարսափելի մարդիկ են այս հնչակյանները, սակայն անիծած և դաշնակցականների հերը: Սպասում եմ նամակիդ:

Համբույրներով բուրբիդ.

քո Ավետիք
28 մայիսի Կ.Պոլիս

Ես չեմ կարող իմ անունով դուրս գալ Կովկասի թերթերի մեջ. ձեր պարտքն է հանդես գալ, հանուն գրականության պաշտպանել մի գրողի դատը, որը անպաշտպան է: Զեր համար էլ լավ է մի անգամ ևս բռնել այդ լրբերի — «Մշակի»⁹ — օձիքը:

Հ. Գ.

Սոֆիկը գրել էր, թե Մոսկվա որոշել են իբրև թե ինձ ամսական 25 ռ. տալու, սակայն դրա մասին ինձ ոչ միայն չեն գրել, այլև աշխատում են որոշած հոնորարիս գինը կրճատել, նվազեցնել:

Առհասարակ վերջերս ապրուստիս բոլոր միջոցները ցամաքեցին. թերթերը չեն վճարում, կամ ամիսը մի անգամ կարող են տեղ տալ՝ դրամ չունենալու պատճառով:

Թարգմանություն միայն հիմա մի բան կա ձեռքս՝ Հրատարակչականի (Թիֆլիզի) հանձնարարած «Պան» վեպը, որը ավանս չի տալիս: Ինչո՞վ ապրել: Թյուրքիա միայն ձրի կարելի է գրել. ամեն օր երեսիցս կախ են ընկնում ձրի բան խնդրելու:

Ավ. Իս.

124. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1912>, 4 հունիսի, Կ. Պոլիս

Սիրելի Օհաննես.

Այս երրորդ նամակն է, որ ղրկում եմ քեզ: Այսօր կնոջիցս նամակ ստացա, որ դու գրել ես նրան Հ. Մել<իքյանի>¹ պատասխանը. իմ բոլոր հոռետեսությունը՝ ի կատար է ածվում. դու մեղադրում ես ինձ, որ ընկերներին չեմ գրում դրությանս մասին և չեմ դիմում հարուստներին. — դու թեև խելոք մարդ ես, սակայն ես էլ հիմար չեմ... Հարուստների մոտ միջնորդ պիտի ունենալ մի քանի կոպեկ ստանալու համար, իսկ միջնորդներ ընկերները կարող են լինել. որից ես զուրկ եմ. հույսս քո վերա է. ինձ հուսազուրկ չանես, դու և քո Աստվածը. թե չէ ես Ս. Հարությունյանի² պես գծուծներին լավ եմ ճանաչում: Հ. Մել<իքյանի> վրա

հույս չունիմ, պոռոտախոս է, և խեղճ կնոջս իզուր է ջենտլմենի հույսերով կերակրել:

Սակայն ես անպատճառ գնալու եմ արտասահման, թեկուզ քաղցած մեռնեմ. գոնե «Հորիզոնի» մեջ ինձ տեղ տվեք. ապահովեցեք մի որոշ գումարով:

Ես Ահարոնյանից և մյուսներիցդ ի՞նչ պակաս գրող եմ, որ քաղցած մնամ, մեղավոր եմ որ ձեզ նման հարուստ բարեկամներ չունեմ. իսկ ո՞ր է մնում գրչի ընկերակցությունը... Հայկական կեղծ կյանքում ճիշտ որ ամեն բան սուտ է. չարչի ազգի, չարչի գրչական-եղբայրներ:

Համբույրներով Ավ. Իսահակյան
4 հունիսի Կ. Պոլիս

125. <ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ>

1912, 12 հունիսի, Կ. Պոլիս

Գերահարգո Հայր խմբագիր
«Հանդես ամսօրյայի»¹

Ներողություն խնդրելով պատիվ ունեմ հայտնելու Ձեզ, որ թերթիդ հասցեով, Կովկասից՝ Երևանի նահանգից՝ Ղամարլու գյուղից՝ պիտի գա 50 րուբլի, հանձնելու Ավետիք Պայազատյանին². խնդրում եմ այդ գումարը, եթե գա, պահեցեք մինչև իմ Վիեննա գալը. Հայր Բառնաբասի հետ գուցե գամ, եթե ոչ, նրա հետ կարգադրություն կանեմ:

Հարգանքներով՝ Ջերդ Ավետիք Իսահակյան
Կ. Պոլիս
12 հունիսի 1912

1912, 27 հունիսի, Կ. Պոլիս

Շատ սիրելի Հայր Բառնաբաս.

Արդեն գրած էի մի քանի օր առաջ «Հանդես ամսօրյայի» խմբագրություն, որ եթե իմ հասցեով (Ավետիք Պայազատյան, Հայկ Գուսանյան անուններով) նամակներ գան, պահեցեք մինչև իմ գալս. նորից խնդրում եմ ներդրություն կրեք, ես մի քանի օրեն կմեկնիմ, և այդտեղ իմ սեփական հասցեն կունենամ:

Ընդունեցեք բարևներս և հարգանքներս՝

Ավետիք Իսահակյանց

27 հունիսի, Կ. Պոլիս

127. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿՁԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ

1912, 4 հուլիսի, Կ. Պոլիս

Մեծարգո պարոններ.

Կարդալով «Հանրային Մատենադարանի» հայտարարությունը, միտք ծագեց իմ մեջ առաջարկելու Ձեզ Անատոլ Ֆրանսի վերջին գործը՝ «Աստվածները ծարավի են»¹. իրավամբ մի հոյակապ գործ, որ մեծ աղմուկ և հիացմունք պատճառեց Եվրոպայում: Այդ երկի թարգմանություն համար թույլ եմ տալիս ինձ ներկայացնելու թյուրքահայ հայտնի վիպագիր և ստիլիստ պ. Ռուբեն Զարդարյանին², որի գրվածքները, օրինակ՝ «Ցայգալույսը»³ ծանոթ կլինի Ձեզ:

Այդ թարգմանությունը, եթե որոշեք՝ իհարկե, լինելու է թյուրքահայ բարբառով, որով և մեծ ընդունելություն

կունենա Թյուրքիո հայերի մեջ: Խնդրում եմ այս մասին մի որոշում կայացնեք և հայտնեք պ. Ռուբեն Զարդարյանին:

Ես վաղը մեկնում եմ Վիեննա, և այնտեղից պատիվ կունենամ Ձեզ հաղորդելու, թե ինչով կարող եմ մասնակցել Ձեր այդ շա՛տ օգտակար ձեռնարկին: Ավելնորդ չի լինի հայտնելու նույնպես, որ Ձեր ինձ հանձնարարած գործը՝ «Պանի» թարգմանությունը՝ վերջանալու վրա է. կուղարկեմ Վիեննայից:

Հնդունեցեք հարգանքներս և բարևներս

Ձեր Ավետիք Իսահակյան

Զարդարյանի հասցեն՝

R. Zartarian

Rue Feridie, № 66, Pera

Constantinople.

128. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՌՈՎՅԱՆԻՆ

<1912>¹, 16 հուլիսի, Վիեննա

Սիրելի Վիկտորիա.

Արդեն մի շաբաթ է, որ Վիեննա եմ, և կմնամ առայժմ. Պոլսից հոգնեցի, և շա՛տ խառն էր դրոլթյունը, զբաղվել չէր կարելի: Վիեննան հրաշալի է, և արդեն սկսել եմ պարաժմունքս. սքանչելի սենյակ ունիմ, սակայն այս 2 միլիոն բնակիչ ունեցող ծով-քաղաքում միայնակ եմ. հայեր՝ միայն վարդապետներն են: Պոլսից գրածս նամակին պատասխան չստացա: Մոտ օրերս երկար նամակ կգրեմ: Առողջությունս լավ է, տրամադրությունս՝ վատ չէ:

Համբուլյրներս պարետին², <բարևներ> քո բժիշկին:

քո՝ Ավետիք

129. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ

1912, 3 օգոստ<ոսի>, Վիեննա

Մեծարգո վարչությանը Կ<ովկասի> Հ<այոց> Հր<ատարակչական> Ընկերության.

Հուլիսի 10-ից լինելով Վիեննա Ձեր հուլիսի 4-ի թվականի նամակը (№ 275) միայն այսօր ստացա Կ. Պոլսից: Սրանով պատիվ ունեմ հայտնելու Ձեզ, որ «Պանը» թարգմանել եմ արդեն, բայց դեռ չեմ սրբագրել և արտագրել. այդ հապաղման պատճառներն էին՝ Պոլսից մեկնումիս անորոշ օրերը, և ապա Վիեննա՝ ուր բացառապես մի ամսով, պիտի զբաղվեի մի քանի պատմական-ազգագրական նյութերով. մի 10-12 օրից հետո կմեկնիմ Զվիցբերիա՝ բնակվելու և անմիջապես «Պանը» կարտագրեմ և կուղարկեմ բնագրի հետ. ամենաուշը կլինի սեպտեմբերի վերջը, այնպես որ կարող եք հայտարարել. երաշխավորում եմ թարգմանության համար:

Շնորհակալությամբ ընդունում եմ Ձեր առաջարկը աշխատակցելու «Հանր<ային> Մատենադ<արանին>» հնար եղածին չափ, որովհետև ամեն կողմերից հանձնարարումներ ունիմ աշխատակցության — այդ էլ պատճառ եղավ Զվիցբերիա բնակվելու՝ հանգիստ և անվրդով աշխատելու համար: Ընդունեցեք հարգանքներս,

Ձերդ՝ Ավ. Իսահակյան

1912, 6 օգոստոսի, Վիեննա

Սիրելի Տիգրան¹.

Գրում եմ այս նամակը. չգիտեմ ձեռքդ պիտի հասնի, թե ոչ: Ինչպես տեսնում ես, ես հիմա Վիեննա եմ. ավելի քան երկու շաբաթ է՝ այստեղ եմ:

Վերջին անգամ Պոլսից նամակ գրեցի Արշակին՝ նյութեր ուղարկելով, հետեն և «Դասընկերի»³ ուղղած երրորդ գիրքը, և հասցե տվել էի այստեղ՝ Մխիթարյանների վրա, սակայն եկա և ոչ մի նամակ չունեմ Արշակից, չգիտեմ՝ ստացել է ուղարկածներս, թե կորել է. ցավալի է՝ եթե կորած լինի. բայց չեմ կարծում, որովհետեւ ինչ որ ղրկել էի առաջ, հասել էր. միայն վերջին ամիսներս շատ խառն էր Պոլսի փոստան գնում ու գալիս. մեկ Դարդանեն էր գոց, մեկ Ռումելիի⁴ երկաթուղիներն էին բոմբերի շնորհիվ քանդվում. վերջապես դոնե մի առ ժամանակով ազատվեցի այդ դժոխսային պայմաններից, որոնք Թուրքիան են կազմում:

Ափսոս, հազար ափսոս, այդ երկիրը. այդ իրոք չքնաղ երկիրը, որ [հոգիով] հոգեվարքի մեջն է. Թյուրքիան էլ որ քանդվեց, էլ գլուխ դնելու տեղ չենք ունենա. է՛հ, մեր տերն էլ Աստված:

Առայժմ մնալու եմ Վիեննա, սակայն շատ թանգ է ապրուստը այստեղ. կարծում եմ, որ կտեղափոխվեմ Ցյուրիխ, մի փոքրիկ, հանգիստ քաղաք:

Չկարողացա Պոլսում սրտիս ուղածի պես պարապել, քաղաքական անկայուն դրությունը ազդում էր վրաս, և կամա-ակամա տարվում էի այդ կյանքով, և իմ սեփական գործերս մոռանում, կամ ավելի վերջին պլանի ձգում:

Որոշել եմ Եվրոպայում ապրել, տեսնեմ՝ ինչ կլինի վերջը. եթե հնարավոր եղավ Ռուսիա վերադառնալ՝ շա՛տ գեղեցիկ, եթե ոչ՝ մինչ այդ Թյուրքիան մի որոշ վիճակ

կընդունեն, և կարելի է հաստատ նստել այնտեղ: Ապրելու եմ գրական աշխատանքներով, չգիտեմ, սովից պիտի ազատվեմ, թե ոչ, բայց ինչ կլինի, թող լինի:

Ինչպես է գնում դասագրքի գործը, ինչ պայմաններով է տպվում. ա՛խ, հնարավոր չեղավ մի լավ զբաղվելի դասագրքով. շուրջս ժողովեցի ուրիշ դասագրքեր, բազում նյութեր, (որոնք հետս բերել եմ այստեղ) բայց չկարողացա լավ օգտվել. մի կողմից Պոլսի միջավայրը, այդ պոլիտիկոսությունը, մյուս կողմից ապրուստ ձեռք բերելու համար հազար բանի ձեռք զարկելը. թարգմանություններ, հոգվածներ, և այլն, և այլն:

Այս րուպեիս պարապում եմ թարգմանությամբ և նույնիսկ ժամանակ չունիմ հետաքրքիր գրքեր կարդալու, որ վխտում են շուրջս: Էլ չեմ խոսում իմ սեփական գրություններիս մասին:

Նամակս ստանալուն պես պատասխան գրիր, տեսնենք ինչ ենք անում:

Համբույրներով Ձեր՝ Ավ. Իսահակյան

Հասցես. Австрия, Vien.

Redaction de la Revue «Handes Amsoria».

VII /2 Mechitharisten gasse⁵ № 4

Հանձնել Ավ. Պայազատյանին:

131. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ

<1912, 2 սեպտեմբերի>¹, Ցյուրիխ

Սիրելի Հայր Սուրբ, ողջ և առողջ հասա Ցյուրիխ. տեսա և միշտ տեսնում եմ Սիմեոն Հակոբյանին. ասի գրքերի մասին, ասավ թե կամ շուտով կուղարկե, կամ Ռուսիա վերադառնալուս հետը կբերե:

Խնդրում եմ իմ հասցեով եկած նամակները ուղարկեք
Ցյուրիխ Post-Restante², իսկ եթե դրամ գա, կտեղափոխեք
Zurich, Cullmannstrasse № 26, apt. II, Avetis Bayezid³: Նե-
րողություն եմ խնդրում, որ Ձեզ անհանգստացնում եմ:

Խորին հարգանքներով և բարեկներով՝

Ձեր Ավ. Իսահակյան

132. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

1912, 4 սեպտեմբեր<երի>, Ցյուրիխ

Մեծարգո պարոններ.

Ուղարկում եմ այս գրությունը «Հանր<ային> Մատե-
նադարանի» համար, հաջորդ. անդամին, եթե ժամանակ
ունեցա, կուղարկեմ ընդարձակ մի բան:

Առայժմ, եթե ինձ գրելու լինեք, գրեցեք հետեյալ
հասցեով. Zurich, poste Restante, Avetis Bayazidian.

Անշուշտ կղրկեք «Հանր. Մատենադարանի» ինձ:

Խորին հարգանքներով՝

Ավ. Իսահակյան

133. ՍԻՄԵՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ

<1912>¹, 19 հոկտեմբերի, Ցյուրիխ

Սիրելի Սիմեոն², ջանիկս, հեռավոր բալիկս, չգիտեմ էլ
ինչ խոսքերով սկսեմ, որ բարկությունդ, արդար բարկու-
թյունդ առած լինեմ. գիտեմ, որ կատաղած կլինես վրաս,
հայհոյած, ապա խաչ քաշած վրաս. իրավունք ունես. ուղ-
ղակի սևերես եմ քո առջև. և միայն մի բան ունեմ ինձ ար-

դարացնելու — սիրտս, մոռնտուիկ սիրտս իսկի տեղը չէ, որ մարդավարի, հայ քրիստոնեի վայել վարվեմ ընկերներիս հետ:

Սրանից երկու օր առաջ պատահական կերպով Պոլսից ստացա նամակ և զգացի, որ պետք է իսկույն գրեմ քեզ-այնինչ ամեն օր ուզում էի գրել. և սրանով ազնիվ (հա-նաք չիմանաս) խոսք եմ տալիս, որ նամակներիդ անմի-ջապես պատասխանեմ: Հոգիս, չիմանաս, թե Պոլսից փա-խել եմ, ոչ, ես դուրս եմ եկել Պոլսից Հուլիսի 5-6-ին, ինձ-նից հետո իթթիհատի նավը ծակվեց, իսկ կռիվը³ — երեկ էր, որ սկսվեց: Եկել եմ Յյուրիի մի նպատակով. մի քիչ լավ պարապվեմ, մի քիչ մանկավարժական դասեր լսեմ... և վերադառնամ ամառը նորից... Բայց թե ամառը ի՞նչ պիտի լինի Թյուրքիան, հնար կլինի՞ դառնալու, թե այլ բան — չգիտեմ. ո՞վ գիտե, գուցե և Ռուսիա դառնանք. ի՞նչ իմանաս, անակնկալներով հղի է ժամանակս. գուցե ուսը կռվի բռնվի. մնացածը հասկընալի:

Էլ չգիտեմ ինչ ասեմ. մոտիկ ապագան շատ բան կպարզե. իսկ ծաղրելին այն է, որ մեզ պես խեղճ մարդ-կանց բախտը կախված է մեծ ճակատագրերի հետ:

Ինչո՞վ եմ ապրում՝ կմտածես. թարգմանություններ եմ անում, գրում, ճղում, և մեկ-մեկ էլ տնից փող եմ ստա-նում. կաշիս քաշ կտամ. Յյուրիիսը թանգ քաղաք չէ. Պոլ-սից շատ էժան է. և գոհ եմ, որ հեռացել եմ Պոլսից:

Դու ի՞նչ ես անում. գոհ չես, անշուշտ, բայց ապրում ես հույսերով. լավն էլ այդ է. ապրիր, տեսնենք, մի բան կլինի: Խոստացա թերթիդ⁴ նյութ ղրկել և ոչինչ չարի. խոստացա արձակ գրվածներս ղրկել. և ինչքան անպիտան եղա, որ այդ էլ չարի. հիմա ժամանակ ունեմ մի քիչ, և տրամա-դրություն էլ ունեմ մի քիչ. եթե ուշ չէ, հարմար ես դա-տում, գրի՞ր ղրկեմ արձակներս (գոնե մի մասը) մի հատոր դուրս բերես (120-140 երեսնոց), եթե հարմար չէ, չանենք, չնեղվես. ինձ պատժելու համար լավ կլինի:

Մի քանի նոր բաներ գրել էի, ղրկեցի «Հորիզոնին»⁵. ուզեցա, որ Կովկասը կարդա և ինձ չմոռանա, մեկ-մեկ ա-նունս տան, այդ էլ մխիթարական է:

Հիմա ձեռքս է, թարգմանում եմ Կ. Համսունի «Պանը». շուտով կվերջացնեմ, տպելու է Թիֆլիսի Հ. Հրատարակ. Ընկերությունը. նա է հանձնարարել:

Գրիր ինչ ես անում, օրերդ, տրամադրություններդ ինչ-պես են. իսկի գնացիր թափառելու, քաղաքներ, Նիակարան տեսա՞ր թե ոչ: Ընկերներ ունե՞ս. շրջան. և այլն: Կովկասի հետ հարաբերություն ունե՞ս: Լավ կանես, որ թերթ ղրկես ինձ, մի-մի կկարդամ: Հա, կարդացի՞ր «Գարուն» Ալմանա-խը. Գ. գիրքը ամբողջապես քննական: Ի՞նչ է կարծիքդ: Այս նամակս էլ կհանձնես ընկեր Շ<ահան> Ն<աթալի>-ին⁶:

Կբարևես ընկերներին՝ որոնց չեմ ճանաչում, բայց մեր ընկերներն են — եղբարք ի Դաշնակցություն:

Սպասեմ նամակիդ. վրեժ չհանես. թե չէ տմարդու-թյուն կլինի:

Համբուրներով, կարոտով և բարևներով՝

Ավետիք Իսահակյան

134. ՄԻՄՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ

<1912>¹, 26 հոկտեմբերի, Ցյուրիխ

Սիրելի Սիմեոն,

Պատահամա՞ր տեսա, որ քեզ գրած նամակս թողել եմ, և տեղը ուրիշ նամակ եմ ղրկել, որը ուրիշի համար էի գրել. միտքս ցրված է, բալամ, իսկ քեզ գրածը մնացել էր թղթերիս մեջ: Ներող եղիր, շատ կզարմանաս, անշուշտ:

Այդ քեզ ղրկած նամակիցս չեզրակացնես, թե Թյուր-քիային սիրում եմ, ոչ. մեր Ռուսահայերի քայլը դուրըս չի գալիս. բողի պես ընկնում ենք նրա գիրկը — Ռուսիա — և

մեր նախկին կոմիտեի անդամները խնդրում են Կաթողիկոսին, էջմիածին, Վանք, եկեղեցի մեյտան բերում, և լիրք ցարի ոտքերն են համբուրում, որ գա և մեր նահատակների արյունի վրայով անցկացնի իր զազախները, մեզ տիրե. գնում է Հայաստան, թող գնա, ինչո՞ւ պիտի մենք միջնորդենք ու պաղատենք: Եվ ո՞վ ասաց, թե Հայոց հարցը քնած է, մեռած է. քանի թյուրքիան ջախջախվի, այնքան լավ, մենք կուժովնանք, ժամանակի մեջ մի բան ձեռք կբերենք. իսկ ի՞նչ ապագա ունենք Ռուսիայում... դրա համար էլ գրել եմ շատերին՝ որ չտարվեն այդ մշակական ոռոսասիրությամբ և հայ ժողովրդին չձգեն ավանտյուրայի մեջ. և մեկ էլ այդ ով է ոռուին թողնողը, որ Հայաստանը տիրե. թյուրքիայի բաժանման օրը հո չի եկել. իսկ ոռուը կխաբե և ջարդ կսարքե Հայաստանում. և չի էլ գա տիրե: Մի խոսքով, այդ նամակս պատռիր:

Համբուլյրներով՝ Ավետիք

135. ՍԻՄԵՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ

1912, 4 նոյեմբերի, Ցյուրիխ

Սիրելի Սիմեոն,

Տեսար թյուրքիո գլխին ինչ պայթեց. կործանվեց, գնաց. խայտառակվեց¹: Այժմ էլ չկա թուրքիա, այլ Մարոքի, Պարսկաստանի նման մի երկիր: Խնդիրը մեր դրությունն է — հայերիս: Մակեդոնացի, բուլղար, հույն, սերբ և ալբան կազատվեն, և մնում ենք մենք, երևի, ամբողջ ուժով թուրքը մեր վրա է ընկնելու...

Նամակ գրել եմ քեզ, սակայն սրանով նոր հասցե եմ տալիս, մշտական և ապահով:

Համբուլյրներով քո՝ Ավետիք Իսահակյան
4 նոյեմբեր, Ցյուրիխ, 1912

136. ՍԻՄԵՈՆ <ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ>

1913, 5 հունվ<արի>, Ժնև

Սիրելի Սիմեոն¹,

եթե մեկն ասի՝ թե ժամանակ չունեի նամակ գրելու՝ չհավատաս. բայց որ ասի՝ թե տրամադրություն չունեի՝ հավատացիր. հիմա իմն է: Ես չկարողացա ինձ միշտ տրամադրված պահել առհասարակ. չնչին բանը օրերով փչացնում է տրամադրությունս: Եվ ձեռքս բանի չի գնում: Մախլաս:

Իմացած եղիր, որ ես հիմա Ժընև եմ. կինս եկավ երեխայիս հետ. հարմար չէր Յյուրիի մնալը, եկանք այստեղ. մի ամիս կա որ այստեղ ենք: Սկսել եմ ֆրանսերեն սովորել, տեսնենք այս հասակում ի՞նչ դուրս կգա: Պարավունքներս կամաց-կամաց գնում են. առանձնապես բան չեմ շինում. թե ընտանիքը և թե լրագիրները շատ ժամանակ են խլում. հայկական հարցը զարթնել է. ո՞վ կարող է ուրիշ բաներով զբաղվել. ես հույսեր ունեմ. ինչո՞ւ, ի՞նչ հիման վրա — չեմ կարող ասել. միայն հույս ունեմ: Այ թե մի բան լիներ. ինչ լավ կլիներ: Նամակ կուղղես ինձ «Դրոշակի» հասցեով: Մի ուրախ լուր. օր. Կատյա Կարակաշյանը (որ դու հերու ասիր թե մեռել է), ողջ և առողջ է, Լոզանում սովորում է: Լոզան է և Խլեբնիկյանը իր կնոջ հետ («Նոր կյանքի» խմբագիր):

Ստացել եմ և «Հայրենիքի» թվերդ և «Սասունի» օգտ.ինը²:

Համբուլներով և բարևներով

Ավետիք Իսահակյան
5 հունվ<արի> 1913, Ժընև

<1913>¹, 23 ապրիլի, Ժնև

Սիրելի Սիմեոն,

Հազար ներողություն, որ մինչև այժմ քեզ նամակ չգրեցի, և բան չղրկեցի. պատճառը՝ նզովված տրամադրությունս է, դրամական դրությունս է. հետո՝ բնավորությունս էլ, գիտես էլի, թույլ տեսականներից է, քար ու կիր չէ հիմքս. բայց ես մեղավոր չեմ. այդպես եմ ծնված, և հանգամանքներն էլ այնպես եկան, շարվեցին, որ պակասը լրացրին:

Ասում ես ամնիստիա.— Ռուսիայից լավ բան մի սպասիր. այդ թանձր խավարի մազուլթե ծովից. անվերադարձ է մեր ճանապարհը. գլուխդ կախիր ապրիր, և գերեզմանիդ տեղը որոշիր մի տեղ:

Ի՞նչ ես մտադրում անել. ո՞ւր պետք է մնաս հաջորդ տարին, կարծեմ որոշել էիր միայն երկու տարի մնալ այդ դուլարների աշխարհում: Իսկ ես չգիտեմ ինչ պիտի անեմ. ուր գնամ, ուր մնամ: Պոլսից զահլես գնաց, իսկ Կարին, Տրապիզոն — մի՞թե կարելի է...

Պարապմունքներս շատ վատ են գնում. սիրտս կոտրված է, մյուս կողմից էլ ընտանիքս շատ է խանգարում. համբերենք տեսնենք ինչ կլինի:

Սիրելիս, ուղարկում եմ այս 6 կտոր բանը². որոնք որ սրանցից հարմար ես դասում, դիր «Սանասարյան»ի թիվում, իսկ մնացածները գետեղիր «Հայրենիք»ի սովորական թվերում. ավելի լավերը չունես: Սրանից հետո առանց այլևայլի միշտ կուղարկեմ նյութեր՝ ինչ որ պատահի:

Հետո մի բան, արդյո՞ք չես կարող մի 100 ֆրանկ ավանս ուղարկել՝ ի հաշիվ ապագա հոնորարի. չհաշված «Սանասարյան»ի թիվինը անշուշտ: Եթե ուղարկես, շուտ

ուղարկիր, և այն էլ «Դրոշակի» հասցեով, հայերեն մակագրությամբ ինձ հանձնելու. ես մտադիր եմ մոտ օրերս գյուղ տեղափոխվել ավելի լավ պարապելու համար:

Ձեռքիս տակը շատ բաներ ունեմ, բայց մշակելու կարիք կա. իսկ ժամանակ թեև շատ ունեմ, բայց հոգեկան և դրամական աններդաշնակության շնորհիվ տարիներս անցնում եմ անպետք, անօգուտ. իմացած եղիր, որ այդպես է հայ համարյա ամեն մի գրողի դրությունը: Եկ ու մի նշովիր այսպիսի կյանքն ու ազգը. առանց շաբլոնի խոսք ասելու — մենք նահատակներ ենք. անցյալները Վիեննայում, ճաշարանում պատահաբար խոսակցություն բացի մի մարդու հետ, դուրս եկավ մի սերբիացի կոչիկի վաճառական, որ եկել էր Վիեննա գնումներ անելու, երբ իմացավ որ հայ գրող եմ, նա բաժակը վերցրեց և ասաց — ուրեմն գործ ունեմ մի իսկական նահատակի հետ. որովհետև փոքր ազգի գրողները այդպես են...

Մի կոչիկի վաճառական հասկանում է այս, բայց մեր հայ ինտելիգենցիան, չկարծեմ թե, հասկանա: Վերջապես:

Ամեն կողմից վատ ենք — անձնական վիճակ, ազգային վիճակ. դեհ, քար եղիր, որ դիմանաս, և գրես, և ոգևորես... Անմիտ խոսքեր: Եվ մեզ վիճակվեց այդ ծանր խաչը, որի տակ կքեցին Մ. Նալպանտյանի պես հոգիները (ես ասում եմ մի հիշողության առթիվ. երբ նա գրիչը հանդիսավոր կերպով կոտրել է, այլևս չգրելու համար...):

Ձերմ համբույրներ քեզ և բոլոր լավ ընկերներին:

Քո՝ Ավետիք

<1913>, 23 ապրիլի, ժընև

Սիրելի Գարեգին.

Նամակդ ստացել եմ, շա՛տ վաղուց է. սակայն օրեցօր էի ձգում պատասխանելը. մեկ էլ որ տրամադրություն չունեի. քեֆս շա՛տ կոտրված է. *en fin*¹.

Քո քեֆդ լավ կլինի, անշո՛ւշտ, ազա՛տ, շրջում ես սիրուն քաղաքները, ընտանեկան հոգս չունիս. քո հոգսն էլ երևի «Գեղարվեստն»² է, որի համար էլ երևի քունդ կտրել ես. իսկ ինձ համար հայ գրականությունը — թքել եմ վրան. բան ունիս — բան ասա:

«Ուստա Կարոն»... համարյա անմշակ ընկած է պորտֆելիս մեջ. և չեմ ձեռք զարկում մշակելու. ո՞ւմ համար, ինչո՞ւ համար գրեմ. — հայ հասարակության համար, որը կարիք չի զգում գրականության, փառքի համար — այդ ինձ երբեք չի հետաքրքրել. ուրեմն գրել խմբագիրների համար. — դրա համար էլ այնքան հիմար չեմ:

Հիմա դառնանք քեզ, սիրելի՛ս, հին ընկերս, համահարիս³. գրում ես, որ «Գեղարվեստին» նյութ տամ. ամեն մի խմբագրի տենչանքն է այդ, իր ձեռնարկը շքեղ դուրս բերել, բայց գրողին — ի՞նչ. չէ՞ որ գրողը ավելի իրավունք ունի, քան խմբագիրը. և եթե դու այնքան միջոց ունիս, որ Եվրոպան ոտաց տակ ես տալիս⁴, մի՞թե այնքան փափկանկատություն չունիս (չեմ կարծում), որ մի գրողի դիմել — հանուն ինչ-որ պատվի ու փառքի — որ նստի աշխատի օդ կուլ տալով:

Իմացած եղիր, որ այլևս ոչ մի տող չեմ տա ձրի. այդ ավելի քան վիրավորական է. օրինակ «Հորիզոնում» նստած են անգրագետ մարդիկ և ամսական 100 ռուբլի են ստանում և դիմում են մեզ՝ փախստականներին, համարյա ձրի աշխատել հանուն ժողովրդի. խնդրեմ մեզ դասեր չտան:

Եվ եթե դու ուզում ես ինձնից նյութ, ուղարկի՛ր ավանս, ինչքան ուզում ես, և նրա համեմատ կստանաս. «Գեղարվեստիդ» ընդարձակ երեսը հաղիվ 2 բուբլիով լցվի. այդ հաշվով ավանս ուղարկի՛ր, և ես էլ կուղարկեմ ուզածդ նյութը:

Մենք ողջ և առողջ ենք. երեխաս լավ է, մեծանում է. կինս էլ լավ է. մի կերպ քաշ ենք գալիս. ոչինչ չեմ անում, միայն ֆրանսերեն եմ սովորում:

Բարեիր, խնդրեմ, հայր Երեմյանին⁵, և ներողություն խնդրիր, որ նրա գիրքը ստացել եմ, բայց բան չեմ գրել. տրամադրություն չունեի: Դու ի՞նչպես ես, ինչպես են գնում գործերդ. մայրիկիդ առողջությունը ինչպես է, եղբայրներդ ուր են, Պարույրից ի՞նչ դուրս եկավ. կարծեմ — կարիերիստ:

Համբույրներով՝ քո Ավետիք

Հասցես. Geneve

«Դրոշակի» խմբագրություն՝

Avedis Bayazid

Շնորհավոր Ձատիկդ:

139. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

1913, 30 ապրիլի, Ժնև

Շատ սիրելի բանաստեղծ

Հովհան<նես> Հովհաննիսյանին

Այս հանդիսավոր օրը¹, որ հայ հասարակության գիտակից մասը գալիս է Քո վաղաժամ ճերմակած գլուխը պսակելու, — ես հեռվից հեռու գլուխ եմ խոնարհում ուսուցչիս և ընկերիս առաջ՝ հայտնելով այն խորին

սերն ու հարգանքը, որ անթառամ ունեցել եմ սրտիս մեջ՝ սկսած այն օրից, երբ Քեզ տեսա առաջին անգամները:

Առաջին անգամ ես Քեզ տեսա, երբ պատանի էի և՛ աշակերտեցի Քեզ Գևորգյան ճեմարանում: Այն ժամանակ դու պայծառ երիտասարդ էիր՝ բանաստեղծական ցողով ու շաղով վառ, այն ժամանակ ես առաջին անգամ խմեցի բանաստեղծության նոր, իսկական աղբյուրից, որովհետև դու ինքդ էիր ոսկեղեն աղբյուրը, որ կարկաչում էիր հայոց հին և նոր երգերի սահմանագծում: Ձանձրացնելու չափ շատ է ասված, որ հայ գրողը նահատակ է. սակայն նահատակ է ո՛չ միայն տնտեսապես, այլև այն, որ նա չի կարդացվում, անհայտ ու մոռացված է մնում և նույնիսկ արհամարհված, որովհետև հայ մասսան ցավալիորեն տգետ է, իսկ գլուխը օտարացած, այլասերված: Եվ ուրեմն որքան մեծ սեր պետք է ունենալ դեպի մայրենի խոսքը, որ երեսուն տարի շարունակ բարբառել է անապատի մեջ:

Եվ քո կերտվածները, քանակով քիչ, իսկ որակով սքանչելի և անգնահատելի, իբրև իսկական գոհարներ, կշողան ու գերագույն հրճվանքով կլցնեն ընտիր հոգիները այնքան ժամանակ, որքան ժամանակ Արազը կուգա լափին տալով, և Ալագյազ բարձր սարին ձյուն կկիտվի կատարին, և հայ խոսքը կհնչե Ազատ Մասիսն ի վեր...

Հոգով ու սրտով մասնակցում եմ Քո տոնին, բոլորի հետ միասին բարձրացնում եմ գավաթը և ջերմ-ջերմ համբուրելով Քեզ, իմ շատ սիրելի ուսուցիչ և ընկեր, մաղթում եմ առողջություն, ուրախություն և երկար կյանք:

Միշտ քո՝ Ավետիք Իսահակյան

<1913>, 30 մայիսի, Կոլլոնժ

Սիրելի Գարեգին.

վաղուց է ստացել եմ ուղարկածդ 40 ֆր. գլուխս շա՛տ խառն էր, և պատասխանը օրեցօր էի ձգում, պատճառն էլ խառնվելու այն էր, որ ընկել էի գյուղերը, ամառանոց էի փնտրում. վերջապես գտանք և տեղավորվեցինք. նոր եմ տեղափոխվել ու սարքվել. երկուշաբթի օրվանից սկսում եմ պարապմունքներս:

Նամակիդ կետերին չեմ պատասխանում, որովհետև երկար ու բարակ բան կլինի. մոխիր ցանենք դրանց վրա. թո՛ղ մնա:

«Ուստա Կարոն» երկուշաբթի օրվանից սկսում եմ ամբողջը նորից գրել, մշակել, և չգիտեմ — քեզ երբ հարկավոր կլինի, որ մի գլուխ, մի լավ գլուխ հասցնեմ. ուզում ես շուտով գրիր, հենց ամենից առաջ այդ գլուխը պատրաստեմ: Շատ ծանր աշխատանք է այդ Ուստա Կարոն. 500 երես նորից գրել, անթիվ նյութերս նորից քրքրել, տող-տող սրբագրել, ուղղել, հղկել, մշակել:

Ես վերջերս այն մտքին եմ հասել, որ քիչ գործ տալ, բայց անթերի գործ տալ. այդ տեսակետով «Աբուլ-Մահարին» խիստ մշակման ու կրճատման եմ ենթարկել. նույնը և բոլոր մյուս գրվածքներս, նույնիսկ ոտանավորներս: Կլասիկ բան պետք է գրել, թե չէ ներկա գրականությունը միայն շանտաժ է:

Հետո գրիր — քանի երես կարող ես ինձ տալ. դա շա՛տ կարևոր է. ըստ այնմ պիտի վարվիմ. մաքսիմում և մինիմում չափը — երեսների:

Ես առայժմ լավ եմ. տրամադրությունս լավ չէ, բայց ուժերս հավաքում եմ՝ չընկճվելու համար:

Դու մինչև ե՞րբ ես մնալու, և ապա ո՞ւր ես գնալու:

Ի՞նչ նորություններ ունիս. ինչպե՞ս են գնում գործերդ. «Գեղարվեստի» գործն ի՞նչ վիճակի է. լավ նյութեր ունի՞ս. ո՞վ կան գրողներից՝ հին գրողներից՝ Թումանյան, Վ. Տերյան, Դ. Դեմիրճյան կան թե ոչ:

Լուսանկարս էիր ուզել — մոտս չկա. իսկ նկարվել, առայժմ տրամադիր չեմ:

Բարևներ տիկնոջիցս և իմ կողմից:

Քո՝ Ավետիք

Հասցես. France,
Collonges sous Salive
(Haute Savoie)
Avedis Bayazid

30 մայիսի Կոլլոնժ

141. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ

<1913>¹, 4 հունիսի, Կոլլոնժ²

Շա՛տ սիրելի Հայր Բառնաբաս,

Ամբողջ 10 ամիս լռելուց հետո Ձեզ այս երկու տողն եմ գրում, որովհետև ինչպես ասում են «կամ աղն է պակաս լինում, կամ մաղը» որ դիմում ենք. խնդրեմ ներողամիտ եղեք: Ձեր մո՛տ թողած գրքերիցս, խնդրում եմ, հանեք Վահան Տերյանի «Բանաստեղծությունները»³ և ուղարկեք. մի բանի համար հանկարծ շա՛տ կարևոր եղավ: Ես ողջ և առողջ եմ. ընդունեցեք ջերմ բարևներս Ձեզ և ծանոթ հայր սուրբերին:

Հարգանքներով՝ Ձերդ

Ավետիք Իսահակյան

Հասցես՝ Geneve, Redact. «Droschak».

Aven. Beau-Sejour № 3

Հանձնել Ա. Իս.

142. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

<1913>¹, 23 հունիսի, Կոլլոնժ

Սիրելի Գարեգին.

մի քանի օր առաջ ուղարկեցի մի գլուխ «Ուստա Կարոյից»²: Ավելի հարմարը չկարողացա ընտրել, որովհետև մյուսները — մի քանիսը երկար էին, մի քանիսը՝ կապված ուրիշների հետ, մի քանիսն էլ՝ անհամապատասխան հ<այր> Երեմյանի պահանջներին: Իսկ այս գլուխը ինքնամփոփ մի բան է, մյուսների հետ կապ չունի, մի որոշ բան է ինքնին, և կարծում եմ՝ լավն էլ է: Մի ճաշակ կտա վեպիս, որ աստված գիտե երբ պատրաստ կլինի, քանի որ հանգամանքներս չեն ներում ամբողջապես դրան նվիրվել:

Ոտանավորներ ներկայումս չունեմ ձեռքիս տակ. մի քանի հատ կային, ուղարկեցի «Նոր-հոսանքին»³, — «Հայրենիքին»⁴, — «Ազատամարտին»:

Գրիր, թե ստացա՞ր, և ի՞նչ կարծիք ես հայտնում: Ինչպե՞ս են գործերդ. ե՞րբ ես գալու մեր կողմերը: Մենք ողջ և առողջ ենք, քաջքշվում ենք. բարեկներ հ. Երեմյանին և ծանոթ հայր-սուրբերին:

Համբույրներով քո՝ Ավետիք
23 հունիսի Կոլլոնժ

143. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

1913, 25 հունիսի, Կոլլոնժ

Սիրելիք, վաղուց է ստացել էի նամակներդ, բայց սպասում էի և՛ փողի գալուն, որ միանգամից պատասխա-

ների. երեկ ստացա թե՛ Մկրտչից և թե՛ Գինովաբերից փողը. շնորհակալություններս:

Ամենից առաջ մենք շատ լավ ենք, մանավանդ Վիգենը, որ արդեն կատարյալ մարդ է դարձել, խելքով, սուր տղա է, բայց շատ չարն է. Ֆրանսերեն հասկանում և խոսում է. շատ անգամ նրան չենք հասկանում, մեզնից լավ է խոսում, որովհետև ամբողջ օրը Ֆրանսիացի երեխաների հետ է: Հաճախ հիշում է Ապլային, Աքային, Գինովաբերին, Միսակին և Կոլային. մյուսներին մոռացել է. ձեզ էլ, որ հիշում է՝ ձեր տնազն է անում, բայց որ պատկերները ցույց ենք տալիս — անունները տալիս է համարյա բոլորի:

Չգիտեմ ձեր ականջին էլ հասել է, թե ոչ, բայց ինձ չարունակ գրում են արտասահմանի ընկերները, թե Պետերբուրգում լուրջ խոսում են, որ մեր գործը պետք է վերջացնեն և մեզ բոլորիս պիտի ներեն. հավանական է թվում, բայց իմ հավատս չի գալիս. տեսնենք ի՞նչ դուրս կգա. այսքան խոսքերի տակը երևի մի բան կա: Գլխավորը ողջ մնալն է. ողջ մնանք, իրար կտեսնենք, ամեն բան լավ կլինի:

Հա՛, Վիգիի պատկերն էիք ուզել. անպատճառ կնկարենք և կուղարկենք:

Արսեն քեռուն նամակ գրեցի անցյալները. 30 ռուբ. ուղարկել էր, բայց նամակ չէր ուղարկել, որ իմանայինք, թե որտեղի՞ց էր:

Վիգիի ամսական 15 <ռ.> ստացել ենք մինչև հունիսի վերջը, լրիվ: Առայժմ մի 2 ամսվա փող ունենք:

Թարգմանությանս 10 գիրքը ծախել պետք է, մի 2 օրինակ պահեցեք, մյուսները ցրեք երեխաների մեջ. լավ գիրք է, թող կարդան:

Կարոտագին համբույրներս և բարևներս Ապլային, Աքային, իրիցկնկան, Փեփրոնին և բոլորիդ:

Ավետիք

144. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ

<1913>¹, 3 հուլիսի, Կոլլոնժ

Սրբելի Հայր Սուրբ,

Շնորհակալությամբ ստացել եմ ուղարկածդ գիրքը²:

Ձեզ արդեն բավական նեղություն պատճառեցի. խնդրում եմ, եթե «Դրոշակի» հրատարակություններից պակաս ունիք, գրեցեք ուղարկեմ:

Ես ողջ և առողջ եմ, հույս ունիմ, որ դուք ևս առողջ եք: Ձեր միաբան<ության> եղբայրները ևս աշխատում են հայկական հարցի համար, բայց ինձ թվում է, որ Անգլիան այս անգամ էլ փակել <է> դժոխքի ելքը հայերիս համար:

Ջերմաջերմ բարևներ և հարգանքներս ծանոթ հայր-սուրբերին:

Մնամ Ձեր՝ Ավ. Իսահակյան

145. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ

1913, 11 հուլիսի, Կոլլոնժ

Հարգելի պարոններ.

Շնորհակալությամբ ստացել եմ «Պանի» հոնորարը լրիվ, սակայն գոնե մի նամակ չգրեցիք թարգմանության մասին:

Գրել էի նույնպես, որ նոր թարգմանական գործեր հանձնարարեք ինձ թարգմանելու, դրան էլ չպատասխանեցիք. չգիտեմ, ինչ անեմ, որ հարկ համարեք պատասխանելու. անշուշտ կարող էիք մի երկու տող գրել:

Ուրիշ բան չեմ կարող ենթադրել — միայն ծուլություն:

Սրանով առաջարկում եմ հարգելի ընկերությանդ հետևյալը.—

Բյուրգերի՝ «Բարոն Մյունխհաուզենի արկածները»¹. գերմաներենից. համաշխարհային հռչակ ունի, իբրև հանճարեղ գործ փոքրերի և մեծերի համար, կլինի մոտ 200 երես:

Անդերսենի² հեքիաթները ամբողջ. գերմաներենից, նույնպես կլինի մոտ 6-700 երես:

Սերվանտեսի. «Դոն-Քիշոտը Լամանչեցի». ֆրանսերենից. մոտ 8-900 երես:

Այս երեք գործերն էլ մշտական արժեք կունենան հայ գրականության մեջ, Հ. Հ. Ընկերությանը, խոսք չկա, որ պատիվ կբերեն:

Եթե սրանցից մեկնումեկի վրա գոնե առայժմ համաձայնություն կարողանաք կայացնել, խնդրում եմ, ինձ անմիջապես հայտնեք, որ ձեռնարկեմ գործին: Պայմանների մասին էլ, հարկավ, կգրեք, սակայն այդ երկրորդականն է:

Եթե վերջին երկուսը կախված է նյութական, համեմատաբար մեծ գումարի հետ, առաջինը, «Մյունխհաուզենը», ընկերության սովորական գրքերի շարքիցն է:

Հարգանքներով և բարևներով,

Ձեր՝ Ավետիք Իսահակյան
Կոլլոնժ (Ֆրանսիա)
11 հուլիսի 1913

Մինչև Սեպտեմբերի վերջը հասցես այս է.

Франци

Collonges s/Saleve (Haute Savoie)

Av. Issahakian

146. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

<1913>¹, 15 հունիսի, Կոլլոնոժ

Սիրելի Գարեգին, նամակդ ստացել եմ. ես դեռ սեպտեմբերի վերջը այս գյուղում կլինեմ. այնպես որ գալու լինիս, կհայտնես վաղօրոք:

«Աբու-Մահարին» ուզել էիր, սակայն մոտոս համարյա ոչ մի օրինակ չկա, միայն մի հատ ունիմ, նա էլ ձեռքիս տակն է, սրբազրում եմ. եթե հայր Սուրբը ուզում է թարգմանել, Պոլսից իմ անունով թող մի հատ բերել տա «Արծիվ» գրավաճառից. իսկ եթե ուզում է սպասել՝ ես բերել տամ, սակայն, իմ զահլես դնում է այդ գրավաճառին նամակ գրել. խուով եմ հետները. ինչպես բոլոր տեղի գրավաճառները, նույնպես այնտեղիներն էլ շատ վատ մարդիկ են: Մի՞թե վանքի գրադարանը չունի. կարծեմ հայր Երեմյանը² պիտի ունենա: Բարևներ և համբույրներ:

Քո Ավետիք

147. ԻՍԱՀԱԿ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

<1913>, 29 հունիսի, Կոլլոնոժ

Սիրելի Միսակ,

Ստացել ենք իր ժամանակին նամակդ, և «Պանը»¹. Երևի հիմա գյուղ գնացած կլինեք. Մտրտչից² վաղուց է նամակ չունեմ, քեռանց Արսենին³ նամակ էի գրել, բայց պատասխան չունեցա, նորից գրեցի. այն պարոններից փող չեմ ստանում, գրությունս անորոշ է, գոնե եթե մերժեն, գլխիս ճարը կտեսնեմ, ընտանիքս կթողնեմ ժընև, ես կերթամ Թուրքիա կամ Եգիպտոս վարժապետության. տեսնենք ի՞նչ կլինի:

Կայսեր խնդիրք⁴ տալուց ոչ մի օգուտ դուրս չի գա, ես համոզված եմ. թող «Հորիզոնը» կամ հայ հասարակությունը չկարծե թե ոուս պետության վերաբերմունքը փոխվել է դեպի հայը, նույնն է, հիմնովին նույնն է, միայն երեսն է փոխել, դիմակ է հագել: Բայց և այնպես ուզում են խնդիր <տան>, թող տան:

Արձակ գրվածքներս փոփոխել եմ, կրճատել և լեզուն հղկել, իսկ Պոլսում տպվածները⁵ անկարելի է որ գտնեք, իսկ որ ես արտագրեմ, ղրկեմ, — չա՛տ ժամանակ կխլի⁶:

Դերենիկի գիրքը⁷ բերել տվի. ինձ էլ է թվում որ «Կյանքի տեսիլի» Ա. վարիանտը ավելի գեղարվեստական էր, թեև ձգձգված և չա՛տ անինքնուրույն տեղեր. սա էլ առաջինի պես, փիլիսոփայական իմաստը բյուրեղի պես պարզ չէ. Լենկ-Թեմուրը⁸ հաջող եմ գտնում, բայց չա՛տ մշակված լինելով չորացել, սխեմատիկ է դարձել. տեղ-տեղ էլ տղայական. ոտանավորներից ինձ դուր եկավ «Անուրջը» (վերջին ոտանավորը) և «Հավերժության ձեռքը», — այս վերջինը թեև Վերլենի նշանավոր բանաստեղծության ուղղակի պարոդիան է: Բայց և այնպես Դերենիկը պզտիկ գրող չէ: Զուր ես գտնում թե Տերյանը հնցել է, նա նոր ձևերի, նոր տրամադրությունների երգիչն է, և այդպես էլ կմնա, թեև որպես բանաստեղծ, տաղանդի կողմից հանրից չա՛տ թույլ է:

Վերջերս առհասարակ քիչ եմ գրում. հա՛մ տրամադրությունս է վատ, համ էլ Փրանսերենը բավական ժամանակ է խլում. մեկ-մեկ էլ Ուստա Կարոյով եմ զբաղվում: Երբեմն էլ սրբագրում եմ հին ու նոր գրվածքներս, ոտանավորներս, պոեմները. Մասըսա Մանուկի վրա էլ եմ կանգ առնում, սակայն փոխելու եմ հերոսը. (Մանուկ Հայաստանը սխուլաստիկ է թվում): Կամ ժողովուրդն եմ դնելու տեղը կամ ազատված Մհերը: Դեռ վերջնականապես լավ չեմ մտածել, բայց հավանական է, որ Մհերն ընդունեմ: Ու<ստա> Կարոյի վերջի մասին էլ

շա՛տ հմ տատանվում. տեսնենք ի՛նչ կլինի: Բանաստեղծությունները հրատարակելուս մեծ ուշք դարձրու ոտանավորի տեխնիկայի կողմից, մենք բոլոր հին գրողներս շա՛տ անուշադիր ենք եղել, միայն Տերյանն է բացառությունը, որն ավելի մշակած է հանդես բերում իր գրվածքները, քան որ մենք էինք: Հետո աշխատիր, արձակ գրվածքիդ պես գրաբար քիչ բառեր գործածելուց. որքան կարելի է պարզ, նախիվ:

Մենք ողջ և առողջ ենք. Վիգենը օր-օրի վրա մեծանում է և սարսափելի կատաղում. ամբողջ օրը դուրսն է, դրացիների երեսանների հետ. հաց ուտելու է տուն գալիս, եկած ժամանակն էլ ամեն բան տակն ու վրա է անում: Գրիր, թե Գինովաբեի Նատոյից ի՛նչ լուրեր կան. ես հարց ու փորձ արի, ոչ մի տեղեկություն: Ուղարկում ենք առայժմ մեր այս նկարները, հետո կուղարկենք լավը:

Ջերմ բարևներ և համբույրներս Ապլայջս⁹, Աքային¹⁰, Գինովաբեին, գյուղը, մեծին ու պատիկին, տերտերանց, իրիցկնկան¹¹, Գևորգին¹² և ընկերներիդ. ասա ընկերներիդ, որ մեծ հույսեր չկապեն վրաս, մի հող ու մոխիր դարձած ազդի կորած, մոլորած, կիսակուշտ-կիսաքաղցած բանաստեղծից մեծ բան սպասելը երազանք է. ինչ որ լինում է, այդ էլ մեծ բան է. շուտով պատասխանիր. մենք մինչև հոկտեմբեր այս գյուղումն ենք լինելու:

Համբույրներով քո՝ Ավետիք

Մեր հասցեն. Франция Collonges Sous
Solevie (Houte-Savaie)

<1913>, 29 Հոկտեմբեր, Կոլլոնոս

Սիրելի Գինովաբե.

Վաղուց է նամակ չուներ քեզնից. ե՞րբ ես գալու. — նորից կրկնում եմ, որ շատ բան չբերես՝ իզուր բեռ չանես. 10 ֆ. պանիր, մի քիչ փշատ, (երեխայի համար), մի քիչ չափ, թյուլթուն;

Հագուստը ավելորդ էր, բայց արդեն ուշ է, երևի պատրաստ է:

Եթե III կարգով գաս — կնստի Բաքվից այստեղ կարծեմ 25 ու. — նայիր տես, մենակ ընկերի հետ արի, որ չնեղվես:

Գարուշին նորից ասա, որ եթե ուզում է բժշկություն սովորել՝ լատիներեն սովորի, իսկ եթե մանկավարժություն կամ ուրիշ գիտություններ՝ հարկավոր է:

Պետերբուրգ չարժե գնալ՝ կհիվանդանա. հարմար տեղը — ժընևն է, կամ Շվեյցարիայի մի ուրիշ քաղաք:

Մի տաս օր առաջ այստեղ էր Պետական Դոմայի անդամ Մ. Պապաջանյանը¹, ասաց, որ աշնանը կհաջողեցնենք բոլորիդ ներումը, իսկ եթե ոչ՝ քոնը անպատճառ կհաջողեցնեմ. առայժմ սա գաղտնիք պահեք, չտարածվի, թող փաստը կատարվի, հետո իմանան:

Ինչպե՞ս եք բոլորդ, ո՞ղջ և առո՞ղջ. Ապլաս ինչպե՞ս է, Վիգինը բոլորիդ մոռացել է, միայն Ապլային է հիշում. միշտ ասում է. «Պապայի մաման, ապան էսպես է անում» և բռնոթի քաշելու ձևն է անում:

Մենք ողջ և առողջ ենք. անհամբեր սպասում ենք քո գալուդ, որ ձմեռը իրար հետ անցնենք, ապա միասին տուն դառնանք: Աստված առողջություն տա, այդ էլ կլինի:

Ջերմ համբույրներ և բարևներ բոլորիդ

Ջերմ Ավետիք

<1913>, 12 օգոստոսի, Կոլլոնժ

Սիրելիք.

Միսակին դրած նամակս ստացած կլինեք. մենք ողջ և առողջ ենք. անցած օրը Մկրտչից նամակ ստացա, քեֆը տեղը չէր. իր դատի մասին էր գրում. վերջապես չհասկացա՝ այդ ի՞նչ դատ էր. գրում է, որ Շյորապյալում բերքը լավ չէր. սաստիկ ցավալի է. իմ խեղճ, իմ աղքատ հայրենիք, ե՛րբ պիտի մի կուշտ փորով հաց ուտես, միայն ցամաք հաց...

Գրեցեք բոլորիդ մասին, փոքրերի ուսումնարաններին՝ դասերի մասին. Միսակը ո՞ւր գնաց, Կոլեն ի՞նչ պիտի անե:

Գյուղը, մեծ չկաֆում, Սոֆիկը Թիֆլիզից բերել և դրել է այնտեղ հետևյալ գիրքը՝ կարմիր կազմած, ոսկեղօծ՝ «Приключения Мюнхгаузена». — խնդրում եմ այդ գիրքը հանեք, պատրաստի պահեք, երբ ուզեմ, ուղարկեցեք, որովհետև շատ հավանական է, որ այս տարի դա հանձնեն ինձ թարգմանելու: Առայժմ թո՛ղ մնա, միայն՝ քանի փոքրերը գյուղն են, այդ գիրքը գտեք:

Իսկ այս նամակը խնդրեմ հանձնեք փաստաբան պ. Հովակ Բուդաղյանին, անպատճառ:

Ապլայիս ասեք, որ եթե մինչև դարուն մեզ չենք երեցին, դարնանը իրար՝ կամ Տրապիզոն կտեսնենք, կամ Սարիղամիշի մոտ, թո՛ղ միամիտ լինի: Սակայն հույս կա, որ գործը ներեն:

Համբույրներ Ապլայիս և բոլորիդ

Ձեր՝ Ավետիք

Ինձ հայտնեցեք, չմոռանաք, որ նամակը հանձնել եք Բուդաղյանին:

Հասցես — Франция. Collonges Sous

Solevie (Houfe-Savaie)

A. Bayazid

<1913>¹, 12 օգոստ<ոսի>, Կոլլոնժ

Սիրելի Գարեգին.

Նամակդ այսօր ստացա, և երեկոյան պատասխանում եմ, քանի որ եթե ուշացնում եմ՝ ուշանում է:

Ամենից առաջ գալուդ մասին. այստեղ գյուղում, թեև պանդոկ կա, բայց դրան իսկի կարիք չունիս. մոտս ես մնալու. հարմարություն ունինք. Խատիսյանը կնոջ հետ երեք օր մնացին. դրա մասին մի՛ հոգար. կգաս ժընե, ճանապարհից կգրես թե երբ ես գալու, իսկ ժընե կգաս «Դրոշակի» խմբագր<ություն> Շամպել, Avenue Beau Sejour № 3. կայարանից հենց կարող ես նստել [№] 12 թիվ տրամվայ. կասես մինչև Կարոլժ՝ Կոլլոնժ գնալու համար. և այնտեղ էլ կվերցնես Կոլլոնժ բերող տրամվայը, որ մի հատ է՝ թիվ չունի. ամեն 40 րոպեն մի անգամ գնում է-գալիս է: Սակայն դու վաղօրոք ինձ գրիր, որ ժընե պատահինք խմբագրությունը:

Հ. Կ. Տեր-Սահակյանին² հայտնիր՝ ներողություն խնդրելով իմ կողմից, որ ես չկարողացա ղրկել Ա-Մահարի: Այդ անպիտանները փող են պարտք, գրում եմ, գրում եմ՝ չեն էլ պատասխանում, գրքեր եմ ուզում — չեն էլ ղրկում. պոլսեցի հայը մարդ չէ՛: Կարծեմ Հայր Ս. Երեմյանը կհաստատե ասելիքս:

Ձերմ բարեկներս Ն. Ադոնցին. սակայն նրանից բարև չէիր գրել. նույնպես կնոջիցս բարեկներ նրան:

Մի բան — այդ որ ասում ես թե ամսական 50 ր., սակայն որքա՞ն ժամանակով, գլխավորը դա է, որ կարող է նրան խրտնեցնել. ինձ որ թողնես, եթե նա խոստանա գտնել ինձ համար գոնե մի 300 րուբլի, այնպես որ 5-6 ամիս կարողանամ առանց ուրիշ բաների վրա ժամանակ [կորցնեմ] կորցնելու, միայն պարապեմ գրություններս

մշակելու — կվերջացնեմ «Ուստա Կարոն» և մի երկու ուրիշ բաներ — այնուհետև դրությունս կբարձրացվի, գրքերս իրար ետևից կհասնեն և կապրեցնեն ինձ: Արի կլինի, նրան այդ միտքը հասկացրու՝ այդ գումարը ձեռք ձգելու ինձ համար — մեծ բան չէ՝ տեսնում ես. եթե խորհուրդ կուտաս՝ ես գրեմ իրեն: Զայրույթս գալիս է, որ մի հայ գրող 300 ր. չի կարող գտնել, որ լրացնե իր գրվածքները. ուրիշները 1000-ներ են գտնում. այս ուղղությամբ խոսիր նրա հետ, և իսկույն ինձ գրիր, որ ես էլ իրան գրեմ: Ուղղակի հարցրու՝ ի՞նչքան կարող է գտնել, պարզելով կարիքս ու նպատակս. թեկուզ պարտք՝ երբ գիրքս տալի, վճարեմ: Գուցե ավելի կգտնի, սակայն ավելին չեմ ուզում — միայն և միայն 300 ր. դա ինձ համար Ռոտշիլդի կարողությունից մեծ գումար է դարձել այժմ, և համարյա անհասանելի երազական. թքեմ հայ գրականության վրա, կամ միայն իմ բախտի վրա...

Սպասում եմ նամակիդ և «Գեղարվեստին». իսկ այստեղից ո՞ւր պիտի գնաս. եթե Կովկաս դառնալու լինես, գուցե մի բան չլինես ինձ համար — դոնե Բագու՝ հենց Կոստանյան Գեղամի³ միջոցով. Լ. Բարայանը հասցես էր ուղե՞լ թե ի՞նչ — չհասկացա. համենայն դեպս տուր նրա հասցեն՝ կարծեմ Հրատարակչական՝ Ընկերության՝ անգամ է: Ո՛չինչ չեմ ուզում քեզնից, որ Վենետիկից բերես, ի՞նչ կա որ. թերևս Հայր Ղազիկյանի⁴ թարգմանություններից՝ Օսիանը⁵, Լեոպարտին⁶. (Հոմերի Իլիականը, և Վիրգիլիոսի՝ էնեականը ունիմ.) կարծեմ ուրիշ բաներ էլ ունի թարգմանած՝ մի երկու բան բեր կարգանք, տեսնենք ի՞նչպես է թարգմանել:

Բարևներով և համբույրներով քո Ավետիք

Հասցես նույնն է —

Collonges s/Saleve (Haute-Savoie)

151. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

<1913>¹, 30 օգոստոս<ոսի>, Կոլլոնժ

Սիրելի Գարեգին, մոռացել էի նամակիդ պատասխանելը. ասենք բան էլ չունեի գրելու, միայն սպասում եմ օր-ավուր «Գեղարվեստին», որ չեկավ ու չեկավ: Երևի հետդ կբերես: Գրում ես, թե «էլի գրքեր ես ուզում» — իսկապես որ զգվել եմ գրքերից. բայց էնպես՝ գրեցի, կարող ես չբերել էլ, ուրիշ ի՞նչ կա որ...

Ադոնցին բաց նամակ գրեցի, արդյոք ստացա՞վ, և դեռ այդտե՞ղ է: Դե՛հ, գիտես էլի, շտապիր շուտ գալ: Կովկասից ո՛չ նամակ, ո՛չ լուր — չունեմ, գալող էլ չեղավ. վերջերս օր. Մ. Բաբայանն² էր այստեղ, գնաց, նորից գալու է:

Բարևներ Ադոնցին և ծանոթ հայր-Սուրբերին. լավ կանես, որ Հոռոմ էլ գնաս, քանի ոտքդ էդ տեղերն է ընկել:

Համբուրյով քո՝ Ավետիք

152. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

1913, 30 օգոստոսի, Կոլլոնժ

Սիրելիք.

Ստացա Միսակի նամակը, մի 20 օր առաջ նամակ էի գրել¹, և մեջն էլ մի նամակ իրավաբան Բուդաղյանին հասցնելու. երևի ստացած կլինեք և հասցրած:

Հիմա այս նամակը գրում եմ մի բանի մասին, որ վաղուց է ուզում էի գրել, օրեցօր էի ձգում, բանն այս է: Ես վզիս վրա մի երեք հատ գորտնուկի պես մսեր ունեի, որոնք շա՛տ տգեղ կերպով երևում էին և երբեմն էլ

գրգռում և ցավում. գնացի բժշկի մոտ և կտրել տվի. երեք թե չորս գորտնուկս կես ժամվա մեջ կտրեց, չիմացա, թե ինչպես. բայց բժիշկը մի բան ասեց, որ դուք էլ կատարեցեք.— թե այդ մսերից է շատ անգամ ծագում ուաք կամ սարկոմա գեշ վերքերը, որոնք անբուժելի են և մահացնող (հիշեցեք մեր Ուստա Մակարին). չպետք է ոչ մի գորտնուկ, ավելորդ միս պահել: Սոֆիկն էլ ունեւր, նա էլ կտրեց, չիմա բոլորովին ազատ ենք, իսկի տեղն էլ չի նկատվում: Օպերացիան հասարակ բան է, ցավ չկա. երբեմն էլ դադում են լապիսով. տւում է քառորդ ժամ կամ կես. այստեղ ձրի են կտրում:

Չիմա հիշում եմ, որ Գինովաբեն վզի վրա ունի. թող իսկույն թիֆլիզ գնալուս անցնի բժ. Տիգ. Գւորգբեկյանի կամ Թադեոս Տիգրանյանի մոտ, նրանք սիրով կանեն. խաղալիք է, կամ թե չէ, նրանց հարցնե և մի խիրուրդի մոտ գնա, կամ Արամյանի հիվանդանոցում կամ ուր... <թերթը մասամբ պատռված է>

...Ուրիշ ինչպե՞ս եք, Ապլաս ինչպե՞ս է. բոլորը, մեծով, պատիկով. մենք լավ ենք. Վիգենն արդեն մեծ տղա է դարձել. խելոք և չար, միաժամանակ. ազատ խոսում է ֆրանսերեն: Մենք մինչև սեպտեմբերի վերջը գյուղումն ենք, փողը ղրկելուս (3 ամսական), ղրկեցեք նույն հասցեով:

Ի՞նչ նորություններ կան. գովված Ռուսաստանը գնում է Հայաստա՞ն...

Բարևներ ինձնից և մերոնցից:

Ձեր Ավետիք
30 օգոս. Կոլլոնժ

Հասցես. Geneve.
Collonges sous Salive
La Combe
(Haute Savoie)
Avedis Bayazid

153. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

1913, 15 սեպտեմբերի, Կոլլոնոժ

Սիրելիք.

Մի քանի օր առաջ ստացա Միսակի կողմից ղրկված 100 ռուբլին: Մենք ողջ և առողջ ենք. Վիգենը մի երկու օր քեֆ չուներ վերջերս, հիմա լավ է. այս տարի բոլորովին չէր հիվանդացել. սա էլ մի թեթև բան էր, անցավ: Մենք դեռ սեպտեմբերի վերջը գյուղում կլինենք, հետո կիջնենք քաղաք: Բարևներ և համբույրներ Ապլայիս և ամենքիդ: Այսօր Ահարոնյանի կինը — Անուշը — ճամփա ընկավ դեպի Կովկաս:

Համբույրներով՝ ձեր Ավետիք

154. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

<1913>¹, 5 հոկտեմբերի, Կոլլոնոժ

Սիրելի Գարեգին.

Ստացա նամակդ և «Բաժանորդագիր», որ դեռ չեմ հանձնել:

Երեխաս հիմա լավ է. մենք արդեն քաղաքում տուն վարձեցինք, և ամսուս 10-ին կտեղափոխվինք. հարմար տուն գտանք:

Շուտով նամակ կգրեմ պ. Ն. Ադոնցին²:

Դու էլ ինձ նամակ գրելուս հետևյալ հասցեով գրիր, որ կգտնես նամակիս երեսի վրա: Փարիզը լավ ուսումնասիրիր, մանավանդ ներքին կյանքը — *caffe*-ները, պարասրահները, իհարկե և մուգները: Նշանավոր բան, լուր ստացած կլինես, ինձ գրիր:

Համբույրներով և բարևներով քո Ավետիք

Մշտական հասցես, որ կարող ես տալ ուղղողներին.—
Geneve,
Chemin de la Ruseraie 54.
Avedis Bayazid.

155. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

<1913>, 7 նոյեմ<բերի>, ժընև

Սիրելի Գարեգին,

Երեկ ստացա նամակդ, իսկ այսօր առավոտ բացիկդ. Գալանթարի¹ մահը քեզնից է, որ լսում եմ, և հավատալս չի դալիս: Երեկ կարդացի նրա մի երկու ցուրտ խոսքերը Ս. Զավարյանի մահվան մասին² «Մշակ»-ում գրած, այսօր նա նույն ճանապարհի վրա. երկու գյուղատնտեսներ ահա գնում են Աստծու առջև հաշիվ տալու, թե ի՞նչպես, ի՞նչ խղճատանքով են հերկել հայկական անդաստանը և ի՞նչ սերմեր են ցանել. Աստված արդար է, և գիտե գնահատել չինովնիկի, կուշտ ու լի ապրածի և բոսյակի, հալածվածի, քաղցածի կյանքի ընթացքները: Արդարադատ Աստվածը այդ պատմությունն է, որ ապագա սերունդը անաչառորեն լույսի տակ պիտի հանե. մենք մեր ճաշակի համաձայն ցավենք և անցնենք. մենք էլ առօրյա շա՛տ հոգսեր ունենք, և մեր վիճակն էլ այդ է — մահը:

Իսկ Ն. Մառի վարմունքը — ուղղակի «տնե դյուշմանություն էր», ծոցում տաքացրած օձի պատմությունը: Նա ուխտել է, կարծես, Անին ավելի վրացիական դարձնել, քան հայկական: Ես գիտեմ նրան, թե նա ինչպես 1906 թվին, հայ-թրքական ընդհարումների ժամանակ՝ որդեգրելով վրաց տուտուց սոցիալիստների տերմինոլոգիան, փրփրած բերնով հայերին էր մեղադրում՝ թուրքերին անմեղ գառներ համարելով: Վերջապես մի բան կա-

րելի է անել. իսկ էջմիածինը հո ուղիղ դիակ է դարձել, այդ եզրի գլուխն էլ կաթողիկոս դարձավ... էլ դպրոց, էլ Անի, էլ ո՞վ գիտե ինչ հիմարությունների պիտի հանդուրժե. Կովկասը լռե՞լ է, ի՞նչ է, թե փոխարքայի օրորների տակ քուն է մտել ապագայի ոսկեղեն երազներով:—

Իմ հալը դեռ նույնն է. միայն Ադոնցից մի նամակ ստացա թե մի տեղից 200 ըուբլի պիտի ղրկվի, հասցես ուզել էր, բայց այս մոտ մի ամիս է ո՛չ փողն եկավ, ո՛չ էլ նամակ. երեկ գրեցի նորից նրան:

Բերլինից բժ. Մուրադյանը աշխատում է սրա-նրա միջոցով ինձ համար մի ստիպենդիա գտնել, տեսնենք, կհաջողվի, թե ո՛չ: Ուրեմն կացությունս նույնն է, ինչ որ տեսար:

... կարծեցի թե <...>³ սակայն սխալվեցի. հիմա որ կերթաս Մոսկվա, Մակինցյանին — Տերյանին հասցես տուր, որ նրանք նամակներ գրեն, քանի որ նրանց հասցեն չուենմ, որ ինքս առաջ գրեմ:

Նազարբեկը⁴ դեռ այստեղ է, խոստացավ նյութեր տալու, ոտանավորներ, մի երկու սոնետ կարդաց մոտս, հաջող էին: Բաժնեգիրն դեռ չեմ գանձել, որովհետև երկու անգամ հիշեցրել եմ, ասել է մոտս փող չկա, կնոջիցս կառնեմ, կտամ. հիմա էլ երեսս չի բռնում հիշեցնեմ, բայց երևի մի օր կասեմ. խեղճ մա՛րդ, ուղղակի, ինչպես երևում է, գերի է այդ աղջկա ձեռքում. երևի այդ աղջիկը ամսական մի քանի ֆրանկ է տալիս Նազարբեկին ծխախոտի և մանր ծախսերի համար. այս էլ քեզ փողով աղջի՛կ.— այստեղից մորալ՝ դու փող ունեցի՛ր, առ մի ջահել, սիրուն աղջիկ...

Չմոռանաս որ մի-մի նամակ գրես. բարևներ Կովկասին, և ողջ մնացողներին: Ինչպես երևում է, մինչև վերադարձս՝ եթե ողջ մնամ, կեսից ավելին մեռած պիտի գտնեմ. գոնե մի քանի տիկիներն, որոնց վրա էր աչքս, ողջ մնան, գանք հաշիվներս մաքրենք:

Համբուլյրներով քո Ավետիք

<1913>¹, 30 նոյեմբ<երի>, ժընև

Գարեգին ջան, նամակդ ստացա և իսկույն գրում եմ. երկար չեմ գրում, որ փոստին հասցնեմ, բան էլ չունեմ. քեֆս էլ լավ չէ. մի փոքր մրսել էի: Ամենից առաջ ասեմ, որ Ադոնցից ստացա 200 ռուբլի. (530 ֆրանկ), ապա մոտ օրերս Գրիգոր Չալդուշյանից² ինքնաբերաբար 100 ռ. «մի խումբ Ձեզ հարգողներից ողջույն և այս փոքր գումարը» — ուրիշ ոչինչ: Ո՞վ է ասել, ո՞վ է հասցես տվել, չգիտեմ: Երևի Սիմոնի³ մահը մարդկանց հիշեցրել է և մեր անունը՝ տարագիրներին...

Գալով Երվանդի մասին՝ բան չունեմ ասելու. մեր քաղաքացի է. շնորհակալ եմ նույնիսկ, որ ասել ես. նա չա՛տ է հարուստ, եթե ուզենա... դեմ չեմ լինի. ամեն բուրժուա էլ նրա պես է. փափկանկատություն պետք չէ, բայց որպես *parvenu*⁴ դժվար թե այդպիսի քայլ անի. սակայն գուցե մեջը խոսի հայրենակցական զգացմունքը և փառասիրությունը: Ազգական ենք ու չենք, բայց լավ ծանոթներ ենք եղել: Հարմար կհամարես՝ նորից գրիր: Մոսկվայից ինձ անպատճառ նամակ գրիր և Տերյանի ու Մակինցյանի հասցեները:

Նազարբեկը⁵ տվեց 10-ի չափ ոտանավորներ. կղրկեմ՝ երբ տեղ հասնիս: Բաժնեգիրնը դեռ չեմ ստացել. փող չունի խեղճ մարդը, բայց կստանամ հարկավ: Դե՛հ, դու էլ շտապի՛ր, գնա տուն, շատ թափառեցիր, հերիք է: Ազնիվ եղիր հաճախակի ինձ հիշելու, և մի-մի բաց նամակ գոնե գրելու. երանի որ Կովկաս պիտի տեսնես: Բարևներ մերոնցից.

Ջերմ համբույրներով քո Ավետիք

<Նամակի սկզբում՝ լուսանցքում>

Թվում է, որ լավ կլինի այդտեղից Երվանդին գրես, ինչ որ ասել ես կնոջը:

157. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1913, 26 դեկտեմբերի>, Փարիզ

Սիրելի Վիկտորիա, նամակդ ստացա և մյուս օրը մեկնեցի Փարիզ մի 15 օրով, ծննդյան տոները անցկացնելու այս համաշխարհային գժանոցում. թեև եղել էի առաջ Փարիզ, բայց այս անգամ ավելի գրանդիոզ տպավորություն թողեց. ամբողջ քաղաքը եռում է ու զեռում, պարում ու ճախրում. վերևը — աերոպլանները, ներքևը — օտոներ ու բազմություն: Գլուխս հանգստանա, ընդարձակ նամակ կգրեմ. առայժմ այսքանս. երևի ստացար ղրկածս շոկոլադները Կոտիկի համար:

Ձերմ բարևներ-համբույրներ Կոտիկին և քեզ:

Քո՝ Ավետիք

Չգիտեմ թե ո՞ւր
Անհայտ, հեռավոր
Մի սիրտ կա ընկած
Անհույս, մենավոր...

Նա է՝ ո՛ւշ գիշեր
Իմ դուռը ծեծում,
Նա է՝ միշտ անտես՝
Գրկիս հեծեծում...

Ա. Իսահակյան¹

1913, 31 դեկտեմբերի, Փարիզ

Սիրելի Վիկտորիա, այսօր վերջանում է մեր, եվրոպացիների տարին. ամբողջ Փարիզը հրեղեն ծով է դարձել, ասեղ ձգելու տեղ չկա. պարզկա, աստղավառ երեկո է. դուրսը — աղմուկ ու ծիծաղ. մի ընդհանուր քաջվել եմ հոտելս նամակներ գրելու, ապա ընկերներով գնալու ենք Cabare՝ Նոր-տարին դիմավորելու: Հոգիս, այս երրորդ տարին է, որ մեր երկրից դուրսն եմ ընդունում Նոր-տարին՝ Կ. Պոլիս, Ժընև, Փարիզ. ո՞վ գիտե մյուս տարին, երբ ողջ մնացի, ո՞ւր եմ լինելու — Բեռլին, Վեննա, Թե Լոնդոն. այսուհետև թափառական եմ. ի՞նչ լինելու է, թող լինի:

Գրում ես, որ Գինոն հայտնել է իմ վերադարձի մասին, սակայն զուր հույսեր. ոչ մի վերադարձ, կամ ոսկորներս կրեբեն Ալադյադի տակ թաղելու, կամ կվերադառնամ ծերացած. ինձ համար այդ միանգամայն պարզ է. միայն մի վիշտ ունեմ՝ այն, որ ոչ թե Կովկասն ու հայու[թյունն] եմ կարոտցել ու չեմ տեսնելու, այլ՝ մորս, քույրերիս, եղբայրներիս, մի-երկու ընկերի և քեզ. արդյո՞ք նույն կարոտն ունիս դու դեպի ինձ. երջանիկ կլինեի, թե այդ հաստատ դիտակցությունն ունենայի:

Գիշեր է, ժամը 3ը., վերադարձել եմ տուն հոգնած, ջարդված, ներվերս դրդոված, բայց քունս չի տանում. Փարիզում քնել անկարելի է. այս 4 միլիոնանոց քաղաքը հազար [հոգմ] փոթորիկների տակ հուզված, կատաղած օվկիան է. ամեն լեզու, ամեն ազգ. ի՞նչ են ուզում, ինչո՞ւ են թափվել այս զարմանալի փողոցները անգլիական լորդն ու հնդկական ռաջին, ռուս կնյազն ու բրազիլացի միլիոնատերը, իտալացի բոսյակը և ամերիկացի միլիարդերը և ես... Ո՞ւր ենք վազում, ի՞նչ ենք որոնում այս ծովածավալ ամբոխի մեջ. շուրջս փրփրած գինու

ծով է, ասես. պար, կանկան, tango, անգուսպ, բոցեղեն կիրք, 1 000 000 կանայք՝ չքեղ, քնքուշ և գայթակղիչ աչքերով. 1000 աչք հրապուրում է քեզ իր գիրկը — մի րոպեի, մի ժամի, մի գիշերի համար, որպեսզի մյուս օրը քեզ չճանաչեն... Ակրաբատներ, ցիրկ, մուզիկ, օռնոց, խաղ, ծափ, ծիծաղ, գոհար ու ցնցոտի իրար կողք-կողքի, իրար վրա — ահա Փարիզը... Եղել եմ Բերլին, Վիեննա, Բուդապեստ, Հռոմ, Միլան, Պոլիս, Մոսկվա, Պետերբուրգ, և այլն... դրանք միատեղ հավաքես՝ Փարիզի աղմուկը չի ստացվի...

Գրում եմ անկապ, ինչ որ միտքս է գալիս. — դեռ մի 10 օր էլ մնալու եմ, ապա նորից ժընև, այս գեղեցիկ Լեմանի ափերի քաղաքը, խաղաղ, մաքուր. երեխաս և գրասեղանս. գրում եմ ու կարդում. կարդում եմ ու գրում. և համբերանքս ծով է. թեև սիրո կողմից դժբաղտ եմ, բայց տրամադրությունս չեմ փչացնում. և ես գիտեմ, որ ինձ պես մարդը արժանի է, որ ապրի, և պիտի ապրի. ընկերներս ինձ մոռացել են. եղան ընկերներ, որ նույնիսկ նախանձից, չկամուլթյունից վնասեցին ինձ. եղան նեղ և աղքատ օրեր, բայց հաղթեցի. և հիմա հաստատ է ոտքերիս տակի հողը. իմ գրիչը ինձ հավիտյան կպահե. չեմ կորչի Եվրոպայի միլիոնավոր մարդկանց մեջ. անվախ քայլում եմ առաջ. թող գան տարիները և գնան՝ ես կանգնած եմ գրանիտի վրա և ձեռքս իմ անխորտակելի սուրը — գրիչս: Որոշել եմ տեղափոխվել Բերլին, այս՝ նորագույն կուլտուրայի լուրջ քաղաքը. բայց Բերլին հաստատվելով՝ շարունակ պիտի լինեմ Փարիզ ու Հռոմ, Վիեննա և Լոնդոն: Ի՛նչ լավ կլիներ՝ հետս լինեիր — սիրած կնոջ հետ այս հեքիաթի քաղաքներում, հրաշքների երկրներում:

Գրում ես, թե իմ մասին տեղեկություններ էիր հարցնում Գինոյից և Արսենից. Գինոյից կարող ես, բայց Արսեն-Մարսեն թո՛ղ. այդ տիրացուները ինձ չեն կարող հասկանալ, և նրանց հետ գործ չունիմ, նրանք էլ ինձ

Հետ. — Ես Կովկաս միայն մի երկու ընկեր ունիմ, որոնց
 Հետ սրտաբաց եմ. մյուսներին իմ մասին՝ ոչ մի խոսք, և
 ո՛չ էլ անունս տուր նրանց մոտ: Նախանձից բամբասում
 են՝ թե ես այստեղ, Եվրոպա՝ պարապ քաշ եմ գալիս՝ կա-
 նանց Հետ քեֆեր անելով. Հայի նախանձը սահման չի
 ճանաչում. ի՛նչ են ուզում ինձնից. նրանց հացը չեմ ու-
 տում, և նրանց համբուրած կինը չեմ պաչում. Կովկասի
 հացն ու համբուրը թողնում եմ իրանց. թո՛ղ ինձ հան-
 գիստ թողնեն. ես այլևս հայրենիք չեմ ճանաչում, ես աշ-
 խարհի-տիեզերքի բնակիչ եմ: Հասկացա՞ք: Առայժմ այս-
 քան. Ժըն<և>ից կգրեմ. համբույրներ կարոտով ու հա-
 զարով քեզ ու տղայիդ.

քո՝ Ավետիք

Գրիր այս հասցեով.

Швейцария

Geneve

Aven. Bean Sejour № 3

Avedis Bayazid

159. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

1913, դեկտեմբեր, Փարիզ

Սիրելիք, այս քանի օր է, որ Փարիզ եմ. եկել եմ մի 15
 օրով: Ամբողջ մի տարի է Ժընև էի, առանց դուրս գնա-
 լու, ուղղակի հոգնել էի:

Ինչո՞ւ նամակներ չեք գրում, ինչպե՞ս է առողջու-
 թյուններդ. շո՛ւտ-շո՛ւտ գրեցեք:

Բարևներ և համբույրներ բոլորիդ,

ձեր՝ Ավետիք

<1913, դեկտեմբեր, Փարիզ>

<...> Ձեր գրքերը ստանալուց անմիջապես հետո Փարիզ մեկնեցի մի 15 օրվա համար. թեև այնտեղ էլ հետս վերցրել էի Ձեր «Պատկերներ»¹ ժողովածուն կարդալու համար, և բոլորը կարդացի: Շա՛տ սիրուն էջեր կան այնտեղ, իսկական բանաստեղծություններ, քնարական կտորներ, ոմանք փոքրիկ պատկերներ են,— համենայն դեպս մեր գրականության համար նորույթներ են:

Սքանչելի լեզու կա, և ոչ մի ավելորդաբանություն. գնահատելի է և գրելաձևի «նախվ» կողմը: Կրոնական սքեմի տակ բանաստեղծական սիրտ կա թաքնված, որ ուզենա-չուզենա պիտի արտահայտվի:

Ավետիք Իսահակյան

161. ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԱՆԻՆ

1914, 14 հունվարի, Ժնև

Հարգելի և սիրելի բարեկամս, օր. Մարգարիտ.

Մեծ ցավով իմացա պատվական հայրիկիդ¹ մահը. դնաց տիեզերքի հետ ձուլվելու 70-80-ական թվականների հայ կյանքի գործիչներից մի պայծառ դեմք ևս, որի սիրտը մնաց միշտ անդամաճան դեպի հայ աշխարհն ու լեզուն, հայկական շահերն ու չարն ու բարին:

Հայրիկիդ տունը Թիֆլիզում այն սիրավառ օճախն է եղել երկար ժամանակ, ուր հայ խեղճ ու կրակ մտավորականները առաջին անգամ ճաշակել են գուրգուրանք, արվեստի ճաշակ և հոգեկան ջերմություն:

Շա՛տ էր սիրում այդ մանկական հոգով, միշտ թարմ ու աշխույժ, պատկառելի հայրիկդ մայրենի հողը, և հատկապես մեր ծննդավայր Ալեքսանդրոպոլը. — «Շո՛ւտ-շո՛ւտ եմ գալիս Գյումրի, — ասում էր ինձ հանդուցյալը. — հողը քաշում է. կուգեմ էստեղ մեռնել ու թաղվել...» Խե՛ղճ, օտարության մեջ փակեց աչքերը՝ կարոտ մայր-հողին:

Շա՛տ եմ ցավում, որ Փարիզ եղած ժամանակս չեկա տեսնելու վերջին անգամ. ո՞ւմ մտքից կարող էր անցնել, թե այդքան առույգ մարդը... շա՛տ անսպասելի էր...

Խորին ցավակցությունս հաղորդեցեք, խնդրեմ, սքանչելի մայրիկիդ, Ձեր քույրերին, և Ձեզ ի սրտե մաղթում եմ մխիթարություն և արիություն՝ տանելու աշխարհիս մեջ ամենաթանկագին անձի — ծնող հոր — կորուստը:

Թո՛ղ բոլորիս սրտում միշտ անմոռաց ապրի այդ
ճշմարիտ հայ մարդու անբիծ հիշատակը:

Մնամ Զեղ սգակից՝

Ավետիք Իսահակյան
14 հունվարի 1914 թ.,
Ժընև.

162. ՍԻԱՄԱՆԹՈՅԻՆ

<1914>¹, 21 ապրիլի, Բեռլին

Սիրելի Սիամանթո.

Վաղուց էի, կուզեի քեզ երկարորեն գրել, բայց գլուխս
չատ զբաղած էր և օրեօր կգցեի. անշուշտ, վիրավորված
չես լինիր, թեև իրավունք ունիս:

Շա՛տ զբաղված եմ, սիրելիս.— հազիվ բնակարան վար-
ձեցի, կահավորել, ընկնել այս ու այն կողմ, և խմբագրա-
կան գործերը.— ուղղակի հոգնած եմ:

Ամենից առաջ, խնդրում եմ, քանի [հոգ] այստեղ ես,
մի բանաստեղծութուն ուղարկիր, ոչ այս համարի հա-
մար, այլ երկրորդ համարի, որ լույս պիտի տեսնի հունի-
սին: Առաջին թվի համար չէ, քանի որ գերմաներեն ա-
ռաջին թվի մեջ թարգմանորեն դնելու ենք քո «Հայրենի
աղբյուրը»². ուրեմն, ժամանակ ունիս գրելու:

Բ. Խնդրում եմ անհապաղ ուղարկես օր. Մաննիկի³
հասցեն. մեկ, որ պիտի նյութ խնդրեմ նրանից, երկրորդ,
որ քանի Բերլին եմ ոչ մի լուր չունեմ, նամակ գրեմ,
քեֆն հարցնեմ:

Գ. Ուղարկիր նույնպես Ռ. Սևակի հասցեն (Ռ. Զիլին-
գարյան, Լոզան, դոկտոր), նյութ եմ խնդրելու, նույնպես:

Դուն ի՞նչ վիճակի մեջ ես. սկսեցի՞ր Սիմեոնի մասին
գրելիքդ՝ գրել. իսկ Մաննիկի հետ ի՞նչ հոգեկան աստի-

ճանի վրա ես. նամակներ կգրեմ, հաշտ եք, ի՛նչ կա. ինչ-
պես է նրա առողջությունը. դուն ե՞րբ ես Փարիզ գնալու,
կամ երբ ես Պոլիս գնալու:

Տնտեսական վիճակդ ինչպես է:

Լիպարիտը հազիվ մի քանի օրինակ է ծախել Ս. Մես-
րոբեն⁵. կաշխատեմ ես էլ ծախել:

Ուրիշ ինչպե՞ս է անցնում ժամանակդ. երևի հիմա
այդտեղ կատարյալ դարուն է, և շրջելու-ման գալու կեր-
թաք միշտ. ես դեռ քաղաքից ոտքս դուրս չեմ դրել, և
նույնիսկ քաղաքը չեմ տեսել. իմ գործը չէր բնավ պաշ-
տոն, գործ ստանձնելը, բայց անգործ մնալ էլ չի լինիր. ե-
րեխա ունիմ, միջոցներ չա՛տ են հարկավոր:

Խնդրում եմ շուտով պատասխանես. Գարոյի, Նովրու-
զի մասին. ի՛նչ կընեն. հաճախ կլինիս տիկ. Թումաևի
մոտ. ի՛նչ կընեն տ<իար> Անտոնը⁶:

Երեխաս անունս տալիս է, թե՞ մոռացել է:

Ջերմ բարեկներս հաղորդի՛ր տ. Անտոնին, տիկ. Թու-
մաևին, Գարոյին, Ներսիսին⁷ և ուրիշներին:

Համբույրներով քո Ավետիք

Պարզ գրիր Մաննիկի և Սևակի հասցեները:

Իմ հասցեն դիտես, կամ կնոջիցս մոտից վերցրու:

163. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ

1914, 23 ապրիլի, Բեռլին

Շատ սիրելի Սիմոն ջան,

Ինչ խոսք անհունապես մեղավոր եմ առաջդ, որ տարի
է անցել մի տող չեմ գրել քեզ, որին երբեմն օր չի եղել
որ այսպես կամ այնպես չհիշեմ. ի՞նչ պատճառ — ոչ մի

պատճառ. մի⁶ թե պատճառ կա, որ նույնիսկ մորս տարին մի երկու-երեք նամակ եմ գրում — ծուլություն, վատ տրամադրություն և ուրիշ ոչինչ:

Նամակիդ կես-կես պատասխանեմ.— Ամենից առաջ շնորհակալությամբ ստացել եմ 100 ֆր. (կամ՝ ճիշտը՝ կինս է ստացել իմ Բերլին լինելու պատճառով, և դրա համար էլ նամակդ ուշ ձեռքս հասավ): Քո գրած նամակը «Դրոշակի» վրա, երկինք գետինք վկա, չեմ ստացել, ուղղակի զարմանալի է. այդ փաստը կհաստատե ինքը, խմբագրությունը:

Փոխարքան և իր կինը խոստացել են բոլոր փախստականների համար ներում ձեռք բերել. իսկ Շչեգլովիտովը՝ հայտնել է Դոմայի անդամ Պապաջանյանին, որ խնդիր տվողներին կմիջնորդե ներում ձեռք բերելու: Ինձ և Ահարոնյանի համար հատկապես խոստացել է, և արդեն 3 ամիս է, որ Պապաջանյանը ուղարկել է ինձ նույնիսկ տրվելիք խնդրի պատճենը, որ ստորագրեի և ուղարկեի իրան. հույս ունեւ, որ Զատկին ներված կլինեի. բայց ես մինչև այսօր դեռ չեմ որոշել խնդիրը տալ. ուղղակի չվարած եմ՝ տալ թե չտալ. Կովկաս շատ եմ ուզում գնալ, տնտեսական հալս հալ չէ, բայց և այնպես ձեռքս չի գնում ստորագրեմ. հասկանալի է լիովին:

Սպասենք մի առ ժամանակ. բոլորը կախված է հայկական հարցի ընթացքից. վերջ ի վերջո բոլորս էլ ներվելու ենք:

Ես քեզ չափ հոռետես չեմ նայում մտցվելիք ռեֆորմների վրա. ինձ թվում է, թե քանի փոքր ծավալի ռեֆորմներ՝ այնքան ավելի իրականանալի է. և ինչ օգուտ մեծ ծրագիրներ՝ միայն թղթի վրա. ռեալ պիտի մտածել. ավտոնոմիա առ այժմ անկարելի է. մի քիչ հետո, — մի 10 տարի, մենք ազգ կազմելու վրա ենք. ապագա ունենք և գծված է ուղին. — գնանք սրտով և եռանդով. դու էլ լավ կանես, որ երկիր դառնաս, ձանձրալի է ոչ միայն Ամերի-

կան, այլև եւթրոպան: Գնա Վան, Կարին, ես էլ գալու եմ. առայժմ չեմ կարող. ասեմ ինչու — ես 2 ամսից ավելի է, որ Բերլին եմ. հայկական և գերմանական Կոմիտեի գործերն եմ վարում. քարտուղարն եմ, և ամսաթերթ ենք հրատարակելու հայերեն և գերմաներեն բաժիններով. շուտով կստանաս կոչը, ծրագիրը, որ թե թերթումդ հրատարակես, և թե մեզ աշխատակցես: Շատ անվանի մարդիկ ունենք մեզ հետ, շատ հայտնի անձեր՝ ամբողջ Գերմանիայում հռչակավոր և ազդեցիկ: Վստահ կարելի է ասել, որ եթե հայ-գերման ընկերությունը չլիներ, այս ունֆորմները ջուրն էին ընկել. — այս խոստովանվում են թե՛ բժ. Զավրիւլը և թե՛ Պոլսի Բյուրոն: Մեր բարեկամ գերմանացիք համոզում և ճնշում գործ դրին գերման դիպլոմատների վրա, որ համաձայնվեն ուղևորին:

Ես մի տարով բնակարան եմ վարձել, կինս և երեխաս գեռ ժնե են. մոտ օրերս գալու են. զբաղված եմ ամսաթերթի² գործերով, դասագրքիս նյութերով և քիչ ժամանակ է մնում իմ ստեղծագործության համար: Ուստա Կարոն և՛ պատրաստ է, և պատրաստ չէ. հենց որ մի քիչ ժամանակ ունենամ, պիտի աշխատեմ վերջացնել. մահ կա, մի բան թողնենք:

Մեր ամսաթերթը լույս պիտի տեսնի Մայիսի մեջ. գերմաներենը Բերլին պիտի տպվի (32 երես), հայերենը կամ Պոլիս, կամ Վիեննա. այստեղ մի տպարան կա, որի տառերը լավ չեն և սուղ է: Նյութերը պատրաստ են, տպարանի պատճառով հետաձգվում է:

Ռոճիկս է ամսական 125 մարկ. մեր բյուդեթն հարուստ չէ, հազիվ ենք ծայրը ծայրին հասցնում. այստեղ են Լիւլ. Նազարյանը (որին Պոլսից դիմել են քեզ փոխարինելու գա, բայց չի համաձայնվում), Ռ. Դարբինյանը: Բժ. Մուրադյանը ներում ստացավ և դնաց: Լսել եմ, որ Գր. Միրզոյանն³ էլ է ներվել. ով խնդիր տա, կներվի: Դրություններս անելք չէ:

խնդրում եմ թերթ ղրկես՝ կփոխանակենք (իմս կղրկես այստեղ, ուրիշը կարիք չկա) մեր թերթի հետ:

Մեկ-մեկ կգրեմ Բերլինից «Հայրենիքի» համար: Ուղարկում եմ այս երկու կտորը, որոնք սրբագրել եմ, եթե ուշ չէ, շարվածքը սրբագրիր. հակառակ դեպքում, — թող մնա հինը:

Զավրիւկը այստեղ էր, գնաց Փարիզ ինսպեկտորներին տեսնելու Պատրիարքի կողմից (գաղտնիք է): Ափսոս որ Սիմոնը¹ մեռավ, գոնե աչքերով տեսներ այս մեծ քայլը, որ քեզ համար փոքր է թվում:

Ազնիվ խոսք եմ տալիս, որ շուտ-շուտ կգրեմ այսուհետև. ջերմ կարոտով ու համբույրներով, սիրելի Սիմոն ջան, քո՝ նույնպես թափառ՝

Ավո

Բարևներ այդտեղի ընկերներին:

Նույն

164. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

<1914>, 26 ապրիլի, Բեռլին

Սիրելիք.

Ես արդեն երկու ամիս է, որ Բեռլին եմ. արդեն տեղավորվել եմ. երեք սենյակից, խոհանոցով, վաննայով մի բնակարան եմ վարձել, Սոֆին մի 10 օրից հետո կգա ժընևից:

Գրել եմ, որ Գինովաբեն գա մեզ մոտ. Բեռլինը Ռուսաստանից հեռու չէ, և ճամփու ծախսը մեծ բան չէ. մնացածը ոչինչ — բնակարան ունենք, գլխավորը դա է. մի կտոր հաց էլ ունենք, որ մեզ հետ կարող է ուտել, թող գա Եվրոպան տեսնի: Էլի կգրեմ դրա մասին:

Բեռլինից ձեզ նամակ էի գրել, բայց պատասխան չունեցա. երևի չեք ստացել:

Մի 15 օր այստեղ էր Նիկոլա Ֆադեիչ Տիգրանյանը¹,
սլ. Գեդեոն Զառայանի հետ, որը կպատմեմ ձեզ իմ մասին:

Ողջ և առողջ եմ, միայն ձեր բոլորիդ և հայրենիքի
կարոտն եմ քաշում: Հու՛յս Աստված՝ շուտով իրար կտես-
նենք:

Կարոտալի համբույրներս Ապլայիս, Աքային, Փեփրո-
նին, իրիցկնկան, տերտերին, եղբայրներիս, բոլոր երեխա-
ներին և բարեկամներին:

Ձեր՝ Ավետիք

Հասցես.

Berlin, Wilmersdorf

Nassauische Strasse, № 32, g. III

Awedik Issahakian.

165. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

1914, 3 մայիսի, Բերլին

Սիրելի Գարեգին.

այս երկու ամիս է, որ Բերլին եմ. նամակդ այստեղ
ստացա, և օրեցօր ձգձգելով պատասխանելը մինչև օրս
քաշեց:

Այստեղ եմ ապրելու. արդեն մի տարով բնակարան եմ
վարձել. այստեղ եկել եմ մի գործով, այսինքն հայ-գեր-
մանական ընկերության¹ գործերը վարելու և հրատարակ-
վելիք ամսագիրը խմբագրելու. մի փոքր ուժիկ ունեմ, որ
թեև քիչ է աշխատանքիս գնահատման համար, բայց էլի
չեղած տեղից լավ է:

Ամսաթերթի և հայագերման ընկերության մասին չեմ
գրում, որովհետև շուտով կհրատարակվեն նրա ծրագիրն
ու ամսաթերթը: Այսքանն ասեմ առայժմ՝ որ հայկական

ներկա ռեֆորմների ընդունելու խնդրում, գերմանացիների կողմից, շատ մեծ գործ կատարեց ընկերութունս. գերման կառավարության վերաբերմունքը հիմա շատ նպաստավոր է դեպի հայերը:

Շնորհակալ եմ, որ մտածել ես իմ մասին և հոգս քաշել, բայց ես վաղօրոք գիտեի այդ շներին և դրա համար էլ ինձ ծանր էի պահում. թքած դրանց օգնության վրա:

Լոնդոնից ոչ մի նամակ չունիմ, և հարկավոր էլ չէ. գյադեն երբեք մարդ չի դառնա: Խորապես վիրավորված եմ, որ Բագրատ Սերոբյանի պես թուլային ասել ես ինձ համար: Լռենք այդ մարդուկների մասին:

Ոչինչ, մի օր էլ մեր փողոցում տոն կլինի:

Գրում ես «Գեղարվեստին» նյութ ուղարկելու մասին: Սիրելիս, առայժմ բան չեմ կարող, զբաղված եմ իմ պաշտոնիս գործերով. դեռ ազատ ժամանակ բնավ չունեմ. երբեմն էլ դասագրքի համար նյութեր եմ գրում, որ հասցենեմ ամառը՝ մայիսից տպել տալու:

Կինս և երեխաս դեռ չեն եկել. Ժընև են, մի քանի օրից հետո կգան:

Դառնանք քեզ. դու ի՞նչ ես անում, ներկայումս. ի՞նչ գործի վրա ես. զբաղմունք ունե՞ս, թե միայն «Գեղարվեստով» ես տարված. լսեցի, որ ուղևորութունդ ես գրում. լավ միտք է. աջողությո՛ւն: Կարծեմ, դեռ «Գեղարվեստը» հրապարակ չես հանել. գոնե ձեն-ձուն չեմ լսում. դժբախտաբար հայ թերթերին չեմ կարող հետևել:

Շատ ազնիվ տղա կհամարեմ քեզ, եթե մեկ-մեկ գրես այդտեղի գրական և հասարակական կյանքից, անց ու դարձից:

Մի պատիվ խնդիրք ունեմ. բարի լինես ինձ ուղարկելու Տիրայր վարդապետի² թարգմանած Բայրոնի «Մանֆրեդից» մի օրինակ. շատ հարկավոր է այստեղի մի լավ բարեկամիս համար, որին ես խոստացա տալ. նա թարգմանում է բնագրից «Մանֆրեդը», ուզում է աչքի առաջ ունենալ —

խնդրեմ ականջի ետև չձգես: Կամ ասա «Գիր» ընկերության գրախանութին, ուղարկեն իմ հաշվին. անպատճառ:

Նաղարբեկը (ինձ գրել է) որ քեզ սոնետներ է ղրկել մի ամիս ու կես առաջ, բայց պատասխան չունի, ստացել էս, թե ոչ. դրա մասին էլ, խնդրեմ, ինձ գրի՛ր:

Եվրոպա գալող բարեկամներին հասցես տուր, գան տեսնեն ինձ, այսինքն՝ պատահինք. Կովկասին կարոտցել եմ, բայց ոչ մարդկանց. սակայն Կովկասի հողն ու ջուրը չի կարող գալ Բերլին, դոնե այդ շները կգան, կարոտներս կառնենք:

Բարեկներ մայրիկիդ և ձերոնց.

Համբույրներով քո Ավետիք

Հասցես՝

Berlin, Wilmersdorf

Nassauische Str., 32, g. III

Awedik Issahakian.

166. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐՅԱՆԻՆ

1914, 31 մայիսի, Բեռլին

Սիրելի Աղեքսանդր Ծատուրյան, Մոսկվա

Թերևս հայտնի է Ձեզ, որ հայկական հարցի վերադարձութունի օրից Բեռլինում հիմնվեց մի հայկական կոմիտե, որ՝ շնորհիվ Գերմանիայում ունեցած իր նշանավոր անձանց կապերի, կարող եղավ գերման դիվանագիտության հակառակությունը՝ Ռուսական հայաստանի ձեռնարկների դեմ՝ այնքան մեղմել, որ վերջիվերջո հաջողվեց ռեֆորմների շուրջը համաձայնություն ստեղծել Հայաստանով չահագրգռված այդ երկու պետությունների միջև:

Այժմ այդ կոմիտեն մեր ազգի շահերը Գերմանիայում ավելի լավ պաշտպանելու ամենանպատակահարմար մի-

ջոցը համարեց հիմնել Հայ-գերմանական ընկերությունը, որն ունենալով հայ և գերման անդամներ, կարող պիտի լինի գերման հասարակության ամենալայն խավերը մոտեցնել և հետաքրքրել մեր ազգի վիճակով:

Ընկերությանս նպատակների հետ հաճեցեք ծանոթանալ ներփակ հրավերովս, որին իրենց ստորագրություններն են տվել շատ ականավոր անուններ, և այդպիսով մեծ հույս ունենք գործի հաջողությանը:

Ընկերությանս ձեռնարկներից մեկն է հրատարակել նաև մի օրգան հայերեն և գերմաներեն բաժիններով երկու ազգերը իրար ծանոթացնելու համար:

Ավելնորդ չլինի ասելը, որ թե ընկերությունս և թե թերթը կուսակցականապես և քաղաքականապես չեզոք հողի վրա են կանգնած, և Բերլինի ռուս դեսպանի հաճությունը ընդունած:

Հայագերման ընկերության կողմից պատիվ ունիմ խնդրելու Ձեզ, սիրելի բարեկամ, որ բարեհաճիք Ձեր շրջանում մեր գործին համակիրներ գտնել՝ անդամագրելով նրանց:

Հավատացած լինելով, որ չեք զլանա մեզ աջակցության գալու,

մնամ խորին հարգանքներով,

ի դիմաց Հայկ. Կոմիտեի՝

Ավետիք Իսահակյան

167. ԳԻՆՈՎԱԲԵ ԶԱՐԻՖՅԱՆԻՆ

<1914>, 4 հունիսի, Բեռլին

Սիրելի Գինովաբե.

Կարծեմ շատ վաղուց է, չեմ գրել. նամակներդ բոլորը ստացել եմ. ստացել եմ և՛ 30 ու.:

Մենք առայժմ լավ ենք. տեսնենք հետո ի՞նչ է լինելու. գլխավորը առողջութիւնն է, որ դեռ վրաներս է: Ինչպե՞ս անցավ Գարուշի քննութիւնները. հուսով եմ — լավ:

«Գիր» ընկերութեան հաշիվը չենք ստացել, ո՛չ ես, ո՛չ Սոֆին. ո՛չ էլ ցուցակը: Շուտով երկար նամակ կգրեմ. առայժմ այսքան, համբույրներ Ապլային և բոլորին. գալուդ մասին լուրջ մտածիր, և քանի շուտ գաս, այնքան լավ:

Ձեր՝ Ավետիք

Հասցես՝

Aw. Issahakian.

Berlin, Wilmersdorf

Nassauische Strasse, 32, g. III

168. ԳԻՆՈՎԱԲԵ ԶԱՐԻՖԹԱՆԻՆ

1914, 15 հուլիսի, Բեռլին

Սիրելի Գինովաբե.

Երկու նամակդ էլ ստացել եմ. ամենից առաջ Գարուշի մասին. իմ խորհուրդս այս է, որ Գարուշը այդտեղ մի տարի ևս մնա և լատիներեն սովորի ու քննութիւն տա և վկայական առնե. բժշկութիւն սովորելու համար ամեն տեղ լատիներեն լեզուն հարկավոր է. եթե Եվրոպա սովորի՝ հիմա լատիներեն սկզբում չեն պահանջում, բայց Ռուսաստան քննութիւն տալիս պետք է. ավելի լավ է՝ քանի ջահել է, այդ հարցը վերջացնե: Բեռլին խորհուրդ չեմ տա սովորելու. մեծ, ահագին, անբարոյական և թանկ քաղաք է. մենք շատ չենք մնա այստեղ, մինչև գարուն, ապա նորից կերթանք Ժընև. այնտեղ շատ հարմար է սովորելու համար, էժան, համեստ, լավ քաղաք է: Եթե ես

մինչև գարուն ներվեցի, կվերադառնամ Կովկաս, իսկ Սոֆիին երեխի հետ կթողնեմ ժընե, Գարուշը նրանց հետ կապրի, եթե չներվեցի, ես էլ ժընե կմնամ, մի առ ժամանակ կերթամ Հայաստան ճամփորդելու, նորից կդառնամ ժընե. սակայն իմ ներումը մի քանի ամսվա հարց է, եթե ես այս ձմեռ խնդիր տված լինեի (Պապաջանյանի ուղարկած խնդիրը դեռ չեմ ստորագրել), հիմա ներումն ստացած կլինեի. մնաց աշնանը: Ուրեմն Գարուշը մնա և լատիներեն անպատճառ սովորի:

Իզուր ես երեխայի համար հագուստ կարել տվել, ավելորդ ծախս էր, և դժվար թե այստեղ հագնի. մնում է ժընեում հագնի: Հետդ իզուր շատ բեռ մի՛ վերցրու. մի բարձ, մի աղյալ, մի երկու սավան, և այլն. պանիր մի փութ մի՛ բեր, այլ մի 10-15 գրվանքա, այդքան էլ բրինձ, մի ֆուռտ չայ կամ մի քիչ ավելի. մի ֆուռտ էլ թյուրթուն. պետք կգա. ուրիշ բան պետք չէ: Ծանապարհը Բաքվից ուղիղ գիծ կա դեպի Բեռլին՝ Կալիշ (Калиш) սահմանագլուխ քաղաքի վրայով. (II) երկրորդ կըլասը պլացկարտով մոտ 50 ռուբլի. ընկերով արի, թեկուզ մի փոքր ուշանաս, մենակ շատ կենդվիս. անցագիրը կես տարով կվերցնես. սահմանն անցնելիս կհեռագրես դուրս դալը, որ կայարան գանք. Բեռլին կիջնես Զոոլոգիշեր գարտեն – Zoologischer Garten կայարանը, որ մեզ շատ մոտ է: Առայժմ այսքան:

Մենք շատ լավ ենք, սպասում ենք, որ շուտ գաս. գուցե պատահի, որ միասին վերադառնանք մինչև գարուն. կվերադառնանք Պոլսի վրայով: Մոտ օրերս Բեռլին է գալու Պապաջանյանը. գործս կկարգադրեմ. մեկ որ ներումի ճամփեն բռնել են, այդպես էլ պիտի վերջացեն. արդեն փախստականներից 5 հոգի ներվեցին. մեզ էլ կներեն, ոչ մի կասկած չկա. վերջերս լավ եղավ. Աստված առողջություն և ողջություն տա, շուտով իրար տեսի կարժանանանք: Ամեն բան հայկական հարցի աջող լուծումից էր

կախված. քանի որ ռուսները իրանք են Հայկական հարցը հիմա ջերմ կերպով պաշտպանում, կնշանակե էլ մեր դեմ հակառակելու տեղիք չունեն:

Շատ շնորհակալ եմ, որ բոլոր բարեկամների մասին տեղեկություններ ես տվել. ես ոչ ոքի չեմ մոռացել, միայն հնարավորություն չունեմ ամենքին նամակ գրելու:

Ջերմ, կարոտով համբույրներս ու բարեկներս Ապլայիս, Ալեքսան աղբորը, Ռուբեն աղբորը, Սաթենիկ հարսխանումին, Փեփրոնին, Օլիկին, Կոլյային, Գեղամին, Ազատին, Գարուշին, գյուղացոց, ուստա Վարդան <1 անընթ.>, Տեփոյին և բոլոր հարցնողաց:

Քաղաք էլ բարեիր տերտերանց, հորեղբրանց և բոլոր բարեկամներին.

Համբույրներով քո՝ Ավետիք

Awedik Issahakian.

Berlin, Wilmersdorf,

Nassauische Strasse, № 32, g. III

G.H.

169. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ

1914, 9 հոկտեմբեր<ի>, Բեռլին¹

Գերապատիվ Հայր Ն. Ակինյան.

Պատիվ ունինք խնդրելու Ձերդ Գերապատվությանը հետևյալը. Ադանացի (Կիլիկիա) մի հայ երիտասարդ, Պետրոս Քեչեչյան անունով, գրաշար, որ մինչև վերջերս տարիներից ի վեր գործում էր Բերլինի Beier sdruckerei-ում², հիմա մնացել է միանգամայն անգործ և նեղ վիճակի մեջ, պատերազմի պատճառով զրկված լինելով իր տե-

ղից: Գիտե Պարսկերեն, Արաբերեն, Տաճկերեն, Գերմաներեն և Հայերեն. լավ գրաշարի հռչակ ունի, պարկեշտ և խելացի երիտասարդ է. այժմ, եթե Ձեր տպարանում տեղ ունիք, հատուկ խնդրում ենք, շուտով հայտնեք մեզ, որ ուղարկենք նրան Ձեր տպարանում աշխատելու:

Հուլյս ունինք, որ օգնության կհասնիք այս հայ երիտասարդին այս ահավոր օրերում, ուր մնացել է նա օտար երկրում անօգնական:

Մնանք հարգանքներով՝

Ձերդ՝ Ավետիք Իսահակյանց

170. ՍՈՖՅԱ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

<1914>, 10 նոյեմբերի, <Բեռլին>¹

Սիրելի Սոֆի, ստացել եմ կարտերդ. երևի հիմա փողը — 300 ֆր. ստացած կլինես. շուտով կուղարկեմ բոան և [ուզած] մաստակը. ես լավ եմ. ահանջս լավի է դառնում: Ձերմ բարևներ տ.տ. Արփենին, Թումաևներին, <Երկանյանին>, օր. Նովրուզին, մայրիկին, պ. Նազարբեկին, <1 անընթ. բառ>, տիար Անտոնին². բոլորին.

համբույրներ Վիգենին և քեզ.

Քո Ավետիք

171. ՓԱՐՍԱԴԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ

1915, 25 հունվարի, Ժընև

Մեծապատիվ պ. Փ. Մելիք-Օհանջանյան.

Ես մի կարճ ժամանակով Բերլինից եկել եմ Ժընև, և շուտով մեկնելու եմ նորից Բերլին.— որովհետև Ձեր եղբոր որդին, Կարապետը¹, իմ մոտ է ապրում, ուստի պարտք եմ համարում մի քանի տեղեկություններ տալ նրա մասին:

Հոկտեմբերից Կարապետը Մարբուրգից տեղափոխվեց Բերլին, որ այնտեղից էլ Ռուսաստան ուղևորվեց, սակայն գերման կառավարությունը թույլատվություն չտվեց, իբրև զինվորական հասակի մեջ գտնվողի, և միջազգային օրենքի հիման վրա նա ստիպված է մնալ Գերմանիայում մինչև պատերազմի վերջը². միայն այսքան.— ուրիշ ո՛չ մի նեղություն, ո՛չ մի ճնշում. ազատ է ոստիկանական հսկողությունից. ամբողջ Բերլինում ուր ուզում է՝ կարող է գնալ, միայն Բերլինը թողնել իրավունք չունի:

Տրամադրությունը վատ չէ, առողջ է, չափազանց լավ պարապում է. նյութականի կողմից էլ շնորհիվ Ձեր հոգացողության մինչև օր<ս> չի նեղվել, թող որ Յուլիխի մի պրոֆեսոր (կարծեմ Zeller³) Տ. Մեսրոպ եպիսկոպոսի⁴ միջնորդությամբ պատրաստակամություն է հայտնել դրամ հասցնելու:

Ես ամբողջ մի բնակարան ունեմ. և Կարապետը ուրիշ մի հայ տղայի հետ ապրում են ինձ մոտ, մի հարկի տակ, միասին եփում ենք, միասին ուտում:

Միայն Ձեզնից նամակ չստանալ<ը> մեծ հոգս է պատճառում նրան, այնպես որ խնդրում եմ բարի լինեք

Հաճախ գրելու Ձեր առողջության մասին և ընտանիքի նույնպէս:

Հարմար է գրել Դանիայի՝ Կոպենհագենի «Կարմիր խաչի» վրա Կարապետին ուղարկելու համար. հասցեն հետեւյալն է՝ «Կոպենհագեն. Կարմիր խաչ» (ռուսերեն կամ ֆրանսերեն):

Berlin, Wilmersdorf
Nassauische strasse 32
Karapet Melik-Ohandjanian
bei A. Issahakian.

Մնամ իսկական հարգանքներով և բարեկեցությամբ
Ձերդ՝ Ավետիք Իսահակյանց

172. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

1915, 28 մարտի, Բերլին

Սիրելիք.

ես ժընեից¹ հունվարի 7-ին նամակ եմ գրել ձեզ, բայց ոչ մի պատասխան չունեմ. ինչո՞ւ էլ չեք գրում, ի՞նչ է պատահել:

Ես մի ամսով ժընե էի գնացել. հիմա նորից այստեղ եմ, և անորոշ ժամանակ էլ կմնամ. չգիտեմ վերադարձի ի՞նչ իրավունք ունեմ. եպիսկոպոսի դարդակ խոսքով չի կարելի կառավարվել. պետք է գրավոր թուղթ ստանալ. աշխատեցեք գրավոր կերպով իմ վերադարձի իրավունքը ձեռք բերել:

Ես ողջ և առողջ եմ. ամեն ըոպե կարող եմ այստեղից հեռանալ, բայց սպասում եմ որոշ պատասխանի ձեզնից, որ ճանապարհ ընկնեմ:

Շա՛տ և շա՛տ մտածում եմ Միսակի մասին, ո՞ւր է նա հիմա, ողջ-առո՞ղջ է, կու՞յի դաշտո՞ւմն է, թե դեռ ոչ. եթե դերի ընկած լինի, ես այստեղ նրան վարդի պես կպահեմ. շուտով տեղեկություն նրա մասին: Արդյոք Կոլյային հոգինվոր չեն տարել. կարծեմ թե դեռ հասակը չէ եկել: Միսակը լավ կլինի, որ թուրքերի դեմ գնա կու՞յ. տեղերին և կլիմային ծանոթ է, նույնպես լեզվին ու ժողովրդին:

Ուրիշ բան չունեմ գրելու, տա՛ Աստված այս սարսափելի ժամանակներն անցնին, նորից ազգերը խաղաղվին, և իրար բախտ ունենանք տեսնելու:

Հաղար համբույրներ ապլայիս և բոլորիդ:

Ձեր՝ Ավետիք Իսահակյան

Նամակը ինձ ուղարկելիս կգրեք հետևյալ հասցեով.

Швеция, Стокгольм, Stockholm

Hotel Continental, Comite Russe

m-r V.V. Nekludoff

Եվ կխնդրեք, որ ուղարկե ինձ այս հասցեով.

Berlin, Wilmersdorf, Nassauische. Str. № 10

bei Josephy

A. Issahakian

173. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

1915, 1 սեպտեմբերի, Ժնև

Սիրելիք, մի քանի օր է, որ ես նորից ժընե¹ եմ. շուտով մանրամասն նամակ կգրեմ. մենք բոլորս ողջ և առողջ ենք. դալով հայրենիք վերադառնալուն, պետք է նայել հանգամանքներին. մինչև հիմա անպիտանները մի ընդհանուր ներման թուղթ չկարողացան ձեռք բերել. շուտով այդ խնդիրը կկարգադրեմ ձեր ղրկած հեռագրի համաձայն. եթե ձեզ կարոտցած չլինեի՝ դժվար թե այդ գնով — խնդիր տա-

լով — համաձայնեի ոտք դնել այդ տեղերը: Ամեն տեղ և ամեն մարդ, բարեկամ թե թշնամի, խմում է հայի արյունը:

Ես մնալու եմ այստեղ մինչև դրուժյանս պարզվիլը: Շուտով կգրեմ: Ամենաջերմ համբույրներ Ապլայիս, եղբայրներիս, քույրերիս, հարսներին և երեխաներին:

Ձեր՝ Ավետիք

A. Issahakian

Geneve, Croix de Roson.

174. ՓԱՐՍԱԴԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ

1915, 21 նոյեմբ<երի>, Ժնև

Մեծարգո պարոն Փ. Մելիք-Օհանջանյան.

Սեպտեմբերին ողջ և առողջ թողի Կարապետին. այդ մասին գրեցի Ձեզ իր ժամանակին. Հիմա նրանից նամակ եմ ստանում, որ գրում է, թէ Ձեզնից վաղուց է տեղեկուլթյուն չունի. խնդրում է, որ շուտ-շուտ գրեք. փող ստանում է պ. Ջելիկի միջոցով, Ցյուրիխից. ապրուստը սաստիկ թանգացել է Բերլինում. արդ, իհարկե ի նկատի ունենալով Ձեր բարուլթյունը, պիտի չխնայեք Կարապետից, որը լացով է Ձեր անունը միշտ տալիս՝ թէ խեղճ հորեղբայրս օր չտեսավ մեր ձեռքից, այս վերջին<ն> էլ որ պակասը լրացրեց¹: Հիմա նա համալսարանում դասեր է լսում. ժամանակը զուր չի վատնում. մի քանի հայ ընկերներ ունի, իրարով մխիթարվում են. Աստված ողորմած է. մի բան կլինի, ամեն տեղ սուգ ու լաց է, գոնե նա միանգամայն ապահով կացուլթեան մէջ է. կաշխատեմ նրանից՝ հենց որ լուրեր իմացա՝ Ձեզ իմաց տամ:

Ձերմ հարգանքներով

մնամ՝ Ավետիք Իսահակյան

175. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

<1916>¹, 2 ապրիլի, Ժնև

Սիրելի Գարեգին ջան.

Շա՛տ ուրախացաւ նամակդ ստանալով. այս ահաւոր, սարսափելի պատերազմի ընթացքում համարյա ո՛չ մի ընկերից նամակ չեմ ստացել. ուղղակի վայրենի դարումն ենք ապրում. նզովված, հազար անգամ նզովված Գերմանիան դարերի քաղաքակրթությունը կործանեց. օ՛, ի՛նչ սարսափելի օրեր եմ անցրել և անցնում եմ. այս ի՛նչ արյունոտ խելագարություն է.— սպանություն, սպանություն, արյո՛ւն, արյո՛ւն, արյո՛ւն. Հայաստան այլևս չկա, բառացի ասած՝ Թուրքիայի հայերը ոչնչացան. Թյուրքիան էլ անշուշտ ոչնչացաւ. գոնե այդ է մխիթարանքը. երբ պիտի նույն օրին ընկնի դադան Գերմանիան, որ մարդկությունը ազատվի մարդակեր Վիլհելմից, Հոհենցոլլերների² տան ձեռքից, սրիկա, բորենի Կրոնպրինցից³...

Կասկած չկա, որ դաշնակից պետությունները պիտի հաղթեն և Գերմանիան արյունովա, պատառ-պատառ պիտի ընկնի Ռուսիայի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի ոտքերի տակ և մենք էլ, հայերս, դժբախտ Բելգիայի, Սերբիայի հետ պիտի նոր կյանք ստանանք:

Ամբողջ հոգով ու սրտով ռուս քաջ զինվորների հետ եմ հայոց լեռներում. նրանք մեր վրեժը լուծում են. դարերի ընթացքում ռուսն է թուրքի գլուխը ջարդել և ազգեր ազատել — Հունաստան, Ռումանիա, Սերբիա, և երախտամոռ Բուլգարիա. այսօր հերթը հայերիս հասավ:

Արդարությունը դաշնակից պետություններին կողմն է և իրավունքի Աստվածը նրանց հետ:

Սիրելիս, ես ուզում եմ գալ, բայց մի-երկու հանգամանք դեռ խանգարում են. նախ և առաջ այս մոտ մի տարի է՝ ես հիվանդ եմ — երիկամուկների հիվանդություն,— բժշկվեցա, բայց դեռ պրոֆեսորս թույլ չի տալիս՝ հեռանամ, ուզում է, որ միառժամանակ նրա [աչքի] ձեռքի տակը մնամ, որ լավ բժշկե: Երկրորդ՝ դեռ անցագիր չեմ ստացել և երրորդ՝ գալու համար շատ փող պետք է. ճանապարհները սաստիկ երկար են ու թանգ. իսկ փող — չկա:

Աբու Լալա Մահարին թույլ եմ տալիս որ հրատարակես. ես չէի համաձայնվել, որովհետեւ կարծում էի թե շուտ կգամ և սրբագրված կհրատարակեմ. բայց քանի որ դեռ կուշանամ, ուրեմն դու օգտվիր բարեհաջող հանգամանքից և տպիր. առայժմ սրբագրությունը թողնում եմ. անհապաղ սկսիր տպագրել՝ վաղօրոք գրաքննիչից համաձայնություն առ. վերջին կտորը (Օմար խայամ) բաց թող, չտպես: Գիրքը մոտս չկա, որ մի երկու սխալներ կան՝ ցույց տամ. գրում եմ ըստ հիշողության, հետեւյալները.—

Գրված է.— «Ի՞նչ օրենքը», պետք է լինի «Ի՞նչ է օրենքը». «զուլալ» բառը փոխիր՝ «վճիտ, պայծառ» բառերով: «Բարեկամները... մոծակների պես». մոծակ բառը փոխիր՝ գրաբար ասվում է կարծեմ «մժրուկ թե մժեղ» — նայիր բառարանում. «...մժրուկների պես»:

VI սուրահում.— «մոռանում մարդուն» — պիտի լինի «մոռանամ մարդուն» — և վերջապես նույն VI գլխում՝ «կանգ առավ հոգնած» փոխիր՝ «ծունր առավ հոգնած»: — Պայմանների մասին ի՞նչ խոսեմ. մեր նման ընկերների մեջ խոսել պետք չէ:

Իմացած լինիս, որ ես «Հորիզոնից» հեռացած եմ. ես և Վարանդյան, Ահարոնյան, Թումանյան. անհաշտելի

տարրեր ենք. նրանց ձեռքից որ դա, հոգիս կհանեն. բայց դեռ կտեսնենք. օրը կգա:

Ասա, որ Վ. Տերյան, Մակինցյան ինձ նամակ գրեն, և մեկն ու մեկը ուղարկեք ինձ լույս տեսնելիք ռուսերեն թարգմանությունների գիրքը՝ հայ բանաստեղծների:

Ցավն այն է, որ «Հորիզոնից» խզվելով՝ ուրիշ թերթ ինձ պաշտպան չունիմ. «Մշակը» ևս թշնամի է: Բայց ի՞նչ ցավ — ո՛չ մի, իսկապես:

Սիրելիս, լավ չեմ կարող պարապել, տրամադրությունս շա՛տ և շա՛տ վատ է. իսկ ձեռագրերս բոլորը գտնվում են այն երկրում, ուր էի պատերազմը սկսվելու. չկարողացա դուրս բերել, պահ տվի. չգիտեմ, ի՞նչ է լինելու. «Ուստա Կարոս» էլ այնտեղ է:

Դու ի՞նչ ես անում. ձերոնք ոնց են. մայրիկդ, եղբայրներդ. ուրիշ ընկերները ո՞նց են. հիշող կա ինձ, թե մոռացել են. մերոնցից ուշ-ուշ եմ նամակ առնում, Մկրտչից — բնավ. ասա, որ գրե ինձ: Շո՛ւտ-շո՛ւտ գրի՛ր, բարեկամների, ծանոթների մասին, ո՞ւր է տիկ. Վիկտորիան, եթե այդտեղ է, բարևիր անպատճառ. թող նա էլ գրե, բարևիր և օր. Արմեն<ուհի> Տիգրանյանին: Ջերմ բարևներս մայրիկիդ և եղբայր-քույրերիդ:

Մենք լավ ենք. երեխաս մեծացել է. խելոք տղա է դարձել, բայց շատ չար, աշխույժ և ջղային: Բարևում են քեզ, տղաս հիշում է քեզ:

Ջերմ համբույրներով քո՝ Ավետիք Իսահակյան

Իսկույն գրիր: Սրա հետ ուղարկում եմ այս պոեման և երկու ոտանավոր⁴ «Գեղարվեստիդ» համար:

1916, 6 ապրիլի, Ժնև

Իմ սիրելիներս, այսօր 5 օր է, որ լսել եմ մեր ազիզ, անմոռանալի, մեր անգին Միսակի¹ մահը. այսօր հազիվ եմ ինձ հավաքում այս տողերը գրելու. վերջապես եղավ ինչ-որ տարի ու կես ես ահ ու դողով բանում էի լրագրները. մեր ցեղի անգին ծաղիկը, մեր տան աստղը այլևս չկա. այսպիսի մեծ կորուստ, այսպիսի մեծ ցավ ես դեռ չէի ունեցել. ես լինեի իմ ազիզ բալիկի փոխարեն. ինչպե՛ս մոռանալ այն գեղեցիկ, հրեշտակի պես երեխային. ա՛խ, ա՛խ, անկարելի է մոռանալ. օր չտեսավ, օր չտեսավ. չգիտեմ ի՛նչպես մխիթարեմ անբախտ աքայիս, դժբախտ մորը. արցունքներս, որ օր ու գիշեր թափում եմ, խառնում եմ աքայիս և բոլորիդ արցունքների հետ. միակ մխիթարությունը այն է, որ հերոսի պես ընկավ մեծ գաղափարի համար, հայրենիքի համար, սուրբ նահատակ, անմահ դարձավ. հայ ազգը հավիտյան կհիշե իր ազնիվ, իր սիրուն զավակին, որ իր տաղանդը և դալար կյանքը զոհ բերեց. հավիտյան համբուրելի կմնանրա սուրբ գերեզմանը և լույսով ու վարդերով միշտ կպսակվի նրա անունը: Մխիթարվի՛ր, իմ թանկագին աքա, որ այդպիսի գոհար ես ծնել. և հիշի՛ր, որ քեզ հետ չա՛տ լացողներ կան... Ամեն օր հազարավոր մայրեր արյուն-արցունք են թափում. միլիոնավոր սգավոր մայրեր կան այս նզովված աշխարհի վրա, որոնք անիծում են գազան Վիլհելմ կայսրին և զզվելի գերմանական ազգը, որ երկիրը արյան ծով ու գերեզման դարձրեց: Շուտով կգա արդար դատաստանը. ռուսների, ֆրանսացիների և անգլիացիների անձնազոհ բանակները կջախջախեն գերմանական վիշապի գլուխը և մեր բոլորի վրեժը կհանեն:

Իմ հոգուս հատոր Միսակի համար հոգեհանգիստ կատարեցեք իմ կողմից. լավ պահեցեք նրա ձեռագիրները. մխիթարեցեք աքայիս, լավ նայեցեք Աբասիս և խրատեցեք Օլիկին, որ ուղղվի, չխմե, բռնկվի: Հոգեհանգիստ կատարեցեք և Գևորգ աղբորս գերեզմանի վրա, որ այդպիսի ընտիր, սուրբ որդի ունեցավ:

Իսկույն ինձ գրեցեք, թե ինչպե՞ս ընկավ, ե՞րբ, մանրամասնությունները. որտե՞ղ է նրա գերեզմանը. ո՞ւր է թաղված. վերջին օրերը, վերջին խոսքերը, բոլորը, բոլորը. եթե էրզրում է թաղված, այնպես արեք, որ գերեզմանը չկորչի: Իսկ նրա բոլոր տետրակները, նամակները, թղթերը լավ պահեցեք, որ գամ և հրատարակեմ:

Սոֆիկի արցունքները և համբույրները իր թանկագին Աքային:

Ընդունեցեք իմ արցունքներս ու համբույրներս՝ Ապլայիս, Աքայիս, Վերգինին, Աբասին, Գինովաբեն, <իրիցկնկան> Փեփրոնին, Ռուբենին, Մկրտիչ աղբորս, Ալեքսան աղբորս և հարսներին, երեխաներին:

Ձեր՝ վշտահար Ավետիք

Սիրելի Ռուբեն ախպեր. խնամի՛ր ավելի մեծ սիրով Աքայիս և Աբասիս: Ես կարծում եմ, որ լավ կանես, որ Կոլյան ղրկես մոտս թե սովորի և թե բռնկվի. այստեղ լավ բժիշկներ կան, միայն եթե այդտեղ ապահով ես, որ լավ կբռնկվի՝ մի ղրկիր. լավ մտածիր. շա՛տ ծախս պետք է, մեզ հետ կապրի. ես դեռ ստիպված եմ մի առ ժամանակ մնալու. անցագիր դեռ չեմ ստացել, ու դեռ հիվանդ եմ մի քիչ էլ: Վաղուց ստացած կլինեք նամակս Ձեր նամակներին պատասխան. նույնպես այն, որ ստացել ենք իր ժամանակին փողը (450 թե 460 ֆր.): Շուտով նորից կգրեմ:

Գրեցեք Ապլայիս, Աքայիս և բոլորիդ առողջության մասին: Խեղճ աքա, վախենամ չկարողանա այդ մեծ վշտին դիմանալ. դժվար է. Աստված հասնի. ամեն կերպ

մխիթարեցեք... Ուրեմն ես Միսակիս էլ չեմ տեսնելու...
սարսափելի է...

Ձեր Ավետիք

177. ԼՈՒՍՆԹԱԳ <ՄԱՏԻՆՅԱՆ-ՇԻՐԻՆՅԱՆԻՆ>

<1916>¹, 8 հունիսի, ժնև

Սիրելի տիկին Լուսնթագ,

Ձեր գրության համաձայն հարց տվեցի Շիրինին. հետևյալը գրեց ինձ Ձեզ հայտնելու: Նա պատերազմի սկզբից մինչև հիմա ստացել է ընդամենը 750 բուլբլի. հետևյալ ժամանակներում (5X.14 – 150 բուլբ. 17.V.15 – 250 բ., 28.X.15 – 250, 22.V.16 – 100 բուլբ.). չհաշված այն գումարը, որ պ. Գալուստը այդտեղ Ձեզնից պետք է ստանար:

Հիմա խնդրում է Շիրինը², որ բարի լինիս միշտ փող հասցնելու, և ինչքան կարելի է շատ. – անկարող է պարտքեր անել այլևս՝ քանի որ արդեն խրված է պարտքերի մեջ. և երկրորդ՝ ապրուստը անսահմանորեն թանկացել է Բերլինում, գրեթե կես քաղցի մեջ են ապրում: Նամակաները պետք է գրեք գերմաներեն (հայերեն կամ ռուսերեն չեն ընդունում). եթե ուզում եք, որ անպատճառ ինքներդ գրեք՝ կարելի է և ֆրանսերեն, բայց գերադասելի է [հայ] գերմաներեն:

Առայժմ լավ են: Ես միշտ պատրաստ եմ Ձեզ ծառայելու. գրելու բան կունենաք, խնդրեմ գրեցեք. ես կհայտնեմ նրան:

Հասցես.

Issahakian

Beau Sejour, 3. Geneve

Չերմ բարևներով

Ձեր՝ Ավետ. Իսահակյան

Պոստ-կարտերը միշտ ավելի լավ են ստացվում. մի ծուլացեք ինձ գրելու՝ ինչ որ ուզում եք և թե ստացա՞ք <1 անընթ. բառ>:

<Բացիկի վերևում՝ ձեռագիր՝ en langue arménienne.>

178. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

<1916>¹, 29 հունիսի, Ժընև

Սիրելիք.

Ստացա սիրելի Գինովաբեի նամակը, շա՛տ ուշացած. սրտի անհուն ցավով իմացա անմոռանալի, անգին Միսակիս կորուստը. ինձ թվում է, որ այսուհետև ինձ համար էլ մխիթարություն, ուրախություն չկա. Միսակիս հետ ամեն բան մեռավ ինձ համար, հիմա միայն մի ցանկություն ունեմ՝ օր-առաջ տուն դառնալ, տեսնել ազիզ Միսակի գերեզմանը, գրկել և այնքան լալ ու լալ, մինչև սիրտս հովանա. է՛հ, վերջապես: Դառնանք գործին. իմ վերադառնալը մի-երկու պատճառով քաշքշվում է, անցագիր դեռ չունիմ. Ֆրանսայից և Անգլիայից անցնելը շա՛տ դժվարությունների հետ է կապված, իսկ ծովն էլ բավական վտանգավոր է. միևնույն ժամանակ պրոֆեսոր բժիշկս ինձ խորհուրդ է տվել մի առ ժամանակ սպասել, հսկել ինձ, որ եթե հիվանդությունս կրկնվելու նշաններ ծագեն, իսկույն առաջն առնի, չթողնի զարգանալու. անորոշ սպասում եմ, գուցե և հանկարծ աշնանը պատերազմը վերջանա. իսկ ճանապարհածախս միայն մեկի համար 1000 ֆրանկ է հարկավոր, իսկ երեքիս համար՝ ահագին դրամար: Գրել եմ մի-երկու տեղ, որ փող ուղարկեն ճամփու համար՝ դեռ պատասխան չկա. մի խոսքով՝ անորոշ վիճակ է: Առողջությունս հիմա լավ է:

Վիզենը՝ նույնպես: Մյուս անգամին որոշ կգրեմ գալուս մասին:

Ասացեք և բարեկեցեք Ռաշմաճյանին, որ Ար. Զիլին-կարյանից, Նրևանից, փող չենք ստացել. հարցնե, իմանա՞ ե՞րբ է ուղարկել, ի՞նչ հասցեով, որտեղի՞ց, ո՞ր բանկի միջոցով, իսկ եթե չէ ուղարկել, բարի լինի ուղարկե, որ մեծ կարիք ունենք. այստեղ ամեն բան, ինչպես ամեն տեղ, սաստիկ թանկացել է. անիծյալ իգիտո, լիրբ Վիլհելմ կայսրը աշխարհը քանդեց:

Համբուլյրներ Ապլայիս, Աքայիս... Թո՛ղ քաջ մնա Աքան և մխիթարվի այն համաշխարհային սարսափելի սուգով, որ ծածկել է միլիոնավոր մայրերի սրտերը. Միսակս և նրա հերոս ընկերները ընկան աշխարհի փրկու-թյան համար...

Բոլորիդ սիրելի իրիցկնկան, Գինովաբեին, հարսխա-նումին համբուլյրներ. Ալեքսան աղբորը, Ռուբենին, Մկրտիչ աղբորը, տերտերին, երեխաներին, բոլորին: Տեր-տերանց Գևորգին, Կոլյային, Գարուշին, Գեղամին, Աբա-սին ասեք, որ ինձ նամակ գրեն:

Օլիկին ասեք, որ անվերջ հետևի բժշկության. ականջի հետև չձգե, դիմե կարգին բժշկի:

Մեծ սփոփանք է, որ Միսակս այդպես հերոսաբար է ընկել, և վայրկենաբար, ու չի տանջվել, և թաղվել է հայ-րենի հողում. գոնե միշտ կերթանք ու կխոսենք հետը... Ամեն անգամ նրան այցի գնալիս ծաղիկներ տարեք և՛ իմ կողմից, և բարեկեցեք ու համբուրեցեք նրան. առայժմ քար մի՛ ձգեք վերան մինչև ես գամ...

Նորից կգրեմ. համբուլյրներ բոլորիդ:

Զեր՝ Ավետիք

1916, 19 հուլիսի, ժընև.

Մեծարգո բարեկամ պ. Տիգ. Հովհաննիսյան¹.

Ապրիլի 21 ստացել էի «Հայ դրասերներիդ» ընկերության՝ Ձեր միջոցով ուղարկած 360 ֆր. ֆրանս. կամ 320 ֆր. չվեյցար.— գումարը. իր ժամանակին գրեցի Ձեզ՝ շնորհակալություններովս հանդերձ՝ ստացած լինելու համար. սակայն վերջերս այդ նամակը հետ եկավ Լոնդոնից, չգիտեմ ինչո՞ւ. նորից եմ գրում:

Ամենից առաջ ջերմ շնորհակալություններս Ձեզ և հարգելի անդամներին (ընկերության) դեպի ինձ ունեցած հետաքրքրության համար:

Թեև գումարը ուղարկված է եղել որոշ նպատակով՝ հայրենիք վերադառնալու համար, սակայն հանգամանքները այնպես էին դասավորված, որ անկարող էի գալ.— մի քիչ հիվանդ էի՝ պիտի կազդուրվեի, ապա ձգձգվեց մինչև մեր դեսպանատունից իրավունք ստացա Ռուսիա մտնելու, և միևնույն ժամանակ, որ ամենակարևորն էր, անհրաժեշտ դրամի չգոյությունը՝ առնվազը պետք էր 1000 ֆր. ուղևորվելու համար:

Հիմա, որ երկու արգելառիթ հանգամանքները վերացված են մեջտեղից, այժմ էլ դեռ իր լիակատար ուժի մեջն է երրորդ արգելքը — փողը: Ինձ թվում է, որ ո՛չ մի հնարավորություն չպիտի ունենամ 1000 ֆր. միանվագ գտնելու, թո՛ղ և այն գումարը, որ պիտի թողնեմ այստեղ ընտանիքիս, որովհետև երեք հոգով մեկնելու համար պետք է 3000 ֆրանկ, մի ֆանտաստիկ մեծությամբ դու՛մար՝ իհարկե, ինձ համար...

Դրությունս, ինչպես տեսնում եք, լավ չէ. և այսպիսի ժամանակ, ստիպված եմ հայրենիքից հեռու լինելու մինչև պատերազմի վերջը՝ քաշքշելով մի հիմար կացություն:

Մի խնդիր ունեմ Ձեզ, հարգելի բարեկամ.— գրել էիք, որ հրատարակելիք գրվածքներ ուղարկեմ ընկերությանդ. դժբախտարար գրություններս, որ քիչ չէին, մնացին թշնամի հողում (Բերլին), իրավունք չունեի հետս թղթեր դուրս բերելու. իսկ նոր շատ քիչ բան ունիմ. և հնարավոր է արդյոք, այս սրտով այս օրերում բան գրել. այս ամենը ի նկատի ունենալով, խնդրում եմ հանձնարարեք ինձ մի մնայուն արժեքով բան թարգմանելու, օրինակ, Դոն-Քիխոտը, (Ֆրանս.-ռուսերեն-գերմաներենի համեմատությամբ), կամ մի ուրիշ բան, խնդրելով միաժամանակ մի զգալի կանխավճար տրամադրեիք ինձ, որ միջոց ունենայի աշխատելու:

Եթե հաջողեցնեք այս, շատ պարտավորացրած կլինեք ինձ, իսկ եթե այդ չի մտնում Ձեր ծրագրի մեջ... ապա հնարավոր չէ՞ մի փոխառություն, որ հետո կամ կվճարեմ, կամ գրվածքներ կտամ. մի կերպ պետք է ազատվել այս դրությունից և կամ հայրենիք ձգել ինձ, կամ այստեղ կարողանալ արդյունավետ անցկացնել:

Խնդրում եմ մտածեք իմ մասին:

Խորին հարգանքներով և ջերմ բարևներով

մնամ Ձեր Ավետիք Իսահակյան

Հասցես՝

Avedik Bajazide պոստը այս անունով է ինձ ճանաչում:

Av. Beau Sejour. 3

Geneve

1916, 20 հուլիսի, Ժընև

Սիրելի Գարեգին,

ապրիլի առաջին օրերին քեզ մի ապահովված նամակ ուղարկեցի՝ «Գեղարվեստի» համար նյութերով. չորրորդ ամիսն է քեզնից պատասխան չառա՝ ստանալուդ մասին: Հիմա խնդրում եմ իսկույն գրես՝ ստացե՞լ ես, թե ոչ: Եթե ստացել ես, խնդրում եմ, եթե հնարավոր է, երկու մանր ոտանավորը չգետեղես, ուղղումներ եմ արել. միայն կհրատարակես պոեմը. խնդրում եմ ականջի հետև չձգես և պատասխանես:

Գրիր ի՞նչ կա գրական շրջաններում. ի՞նչ է անցնում-դառնում:

Իմ վերադարձը դեռ որոշ չէ:

Երբ է լույս տեսնելու «Գեղարվեստը»¹, և մի՞թե պատեհ ժամանակ է դրա համար:

Կովկասի լրագրները չափազանց տխուր լուրեր են բերում, ասես, հայ ժողովուրդը հոգեվարքի մեջ է. մեր թշնամիները (իսկ բարեկամ երբեք չունենք) հասան իրենց նպատակին — Հայաստանում հայ չկա:

Համբույրներով, բարևներով,

քո՝ Ավետիք

A. Issahakian
Beau sejour, 3
Geneve

<1916>¹, 12 օգոստ<ոսի>, Ժնև

Սիրելի Կարեն, անչափ ուրախացա, երբ հանկարծ նամակդ ստացա. ես ինձ բոլորովին մոռացված էի կարծում այս դաժան, մարդակուլ օրերում... և մեկ էլ քեզ զգում ես «խաղաղության հեքիաթական օրերում», երբ ընկերներ կային, մարդկային զգացումներ ու գնահատումներ: Օհ, ի՞նչ ժամանակներ են ներկայումս, ավելի վատ, քան երբևէ եղել է այս թշվառ երկրագունդի վրա, որի անունը այսուհետ «արյունագունդ» պիտի կոչել. ոչինչ ավելի:

Սիրելիս, նամակդ վաղուց է, որ ստացել եմ, սակայն սպասում էի, որ փողն (200 ռուբլի) ստանայի, ապա մեկ անգամից պատասխանեի. սակայն տեսնելով որ մինչև օրս փողը չեկավ, գրում եմ, որ դու հանգստանաս, որ նամակդ հասել է:

Ամենից առաջ խորին շնորհակալություն քեզ, Պողոսին² և Վահանին³, որ ինձ չեք մոռանում. իսկապես դրությունս վատ է, շատ վատ. ամեն կողմից՝ հոգեպես շատ ընկճված՝ հանդեպ այն ահավոր, անհուն կորուստների, որոնք մեր ժողովրդի մայրը լացացրին. ուրիշ ի՞նչ հոգեբանություն կարելի էր ունենալ. դրա վրա ավելացրու սիրածս եղբոր որդու՝ անմոռանալի կորուստը, որ բոլորովին երիտասարդ ընկավ էրզրումի պատերի տակ. դրանից ավել թանգ զոհ, իմ կողմից, ես չէի կարող տալ այսպես կոչված հայրենիքի համար: Գալով անձնականին — շատ հիվանդ էի (երիկամունքային), հիմա լավ եմ, բայց դեռ պիտի հսկեմ, որ եթե նշաններ ծագին՝ նորից բժշկվեմ: Փող... գիտե՞ս հո այդ միշտ պակասում էր ինձ, իսկ պատերազմի ժամանակ, ինքնին հասկանալի է — ընկած կուրս, թանգ ապրուստ և այլն և այլն: Սակայն պետք է դիմանալ — ահա այստեղ է մարդու և հատկա-

սկես հայի արժեքը, և ես դիմանում եմ՝ զգալով ինձ նույնպես տրանշենների մեջ:

Կովկասի թերթերը կանոնավոր չի ստացվում, սակայն բավական տեղյակ եմ անցուղարձին, նույնպես ձեր ժողովածուների շուրջը ծագած անմիտ իրարանցումին: Բանն այն է, որ ես միմյանց սպանելու չափի թշնամի եմ Մ. Վարանդյանին⁵ («Հորիզոնի» խմբագրի) և Ա. Ահարոնյանին. փոխադարձաբար. և հետևապես դաշնակցության կեսի հետ: Եթե չլինեին այն մի քանի ընկերները, որոնց հետ գործել եմ ու ոգևորվել, և այն կռվող տղերքը, որոնց շատ եմ սիրում, վաղուց էի հեռացել այս կուսակցությունից. զգացումներս և մտածողություններս չա՛տ են տարբերվել դրանցից, թեև նա էլ՝ դաշնակցությունը որոշ, խիստ բան չի ներկայացնում. ամեն միտք և ամեն զգացմունք կան նրա ծոցում:

Եվ վերջապես, սրանից հետո՝ այս բնաջնջումից հետո, էլ ի՞նչ դաշնակցություն, էլ ի՞նչ բան. նոր ուղի է պետք. եղածները բոլորը անպետքացան. ո՞վ կարող է նոր ուղի գտնել: Կրուպի⁶ թնդանոթները ամեն բան «Տաբուլա Ռազա»⁷ արեցին: Ո՞վ պիտի տա նոր արժեքներ, որոնցով միառժամ նորից խաբվի անասնացած մարդկությունը:

Դա՛, այդ Մ. Վարանդյանի փրփուրն է կատաղության, որ թափվել է Ձեր վրա, ինչպե՞ս՝ Իսահակյանը հայերի առջև բարձրաձայն ուրիշներից գովված՝ այդ անմարսելի է. ուրեմն հայհոյել — և ի՞նչ է դուրս գալիս. «Հորիզոն» ինձ հակառակ, «Մշակն» ինձ հակառակ, իսկ ես վաղուց եմ թքած դրանց վրա: Դրանք ոչինչ, ավելի քան ոչինչ. միայն թե այս պատերազմը վերջանար և կյանքի հին ընթացքը գար, և մենք կարող լինեինք նորից ապրել, վերաշինել, ստեղծել:

Հիմա ես գրեթե բան չեմ գրում. այսպիսի տրամադրությամբ բան չի կարելի գրել. միայն կարդում եմ,

շա՛տ եմ կարգում. հետո՝ հին գրածներս սրբագրում եմ. այս էլ իմացիր, որ բոլոր ձեռագրերս մնացին Բեռլին, իրավունք չկար դուրս բերել. շատ նոր բաներ ունեի, կմշակեի, մանավանդ վեպս (Ուստա Կարոն) կարող էի վերջնականապես գրած համարել, բայց գերի մնացին. պահ տվի մի բարեկամի մոտ և եկա: Եթե մի փոքր տրամադրությունս լավանա, կարող եմ բաներ գրել, մտքեր, պատկերներ շա՛տ կան գլխումս:

Դուք ի՞նչ եք անում, Վահանը, Պողոսը ի՞նչ գործի են, ո՞ւր են, ինչո՞վ են պարապում:

Մի՞թե «Գարունը»⁸ հրատարակելու ժամանակն է, լավ չի լինի, որ սպասեք խաղաղությունը գա, հետո:

Մի՞թե Մ. Գորկու ժողովածուի⁹ մեջ ինձնից կտորներ կան, ոնց անենք, որ մի օրինակ ստանանք:

Խնդրում եմ, որ փողը (նամակներդ, գիրքը իմ անունով) ուղարկեք, եթե մինչև հիմա չեք ուղարկել, հետևյալ հասցեով Avedis Bajazid – Avenue Beau-Sejour, 3 – պաշտոնական հասցես սա է. թեև իմ անունով էլ կարելի է ստանալ, բայց լավագույնն է երևի «Բանկ Ֆեդերելի» միջոցով. ասենք դու գիտես:

Էհ, ուրեմն մնամ ջերմ համբույրներով ու կարոտալի բարևներով քեզ, Պողոսին և Վահանին:

Ձեր Ավետիք Իսահակյան

182. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

<1916>¹, 21 սեպտեմբ<երի>, Ժնև

Սիրելի Գարեգին, նամակս ստացել ես, և տազ արել. ինչո՞ւ լռեցիր. եթե Աբու-Լալան թույլ կտան տպելու (գրաքննիչը), ապա իսկույն ինձ հայտնիր. վերջերս

սրբագրել եմ և լավ է դուրս եկել. ցանկալի է, որ բարեփոխված լույս տեսնի. իսկույն կուղարկեմ սրբագրվածը, երբ որ քեզնից նամակ ստանամ: Այլև գրել էի մի կարտով, որ երկու մանր ոտանավորները չգետեղելիք. դրանց մասին էլ չգրեցիր: Իսկ ե՞րբ է լույս տեսնելու «Գեղարվեստդ»: Կովկասի լրագրները չափից ավելի մռայլ պատկերով են ներկայացնում հայերի կյանքը թե Կովկասում և թե թրքահայկական նոր գրաված երկրներում: Ես պատերազմի սկզբում գուշակել էի հայկական ջարդերը և Հայաստանն առանց հայերի. հիմա էլ գուշակում եմ այն, ինչ որ կատարվեց սրանից ուղիղ 10 տարի առաջ Կովկասում... Նոր Գալիցին:

Նզովված Գերմանիան աշխարհ կործանեց և ինքն էլ կործանվելու է շնորհիվ մեծ, սուրբ, փոքր ազգերի պաշտպան, նահատակ հայերի փրկիչ Ռուսիայի և նրա ազնիվ, ասպետ դաշնակիցների:

Քո՝ Ավետիք

183. ՑՈԼԱԿ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

<1916>¹, 28 նոյեմբ<երի>, Ժնև

Սիրելի Ցոլակ.

քո երկու նամակն էլ համարյա միաժամանակ ստացա. սիրով կուզենայի աշխատակցել «Գործին»², որովհետև կազմի մեջ մարդիկ կան, որոնց սիրում եմ և հարգում. և երկրորդ, որ ամսագիր է, օրաթերթը ինձ չի կապում:

Ուղարկում եմ առայժմ այս 6-7 կտոր ոտանավորները³, շուտով կուղարկեմ պատմվածքներ, թարգմանություններ և այլն: Չափազանց շա՛տ նյութեր ունիմ գրած և պատրաստ, սակայն մոտս չեն, այլ Գերմանիա, այնտեղից դուրս գալիս, իրավունք չտվին հետս վերցնելու: Ստիպ-

ված եմ հիմա նոր բաներ գրել, այս կոտրված սրտովս. հայ ժողովրդի խելագարեցուցիչ վիճակը ինձ մեռցրեց: Ուղղակի գրիչ չի կարելի բռնել...

Դալով դրամի — վարձատրության — մասին. ոչ մի բան այնքան ի դեպ չէ հիմա, քան փողը... ուրախ կլինեի, որ 300 ուրբլին հիմա տեղափոխեիք, մնացածը ուշ, եթե ուզում եք. չեմ հապաղում շնորհակալություններս հայտնել:

Ես չա՛տ հիվանդություն, և չա՛տ նեղություն տեսա. առողջությունս հիմա լավ է, բայց վիճակս վատ է, ուրիշ կերպ էլ չէր լինի. ո՞վ է այս սարսափելի օրերին լավ վիճակի մեջ, բացի «լիազորներից»:

Ուզում եմ հայրենիք գալ, փող չունիմ. ում գրեցի՝ պատասխան չստացա: Ես, երևի լսած կաս, որ հեռացած եմ «Դաշ-ցականներից». որոշ ընկերական կապեր, անշուշտ կան, և [տրացիա] տրադիցիաներ՝ նույնպես, բայց էպպես — չա՛տ հեռացած եմ. պատճառը... դրա մասին հետո:

«Հորիզոնում» կարդացի⁴, որ իմ մի ոտանավորը գտել են Հաֆիզի⁵ փոխադրություն. չեն սխալվել, մեղքը իմս է՝ այդ ոտանավորը գրած է 1892-93 թվին, աշակերտական նստարանում. ես մի ժամանակ մեր հարևան գյուղի մի թյուրք բեկից պարսկերեն էի սովորում, կարճ ժամանակ, ընդհատեցի. այդ բեկը թուրքերեն ասաց մի երկու տող և ես սարքեցի, ու հետո, այդ թվերին Հաֆիզի անունով տպվեց «Տարագում»⁶, թե այլ տեղ, չեմ հիշում, և հիմա էլ չեմ կարող ստուգել, որ հայտնեմ. մնում է, որ Կովկաս գամ, քրքրեմ, գտնեմ. այդ բոլորը հիմա եմ հիշում. ես մինչև օրս հավատացած էի, թե իմն է և դժգոհ էի դրանից՝ իբրև թույլ ոտանավորից: Իմ ոտանավորների մի 2-3-ի շուրջը անտեղի կասկածներ կան. այդ բոլորը պարզելու եմ. իմ գրած 3-400 ոտանավորներից հազիվ մի քանիսը լինին նմանողություն, ուրիշները ավելին ունեն, օ-

ըինակ՝ Թումանյանը, Հովհաննիսյանը, Ահարոնյանը, էլ
չեմ խոսում Ռ. Պատկանյանի, Պեշիկթաշլյանի մասին.—
այդ բոլորը ես ինքս ասպարեզ եմ բերելու, բոլոր-բոլորի-
նը, և նույնպես [նրանց] իմոնցից նրանց, որոնց մասին
չարախնդորեն խոսում են: Բավական լավ գիտեմ համաշ-
խարհային գրականությունը, և մերոնց գրվածքներից
գիտեմ ո՞րը որ տեղից է, որը՝ ուր:

Ինձ վրա սկզբնական շրջանում կան ազդեցություն-
ներ, վերջին շրջանում — ո՛չ մի:

Եթե իտալերեն գիտես, կարդա այս ոտանավորը և հա-
մեմատիր Թումանյանի «Եթե մի օր, անուշ ընկեր, գաս
այցելու իմ շիրմին» — բառացի թարգմանություն. հեղի-
նակը Լորենցո Սթեֆեթթի⁷.

Quando cadran le foglie e tu verrai
A cercar la mia croce in camposanto
In un cantuccio la ritroverai
E molti fior le saran nati accanto.

Cogli allora pe tuoi biondi capelli
I fiori nati dal mio cor Son quelli
I canti che pensai ma che non scrissi,
Le parole d'amor che non ti dissi.

Սիրում եմ Հով. Թումանյանին, բայց պիտի հայտնեմ.
նա ինձ միշտ բամբասում է:

Ձանձրացրի քեզ. հերիք է:

Լավ կլինի, որ ուղարկես ինձ Վահանի հասցեն: Դու
ի՞նչ ես անում քո ընտանիքով, ի՞նչ է անում Միհրդա-
տը⁸, հայրիկիդ հոբելյանի մասին կարդացի: Պողոսին
գրել եմ նամակ, սպասում եմ պատասխանի: Ո՞վ գիտե,
գուցե մի քանի ամսից հետո հանկարծ երևամ Կովկաս,
ուր նույնիսկ վատ մարդկանց կարոտել եմ:

Ընդունիր ջերմ բարեկեցութեամբ և [հայտնի] հաղորդիր Հ. Մանանդյանին, Զիլինկարյանին:

Մնամ քո անկեղծ՝ Ավետիք Իսահակյան
Նամակ, թերթ, դրամ տեղափոխիր այս հասցեով. իմ
պաշտոնական անունը —

Avedik Bayazid

Rue Prevost Martin, 53. Geneve

Փողը սովորաբար ուղարկում են «Բանկ Ֆեդերալի»
վրա. Զվիցերիայի պետական բանկը:

184. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

<1916>, 8 դեկտեմբերի, Ժնև

Սիրելի Գարեգին.

Ստացա փակ և բաց նամակներդ. շա՛տ ուրախանում
եմ նամակ ստանալուս. միայն ափսոս, որ շա՛տ բան չես
կարող գրել, բայց ինչ որ գրում ես, շա՛տ հետաքրքիր են.
գրի՛ր գրական անցուղարձից:

Շանթի «Կայսրը» խնդրեմ չուղարկես, արդեն կարդա-
ցի. «Հին աստվածները» ավելի քան աջողված է սրանից.
սա մի սառն, չինծու, աղքատ գրվածք է. ավելի կարծիք
չեմ ուզում հայտնել. թո՛ղ գրեն ինչ որ ուզում են, ինձ
ի՛նչ. արդեն քննադատություն ասված բան<ը> անպետք
բան է. ժամանակն է միակ մեծ, անաչառ քննադատը:
Ժամանակակիցները, այս կամ այլ կերպ, կույրեր են: Ժա-
մանակակից մարդկանց մեջ խոսում է կիրքը, նախանձը,
թշնամանքը, կուսակցական, դասակարգային նկատա-
ռումներ և այլն:

Դրա փոխարեն ուղարկիր, եթե ուզում ես, Գ. Քյալաչ-
յանի¹ նոր ժողովածուն և գրախոսածդ «Դանտեական ա-
ռասպելը»?...² տեսնենք երիտասարդների մեջ ի՞նչ կա:

Կուզեի և ունենալ Հ. Թումանյանի «Հայրենիքիս հետ»³ գրքույկը: Անպիտան «Գուտենբերգը» ինձ փող է տալիք՝ չի ուղարկում («Հայ գրողներ» խրեստոմատիայի հաշվին), գոնե նրանից այդ բրոշյուրները առ. այդ տղան՝ գյաղա է, ոչինչ ավելի:

Բաքվի «Գործը» դիմել է աշխատակցությանս. մասնակցում եմ՝ թե այդ խմբին գնահատելով, և թե ատելով «Հորիզոնի» մարդկանց: Իմացած եղիր, որ քեզ ուղարկած երկու մանր ոտանավորներս նրանց ուղարկեցի՝ սրբագրելով. նյութեր չունեի: Քեզ նոր բաներ կուղարկեմ. գիտեմ, որ «Գեղարվեստը» ուշ լույս կտեսնի: «Հավերժական սերը» քոնն է⁴:

Պրոֆ. Ադոնցին գրեցի, որ եթե հնարավոր է «Աբու-Հալան» լույս ընծայել՝ ուղարկեմ նորը. սպասում եմ պատասխանի:

Կ. Միքայելյանը դեռ հուլիս ամսին ինձ գրել էր, որ մոտ օրերս «Գարունից» կանխավճար կտեղափոխենք 200 ռուբլի⁵, սակայն մինչև օրս ոչ մի կոպեկ չստացա, չստացա և նույնիսկ «Армянские поэты», որ խոստացել էին, և, կարծեմ, պարտական էին:

Այդ առթիվ նրան նորից գրեցի, ինչպես և Մակինցյանին:

«Հորիզոնի» մեջ Մատենճյանը⁵ գրել է, որ մի ոտանավորս Հաֆիզի նմանություն է⁶. չի սխալվում, սակայն ես այդ ոչ մի տեղից չեմ թարգմանել, այլ 1892-93 թվերին, երբ դեռ սլատանի էի, մեր հարևան թուրք գյուղացի մի բեկ, որից երբեմն դասեր էի առնում պարսկերենի, նա է բերանացի մի քանի տող ասել, և ես սարքել եմ, ու այդ թվականներին տպվել է «Տարազի» մեջ Հաֆիզի անունով. այսքանն եմ հիշում: Ես դրա մասին պիտի գրեմ, նույնպես իմ մի երկու ոտանավորների մասին, որոնք խիստ ազդված են, բայց երբ Կովկաս գամ. ես ունեմ 4-500 ոտանավոր, որից հազիվ մի 4-5 ազդված լի-

նեն. ներկա բոլոր գրողները, և մանավանդ մեռածները, ավելի մեծ քանակ ունեն՝ այդ մասին էլ գրում եմ. սակայն «Հորիզոնի» միտքը այլ է — ինձ վիրավորել. բայց ոտքս Կովկաս դրի թե չէ՝ կտեսնեն. ոչ ոք ինձ պես ծանոթ չէ ազգերի գրականությանը (մեր մեջ) և գիտեմ բոլորի նմանողությունները. ամենից քիչ ես եմ ազդված: Իմ գրողի պատիվը ինձ թույլ չի տա այդ անելու, բայց մի կերպ կձեռակերպենք: Առայժմ այսքան: Համբուլյրներով,

քո Ավետիք Իսահակյան

<Լուսանցքներում>

ա) Կովկասում մաքուր թերթ չկա. «Հորիզոնը» լիրբ է, «Մշակը»⁸ ևս ավելի. երկուսին էլ ատում եմ. «Արևը»⁷ չա՛տ ավելի համակրական է. «Համբավաբերը»⁹ լավ է: Ամենից լավը՝ «Армянский Вестник»-ն¹⁰ է:

բ) «Աշխարհն աշխարհ» գիրքդ չեմ ստացել. ուրախ կլինեի, որ ուղարկեիր. շնորհակալ եմ, որ ինձ ես նվիրել:

գ) Այսօր կարճ գրեցի, որովհետև միայն նամակներ գրելով եմ զբաղված՝ չատ նամակներ եմ գրում:

185. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ

1916, 23 դեկտեմբերի, Ժնև

Մեծարգո և սիրելի Հայր Բառնաբաս,

Լսեցի, որ միաբանության հայրերը ողջ և առողջ են և չա՛տ ուրախացա. խնդրենք Աստծուց, որ այս սարսափելի պատերազմը չո՛ւտ վերջանա, և արժանի լինենք իրար տեսի:

Ես մնում եմ այստեղ, սպասելով այդ ըղձալի ժամին.
առողջ եմ, բայց չա՛տ տխուր:

Սիրելի Հայր սուրբ, չա՛տ կխնդրեի մեկ աչքի անց-
նեիք 1893 թվականի «Տարազ» թերթը. այնտեղ կգտնե՞ք
արդյոք հետևյալ տողերով սկսվող այս ոտանավորը՝
«Գինին՝ ձեռքիս, վարդը՝ [ձեռքիս] կրծքիս, անուշ [սերս]
յարս սրտովս...» իմ ստորագրությամբ. և այն չի՞ կրում
Հաֆիզի (պարսկ. բանաստեղծի) անունը, որից՝ թարգմա-
նած և նմանողություն:

Ուրեմն՝ գտնել թե որ համարումն է «Տարազ» թերթի,
և արդյոք կրում է Հաֆիզի անունը այդ ոտանավորս՝

Կանխավ հայտնում եմ շնորհակալություններս և ջերմ
բարևներս Ձեզ և ծանոթ հայր-սուրբերին:

Ձեր անկեղծ՝ Ավետիք Իսահակյան

Հասցես. A. Issahakian,
Prevost Martin, 53, Geneve.

186. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻՆ

1917, 9 հունվարի, Ժնև

Պ. Փիլոսոք հայտնում է. —

«Պ. Նևրուզը ինձ հարցուց, թե պ.պ. Մելոյան¹, Իսահակյան և Միքայելյան վրդ. ուզեցել են ինձ տեսակցել Մամուլի գործակալության համար կոլլեգիայի, իսկ ես որպես թե՛ Միքայելյան վարդապետի միջոցով մերժել եմ նրանց ընդունել, և պարոնները վշտացած են ինձ-նից:

Ես պատասխանեցի պ. Նևրուզին, թե՛ ես ոչ մի մարդու չեմ մերժած, երբ ուզեցել են ինձ տեսնել, լինի նա վերջին ֆիլլանը². հետևապես այդպես բան չի եղած:

Իսկ երբ Միքայելյան վրդ. պ. Իսահակյանի հետ եկան մոտս, և վարդապետը ինձ հիշեցրեց անցյալը, ես կասեմ. 9 ամիս է անցել այդ օրից, չա՛տ բան մոռացել եմ. կրնա պատահի, որ ես տկար եղած լինեի. սակայն ես միշտ հայտնել եմ և ջանացել, որ գործակալությունը համե-րաշխ գործե գաղութի հետ. ինչպես և ասել եմ պ. Մելոյանին, նույնպես և Միքայելյան վրդ.-ին այդ ժամանակ՝ թե գործակալությունը կազմեցեք, գաղութից անձեր առեք մեջ, գտնելով որ անհրաժեշտ է գաղութից մարդ առնել, գործը մենակ չվարել ուսանողներով. ուրեմն երբ կկազմեք Ձեր խումբը, ապա եկեք և ինչ դրամ որ խոստացել <եմ> նպաստելու ընկերությանը, միշտ պատ-րաստ եմ տալու, ինչպես միշտ դուռս բաց է ամեն մարդու առաջ: Ինչպես և հիմա տալիս եմ իմ նպաստս գոր-

ծակալությանը: Գործակալության անդամակցել չեմ կարող լինելով զբաղված մարդ»:

Այս իմ գրությունը, որ ամփոփում է պ. Փիլոսի ասածները, ես ստորագրում եմ, կարող եք պ. Փիլոսին ցույց տալ ստուգելու համար:

Ավ. Իսահակյան

187. ՑՈԼԱԿ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

<1917>, 28 հունվ<արի>, Ժնև

Սիրելի Յուլիկ.

Շնորհակալությամբ ստացա Ձեր ուղարկած 492 ֆր.: Սպասում եմ, որ բարի կլինեք նույնպես «Գործ»ը հանդեսից մի օրինակ ինձ ուղարկելու:

Շուտով մի քանի բաներ կղրկեմ հանդեսի համար. ամեն ամիս ինձնից նյութ կունենաք ամսագրի համար:

Խնդրում եմ ընկերներիդ (Վահանին, Կարենին) հասկացնեք, որ պետք է ինձ մի օրինակ «Поэзия Армении» ուղարկելու. չե՞ք գտնում, որ իրավացի եմ. նրանք վեց ամիս է միայն խոստացել են, և չեն կատարել:

Ա՛խ, մի պատերազմը վերջանար. թե հայության մնացորդի տառապանքը վախճան ունենար, և թե ես էլ դառնայի տուն, ասլրեի կամ մեռնեի այդտեղ. հոգնեցի արտասահմանից: Սիրտս կտրատվում է՝ ի՞նչ է լինում հայրենիքում — և ես հեռու եմ:

Ձերմագին բարևներ Ձեզ և բոլոր-բոլորիդ.

Ձերդ՝ Ավ.Իսահակյան

Exp. A.Bayazide.
Prevost Martin, 53
Geneve.

188. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ

1917, 10 փետր<վարի>, ժնև

Շատ սիրելի Հայր Սուրբ.

Շնորհակալությամբ ստացա Ձեր նամակը: Պ. Սամվել-
յանը¹ խոստացավ իսկույն ուղարկել Ձեզ ունեցած
պարտքը:

Ա. Գոշը² մոտ օրերս ուղարկեց Ձեր ապսպրած գիրքը՝
«Հայրեն. երգարանը»³:

Եթե մի բանի պետք կունենաք, խնդրում եմ, բարի ե-
ղեք ինձ գրելու:

Ողբում եմ Հայր Գետեկյանի⁴ մահը. արդեն լսել էի. նո-
րից բախտավոր ենք, որ թանգագին կորուստը մի հատ է:

Տա Աստված շուտով իրար տեսնենք և կարոտով համ-
բուրեմ պատկառելի Հայրերի՝ Ձեր եղբայրների բոլորի ա-
ջը:

Ամենաջերմ բարևներով և համբուլյրներով ամենքիդ և
Ձեզ.

Ձեր Ավետիք Իսահակյան

189. «ՄՇԱԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

<1917>¹, 10 փետրվարի, ժնև

«Հորիզոն»ի 1916 թ. № 234-ում պ. Մ. Մատենճյանը
իր «Գրական փոխառություններ» հոդվածում գրում է,
որ իմ մի ոտանավորը՝ «Գինին՝ ձեռքիս, վարդը՝ կրծքիս»
– «գրեթե (պարոնի խոսքերը) բառացի գտնում ենք Հա-
ֆիզի երգերի մեջ...» և այլն:

Առաջին նվագ՝ ես զարմացա, ապա հիշեցի, որ այդ ո-
տանավորը իմ դպրոցական հասակի գրածներից է և այն

ժամանակ ես ոչ Ֆ. Կորշին² էի ճանաչում և ոչ էլ իրան՝
Հաֆիզն էի կարդացել. հիշեցի, որ 1892 թվին ես մեր
հարևան պարսիկ գյուղի մի բեյից պարսկերենի դասեր էի
առնում և հաճախ թարգմանում էի նրա տված դասերը,
որոնցից տպվել էին իր ժամանակին «Տարագում»:

Ձեռքիս տակ չունենալով «Տարագները»՝ դիմեցի
Վիեննայի Մխիթարյան Ուխտին ստուգելու. այնտեղից
չառ հարգելի Հայր Բառնաբաս Պիլեզիկճյանը գրում է
ինձ, որ վերոհիշած ոտանավորը տպված է «Տարագ» հան-
դեսում 1893 թվին, № 31, երես 491-492, պարսկական մո-
տիվներ, հատվածներ Հաֆիզից վերտառությամբ:

Իսկ թե ինչպե՞ս է պատահել, որ 1903 թ. հրատարա-
կած «Երգեր ու վերքերիս» մեջ մուտք է գործել առանց
հիշելու Հաֆիզի անունը, հավանաբար տետրակներիս
մեջ — որոնք մոտոս չեն հիմա — չեմ գրած ունեցել հեղի-
նակի անունը. և ես էլ մոռացած եմ եղել 16 տարի առաջ
կատարվածը:

Խնդրում եմ թերթերին եթե հարկ կհամարեն՝ արտա-
տպել այս տողերս:

Ավետիք Իսահակյան

190. ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՅԼՅԱՆԻՆ

1917, 18 մարտի, <Ժնև>

Սիրելի Կարեն, նամակդ ստացա երեկ. այսօր և երեկ 10
նամակ միասին ստացա, գլուխս ռուսական հեղաշրջման¹
կախարդական, հրեղեն լուրերով ուղղակի պայթեց. կար-
ծես Պետրոգրադի աշխարհաստան պայքարը, աղմուկը,
փլուզումները իմ գլխումս են պատահել, իմ գանգիս
տակ. սարսափելի ցավում է գլուխս... այս քանի օր է

մենք հարբած ենք — անքուն գիշերներ, շամբայն, խոսք, վեճ... Այս մեծ, անսահման ուրախության համար փոքր է սիրտս. գիտե՞ս, սիրելիս, թե վշտից, հոգսերից, անարցունք լացից սիրտս որքան էր նեղվել, չորացել և վերջապես մեծ Ռուսաստանի մեծ ազատության մեծ ուրախությունը... Համբուրում եմ քեզ, գրկում եմ բոլորին — բոլոր լավ մարդկանց կրծքիս և գոշում — կեցցե Ռուսաստանը, կեցցե Ռուս մարդը... Փրկվեցինք բոլորը և հայերս, որ բոլորից դժբախտն ենք, փրկվեց թուրքահայը, որ պիտի ոչնչանար Պրոտոպոպովների² և ընկ. կրոնիկների տակ:

Դու չես կարող երևակայել թե այստեղ թուրքերը, բուլղարները և գերմանացիք ի՞նչքան են տխրել, կարեկցելու հափ խղճացել. վերջապես հնչելու է հատուցման ժամը... միայն մի ամպ երբեմն անցնում է հոգուս վրայով — չղառնա անիվը, չգա՞ կոնտր շարժումը, ռեակցիան: Բայց չի՛ գալու, չի՛ գալու, աշխարհը պիտի քանդել, եթե գա: Ավելնորդ չի ասելը, որ ռուսական հրեաները սրտանց ուրախ չեն. շները գերմանոֆիլ են և բղավում են, ճչում են — «Բուրժուական հեղափոխություն է սա. մենք ռեսպուբլիկա ենք ուզում. մենք սոցիալական հեղափոխություն ենք ուզում»: Հին, անմիտ գոռգոռոցներ, որոնց շնորհիվ փրկությունը, որ մոտ էր 1905-ին, հետաձգվեց, և հայերս էլ զոհ գնացինք: Լավ չեն հրեաները. աստված տա, որ սխալվեմ. ես ոչ մի ազգի չեմ ատում և չեմ ուզում այդպիսի վատ կրքեր հոգումս սնուցանել:

Դառնանք առօրյային: Ամսից ավելի է, որ ստացել եմ «Поэзия Армении»³. հոյակապ գործ և հոյակապ ջանք. նմանը չունեցած. արդեն նամակ գրել եմ Մոսկվ<այի> կոմիտեին՝ շնորհակալություններս հայտնելով, միայն ցավում եմ, որ Դեմիրճյանին մեծ տեղ չեք տվել՝ նա մեծ բանաստեղծ է, սակայն բախտ չունի: Խնդրում եմ մի քանի՝ 4-5 օրինակ ուղարկեք ինձ՝ ծախելու, շատերն են ու-

զուժ, և մի օրինակ էլ «Արձակ գրողներ»՝ Մ. Գորկու հրատարակությամբ⁵:

Լոնդոնում լույս է տեսել մի շատ շքեղ գիրք հայ պոետների, պատկերազարդ. ինձ նույնպես լավ տեղ է տված⁶:

Ուզում են Բրյուսովի տեսությունը թարգմանել (Հայ պոեզիայի մասին), ֆրանսերեն լեզվով. շատ են հավանել տեղիս հայերը:

Խորին շնորհակալություններս հայտնելով պ. Բրյուսովին, ասա, որ նա հայ ժողովրդի անկեղծ և մեծ բարեկամներից մեկն է:

Գրում ես թե «Մահարին» չի համապատասխանում պատմական դեպքին. դա, սիրելիս, ես լավ գիտեմ. ինձ միայն անունն էր պետք, հնությունը, կոլորիտը և մասամբ էլ նրա պեսիմիստ-փիլիսոփա հոգին: Նրա գրածները կարդացել եմ և գերմաներեն լեզվով և ֆրանսերեն. գիտեմ, որ նա կույր է եղել, Բաղդադ չի եղել, բայց այդ չէ կարևորը. այնտեղ ես եմ, ուրիշ ոչ ոք, միայն ուրիշի վերարկուի տակ: Պրոֆեսորը սխալվում է «քասիդա, քասիդ» նշանակության մասին. նա կնշանակե Պոեմ, այդպես են վկայում բառարանները և կենդանի մարդիկ, արաբագետներ: Ծանոթ եմ Բեռլին՝ նշանավոր պրոֆ. Մարտին Հարտմանին⁷ (նույնն է ասում): Ծանոթ եմ արաբ սենատոր և գրող էլ-Բոստանին⁸ նույնն է ասում: «Սուրա»ի մասին ճիշտ է. նա գործածվում է Ղուրանի մեջ և մեր «սրահ» բառն է. «սրահ կնշանակե հերթ, կարգ, բայց ես ուզեցել եմ նոր Ղուրան գրել (մանիա գրանդիոզա, մեծամտություն): Զե՞ որ ասել եմ «Օ՛, ազատությո՛ւն, դու դրախտային վառ բլբուլների անմահ Ալ-Կորան»: Վրաս չծիծաղես:

Ձեր խոստացած փողը չստացա, աստված հետներդ: Առայժմ այսքան:

Բարևներով և համբույրներով

Ի. Ավետիք

<Նամակի սկզբում լուսանցքում>

Թարգմանություններ հանձն առնելու համար հետո կգրեմ: Շուտ-շուտ գրիր: Թանկագին ժամեր են ընկերների նամակները ստանալու օրերը:

Exp. A. Bayazide,
Rue Prevost Martin, 53

191. ՅՈՒԱԿ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

<1917>¹, 24 մարտի, Ժնև

Սիրելի Յուլակ.

Իր ժամանակին ստացել եմ փողը 492 ֆր., [որի] որ հայտնած եմ բաց նամակով:

Ստացա և մի երկու օր առաջ «Գործ» հանդեսը, դեռ չեմ կարդացել, որովհետև թե ժամանակ չունեմ (թերթերը ամբողջ ժամերս կլանել են, ռուսական հեղափոխության պատճառով), և թե մի ռուսանոց տարավ:

Մեծ հավատ ունիմ, որ ռուս հեղափոխությունը չպիտի ծնի ռեակցիա. ուրեմն, գրեթե փրկվեցինք՝ հայերը, մանավանդ թրքահայերը, որոնց մնացորդները հին ռեժիմի տակ հալումաչ պիտի լինեին, քանի որ բյուրոկրատական թյուրքերի գործն էր շարունակում՝ հայաջնջումը լիակատար, կլասիկ դարձնելու համար. և բավական բան հաջողեց. թյուրքերը միայն դահճի դերի [մեջի] մեջն էին հանդեպ ռուս-բյուրոկրատիայի. դրա մասին չատ բան ունիմ ասելու: Ես մեկն եմ եղել և այն սակավաթիվ հայերից, որ գուշակել է այս ամենը — Հայաստանի մերկացումը հայերից: Ի՞նչպես կարելի էր հավատալ բյուրոկրատ Ռուսիային և ընկնել նրա սարքած դժոխքի մեջ... հավատացին և կերան. իմ խիղճս չափազանց արդար է, և ար-

համարհում եմ այն բոլոր մարդկանց, որոնք իրենց խելացի էին համարում և ղեկավարող՝ ազգի վիճակը: Բայց Սուրբ Սարգսի պես հասավ հեղափոխությունը:

Երբ ոտս ընկնի Կովկաս, շա՛տ բան ունիմ ասելու, հարկավ, միայն պատմական արժեք ունի. այժմեությունը կորավ:

Ուղարկում եմ այս երեք ոտանավորը. կամաց-կամաց խնդրում եմ զետեղեք. Հ. Հովհաննիսյանի ոտանավորները շաբլոնային էին, իսկ Թումանյանինը՝ շատ երկար և ո՛չ արժանի իր մեծ տաղանդին:

Վահանինը սառն էր, արվեստական, «Մթնաշաղից» [մինչև] մի՞թե էլ չողեր չկան:

Բայց, կարծեմ, ինձ չի վերաբերում կոլլեգների մասին խոսել:

Այն ոտանավորս, որ ղրկել էի ձեզ, եթե դեռ չեք տպել, խնդրեմ այսպես տպիր, մոռացած եմ եղել ուղղածը ղրկել: Ոտանավորը սա է՝

Զյուն է գալիս ու Թախծալիը².

Առաջին տունը անփոփոխ, իսկ երկրորդը այսպես՝

Եվ գըգվեի սրտիս սրտում
Պատկերդ անուշ ու աղվոր,
Ու ձյունը գար մեղմ ու տրտում
Ծածկեր շիրիմս հեռավոր...

Իհարկե նույնն է, բայց սա է ինձ դյուր գալիս:

Ջերմ բարևներով

Ջեր Ավետիք Իսահակյան

1917, 28 մարտի, Ժնև

Սիրելի Գարեգին.

Ստացա նամակդ և ուրախությամբ կարդացի. անսահման, անսահման ուրախ եմ ուսական հեղափոխության հաղթանակով. նո՛ր դարագլո՛ւխ, և վերջապես փրկվեց հայությունը, թե չէ հին Ռուսիան իր փոխարքայով ձգտում էր լրացնել թյուրքիայի սարսափներից կիսատ մնացածը — բնաջնջումը հայ ժողովրդի, Հայաստանը առանց հայերի. այժմ ընդմիջտ ապահով է հայ ժողովրդի ապագան, — մի 30-40 տարուց հետո, մենք կունենանք ամուր, ուժեղ, հարուստ, մեծաքանակ հայություն. Ռուսիան պիտի հավաքողը լինի հայկական հողերի և հայրենքը ազատագրողը և յուրացնող այդ նվիրական հողերի. մեր ներկա սերունդի և ապագա բոլոր սերունդների միսիան պիտի լինի Հայաստանը դարձնել Հայաստան մաքրված թուրքերից ու քրդերից. սոցիալիզմը պիտի նպաստող լինի, և ոչ թե խանգարող. այլակերպ նա կլինի մի կեր-ցավ մեր մարմնի վրա: Վերջապես:

Ջերմ շնորհակալություններս սիրելի բարեկամ-ընկերներիս՝ Շիրվանզադե, Սիսակ, Խանազատ¹, Աշոտ, Գրիգոր և այլն, որ ինձ հիշել եք և կենացս խմել. հույս ունենամ, որ ես էլ արժանանամ այդ քեֆերին: Անհուն կարոտ ունիմ Կովկաս գալու, բայց հիմա անկարելի է դարձել, եթե չես ուզում ջրի տակն անցնել. գուցե հետո ճանապարհը բացվի:

Դեռ չեմ ստացել քո և Քյալլաշյանի ուղարկած գրքերը:

Թերթերին ուղարկեցի հերթումը Մատենճյանի գրության. եթե տպվել է, լավ, եթե չէ, դու գրիր — նա տպված է (ստուգեցի Վիեննայից), 1893 թիվ, № 31, երես 491-92, «Տարազ»:

Աշխատի՛ր շուտ-շուտ նամակներ գրել, և սրտիդ ուղա-
ծը, քանի որ ազատ է հիմա:

Խնդրում եմ Գր. Վարդանյանի² և Ար. Աբեղյանի³ Հա-
յաստանի քարտեզներից մի-մի օրինակ ինձ համար առ-
նես և պահես. եթե ինձ փող ես ուղղում ուղարկել, նրանից
դուրս արի: Վախենամ սպառվին այդ քարտեզները, իսկ
եթե ո՛չ, — ուրեմն թո՛ղ մնա, ես դամ:

Եթե ուղղում ես փող հասցնել ինձ, խնդրում եմ այդ-
տեղ հանձնիր Գինովաբե քրոջս կամ Մկրտչին, որ ինձ
ուղարկելիք փողերի հետ միասին ղրկեն. ավելի հարմար
է, և ծախս քիչ կլինի տեղափոխության:

Հույս ունիմ, որ «Գեղարվեստի» մեջ կգետեղես Լեռեն-
ցի ոտանավորներից, թող այդ մարդը հանդես գա, շա՛տ է
մոռացված: Մոտ օրերս նրա գրածներից մի քանի հատ
պիտի ուղարկեմ Մոսկվա, Հայկ. կոմիտեին, որ եթե հա-
վանին, գետեղեն երկրորդ անգամ հրատարակվելիք
«Поэзия Армении» մեջ: Ստացա վերջապես. այո՛, հոյա-
կապ գիրք է. մեծ ջանք, մեծ ճաշակ. միայն ափսոս, որ
մեծ տեղ է տված Ծատուրյանին, և շա՛տ քիչ՝ Դերենիկին,
Սիամանթոյին, Վարուժանին, Ալիշանին:

Գրի՛ր ընկերական շրջանից. դա ամենից շա՛տ է ինձ
հետաքրքրում:

Մենք լավ ենք, թե Սոֆին, և թե երեխաս, կինս
բարևում է քեզ. ջերմ բարևներ մայրիկիդ, և տնեցոց, և
նշանածիդ, եթե ունիս. բարևներ նույնպես տիկ. Վիկտո-
րիային, օր. Արմենուհուն:

Ուղարկում եմ այս 3 ոտանավորը⁴, և «Հավերժական
սերի» ուղղումները: «Աբու-Լալա Մահարին» խնդրեմ ա-
ռայժմ չտպես. սրբագրություններ եմ արել. այդ առթիվ
գրեցի և Ադոնցին. կամ սրբագրվածը կուղարկեմ, կամ
հետս կբերեմ:

Համբույրներով և բարևներով

քո Ավետիք

1917, 16 մայիսի, Ժնև

Շա՛տ սիրելի Հայր Բառնաբաս,

Ձեր 11 մարտի թվակիր նամակը միայն մի երկու օր <առաջ> ստացա. այսպես ո՛ւշ: Շտապում եմ պատասխանել:

Ամենից առաջ սիրալիր բարևներս Հ. Հ. Տաշյանին¹, Գալեմքարյանին², Մենեվիշյանին³, Ձեզ. և մյուս շա՛տ հարգելի Հայրերին:

Բոլոր նշաններից կերևա, որ հեռու չէ բոլոր ազգերի երազած խաղաղության օրը. և որ վերջապես, շնորհիվ ռուսական օրհնյալ հեղափոխության, Հայությունն էլ ունենալու է արևի տակ մի կտոր տեղ գլուխ դնելու համար: Հուսանք, և մեծ է Հայի Աստվածը:

Թերթերի և լրագրների, գրքերի մասին մի հոգ քաշեք, պատերազմից հետո հեշտությամբ ձեռք կբերենք. այստեղի խմբագրությունն⁴ էլ շատ անկանոն է ստանում. 50% կորած են թերթերի:

Պ. Անտոն Գոշը խնդրում է Ձեզ հայտնել, որ Ձեզի ուղարկած «Երգարանը» ընդունեք որպես մի չնչին նվեր:

Գալով պ. Սամվելյանին⁵, ասել եմ նորեն, բայց ես ուղարկում եմ նրա հասցեն, որ պաշտոնապես գրեք նրան. եթե ո՛չ, նա ինձ որոշ պատասխան չի տա:

Խոնարհաբար կխնդրեի Ձեզ, որ եթե հնարավոր է գիրք առաքելու տեսակետից, ուղարկեիք ինձ Հ. Պ. Ջաքարյանի⁶ կազմած գերմաներեն լեզվի քերականության միայն առաջին մասը:

Խոնարհ հարգանքներով մնամ Ձերդ՝ միշտ անկեղծ

Ավետիք Իսահակյան

Ահա պ. Սամվելյանի հասցեն.

Minas Samweloff, rue de la Muse, 10.

Exp. A. Issahakian, rue Prevost Martin, 53, Geneve

194. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

1917, 25 հունիսի, Ժընև

Սիրելի Գարեգին.

Այս 5-6 ամիս է, թե քեզնից և թե մեր տնից նամակ չունեմ. եթե ընդունենք, որ փոստը տակնուվրա է եղել, բայց ուրիշները ստանում են: Ինչպե՞ս բացատրել:

Խնդրում եմ իսկույն գրես, ի՞նչ կա, ինչ չկա: Ես քեզ մի 3 ամիս առաջ երեք ոտանավոր էի ուղարկել, չգրեցիր թե ստացար թե՛ ոչ: Դրա մասին էլ գրի՛ր:

Նամակ շուտ-շուտ գրիր, որ գոնե մի երկուսը ստանամ:

Քո՝ Ավետիք

Exp. A. Bayazid
Issahakian
Geneve

195. «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

1917, 6 հուլիսի, Ժնև

Սիրելի ընկերներ,

Թուրքիայից, Հալեպից և ուրիշ տեղերից աքսորված հայերին (երևի մեր ընկերներից, Հ. Յ. Դաշնակ<ցու-
թյան> մոտիկ մարդկանցից և նրանց ընտանիքների մնա-
ցորդներից) երբեմն նամակներ ենք ստանում, որոնցով
դիմում են մեզ դրամական օգնության համար:

«Դրոշակի» խմբագրությունը այդ նպատակի համար գումար չունի իր ձեռքի տակ, ուստի սրանով խնդրում ենք Ձեզ, որ ընդառաջ գալով մեր այս դիմումին, մի կար-
գադրություն անեք, — կամ խմբագրության մոտ գտնված

Ձեր գումարից մի որոշ մաս տրամադրեք այդ նպատակի համար, կամ մի նոր գումար ուղարկեք:

Եվ այսպիսով միջոց կուտաք խմբագրությունս գոնե մի որոշ չափով օգնություն հասնելու մեր թշվառ ազգակիցներին:

Գիտենք, որ դուք բոլոր հոգով զգալու եք այս անհրաժեշտությունը, որովհետեւ ինչ կա ներկայումս ավելի անհետաձգելի, քան այս տանջվածներին ապրեցնելը:

Ավելորդ չի լինի ասել, որ հիմա հնարավորություն կա որոշ աքսորավայրեր դրամ հասցնելու:

Սպասում ենք Ձեր անհապաղ կարգադրությունը¹:

Ընկերական բարևներով

Ձեր՝ Ավետիք Իսահակյան

196. ՓԱՐՍԱԴԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ

1917, 8 նոյեմբ<երի>, Ժնև

Մեծարգո բարեկամ

պ. Փ. Մելիք-Օհանջանյան.

պատիվ ունեմ Ձեզ հետևյալը գրելու. այսօր մեր սիրելի Մելիքից¹, Բերլինից, այս իմաստով գրած նամակ² ստացայ Ձեզ հաղորդելու.—

«Սիրելի հորեղբայր, շատ ուրախ եմ, թե դուք, թե ամբողջ ընտանիքը գյուղում թե քաղաքում ողջ և առողջ եք:

Հուսով եմ, որ դուք իմ նամակները վաղուց ստացած կլինիք, որովհետեւ նրանք ես ուղարկել եմ կոնսուլ Սուտերի³ վստահելի հասցեով. և մանավանդ որ շատ նամակներ ես գրել նույն հասցեով:

Ես շատ լավ եմ, և հանգիստ շարունակում եմ պարապմունքներս. չուտով էլ տեղիս համալսարանում ուսանող կգրվեմ:

Այսօր ստացայ Ձեր 7.IX գրած նամակը. նույնպէս ստացել եմ և Բագրատի⁴ նամակը. և իր ժամանակին պատասխանել կոնսուլի ապահով հասցեով: Կարոտալի համբույրներով ու բարեկներով ամբողջ ընտանիքին. մնամ միշտ ձեր Մելիք»:-

Մելիքը շարունակ ինձ գրում է. մինչև հիմա լավ է. նեղություն չի քաշել. հիմա Գերմանիայում դրությունը օրէ օր վատանում, թա՛նգ, թա՛նգ, թա՛նգ. ապրել անկարելի է դառնում և միայն Ձեր հայրական խնամքով է, որ նա պիտի կարողանա այդ դժվարություններից գլուխ հանել:

Այստեղ Զվիցերիայումն էլ դժոխք է դարձել. նզովված Գերմանիան աշխարհ քանդեց, և դեռ քանդում է. տեսնենք երբ է հերթը իրեն դալու. սպասենք և հուսանք:

Հարգանքներով և բարեկներով

Ձերդ անկեղծ՝

Ավետիք Իսահակեան

197. ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄԻՍԻԱՅԻ
ԿՈՄԻՏԵԻ ԱՐԵՎԵԼՔ ԵՎ ԻՍԼԱՄ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ

1918, 2 մայիսի, Ժնև

Սիրելի բարեկամ Գրինֆիլդ¹.

Երեկ ես ստացա Մելիքից բացիկ: Նա հայտնում է ինձ, որ հայազգի մի քանի պատվիրակներ² Կովկասից ժամանել են Բեռլին՝ գերմանական կառավարության հետ բանակցելու հայկական կացության շուրջը: Քանի որ ես «Գերմանա-հայկական ընկերության» անդամ եմ, և բացի այդ, հենց նույն նպատակով հեռագիր-մանդատ եմ ստացել իմ ամերիկյան համերկրացիներից, ուստի Ձեզ առաջարկում եմ, որպեսզի Դուք, եթե իմ ներկայությունը Բեռլինում այժմ կամ մոտիկ ապագայում անհրաժեշտ եք համարում, բոլոր միջոցներով դիմեք գերմանական կառավարությանը, որ ես գամ Ձեզ մոտ: Միաժամանակ խնդրում եմ Ձեզ՝ ինձ ուղարկել ստացվող տեղեկությունները մեր այժմյան վիճակի մասին:

*Բարեկամական ողջույններով՝ քո Ավետիք Իսահակյան
Իմ հասցեն է՝ Rue Prevost Martin 53, Geneve*

198. ՊՈԼՍՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆԸ

1918, 4 օգոստոսի, Բերլին

Ի Կ. Պոլիս¹

Հարգելի՛ հայրենակիցներ,

Մոտ 20 օր է, ես Բերլին եմ. դալուս պատճառը երկուս է. մեկ, որ Ամերիկայի հայերից մանդատ ունեի՝ դիմելու գերմանական կառավարությանը, խնդրելու նրա աջակցությունը հայերիս համար՝ ինչ գնով էլ որ լինի, երկրորդ՝ պրոպագանդայի հարցի շուրջը:

Գերմանական շրջաններում այն կարծիքն է տարածված, թե նվաստիս ղեկավարությամբ Զվիցերիայում մղվում է հակագերման պրոպագանդ. սակայն ճշմարտությունը այդ էէ, այլ այն, որ ես, որ մի քանի ընկերներով հիմնել ենք «Հայ մամուլի գործակալություն» մամուլին ստույգ լուրեր տալու և հերքելու ստեղծած, միտումնավոր լուրեր, կանգնած եմ շատ զգուշ տեսակետի վրա. այնպես որ ինձ համարում են նույնիսկ գերմանոֆիլ, իբրև վաղուցվա անդամ «Հայագերման ընկերության», որ պատերազմի սկզբից գերմանական օրինատացիա էինք ճանաչում:

Մեր պրոպագանդի շուրջը ծագած թյուրիմացությունը ցրելու համար էր, որ եկա այստեղ:

Հուլիսի 27-ին պատիվ ունեցա ներկայանալու արտաքին գործերի նախարարի օգնական <Հ.> Գեոպպերտին²: Խոսակցության մեջ հայտնեց, թե ավստրիական կառավարությունից հենց հիմա նամակ ստացա, որով պատրաստակամություն են հայտնում հայերին օգնելու (օգնության ի՞նչ ձևի մասին՝ չասեց): Իմ հարցին, թե անհրաժեշտ է զորք ուղարկել Հայաստան, նա պատասխանեց, թե մենք

մարդու կարիք ունենք, ամեն մի մարդ մեզ պետք է, բայց ավստրիացիք մարդ ունեն, կարող են ուղարկել տեսնենք, թերևս, միասին մի բան անենք: Սակայն վաղօրոք պետք է ունենալ ռուսների համաձայնությունը, նրանք արդյոք այդ միջամտությունից դժգոհ չեն լինի, քանի որ չեն ճանաչում Ձեր անկախությունը: Ես պատասխանեցի, թե մեկ որ դուք Վրաստան գորք եք ուղարկել և մեզ ոչ, դա արդեն շատ վատ տպավորություն է թողնելու հայ ժողովրդի վրա, և որն ավելի, և շատ ավելի կարիք ունի, իսկ գալով բուլղարիկներին ասացի՝ նրանք իրենց չեն կարող օգնել, ո՛ւր մնաց մեզ. և վերջապես նրանք զբաղված են սոցիալիզմով: Եվ քանի որ ռուս պետություն չքացումից հետո դուք եք կանգնած նրա տեղը, ուրեմն դուք պետք է պաշտպանեք Արևելքի քրիստոնյա, կուլտուրական ազգերը:

Ապա ասաց, թե հույս ունենք, որ հաջողացնենք հայ գաղթականներին գնալ իրենց հունձերը քաղելու. հնարավոր է այդ: Ես հարցրի՝ վերադառնալ իրենց բնակարանները, նա պատասխանեց՝ այո, իրենց դաշտերը, արտերը:— Ինչպե՞ս հասկանալ:

Հետո դարձավ գլխավոր խնդրին, որի համար ինձ տեսնել էին կամեցել: Ասաց թե՝ մեր սրտին մոտ է հայ ժողովրդի վիճակը. մենք պիտի անենք, ինչքան որ կարող ենք, չնայելով որ դուք՝ հայերդ, պրոպագանդ եք արել և անում եք ու ողջ աշխարհը մեր դեմ գրգռել կոտորածների պատճառով:

Ես պատասխանեցի թե՝ արտասահմանում, հայերի կողմից համաձայնություն³ մամուլում և չեզոք մամուլում Գերմանիայի դեմ թշնամական պրոպագանդ չի եղել կամ գրեթե չի եղել. մենք մեծ տարբերություն ենք դնում գերմանացու և թուրքի մեջ. և բացի այդ, մեր մեջ կան բավական թվով գերմանոֆիլներ և քաղաքականապես հասուն մարդիկ, որ քաղաքական նկատառումներով

հարձակումներ չեն արել դերմանացոց դեմ. օրինակ, Պողոս Նուբար փաշան գրել էր մեզ 2 կես տարի առաջ, որ ոչ միայն Գերմանիայի դեմ պրոպագանդ չանել, այլև թուրք ժողովրդի և իսլամի դեմ, այլ միայն ջարդերը հրամայողներին:

Սակայն մեղանից անկախ գոյություն ունի ամբողջ աշխարհում ուժեղ պրոպագանդ ավելի Ձեր դեմ, քան թուրքերի հայոց սարսափելի ջարդերի պատասխանատվության մեջ: Մենք չենք կարող ազդել ամերիկական-անգլիական-ֆրանս-իտալական մամուլի վրա: Օր չի անցնում, որ հայկական ջարդերի մասին չգրվի և ձեզ չմեղադրվի: Մենք մի բան կարող ենք անել.— այն, որ եթե Դուք, որ ամենակարող եք, ճանաչել տաք թուրքին Բրեստյան սահմանները և ջարդերը դադարեն, այն ժամանակ մենք կարող ենք մեր կողմից ամեն ջանք գործ դնել, ցույց տալով Ձեր դրական աջակցությունը հայ պետություն կազմելու մեջ, ազատելու մեզ վերջնական քայքայումից և դրանով կնպաստեք պրոպագանդայի դադարացման:

Ամենից շատ զայրացած էր, կամ ավելի որոշ ասած՝ վիրավորված, որ Բրեստյան դաշնագրից հետո, երբ տեղի ունեցավ Արդահանի ջարդը, մենք՝ ժընևի հայերս, հեռագրներ ուղարկեցինք Հռոմի պապին, Իսպանիայի թագավորին և սոցիալիստ Բրանդինգին, մանավանդ վերջինին: Պատասխանեցի, ինչ որ պետք էր:

Իմ տպավորությունը այս ամենից, ում որ տեսանք և խոսեցինք, այն է, որ Գերմանիան ուզում է, ցանկանում է օգնել մեզ և ընդունել տալ թուրքերին Բրեստյան սահմանագիծը, սակայն դրա իրագործման համար, եթե թուրքերը հակառակեն, չի դիմելու ոչ մի խիստ միջոցի, ոչ թե վախենալով, թե թուրքիան կանցնի թշնամիների կողմը (հաստատ կասեմ, որ Համաձայնությունը չի ընդունի նրան իր ծոցը, պետք չունի. նա հաշիվներ ունի), այլ

ուղղակի չուզենալով իր չորս տարվա դաշնակցի հետ սառել, վատանալ: Հայերին օգնելու մեջ նա միմիայն մի շահ ունի — մորալ, բարոյական, որը, սակայն, այնքան չի կշռում, դժբախտաբար, քան մարզանեցը կամ նավթը: Բայց այդ նավթը կամ մարզանեցը նրան չտվին ու սույն հատուցումը մի չնչին մասի այն հսկա վնասի, որն ստացան հայկական ջարդերի պատճառով:

Թերևս հուսանք, որ նա հաջողացնե, քանի ուշ չէ, իր դաշնակցին ուղարկել սահմանը: Եթե իրենք չեն ճանաչում Բրեստի դաշնը, Համաձայնությունը արդեն չի ճանաչում: Համաձայնության պետական մարդկանց կարծիքով ցնորքներ են Բրեստի պայմանագրերը. ոչ Ռուսիան է մեռած և ոչ Թուրքիան վերակենդանացած ու ոչ էլ վերջնական խոսքը ասված է պատերազմի ելքի մասին. դեռ կռվում են, դեռ պիտի կռվեն, նորեն պիտի կռվեն. հենց մեր վատը այդ կռվի շրջանն է. եթե ազատվեցինք այս անգամ, և համեմատաբար քիչ վնասով ոտք դնենք պատերազմի վերջացման օրը — փրկված ենք ու շահած ընդմիշտ:

Ինչպես անցնել այս շրջանը. մի ժողովուրդը փաթաթված թշնամիներով, մեկը մյուսից չար վրացի, թաթար, թուրք, քուրդ, հոգնած ժողովուրդ, բոլշևիկ դարձած զինվորներով, ինտելիգենտներով, թերթերով, մտայնությամբ — այնպես որ տեղի տվինք քաղցած, մերկ թուրք զինվորների առաջ և 20 000 թուրքի առաջից 600 000 մարդ սարերն ընկան:

Այս մարդկանց վիճակը, որի մեջ և Հայաստանի լինել-չլինելու հարցն է դրված, դա պիտի լուծել. սա է էականը. մյուսը գալու է: Եթե ողջ մնացինք, միևնույն է՝ Հայաստան անպատճառ լինելու է. սրա մեջ համոզված են և թուրքերը: Արտասահմանի թերթերը կարծում են, թե թուրքերը ձգտում են ոչնչացնել և ռուսահայությունը: Եթե զենքով չկարողանան, ապա պիտի հաջողացնեն

քաղցով, հիվանդություններով, ձմռան դալով: Անշուշտ, մենք բոլորս գիտակցում ենք այս ճգնաժամը և պիտի այնպես անենք, որ թշնամիները չհասնեն իրենց մուրազին — արշավել, մտնել, ծծվել հարևան երկրների մեջ՝ սիրով, ուժով, զենքով:

Ես որ գալիս եմ Զվիցերիայից, այնտեղ և այլուր այն համոզմունքն է տիրում, որ հայերը կվարձատրվեն և լիապես կբավարարվեն ապագայում: Ես լավատես եմ և հույսով լի. նույնը ցանկանում եմ ձեզ բոլորիդ համար⁴:

Հարգանքով՝ Զեր Ավ. Իսահակյան

Հ.Գ.— Խնդրեմ հայտնեք պ. Մ. Պապաջանյանին, որ հանգ. Վասակ Վարդանյանի աղջիկը՝ Հայկանուշ, ժընև է. մի քիչ հիվանդ է, ջղային. մոտ մի տարի է ընտանիքից ոչ լուր ունի, ոչ փող. թերևս մի բան գրե նրան:

Խնդրում եմ, արդյոք մերոնց մասին ի՞նչ գիտեք, արդյոք մնացել են մերոնք Ալեքսանդրոպոլ, թե Թիֆլիզ են: Կիսնդրերի հարցնեիք Կովկաս այդ մասին: Եվ գրեցեք այստեղ Համոյին⁵:

Զեր՝ Ավ. Իսահակյան

Դուք գրել էիք Բերնի թուրք դեսպան Ֆուադ Սելիմի⁶ մասին, թեև նա հայ տերիտորիա ստեղծելու համակիր է. այդ դարմանք է պատճառում ինձ, քանի որ նա է Զվիցերիայում հակահայ պրոպագանդի ոգին. ամեն շաբաթ մի երկու երեսանոց թերթ է հրատարակում միանգամայն ուղղած հայերի դեմ, չքմեղելով ջարդերը, և սուտ ու փուտ կերպով մեղադրելով հայերին, պաշտպանելով թուրքերին, թաթարներին, քրդերին, վրացիներին. մի ունգարացու ինտերվյու էր տվել, ուր հայտնել էր թե մեր թուրքերի Կովկասը արշավելը հումանիտական-մարդա-

սիրական գործ է՝ ազատել ավագակ արյունարբու հայերից Կովկասի իսլամ եղբայրներին: Չպետք է հավատալ թուրքերին, Ձվիցերիա գնամ, պիտի տեսնեմ անպատճառ նրան:

Ավելորդ էի տպավորությունս ասել Ար. Զոհրաբովի⁷ մասին. դա հայ սոցիալ-դեմոկրատների կլիշեն է — պոռոտախոս, ֆրազյոր, իրականությունը չհասկացող, անհուն տգետ, ծույլ, անտարբեր մեր աղետի հանդեպ, անբուժելի կերպով վարակված ռուսական սոցիալիզմի ավերող հիվանդությամբ:

Պետք է աշխատել նրան հեռացնել այս ծանր միսիայից. անպետք մարդ է, և շռայլություն է նրան ունենալը. թանգ է նստում հայ ժողովրդի վրա:

Ձեր Ա. Իս.

199. ՊՈԼՍՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆԸ

1918, 9 օգոստոսի, Բերլին

Ի Կ. Պոլիս

Հարգելի հայրենակիցներ,

Հարցրել էիք Գարոյի մասին. շարունակ նամակներ ստանում էի նրանից: Թեև լավատես է նա շատ և գրում է, որ մեծ ակնկալություններ ու աջակցություններ ունենք ստանալիք ներկայում և ապագայում այն կառավարությունից և ժողովուրդից, որոնց երկրում է նա հիմա, սակայն ինձ հեռագրեց, որ ամեն գնով խնդրենք Գերմանիայի օգնությունը թուրքերի Կովկաս արշավելը խանգարելու խնդրում:

Մեր հարցի ծանրության կենտրոնը, հոգին ներկա ծանր, աղետներով հղի վայրկյաններումն է թաքնված: Թուրքիան անպատճառ պիտի հեռանա բրեստյան սահմաններում, որ մեր գոյությունը ապահովի վտանգավոր ակնկալներից:

Անգլիան հաստատվում է Պարսկաստանում, թերևս շուտով հասնի Կովկասի սահմաններին. Համաձայնության պետությունները նոր ճակատ են ստեղծելու Ռուսիայում. բոլշևիկների օրերը համրված են, սակայն ես վախենում եմ շատ, որ այս նոր շրջանը համաշխարհային պատերազմում նոր սարսափների դուռ բանա մեզ համար. մեր փրկությունը, իմ կարծիքով, գտնվում է նրա մեջ, որ մենք, որ ամենալավը կլինի, պահպանենք խիստ չեզոքություն այն ահավոր բախումի մեջ, որ սպասվում է մեր հայրենիքում անգլիացիների և գերմանոթուրքերի միջև, կամ եթե չեզոքությունը հնարավոր չեղավ, այն ժամանակ զենքով և ամեն կերպ աջակցենք գերմանական դրոշակին:

Ինձ թվում է, որ Գերմանիան մեզ չի հավատում, ինչպես հավատում է վրացուն, վախենալով, որ երբ Անգլիան մոտենա Կովկասին, մենք իսկույն անցնենք նրա կողմը. այդ կասկածը փարատելու համար և մեր Ֆիզիկական գոյությունը պաշտպանելու համար մենք պիտի ձգտենք, որ նա մեզ հավատա, մենք փաստեր պիտի տանք այդ հավատը ստեղծելու մեջ. հակառակ դեպքում, երբ նա նկատեց մեր կողմից դավաճանություն — մենք կորած ենք: Թուրքերը միացած թաթարների հետ և ուրիշների հետ մեզ կոչնչացնեն: Մեր ոչնչացումից հետո ինչ օգուտ, երբ հաղթական Անգլիան-Ամերիկան կուզենան Հայաստան ստեղծել — մեր զերեղմանի վրա: Երկու ընտրություն չկա. մենք պիտի ջանանք փրկել մեր կյանքը, մնացածը, ինչ որ երազել ենք սրա կամ նրա կողմից լինելու — ազատ Հայաստանը:

Հայ կառավարութիւնը ամեն միջոցներով պիտի ձգտի վստահութիւն ներշնչել Գերմանիային. համակրության կամ հակակրության ժամանակը չէ:

Դրութիւնը նույնն է. Գերմանիան ձգտում է, ուղղում է բաւարարել մեզ՝ հարգել տալ Բրեստի դաշնագիրը, սակայն Թուրքիան չի լսում, դիմադրում է:

Մի երկու օր առաջ եղա պրոֆ. Ռիխտերի մոտ: Նա հավատացնում էր, որ Գերմանիան շատ մոտ է վերցնում իր սրտին հայերի վիճակը, որ գրեթե անհույս մի կրիզիս է անցկացնում: Նա՝ Գերմանիան, չի կարող թողնել, որ մի ամբողջ ազգ ոչնչանա, բայց Թուրքիան խաբեությամբ և խորամանկությամբ արգելքներ է առաջացնում իր բարի կամքին և զանազան պատրվակներով իր դաժան ծրագիրն իրագործում:

Այդպես խոսքեր շատ ենք լսել, լսել ենք և տարիներ առաջ, լսում ենք և հիմա, սակայն միաժամանակ մեր նահատակ ժողովուրդը օր-օրի վրա հալվում է այս վիթխարի արյուն-օրգիայի մեջ, որ մեր թշնամիները և հարեանները խաղում են մեր հայրենիքում:

Անպատճառ պիտի Վիեննա գնալ. հույս ունենք, որ նրանք մի դրական բան անեն: Երբ շուտով Շվեցարիա գնամ, պիտի նորից դիմում անեմ Պապին, Սպանիայի թագավորին և այլ չեղութներին:

Ինչո՞ւ է ուշանում Թուրքահայ հյուծված մնացորդների ներման հարցը:

Արդյոք կարողացե՞լ եք կամ ուզեցե՞լ եք տեսնել Պոլսի հայ գործիչներին. նրանց միջոցով շատ բան կարելի է անել: Նրանք հավանում են Թուրքերի լեզուն, որ մենք հազար տարի է չկարողացանք հասկանալ և այս հավիտենականության մեջ նմանը չեղած աղետ հասցրինք մեր գլխին:

Բարեներով Ձեր՝ Ավ. Իսահակյան

1918, 5 դեկտեմբերի, Ժնև

Սիրելի բարեկամ Արշակ Զոպանյան.

Շնորհակալությամբ միշտ ստանում եմ «Վերածնունդը»¹ և հետաքրքրությամբ կարդում:

Ժընևից բացակա ժամանակս, ստացվել էր Ձեր ուղարկած նվերը՝ *La femme arménienne*². Հայտնելով խորին շնորհակալությունս Ձեզի, մեծարգո բարեկամ, որ ինձ չեք մոռացել և պատվել եք Ձեր թանգագին նվերով, հայտնում եմ միևնույն ժամանակ այն անուշ տպավորությունը, որ ստացա այդ եզակի, սիրուն գրքուկից:

Հիացած եմ Ձեր անսպառ եռանդի վրա. Դուք մեն-մենակ ավելի բան եք արել հայ գրականության համար, և եվրոպացիներին ծանոթացնելու մեզ հետ, քան ընկերությունները, զանազան, միասին առած:

Մեծ հույս ունեմ, որ մոտակա «ազատ Հայաստանը» անսահման կորով է տալու Ձեր ստեղծագործությանը:

«Հայաստանը», որ վերջ ի վերջո իրականանալու է մեր արյունոտ ողբ լեռների վրա, իմ հոգին լցնում է անսահման ուրախությամբ և անսահման վշտով միաժամանակ. ի՞նչպես մոռնալ մեր միլիոն մեռելները. ի՞նչպես մոռանալ. ի տես ազատ և մեծ Հայաստանի՝ նույնիսկ անկարելի է մոռանալ հարյուր տարվա չափ՝ մեր անծայր աղետը: Ես այնպես խորն եմ հարվածված ու շփոթված, որ երկար ժամանակ ինձ չպիտի կարողանամ գտնել՝ մի ոտանավորով գոնե արտահայտել զգացածս սուգն ու բերկրանքը:

Այստեղ մի երիտասարդ դերասան կա՝ պ. Հարությունյան³, որ ուզում է մի հայկական դրամա ներկայացնել, ֆրանսերեն լեզվով. ինձ դիմեց, որ Ձեզ խնդրեմ, — ասելով որ Դուք ունիք Շիրվանզադեի «Պատվի համար» պիե-

սի ֆրանս. Թարգմանությունը,— ուղարկեք, կա՛մ այդ «Պատվի համարը» կամ մի ուրիշ բան, եթե ունիք:

Խնդրեմ բարի կլինիք մի երկու տողով հայտնել ինձ Ձեր հաճությունը:

Սրա հետ միասին ուղարկում եմ այս երեք հատ ոտանավորը՝ «Վերածնունդի» Հունվար ամսվա թվի համար:

Ընդունեցեք ջերմ բարևներս և հարգանքներս

մնամ Ձեր միշտ անկեղծ բարեկամ՝ Ավ. Իսահակյանց

201. ՍԱՐԳԻՍ ԱԹԱՅԱՆՑԻՆ

1918, 5 դեկտեմբերի, Ժնև

Սիրելի Սարգիս.

Վաղուց է ձայնդ դուրս չի գալիս. ի՞նչ ես անում, ինչպե՞ս է առողջությունդ: Մեկիքը լավ էր. Աշոտը հարստացել է իր ծխախոտի ֆաբրիկայով, մոտ 80,000 ունի: Հայկն էլ լավ է և հարստացել է: Բոլորը բարեւում էին քեզի:

Ես տանից նամակ չունեմ. մերոնք թյուրքի ձեռքն են, երևի, եթե ողջ են, հիմա ազատված կլինեն: Ձերոնք էլ, եթե ողջ են, նույնպես ազատված կլինեն: Ես կարծում եմ, որ կորուստներ կունենանք. հայ չմնաց, որ սգավոր չլինի:

Մեկ-մեկ գրի՛ր. նորություններ, ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա, երբ ենք ազատ Հայաստան ունենալու և գնալու՝ լալու և ուրախանալու համար:

Հա՛, Ուստա Կարոս <Բեռլինից-կազմ.> հետս ողջ-առողջ բերեցի, պատրաստվում եմ գրելու, որ հետս Հայաստան տանեմ. սակայն ներկա դրությունը այնքան ջղայ-

նացնող է, որ հաղիվ թե կարողանամ խաղաղորեն պարապել:

Բարեներով քո Ավետիք

exp. A. Issakian, 53

Prevost Martin, Geneve

202. ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻՆ

1918, 13 դեկտեմբերի, Ժնև

Սիրելի բարեկամ Ար. Զոպանյան,

Այս նամակիս հետ ուղարկում եմ մի ոտանավոր, որ 1913 թ. Լոզանում մեր եղերաբախտ բանաստեղծ Ռուբեն Չիլինկարյան-Սևակն գրեց իմ ծոցատետրիս մեջ. այդ ծոցատետրս միայն վերջերս հնարավոր եղավ ստանալու, (մոտս չէր ուրիշ ձեռագրներիս հետ), ուստի և պարտք եմ համարում տպագրության հանձնելու, միգուցե չկորի այս գեղեցիկ բանաստեղծությունը¹:

Որքան հիշում եմ ո՛չ մի տեղ չի տպված դա:

Սրանից մի քանի օր առաջ Ձեզի ուղարկեցի 3 հատ ոտանավորներ «Վերածնունդի» Հունվարի համարի մեջ լույս ընծայելու. դրանցից մեկը կիսատ էր. սրանով լրացնում եմ թերին. խնդրում եմ չմոռանաք լրիվը հրատարակելու:

Շատ տխուր լուրեր եկան երեկ, հեռագրով, Կովկասից. թյուրքերը դեռ չեն հեռացել Ռուսական Հայաստանից, չեն դատարկել գրաված երկրամասերը — Ախալքալաք, Ալեքսանդրոպոլ, Սուրմալի, Կաղզվան, Կարս: 600 000 տնից-տեղից փախած և լեռներում ապաստանած հայերը մատնված են սովի և համաճարակի:

Երևանում իսկ սովի պատճառով արյունոտ ընդհարումներ են տեղի ունեցել. սպանվել է երիտասարդ ազ-

նիվ գործիչ խաչիկ Կարճիկյանը², Կովկասյան նախկին
Հանրապետութեան ֆինանսական մինիստրը:

Սնունդ, հագուստ և դեղորայք են խնդրում: Շա՛տ
կխնդրեի Դուք Ձեր ձեռքի եկածը անեիք՝ դիմելու թե մեր
պատգամավորութեանը և թե ամենուրեք, որ շուտափույթ
օգնութեան հասնին Կովկասին. սա է հիմա հայութեան
մեր հիմքը:

Խնդրել բարեկամ պետութիւններին, որ շուտով դուրս
հանեն տաճիկներին և փրկեն ժողովուրդը սովամահից: Ա-
վելորդ էի լինի և ասել, որ էնվեր փաշան գնացել է Կով-
կաս թե Allies³-ների դեմ խառնակութիւն և դժվարու-
թիւններ կազմելու տեղական թաթարների և դադստան-
ցիների միջոցով, և թե հայկական ջարդեր կազմակեր-
պելու:

Շա՛տ եմ վախենում, և հիմք ունիմ վախենալու, թե մի
գուցե Հայաստանի մոտակա ազատութիւնը ծագի մեր
ժողովրդի համատարած գերեզմանոցի վրա:

Եթե այս ճգնաժամը հաղթենք, այլևս ապահովված
ենք կորստից:

Ձերմ բարեկերպ և խորին հարգանքներով
մնամ Ձեր անկեղծ բարեկամ՝

Ավ. Իսահակյան

203. ՍԱՐԳԻՍ ԱԹԱՅԱՆՑԻՆ

<1918>¹, 20 դեկտեմբերի, Ժնև

Սիրելի Սարգիս.

բոլոր նամակներդ ստացել եմ և մի երկուսին վաղուց
պատասխանել. զարմանում եմ, որ չես ստացել:

Մի նամակի մեջ հայտնել էի, այս տեղիս ընկերութիւնը
բացասական պատասխան տվեց քո դրամական դիմումին:

Հիմա ուրախ եմ, որ կարիք չունես:

Դալով մեզ՝ մենք անիծված Ռուսիայից ոչ նամակ ենք ստանում, ո՛չ փող. մեծ ուժ չպետք է հասկանալու համար, որ ավելի քան վատ վիճակի մեջ ենք:

Հուլյս ունիմ, որ այսպես կամ այնպես շուտով մի ելք բացվելու <է>. Թերևս տուն դառնամ: Մենակ լինեի, ինձ Փարիզ կձգեի, թերևս մի գործ էլ ես գտնեի, բայց ընտանիքով ինչպե՞ս կարող եմ տեղիցս շարժվիլ:

Ջերմ բարևներ Հովհաննես Խանին² և քեզ հաջողություն ու բարեկեցություն:

Վո Ավետիք

exp. A. Issakian, 53

Prevost Martin, Geneve

204. ՍԱՐԳԻՍ ԱԹԱՅԱՆՑԻՆ

<19>18, 23 դեկտեմբերի, Ժնև

Սիրելի Սարգիս.

դեկտ. 11-ի դրածո բացիկը մի երկու օր առաջ ստացա, բայց տ. Եսայանի¹ մոր ոչ հասցեն եմ ստացել մինչև օրս, ոչ էլ դրամը: Զարմանալի կերպով Ֆրանսիայից հիմա նամակները շա՛տ դանդաղ է գալիս:

Կովկասից, հայերից, տնից-տեղից ո՛չ մի նամակ չունինք. չիմացանք, թե թյուրքերը հեռացան թե դեռ փառավորապես նստած են, ապացուցելու համար թե Հայաստանը փրկված է: Բան դիտես, գրի՛ր:

Դրի՛ր, թե ովքեր ընտրվեցին Ֆրանսական հայերի կողմից ազգային պատգամավորության համար: Լրագրներում բան չկա այդ մասին:

Աշխատի՛ր ինձ մեկ-մեկ նորություններ հաղորդիր. եթե կան:

Ես կամ մենք լավ ենք, սպասում ենք, որ ճանապարհ
բացվի տուն գնալու համար:

Շնորհիվ մարդասեր, արդարասեր, իրավադատ և ազ-
նիվ Ֆրանսիայի՝ Հայաստանն էլ ազատվեցավ, ես ամեն
օր հարբած եմ Ֆրանսիայի կենացը խմելով. կարծեմ Փա-
րիզում գտնվող հայերդ՝ հո սկզբից հարբած էիք:

Ջերմ բարևներ տիկ. Եսայանին, Ա. Հանումյանին և
քեզ.

Քո Ավետիք

exp². A. Issakian, 53

Prevost Martin, Geneve

205. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻՆ

1919, 24 հունվ<արի>, Ժնև

Սիրելի ընկերներ

Ամեն ջանք գործ ենք դնում, որ Ս. Նարինյանը¹ հաջողեցնենք Զվիցերիա գա, Ամերիկա մեկնելու համար: Բանը այն է, որ Գերմանիայից արգելք չկա դուրս գալու, այլ Զվիցերիայի հասարակապետությունն է, որ արգելած է օտարների մուտքը իր երկիրը: Սակայն հուլյս ունինք, որ ձեռք առնված միջոցները հաջողությամբ պսակվին:

Նարինյանը գրել էր ինձ, որ հեռագրեմ Ձեզ, որ ճանապարհի ծախս ուղարկեք, սակայն դա գտանք անպատեհ, որովհետև բավական դրամ ունինք,— Ձեր շնորհիվ, 5000 դոլար,— ուրեմն դրամի նա կարիք չի ունենալ Ձեզ մոտ գալու:

Միայն նա խնդրել է, որ Դուք դիմեք Միացյալ Նահանգների կառավարությանը, Ս. Նարինյանցի (ոչ թե Սնարյանի) համար [թույլտ] իրավունք, թույլատվություն Ամերիկա մտնելու. եթե անշուշտ, դա անհրաժեշտ կլինի. այդ թույլատվությունը պիտի հայտնվի Նարինյանցին Զվիցերիա, Մ. Նահանգների կոնսուլի միջոցով. ուրեմն հեռագրով. ինձ թվում է, որ այդ հեշտ է, միայն թե նա կարողանա հոս գալ:

Համարյա մի տարին լրանում է, երբ Ձեզ ղրկեցի Աբու Մահարին և մի ուրիշ տևորակ՝ հրատարակելու համար. ու դրանց կանխավճար, թե մի այլ ձևի վճար, ստացա 750 ղվիցերակ. ֆր. — սակայն մինչև օրս չիմացա թե ինչո՞ւ

լույս չտեսան այդ տետրերը. և ո՛չ էլ մի երկու տող գրեցիք ստանալու մասին:

Եթե այս նամակս ստանալուց հետո — որոշ պատասխան, գոհացուցիչ, չստանամ, ես իրավունք ունիմ հրատարակել տալու գրքույկներս. — մինչև մարտի վերջը: Ապրիլին այլևս թույլ չեմ տալ, որ դուք հրատարակեք, և խնդրում եմ հետ դարձնեք ձեռագրերս:

Ինձ համար դժվարը՝ նստել-արտագրելն էր, մի անգամ որ արտագրվեց, տպել տալը, ինձ համար, ամենադյուրինն էր՝ լինի [Վիեն] Վենետիկ, Փարիզ թե Եգիպտոս:

Ամբողջ 8-9 ամիս պահեցիք՝ [առհա] առանց մի երկու տող գրելու:

Կովկասից դեռ նորություններ չունինք. միայն հունվարի սկզբին են Անգլիացիք Թիֆլիզ մտել, և թյուրքերն էլ այդ ժամանակներն են Կարսը դադարկել: Կովկասի պատվիրակութունը՝ որ բաղկացած է՝ Ահարոնյան², Պապաջանյան, Վ. Փափազյան³ (Կոմս) և Թերզիբաշյան-ից՝ դեռ չեն հասել Փարիզ. ու չգիտենք թե ի՛նչ ճամբով են դուրս եկել:

Ցավալի մտայնություն է տիրում ամերիկահայ մի շարք մարդկանց մեջ Հայաստանի Հանրապետության մասին. կիրքը կուրացրել է այդ ոչխարներին. անսահման մեծ է այդ նորակազմ պետության արժեքը. ամենից առաջ՝ դործնականապես, նա փրկեց մոտ մի միլիոն հայի կյանք:

Դաշնակցությունը հիացմունքի արժանի բնազդ ունի՝ հասկանալու ժամանակը, և հարմարեցնելու իր գործելակերպը միջավայրի ու ժամանակի անհրաժեշտ պահանջներին. դժվար է ուրիշ ազգերի պատմության մեջ գտնել նրա նմանը — մի առողջ, հզոր, իմաստուն և մշտադալար կուսակցության — կազմակերպության: Թող ի՛նչ ուզում են խոսեն մեր հայ և օտար թշնամիները — Դաշնակցության պատմությունը հայ ժողովրդի վերջին տարիների պատմությունն է, և հակառակը:

Այժմ, այս երկարատև մղձավանջային օրերից հետո, երբ պիտի տեսնենք պայծառ օրեր, այն ժամանակ է, որ լույսի տակ ավելի պարզ պիտի տեսնենք Դաշնակցության հոյակապ հասակը:

Մնամ բարեներով և հարգանքներով
Ձեր ընկեր

Ավ. Իսահակյան

206. ՍԱՐԳԻՍ ԱԹԱՅԱՆՑԻՆ

1919, 11 փետրվարի, Ժնև

Սիրելի Սարգիս.

Երեկ ստացա նամակդ և սպասում էի այս երկու օրս մի զարմանալի նախազգացումով: Շտապում եմ այս նամակս գրել, որ եթե բան է ճանապարհ ընկնես, հասած լինի մինչ այդ:

Ես էլ գրիպպ եղա ու լավացա, Վիգենն էլ եղավ ու լավացավ. գրեթե մարդ չեղավ, որ հիվանդացած չլինի:

Ես զարմանում եմ ու քեզ հանդիմանում, որ շարունակ մտածում ես մահի մասին. ամեն տեսակետից դատապարտելի է այդ մշտական հոգսը մի բանի մասին, որ, հերն անիծած, պիտի մի օր գա ամենքիս համար էլ, սակայն ի՞նչ կարիք կա ամեն ժամ դրա ներկայությունը պատկերացնել և եռանդս, սերս, կամքս [անդամած] անդամալուծման ենթարկել. դա խելոք գործելակերպ չէ:

Փոխանակ քեզ ոգևորված, ուրախ, քաջ պահելու,— տո՛ղ ու ի՞նչ դարաբաղցի ե՛ս,— որով ավելի կազդուրած կլինիս մատաղ, աճող մարմինդ. ու հոգիդ, այդ մռայլ, թունավոր տրամադրությամբ ավելի ես քայքայում քեզ. իմացած եղի՛ր, որ այն մարդիկ են հաղթում հիվանդություններին, որոնք ուզում են հաղթել, թե իրենց կամքի ուժով

և թե մորալով. ամենալավ դեղը — ուրախ, զբաղված, ոգևորված լինելն է: Ավելի ևս զարմանում եմ, որ պատ-
րաստվում ես հայրենիք դառնալ, սակայն մռայլ, անհույս
մտքեր են պաշարում քեզ, թե մահն է կանչում հայրենի-
քից... տո՛, ի՛նչ մահ, ի՛նչ նախազգացում... հիմա՛ր բա-
ներ ես գլուխդ մտցրել ու չես կարող մի կողմ վանել. օրի-
նակ վեր առ մեր տղամարդ, անմահ ժողովրդից, որ ան-
ընկճելի կռվեց, կռվեց ու վերջը իր խոսքն արավ, իր երա-
զած հայրենիքն ստեղծեց. գնա՛ հայրենիք, տես այդ ժո-
ղովրդին, ապրիր նրա մեջ և տղամարդ դարձի՛ր:

Եվրոպան քեզ փչացրեց, ջլատեց. դրա համար էլ քեզ
հայրենիք գնալը մահառիթ է թվում. այնինչ՝ դու պետք է
ուրախությունից խենթանայիր, որ տարիներից հետո
դառնում ես ազա՛տ հայրենիք՝ գործելու, եռալու ու եփվե-
լու, վերաշինելու հինի վրա փառավոր, հաղթական նորը:

Աղջիկ սիրելը լավ բան է, բայց աղջկա պես լաց լինելը
— ախմախ բան!

Երբ բարով ոտք կոխես մեր երկիրը, իմ մասին հարցնո-
ղին կասես, որ հազար անգամ լավ է. Թիֆլիզ կերթաս
«Հորիզոն»՝ կիմանաս մերոնց հասցեն ու շա՛տ բարեններ
կանես իմ մասից (նրանց հասցեն չունիմ) ապա Ալեք-
սանդրոպոլ կերթաս՝ մեր տունը և նույն բարենները. կա-
սես, որ հենց որ հարմարություն, ճանապարհ եղավ գա-
լու եմ. դավուլ-զուռնայով մտնելու եմ Ալեքսանդրոպոլ,
թեկուզ մեր տունը բոլորը մեռած լինին. — հայերի տունը
իմ տունն է, Հայաստանը — հավիտենական, անպարտելի
ուրախությունս:

Ուրեմն գնա՛ Աստված քեզ հետ. քեֆդ բոցավառ պա-
հե, ու գլխարկդ ծուռ դիր, ու լծվի՛ր գործի, աշխատանքի:

Առայժմ ես եմ մենակ գալու, կինս և տղաս դեռ
կմնան, մինչև որ ինձ հավաքեմ:

Հիշեցի, որ գրքեր ունեիր թողած Մոնտրե¹, թե Վիվե.
Եթե գտնում ես, որ այնտեղ ապահով է թող մնա, իսկ եթե

ո՛չ, ինձ մի նամակ գրիր, հանձնարարական նրանց ցույց տամ (հասցեն և այլն), բերեմ մոտս և գրքերիս հետ պահեմ, մինչև հայրենիք վերադարձնելը. (մոտս մի քանի գրքեր ունիս, նրանք էլ միասին. և բանաստեղծություններ, բոլորը պահվում են իմոնցս հետ):

Շատ բարեկներով և համբույրներով, բարով իրար տեսնենք մեր երկրում, ուրախ սեղանի առաջ. գինի, թառ, ծափ, ծիծաղ, պար, աղջիկ. և այլն, և այլն...

Միշտ քո Ավետիք

207. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵՋԻԿՃՅԱՆԻՆ

<19>19, 31 մարտի, Ժնև

Սիրելի Հայր Բառնաբաս,

Ձեր փետրվարի 2-ի թվակիր քարտը միայն 10 օր առաջ ստացա. ուշացնելու պատճառը թերևս այն էր — [որովհետև] (հունվարի 6-ին Փարիզից գրած նամակ մը՝ երեկ ստացա), — որ ամիսներից ի վեր տեղական ժանտարմերին ինձ կհսկեր, և վերջերս խուզարկություն արավ ինձ մոտ, իբրև ոուս բոլշևիկ և գերմանասեր: Իբրև բոլշևիկ, բնական է, որ մոտս ոչինչ չպիտի գտնեին, քանի որ բոլշևիկ չեմ, այլ Հայ հեղափոխական դաշնակցական: Իսկ գալով գերմանասիրության, — որովհետև այս տարի Բերլին գնացի, — կարող եմ ասել, որ հավասարապես ատում եմ թե՛ Գերմանացուն և թե՛ Գաղիացուն. երկուսն էլ ինձ համար հայ ժողովրդի դահիճներն են թյուրքի և Ռուսի հետ միասին:

Այս նախաբանը նրա համար արեցի, որ իմանաք թե ինչո՞ւ լռել էի՝ Ձեր նամակը թողել էի անպատասխան:

Հիմա դառնանք Ձեր հարցին. ինչքան կարողացա ստուգել, այն հանգես եկավ, որ Ամերիկան 100 միլիոն դոլլար չի հատկացրել հայերի և այլ ժողովուրդների համար, այլ հետևյալը, որ բառացի կարտագրեմ Փարիզի «Վերածնունդ» հայ թերթի փետրվարի համարից.

«Ամենահավաստի աղբյուրն է կիմանանք, թե հայ և սուրիացիներու օգնող ամերիկյան հանձնախումբը իր նպաստի առաջին շոգենավը ճամբա հանած է արդեն Նյու-Յորքեն դեպի Պոլիս: Այս նավը տրամադրված է ծովային նախարարության կողմն և ուտեստեղենի վարչության հավանությամբ. իր հետ կտանի ի միջի այլոց 100.000 վերմակ, 50.000 զույգ կոշիկ, 1000 սնտուկ հանդերձեղեն, 200 թոնո ուտեստեղեն, 100 անկողիննոց հիվանդանոց մը, 10.000 տուփ թանձրացած կաթ, և 60 օթոմոպիլ ուտեստեղեն տեղափոխելու համար:

Ուրիշ նավ մը իբրև նվեր կառավարության կողմն մոտ օրեն ճամբա կելլե Նյու-Յորքեն իր հետ տանելով 1.500.000 տոլար արժողությամբ ալյուր Փոքր Ասիո հայերուն համար:

Նույն հանձնախումբը բացած է նաև — 30.000.000 տոլարի հանգանակություն մը, որ մեծ եռանդով առաջ կտարվի»:

Թե ո՞րքան ստույգ են այս թվերը, չեմ կարող ոչինչ ասել:

Ձեզ հայտնի է, որ փետրվ<արի> 27-ին¹ Պողոս Նուբար և Ա. Ահարոնյան ներկայացրին հայկական պահանջները՝ միացյալ Հայաստան, Սև ծովից մինչև Միջերկրական. ամիս է անցել, սակայն դեռ չգիտենք թե ի՞նչ է լինելու, ընդունվելու են այդ սահմանները, ստեղծվելու է Հայաստան, թե ոչինչ չի ստեղծվելու, — հայտնի չէ:

Այսքանը պարզ է միայն, որ Գաղղիան խոչընդոտ է հանդիսանում մեծ Հայաստան ստեղծելուն, նա բացորոշ պաշտպան է հանդիսանում մոսկովման տարրերին՝ թյուրք, քուրդ, արաբ: Անգլիայի դիրքը դեպի հայերը

խորհրդավոր լուսթյուն է. հույսերս միայն Ամերիկայի վրա է, ինչպես և բոլոր ազգերի հույսերը Ամերիկայի վրա են. տա Աստված, որ չխաբվինք:

Դրուժյունը Կովկասի Հայաստանում շա՛տ վատ է — սով, մահ, համաճարակ. ահավոր չափերի են հասած, և օգնություն չկա ո՛չ մի տեղից:

Այս ամենը կարող են լավ վախճանի հասնել, եթե միայն Եվրոպան զերծ մնա բոլշևիզմից և կարողանա խաղաղությունը պահել գոնե մի 20 տարի, մինչև մենք ամրանանք. իսկ եթե հիմա նա ընկնի բոլշևիզմի, անիշխանության գիրկը, մենք կմատնվինք ծանր փորձանքների, ժողովրդի մնացած մասը կոչնչանա, որովհետև Եվրոպայի գլուխը խառը լինելով, կազատվին թյուրքի և քրդի ձեռքերը:

Ինչպես կտեսնեք, ուրախ լուրեր չկարողացա Ձեզ հաղորդել. բայց հույս ունիմ, որ մինչև ամսիս վերջը, կամ մայիսի սկզբներին վերջնականապես լուծվի մեր խնդիրը լավագույն ձևով:

Հույս ունիմ նույնպես մոտիկ ապագայում Ձեզ տեսնել, երբ բախտ կունենամ հայրենիք դառնալ Վիեննայի վրայով:

Ողջույններով Ձեզ ամենքիդ, սիրելի Հայր Սուրբերին բոլոր, բոլոր.

մնամ Ձեր բարեկամ՝ Ավ. Իսահակյանց

208. ՀԱՄՈ ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ

1919, 28 մայիսի, Ժնև

Սիրելի Համո¹.

Երեկ մի հայտնի սիրոնիստի հետ խոսակցություն ունեցա. շատ իրազեկ էր միջազգային հարցերին: Ինձ տեղե-

կուլթյուններ տվեց՝ պնդելով որ հաստատ աղբյուրներից ունի դրանք:

Նա ասում էր, որ Անգլիան (մինչև Կուլչակի² երևան գալը) խոստացել է Ատրբեյջանի և Վրաստանի անկախությունը իր պրոտեկտորատի տակ, դրա համար Կովկասում գրեթե հակահայկական դիրք է բռնել. միևնույն ժամանակ խոստանալով իր հովանավորվածների սահմանները մեծացնել ի հաշիվ Հայաստանի: Քրդերին և ասորիներին Անգլիա և Ֆրանսիա Համաձայնությամբ առաջ են քշել՝ հարավից էլ Հայաստանը փոքրացնելու: Խորհուրդ է տալիս Ամերիկային հայտնել այս: Իսկ Կուլչակի երևելով, — ասում էր նա — ոչ միայն վտանգված է Ռուսահայաստանը, այլև Թրքահայաստանը. Անգլիա և Ֆրանսիա Սազանովի հետ որոշել են Լոնդոնի դաշնագիրը պահել ընդդեմ Վիլսոնի, այնպես որ կամ Հայաստան բոլորովին չի լինի, կամ թե մի փոքր մասի մեջ. այսինքն՝ ռուսները կառնեն Կովկասի Հայաստանը, էրզրումը, Երզնկան, Բաբերդը, Տրապիզոնը, Ֆրանսիա՝ Կիլիկիա, Խարբերդ, Սվազ, անգլիացիք՝ Դիարբեքիր և Վանի ու Բիթլիսի հարավային սահմաններից՝ մեզ թողնելով, իբրև մի փոքր պետություն Ալաշկերտ, Բայազետ, Մանազկերտ, Մուշ և Վանա ծովի շուրջը Վան և Բիթլիս քաղաքներով:

Սա գրում եմ ձեզ՝ ի գիտություն, առանց իմ կարծիքների: Նորություններ չունենք. դո՞ւք...

Բարևներով ձերդ՝ Ավետիք

Արդյո՞ք ստացել ես իմ նամակները:

Նույն

1919, 30 մայիսի, Ժնև

Սիրելի Համո, այսօր ստացա բացիկդ. շատ ուրախացա և շատ շնորհակալ եմ գրածներդ համար. մեկ-մեկ գրիր. շատ պարտավորած կլինես ինձ, գիտեմ, որ շատ զբաղված ես, բայց վնաս չունի. շատ տանջվում եմ մեր պաշտելի ժողովրդի անորոշ վիճակի համար:

Գրում ես, որ շատ վրդովված եմ. ինչպե՞ս չվրդովվել, երբ տեսնում ես մի կողմից Դաշնակիցները ուզում են (կամ ցույց են տալիս, թե ուզում են) հայությունը ազատել թյուրքերի ճանկից, մյուս կողմից 3-400.000 ամենաընտիր հայերի դնում են թյուրքի լծի տակ. իրենց աչքի առջև, իրենց անտարբերությամբ, կոտորեցին Բագուն, ջնջեցին Նուխիի և Արեշի հայությունը, այդ բավական չէ, նոր կատաստրոֆների դուռ են բանում այդ սրիկա, էգոիստ ավադակները, իրենց շահերի համար. որովհետև ուզում են Կովկասը ունենալ, դրա համար իրենց հովանավորած վրացի և թյուրք ժողովուրդների սահմանները մեծացնում են, գրավելով Լոռիի հանքերով հարուստ գավառը, Ղարաբաղը, հերոսական Ղարաբաղը իր հարուստ հանքերով. ձգտում են Նոր Բայազետի հյուսիսային ափերը գրավել, ուր հարուստ, ճոխ են մանգանեզի, խրոմի, երկաթի, գրաֆիթի, անագի հանքերով, իսկ Գետաբե՞կը¹, որ հայ շրջանի մեջ է: Անգլիա, անկուշտ, անհագ, հիպոկրիտ, վամբիր:

Ֆրանսիան էլ գրավում է Դիարբեքիրը՝ ցորենի ամենահարուստ դաշտերը և Արղանա-Մատենի կլասիկ հանքերը. մեր «բարեկամ»ները ուզում են մեզ զրկել հանքերից, որ իրենց թյուրքոֆիլ բուրժուաների գերին դառնանք:

Մենք իրավունք ունենք լիովին մեր հողերի վրա, որովհետև մենք նրանցից շատ ենք կռվել, շատ ենք զոհ-

վել. մենք կռվել ենք մեր հայրենիքի համար. իրենք — իրենց գրպանի համար:

Հսե՞լ ես, որ ջարդարար Թաղիեֆին² անգլիացիք «Սիր» — Sir տիտղոսն են տվել. եթե չամաչեն՝ Թալեաթին էլ կտան:

Այսօր Գրինֆիլդից նամակ ստացա. ուղարկել է ճապոնական պետության, պրուսական պետության սահմանադրության ստատյուտները, նույնպես պարսկական ստատյուտը. հետո Բելգիական սահմանադրության վրա գրքերի ընդարձակ ցուցակ ֆրանս.-գերմաներեն լեզուներով: Չգիտեմ՝ ո՞ւմ տամ թարգմանելու, բավական ընդարձակ բաներ են, ես բոլորովին ժամանակ չունեմ³, և երևի չեմ էլ կարող, շատ մասնագիտական է. մտածում եմ մեկին գտնեմ:

Գրինֆիլդը խորհուրդ է տալիս օգտվել բացառապես Բելգիական ստատյուտից, որ ասում է, ամենակատարյալն է, և մոդել (այդ մեզ էլ էր հայտնի):

Գրածդ նամակը պարզ չէր. — դու ուզում ես կարծեմ հենց այս երկրների՝ Շվետ, Նորվեգիա, Հոլանդ, Դանիա և այլն, երկրների սահմանադրությունները. Փարիզ էլ կարելի էր գտնել:

Ստացա Ռոհրբախի⁴ կազմած գիրքը, շատ լավն է. տեքստը 144 մեծ երեսներ, հետաքրքիր բովանդակությունամբ. գրած է նույնիսկ Դաշնակցության ծրագիրը. — լավ նյութեր կան: Պատկերների թիվը 128 հատ:

Պիտի գրեմ, որ շատ ղրկեն:

Ճարտարապետության գիրքը ուղարկված է Մայիսի 13-ից, բայց դեռ չեմ ստացել, օրեցօր սպասում եմ:

Չվեզդիչը⁵ երեկ ինձ պատահեց, խնդրեց, որ Հայաստանի մասին գրելիք հոգվածը շուտով հասցվի (հիշում ես, չէ՞, որ առաջ՝ Սիմոնին⁶ տալու), ստիպիր Սիմոնին մի բան գրե, նույնպես քարտեզը, որ կարող եք հայկ. պատգամավորության քարտեզը, փոփոխելով ղրկել. նա միտք

ունի և առանձին բրոշյուրով հրատարակել, դրա համար մենք հանձն պիտի առնենք որոշ քանակ տարածելու. աչքաբաց հրեա է, օգտվել է ուզում. թող օգտվի. մենք էլ շահ ունենք:

Ձեզ մատաղ, ամեն բան արեք, Ղարաբաղ, Հոռի չկորցնեք: Սեբաստիա, Կեսարիա հայերիս սրտին բան չեն ասի, իսկ Ղարաբաղ, Սյունիք. Դավիթ Բեկ, Դուման, Թուման, Մենակ⁷... Անկարելի է. և վերջապես Ղարաբաղցուն չի կարելի ընկճել. Մելիքների որդիները նորեն Ռուսներին կրենեն. թյուրքերը չեն կարող նրանց տեր լինել... երբեք:

Ջերմ բարևներ, Ձերդ՝ Ավետիք

Հ.Գ.— Հանգանակությունը հօգուտ հայ կարոտյալների շարունակվում է Գրինֆիլդի քաղաքում⁸ և հույս ունի որ 50.000 մարկի հասնի. համաձայն չէ դրամը փոխադրել, որովհետև մարկի կուրսը շատ ընկած է, ոչինչ կդառնա, այլ մտածում է նյութեր առնել և ուղարկել ուր որ պետք է. նյութեր, օրինակ՝ դեղեր, եթե թույլ տան դուրս տանելը. բայց երկաթեղեն իրեր, գյուղատնտեսական գործիքներ, մեքենաներ ավելի հեշտությամբ թույլ կտա այնտեղի կառավարությունը: Խնդրում է, որ ձեզ գրեմ. ի՞նչ ապրանքներ հարմար կդատեք և ո՞ւր ուղարկել. մանավանդ որ ուղարկելը Դաշնակիցների թույլտվությամբ և նրանց միջոցով պիտի լինի:

Գրինֆիլդը գալու է ամառը Չվիցերիա. խորհուրդ կտայի ձեզ, եթե հնարավոր է, Փարիզ կանչել նրան, օգտվելու ստատյուտ կազմելու խնդրում, նա շատ իրազեկ է. Պարսկական և այլ երկրների սահմանադրության մասին լավ գրքեր ունի գրած:

Ռոհրբախի գրքի մեջ չկա ձեր Պայծառափայլ Պողոս Փաշայի նկարը. սրտովս եղավ:

Նորից բարևներով՝ Ավետիք

Խնդրում եմ նորից, գերիների մասին⁹. որ գոնե առանձին լագերի մեջ դնեն. ասում է դիմում ենք միշտ, սակայն առանց հաջողության. միայն խոստումներ:

210. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՑԱՆԻՆ

<19>19, 30 մայիսի, Ժնև

Սիրելի Հայր Բառնաբաս,

Կովկասի Հայաստանում սաստիկ սով կար, որովհետև թյուրքերը բոլոր հացահատիկները գրավել էին, և վրացիները ճանապարհ չէին տալիս Ռուսիայից հաց բերելու, — դրա հետևանքով համաճարակ տարածվեց, որ հազարավոր զոհեր տարավ մեր ազնիվ, դասական ժողովրդից, բայց հիմա շնորհիվ Ամերիկայի դրությունը բարվոքված է:

Հայոց զորքերը գրավել են Ղարսը և Դաշնակիցների ղեկավարությամբ պատրաստվում են գրավելու Մուշ, Բիթլիս, Վան և այլն:

Սպասում ենք, որ Գերմանիայից հետո հերթը գա թյուրքիայի հաշտության պայմանների. գրում են Փարիզից, որ հայերիս կտրվի Մերսինա, Ադանա, (Իսկենդերունը՝ ո՛չ), Մալաթիա, Խարբերդ, Պոնտոսը (Տրապիզոն, Կիրասոն), Երզնկա, Կարին, Բիթլիս, Մուշ, Վան, Կարս, Ալեքսանդրոպոլ, Երևան: Սեբաստիա, Կեսարիա, Դիարբեքիր — ո՛չ. այդքանն էլ բավ է, կլինի մոտ 300.000 քառակուսի մղոն: Թյուրքահայ նահատակ ժողովրդից ողջ մնացած հաշվում են բոլորը, բոլորը (Ռուսիա փախած և այլուր) մոտ 8-900.000 հոգի. ռուսահայերի հետ միասին մայր հողի վրա կլինի մոտ 2.500.000 հայ, և մոտ 500.000 դուրսը:

Վիլսոնը խոստացել է Հայաստանի մանդան¹ առնելու, եթե Ամերիկյան Սենատը համաձայնի. սակայն լավատես-

ները այն կարծիքին են, թե Ամերիկան անպատճառ կընդունի Հայաստանի մանդան: Մեր հույսը արդեն Ամերիկան է, որի ժողովուրդը շա՛տ մեծ, անմոռանալի օգուտներ հասցուց հայերիս: Մյուս դաշնակիցները՝ լինի Անգլիա, Ֆրանսիա կեղծավոր, եսամոլ, շահասեր պետություններ են: Մնամ ջերմ բարեկներով՝

Ձեր Ավ. Իսահակյան

Adresse: A. Issakian, 53. Prevost Martin. Geneve

211. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ

<19>19, 7 հունիսի, Ժնև

Սիրելի Հայր Բառնաբաս,

Փարիզից գրում են, որ Ամերիկայից մեր դելեգասիոնին հանգստացնում են, թե Հայկական հարցը արդեն լուծված է, հայերի համար նպաստավոր եղանակով: Երևի միայն Տիգրանակերտը և Կեսարիան չի մտնելու ապագա Հայաստանի մեջ, բայց Կիլիկիան՝ անպատճառ: Կիլիկիայի մեջ արդեն հայ պոստ և հեռագիր կգործադրվի: Ամերիկայից՝ հասարակապետականները՝ Վիլսոնի հակառակ կուսակցությունը, դիմել և պահանջում է նախագահից, որ առաջ լուծել հայկական խնդիրը, գրավել երկիրը, ստանձնել մանդան և ճանաչել Կովկասի հանրապետությունը: 5 միլիոնի դոլար է տվել Ամերիկան Կովկասի մեր հանրապետությանը: Կարսը գրաված է ապրիլի 19-ին. բանտարկված է տեղական թյուրք կառավարությունը. գտնված է շա՛տ ցորեն, ցանած արտեր,

2 ու 1/2 միլիոն փամբուշտ և շա՛տ թնդանոթներ. դադթական հայերը (140.000) լցվել են նահանգը. թյուրք ժողովուրդը հպատակութուն է հայտնել Հայաստանին: Սովը և տիֆուսը՝ վերջացել է: Պատրաստվում են գրավել

Թյուրքաց Հայաստանը. Տրապիզոնը արդեն գրաված է և ժողովուրդը տեղափոխվում է հոն. Փարիզի քաղաքապետությունը Փարիզի փողոցներից մեկի անունը դրել է «Rue de l'Arménie»²: Կարևոր նորությունները սրանք են. նորություններ ստանամ, կհաղորդեմ: Մի 10 օր առաջ ևս մի քարտ էի ուղարկել Ձեզ. հուսամ, որ ստացաք:

Ձերմ բարևներ բոլոր հարգելի Հայր Սուրբերին. տա՛ Աստված, շուտով արժանանա՞նք իրար ազատ Հայրենիքում տեսնել և հյուր լինել Ձեր վանքում՝ Շիրակի կամ Տարոնի³ նվիրական տաճարներից մեկում, ուր մեծ-աբբա-հոր Մխիթարի գործը շարունակեք մեր տանը:

Ձեր Ավետ. Իսահակյան

212. ՀԱՄՈ ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ

1919, 11 հունիսի, Ժնև

Սիրելի Համո,

Բացիկդ հիմա ստացա. Քաջազնուենուն¹ իմ կողմից հատկապես կհամբուրես: Անդրանիկը², ինչպես երևում է... անընդունակ է ըմբռնելու, թե ինչ մեծ գաղափար էր, որ մարմնացավ անցյալ Մայիսի 28-ին. թերևս կրթից կուրացել է. սակայն նշանակություն չունի. ո՞վ է նրան լսողը... լավ, քաջ զինվոր չի նշանակում լավ քաղաքագետ. Գարիբալդին՝ օրինակ, խայտառակվեց, երբ պոլիտիկայի մեջ մտավ:

Տղաներին փող տրվելու խնդիրը³, իմ կարծիքով, լավ չի որոշված. ինձ թվում է, որ կառնեն և չեն երթա. անպատճառ պայմանով պիտի տրվեր: Գնացողին — միայն. առհասարակ Եվրոպա մնացողները երիտասարդության լավ տարրը չեն. անշուշտ մեջերը կան ժողովրդի անկեղծ

բարեկամներ: Ձեռքիցս եկածը կանեմ, որ թշվառ որբերի բերանից կտրված հացը իզուր չկորչի:

Սոցիալիստների Փարիզի ժողովի որոշումները կամ բանակցությունները հայ-վրացական վեճի¹ մասին, լավ չհասկացա. ինչպե՞ս ընթացք ունեցավ, մի երկու բառով, խնդրեմ, գրիր: Ի՞նչ վերաբերմունք ունեն Փարիզի ռուս պետական մարդիկ՝ Սազոնով, Լավրով և այլն, մեր հարցի և Կովկասահայաստանի վերաբերմամբ. զիջո՞ւմ են, թե ոչ. այստեղի ռուսները վատ են տրամադրված դեպի մեզ. դժգոհ են, որ բաժանվում ենք:

Ավետիք

213. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ ԵՎ ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԻՆ

1919, 3 հուլիսի, Ժնև

Սիրելի Օհանես և Դերենիկ ջան, և բոլոր սիրելիներս, կարոտյալներս, ստացա Նվարդի և Դերենիկի սիրալիր տողերը, ու շա՛տ և շա՛տ ուրախացա. անսահման տխուր եմ, որ հեռու եմ հայրենիքից և բոլոր հին, ազիզ ընկերներից...

Սիրելիք, առայժմ ո՛չ մի հնարավորություն չունիմ վերադառնալու. ճամբու ծախս չկա, և, հակառակի պես, ո՛չ մի տեղից հիմիկուհիմակ հնար չկա փող ստանալու. Կովկասից փող չի գա, կուրսը ընկած է, և ինձ էլ բավական փող է պետք՝ տեղիցս շարժվելու համար. հույս ունիմ, որ մի-երկու ամսվա ընթացքում հայկական դժբախտ ճակատագիրը որոշվի, դրուժյունը մի քիչ կարգավորվի, հաղորդակցություն սկսվի. գուցե հնարավորություն ունենամ գործերս շիտկել:

Չափազանց ձանձրացել եմ Եվրոպայից, համը վաղուց ելել է այստեղ մնալու. վերջին տարիներն էլ գերության վիճակ էր, ասես. մի խոսքով՝ հոգիներս ելավ:

Հուլյս ունեմ, որ հակառակ բոլոր Ձեր կրած դառնություններին ու զրկանքներին, հիմա լավ եք, և լավագույնի հույսերով՝ ուրախ ու ոգևորված. բարով արժանանանք իրար տեսության, գոնե մի-երկու տարի լավ ապրելու միասին: Ամեն: Շտապում եմ վերջացնել այս երկու տողս, և գրկելով Ձեզ ամենքիդ կարոտով համբուրում եմ Ձեզ բոլորիդ:

Ձեր Ավետիք

214. ՆՎԱՐԴ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1919, հուլիս, Ժնև>¹

Սիրելի, սիրուն Նվարդ.

Ստացա գրածդ բարևները. բախտավոր պիտի լինեմ չափազանց այն օրը, երբ ձեր հարկի տակ հին լավ օրերի նորումը ապրելու <արժանանամ>:

Ես, եթե ճակատագիրը ուզենա, մարտ ամսին հայրենիքում կլինեմ — ազա՛տ, ապահով հայրենիքում, որի համար ընկան, մարեցին մեր ամենալավ աստղերն ու ծաղիկները. անուններ չեմ ուզում տալ...² Մեր շրթունքները պիտի մոռանան նրանց անունները, բայց մեր հոգիները միշտ պիտի այրվեն նրանց վշտով, կսկիծով ու կարոտով...

Ձերմ համբույրներս հայրիկիդ, մայրիկիդ, Մուշեղին, Աշխենին, քեզ, Անուշին, Համլիկին, Արեգին, Արփիկին, Սեդային և Թամարին:

Բարևներ մեր բոլոր բարեկամներին:

Քո՝ Ավետիք

<19>19, 24 նոյեմ<բերի>, Ժնև

Սիրելի Սիմոն,

Մոտ 20 օր է վերադարձել եմ Գերմանիայից. չա՛տ տպավորություններ ունիմ ասելու, բայց հավաս չկա գրելու. հայոց հարցի լուծման այս սրտմաշուք ձգձգումը մեռցնում է ամեն եռանդ ու աշխույժ. ձեռքս ո՛չ մի բանի տաք չէ, նույնիսկ իմ սիրած նյութերի (գրական) վրա: Զսպում եմ ինձ նստել-սարապել, բայց բռնիորեն բան դուրս չի գա:

Լավ, անցնենք՝ մի-երկու բան ունիմ ասելու: Ծակատդ կպաչեմ, թե մի գրես ինձ մի քանի տողով թե ի՞նչ դրական հավաստիացումներ ունիք մեր բախտի տնօրինման մասին. մի՞թե Ամերիկայից ավելի որոշ բան չունիք. չէ՞ որ հանրապետականները իրենց պարագլխով՝ Լաճով՝ մեր բարեկամն են, և մի՞թե բարեկամներից պիտի հարված ուտենք. և արդեն այս երկարատև ձգձգումը ասպետություն չէր Ամերիկայի կողմից. ուղղակի հալվեց մեր խեղճ ժողովուրդը:

Լսեցի, թե Ամերիկական կառավարությունը մեր պետությանը 50 միլիոն դոլար փոխառություն է տվել, չհավատացի, բայց ուզում եմ ստուգել. ի՞նչ բան է դա:

Համոյին² նամակ ուղարկեցի տիկ. Զառաֆյանի միջոցով. արդյոք ստացավ. գրել էի, թե Չիլինկարյան-Սևակի³ կինը⁴ ամսական 300 չվեյցարական ֆրանկ էր խնդրել որբերի համար, Ահարոնյանից. նրան ուղարկել են կարծեմ, միայն 220 ֆր. խնդրում է լրացնեմ մնացածը. նամակս կարդա և հոգս տար:

Ուրիշ մի խնդիր. մի ուսանող կա այստեղ, թյուրքահայ, Հարություն Բողճալյան. ուզում է երևան գնալ. փող չունի. նրա անունը այն ցանկի մեջն էր, որ դարնա-

նը կազմված էր. նա չկարողացավ գնալ, որովհետև ավարտման քննություններն էր տալիս, և նրան հասանելիք փողը գնացողները իրար մեջ բաժնեցին. հիմա սա փող չունի վերադառնալու և նույնիսկ ապրելու այստեղ: Նովրոզը⁵ [տալիս է] առաջարկում է նրան միայն Ֆրանսական 500 ֆր.⁶ մտածի՛ր, սրանով ո՞ւր կարելի է գնալ: Նա խնդրում է Հայաստանի պատվիրակութունից, որ իրեն գոնե մի 500 չվեյցարական Ֆրանկ տաք, որ կարողանա գոնե իրեն Պոլիս նետել. վրան էլ իսկի հագուստ չունի:

Ես էլ խնդրում եմ իմ կողմից մի բան անեք և փողը տեղափոխեք կամ իմ անունով նրան հանձնելու, կամ տ<իար> Անտոնի. բայց գրել ինձ, որ ես հայտնեմ նրան, և պատրաստվի գնալ:

Հետո իմ մասին: Ես մնացի անորոշ վիճակի մեջ. գրեթե ապրելու փող չունեմ, հազիվ մի ամիս քաշքշվիմ. հետո չգիտեմ ի՞նչ պիտի անեմ. Կովկասից գրել եմ, որ փող գա. բայց ո՛չ մի լուր: Վահան Փափազյանը⁷ գրել էր ինձ իր մեկնելուց առաջ, թե քեզ (ինձ) ճանապարհածախս կղրկեն Փարիզից. արդ, մի տեղեկացի՛ր, թե այդ ի՞նչ խոսք է և ի՞նչքան կարող են ուղարկել. այնպես լինի, որ մի քանի ամսվա ապրելու փող թողնեմ կնոջս, ու ես էլ գնամ, թերևս այստեղից կարողանամ կնոջս փող ղրկել. չգիտեմ այս անելք դրությունից ինչպե՞ս պիտի դուրս գամ: Խնդրում եմ տեղեկացիր և ինձ գրիր: Ամեն բան մեր սպասածին հակառակ եղավ. կարծում էինք, թե ամառը կվերջանա Հայկական խնդիրը, և աշնանը բոլորս էլ ազատ Հայաստանում կլինինք. սակայն հիմա ստիպված ենք թե՛ մայր-Հայրենիքում, թե՛ այստեղ սովի դեմ կռվել:

Վերջապե՛ս, բարևներով և համբույրներով.

մնամ քո՝ Ավետիք

Adresse: A. Issahakian,
rue Pré'vost Martin, 53. Geneve⁸.

<19>19, 26 նոյեմբ<երի>, Ժընև

Սիրելի Վահան¹.

Նամակդ ստացա. մինչև հիմա չէի գրում, որովհետև չա՛տ հոգնած էի՝ Բերլինում պարապ քաշ գալով, անպատակ. երեք ամիս, չհաջողված միսիոնովս, և Հայկի շուրջը կատարված անախորժ պատմությունով... հիմա ջղերս հանգիստ են, բայց հայկական հարցի անորոշ վիճակը մեռցնում է ամեն եռանդ:

Ի՛նչ գրեմ... գնացել են Ամերիկա, լավ են ընդունել, բայց հույս չկա մանդան ընդունելու. ավերակ, ամայի երկիր է, աղքատ. ոչ ոք չի ուզում մանդա առնել. Հայաստանի և Թուրքիայի լավ տեղերը Անգլիան և Ֆրանսիան գրավել են (Կիլիկիա, Ադալիա, Սիրիա, Միջագետք...) և ցուրտ լեռները թողել են Ամերիկային. նրանք էլ, ինչպես բոլորը, հարստություն են որոնում:

Հիմա էլ լսում ենք, թե խաղաղության ժողովը վերջանալու վրա է Փարիզում, և Թյուրքիայի հարցը, մերն էլ մեջը, — տեղափոխվում է Լոնդոն. Անգլիան ուզում է տնավարի կերպով հարցը լուծել. թերևս այդ ավելի է, քան Փարիզի շնական մթնոլորտում. թեև Անգլիան էլ մի բարի պտուղ չէ:

Ահարոնյանը² գնացել է Լոնդոն, արտաքին գործերի մինիստրության հրավերի վրա. տեսնենք ի՞նչ է դուրս գալու:

Հարբորտի³ (ամերիկյան գեներալի) միսիոնի մասին դրական բան չգիտենք, բայց խելքս բան չի կտրում, Կովկասից եկած լուրերը լավ ու վատ են. կարծեմ կռիվները դադարել են:

Վերջերս Բերլինի գազանը⁴, հրեշը մի քանի օրով եկած է եղել Զվիցերիա. մինչև իմացանք, արդեն վերադարձել

էր նորից Բերլին. ժողով են ունեցել Բերն՝ [հաշտություն] խաղաղության ժողովի համար պատրաստություններ տեսնելու. նույն անունով էր եկել, ինչ որ Բերլին ունենալ:

Դուք նորից պիտի շարունակեք հետաքրքրությունը⁵. փող կարող եմ ուղարկել⁶, գիտես, բայց մարդ — միայն Ներուզին կարճ ժամանակով, եթե պետք է:

Գալով Հայկին, նա Փարիզում արդարացրել էր իրեն. և կարծեմ չի ուզում Բերլին դառնալ. լսեցի, որ պահանջում են, որ դր. Գրինֆիլդը փաստական մեղադրանքը ուղարկի Փարիզ: Համոյից դեռ նամակ չունիմ. ե՞րբ կունենամ, ա<ստվա>ծ գիտե:

Գերինների հաստատ մեկնելու մասին ինձ գրիր, և արդյոք Մելի⁶քն էլ է գնում հետները:

Հա, մոռացա քեզ ասել, թե մեկնելուս Մելիքին 1000 մարկ տվի, որ 500 քեզ հանձնե, 500 Աշոտին: Շուտով Աշոտին պիտի գրեմ այդ փողի մասին:

Այլ ո՛չինչ չունեմ գրելու: Բարևներ Գրինֆիլդին, Աշոտին, Մելիքին, Վարդանյանին և քեզ:

Քո Ավետիք

Բարևներ տ. Անտոնից:

Նամակդ մի օր ուշ տվին, հրավիրեցին ինձ պոստը՝ վճար լրացնելու, որովհետև Գերմանիայից պահանջում են հիմա 30 pfen<ing>⁷ մարկա դնել. ես չեմ կարծում. այդ ի՞նչ բան է:

Գրի՛ր իմ հասցեով՝

A. Iss.

Rue Prevost Martin, 53.

<1919>¹, 3 դեկտեմբերի, Ժնև

Սիրելի Սիմոն,

Ստացա նամակդ. նկարածդ կացութիւնը վհատեցուցիչ է: Անգլիական պոլիտիկի մասին Կովկասի մեջ, ես այն կասեմ, որ նրանք ուզում են Կովկասի Հայաստանը տալ թյուրքո-թաթարներին, իսկ հայերին՝ թյուրքա-Հայաստանից մի-երկու նահանգ. որովհետև թյուրքա-հայերի միջազգային հարց գոյութիւն ունի և Անգլիան խոստումներ է տվել: Մեր մարմնի վրա առևտուր է անում:

Այսօր վրացի Զվիցերիայի դելեգատիոնից ինձ ասացին, թե հայերի և վրացիների միջև համաձայնութիւն է կայացել արդեն, և երեք տարով մի պայմանագիր են ստորագրել: Ո՞րքան ճիշդ է, չգիտեմ:

Գրի՛ր թէ՛ Անգլիան ո՞ւմ և ի՞նչ կերպ, և որքան հաստատորեն, ասել է թե՛ Հայաստան երկիր կա: Դու գրում ես թե՛ «իբրև թե Արտ. գործոց մինիստրութիւնը ընդունել է»: Մենք հանդիսավոր խոստումներին չենք հավատում, ո՞ւր մնաց ասե-կոսեններին:

Ուսանող Բողչալյանը երեկ մի կերպ գնաց... 500 ֆրանկով մինչև Պոլիս: Չգրեցի՞ր Հրուշեակու² առաջարկի մասին:

Քո Ավետիք

<19>19, 5 դեկտեմբ<երի>, ժնև

Սիրելի Օհաննես,

Նամակս ուղարկում եմ պ. Զխենկելու¹ հետ. ես նրա հետ բարեկամացել եմ, և դիտեմ, թէ ի՞նչ է ասվում հայ միջավայրում նրա մասին. Կարս և այլն. բայց ես այն համոզմունքն ունիմ, թե անցյալը չպիտի քրքրել. անշուշտ օգտվել պիտի անցյալից, բայց ժողովուրդները ապրում են ներկայի և ապագայի շահերով. մենք ընկած ենք մահամեղական օվկիանոսի մեջ. բարեկամ, ընկեր կամ գրեթե չեզոք հարևան էլ չունենք. այս ամենը, որ թե քեզ և թե ամեն հայի հայտնի է, մեր վրա հրամայական է դնում նվազեցնել, չեզոքացնել մեր թշնամիների քանակը. ես այն կարծիքին եմ, որ ամենից հեշտ վրացիների հետ կարելի է բարի դրացիական հարաբերություններ ստեղծել, շնորհիվ որոշ, հաստատ տվյալների — համակրոն, քաղաքակրթութուն նույն աստիճան, համանման մտայնութուն և այլն:

Դրան հասնելու ճանապարհը — իրար հասկանալն է. պարզել թյուրիմացությունները, զսպել մամուլը, և մանավանդ բռնել փոխադարձ զիջման ուղին: Ի՞նչ եք կառնել Արդահանին, Ախալքալաքին, տվիք նրանց, այնտեղ [հայու] մի մասում հայություն չկա, մյուս մասն էլ [սլավոն] պատմականորեն — Զավախք — համարյա նրանցն է. և վերջապես ի՞նչ արժեք ունի նա մեզ համար. ի՞նչ գավառ է որ: Հայ ժողովուրդը ժամանակի մեջ քաշեցեք տարեք Կարս, Բասեն, Ալաշկերտ, և այլուր:

Ես նրանց բազմիցս հայտնել եմ, որ Լոուին՝ մեր Կյուրիկյան Տաշիրը, չենք զիջի, բայց Ախթալան, Լալվարը, Շուլավերը նրանցն է: Ամոթ է, երկու պատմական հինավուրց դրացիներ իրար միս ուտեն և նպաստեն թաթարների ուժեղացման:

Գիտեմ, որ ինձ պես շատ մտածողներ կան, և իմ ձայնը նոր խոսք է, և արժեք էլ չունի, բայց և այնպես խնդրում եմ, խոսքս տեղ հասցնես թե մեր Նիկոլին², որ մեծ դեր է խաղում, և թե քո շրջապատին, որ ազդեցություն ունի:

Իմացած եղեք, եթե հայ և վրացի, գոնե հարաբերաբար, համերաշխ լինին, թե Եվրոպան և թե Ռուսիան ավելի հարգանքով կվերաբերվեն, և ավելի դյուրավ կլուծվի մեր և նրանց անկախության հարցը, և թե ոճրագործ թաթարները ավելի կզսպվին:

Ես ոչինչ լուր չունիմ անցուդարձից՝ այդտեղի, միայն մեկ-մեկ, սրտի ցավով լսում եմ, թե մեր խեղճ ժողովուրդը քաղցած է՝ որովհետև վրացիք ճանապարհ չեն տալիս. և ուրեմն հենց այդ ճանապարհը ձեռք բերելու համար պիտի զիջեք: Ինձ թվում է, թե Թիֆլիզի հայ բուրժուազիան շատ ազդեցություն ունի գործերի ընթացքի վրա. և մեր գյուղացու, գաղթականի, արհեստավորի շահերը զոհ եք բերում Թիֆլիզի հարուստներին, որոնց միշտ ատել եմ, և հիմա ավելի [նվազի] նվազ չեմ ատում:

Նամակս երկարեց, կարճ կտրեմ. ասածս հին ճշմարտություններ են, որը սակայն պիտի կրկնել միշտ:

Պ. Զխենկելուն խոսել եմ քո մասին. խնդրում եմ ծանոթանաս հետը: Նա ուզում է համերաշխ ոգով գործել. նրանք էլ կարիք ունեն մեզ հետ լավ լինելու. նրանց էլ ամեն հայտնի եվրոպացի քաղաքագետ նույն խորհուրդն է տալիս. նրանք էլ վախ ունին թաթարներից: Գործեցեք միասին, մի վանեք նրանց հեռու. հիմա Դուք ավելի փորձված եք հերվա դեպքերից, և ուրեմն շրջահայաց կգործեք:

Ես, եթե ողջ մնամ, մարտ-ապրիլ ամիսներին կվերադառնամ հայրենիք: Հուլիս ունիմ ավելի լավ հանգամանքներում իրար տեսնեք, քան որ բաժանման ժամանակն էր: Շուտով կլուծվի հայոց հարցը, և հոռետես չլինեք՝ լավ կլուծվի:

Ամենաջերմ համբույրներով քեզ, Օլյային, երեխաներին, Նիկոլին, Դերենիկին, Շանթին, և բոլոր հին բարեկամներին:

Բարևներ Սոֆիկից և Վիգենից:

Քո Ավետիք

Պ. Քոչարյանի նամակը խնդրեմ ղրկել Բագու Տ. Բեկզադյանի միջոցով, որ տիրոջը հանձնի:

219. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

1919, դեկտեմբերի 15-25>, Փարիզ

Սիրելիք, այս քանի օր է, որ Փարիզ եմ, եկել եմ մի 15 օրով: Ամբողջ մի տարի է ժընև էի, առանց դուրս գնալու. ուղղակի հոգնել էի:

Ինչու նամակներ չեք գրում, ի՞նչպես է առողջություններդ. շո՛ւտ-շո՛ւտ գրեցեք. բարևներ և համբույրներ բոլորիդ:

Ձեր Ավետիք

Փարիզ, 1919 թիվ

220. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<19>19, 30 դեկտեմբերի>, ժընև¹

Սիրելի Սիմոն,

խնդրեմ, ծուլություն չանես, մեկ-մեկ գրես, թե ի՞նչ վիճակի մեջ է մեր հարցը. այս շաբթուս ի՞նչ լսեցիք. Ահարոնյանը ի՞նչ է գրում Լոնդոնից, Գարոն – Ամերիկայից:

Այնպես վատ զգացումներով հեռացա Փարիզից, որ մինչև օրս խելքս գլուխս չի եկել, և չեմ կարող եռանդով պարապել:

Այստեղ նորություններ բնավ չունինք. փող ունենայի մի քիչ կմնայի Փարիզ այս ծանր հոգեկան դրությունս փարատելու². ո՛չ կարող եմ պարապել, ո՛չ հանգիստ սպասել մինչև մեր բախտի որոշումը:

Շուտ-շուտ գրի՛ր, սիրելի Սիմոնս:

Բարևներ քեզ և Միսակին.

քո Ավետիք

221. ՎԱՀԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆԻՆ

<19>19, 30 դեկտեմբ<երի>, Ժնև

Սիրելի Վահան,

Գնացի Փարիզ, Հայաստան գնալու համար, բայց հետո գտանք վաղահաս, վերադարձա նորից ժընև՝ դարնանը գնալու համար:

Հայաստանի հարցը վճռվելու վրա է. մինչև մի ամիս, կամ փետրվարի սկիզբը, որոշված կլինի. հույսեր չա՛տ քիչ կան հաջող ելք ունենալու համար. բախտավոր պլիտի լինենք, եթե միայն Վանի և Բաղեշի վիլայեթները կցեն Կովկասի Հայաստանին. նույնիսկ էրզերումը ստանալու հույս չունենք. ծով, գուցե Բաթումը շինեն ընդհանուր նավահանգիստ: Ամերիկան առայժմ հեռացավ, ամբողջ գործը մնաց Անգլիային և Ֆրանսային, որոնք իրենց թյուրքասիրական բոլոր հոգին ցույց տվին. դարձյալ հին մտայնությունն է — պաշտպանել թյուրքիան: Մանավանդ չա՛տ ավելի է հակառակ Անգլիան Հայաստան ստեղծելուն. գտնելով, որ հայերը ռուսասեր են, իսկ նա ուզում է ջարդված, փոքրացած, քայքայված

Ռուսիա. որ չկարողանա մոտենալ Պարսկաստանին, Միջագետքին:

Ամերիկան մանդա չի վերցնելու. դա վերջացած է. այժմ հուլյս ունենք, որ նա միայն մեզ օգնե: Ֆրանսիան գրավեց վերջնականապես Կիլիկիան: Վախենում եմ, որ քո բոլոր պեսիմիզմը իրականանա:

Կովկասի դրությունը վատ չէ. թաթարները հաղթվեցին կովի մեջ. Երևանի նահանգը գրեթե մաքրված է իսլամ բնակչությունից: Նորեն կեցցեն Կովկասի հայերը:

Սիրելի Վահան, Համոն ինձ, Բեռլին գալուս 500 մարկ էր ղրկել [իր բարի] իր կնոջ ազգականուհուն, որ Մյունխենի բանտումն էր, նրան հասցնելու համար. բայց որ եկա, այդ աղջիկը գնացել էր արդեն. ուրեմն այդ 500 մարկը պատկանում է Համոյին, քեզ մոտ թողեցի 500 մարկ. դա հաշվի՛ր Համոյի կողմից, իսկ եթե ծախսել ես, գրիր, կղրկեմ այդ գումարը:

Գալով մեր ծանոթ գործին¹, ես չեմ կարող այդ փողից ղրկել գործի համար, որովհետև Հայկի վրա ո՛չ մի վստահություն չունեմ, իսկ դու մենակ չես կարող բան անել. սակայն եթե ուզում ես, քո պատասխանատվությամբ կղրկեմ:

Ինչքան էլ որ այդտեղ փորձեր կատարվին Հայկին արդարացնելու Լիանոզովի² գործի մեջ, ես համոզված եմ նրա շանտաժի մեջ. և համոզմունքս չեմ կարող փոխել. ես ո՛չ տիկ. Լիանոզովի պես շանսոնետկա եմ եղել Բագվի կաֆե-շանտանում, և ոչ էլ Գրենֆիլդի պես վախկոտ, զգուշ, խորամանկ, կեղծավոր: Քեզ մի երկար նամակ եմ գրած և մի բաց. խնդրում եմ պատասխանես:

Համբույրներով քո Ավետիք

Բարևներ Համոյից և Աջեմյաններից, այսինքն Փարիզից:

222. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1920>, 8 փետրվ<արի, ժնև>¹

Սիրելի Սիմոն, նամակիս չպատասխանեցիր, հո, խռոված չե՞ս ինձեն: Լոզան էի, Յոլսուֆին² գրած նամակդ կարդացի. Հայաստանի սահմանագծումը – մինչև Բալու³. գրիր ինձի՝ էդ ի՞նչ բան է:

Ե՛րբ են վերջապես լուծելու մեր հարցը, մեռա՛նք: Գարոն ինչո՞ւ է հրաժարվել. ի՞նչ ելք ունեցավ Նուբարի⁴ պատգամավորությունը Երևանում, ի՞նչումն էին բազ<ան>երը բանակցության: Գերման<ական> թերթերում կարդացի, թե Թիֆլիզում վրաց կառավարությունը տապալվել է, բոլշևիկներն են տեղը. ի՞նչ գիտես դրա մասին: Էնվերը երևացել է և պիտի արշավե Հայաստանի վրա՝ Ատրեյշանի հետ. ստո՞ւյգ է:

Մի խոսքով մեկ-մեկ գրի՛ր. ամեն տողիդ կարոտ եմ: Լսեցի, որ Համոն գնացել է Երևան. լավ արեց. նա այնտեղ պետք կուգա, իսկ Փարիզ բոլորովին ավելնորդ էր. զո՛ւր ծախս:

Ես չա՛տ զբաղված եմ. գրում եմ վեպս⁵, բայց վերջերս ընդհատեցի, և գրում եմ հիմա Սասունցի Դավթի որդու՝ Մհերի պոեման⁶. իմ վարիանտի Մհերը, որը բոլշևիկ է: Վարիանտի էությունն է հարազատ, ժողովրդից վերցրած. մնացածը ես եմ հնարել. շուտով կպրծնեմ, մեծ բան չէ, մի 100 տուն երևի. այսինքն՝ Թումանյանի Սասունցի Դավթի կիսու չափ:

Սպասում եմ նամակիդ. մեռելներն են լուում, հո, դու, փառք Աստծու ողջ ես, խոսիր. ծառա եմ ձայնիդ:

Բարևով քո Ավետիք.

<1920>¹, 2 մարտի, Ժնև

Սիրելի Սիմոն,

Ստացա նամակդ. շա՛տ շնորհակալ եմ:

Կիլիկիայի ջարդերի² մասին ինձ մի քանի որոշ բան գիր՛ր. մի՞թե այդքան ահռելի չափերով են. ուրեմն «Հայաստանն առանց Հայերի» հիմա դառնում է «Կիլիկիան առանց Հայերի» լոգունգի՞. ա՞յդ է նշանակում ֆրանս<ական> մանդատ:

Գերմանացիք ասում են, թե հիմա ո՞վ է ջարդում, դարձյալ մե՞նք... Թող պատասխանեն կաշառված ֆրանս<ական> թերթերը:

Երկու հեռագիր ուղարկվեց տեղիս գաղութի կողմից Գերագույն խորհրդին, իբրև բողոքներ. բավական խիստ լեզվով էր. դա է մեր մխիթարանքը. ի՞նչ կարող ենք անել ուրիշ:

Ամերիկա<ն> գետինը մտավ. մեծ-մեծ խոստումներ արավ, Արմ<են> Գարոն³ էլ ուռցրեց ու Հավատացրեց մեզ. հիմա միայն 2 սպանված ամերիկացիների արնագինն է պահանջում: Կարծես Սուլթան Համիդի ժամանակներն ենք ապրում: Վիլսոն<ը>⁴ մեր դատին շատ վնասեց. ատելով ատում եմ այդ տիրացուին. թեև միշտ եմ ատել. շնորքը մեծ խոսքեր ասելու մեջ չէ, այլ կատարելու, իրականացնելու: Բոլորովին հուսախաբ արեց այդ մարդը մեզ իր դուլարապաշտ ժողովրդով:

Կարո՞ղ ես ինձ մի քանի տողով [գրել] բացատրել, թե մալականները⁵ (Կարսի նահանգի) ինչո՞ւ են հակառակ Հայաստանին. ի՞նչ են ուզում այդ երեկվա տերերը. ինչո՞ւ են դաշնակցել թյուրքերին. քչեցեք, գնան Ռուսաստան:

Իսկ Ազուլիսի ջարդերը⁶. չէ՞ որ այնտեղ ամերիկյան նահանգապետ կար... գնացողը անցնում է մեր թշնամու կողմը. անհասկանալի ճակատագիր՛ը:

Սիրելիս, ոչ բարով մտել ենք քո սիրած Հրուշակու լի-
գայի⁷ մեջ. (թեև այդ մարդը սկզբից աչքիս թաթարասեր
երևաց), այսօր նրա հրատարակած «L'Europe Orientale»
թերթի № 9-10 մեջ կարդում եմ հետևյալ էջերում՝ 47 և
48 ի վնաս մեզ ի պաշտպան Ատերբեյջանին տողեր: Բո-
ղոքեցի, խստորեն մի հերքում և մի հարձակում պիտի
գրեմ թերթի մեջ, եթե չտպեն, սպառնամ պիտի հեռանալ
լիգայից, մեղադրելով, որ լիգայի օրգանը կողմնապա-
հույուն է անում, պոլեմիկ է անում լիգան կազմող մի
պետության դեմ. լավ առիթ է՝ հեռանալու այս խմբակից.
— կամ մենք, կամ Ատերբեյջանը. ես կարծում եմ, որ
մյուսները մեզ կապաշտպանեն. խնդրում եմ իսկույն կար-
դաս և Ձեր խորհուրդը գրեալ ինձ:

Ես հոգւածը կտամ, կսպասեմ Ձեր պատասխանին՝ ուղ-
տիմատումը տալու համար: Սրիկա, լիրբ աշխարհը, կար-
ծես, բոլորը մեր դեմ են. չափազանց կատաղած եմ և ար-
դեն զզվանքով եմ մասնակցում այս լիգային:

Ի՞նչ դուրս եկավ Լոնդոնի ժողովից⁸. երբ են կանչելու
թյուրքերին. երբ են վերջնականապես դժելու մեր սահ-
մանները: Ինչպես է Երևանի վիճակը. ասում են համա-
ճարակ կա և սով. օ՛ֆ, մեռանք... զբաղմունքներս կանգ
առան. այս հոգեբանությամբ չի կարելի պարապել.
տնտեսապես էլ շան հալի մեջ եմ:

Ար. Գարոյի բաց նամակը Նուբարին՝ ջղայնացած հի-
մարություն է:

Որքան որ մեր խմբապետները՝ Դրո, Մուրատ, Անդրա-
նիկ, Սեպուհ բարձր են, այնքան էլ մեր մտավոր ղեկա-
վարները, քաղաքագետները տխմար մեծամտություններ
են. բացի քեզնից և մի երկուսից՝ մյուսներին արհամար-
հում եմ. մի՞թե իրավունք չունիմ: Ամենից չա՛տ արհա-
մարհում եմ լավատեսներին, որ [երեխա] երեխաներ են
ուղղակի. ափսո՛ս այն դրամներին, որ վատնում են...

Բարևով քո Ավետիք.

<1920>, 24 մարտի, <Ժնև>¹

Սիրելի Սիմոն,

Զավոն² նորից գրում է, մի ճար արեք. որ ուզենաք՝ կարող եք. ասում եք փող չկա, բայց սուղ բնակարան եք վարձել, որ բոլորը քննադատում են: Հրուշեակու ազգերի լիգան նորից 100 զվից<երական> ֆրանկ է ուզում. չա՛տ չուտով ուղարկեցեք. ես չունեի, որ այս անգամ տայի. չուտով կարգադրեցե՛ք:

Ուրեմն նորից Զանգեզուրի շուրջը պատերազմ. Անգլիան ուզում է անպատճառ ունենալ Զուղայի բերանը. հնար չկա, կորած է թե Ղարաբաղը, թե Զանգեզուրը և թե Նախջևանը: Դուք հավատում եք Թյուրքահայաստանի ազատության, ես դրան չեմ հավատում. հրաշք պիտի լինի, եթե ազատվի: Իտալիան անվերջ զինում է Մուստ<աֆա> Քեմալին³. Ֆրանսիան՝ գիտենք ի՛նչ չունն է, Անգլիան էլ մյուս կողմից Ատրբեյջանն է զինում. խաբում են մեզ: Բոլշևիկներից էլ հույս չկա, նրանք էլ պանթուրանիստ⁴ են դարձել. չա՛տ մռայլ եմ տեսնում գործերը: Պոլսի առումը գարանտի չէ, քանի որ ոչ ոք լուրջ չի մտածում Հայաստան չինել:

Վ. Տերյանի մահը⁵ սարսափելի ազդեց վրաս. թե իբրև ինձի համար լավ ընկեր, և թե աննման բանաստեղծ՝ անփոխարինելի է. մի բան գրի՛ր «Վերածնունդի» մեջ:

Պոեմներիս հրատարակության մասին սրտանց մտածի՛ր. ամոթ բան է, որ չեմ կարող հրատարակել, իսկ ուրիշները իրենց հիմար բաները քչում են առաջ: Քեֆս չա՛տ վատ է. — ատող և զայրացած, գազազած.

քո Ավետիք

<1920>, 28 ապրիլ<ի, ժնև>¹

Սիրելի Սիմոն, 15 օր է գնացիր, մի նամակ չգրեցիր. թեև ես այլևս սպասելիք չունեմ «Գերագույն խորհրդից», այդ ավագակապետ-դահճապետներից, բայց և այնպես, կուգեի դրանց նորագույն լրբու[թյունների մասին լսել. դու գիտես իմ հանգ-երգը՝ թքել հեռանալ դրանց վրա, և գնալ Պոլսով տուն: Իզուր հույսեր են [գնում] նույնպես Ամերիկայի վրա². դրան միայն Գարոնների³ պես Տարտարենները⁴ կարող են հավատալ. Հայաստանը այն է, ի՛նչ որ ընկավ Ռուսիայից. դա էլ վտանգված է. խնդրում եմ ինձ գրես — թե ի՞նչ է կատարվում մեզ մոտ. թյուրք-թաթարները հաջողություն ունեն, կարող են մերոնք պահել սահմանները. ցավում եմ, որ այսպիսի մի փափուկ ժամանակ Համոյի պես փայտածին է արտաքին գործերի նախարար. նախկին փորձերը բավ չէին. դաշնակցականները շա՛տ են սիրահարված իրենց վրա. — այսպես որ տանեն գործերը՝ ես դաշ-ցական չեմ այլևս:

Անգլիական թերթերը շարունակ վատ լուրեր են տալիս Կիլիկիայի և Կովկասի մասին: Դուք ի՞նչ տեղեկություններ ունիք. Ուրֆայի նահանջի պատճառով հայեր կոտորվա՞ծ են թե ո՛չ. ինձ թվում է, որ հայերը համաձայնության են եկած թյուրքերի հետ:

Իմ մասին ի՞նչ արիր, գրեցի՞ր եպիսկոպոսին. ես վերջերս հիվանդ էի, հիմա լավ եմ. վարդապետը մահից ազատվեց:

Քո Ավետիք

<1920>, 1 մայիսի, <Ժնև>¹

Սիրելի Սիմոն, միայն ապրիլի 29-ին ստացա Ս. Ռեմոն-
յից² գրած (ապր<իլ> 22-ին) սարսափելի նամակդ. երևի
սրիկա Նիտտիի³ կառավարությունը ուշացրել է նամակ-
ների առաքումը:

Թեև ես Գերագույն խորհրդից բան չեմ սպասում, սա-
կայն և այնպես նամակդ խենթացուցիչ հուսահատեցնող
էր.— առանց Սև ծովի և Էրզրումի Հայաստան չկա. եղա-
ծը կլինի ոտնակոխան թաթարի, թյուրքի, վրացու ոտնե-
րի տակ:

Ես չա՛տ բան ունիմ ո՛չ միայն դժգոհ լինելու Ձեզ բո-
լորիցդ, այլև փաստորեն մեղադրելու. դուք խաբում եք
հայ ժողովրդին, քնեցնում եք. դաշնակցական միահեծա-
նությունը կործանեց հայությունը. չեք բանում ժողովր-
դի աչքերը, որ իր գլխի ճարը տեսնի. առանց ղեկավար-
ների մեր ժողովուրդը չա՛տ ավելի լավ կերպով կկարողա-
նար իր գլուխն ազատել, քան Ռոստոմների, Գարոնների,
Զավրիկեների, Ակնունիների Դոն-քիշոտությունը:

Շատ բան կա ասելու. միայն հիմա գրիր, թե ի՞նչ եք
անելու. Ամերիկան ի՞նչ է ասում. դուք պիտի համաձայ-
նի՞ք այդ սահմաններին. ի՞նչ կարծիք ունի Ձեր արտա-
քին գործերի նախարար Համոն:

Ավետիք

227. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1920>, 5 մայիսի, <Ժնև>¹

Սիրելի Սիմոն, Հայաստանը ներկայումս այն վտանգի մեջն է, ինչ որ էր 1918. այն ժամանակ Ռուսները հեռանում էին մեզնից, իբրև բարեկամ, հիմա գալիս են իբրև թշնամի: Վաղը տապալված կլինի Երևանի հանրապետությունը և դաշնակցությունը խորտակված, և օրենքից դուրս. կորավ միացյալ Հայաստան, բոլշևիկյան Հայաստանը մասն է կազմելու Սովետական Ռուսաստանի: Թյուրքիո Հայաստանի հարցը բաժանվեց և մնաց առանձին, բայց վտանգված...

Դու շա՛տ մեղավոր ես, որ եկար Փարիզ, և տեղդ տաք գտնելով այդ Դոն-Քիշոտների հետ հարմարվեցար. եթե Մոսկվա լինեիր, շա՛տ բան կանեիր հայերին փրկելու. Բերն ունեցած մեր խոսակցությունը — ամենախմաստունն էր, որ մոռացություն տվինք: Մենք որ բոլշևիկների հետ ձեռք-ձեռքի կռվել ենք, այսօր թշնամի ենք. և ամենամեծ թշնամին հայ բոլշևիզմն է, որ կրքից կուրացած այժմ պիտի սրի անցնի, ինչ որ դաշնակցական-ազգային-հայկական է...

Ավետիք

228. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1920>¹, 12 մայիսի, Ժնև

Սիրելի Սիմոն, կարգացի խաղաղությունն պայմանները Temps-ի² մեջ. մեր հարցը նորից անորոշ է, և վախենում եմ այսպես էլ մնա ընդ միշտ — վիժեցնելու տարբեր ձև:

Բայց բուշեիզմը... «Զիկագո-Տրիբունը և Տայմզը» չա՛տ վատ լուրեր են տալիս, որ Ալեքսանդրոպոլ բուշեիկների ձեռքն է, որ զորքն ու ժողովուրդը իրար դեմ կռվում են, որ մի քանի ժամանակից հետո Հայաստանը կլինի բաժանված Ռուսիայի և Թյուրքիայի միջև. հեռագրողը մեր ծանոթ կորիսպոնտանտ Պոլ Վիլիամսն է: Կարդա Չիկագո-Տրիբունը, Մայիսի 11-ի թիվը: Խելքս չաղվել է այս լուրերի տակ. բան չեմ հասկանում. այնպես է երևում, թե բուշեիզմը, որ իթթիհատական խորք ունի, ուղղված է միմիայն Հայաստանի դեմ, ջնջելու հայանկախությունը.— ի՞նչ ես կարծում, և ի՞նչ վստահելի տեղեկություններ ունիք:

Հասքելի³ կինը և այլ ամերիկացիներ փախել են Հայաստանից.— կարծում եմ, որ շուտով սրի կանցընեն ձեռքերն անցած դաշնակցականներին, թե հայ, թե թաթար և թե ռուս բուշեիկները...

Շուտով մի բան գրի՛ր:

Ավետիք

229. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

1920, 14 մայիսի, Ժնև

Սիրելի Սիմոն,

Վերջապես եղավ այն, ինչ որ սպասում էի և վախենում.— Հայկական սովետական կառավարություն: Խատիսյանը¹ հրաժարվել է և դահլիճով միասին, զորքը նոր կառավարության կողմն է: Գոնե ջարդեր տեղի չունենան, չա՛տ վախենում եմ. հայկական հարցը տակն ու վրա եղավ. «անկախ Հայաստան» նորից դարձավ երազ. եթե չոչնչանա էլ... այդ ամենը շնորհիվ Անտանտի, որ քաշ տվեց, ձգձգեց և խլուրդները իրենց ստորերկրյա

գործերը տեսան... Իթթիհատ-բուշլեիզմ, հին խոսքով, Ռուս և Թյուրք, նորից ոտքի վրա են, ձեռք-ձեռքի տված հայությունը ջնջելու...

Ցավում եմ, որ այնտեղ չեմ, և ուզում եմ գնալ. դրա համար էլ այս նամակս գրում եմ. այժմ պարզվում է, որ մեր ազգի այս խառնակ վիճակը տարիներ կարող է տևել, և ուրեմն գլխի ճար պիտի տեսնել. ժնկում ինձ համար այլևս անկարելի է ապրել. ո՛չ մի տեղից փող չի գալիս. Ամերիկա գրում եմ-գրում, ո՛չ փող են դրկում, ո՛չ նյութերս, ո՛չ էլ պատասխանում են. ընկերներ եկան գնացին, կերան-լափեցին, ազգային գումարներով իրենց և իրենց կնիկներին զարդարեցին, և ոչ ոք վրաս չմտածեց, նույնիսկ մի նվեր չտվին երեխայիս. վերջապես այդ մարդկանց ես արհամարհում եմ, հաշվում եմ ավազակներ, խաչագողներ, և այլ ածականներով, որոնց արժանի են, չունենալով ո՛չ խելք, ո՛չ զարգացում, ո՛չ հեռատեսություն:

Մխիթարականը այն է, որ դոնե այժմ դրանք պիտի հեռանան, Нет худа без добра²: Այո՛, ոչնչություններ էին իմ աչքում քու այդ Համոներդ, Գարոներդ, Վարանդյան-Ահարոնյան, Սարգիս, Արարատյան-Բաբազյան և ամբողջ կլիքը:

Ցավում եմ, որ դու մնացիր, խայտառակեցիր քեզի այդ հիմարների հետ. այժմ եթե հնարավոր է, ուղղիր սխալդ, և իսկույն մի կերպ քեզ Կովկաս նետիր: Նույնը ես եմ մտածում, վճռել եմ Կովկաս գնալ, այնպես որ խնդրում եմ՝ ինչ ճամբու ծախս որ որոշել եք ինձ տալու Յ հոգու համար, առ մոտդ, կամ բանկը դի՛ր, և ինձ գրի՛ր, մինչ այդ գուցե Ամերիկայից մի բան ստանամ. ուզում եմ հիմա գանձես փողը, որ հետո չասեն թե չունինք, թեև միշտ քեզ նման կրկնում են այն հանգերգը՝ թե փող չկա. բայց իրենց համար փող կա, — այսինքն իրենց կանանց տուալետի... և այլն, և այլն...

Փողը իսկույն գանձի՛ր, որ ապահով լինի իմ ճամբու ծախսը, այլապես որ մնամ այստեղ դատապարտված եմ սովի: Փողս որ ապահով լինի — մի կերպ ինձ Ռուսիա կձգեմ, կամ եթե ո՛չ մի այլ տեղ՝ ուր հնարավոր լինի գլուխ պահելը — Ամերիկա, Եգիպտոս, բայց իհարկե — Ամերիկա ամենից շուտ, եթե անկարելի եղավ Ռուսիա գնալ, թեև հնարավոր է. միայն փող է պետք:

Փողը պետք է առնես, քանի ձեր նախագահը տակույը չի արել, իր գոյությունը ապահովելու համար. ամեն բան սպասելի է այդ քլիքից, ապացույցներ չա՛տ կան:

Խնդրում եմ շուտով պատասխանես, և գրես Մուրադ-բեկյան եպիսկոպոս>ի³ հասցեն:

Քո Ավետիք

230. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1920>¹, 29 օգոստ<ոսի>, ժնև

Սիրելի Սիմոն,

Շտապ այս երկու տողը գրում եմ:

Ստացա շա՛տ հետաքրքրական նամակդ. սակայն ես այլևս ո՛չ մի հավատ չունիմ մեծամասնականների «ազնիվ, բարեկամ խոսքի» վրա. բոլոր փաստերը դալիս են ապացուցելու՝ որ Ռուսները մեր մեծ, ահավոր և նենգ ու դավաճան թշնամիներն են. սլարդ է, որ դաշնակցած թյուրք ու թաթարի հետ ուզում են վիժեցնել Հայաստանի, առհասարակ Հայաստանի՝ հայսկույս թե հայնկույս՝ ստեղծվելուն: Էնվեր-թալաթ-Լենին-Չիչերին նույնացած են, և մեր դահիճներն են. մյուսը բոլորը ֆիկցիոն է. չպիտի մեզ խաբենք, որ խաբեություններից ամենավատն է. ոչինչ չի փոխված լուսնի տակ. թշնամի է եղել Ռուսը մեզ, թշնամի է այսօր, նույնը լինելու է վաղը:

Պետք էի խաբւել, հրապուրւել Սոցիալիստական լո-
գոնագներից, բաց աչքերով նայել իրականությանը, և
կռւել Ռուսների դեմ, կռւել առանց հաշիւ տալու նույ-
նիսկ. թող գան Երևանն էլ [առնինք] առնեն, ամբողջ
Հայաստանն էլ առնեն, թող կոտորեն էլ. մեր արյունի
մեջ կխեղդվի ռուսո-հրեա-թյուրքո-թաթար սրիկայական
բլոքը:

Զարմանում եմ, որ եվրոպական մամուլի մեջ մեր բա-
րեկամների միջոցով փորձ չեք անում դիմակադերժ անել
նրանց եղևոնական դաշնը արյունարբու թյուրքերի հետ՝
Հայ ժողովրդի բնաջնջումը գլուխ բերելու համար:

Ողորմելի Ռուսիա՝ ոջլոտ, քաղցած, ձգտում է աշխար-
հը փրկել իսլամների միջոցով. ողորմելի բուլչեիզմ, էու-
թյամբ դահիճ, ավազակ, բռնակալ...

Համենայն դեպս հայը մի օգուտ պիտի ունենա այս ի-
րադարձությունից, որ պիտի բաժանվի Ռուսներից խորին
ատելությամբ և զգվանքով, ինչպես թյուրքերից բաժան-
վելուս է [զգում] զգացած:

Համբուլրներով՝ քո Ավետիք

231. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

1920, 5 սեպտեմբերի, Ժնև

Սիրելի Սիմոն,

Զեմ ուզում վիճաբանության մեջ մտնել, որովհետև
վերջիվերջո ես բուն գործերին, անցուդարձերին իրազեկ
չեմ. իմ տեղեկությունները լրագրերից են. սակայն չեմ
կարող աչք գոցել Հայկական Պարլամենտի հարցա-
պնդումներին և բանախոսություններին, ուր Հայ իրա-
կանությունը ներկայացնող մարդիկ, ինչպիսին են Հա-

մոն, Աղբալյանը և մյուսները, բոլոն ցասուժով հակառակ են խոսում բոլշևիկներին և Պարլամենտը հավանություն է տալիս:

Ես գնահատում եմ և քո կարծիքները, գիտնալով, որ դու պոռոտախոս և կրքոտ չես, բայց, սիրելիս, ինչո՞վ բացատրել փաստերը: Բոլշևիկների լեզուն այլ է, գործերը — այլ. փաստը այն եղավ, որ մինչև Նախճևան առանտվին թաթարներին, ուզում են խլել և Վայոց Ձոր, Իգդիր, Կարս, Օլթի: Ուզում են իրենց գործերով վերականգնել Բրեստ-Լիտովսկի ողբալի դաշնագիրը:

Ինձ թվում է, որ դու էլ ինձ պես կաշառվում ես լուզունգներով, գեղեցիկ խոսքերով, ծրագրներով, սոցիալիզմով, երազներով. ինձ պես իրատես չես, այլ ֆիկցիոնիստ: Թոթափի՛ր աչքերիցդ վարագույրը. — և աչքերիդ առջև կտարածվի դաժան իսկությունը — այն ինչ որ Մուսաֆատը¹ չկարողացավ, բոլշևիզմը արեց: Իթթիհատը բոլշևիստ է, — սա իրականությունն է. անհերքելի փաստ ունիմ, որ Բերլինում Թալաաթ փաշան գործում է սպարտակիստ բանվորների մեջ. սրան չես հավատում, սակայն նույնքան իրական է, որ Քեմալը (Մուսթաֆան) իր մասսաները ոգևորում է բոլշևիզմով ...

Կրկնում եմ, և վերջացնում. Ռուսիան ճիշտ և ճիշտ նախկին Գերմանիայի դիրքի մեջն է՝ պայքար մղելով Անգլիայի դեմ, օգտագործում է իսլամ տարրը՝ մեզի գոհելով. մեր փրկությունը Ռուսիայի ջախջախման մեջն է. կորչի Ռուսիա-Թյուրքիա, որ ապրի Հայաստանը:

Իմ գնալը մի կաշմար դարձավ ինձ համար. այդ 5000 ֆր<անկով> հազիվ հասնեմ կամ նույնիսկ չհասնեմ, սակայն անկարելի է դելեգասիոնից ավելին խնդրել. դրա համար էլ շա՛տ և շատ շնորհակալ եմ բոլորիցդ, և խնդրիր Ահարոնյանին, որ այդ 5000 առանց վերածելու զվիցերական ֆրանկի հետը բերե, տա Նևրուզին, որ գնալուս առնիմ: Դրա մասին գրել եմ Միսակին. կարդա նրան գրածս:

Ասկայն ինձ ուրիշ փող է պետք. չա՛տ կարիք ունիմ. անպատճառ վճարելիք մանր պարտքեր, հագուստ և այլն:

Ում որ դիմեցի, քար տվին. թույլ եմ տալիս ինձ թե Մուրադբեկյանին՝ եպիսկոպոս, թե Արմեն Գարոյին անվանելու եսակամներ, վատեր, և ո՞ր քչելու նրանց հանդեպ. այդքան վիրավորական վերաբերմունք ինձ դեմ. ուզածս մի 2-3000 ֆրանկ էր, իսկ իրենք 1000ներ են ծախսում «ազգային գործերի» համար, իսկ Գարոն — ուղղակի ավաղակ. փաստեր ունիմ. կասեմ քեզ:

Ժամանակը վատ է, մարդիկ դարձել են անգուլթ, կեղծավոր եսամոլներ. ա՛խ մի գլուխս ձգեի Շիրակ, փռվեի հայրենի հողի վրա և լայի. և լայի. այնպես ջղայնացած եմ, և արդար զայրույթով լեցուն:

Գլուխս կտրի՛ր, թե անարդարություն եմ գործում, կամ ասում. եթե մի սրբություն կա, որի համար ապրում եմ — դա հայ որբն է, հայ չարքաշ ժողովուրդը, հայ ինքնագոհ բանակը. թքել եմ բոլոր մյուսների վրա. — լինի ընկեր, գործիչ, դիպլոմատ. ձախ ոտքիս այլասերված ճկուլթը իր գիտակցությամբ դրանցից բարձր է: Քեզ հաճելի չեն այս հայհոյանքները, ների՛ր, խնդրեմ, բայց ընդունիր, որ ճիշտ են:

Քո Ավետիք

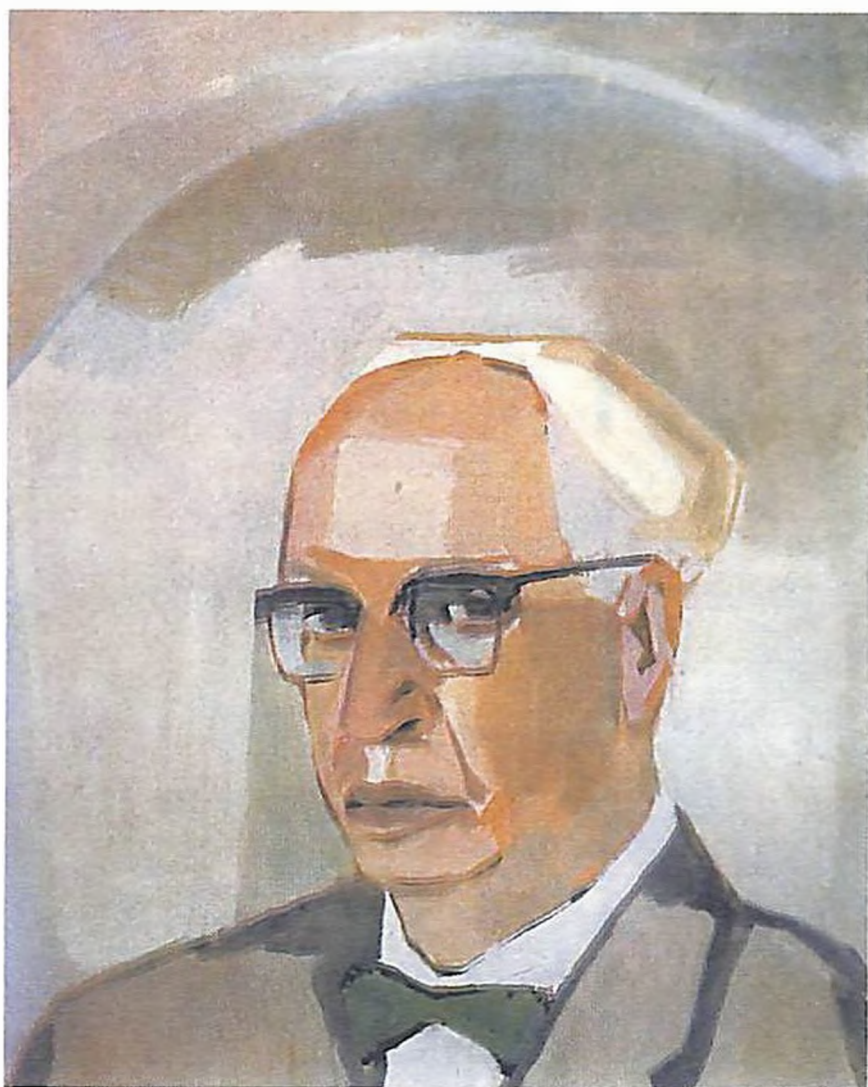
Համո Տեր-Օհանյան, 1919 թ.

Սիմոն Հակոբյան

Նվարդ Թումանյանի դիմանկարը,
գործ Մարտիրոս Սարյանի, 1929 թ.

Կոստան Զարյանի դիմանկարը,
գործ Մինաս Ավերիսյանի, 1966 թ.

Պողոս Մակինցյանի դիմանկարը,
գործ Մարտիրոս Սարյանի, 1922թ.
(այրված 1937 թ.)

Վարդգես Ահարոնյան

Ալեքսանդր Մյասնիկյան

Ռուբեն Դարբինյան

Վիգեն Իսահակյանի դիմանկարը,
գործ Երվանդ Քոչարի, Փարիզ, 1933 թ.

Սարգիս Խաչատրյան

*«Նեմեսիս» գործողության մի շարք կազմակերպիչներ՝
Վահան Զաքարյան, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյան,
Աշոտ Ալիսազյան, Սյրեփան Շիրինյան, Ավետիք Իսահակյան,
Հայկ Տեր-Օհանյան Բեռլին, 20 օգոստոսի, 1919 թ.*

Աշխեն Թումանյան, Հովհաննես Թումանյան,
 Սուսաննա Տերյան, Դերենիկ Դեմիրճյան, Նվարդ Թումանյան,
 Վահան Տերյան, Հակոբ Այվազյան, Գևորգ Խաչիսյան,
 Սեդա Թումանյան, Թամար Թումանյան,
 քահանա Տեր-Մարտիրոսյան, Ջավահիր Ներսիսյան,
 Մարտիրոս Սարյան, Թիֆլիս, 1914 թ.

Ձախից աջ կանգնած առաջինը՝ Եգոր Առուստամյան (Մենակ),
երկրորդը՝ Թուման (Թումյան), երրորդը՝ անհայտ,
չստանա՝ Ավետիք Իսահակյան, Բագրատ Լալայան,
Ալեքսանդրապոլ, 1902 թ.

Արմենուի Տիգրանյան

Ավերիք Իսահակյանը հայ ռազմագերիների հետ, ձախից աջ
կանգնած՝ Գանձակեցի, Ռուբեն Թառայան, Աշոտ Ալխազյան,
նստած՝ Վոամ Սուրենյան, Ավերիք Իսահակյան,
Պետրոս Ավալյան, Վարդան Վառնազյան, Բեռլին, 1916 թ.

Սերբար Մակինցյան, Ավետիք Իսահակյան, Պողոս Մակինցյան,
Վենետիկ, 1922 թ.

232. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

1921, 14 ապրիլի, Վենետիկ¹

Սիրելի Սիմոն,

Մոտ երեք շաբաթ է, որ Վենետիկ ենք. տեղավորվել ենք, և սկսել եմ պարապել. բավական էժան է, և առայժմ կյանքը հաճելի է. տեսնենք մինչև ե՞րբ պիտի մնանք և ո՞ւր պիտի գնանք: Ուղղակի անհայրենիք դարձանք, և Հայաստանը ավելի երեակայական դարձավ, քան երբ և է. երանելի էին ցարի ժամանակները, — ոսկեդար էր...

Բոլորովին կտրված եմ Փարիզից, և չեմ իմանում թե ի՞նչ է կատարվում. մարդիկ այնքան հուսալքված են, որ սիրտ չունեն նույնիսկ մի-երկու տող գրելու. և ի՞նչ գրեն:

Կոտորվեց մի ողջ ժողովուրդ, փոխարեն ստանալով մի բեռ խոստումներով, որ այսօր մի սանտիմ չարժե: Գոնե Ռուսահայաստանը փրկվեք, նա էլ օր-օրի վրա ոչնչանում է. անհույս վիճակ է...

Դու ի՞նչ ես անում, աշխատանքդ ի՞նչպես է առաջ գնում. ինչպե՞ս է առողջությունդ:

Ընդունիր մեր բոլորի բարեկենդրը: Բարեկենդ Հայր-սուրբերին.

քո Ավետիք

A. Issahakian, Fondamentor Cereri. 2448. B, II. Venezia.

233. <«ԱՆԱՀԻՏ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ>

1921, 16 ապրիլի, Վենետիկ

Սիրելի հայրենակիցներ՝
կը խնդրեի բարի լինեիք ինձ գրելու, թե պ. Արշակ Չոպանյանը եկել է արդյոք Փարիզ, կամ երբ է վերադառնալու. եթե արդեն Փարիզ է, կխնդրեի, հասցեն ինձ ուղարկեիք:

Ձերմագին բարևներով

մնամ Ձեր՝ Ավետիք Իսահակյան

234. ԿՈՍՏԱՆ ՋԱՐՅԱՆԻՆ

<1921>¹, 6 մայիսի, Վենետիկ

Սիրելի Ջարյան,
Կարծում էի թե դուք պիտի գրեիք ինձ Ֆիրենցե² լինելու մասին. բայց նամակ չառա մինչև օրս:

Ես առաժմ լավ եմ զգում ինձ, բայց վախենում եմ շատ ձանձրանամ. պարապում եմ, ու երբեմն-երբեմն վանք գնում՝ գրքեր ստանալու համար:

Դուք ի՞նչ եք անում, ի՞նչ եք որոշում, ի՞նչ եղավ եղբայրդ³, առողջոթյունը ինչպես է:

Ձգում եմ, որ ժնեը շա՛տ ավելի լավ էր քան այստեղ՝ նորոթյունների տեսակետից. գրեթե բան, լուր չեմ ստանում Հայաստանից կամ հայկական հարցի վերաբերյալ:

Դուք մի բան գիտե՞ք:

Բարևներ և հարգանքներ Ձեր տիկնոջը ու Ձեզ՝ իմ և նույնպես կնոջս կողմից:

Ձերդ՝ Ավետիք Իսահակյան

<1921>, 31 մայիսի, Վենետիկ

Սիրելի Զարյան,

Քարտդ վաղուց եմ ստացել, ուշ պատասխանեցի, որովհետև վարանքի մեջ էի մի որոշմունք կայացնելու համար, որ թվում է, թե հիմա վճռել եմ.— ուզում եմ հեռանալ Վենետիկից և քեզ մոտ գալ: Պատճառները մի քանի հատ են.— անհաճո միջավայր, ձանձրույթ, գեշ կլիմա՝ ձմեռը խոնավ, ամառը խեղդող. բնակարանի անհարմարություն,— մի խոսքով ինչ որ ինձ ասացիր ժրնև, չա՛տ ճիշտ դուրս եկավ. ցավում եմ, զղջում եմ, որ քեզ հետ չմեկնեցի Ֆիրենցե: Երիտասարդությունս ատեն եղել էի այստեղ և լավ տպավորված էի, հիմա հիասթափվեցա: Երեխան տվի դպրոց՝ ցերեկօթիկ, բայց մոտեն ծանոթանալով մեթոդի և մարդկանց հետ — զզվեցի:

Այժմ ես այստեղ գրեթե մենակ եմ հոգով, ընկեր և ինձ հասկացող չունեմ (վարդապետները ճիզվիթներ են) և զգում եմ, որ քեզ հետ լավ կապեմ. այն մի քանի ժամերը, որ ժրնև հետդ անցուցի, ինձ կարծել է տալիս, որ քո մեջ այս օտարության անապատի մեջ՝ պիտի գտնեմ մտերիմ սրտակիցս: Մեկ լավ ընկեր ունենալը մեծ բախտ է, և բավական է: Կինս էլ նույն զգացումներն ունի քո հանդեպ:

Հիմա ինձ իսկույն գրի՛ր, թե այն բնակարանը, որ ասում էիր, թե 3-4 սենյակ ունի, կահավորված, և կարծեմ ամսական 160 ֆրանկ, կա՞ նորեն, և կարո՞ղ ենք գալ այդ հուլիսով. բնակարանը ապահով պիտի լինի, որովհետև ներկայումս դա կենսական հարց է. կահավորված պիտի լինի՝ երեք անկողին, գոնե մի գրասեղան, մի-երկու պահարան, խոհանոց անհրաժեշտ պարագաներով, ամսե և այլն, և մանավանդ՝ օդային գազ, կերակուր եփելու գազ. կարծում եմ, որ ջուր և լույս (էլեկտրական) կունե-

նա տան մեջ, և ինչքա՞ն ժամանակի համար ապահով է տունը. գոնե մինչև մի տարի, որ հանկարծ փողոց չեն-տեն մեզ: Ահա այսքան գործնական հարցեր:

Պիտի գրես նույնպես, թե ամառը ո՞ր պիտի անցկաց-նես, հնարավոր չէ՞ արդյոք այդտեղ անցնել, առանց գյուղ գնալու, ավելորդ ծախսեր չանենք. այստեղ անկա-րելի է ամառը մնալ:

Եթե ասածդ բնակարանը հիմա չկա, կարո՞ղ ես մի 20 օրվա մեջ առնվազն 2 կահավորված սենյակով և մի խո-հանոցով բնակարան գտնես, քո մոտերը, գինը 150-200 Ֆրանկ: Իսկ եթե այդ միջոցում չես կարող, այն ժամա-նակ մենք այստեղ գյուղ գնանք, և մինչև սեպտեմբեր դու մեզ համար գլուխ դնելու տեղ գտնես:

Կարծեմ, ամեն բան ասացի. եթե բնակարանը կա, քո վիլլայի մեջ, ուրեմն կպատրաստվեմ և մինչև ամսուս վերջը կգամ:

Երեխայի կրթությունը տանը պիտի հոգանք, այդ մա-սին միասին կխորհենք՝ քո փոքրերի, իմի մասին մի բան անելու:

Գոնե այս ձմեռ էլ անցկացնենք, գուցե մյուս տարի դրությունը պարզվի, ապա թե ոչ ներկայումս անմտու-թյուն է ընկնել այս ու այն կողմ. Կ. Պոլիս վտանգավոր է¹, իսկ Բուլղարիա — չի ժպտում, և վերջապես հեռու է, ճանապարհածախս և այլն:

Դու ի՞նչ ես մտադիր անել, մի՞թե ուզում ես հեռանալ, լա՛վ մտածիր. Պոլիս բնավ խորհուրդ չեմ տա, ո՞վ գիտե, մի օր էլ սրիկա անգլիացիք թողնեն ու փախնեն, ի՞նչ ա-նել հետո:

Հարցնում ես, թե վաճառի տպարանի հետ մի բան հաջո-ղացրի՞ր.— նույնիսկ փորձ չարի. հոտառությունս ավելի խելոք է... Այդ ճիզվիթները անվերջ դանգատվում են, թե աղքատ ենք, վնաս ունենք, և այլն, և այլն: Սիմ. Երեմ-յան կոչված բանաստեղծը դեռ մի օր մոտս ոտք չի դրել:

Ուշ-ուշ եմ տեսնում դրանց և տեսնելիս էլ — խուլյս եմ տալիս: Մեկ-մեկ գնում եմ վանքը գրքեր նայում — այդ-քան. չարժեք դրանց մասին երկարել, լավ ես ճանաչել. ես չէի ճանաչում:

Երկար եղավ նամակս, այդ հոգսն ու մտմտութիւն էր պատճառը, որ օրեցօր հետաձգում էի նամակս, գնամ-չգնամ, գնամ-չգնամ...

Եթե մոտդ չեղավ, ապա ուզում եմ Հռոմ գնալ, բայց հուլյս չունիմ բնավ այնտեղ բնակարան գտնել, և չգիտեմ էլ ո՞ւմ գրեմ, որ այդ հոգսը հանձն առնի. դու չունի՞ս մեկը, որ հակառակ դեպքում, եթե Զլորանս չեղավ, այնտեղ պատասպարովենք...

Եթե ո՛չ քո մոտ, ո՛չ Հռոմ, — ապա ուղղակի չգիտեմ ո՞ւր երթամ. Վենետիկ կշտացա, ավելի սիրով գյուղ՝ դաշտե՛ր, ազա՛տ դաշտեր, քան այստեղի հոտած կանալները, հոտած հայր-սուրբերով, իսկ Ժընև դառնալ — երբեք, սիրտս խառնում է. ուրիշ բան էր մնացած լինելինք:

Սպասում եմ նամակիդ:

Հարգանքի բարևներ տիկնոջդ, քեզ, երեխաներիդ՝ իմ և տիկնոջս կողմից:

Մնամ քո՝ Ավետիք Իսահակյան

236. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ Կ<ԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ> Կ<ՈՄԻՏԵ>ԻՆ

1921, 20 հունիսի, Վենետիկ

Դաշնակցության Պատասխանատու Մարմնին
Ընկերներ.

Մայիսի 18-ի Ձեր թվակիր նամակը փոստային անկարգության հետևանքով միայն մի-երկու օր առաջ ստացաւ. շտապում եմ պատասխանել:

Շատ ուրախ եմ, որ Դաշնակցության մեջ գոյութիւն ունի «Պատասխանատու Մարմին», որով Դուք իրազեկ եք ոչ միայն պատասխաններ ստանալու, այլ մանավանդ տալու:

Սրանից երեք տարի առաջ Ամերիկայի «Հայրենիք» թերթի կողմից ուղղեցաւ ինձնից տպագրելու համար «Աբու Լալա Մահարի» պոեմաս, որը սրբագրված ուղարկեցի, և միևնույն ժամանակ «Հայրենի աղբյուրից»¹ գիրքս. սակայն առաջինը մինչև օրս չհրատարակվեցաւ, իսկ երկրորդը մեծ կռիւներից հետո, միայն մի քանի ամիս առաջ հաղիւ լույս տեսաւ:

Այսպիսով ես պահանջներ ունիմ «Հայրենիքի» խմբագրութիւնից. նրանք իրավունք չունեն տարիներ պահելու գրածներս, որոնց արդիւնքով պիտի ապրեի, քանի որ կտրված էի հայրենիքիցս և կուսակցութեանս մեջ պաշտոն չունեի, ինչպես շատերը ունեն և ապրում են:

Մինչդեռ եթե հրատարակեին «Աբու Լալաս» (սրբագրվածը) ընթերցող հասարակութիւնը այն կառներ, և մյուս կողմից էլ Պոլսի գրավաճառները երկու անգամ առանց իմ թույլատւութեան պիտի չկարողանային հրատարակել գիրքս և ինձ շահագործել. նույնպես «Հայրենի աղբյուրից» գրքիս մասին, որ եթե իր ժամանակին տպւեր՝ հիմա վաղուց սպառված կլիներ, և ես օգտված: Իմ խնդիրներին, իմ բողոքներին Ամերիկայի ընկերները ո՛չ մի կարևորութիւն չտվին, կարծես, ես ընկեր չէի և վաստակավոր չէի կուսակցութեանս մեջ, մինչդեռ սարսափելի կարիքի մեջ էի այն ատեն, երբ շուրջս ուրիշ ընկերներ լափում էին հանդերձ ընտանոք. Ամերիկայից դրամ եկաւ կարիքավորներին բաշխելու, և ինձ մի սանտիմ չտվին, երբ ես ավելի իրավունք ունեի, թե իբրեւ հասարակական-գրական արժեք ունեցող մարդ, քան ուրիշները, և ամոթ մեր ավագակ ընկերներին, որ բոլորովին

օտար ազգի մարդիկ ինձ ձեռք մեկնեցին օգնության:
Այս մոռանալու բաներ չեն, և երբ օրը գա, շատ բան ու-
նիմ ասելու:

Դիմեցի Ամերիկայի Կ. Կոմիտեին. նրանք՝ կոմիտեա-
կան երեսպաշտ ընկերները, որ գործիք են «չեֆերի» ձեռ-
քին, հետ դարձրին նամակս...

Արդ, քանի որ Դաշնակցությունը մեկ է ամենուրեք,
լինի Ամերիկայի Կ.Կոմիտե, խմբագրություն, թե Վա-
շինգտոնի դեսպանություն, միևնույն մեքենայի մասերն
են, և իրար իրազեկ, ուրեմն բարի եղեք միջնորդ լինելու
և ինձ պատասխանելու, թե ի՞նչ maximum-ով ուզում են
նրանք ինձ վարձատրել և վնասներս հատուցանել. ապա
Դուք կստանաք ինձ հանձնված գումարի հաշիվը:

Որովհետև նրանք իմ պահանջներին արհամարհանքով
վերաբերվեցին, ես ուրիշ միջոց չունեի ապահովելու իմ
ստանալիքը, եթե ոչ այդ գումարի պահումով. և դուք
կարող եք ապահով լինել որ այդ գումարը չի վտանգվի
երբեք, ինչպես մինչև օրս իմ անունը բնավ կապված չի
եղել վտանգված, շռայլված գումարների հետ, ինչպես ե-
ղած է և կա ուրիշների նկատմամբ. չէ՞ որ ես էլ Դաշնակ-
ցության տան հին զավակն եմ, և ամեն բան գիտեմ:

Սպասում եմ Ձեր վերջնական պատասխանին:

Ընկերական բարևներով Ավ. Իսահակյան

237. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ

<1921>¹, 23 հունիսի, Վենետիկ

Սիրելի Հայր Ներսես,

Նորից հարկադրված եղա Ձեզ գլխացավանք պատճա-
ռելու. այս անգամ վճռել եմ Վիեննա տեղափոխվել. գա-
նազան պատճառներով. 1. կինս չի կարող խոնավ կլիման

տանել. միշտ հիվանդանում է. 2. ես մահու չափ ձանձրացել եմ այս մեռած քաղաքից և պիտի չկարողանամ նորեն տարիներ ապրել՝ մինչև տղաս դպրոցն ավարտե, ևս 3-4 տարի. և կուլտուրապես հետ եմ գնում. 3. տղայիս ավելի առողջ կրթություն կտամ: Եվ վերջապես Վիեննա ապրելը անհամեմատորեն հաճելի է և օգտակար: Եվ Ձեր վանքի գրադարանից օգտվելը ավելի տեքնիկ հարմարություններ ունի, քան Ս. Ղազարը. և այլն, և այլն:

Այդ առթիվ գրել էի պ. Ա. Երեմյանին² բնակարանի մասին տեղեկություններ խնդրելու համար: Արամը բարի եղավ գրելու, թե Մեծ. պ. Արշակ խան Գորոյանը³ բնակարան ունի և որ Դուք և պ. Հ. Սաղաթելյանը⁴ կարող եք միջնորդել, որ ինձ տա. այժմ խնդրում եմ ջերմագինս դիմեիք խանին այդ առիթով. կարո՞ղ է ինձ տալ երեք սենյակ և խոհանոց, կարեւոր, անհրաժեշտ կահ-կարասիով. այն սենյակները, ուր ապրում են Երեմյանը և բժ. Մանդինյանը. վճարը այն չափով, որ ո՛չ ես տուժեմ, ոչ խանը. զիջող. Հովհաննես խանը իմ տնտեսական միջոցները գիտե. սակայն այս խնդիրը երկրորդական է, որովհետև պարզ է, որ Վենետիկից սուղ չի լինելու:

Կուղենայի գիտնալ թե, եթե խանը կհոժարի տալ, երբ կարո՞ղ եմ գալ. մինիմում-մաքսիմում ժամանակամիջոցով. որովհետև լսել եմ, թե կառավարությունը պարապ սենյակները գրավում է, իսկ մենք կարող ենք գալ հուլիսի 20-ից հետո, որովհետև տղաս հարցաքննությունները այդ օրերը կվերջացնե. իսկ եթե հնար չեղավ, նորեն գրեցեք ինձ, գոնե ավելի փութացնեք, կամ ես շուտ գամ:

Խանը ինձ ճանաչում է, եթե չի մոռացել. բայց շնորհիվ Ձեր, Հ. Սաղաթելյանի և Հովհաննես խանի, հույս ունիմ, որ չի մերժե:

Հետո, չգիտեմ արգելք կա Վիեննա գալու համար կառավարությունից. եթե կա (օրինակ, Բերլին չի թողնում), արդյոք դուք չէի՞ք կարող թույլտվություն ձեռք բերել:

Ուրեմն խնդիրս պարզ է. բնակարան և թույլտվություն հոգ գալու: Ձգիտեմ լավ եմ անելու, թե ո՛չ (զավակիս նկատմամբ դպրոցից դպրոց փոխելով՝ ժընև, Վենետիկ, Վիեննա), բայց որոշել եմ, Աստված թո՛ղ հաջողե:

Հայտնելով խորին շնորհակալությունս, սպասում եմ Ձեր բարի լուրերին, ինչքան կարելի է շուտ:

Բարեկներով և հարգանքներով Ձեզ, պ. Սաղաթելյանին, բոլոր եղբայրներին:

Մնամ Ձեր անձնվեր՝ Ավետիք Իսահակյան
2266, Dorsodoro de Marchi. Venezia

238. ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐԾԱՆԻՆ

1921, 28 հունիսի, Վենետիկ

Սիրելի Զարյան.

Նամակդ վաղուց է ստացել եմ. պատասխանը կհետաձգեի, որովհետև որոշմունք չէի կայացրել. հիմա որոշ է. վճռել եմ աշնանը Հայաստան դառնալ. ներկա սովետական> կառավարությունը շա՛տ լավ ուժերից է կազմված, նույնքան հայրենասեր, քան դե<աշնակ>ցականները և ավելի պատրաստված, ավելի խելոք: Գրեթե բոլորին ճանաչում եմ, և մի քանիսի հետ ընկեր եմ, մտերիմ:

Ուրեմն այլևս կարիք չկա քեզ մոտ գալու, քանի որ դու էլ մտադիր ես մեկնելու: Ամառը հոս չեմ անցկացնի. մտադիր եմ գյուղ գնալ այս-երկու օրս:

Շնորհակալ եմ հոգացողությանդ համար. ջերմաջերմ բարեկներ իմ և կնոջս կողմից հարգելի տիկնոջդ, քեզ և երեխաներիդ:

Քո Ավ. Իսահակյան

Գյուղից կգրեմ:

1921, 1 հուլիսի, Վենետիկ

Սիրելի Օհաննես.

Շտապում եմ մի քանի տող գրել, որ հանձնեմ գրաբերիս՝ Հ. Դիոնիսիոս վ<արդապետ> Կալատոզյանին¹, որ մեկնում է դեպի Թիֆլիզ:

Ես երեք ամիս է Վենետիկ եմ ապրում, իրրեւ էժան երկիր, և մանավանդ Ս. Ղազարի գրադարանից օգտվելու, և հենց որ հարմար եղավ — Կովկաս դառնալու:

Ինձ թվում է, որ այժմ Կովկասի վիճակը ավելի լավ պիտի լինի, քան անցյալ տարի, մանավանդ թշվառ Հայաստանի. գոնե հիմա դրությունը կայուն է, այլևս կռիվ չկա զանազան ցեղերի մեջ, և թվում է թե՛ արտաքին վտանգը անցած է. Ռուսական ուժի ներկայությունը կսանձե թշնամու ախորժակները:

Ես ինքս ազգային բացարձակ անկախության ոչ կուսակից էի, ոչ հավատացող, և ոչ էլ համոզված. մենք մեր ուժերով չէինք կարող անկախ լինել և պահել անկախությունը. Եվրոպան ո՛չ միայն կօգնե մեզ, այլև թշնամի է և հրճվում է հայկական բնաջնջումով. սրան համոզված եմ փաստերի վրա. ինձ համար Անգլիան և Ֆրանսիան այնքան դաժան գտնվեցան, ինչքան Գերմանիան. քրիստոնեություն, քաղաքակրթություն, մարդասիրություն դատարկ հնչյուններ են եվրոպացու աչքում. պետք է երես դարձնել այս ավազակներից, և մոտենալ Ռուսաստանին, ինչ ձևի տակ էլ որ նա ներկայանա. հայկական առածը այնքան ճիշտ է՝ «լավ է փորձած սատանան, քան անփորձ քահանան»² որքան ռուսական առածը՝ «Старый друг лучше новых двух»³: Դու լավ ես հասկանում, թե ես ի՞նչ եմ ասում: Ըստ իս, Հայաստան և հայ ժողովուրդը կարող է միայն ապրել Ռուսաստանի

հետ, կամ բնավ չի կարող ապրել: Մնացածը հիմարությունից վեր մի բան է:

Մնում է հիմա, որ ռուսների և մեր միջև ծագած թյուրիմացությունները հարթել, և հայ ժողովրդի ապագան ապահովելու համար ընդլայնել նրա երկրի սահմանները, և ապա լծվել կուլտուրական աշխատանքի. ես սպասում եմ այդ ժամին. ես զենքի, կռվի մարդ չեմ, և ոչ էլ ջահել եմ դրա համար, ուստի խնդրում եմ, ինձ հայտնես, եթե հարմար ժամանակ է, կանչիր, ես կգամ, կվերադառնամ, իսկ եթե դեռ կռիվ, ատելություն, չարություն կա, ես չեմ վերադառնա:

Ջերմ համբույրներով ու կարոտներով քեզ, ընտանիքիդ և բոլոր մեր լավ բարեկամներին ու ընկերներին՝

քո Ավետիք

Հասցես՝ Ս. Ղազարի վանքը:

240. ՊՈՂՈՍ ՄԱԿԻՆՑՅԱՆԻՆ

1921, 1 հուլիսի, Վենետիկ

Սիրելի Պողոս ջան.

Մի-երկու շաբաթ առաջ նամակ ուղարկեցի քեզ եղբորս տղայի հետ, Նիկողայոս Իսահակյանի. սակայն կարծեմ, դեռ նամակս չառած, նա վերադարձավ Պոլսից դեպի Կովկաս. նա թուրքերի արշավանքի ժամանակ փախավ Ալեքսանդրոպոլից Պոլիս: Եթե ներկայանա ձեզի, խնդրեմ աչքի առաջ ունեցեք նրան, լավ, ազնիվ տղա է, պետք կուզա ձեզի:

Շտապ եմ գրում նամակս, որ գրաբերիս հասցենեմ. չա՛տ պիտի ցավեմ, եթե առաջին նամակս քեզ չհասնի. մի քանի խոսք ևս ասեմ. վախենամ կրկնություններ անել, որ չեմ

սիրում: Ավելի կարճաբան լինելու համար ասեմ, որ ինչ-որ կատարվեցավ Հայաստանում՝ իրերի բնական լողիկն էր պահանջում. սե էր այն օրը, երբ Ռուս բանակը հեռացավ Կովկասից, մատնելով հայերին վայրագ թշնամու ձեռքը. և հետևապես բախտավոր եմ համարում այն օրը, երբ նույն բանակը նորից եկավ Կովկաս, վերջ դնելու համար թաթար-վրացական հայակեր բլուկին, ես հույս ունեմ, որ մոտիկ ապագայում նա՝ բոլշևիկյան Ռուսիան պիտի հասկանա թուրքի կեղծ բոլշևիզմը, էնվեր-Քեմալյան խաղը, որի նպատակն է ռուսական ուժով հասնել իր իմպերիալիստական ձգտումներին. վերակազմել զորեղ Խալիֆաթ-սուլթանաթ, ֆեոդալական, համիսլամական հետադարձ հիմքերի վրա՝ ջնջելով կուլտուրական, ռուսասեր հայ տարրը: Ռուսը պիտի հասկանա թուրքին և իրեն տեղը ցույց տա. և Ձեր պատմական մեծ գործը պիտի լինի հասկացնել ռուսներին այս, այլապես հայ ժողովուրդը խաբված պիտի զգա իրեն, ինչպես զգաց Եվրոպայից, և պիտի ատե Ձեզ էլ, ռուսներին էլ, ինչպես ատում է անգլիացուն, ֆրանսիացուն և գերմանացուն:

Զուռով չի կարելի փշրել ժողովրդի իդեալները, Աստվածները, — չի կարելի հայ ժողովրդին կոտորել տալ հանուն Ասիայի փրկության, գրավել նրա հողը հանուն պանթուրքիզմի և համիսլամական եղբայրության, և ապա պահանջել, որ հայը սիրե X. X.-ին: Հայ ժողովուրդը կարող է բոլոր հոգով փարվել ռուսական կուլտուրային և մտայնությանը, և տարածել այն Ասիայի մեջ, եթե ռուսները գոհացնեն հայ ժողովրդի պատմական ձգտումները հայկական հողերի հավաքման գործում տրամաբանական սահմաններում, հանուն ի՞նչ գաղափարների Ռուսիան պիտի թուրքերին նվիրե Կարս, Մուշ, Վրաստանին՝ Լոռին, այլն, այլն:

Ես հավատացած եմ, որ Դուք ընկերներովդ եկել եք ազնիվ հայ ժողովրդին օգնելու, փրկելու, վերստեղծելու,

և ոչ թե սպունգով ջնջելու տմարդ թուրքերի կողմից կոտորած միլիոն հայերի արյունը, և բոլշևիկ թուրքերի ջարդերը Ղարս-Շիրակում:

Դաշնակցականներին ջնջելով նպատակի չեք հասնի, այդ գործը արդեն կատարում են շատ հաջող կերպով թուրքերը, և կատարեցին. ինչպես և կատարեցին ողորմելի Ավիս¹ և Աթարբեկով², կարծելով, թե դաշնակներին կոտորելով հայությունը կփրկեն:

Դուք խելացի մարդ եք, և Ձեզանից սպասում ենք Հայաստանի Վերաստեղծումն՝ ապահովելով նրա հողն ու հացը, այլապես Դուք ևս <future>³ չունիք:

Ինձ համար ամեն կուսակցություններից և գաղափարներից բարձր է հայ ժողովրդի գոյությունը և նրա հայրենիքը. այդ պիտի լինի և Ձեր համար: Առաջին նամակիս մեջ գրել էի, թե՛ ես ավելի բոլշևիկ եմ, քան Լենինը, և ոչ նվազ հայրենասեր, քան Լենինը:

Սրա հետ նամակ գրեցի և իմ վաղեմի և շատ սիրելի, ազնիվ ու խելացի Սիսակ Տեր-Սիմոնյանին, գրում եմ և Ա. Մյասնիկյանին երկրորդ նամակս:

Ձերմ և կարոտով բարևներ — համբույրներ՝

քո Ավետիք Իսահակյան

241. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

1921, 18 օգոստոսի, Ազոլո

Սիրելի Վարդգես,

Նամակդ ստացել եմ իր ժամանակին, ուշ պատասխանելուս պատճառը երկու հատ է. մեկը — ծուլությունը, մյուսը Վիգենի հիվանդությունը, որ հիմա լավ է, բայց ամբողջ 15-20 օր տանջեց մեզ. անտանելի տաքերի շնոր-

հիվ շա՛տ ջուր էր խմել, և ստամոքսի լույծ՝ արյուն, արյուն, հասկանալի է, որ սիրտ չէր մնում առհասարակ մի բան անելու:

Հուլիսի 8-ից այս դյուղաքաղաքն ենք, լավ է, բայց ահավոր տաքություններ ունեցանք. այժմ հովացանք. սկսել եմ պարապել:

Մեր Կոլյան առանց պատասխան առնելու, Հունիսի 20-ին մեկնել է Կովկաս, չգիտեմ, լավ, թե վատ քայլ էր, բայց եղածն եղած է: Շնորհակալություն քո գործ դրած ջանքերիդ համար, որի անկեղծությանը բնավ չեմ կասկածել: Եթե Կովկասում համաճարակի զոհ չգնա, վերադարձը լավ էր. ես նրան օգնել, ինչպես հայտնի է քեզ, անկարող էի, հազիվ իմ գոյությունը պահում եմ. Ամերիկա... ի՞նչ կա այնտեղ, միայն ստրկություն: Մի խոսքով... բոլորս էլ խեղճ ենք ու մոլորված:

Գրում ես, թե Հայաստանում նորից կռիվներ կան, և բավական չէ՞, որ մեր լավ ժողովուրդը արյուն կորցնե: Սիրելիս, խոսք չեմ գտնում ասելու, միայն քեզի հետ ո՛չ համաձայն եմ, ո՛չ հակառակ. մի կողմից բարոյական իրավունք չունինք քննադատել Եվրոպա նստած՝ այնտեղ կռվող տղամարդկանց և ղեկավարներին: Բարոյականը մի կողմ թողնենք, որովհետև քննադատելու իրավունք ամեն մարդ ունի, եթե սրտցավ է և խելքը չի կորցրել. ես շա՛տ եմ քննադատել Դաշնակցությունը, և շա՛տ խիստ՝ ըստ իմ տաք, անզուսպ տեմպերամենտի, բայց հիմա տեսնում եմ, որ Դաշնակցությունը իր սխալներով հանդերձ ուղիղ գիծ ունի բռնած: Դաշնակցությունը պիտի անցյալ տարի (1920) Մայիսին զիջեր երկիրը բոլշևիկներին. քանի որ այդ չեղավ, մնացած գալիքը տրամաբանական է և իրերի նորմալ ընթացքը: Պարզ է, որ բոլշևիզմը թշնամի է Հայաստանի միացման և անկախության. նրա սրիկա ուսս և ջհուղ չեֆերը Հայաստանը զոհեցին Մ. Քեմալի¹ բարեկամության համար, թքելով ո՛չ միայն հայերի վրա, այլև ի-

րենց սոցիալիստական ծրագրի վրա. ուրեմն մեզ մնում է պայքարել, զարկել, ինչքան կարող ենք, գուցե մինչ այդ լիրբ բոլշևիզմը ընկնի սովի ճիրանների տակ սատկած, և Մ. Քեմալը հույների ոտքի տակ պարտված, և մենք նորից չունչ քաշենք. գալիք նոր Ռուսիան գուցե ուրիշ կերպ վերաբերի մեզ: Գեշ չեմ գտնի մեր կառավարության համաձայնությունը Վրաստանի և Ադրբեյջանի հետ. ինչքան էլ վերջիններս սրիկա են և դավաճան, բայց և այնպես պետք է մի ընդհանուր լեզու գտնել, թերևս մի բան դուրս գա. փորձ է, և փորձից է ծագում ամեն բան, նորից փորձենք, վնաս չունենք, միայն չխաբվենք, միամիտ կերպով չհավատանք: Ես, սակայն, այս բոլոր չար և դառն օրերում հավատս չեմ կորցրել մեր ժողովրդի ապագայի նկատմամբ. վերջը, վերջը մի նոր, մի լավ բան դուրս է գալու. միայն այնպես լինի, որ մենք օտարության մեջ չփակենք մեր աչքերը՝ այդ օրը չտեսած:

Հ. Բարսեղ վարդ¹ <ապետ> Սարգսյանը² մի 2 շաբաթ առաջ մեռավ. հիշո՞ւմ ես, այն կարճահասակ ծերունին, որի հետ ես մոտիկ էի, և հետը նկարվեցաւ. ափսո՛ս էր, գիտնական, բարի և աշխատող մարդ էր:

Ուրախ եմ, որ օպերացիոնդ լավ է անցել. երևի հիմա Նանսի ես. բարեիր և համբուրիր իմ և Սոֆիկի կողմից Արփիկին և Բաբիկին. ասա, որ Արփիկը մեզի մեկ-մեկ գրե. ինչպես է ձեր բոլորի առողջությունը և տրամադրությունը: Ի՞նչ ես մտադիր անել, ո՞ւր ես գնալու. Արմենուհուց³ և առհասարակ Հայաստանից ի՞նչ լուրեր ունիս: Ես՝ ոչ մի:

Իմ տրամադրությունը մի օր լավ է, մի քանի օր գեշ, սակայն պետք է զինվել համբերությամբ — սպասենք, սպասենք, և «Զախորդ օրերը» երգելով սպասենք:

Շնորհակալ եմ, որ Սիրունուն⁴ գրել ես, քո մեկնումից անմիջապես հետո ես նյութեր ուղարկեցի և «Լիլիթս»⁵ տպվեցավ:

Համբույրներով՝ քո Ավետիք
Նամակագրության մեջ դու քաջ ես, սպասում եմ պա-
տասխանի:

242. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

1921, 24 օգոստ<ոս|>, Ազոլո

Սիրելի Սիմոն,

Հայր Հովսեփից¹ կլսես մանրամասնություններ իմ մա-
սին. — հիմա ամառանոց ենք, ունեցանք անտանելի շո-
գեր. երեխա ծանր հիվանդացավ տաքերի պատճառով,
հիմա լավ է:

Ես ուժով-զուռով աշխատում եմ, գրում եմ, կարգում
եմ, բայց մեծ մասով թախծում, տխրում, սարսափելի
տխրում. հոգեպես մենակ եմ, անընկեր. միակ մոտիկ և
սիրելի մարդը ինձի համար — Հայր Հովսեփն է. ուղա-
հայ է, սրանով շա՛տ բան ասած կլինիմ: Մյուսները — եզ-
վիտ², խորամանկ. Երեմյան Սիմոնը³, որ հեռվից բարեկամ
էի, գալուս օրվանից վատ դիրք բռնեց իմ դեմ. խուսա-
փեց, խուսափեց, հիմա իրար չենք բարեւում. նա ուզում
էր, որ ես իրան հռչակելի մեծ բանաստեղծ, մեծ քննա-
դատ. իսկ ես — մի՞թե ընդունակ եմ կեղծավորելու և գա-
ճաճներին գլուխ խոնարհելու:

Մինչև խոր աշուն գյուղումն եմ, հետո վենետիկ
կդառնամ, եթե բնական գտնեմ. եթե չգտնեմ, չգիտեմ,
ի՞նչ պիտի անեմ. երեխայիս դպրոցը⁴ ցերեկօթիկ է, 4-5
ամիս անցավ, դեռ հայերեն տառերը չսովորեցրին. ողոր-
մելի դպրոց...

Բայց ի՞նչ անենք, ո՞ւր գնանք. հայրենիք չունինք,
միջոց չունինք լավ տեղեր գնալու. — պիտի տոկանք:
Ռուսական ահավոր սովը շա՛տ է մտազբաղեցնում ինձ.

վախենամ Հայաստանի միայն կմախքը մնա, բառի բուն իմաստով. անհուն ողբալի է հայության վիճակը. Զեյթունը ջնջված, Կիլիկիայի հայությունը մոտալուտ վտանգի տակ. Մ. Քեմալի իշխած նահանգներում (Թյուրքիայի) հայությունը տարագիր և ջարդված. Կարսի նահանգի հայությունը կոտորված ու կողոպտված, նույնպես Շիրակի, Իգդիրի և այլուր... հիմա էլ — սով, խուլերա, ժանտախտ!!!

Դու ի՞նչ ես անում. գիտեմ, որ լավ չես կարող լինել. բայց ինձնից լավ կլինես, որովհետև չոր-գլուխ ես. ի՞նչ կլինի, կլինի. Одна голова есть беда, если беда то — одна⁵.

Շա՛տ ցավ պատճառեց Հայր Բառնաբասի⁶ վաղահաս մահը. ի՞նչ էր պատճառը. առողջ մարդ էր, կենսուրախ. ափսո՛ս, շա՛տ ափսոս, լավ մարդ էր, բարի, միամիտ, աշխատասեր ...

Է՛հ, դժոխք է աշխարհը, պոեզիան էլ անկարող է շպարել, ոսկեզօծել...

Ոչ մի տեղից նորություն չունեմ. բաներ գիտես, հաղորդիր. ջերմ բարևներ կնոջս կողմից, և համբույրներ ինձնից:

Քո Ավետիք Իսահակյան

Issakian, Gienevra Botter.

Asolo.(Prov. di Treviso) Italie.

243. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻՆ

1921, 5 սեպտեմբերի, Վենետիկ

Շատ սիրելի Աղեքսանդր.

Սրանից առաջ քեզ, ինչպես և սիրելի Սիսակ Տեր-Սիմոնյանին և Պողոս Մակինցյանին երկուսից և նամակ եմ գրել եղբորս տղայի և երկրորդ անգամը Հ. Դիոնիսոս

Վրդ. Կալատողյանի միջոցով. հուլյա ունեւ, որ մեկն ու մեկը ստացած կլինեք, ես սպասում եմ անհամբեր՝ մի երկտող պատասխանի:

Անսահման վիշտ էր պատճառում ինձ, որ մինչև վերջերս եղբայրական արյուն էր թափվում Սյունաց լեռներում¹. ուրախ եմ, որ դադարեց այժմ հազար անգամ կոտորված ժողովրդի վերստին կոտորումը, սակայն այդ ուրախությունը թունավորվում է այն ահավոր գուլթից, թե Ռուսաստանը սովի մեջ է, և համաճարակ հիվանդությունների. անհունորեն ցավ է պատճառում սիրելի ռուս ժողովրդի տառապանքը. և միևնույն ժամանակ լցվում է սիրտս հուսահատությամբ, թե ի՞նչ պիտի լինե՞ր հայ բուռն ժողովրդի գոյությունը, եթե սովն ու միկրոբը թշվառ Հայաստան մտնի...

Թերթերում կարգացի, որպես թե Մուսթաֆա Քեմալի արշավանքը² 60.000 հայերի կյանք արժեցավ՝ չհաշվելով ավերն ու կողոպուտը, և չհաշվելով Կարսի, Կաղզվանի, Սուրմալիի և Նախիջևանի անմոռանալի, անհաշտելի կոտորածները:

Անհուն ցավով լսում եմ, որ մինչև հիմա Կարա-Բեքիր³ փաշայի մոտ գերի են, և վայրագ թուրքերի ձեռքում հավիում են ու մեռնում հայ գերիները՝ թե՛ զինվորները, թե՛ դյուղերից հավաքված խեղճ հայ պաշտելի դյուղացիները, որոնց մասնավորապես պաշտպան պիտի կանգնի բուլչեղմը, եթե անկեղծ բարեկամ է աշխատավորին, և չի մղում կեղծ ու պատիր դիպլոմատիա:

Ռուս բուլչեղիները իրենք պիտի աշխատեն փրկել ո՛չ միայն հայ «էսիրները», այլև դարերի «էսիր-գերի» հայ ժողովուրդը Ասիայի ամենագզվելի, ամենաստոր մի բարբարոս ցեղի ճիրաններից, եթե իրոք ուզում են հարգանք և պատկառանք ձեռք բերել ո՛չ միայն եվրոպացիների մոտ, այլև մահմեդական աշխարհի: Միայն բարձր սկզբունքները դործադրելով կարող է մի կրոն, մի դոկտրինա ապրել, և

ոչ խոսքերով, օգային քարոզներով, որի մեջ սատանան ավելի պերճախոս է:

Այս օրերս վշտով լսեցի, որ Շիրակի Քյաֆտառլու⁴ գյուղից (Ալեքսանդրոպոլի մոտ), Կարա-Բեքիրը հավաքել տարել է մոտ 30 հայ երիտասարդներ, և նրանց հետ մի պատկառելի, կրթված մարդ, իմ ազնիվ բարեկամի՝ մոտ 70 տարեկան ծերունի՝ Պետրոս Նահապետյանը: Նրան գերի տանելուց հետո գյուղացիք գրավել են նրանց սմբողջ ունեցածը. խոսքս և խնդիրս դրա մասին չէ, որ հետ դարձնեք նրանցից խլվածը, այլ խորապես և բոլոր հոգով խնդրում եմ, որ ամեն միջոցներ ձեռք առնես այդ խեղճ մարդուն Պետրոս Նահապետյանին վերադարձնես գերությունից, անշուշտ, լավ հարաբերության մեջ կարող եք լինել թուրքերի հետ, քանի որ նրանք էլ բոլշևիկ են, և կհարգվի քո դիմումը, ուստի նորից կխնդրեի ջերմապես սրտիդ մոտ ընդունես նրան տուն դարձնելու հարցը:

Անկապ չհամարես նամակս, և ավելորդ չհամարես հետևյալ խոսքը, որ կուզեմ ասել՝ թե պիտի իմացած լինիք թե՛ Դուք, Հայաստանի ներկա կառավարիչները, և թե՛ Լենինը՝ իր գործիչներով, որ հայ ժողովուրդն է, — գերազանցապես մի դեմոկրատ տարր. — կոչված միայն Փոքր Ասիայում տարածելու սոցիալիզմի գաղափարները, և ոչ թե թուրանական հետամնաց ցեղերը, որ անհուն կերպով ազգային-կրոնական նպատակներ ունին, և շահագործում են ռուսական հեղափոխական քաոսը՝ զորեղանալու և ապա վնասելու իրեն՝ Ռուսաստանին: Այդ չեն կարող հասկանալ Կրեմլից հրամայողները, գոնե Դուք նրանց հասկացնեք:

Թուրքը, իսլամը, երբեք ռուսին բարեկամ չի կարող լինել, եթե միայն Ռուսիայում իշխողը Կրեմլն է, ոչ թե Սիոնը:

Կխնդրեի ինձ գրեիր, թե արդյոք կարո՞ղ եմ ես հայրենիք վերադառնալ առանց բոլշևիկ լինելու և դառնալու,

այլ իբրեւ մի հայ գրող, որ ուզում է իր ժողովրդի մոտ
գալ՝ նրա հետ խմելու դառնության բաժակը:

Հույս ունիմ, որ ի սեր հին մտերմության և սիրո,
խնդիրս կհարգես և ջանք կթափես ծերունի գերին ազա-
տելու:

Համբույրներով և ջերմ բարեններով՝

Քո Ավետիք Իսահակյան

Հասցես՝ Վենետիկի ս. Ղազարի վանքը:

Մեծ. պ. Աղեքսանդր Մյասնիկյանին. Երևան, Հայաս-
տան:

244. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

1921, 14 սեպտեմբերի, Ազոլո

Սիրելի Վարդգես,

Նամակդ ստացա, այս անգամ հակառակ իմ սովորու-
թյանս շուտ եմ գրում. առհասարակ ուշ եմ պատասխա-
նում, որ նամակագրությունը չընդհատվի, իսկ շուտ-
շուտ գրելը անհարմար է, աչքի առաջ ունենալով, որ
շա՛տ ընդարձակ նամակագրություններ ունիմ:

Նամակիդ տոնը շա՛տ տխուր էր. շա՛տ հոգս մի անիր,
տ. Արմենուհուն վատ չի լինի Երևանում, իհարկե լավ
կլիներ, որ գար, բայց ինչո՞ւ չի հաջողվում, այսօր «ձա-
կատամարտի» մեջ կարգացի, որ Խաչատրյանի կինը,
տիկ. Հրանուշը եկել է, այդ ինչպե՞ս է հաջողվել:

Լսեցի, որ Լիսիցյանի տղան¹ սպանված է Երևանում,
շա՛տ ցավեցի, սիրուն տղա էր և պատրաստված. ափսո՛ս,
որ երիտասարդ ույժերը զոհ են գնում անգուլթ հանգա-
մանքներին. հեղափոխական Մուլոխը² շա՛տ զուր զոհեր է
տանում. Աստված իմ, ե՞րբ պիտի վերջանա այս արյան
բաղանիքը:

Մեր ճակատագիրը կախված է ավանակ և ոճրագործ Ռուսիայից, իսկ ե՞րբ պիտի այդ քառսը պարզվի, խելքս բան չի կտրում, դեռ տարիներ են պետք, մինչ այդ պետք է դիմանանք. ծովի չափ համբերություն պետք է ունենալ, իսկ իմս սպառելու վրա է. քիչ է մնում, որ գլուխս առնեմ և գնամ Հայաստան, ի՞նչ կլինի, թո՛ղ լինի. միայն երեխաս է ոտքս կապողը. դու գոնե այդ չունես, մեկ կերպով բախտավոր ես:

Գիտես արդեն, որ հիմա այս գյուղաքաղաքումն եմ ապրում, կտրված ամեն տեղից. շրջապատված մի քանի թյուրքահայ ընտանիքներով, որոնք ինձ չեն հասկանում. նրանք ոչ միայն թյուրքահայ են, այլև կաթոլիկ հայեր: Վարդապետներից էլ կշտացել եմ, շատ կեղծավոր են, մանավանդ Սիմոն վրդ. Երեմյան:

Եթե Հռոմ բնակարան գտնեմ, ուզում եմ այնտեղ տեղափոխվել, երեխաս դնելով Հռոմի Ֆրանսական Կոլեժը:

Վերջերս ամբողջ 20 օր տղաս աղիքների բորբոքումով հիվանդ էր, շա՛տ տանջվեցինք, հիմա լավ է: Միակ մխիթարանքս այն է, որ լծվել եմ «Ուստա Կարոն» վերջնականապես ավարտելուն, իսկ տպել... անկարելի է. այդքան փող ո՞րտեղից... երևի մոտ 10.000 ֆրանկ պետք կլինի, կամ մի 8000 ֆրանկ: Թերևս «Ճակատամարտ»-ը իբրև թերթոն տպե, բայց մի ողջ տարի պիտի զբաղեցնե հասարակությունը, որը երևի չպիտի սիրե, իբրև. շատ կոլորիտային գործ և ո՛չ գաղութահայերին մատչելի կամ հարազատ:

Հա՛, չմոռանամ ասել, որ այն վարդապետը³, որ թարգմանում էր «Поэзия Армении» Բրյուսովի հոդվածը, կիսատ թողեց թարգմանությունը և գնաց Ռուսիա. նա չի թարգմանելու, եթե դու ուզում ես — ազատ ես. նա ինքն էլ ասաց, որ այլևս ժամանակ չունի:

Մեկ-մեկ նամակ գրիր թե՛ ձեր դրությունից, թե՛ Հայաստանից և թե՛ այստեղից-այնտեղից:

Մենք լավ ենք և համբուրում ենք բոլորիդ՝ Արփենի-
կին, Բաբիկին՝ և քեզ:

Քո Ավետիք

245. ՍԻՄՈՆ ԵՐԵՄՅԱՆԻՆ

1921, 2 հոկտեմբերի, Ազոլո

Վերապատվելի հ<այր> Սիմոն վ<արդապետ> Երեմ-
յան, տեսուչ Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցի՝

Սիրելի Հայր սուրբ,

Երեկ որդիս բերեց Ձեր նամակը, մինչև հիմա զարմա-
ցած եմ և չեմ կարողացել հասկանալ այն շարժառիթները
և պատճառները, որ Վարչությանը ստիպել են տղաս ան-
միջապես ճամբա դնելու:

Ես կարծում եմ, որ իմ առաջարկները Ձեզի ավելի քան
տրամաբանական էին, անշուշտ խորհողների մասին է
խոսքս, — և վարչությունը կամ «իրավատերը» պիտի
համբերություն և տակտ ունենար սպասելու իմ նամա-
կին, որ գրված-պատրաստ էր, երբ որդիս եկավ:

Պիտի մտածել, որ Վարչությունը իր կամ իրեն հատուկ
պատճառները պիտի ունեցած լինի որդուս 24 ժամ հետո
տուն ուղարկելու համար մի հիմնարկությունից, որ հա-
մազգային է, և ոչ խնամիների վայր, կամ ներքին կռիվ-
ների բույն, ու մանավանդ լավ խորհած պիտի լինի
հետևանքների մասին, որովհետև ամեն թուչունի միս չի
ուտվի:

Կյանքիս մեջ չա՛տ սխալներ եմ գործել, բայց սխալնե-
րից ո՛չ պզտիկն է այն, որ ժնեից եկա Վենետիկ՝ հավա-
տալով ու հույս ունենալով, թե մոտ եմ լինելու հայկա-

կան մտավոր մի օջախի, որից թե՛ ես և թե՛ որդիս պիտի օգտվինք, սակայն հինավուրց մարգարեի ասածի պես եղավ «անիծվիս մարդ, որ հույսդ է մարդ»²:

Այժմ ես չեմ մտածում որդիս դպրոցը դնել, այլ պահանջում եմ բացատրուլթյուն վարչության այդ բարբարոս վարմունքի համար, դա զուտ իմ անձնական պատվի խնդիր է, ապտակ է ինձ հասցրած, ես չեմ մարսի և տուկոսներով կհատուցանեք:

Շնորհակալուլթյուն Ձեր վերաբերմունքի համար³:

Հարգանքներով Ձերդ՝ Ավ. Իսահակյան

246. ՎԱՀԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆԻՆ

<1921>¹, 3 նոյեմբերի, Վենետիկ

Վահան ջան,

մեծ շնորհակալուլթյամբ ստացա խնդրածս գրքերը, և վերջերս էլ նամակդ:

Կխնդրեի, որ ավելի հաճախ գրես Բերլինի մեր տղայոց մասին, գիտես, որ ամենից շատ սրտի կապեր Ձեր շրջանի հետ² ունիմ:

Ես այստեղ բոլորովին մենակ եմ, այդ պատճառով կարողանում եմ մի քիչ պարապել, թեև մեր ժողովրդի սարսափելի ճակատագիրը թուլացնում է էներգիաս, և հաճախ հուսահատեցնում. ի՞նչ ասել այդ մասին. մի խոսք միայն. դաշնակիցները ավելի լի՛րբ, ավելի սրիկա՛ և դա՛զա՛ն դուրս եկան, քան մեր թշնամիները, քան թյուրքն իսկ: Եվ միևնույն ժամանակ անեծք ու օրհնանք գերմանացուն ու բոլշևիկին:

Ես հայհոյանք չեմ գտնում, որ չթափեմ աշխարհի գլխին. միայն հայհոյանք, ուրիշ ո՛չինչ:

Իմ մասին բան չունիմ գրելու. սխալվել եմ, որ այստեղ եմ եկել. տեղս Բերլինն էր, բայց եղավ. միառժամ էլ մնանք, տեսնինք ի՞նչ կլինի. գուցե Թիֆլիզ դառնանք. ասում են՝ լավ է հիմա, ապրել կարելի է:

Գրի՛ր Ձեր բոլորիդ մասին. ինչպե՞ս եք բարոյապես, մարմնապես և տնտեսապես:

Ասում են անթիվ հայեր կան՝ Կովկասից, Ռուսիայից, և լավ միջավայր է ստեղծված. անվերջ ուսն երկայացումներ, բալեր. ես այնքան զուրկ եմ մնացել, որ երեակայի՛ր, սկսում եմ երազել:

Այս տարի ուզում էին Ամերիկայում «Ուստա Կարոս» տպել, չեղավ. գտան, որ շա՛տ մեծ է, սուղ կնստի. մնաց մյուս տարի. ողջ մնանք — կտեսնինք:

Ուղարկածդ գրքերից մի քանիսը երկրորդ անգամն էիր ուղարկել, որ ես մի 3 ամիս առաջ հետ ճամբեցի, երևի ստացած կլինես. եթե չես ստացել, ուրեմն մի հիմարությունն էլ եմ գործել՝ հազարներով գործած հիմարությունններիս վրա: Կուզենայի իմանալ:

Լիբարիտի³ քեֆը ոնց է, պառավացել է թե՞ լավ է դեռ. Հայկը ի՞նչ է անում, քննություն տվեց, թե՛ ոչ. Աշոտը կարողացավ արդյոք իրեն մի քիչ դրստել, թե ավելի առաջ գնաց:

Ձերմ բարեկներ Գրինֆիլդին, Լիբարիտին, Աշոտին, Հայկին և բոլորին:

Համբույրներով քո Ավետիք

Issahakian
2266 Dorsoduro
Venetia

1921, 8 նոյեմբ<երի>, Վենետիկ

Սիրելի Օհաննես.

Հսեցի Պոլիս գալդ. հաջողություն եմ փափագում առաքելությանդ:

Կխնդրեի մի-երկու տողով ինձ գրելի, ինչ որ գիտես մեր և կնոջս ընտանիքի մասին. ողջ են, առողջ են, կուշտ են, ինչ են, ի՞նչ չեն. շա՛տ-շա՛տ վաղուց է լուր հունինք: Նույնպես ձեր ընտանիքի, Դերենիկի, Աղայանի և մեր Վերնատան անդամների մասին.— մի խոսքով գիտես, թե ի՞նչ եմ ասում: Եվ Հայաստանի մասին մխիթարիչ լուրեր. ահավոր բաներ միշտ կարգում ենք և հալվում. ասում են, որ Քեմալը 60000 հայ կոտորեց, որ Շիրակ-Կարս-Կաղզվան ժողովուրդը ոչնչացված է...

Եվ որոնք են այժմյան Հայաստանի սահմանները¹. իրապես:

Իմ մասիս մի երկու խոսք: Ես 7 ամիս է, որ Վենետիկ եմ. եկա հոս իբրև էժան երկիր, բայց նորից թանգ է. մտադիր եմ Ավստրիա, Վիեննա գնալ, ուր ապրուստը էժան է: Դարձել ենք թափառական, ուր գնալներս ու մնալներս չգիտենք... Հայաստան վերադառնալ ոչ ոք խորհուրդ չի տալիս առայժմ:

Պոլսի «Ժողովրդի ձայնը» թերթի հոկտեմբ. 20 թվի մեջ կարդացի, թե Հայաս<տանի> կառավարությունը որոշել է մի շարք գրողների գոյության պայմանները ապահովել ցմահ... Ծաղրելի է թվում սոված ժողովրդի այս [պայման] դրության մեջ այդպես բարբառելը, եթե իրոք է:

Սակայն խնդրում եմ ինձ գրես. եթե ճիշտ է, ուրեմն շտապեն, խնդրեմ, ինձ օգնություն հասցնել. ապա թե ոչ պետք է որ իմ անունը չահագործվի, ունայն տեղը, ինչպես եղել է միշտ. [գործրինակ] օրինակի համար, անցյալ տարիներն էլ

նախկին կառավարաթյունը օգնում էր գրողներին, և ես ոչինչ չստացա, կամ «Գրողների ընկերությունը» քո նախագահության տակ, ոչինչ չհասցրեց ինձ, թեև կարող էր, և սլարտական էր, բայց չուզեցին՝ դու կամ բոլորդ, — միևնույն է ինձ համար. ես բան չստացա: Այժմ եթե ինձ դրական չեն օգնելու, շուտով — պիտի իմանամ, որ [հրապարակավ] հրապարակով հերքեմ այդ ձրի բարությունը, որ իմ անունը չկապվի իրապես օգտագործողների հետ:

Եթե դու իրազեկ չես ինձ պատասխանելու, խնդրում եմ, կառավարությանը հասցրո՛ւ:

Նվարդը, աղջիկդ, գրել էր ինձ, որ մտադիր է Վենետիկ գալու վանքի գրադարանում ուսումնասիրություններ կատարելու. իմացած եղի՛ր, որ դա անկարելի է. վանքը փակ է կանանց համար: Խորհուրդ կուտայի Վիեննա գալ, թե գերմաներեն կսովորի, և թե իմ միջոցով կկարողանա վանքից գրքեր ստանալ, և մանավանդ կամ մեզ մոտ կապրի. կամ վերջապես աչքս վրան կլինի: Եվ ապրուստը ձրի է²: Հարգանքի բարևներ սլ. Եր. Թադիանոսյանին³. սիրո և կարոտի բարևներ և համբույրներ իմ ու Սոֆիկի կողմից:

Քո՝ Ավետիք

Հասցես՝

A.Issahakian

Collegio Armeno «Moorat-Raphael»,

Venise.

248. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1>921, 8 նոյեմբ<երի>, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն,

այսօր ստացա նամակդ. արդեն լսել էի ամսագիր հրատարակելու միտքդ, և Հովհաննես Խանն էլ հաստատեց.

շա՛տ ուրախ եմ այդ ձեռնարկիդ համար, որ արդեն պահանջ<վ>ում էր, և որ այդ միտքը ես էլ փայփայում էի. կբաղձամ հաջողություն և տևողություն: Եվ կբերեմ իմ աջակցությունը:

Խանն ասաց, որ քեզ հայտնի է արդեն այն ահավոր լուրը, եղբորդ մասին, որ ես կարդացել էի և չէի սիրտ աւրել քեզ հայտնել. գուցե և սխալ է ... սակայն, հոգիս, բառ չունեմ ասելու՝ մխիթարական. պիտի խոնարհվել և հաշտվել...

Խանն ինձ համոզեց, որ Վիեննա տեղափոխվիմ, թե իբրև առասպելական էժան երկիր, թե կուլտուրական միջավայր, գործի՝ ամսագրի տեսակետից՝ գործելու տեղ, գիրք հրատարակելու, և մանավանդ՝ երեխայիս կրթության համար նպաստավոր: Պիտի ասեմ, որ Ս. Ղազարի Մխիթարյանները գլխիս սառը ջուր ածեցին. ո՛չ մի բարեկամական վերաբերմունք. մի կողմ թողնենք գիրք հրատարակելը, որ ուղղակի անկարելի է, այլ շա՛տ զայրացուցիչ, բարբարոս վարվեցին հետս. երեխայիս երկու անգամ դուրս արեցին դպրոցից, և ոչ մի գնով գիշերօթիկ աշակերտ չեն ընդունում, որովհետև... կաթոլիկ չեմ: Այժմ միայն ցերեկօթիկ է, և մինչ օրս նույնիսկ հայերեն պարզ գրել-կարդալ չսորվեցուցին. այսպես են վարվում, որ հեռանամ Վենետիկից, և չգիտեմ իրենց սրիկայությունները, և ազգակործան ընթացքը: Գիտես, որ սա մի կորած-լատինացած վանք է դարձել, ինտրիգների, կռիվների որջ. և Վատիկանի ստրուկ: Չարժե երեխաս այստեղ պահել. թեև եթե ուզենամ, վերջը կմտցնեմ գիշերօթիկ, որովհետև շան պես վախենում են ինձնից. չլինի թե՛ թերթերում գրեմ...

Հիմա դու ինձ մարդավարի գրի՛ր, թե արժե՞ որ Վիեննա տեղափոխվեմ, ինչքան դրամով կարող եմ լավ ապրել, անկարիք — այսինքն ունենալով քաղաքի լավ մասում (ոչ բուրժուական, բայց օղավետ) 2 սենյակ, և խոհանոց,

կահավորված: Մնունդը կարգին, հագուստը, լվացք և այլն: Եվ վերջապես երեխայիս հարցը. ի՞նչ դպրոց մտցնեմ. կամ այնպիսի մի պանսիոն, որ ֆրանսերենը լավ դրված լինի, որ տղաս չմոռանա այդ լեզուն, որ արդեն տիրապետում է, բայց իբրև մանուկ չա՛տ շուտ կմոռանա, ավսո՞ւ է: Կամ հնարավոր է գտնել մի լավ ուսուցիչ ֆրանսերեն լեզվի, որ շաբաթը մի-երկու անգամ պարապի հետը:

Այդտեղ մի հայ ընտանիք կա, Օքսենտ Ֆերեճիճյան (Feredjadjian), հասցեն՝ Unter Donaustrasse, № 23, II. bis. նրա երկու տղաները այստեղ էին սովորում (Մ. Ռաֆայելյան դպրոցում). բայց հիմա Վիեննա են, և գտնվում են քաղաքից դուրս մի պանսիոնում. կիսնդրեի նրանց հորը հարցնես, թե ի՞նչ պայմաններով են ընդունում, ի՞նչ գումար տարեկան, ի՞նչ տիպի դպրոց է, ինչպե՞ս են կերակրում. և ինձ գրես: Եվ տեղ կա՞ մեր երեխային:

Ուրեմն ինձ գրես տվածս հարցերի մասին. և արդյոք դյուրին է բնակարան գտնելը, կամ մենք զանք և որոնենք՝ ապրելով այդտեղ մի հոթելում կամ ընտանեկան պանսիոնում, տանելի գումարով:

Մենք այստեղ տանը չա՛տ թանգ ենք վճարում. և իմ բյուդժեն ամսական միայն 500 ֆրանսական ֆրանկ է: Գրեիր և հոտելի կամ պանսիոնի մասին: Այս գումարով մենք այստեղ չենք կարող ապրել, չա՛տ ենք նեղվում. և ավելին չեմ կարող ունենալ:

Ուրեմն սպասում եմ քո խորհուրդներին, որ որոշեմ Վիեննա տեղափոխվելու:

Գալով նյուլթ ուղարկելուս՝ ձեռքիս տակ պատրաստի բան չունիմ. ունեի բավական բաներ, ուղարկեցի «Ճակատամարտին» — 5 ոտանավոր, մի պոեմ, մի արձակ բան¹, բայց 3 ամիս է ձայն չկա. ստացել են, թե ոչ, տպում են, թե ոչ: Այսօր պիտի գրեմ, որ հետ ուղարկեն: Կամ դրանցից կուղարկեմ, կամ կգրեմ նորը. սակայն գլուխս չա՛տ

խառն է. մանավանդ, երբ տեղափոխվելու հարցն էլ եկավ:

Ուրիշ շատ բան ունիմ գրելու, բայց մնա առայժմ. գրածս գործնական բաների մասին է:

Ձերմ բարեկներով իմ և կնոջս կողմից, մնամ համբույրներով՝

քո Ավետիք

Գրիր դպրոցի հասցեով:

249. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1921>, 14 նոյեմբ<երի>, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն,

Նամակդ հիմա ստացա, և իսկույն պատասխանում եմ. դրաբերս պ. Երեմյան¹, կծանոթանաս և ձեռքիցդ եկած լավությունը կանես. լավ տղա է և ուսումնասեր. նրա հետ ուղարկում եմ նաև այս նյութը թերթիդ համար²:

Հիմա դառնանք իմ գործին: Իմ բյուդեթով այստեղ չի ապրվում. ինձ մտածել տվողը Վիգենի հարցն է. գտնել մի պանսիոն, ուր և ֆրանսերեն անցնին. հայերենը թողնենք ժամանակին, կամ ես կպարապեմ ամառները. եթե պանսիոն չեղավ, ի՞նչ դպրոց մտցնել: Եվ արդյոք Ֆերե-ճիճեանի որդոց պանսիոնը լավ սնունդ ունի. գիտե՞ս, սիրելիս, ծնողները իրենց մասին չեն մտածում, այլ որդոց. երեխան պիտի լավ սնունդ ստանա:

Կիսնդրեի դպրոցի մասին լավ հարցնեիր:

Ես էլ գիտեմ, որ բնակարան անկարելի է գտնել, թերևս ժամանակի ընթացքում. գուցե պանսիոն ապրելով՝ Վիեննայի արվարձաններում բնակարան գտնենք, օրինակ. քաղաքից մի կես ժամ հեռու: Գրում ես սնունդի մասին, թե բովանդակությունից զուրկ է. կուզեի կոնկրետ գրեիր. յուր չկա՞ միթե: Հացը ի՞նչ տեսակ է:

Պանսիոնը, որ առաջարկում ես, հարկավ սենյակների տաքությունը (վառելը) մեջն է:

Հետո կինս մի հարց է տալիս, թե էլեկտրականության ուժը բնակարանների մեջ քանի վոլտ է (քաղաքի սովորական վոլտը). ուրիշ խոսքով ասած՝ նա էլեկտր<ական> հարթուկ ունի (УТИОГ), որի գործածության համար 200 վոլտ է պետք. եթե չկա, կծախե և փոքրը կբերե:

Ում որ հարցնես, կասեն. էլեկ. մեքենայի (հաշվաչափի) վրա գրած է:

Հարցերը պրծա. երբ երեխայի դպրոցի մասին համոզիչ տեղեկություններ ստանամ, սնդուկներս կկապեմ և կգամ, նախօրոք քեզ հայտնելով պանսիոնի համարը:

Կուզեի մոտոլ լինել, այստեղ չա՛տ մենակ եմ.

Համբույրներով քո Ավետիք

250. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1921>¹, 26 նոյեմբ<երի>, Վենետիկ

Սիմոն ջան,

պ. Ա. Երեմյանի հետ քեզ մի պոեմ² ուղարկեցի, սակայն կիսնդրեմ, որ առայժմ չհրատարակես. որովհետեւ դա ուրիշ բաների հետ Պոլիս էի ուղարկել, սակայն չէին տպում, և չէին պատասխանում. ապա գրեցի, որ էլ չտպեն, ուրիշի եմ տվել. սակայն երեկ նամակ եմ առնում, գրում են, թե երկու նյութ տվել են ինչ-որ «Հայկաշեն» ժողովածուի (եւ ուղարկել էի «Ճակատամարտին».) սակայն չեմ իմանում ի՞նչ նյութ են առել, վախճամ քեզ դրկածն են առել, որով խայտառակություն կլինի, միաժամանակ երկու տեղ տպվի. ուստի խնդրում եմ, որ չտպես, մինչև պարզվի: Քեզ շուտով ուրիշ նյութ կղրկեմ: Ես էլ առայժմ Վենետիկ հաստատվեցի, դժվար

էր երեխայի տեղափոխման հարցը: Մանրամասը կգրեմ. տրամադրությունս չա՛տ վատ է. Հայաստանի վիճակը ինձ չա՛տ է մտահոգում. փրկությունը ռուսներից է, նրանք էլ մեզ վաճառում են թյուրքերին. ամեն պետություն մեր հանդեպ դիպլոմատի է բանեցնում, իսկ մենք արդարություն ենք սպասում այս սրիկա մարդկությունից, որին դու հավատում ես... երազատե՛ս...

Ինչո՞ւ չես գրում:

Համբույրներով քո Ավետիք

A. Issakian, Collegio Armeno, Carmini.

251. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1921>, 2 դեկտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն,

ներողություն, որ ուշ եմ ուղարկում նյութերը. այս չորս օր է սաստիկ հարբուխ ունեի, թղթի չէի կարող նայել: Հետո, հազիվ կարողացա այս 2 կտորը ուղարկել քեզ. ժամանակս ամբողջովին կլանված է «Ուստա Կարո» վեպի լրացնելով, որ մղձավանջի պես նստել է վրաս. չա՛տ նյութեր ունիմ, բայց ժամանակ չունիմ նրանցով զբաղվելու. ուզում եմ «Ուստա Կարոն» մի կողմ դնել, որ անցնեմ մյուս նյութերիս, որոնք կարճ են, բայց չա՛տ լավ, — պոեմներ, պատմվածքներ:

Գրել էի, որ առայժմ չտպես «Բանաստեղծի երազը», մինչև պարզվի խնդիրը, որովհետև չգիտեմ, թե Պոլիս որ նյութն են առել: Համենայն դեպս ես արդար եմ վարվել, մեղավորը նրանք են, որ 4-5 ամիս է ինձ չեն պատասխանում:

Եվ եթե տպել ես ու հնար չկա, թող մնա, կբացատրենք, եթե հարկ եղավ:

Ստացել եմ նամակդ: Վիեննա գալերս այս ձմեռ չեղավ. վախեցա, որ երեխան անգործ պարապ անցկացնե. շնորհակալություն քո նեղությունների համար:

Ցավում եմ, որ լավ նյութեր չկարողացա տալ քեզ. մյուս անգամին. վնաս չունի:

Խնդրեմ գրես Սնարյանի¹ հասցեն, որ չունեմ:

Շուտով ընդարձակ և հանգամանորեն նամակ կգրեմ քեզ: Ի՞նչ կարծիք ունիս Հ. Թումանյանի միսիայի² մասին:

Ես շփոթված եմ, չգիտեմ ի՞նչ ասեմ ...

Համբուլյրներով և բարևներով

քո Ավետիք Իս.

Բարևներ կնոջիցս քեզի:

252. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆ ՅԱՆԻՆ

1921, 24 դեկտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

Ստացա Համլիկի¹ նամակը՝ քո ղրկած. շնորհակալություններս. սակայն Հովհաննեսի² նամակի մեջ չկային ինձ հետաքրքրող տեղեկությունները. կարծում էի, թե տ. Արմենուհին³ գալով՝ ինձ լուրեր բերած կլինի, սպասեցի՝ չեղավ:

Հիմա դառնանք ինձի, հետո քեզի: Ամսից ավելի է, որ այստեղ եմք, մի կերպ տեղավորվել եմք, բայց սարսափելի ճանճրանում եմ. ե՞րբ պիտի վերջանա այս օտարությունը: Դու ի՞նչ ես անում, ինչպե՞ս տեղավորվեցար, ի՞նչ է անում Արմենուհին. ի՞նչ կա Փարիզի գաղութի մեջ:

Մեկ-մեկ կարդում եմ «Հայրենիք»ի մեջ գրած հոդվածներդ, սակայն բոլշևիզմի դեմ հարձակումներդ չեմ համակրում. միակ փրկությունը դժբախտ հայ ժողովրդի — ուռսն է՝ լինի ցար, կադետ, թե բոլշևիկ. ընտրությունը

ռուսի և թուրքի միջև է.— դա է մեր ճակատագիրը. մեր
 ուժերով անկախություն չենք կարող ունենալ, ոչ մի օգ-
 նող դրսի ուժ չկա, ամեն բան սուտ, փրփուր դուրս եկավ.
 Անգլիա, Ֆրանսիա, Ամերիկա թքեցին վրաներս: Ինչի՞
 վրա է հույսը. իհարկե քեզ համար նոր խոսքեր չեն
 սրանք. ամեն հայ գրեթե սա գիտե. և այն էլ գիտե, որ
 Եվրոպան ոչ թե միայն չի փրկի հային, այլև կուգենա, և
 գործադրում է հայի ոչնչացումը (Ֆրանսիան՝ Կիլիկիա-
 յում, Անգլիան՝ Ղարաբաղում...): այս այս է, ուրեմն մեզ
 մնում է ռուսը. պիտի անվերջ նրանց հետաքրքրել մեզ-
 նով. պարզել, պարզաբանել, թյուրքերի մասին նրանց
 ճիշդ տեղեկություններ տալ, անձամբ տեսնվելով նրանց
 հետ, ծանոթանալով, նրանց մեջ մտնելով, նրանց հետ
 գործելով: Վերջիվերջո ռուս և թյուրք բախվելու են ի-
 րար, և Անատոլիան գրավվելու է ռուսների կողմից, ուշ
 կամ կանուխ. դաշնակիցների հաշտությունը և սիրաշա-
 հումը թյուրքերին՝ դրանով պիտի վերջանա՝ որ ռուսները
 պիտի արշավեն Թյուրքիա: Ֆրանկո-անգլիական նպա-
 տակն է մոսսուլմաններին կանգնեցնել ռուսների դեմ,
 ինչպես և ռուսների նպատակն է, բայց էության մեջ
 թյուրքը Եվրոպայի համակիր է... սա էլ քեզ համար
 պարզ է, ուրեմն ինչո՞ւ ես հարվածում բոլշևիկներին, և
 մասնավորապես հայ բոլշևիկներին, որ մեծ մասով մեզնից
 պակաս հայրենասերներ չեն: Սրտիցս արյուն է գնում
 տեսնելով, որ Դաշնակցությունը գետնե գետին է ընկած,
 տեղից վեր կեցողը զարկում է նրան, բայց պիտի հասկա-
 նանք, որ մենք շատ մեղավոր ենք: Մանավանդ դուրըս
 չեկավ Հ. Թումանյանի մասին գրածդ. շա՛տ վիրավորա-
 կան էր նրա համար. ամեն բան կարելի է մտածել, բայց չի
 կարելի ասել հրապարակով: Եվ հետո՝ Թումանյանը մի մի-
 ջոց է, որով կօգտվի սովահար հայ ժողովուրդը. պիտի
 բարձր դասել ժողովուրդի շահերը կուսակցական կամ
 անձնական համակրություն-հակակրություններից⁴:

Այսքան. խնդրեմ չնեղանաս. ես քեզ Վենետիկ խորհուրդ տվի, թե Փարիզում կամ այլուր, երբ լինիս, մի դուրս եկ բոլշևիկների դեմ, մտածիր հետևանքի մասին, վերադարձի մասին. — հիմա այլևս չես կարող Կովկաս դառնալ, քանի բոլշևիկները կան, իսկ սրանք դեռ շա՛տ կմնան. ափսոս, սխալվեցիր: Ա<ստվա>ծ տա, որ ես սխալված լինիմ:

Իշխան Արդուլթյանից⁵ ամիսներ կա նամակ չունիմ, ի՞նչ է պատահել նրան կամ կնոջը, եթե գիտես, գրիր:

Շնորհավորում եմ Նոր տարիդ. եթե Արմենուհին եկել է, ջերմապես բարևիր. բարևներ Սոֆիկի կողմից. բարևներ Արփիկին, Վուրիկին և Բաբիկին:

Քո Ավետիք Իսա<հակյան>

253. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

<1921, 25 դեկտեմբերի, Վենետիկ>¹

Սիրելի Վարդգես, հոգիս սարսափելի հուզված է, և անհույս. ինձ համար հայկական <հարցը> վաղուց ջուրն ընկած էր, իսկ հիմա մեռած է նա. Հայաստանից մի թիզ հող տալու չէ Եվրոպան մեզ, լիրբ Եվրոպան, որ կաշառված հայերի ոսկիներով, որ կողոպտեց թյուրք ժողովուրդը, Եվրոպան իր թերթերով, սենատորներով, նախագահներով, կաթոլիկ հոգևորականություներ, միսիոնարները... բոլորը, բոլորը... Հայաստանը թողնելու են թյուրքին, և խրախուսելով, որ մնացած հայերին էլ ջարդեն. Եվրոպան այսպես կուզե լուծել հայոց հարցը. ով որ կույր չէ, նա կտեսնի. և այսօր ի՞նչ են ուզում Դաշնակցականները ու Ռամկավարները (Նուբար փաշան). նորից լիզել սրիկա եվրոպացու դռները, նորից օրորել հայերին. հասկացեք,

որ սա ոչ միայն ապարդյուն է, այլև վնասակար. հասկացեք, որ Անգլիան և Ֆրանսիան հնարքներ են մտածում թյուրքին հասցնել մինչև Բագու: Ռուսը նրանց համար հազար անգամ վտանգավոր է, քան իսլամը, համիսլամությունը, որին գիտեն նրանք կթել, ծծել նրանց հում նյութերը: Եվ շուկա դարձնել Իսլամ երկիրները: Լիրբ «Թան»² թերթը գրում է, թե՝ պետք է դեմն առնել ռուսական արշավանքին Անատոլու, որովհետև ամբողջ մարդկության համար աղետ կլինի բուլղարիկների այդ տիրապետությունը (Դեկտեմբեր 10 թիվը)³: Տեսնում ես, թե ի՞նչ է խորհում Եվրոպան. թյուրքերով պատնեշ ստեղծել ռուսի դեմ: Եվ եթե մեր ղեկավարները հասկանալին այս, Ղարսը կորցրած չէինք լինի, և 60.000 հայ հողի տակ դրած. եթե Երևանը ճանաչեր իր նորաթուխ բանակը և իր անբարոյական գեներալները (Փիրումյան, Հովսեփյան... և այլն) և ուրիշ շատ բաներ, նա չպիտի ընդգրկեր բուլղարիզմը, և Ղարսը չէր անցնի թյուրքերին, որով ոգևորվեցան ֆրանսիացիք և անգլիացիք, որովհետև ռուսները կորցրին մի առաջնակարգ ամրություն՝ Թյուրքիան տիրելու բանալին⁴. ամբողջ Դաշնակցության մեջ մի գլուխ կար, որ այդ հասկանում էր — Սփյուռն — Հակոբյանը, այն էլ հալածեցին:

Ավետիք

254. ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻՆ

1921, 26 դեկտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի բարեկամ
պ. Արշակ Զոբանյան.

Վաղուց կուզեի Ձեզ մի երկու տող գրել, շնորհակալություն հայտնելու Ձեր այն ազնիվ նամակի համար, որ ու-

դարկել էիք ինձ Բեյրութից¹։ այսօր ահա գրում եմ. կուզենայի դրքիցս մի օրինակ ուղարկել, բայց այստեղ մոտոս չունիմ (ժընե մնացին), ստանամ, անպատճառ կուղարկեմ։

Ես դարնանից սկսած Վենետիկ եմ տեղափոխված՝ թե իբրև էժան երկիր, և թե երեսայիս հայերեն սորվեցնելու, ես էլ մի քիչ օգտվեմ վանքի գրադարանից։ Եվ վերջապես հոգնեցի Զվիցերիայից, և ո՞ւր գնալ. գրեթե անհայրենիք դարձանք շնորհիվ մեր միամիտ հավատքի և դաշնակից սրիկաների երեսից։

Ի՞նչ ահավոր դաս տվին Ֆրանսացիք մեզի. հանդիսավոր խոստումներից հետո, գիտակից և անգիտակ զոհաբերումներից հետո նորից քաշել հայուլթյունը յաթաղանի տակ — դիվային, ճիվաղային բան է. Գերմանիան իր վայրագության մեջ ավելի հայասեր էր, քան կեղծավոր, ճիզվիթ Ֆրանսիան, որ իր բուլվարների բողբոջները պես անվերջ կրկնում է՝ աղատուլթյուն, ասպետականուլթյուն, ծախելով իր խիղճն ու պատիվը. և ազգերը հավատում են այդ ճիզվիթին և զոհվում. ինձի համար թյուրքը ավելի բարձր է, քան Ֆրանսիացին, Թալաաթ ավելի ազնիվ [է], քան հարգանդե մորմե պոռնիկ Բրիանը², այդ լիրբ ավագակը, հոսեցնել տվեց մեր զինվորների արյունը, այժմ մեր այրիներին և որբերին հանձնելու համար հավիտենական գերության։ Ո՞ւր մնացին խոստումները.— մեր մարտիրոսացումով սրբագործեցին իրենց ավագակային դատը, և այժմ թքում են մեզ վրա։

Ի՞նչ է մնում մեզ.— եթե ոչ դարերով ատել այդ միջազգային պոռնիկին, և ուխտել վրեժխնդիր լինել, և վնասել... և մենք դեռ կարող ենք հարվածել նրան. Փոքր Ասիայում դեռ մենք կանք, և դեռ դեր ունինք... բայց մի՞թե հիմակուհիմակ մի հայ կտրիճ չկա, որ այդ պոռնիկ Բրիանի գարշելի դիակը փռե Թալաաթի կողքին։

Ըստ իս հայկական հարցը մեռած է արդեն, և Հայաստանից մի թիզ հող տվող չկա այլևս մեզ, և եթե մենք

մարդ ենք ու զգացում ունինք, մենք պիտի հնարներ գտնենք պատժելու մեզ խաբողներին. հուսահատ մարդը ամեն բանի ընդունակ է. գարշելի Եվրոպայից այլևս, և երբեք էլ, սպասելիք չկա, պիտի մեր ուժերի կարողացածի չափով արյունի վրեժ լուծել այդ բորենիներից, և ամփոփվել Ասիայում, հաշտվել դրացիների հետ, մտերմանալ բուլղերի հետ, և զարնել ամեն տեղ եվրոպացուն, թե նրա վաճառականությանը, պրիստիժին, դպրոցներին, թե մասնակցել հակաեվրոպական շարժումներին. ուրիշ կերպ չի կարելի ապրել. միլիոնից ավել հային Եվրոպան հողի տակ դրեց, և ոչ թե թյուրքը. թյուրքը դահիճի դեր կատարեց, միայն գործիքի. Եվրոպան էր կոտորածների մղողը:

Միլիոնի արյունը եվրոպացու խղճի վրա է ընկած, և նրանց կերած հացի մեջ հայ մանուկի արյունը կա... այնքան ատում եմ եվրոպացուն, և մասնավորապես Ֆրանսացուն, որ եթե 1000 տարի ապրիմ, և ամեն օր միլիոն եվրոպացի սպանեմ, նորեն չեմ հագենա. այդ դավաճան, վաճառվող, փողապաշտ, սրիկա մարդկությունը, որ եվրոպացի է կոչվում... այլևս ոչ մի հավատ չունիմ մեր հարցի մասին. և բոլորովին անմիտ, վնասակար եմ գտնում Փարիզի երկու պատվիրակությունների³ գործունեությունը, Ամերիկա կամ Պապին դիմումները. մամուլին, — այդ բոզերի ոհմակին, — դիմումներն ու կոկորդիլոսի արցունքները, հայասերների ճառերը, և Ազգերի լիգայի կեղծավորությունը⁴. հայերիս համար կոզակը ավելի իրական է, քան Վիլսոնը, Ջեյմս Բրայսը⁵, և բոլորը. վերջացած է ամեն ինչ. խաբված ենք ապուշի պես, պարտված ենք չարաչար. նոր ուղիներ պիտի փնտռել...

Դուք ի՞նչ եք անում, սիրելի բարեկամ, ի՞նչ եք մտածում, ինչ եք գրում, եթե երբեք սիրտ մնաց մի բան գրելու, աշխատելու:

Ջերմագին բարեներս Ձեզի, Շիրվանզադեին, Փանոս
Թերլեմեզյանին⁶:

Մնամ Ձեր անկեղծ բարեկամ՝ Ավետիք Իսահակյան
Issakian
2266, Dorsoduro
De Marchi
Venise

255. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1921>¹, 28 դեկտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն, վերջապես ստացա նամակդ: «Բան<աս-
տեղ>ծի երազը» պարզվեց, որ Պոլիս չի տպվել. լավ ե-
ղավ: Ինչո՞ւ չես ուղղում ամբողջ տպել «Արաքս»ը... Նեղ
հայրենասիրություն չկա, իսկ հայրենասեր ամեն մարդ
պիտի լինի, բնական է. Լենինդ էլ մեծ հայրենասեր է:
«Ու<ստա> Կարո» վեպս հաշտեցումն է ազգայինի և մի-
ջազգայինի, ինչպես և կյանքի և երազի: Երբ «Արաքսը»
անփոփոխ տպես, մյուս համարին կուղարկեմ նորեն
«Ու<ստա> Կարոյից» գերազույնս կոմմունիստական մի
պոեմ «Մհեր» (Սասունցի Մհեր):

Հայկական հարցի մեջ դու Ռեկորդը առար. այսօր
այլևս «անկախ» Հայաստան գոյություն չունի, և կար-
ծեմ, լավ եղավ: Անկախ Հայաստան թաթարին, վրացուն,
թյուրքին էր պետք. մեզի պետք չէ. մեզի պետք է որ ուռ-
սը (առանց ածականների) տիրե տաճկական մի-երկու
նահանգ (հայ), միացնե և տա միայն կուլտուրական ավ-
տոնոմիա. ուրիշ ոչինչ²:

Այսօր էլ կարդացի, որ Ջիզերինը գալու է ժողովի Լ.
Ջորջի³ և սրիկա Բրիանի հետ. Լենինդ⁴ հաղթեց:

Շիրվանզադեի գրությունը՝ ճամբորդական նոթ է, լրագրական> ֆելիետոն. երբեք քո հանդեսիդ հարմար չէ. խորհուրդ չեմ տալիս տպես. այդպես բան ամեն մարդ, որ լրագիր կարող է կարդալ, և նամակ գրել, կրնա արտագրել: Իսկ եթե ստիպված ես տպել, վրան դիր «Ճամբորդական նոթեր»:- Սակայն խմբագիրը ազատ պիտի լինի տպել-չտպել, բայց ոչ ուղղել, կրճատել:

Փողը առայժմ մնա. հետո:

Շատ զբաղված եմ, շա՛տ բաներ ունիմ գրելու, մեծ-մեծ նպատակներ, նյութեր ունիմ, ուսումնասիրություններ եմ անում. զգում եմ, որ շատ տարիներ եմ կորցրել, քիչ եմ պատրաստված, քիչ եմ կարդացել. մարդ պիտի Ան. Ֆրանսի զարգացումը ունենա, որ բան գրե. մեր գրողները բոլոր տգետ են. նախկին գրողները ավելի պատրաստ էին, հենց օրինակ, Խ. Աբովյանը իր դարի համար: Նյութերս բազմակողմանի են — Քրիստոս ...⁵

256. Կ. ՈՒՐԱԽՅԱՆԻՆ

1921, 29 դեկտեմբ<երի>, Վենետիկ

Սիրելի հայրենակից Կ. Ուրախյան¹.

Զգիտեմ պ. Վարանդյանը Հռոմ է, թե ոչ. Ձեզ խնդրում եմ, որ նրան հետևյալը հայտնեք. մեր ընդհանուր մի ծանոթի՝ Պողոս Առուշանյան Մելիքյանի որդին (հոր անունը մեր շրջանում Պավլը Մելիքով, Ժնևի հին ուսանող. Բագու քիմիկ-ինժեներ էր) իր կնոջ և մոր հետ Ռուսիայից փախել եկել է Պադովա ուսանելու, ապրում է իր մորաքույրի տանը. միջոցները լավ չեն:

Այսօր նամակ առա նրանից. խնդրում է ինձ, որ գրեմ Հ<այաստանի> Հ<անրապետության> հյուպատոսարանը

Հռոմի, որ իրենց մի անցագիր տաք, իտալական ոստիկանությունը նեղում է, և ոչ մի թուղթ չունին հետները:

Այժմ խնդրում եմ ինձ գրեիք՝ արդյոք կարող եք նրանց անցագիր տալ, և ձրի, կամ նվազագույն գումարով: Եթե հարգելի ընկ. Վարանդյանը այդտեղ է, նրան ասեք, գիտե նրա հորը և մի բան կան: Հետո խնդրում եմ ինձ գրեք, թե ինչ է պետք, քանի լուսանկար, և ի՞նչ հարցերի պիտի պատասխանել:

Անցագիր է խնդրում, մանավանդ որ ուզում է Պադուան թողնել, կարծեմ Վիեննա անցնել, [սուղ] ապրուստը սուղ գտնելով այդ քաղաքում:

Հույս ունիմ, որ շուտով կպատասխանեք:

Խնդրեի ինձ գրեիք նույնպես, թե արդյոք Հռոմ է պ. Նիկ<ողայոս> Ադոնցը (պրոֆես.) և նկարիչ Սար<գիս> Խաչատրյանը. և նրանց հասցեները՝ եթե ունիք:

Ջերմագին բարեներով

մնամ Ձեր՝ Ավետիք Իսահակյան

Հասցես

A. Issahakian

2266 Dorsoduro

de Marchi

Venezia

257. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1922, 1-10 հունվար, Վենետիկ>¹

Սիրելի Սիմոն, հանդեսդ ստացա. արտաքինը լավ է. քո գրածներդ կարգացի, ամբողջի մասին հետո կխոսեմ. շա՛տ հաջող է տեխնիկ մասը: Մնում է տարածել. Վենետիկ ո՛չ մի մարդ չկա, որին տամ: Մի երկու օրինակ կարող ես ղրկել Միլան Հայկ Ղազարոսյանին², 26, Foro³ Bonaparte: Հետո Փարիզ, Խանը կարող է հասցեներ տալ. Բերլին, Լոնդոն, Ռուսմանիա, Բուլղարիա, Պոլիս, Ամերիկա:

Ուղարկում եմ հետևյալ պոեմս. «Սասմա Մհեր». հիմքը, էությունը — ժողովրդական է. բառացի այս է. «Մհեր պիտի դուրս գա, ռամկուլթյուն բերե և պիտի մարտիրոսվի». մնացածը իմ ֆիկցիոնն է, բայց միջավայրը, կոլորիտը, պարագաները — accessoire հարազատ է՝ զանազան վարիանտներից քաղած:

Խնդրում եմ կարծիքդ գրել, անկեղծորեն. իմ կարծիքով՝ լավ բան է, կուռ և ուժեղ:

Գրի՛ր, որ Լիպ. Նազարյանն էլ աշխատակցե. կարող տղա է, թեև ծուլլ:

Մի քանի մանր հանձնարարություններ խնդրում եմ ազատ ժամանակդ կատարես.—

Լուսահոգի Հայր Բառնաբասի մոտ 1912 թվից գրքեր էի թողել. հետաքրքրվիր, և խնդրե իմ կողմից, որ պահեն, մինչև մի բան կարգադնեմ:

Հետո խնդրում եմ հոնորարիս հաշվին հետևյալ գրքերը առնես և ղրկես. եթե կարող ես գտնել. Verlag Otto Hendel. Halle. — Persischer Divan⁴.

Քո գովածդ գիրքը Eremias – Zweig⁵.

և Ռուսերեն (կարծեմ Վիեննա տպված, այդտեղ ոռւս գրավաճառ կա). Ключевский. Пособіе русской исторіи⁶. Բացի այդ իմացիր, տես ի՞նչ կարժենա նոր տպված Դոստոևսկու «Братья Карамазовы» և Գոնչարովի «Обломовъ».— զները իմանալուց հետո, կգրեմ կառնես. կարծեմ սուղ բաներ են:

Սակայն գրածս առաջին երեք բաները կուզենայի:

Ես չա՛տ զբաղված եմ. չա՛տ բան ունիմ գրելու, անիծյալ «Ուստա Կարոն» չվերջացրի, որ ուրիշ բաների ձեռք զարկեմ. «Ուստա Կարոն» անհաղթելի դժվարություններ ունի. մեծ է, էպոպեա, համայնապարփակ... 700-800 երես... թեև ավարտած եմ, բայց անվերջ սրբագրում եմ, գրում, ջնջում, ավելցնում, պակսեցնում... այդպես է. Տոլստոյը ծանգամ է գրել Война и мир... Բայց նա հոգով հանգիստ է եղել և ապահով. ապարանքի մեջ նստած, նորապսակ ...

Վանքում (Ս. Ղազար) մի բանաստեղծ<ական> ժողովածու⁷ եմ հրատարակում, հին և նոր երգերի, մոտ 100 երես, պարտքով:

Մոռացար ինձ գրել Նարինյանի⁸ հասցեն:

Ջերմ բարևներ խանին, վարդապետներին, պ. Երեմյանին:

Բարևներ կնոջիցս, և համբույրներ ինձնից:

Քո Ավետիք

258. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1>922, 12 հունվ<արի>, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն,

Ստացա նամակդ. լավ կլինի, որ տանս հասցեին գրես, որ շուտ ստանամ:

Համաձայն եմ, որ «Արաքսի ծնունդը»¹ վերջին երկու տունը հանես, սակայն վրան գրես թե «Ուս<տա> Կարոյից է, և աշուղ Վշտալիի զրույցը», որովհետեւ ես այնպիսի գույն եմ տվել, որպես թե պատմողը աշուղ է, այլակերպ ուրիշ տեսակ գրած կլինի: Հարկ չկա, որ առաջին էջերի վրա շարես:

Երեւի ստացել ես արդեն Սասմա Մհերը. եթե տպելու ես, և ուշ չէ, խնդրում եմ վերջին պարբերությունը այսպես փոխես.

... «Երբ ռամիկ ուզենա

Դուրս կուգամ էն պահ՝ այս երկու տողը.

Աշխարք ավերեմ,
Ռամկություն բերեմ,
Ռամկի իրավունք
Եվ մարտիրոսվիմ
Մեջ էդ սուրբ կռվին»:

Սակայն եթե սուրբ բառը կգտնես ռոմանտիկ, ճոռոմ, պաթետիկ, կուզես այսպես տպիր.

Ու մարտիրոսվիմ
Էդ կռվի միջին:

Ինձ թվում է, որ սուրբը տեղին է, հարմար է. մի խոսքով՝ երկմիտ եմ: Այլևս ոչ մի փոփոխություն: Իսկ վերևի երկու տողը անպատճառ. առաջին վարիանտը արձակ գույն ունի:

Սրա հետ ուղարկում եմ այս զրույցը. Սփոփանքը²:

Գրիր ի՞նչ ես անում, ի՞նչ ես գրում:

Բարևներ և համբույրներ.

քո Ավետիք

A. Issahakian.

2266, Dorsoduro.

De Marchi.

Venezia.

<1922>¹, 20 հունվ<արի>, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն, մեծ ուրախությամբ ստացա նամակդ և գրքերը. միայն չա՛տ ցավ պատճառեց, որ տնից գեշ լուրեր ունես. ի՞նչ է արդյոք, քաղցած են թե մահ կա... Ես էլ գեշ լուրեր ունեմ, բայց պիտի տանել. դարը լիքն է թուլյնով. պարապմունքի մեջ պիտի գինովնալ ու մոռանալ. ուրիշ ճար չկա:

Քանի որ շատ հավանել ես Մհերը, ուստի դա նվիրում եմ քո սիրելի անվանը, անպատճառ. վրան գրիր.

Սիրելի Սիմոն Հակոբյանին,

Սրտագին նվեր հեղինակից:

Այս նոր ավելցրած կտորները խնդրում եմ իր տեղերին դնես². Թե ավելի կնպաստե Մհերի հոգեբանական զարգացման, և թե կգեղեցկանա ու կճոխանա: Այդ պոեմը գրել եմ երեք-չորս օրվա մեջ, և հակառակ իմ սովորության իսկույն հանձնեցի հրատարակման. եթե մոտս պահեի մի-երկու ամիս, չա՛տ ուղղումներ կանեի: Հիմա այդպես եմ վարվում գրածներին հետ, իսկ առաջ՝ թանաքը չչորացած՝ հրապարակ կհանեի: Եթե օրը գա, որ առանձին տպեմ, այդ միջոցին սրբագրումներ կանեմ:

Կխնդրեի ազատ ժամեր գտնես, և նկատողություններդ անես. ես էլ ուզում եմ, որ սա անպակաս բան լինի, քանի որ գաղափարը միջի՝ մեծ է, ոգևորիչ, անմահ, և գեշ չէ գրած՝ սեղմ է, ուժեղ:

Եթե Աստված կյանք տա, դեռ չա՛տ բան կգրեմ.

«Քանի ողջ է Սայաթ Նովան,

Շա՛տ բան կու տեսնիս, քամանչա՛»:

ОБЛОМОВ պետք է, արդեն կարդալու չա՛տ բան ունիմ:

Բարեկներ Սոֆիից, համբույրներով

Քո Ավետիք

Խնդրում եմ շուտով պատասխանես մի բաց նամակով
ստանալնիդ:

<Նամակի ձախ լուսանցքում՝ ինքնագիր հավելումներ>

Ուղղումներ հացթուխի գլխի մեջ.

Ու մի փռնապան
Մհերին առավ
Իրեն ձեռքի տակ.
Քառասուն մարդու բան
Կաներ մեն-մենակ
Սասմա տեր Մհեր.-
Օրը ողջ բոլոր³:

Գլուխը բարձին
Աչքը չըկաած
Կկանգներ ոտաց,
Փուռը կվառեր,
Գնտեր կշիներ⁴:
(չարունակել)

(Դատավորի մոտ)
Քառասուն մարդու բան կտեսնեմ
Ճնճղաբաժին կուտա ինձի.
Էն չի գողնա, ես կը գողնամ ...
դատավորի մոտ

Ձեք ուզե, ախբեր,
Հեռանամ, կերթամ
Բա՛ էս օրե՛նք է.

Դժար բաները
Ես եմ անողը,
Համով բաները
Ինքն է ուտողը,
Թե գանձ կապողը:
(շարունակել)

260. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1922>¹, 21 հունվ<արի, Վենետիկ>

Սիրելի Սիմոն,
Երեկ ուղարկեցի նոր կտորներ Ս<ասմա> Մհերեն. այսօր էլ ներփակաները:

Վախենամ ուղղումների մասին խճճվես. խնդրեմ ուշադիր լինես:

Կստանաս և «Գարունը». եթե չհավանես, խնդրեմ հետդրկես, կպահեմ մի ուրիշի համար:

Մոռացար դրել Նարինյանի հասցեն. և հանգուցյալ Հ. Բարնաբասի մոտ թողած գրքերիս մասին: Եթե անհարմար է, ես գրեմ. ո՞ւմ գրեմ:

Բարևներով քո Ավետիք

261. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1922>¹, 23 հուն<վարի, Վենետիկ>

Սիրելի Սիմոն,

Նորից ուղղումներ. հոգիդ հանեցի. պատճառն այն է, որ չա՛տ շտապ ուղարկեցի քեզ. և նկատում եմ, որ չա՛տ բացեր կան պոեմի մեջ. հիմա թվում է ինձ լրիվ:

Սակայն թե չես կարող մեջեն ելլել՝ կգտնես խճճված ուղղումներս, լավ կանես բոլորը ինձ հետ ուղարկես բնագրի հետ (սրանով 4 նամակ), մի լավ ուղղեմ, և հետ ուղարկեմ քեզ. (չա՛տ էջերը չունեմ մոտս, թղթերը կորած են):

Բերդի մասին փոփոխելս չա՛տ հիմնավոր է. Գարեգ<ին> եպիս<կոպոս> Հովսեփյանի² վարիանտով Մհեր Զգիրու գետը բարի նպատակով է երկու մասի բաժանում, իսկ բերդը շինում է Սասուն (թեև այնտեղ էլ է շինում Բուրջ-բալակ), և մինչև այսօր էլ կոչվում է Մհերի տապան³:

Այս խմբագրությունը ավելի հարմար է. և ճիշդ:

Հորեղբոր վարմունքն էլ պարզել անհրաժեշտ էր, որ կուզեին Մհերի տեղ իրենց որդին ժառանգել տան Զոջենց աթոռքին:

Հ. Արսեն Ղազիկյանը, որ հասկացող մարդ է, նրա մոտ կարդացի, հիացավ, ասաց, որ աննման պոեմ է, թե ձեռ, թե գաղափարը: Շա՛տ ուրախ եմ:

Միայն խնդրում եմ ուղղումներս չարհամարհես. եթե բնագիրը չես կարող ղրկել, խնդրում եմ անպատճառ սրբագրությունը ինձ ուղարկես մի օրինակ, որ տպվելուց առաջ տեսնեմ, թե կարգին ես տեղավորել:

Կուզեի, որ առանձին գրքույկով արտատպենք, գոնե մի 1000 օրինակ, գրիր՝ ինչքան ծախս կնստի. թերևս ի վիճակի լինեմ ծախսը քաշելու: Տառերը կդնես «Բանաստեղծի երազի» տառերը. լավն է:

Սպասում եմ նամակիս պատասխանին:

Էլ ուղղումներ չեմ անի. միամիտ կաց:

Թե կինս և թե տղաս ոգևորված են պոեմով. կինս կուզե, որ տպվի առանձին: Բայց չմոռանաս քո անվանդ նվերը դնել:

Համբույրներով քո Ավետիք

Արտատպման թուղթը լինի «Արեգ»ի թղթից. կարծում եմ, որ 1000 օրինակը շատ շուտ կվաճառվի. մանավանդ Կովկասում:

<Նամակին կից>

Ուղղումներ, որ խնդրում եմ զանց չառնես.

1) Մեռալ իր կնիկ Խանդուլ կսկծուց⁴:

Կսկիծ բառը սպեցիֆիկ է, որ մահի վրա կդրվի, անկարելի է փոխել. եթե ուղղում ես չիներ.

Մեռալ Խանդուլի Դավթի կսկծուց

կամ սրտի կսկծուց:

2) Զարգեց թափեց

Ինչ որ եկավ սրի բերան,

այլ

Կտրեց թափեց⁵.

(ուրիշ տեղ լախտը. լախտը կջարգե, իսկ սուրը կկտրե):

3) Քեռի Թորոս ու Խոր Մանուկ,

Զինով Օհան և Զոջ-Վերդոն.

այդ կավելացնես, որ ավելի ճոխ լինի:

4) Անպատճառ.

Երբ ռամիկ ուղենա,

Դուրս կուգամ էն պահ:

Սա ներդաշնակ է՝ հանգի և վանկի տեսակետից:

Մյուս երեսը՝

5) Հոր զենքերը հանելիս.

Գոտիից հետո և թուրից առաջ կմտցնես.

Վահան լանջքին.

6) Եվ վերջը այրի մեջ.

Ոսկի գոտին մեջքին

Վահան լանջքին.—

Ժողովրդական բառեր ու ձևեր կան, խնդրում եմ սխալ
չկարդաս.

փողան = փողոց.

բաժ = բաժին, բաժ արեց.

զո՛ւ գնալ = արագ, ճեպով:

Անշուշտ, չես վիրավորվի, եթե ասում եմ, որ սխալ
չկարդաս:

գիշտ = մորթե վերարկու

խալամ = գանկ, որ նախնիք կղենին գլխներին, վախց-
նելու համար:

(Մհերի պապ Մհերը առյուծ որսաց. իսկ Թոռը վագր՝
ավելի կատաղին).

Մհերի Տապան... կը նշանակե բերդ. Սասունցոց լեզ-
վով:

262. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

1922, 24 հունվարի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

Նամակդ վաղուց է ստացել եմ, ոչ մի տրամադրու-
թյուն չունեի նամակիդ պատասխանելու, շա՛տ ընկճված
եմ ու հուսահատ. Վենետիկում էլ բացարձակ մենակ եմ,
հոգով. կարդալ-գրելն էլ հոգնեցնում է, մարդու հոգին
կենդանի գործ է ուզում, հայրենի հողի վրա, սիրելիների
շրջանում: Վերջերս էլ մերոնք հերթով հիվանդացան,
մրսել էին, ես էի խնամում, ամբողջ 15 օր: Էսպես:

Նամակիդ բոլոր կետերին համաձայն եմ. և քեզնից ա-
վելի եմ ատում ուսս բոլշևիկներին, որոնք ճառում են
արդարությունից, և փոքր ժողովուրդներին ճմլում: Ցարը

ավելի վեհանձն էր, նույնպես և քեզնից ավելի եմ ատուժ
Ֆրանսացուն և անգլիացուն, որ Կիլիկիան դատարկեցին
հայերից, ջարդարարներին ազատ արձակեցին Մալթայից
և թքում են հայերի վրա, արհամարհում ու ջարդել տա-
լիս. սակայն ես այն գետնի վրա եմ կանգնած, ինչպես, օ-
րինակի համար, «Հայրենիքի» մեջ գրող Արտաշես Վա-
նարյանը¹ («Ի՞նչն է ներկայումս հայկական քաղաքակա-
նությունը»): Հխանգարել բոլշևիկ հայերին: «Նախ և ա-
մեն բանե առաջ պետք է փրկել հայ ժողովրդին գոյու-
թյունը ի՞նչ ձևով, ի՞նչ անունով և ի՞նչ միջոցով կուզե
լլա»:

Վերջ եմ տալիս վեճին, գիտնալով, որ թե դու, և թե ես
նույն մտահոգությամբ ենք տարված:

Ես ուզում եմ, որ չգրգռենք ռուսներին, որոնք կարող
են սառնասիրտ կերպով մնացած հայությունը քաշել
թուրքի յաթաղանի տակ. տոկալ, կեղծել մինչև չարիքը
անցնի կամ մեղմանա:

Լավ կլինի, որ մեկ-մեկ գրես, թե ի՞նչ է մտածվում
հայկական հարցի շուրջը Անտանտի կողմից. արդյոք ձե-
նովայի ժողովում պիտի հանդես գա՞: Ի՞նչ եղան Կիլիկիո
հայերը: Ասում են, որ Բրիտան, Գուերո² և այլն կաշառված
են թուրքերից:

Համբույրներ, բարևներ քեզ և Արմենուհուն:

Քո Ավետիք

263. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1922>¹, 2 փետրվ<արի>, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն,

Ծրարդ հենց այսօր առավոտ ստացա, ճաշից հետո ու-
ղարկում եմ. չգիտեմ ինչո՞ւ էր փոշտը ուշացրել:

Նարինյանի թերթը² ստացա. գոհ եմ հոսանքից, ուզում եմ մասնակցեմ, խիղճս մի քիչ վրդովված է... Քրիստափոր, Սիմոն, Ռոստոմ, Վահա՛պ³... վախճամ քանդվի դաշնակցությունը. գուցե և վերանորոգվի. դեռ մտածում եմ, մտածում... դրա մասին հետո:

Դառնանք «Մհերին».

մի քիչ էլ ուղղեցի. հիմա գոհ եմ:

Կարծում եմ, որ երկու նվագով տպիր. Ա. Բ. գլուխները, մինչև 19 էջը, մնացածը երկրորդ անգամին: Բայց սա ավելի քեզնից է կախված, դու գիտես թերթիդ տեխնիկան:

Առանձին տպագրության համար. եթե «Արեգիդ» թուղթը չգտար, նմանը գտիր. շապիկը պայծառ լինի, կապույտ (երկնի), կանանչ, դեղին, կամ վարդի-գուլն, ոչ մուսյլ:

Տառերը նույնը: Ֆորմատը փոքրիկ. հանդեսդ մեծ է. ֆրանսական գրքերի ֆորմատով: Ծախսերին կմասնակցեմ, գրի՛ր թե ինչ կնստի, 1000 օրինակ. բավ է:

Գրվածքի ժանրը չորոշեցի. չեմ ուզում «Պոեմ» բառը դնել, ոչ էլ քերթված, լեզենդ և այլն. գուցե հավանես, եթե կոչեմ «Վիպասք կամ Վիպերգ» կամ պարզապես «Վեպ» — ուզում եմ ասել՝ էպոս:

Ատամիդ զարկ, տես ո՞րն է հարմար, և դիր.

«Ավ. Իսահակյան.

Սասմա Մհեր.

Վ...

Իմ սիրելի Սիմոնին

սրտագին նվեր.»

և այլն:

Շտապում եմ, որ փոստին հասցնեմ:

Համբույրներով

քո Ավետիք

<Լուսանցքում>

Կետերի վրա հսկիր. տեղին դիր, ես շտապեցի: Կարծես
Փրանս. ֆորմատն էլ մի քիչ մեծ է. այնպես լինի, որ բա-
վական հաստ թվա, մոտ մի 50 երես:

<Նամակի շարունակությունը Ավ. Իսահակյանի կնոջ՝
Սոֆի Իսահակյանի ձեռագրով>

Սիրելի Սիմոն,

Ինձ շնորհավորում եք, որ Ավետիքը ամուսնանալուց
հետո էլ տալիս է գեղեցիկ գործեր. բայց մոռանում եք,
որ հենց ամուսնանալուց հետո է, որ նա տվել է իր գեղե-
ցիկ գործերը և մնայուն, օրինակի համար «Աբուլ Ալան»,
«Ուստա Կարոն» և այլն:

Ձերմ բարեկներով.

Սոֆի Իսահակյան

<Նամակի հետ դրված ուղղումները>

Օրն է հասել,
Գեղջուկ, ռամիկ
Արտն են հընձել
Հունձը փընջել՝
Բերել կալսել:
Ու կալի մէջ
Դիզել շեղջ-շեղջ
Ոսկի ցորեն:

Եկավ հեռվեն
Մի ծեր գուսան՝
Ձեռքին քնար –
Գանկ մի եզան,

Եղջյուրներէն
<լուսանցքում> կամ կոտոշներէն
Յոթնադի լար
Քաշած ի վար:
Զարկեց դաշըն պիրկ լարերին,
Գովքը երգեց արդար հացին:

— «Փա՛ռք տվեք հացին,
Հապա Աստըծուն,
Հացն է աշխարքիս
Իսկն ազատություն.
Հազա՛ր անգ հազա՛ր
Գովքն արեք հացին,
Հացն է աշխարքիս
Իսկն ազատություն»:
<լուսանցքում> կրկնելը գեշ չէր
Ու ծեր գուսան
Իր բաժն առաւ
[Դուլլ] Կուց մի ցորեն,
Օրհնանք տալով
Գնաց նորէն:

Շարան-շարան
Երկնուց իջան
Հավք ու թռչուն
Ծըլվըլացին
Շուրջը կալին
Ու բաժերնին
Առան-թռան...

Եկավ պարոն իր արտատեր
Կիսեց տարավ ցորենի չեղջ.
Իրար հետնուց եկան հասան

Թե գեղապետ,
 Ու վարդապետ,
 Տերտեր, Ժամհար
 Պարտքի դիմաց,
 Ժամի համար,
 Հարկի դիմաց,
 Սըրբի համար,—
 Առան տարան
 Իր աչքի լույս՝
 Ոսկի-ցորեն:
 Բան չըմնաց խեղճ ռամիկին
 Լոկ ծեղ ու կուտ կալատակին:

Էս որ տեսավ
 Կրակ վառվեց Մհերի ծոց,
 Օր ու գիշեր
 «Ա՛խ» կը քաշէր.
 Աշխարքի բան միտք կաներ միտք.
 Աշխարքի բան հանց որ թույն օձ
 Կը խեթըթեր սիրտն ու հոգին.
 — «Ռամիկ, գեղջուկ,
 Ամբար-մառան
 Կը լըցնեք դուք
 Իշխաններուն ու պարոնին
 Ու կը մնաք նորեն-նորեն
 Մերկ ի մօրէն...»

Հետո ռեսը Մհերից հարկ է պահանջում:

Սիրելի Սիմոն, սա արդեն տպված է «Արեգի» մեջ, բայց մի՞թե հնարավոր է արտատպագրության մեջ մտցնել. լավ հատված է. և լուսաբանող: Եթե չեղավ — մնա Բ. տիպի համար: Նամակդ հենց հիմա ստացա. հետո

կպատասխանեմ. այժմ շտապում եմ փոստին հասցնել. կարիք չկար, որ թղթի համար այդքան տանջվել ես. երկրորդական բաներ են դրանք. համենայն դեպս շա՛տ շնորհակալ եմ. ինձ թվում է չեմ կարող գիրք տպել. աստղաբաշխական թվեր են տվածդ. միլիոններ ...

Քո Ավետիք

264. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1922>¹, 10 փետրվ<արի>, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն,

Ուղարկել եմ Սասմա Մհերը. երևի շարել ես:

Թերթը ստացա, տպագրությունը շատ լավ է, ճաշակով: Նյութերը նույնպես լավ են. տ. Եսայանի² գրությունը լավն է. Խանի³ թարգմանությունը գեշ է, միայն չոր է, արձակ է. քո հոգվածները շա՛տ հետաքրքրական են:

Փափագելի է, որ տարածվի. այստեղ մարդ չկա, որ բաժանորդ գտնեմ. Փարիզ գրեցի մի բարեկամի, որ բաժանորդներ գտնի. և նրան էլ Հունվարից ուղարկիր (2 թիվը միասին) – V. Derohanian. 229 rue de Fauburg St. Honore. Paris: Իշխան Արղությանը կարող էր բաժ<անորդ> գտնել. նա էլ վերջերս ինձ գրեց, որ տեղափոխվում է Գերմանիա, գուցե արդեն հոն է – այսպիսի հասցե է տվել. Bad Homburg. V. d. H. Ludwigstrasse, Hotel Stefanie. նրան էլ ուղարկիր:

Ինձ մի անգամ ասացիր թե Աճեմյան և Էնֆանդճյան տրամադիր են օգնելու. դիմել ե՞ս արդյոք: Պետք է դիմես, բախեցեք և բացցի ձեզ⁴:

Հիմա ի՞նչքան բաժանորդ ունես, կարելի՞ է իմանալ:

Ի՞նչ լավ կլիներ այդտեղ մի փոքր հրատարակչական ընկերություն կազմվեր, և հրատարակեինք հին և նոր

գրվածքներ, օրինակ Արփ<ի>արի⁵ [գրքի] գրվածքներից, որոնք թերթերի մեջն են ցրված, Մ. Նալպանտյանի Երկու տողը, Երկրագործությունը, և ուրիշները, և նոր բաներ:

Կուզեի, որ դու մի լավ հոգւածի մեջ տայիր ներկա հասարակական պրոբլեմների մասին, թեև նոր գրողների մասին գրելիս դրանք պիտի արտահայտվեն. հայ ընթերցողը դեռ չգիտե նոր գրական շարժումը – Nikolay, Freud, Lassko, և այլն. ազգային հարց, միջազգայնություն, տնտեսական պրոբլեմ, խաղաղություն, պատերազմ, և այլն, և այլն:

Դառնանք Մհերին:

Մի երկու աննշան ուղղումներ. և այլևս չեմ անի, որ չխանգարվես:

1. Թռչունների հետ խոսելիս լավ կլինի եթե այս 2 բառը դնենք.

Ազատ, անպարտ ընկերներով

Ու ախրոր պես կուտեք, կապրիք⁶

այս երկու տողը շատ բան կամփոփես.

2. Հացթուխի գլխում.

... Ի՞նչ կուզէք ասէք.

Ես դատում կանեմ,

Իրավունք ունեմ

Իմ չափովս ուտեմ.

Չեք ուզե...

Այս (ընդգծված 3) նոր տողերը ցույց կուտան Մհերի կարծիքը իր ըմբռնած իրավունքի մասին, ընդդեմ դատավորի ըմբռնումին:

3. Անեծքի մեջ.

Անիծվիս դու, չարըդ Մհեր,

Դու ներհակ Նեռ,

Դու կովազան, դու արունքտեր

այս տողը՝ Նեռ, շատ բնորոշ է և բնագրի մեջ էլ կա, որ աչքես թռել էր. Մհերը Նեռ է, անտիքրիստ, որովհետև

զենքի մարդ է, բռնությամբ կուզե արդարությունը բերել:

Սիրելի Սիմոնս, ուրեմն զանց չառնես:

Էլ ուղղումներ չունիմ. հանգիստ սրտով շարե:

Համբույրներով, բարեկներով քո Ավետիք

265. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

1922, 14 փետրվ<արի>, Վենետիկ

<Լուսանցքում>

Մի բաց նամակով պատասխանի՛ր ստանալուց:

Սիմոն ջան,

Թե կինս, որ իբրև կին գուլյներ ճանաչում է, և թե ես ընտրեցինք այս գուլյնը, որ ծովականանչ է, հուլյս և ուժի, և գեղեցիկ երիտասարդության գուլյն. և այլն, և այլն:

Մանավանդ, որ տպագրական սև տառերը ցայտուն կերևան այս կանանչի վրա: Ֆորմատը լավ է, փոքրիկ, ծոցի. և դրանով գրքույկը մեծ կերևա. գրքույկի առաջին էջի վրա կլինի անունը, տարեթիվ, տպագրություն, II էջը պարապ, III էջ, նվերը. IV էջը պարապ. V էջը միայն Սասմա Մհեր, VI էջը պարապ. VII էջից կսկսի նյութը:

Էպիկ պոեմ. լավ է, բայց հայերեն չէ, կուզեմ հայերեն լինի, թերևս դենք «քերթված» բառը. մի քիչ ռոքոքո է, բայց կարծեմ տեղին է. կամ դենք Վիպերգ. և կամ — ո՛չինչ:

Կուզենայի գրես թե ինչ արժե տպագրական թերթը 16 էջը՝ թղթով և տպագրությամբ Մխիթ. տպարանում. թերևս մի երկու գրքեր տպեմ — հուլյս ունեմ փող ձեռք

բերելու,— այստեղի վանքում շա՛տ թանգ է, անկարելի է տպել. երևի խանը պատմած կլինի:

Գիտես, որ Հայաստանի ներկա վարիչները ինձ ևս տնտեսապես և բարոյապես ապահովել են ու պաշտպանության տակ առել. Պոլսից ինձ հայտնեցին պաշտոնապես, բայց ես առայժմ հրաժարվեցի փող ստանալուց՝ նկատի առնելով Հայաստանի սովը և քայքայված վիճակը, սակայն գրեցի թե, առաջարկելով՝ որ կհամաձայնիմ փող ստանալ դեմը գրքեր տալով, իբրև վարձատրություն. եթե համաձայնին, ուրեմն փող կունենամ, և կկարողանամ հրատարակել. մտածում եմ մի արձակ հատոր լույս ընծայել (արձակ բաներիս) և ոտանավորների մի կամ երկու գրքույկներ:

Ուրեմն գրիր մոտավորապես ծախսերի մասին: Արձակը մոտ 200 էջ, ոտանավորներ՝ մեկը 150-180 էջ, մյուսը — մոտ 100. — բոլորը ուրեմն 400-450 էջ. երկու տարբեր ֆորմատով, կամ երկուսն էլ միջակ. ֆրանսական դեղին գրքերի չափ:

Հետո, չե՞ս գտնում, որ Ս. Մհերի համար մի փոքր բառարան պետք է. եթե այո՛, գրիր, որ կազմեմ. հիմա չեմ հիշում ի՞նչ բառերի, բայց կան. և առհասարակ անունների համար — Զոջենց տուն, Զոջոնք, Սասմա ծռեր, Ճոռ-Վիրապ ... Թերևս իսկի պետք է, լավ գիտակ ընթերցողը կհասկանա:

Համբույրներով քո Ավետիք

Ամեն անգամ, որ Մհերի մասին եմ անդրադառնում, նոր ուղղումներ են միտքս գալիս: Խնդրեմ չնեղանաս և ուղղես:

1. Ինչ կուզեք ասեք.

Ես դատում կանեմ,

Իրավունք ունեմ

Անոթցած ատեն՝ +

Զափովս ուտեմ.

նախընթաց նամակի մեջ ուղղել էի, բայց + տողը մո-
ռացել:

2. Երեք հազար բանվոր մշակ,

Որ քար կըրե,

Երկաթ կըռն:

Երեք հազար բանվոր մշակ,

Որ հող թալե

(թալել = նետել, փորել, ձգել. հայ ժողովր. բառ)

Արճիճ հալե.

3. ...Եկավ կանգնեց քաղքի միջին

Թուր Կայծակին աջու ձեռքին

Հանց որ սև ամպ Անդոկ-Սարեն՝

Կայծակ կուտա ու կը ճաթի.—

Գոռաց Մհեր Սասմա վրեն.

— Է՛յ դու՛ք, Սասմա ամեն կտրիճ,

Ծո՛ւռ ու ճիտ.

Թո՛ղ ուզողնիդ ասպազինվի,

Գա ինձ հետ.—

Աշխարք ավերեմ

Ռամկություն բերեմ

Ռամկի իրավունք.

4. Ու հետ եկավ, դարձավ նորեն

Սալնո ձորեն,

Մըշու դուրեն,

Խուլթա սարեն,

Ճապաղ-Ջուրեն Արձագանք

Մհերի ձեն,

Գոռգոռալեն,

Փըռվեց նորեն
Սասմա վրեն.

5. Սասմա ծուեր,
Ջոջենց Պետեր.
Քեռի-Թորոս, Ձենով-Օհան,
Ջոջ-Վերգոն ու Խոր-Գուսան,
Պարոն-Աստղիկ ու Խոր-Մանուկ,
Ճող-Վիրապ ու Խոռ-Վիրապ. հատկապես

Խոռ-Վիրապ.

և այլն. շարունակել

266. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1922, փետրվար>¹, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն,

Երևի նկատած կլինես, որ չա՛տ տարօրինակ բառեր եմ
գործածել հին ու նոր, գրաբար ու գավառաբառ. օրինակ,
հանց, հենց, զեղ և այլն. այս բոլորը գիտակցաբար է և
դիտմամբ: Մեկ, որ գրության ձևը այդ է պահանջում. և
երկրորդ, ուզում եմ այդ կարճ ու լավ բառերը *lancer*² ա-
նել, կիրարկել. նույնիսկ մտածում եմ, որովհետև տեղ,
զի գործածել, որ կարճ է և հնչեղ. ինձ համար գրաբար
կամ աշխարհաբար բառ գոյություն չունի. կան միայն
հայերեն և օտար բառեր. սակայն ձևեր, ոճեր կան՝ գրա-
բար կամ աշխարհիկ, բայց երբեք՝ գրաբար կամ աշխար-
հիկ բառեր. դու ի՞նչ ես մտածում: Ավելին՝ որովհետև է
իր ձևով գրաբար, և ոչ զի. սա այնքան գրաբար է, որքան
բայց, իսկ, և:

Գրաբար են «ի միջի այլոց, համենայն դեպս, այսու-
հանդերձ, այսուամենայնիվ...» և այլն:

Այնպես որ չխրտնես, երբ կարգաս խեռ, գիշտ, խալամ,
աշտուճ և այլն բառեր:

Համբույրներով՝ քո Ավետիք

Գրքույկս⁹, մի փոքր ժողովածու ոտանավորների, 71
էջ, վաղը-մյուս օրը լույս կտեսնի. կուղարկեմ. հին և նոր
բաներ կան, հիները՝ սրբագրած, նորերը — նոր:

Ավետիք

<Նամակին կից ուղարկված ուղղումները>

Սարը թռչունների հետ խոսալիս. ես կարծում եմ այս
վարիանտը ավելի ռեալ է, այն որ կարծես թռչունները
չեն խոսում, այլ թվում է նրան. հետո հաջորդ տողերը
գեշ չեն:

1. ...Հավքերն անուշ դայլայլեցին
Ու Մհերին
Հենց իմանաս
Մարդու լեզվով խոսք ասացին.—
— Աստված կյանք տա ռամիկ մարդուն...

2. Զեդ փոթորանք ծովու վրա,
Որ հազարան վագրերու պես
Կը մըրմուռ,
Ու կը քանդե պատ ու պատնեշ.—
Մհեր էսպես, բո՛ց ու բորբո՛ք,
Սիրտն ու հոգին ծով մըրըրկած,
Ու աշխարքին դարձավ ասաց.—
«Ռամիկ դատի
Աշխարք ուտե,
Նորեն մնա
Ինքն անոթի...

3. Ռամիկ գեղջուկ
Ձեր խեղճ խելքի
Կորածն եք դուք.
Որ թե տեր դառնաք
Ձեր իրավունքին —
Ձեր աշխատանքին,
Ձեր արդար հացին,—
Մեկեն կը չըքվին
Հարուստ ու իշխան
Աշխարհիս վրան:

*Ապա՝ Երթամ... բերդ շինեմ, զենք առնեմ
շարունակել:*

Ամենից վերջը, Մհեր ծեր հովիվին պատասխանելիս թե՝

Դուրս կգամ,
Երբ ռամիկ ուզենա.

4. ... Ռամկուլթյուն բերեմ,
Ռամկի իրավունք,
Որ ինք տեր դառնա
Իր աշխատանքին —
Իր արդար հացին...
Եվ մարտիրոսվիմ մեջ էդ սուրբ կըռվին...»
Պատգամ տվեց Սասմա Մհեր⁴ ...

*Կարծում եմ ճառ չի դառնա, եթե չես ուզի, վերջինը
մի դներ:*

*Մհեր պետք է պարզե, որ «Իրավունք բերեմ»ը, թե
ի՞նչումն է ռամկի իրավունքը, այսինքն տեր դառնալ
«Իր աշխատանքին, իր արդար հացին»:*

*Հետո «աշխարհ ավերեմ», պետք է պարզվի թե ի՞նչ,
ո՞ր աշխարհն է հասկանում, ուստի, վերջը այսպես փո-
խենք, որ որոշ լինի.*

«Երբ ռամիկ ուզենա,
 Դուրս կու գամ էն պահ,
 Որ հարուստներու,
 Բըռնավորներու,
 Եվ զըրկողներու
 Աշխարհն ավերեմ,
 Ռամկու թյուն բերեմ,
 Ռամկի իրավունք.
 Ու մարտիրոսվիմ
 Մեջ էդ սուրբ կըռվին»:

Կուզես սրբագրությունը վերջեն ինձ ուղարկիր:

Քո Ավետիք

267. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

1922, 2 մարտի, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն,

Այսօր ստացա «Արեգը»¹, հոտ քաշեցի, քաղցր էր հոտը. սիրուն էր Աճեմյանի² ոտանավորը. տիկ. Շսայանինը³ դեռ չեմ կարդացել. մանր բաները միայն կարդացի:

Վերջին նամակիդ մեջ միտք էիր հայտնել Հայաստան տեղափոխվելու մասին. խորհուրդ չեմ տալիս, դեռ վաղահաս է. չա՛տ բան կարող է դեռ տեղի ունենալ. սովն էլ իր կարգին. մնացել ենք, դեռ մնանք մի առ ժամանակ էլ, տեսնենք ի՞նչ կլինի:

Գրածդ թվերը տպագրության ծախսերի մասին՝ անմարսելի է. մտքովս չեմ անցկացնում բան տպել. ես կարծում էի թե իտալական մի քանի հարյուր լիրայով գլուխ կգա:

Հով. Խան-Մասեհյանից ստացա շնորհակալությամբ «Համլեթը» — իրան կգրեմ. լավն է, թարգմանությունն էլ լավ է:

Տղաս շա՛տ բարեկերպ քեզ, խնդրում է որ իր համար նամակի նիշեր, մարկաներ հավաքես. իր ասելով «Զինական, Հնդկական, Պարսկական, բոլշևիկների և Ամերիկայի երկիրներ...»:

Մոռանում եմ հարցնել, ի՞նչ եղավ «Persicher Divan» գիրքը¹:

Դառնանք «Մհերին»...

Մհերը կուպես, ինչքան կուզես, ինձի կուղարկես մի քանի օրինակ, մնացածը կծախես «Արեգի» օգտին: Օգուտն էլ, վնասն էլ քեզ:

Տպագրված կարդալով աչքիս ընկան հետևյալ տողերը, որ լրիվ չեն. առանձին գրքուկի մեջ անպատճառ դնես:

1) — «Էս վիշապ.... անկշտում

Բան ... մառանն ու տաշտում» —

Իրար կասեին

Ճընճղափորիկ ու իրեն կնիկ:

(Ընթերցողը առաջ ստիպված էր գուշակել կարդալով էրիկ ու կնիկ, թե դրանք ովքեր կարող են լինել). մյուսները «էրիկ-կնիկ» թողնենք նույնը:

Սա էլ մութն է. ուղղել այսպես:

2. ... Ու միտք կանեին

Էրիկ ու կնիկ,

Թե ինչպես անեն,

Մի բանի աբով

աբով — նպատակով

Մի ուրիշ ճամբով

Հեռացնեն Մհեր

Տընեն ու տեղեն,

Անճարակ հանեն կամ Խելքե տուկատ...

Մի քանի օր առաջ հավելում էի ուղարկել, Գուսանի
երգը, կդնես հետևյալ տողերի մեջ.

Ղրկեց կոռի
Թագավորի
և
Օրեն մի օր
էն գեղի ուես⁵:

Ինձ համար պոեմիս մեջ թռչունների հետ խոսած տե-
ղը ամենեն թույլն է. չեմ ուզում, որ թռչունը լեզու առ-
նի, այլ ուղղակի թվա Մհերին. դրա համար էլ այդ վա-
րիացիան էի ղրկել:

Եվ այս կտորը.

— Թե որ տեր դառնաք
Ձեր իրավունքին —
Ձեր աշխատանքին
Ձեր արդար հացին,
Մեկեն կը չքին
Հարուստ ու իշխան
Աշխարհիս վերան.—
Երթամ չինեմ բերդ ու պատվար ... (շարունակել)

Ու ծեր գուսան
Իր բաժն առավ —
Կուց մի ցորեն⁶ ... (Դույլը մեծ է, դրանով աշուղին
չեն տալիս երբեք, այլ մի բուռ, մի կուց:)

Այլևս չկրկնել Մհերի ասած տողերի վերջը.

«Ռամկուլթյուն բերեմ
Ռամկի իրավունք». սրանք թողնել անաղարտ:

Որովհետև արդեն վերևում ասում է, թե ինքը «Ռամկի իրավունք» ասելով հասկանում է տեր դառնալ աշխատանքին և արդար հացին:

Վախենում եմ շատ կրկնելով «աշխատանք, արդար հաց» գրվածքս միտումնավոր, քարոզչական դառնա, որ ասել է, թե մեռավ:

Բարեհաճելի, սիրելի Սիմոն, մի քարտ գրել այս առիթով: Գրքույկի մեջ զետեղես անպատճառ «Գուսանը»:

Համբույրներով քո Ավետիք

268. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻՆ

<1>922, 10 մարտի, Վենետիկ

<Արտասահմանի պատասխանատու մարմին>

Ընկերներ,

Ժամանակին ստացել եմ Ձեր 24 հունվարի թվակիր նամակը. մինչև այդ չպատասխանելուս պատճառը ներքևում կբացատրեմ:

Ձարմանում եմ, որ առաջադրում եք ինձ, որ գրած նամակս հետ առնեմ, որպես թե վիրավորել եմ ոմանց: Ես այդ գիտակցաբար եմ արել, և երբեք հետ չեմ առնի. և խնդրում եմ> Ձեզ, ինձ դատի կանչեցե՛ք, եթե հաճելի է Ձեզ ճշմարտություններ լսելը: Ինչո՞ւ օրինակի համար ինձ Բուքրեշտ¹ չկանչեցիք, արժանի չէի՞² կարծիք հայտնելու...

Ձեր ակնարկած ընկերն էլ խրատելով պահանջում էր, որ հետ առնեի գրածս. ավա՛ղ, ես հրամայական խորհուրդների կարիք չունիմ:

Ամերիկայի Կ.Կոմիտեն թե՞ «Հայրենիքի» խմբագրությունը, Ձեր միջոցով հայտնում է ինձ, ուրեմն, թե հետո ո՞չ մի հաշիվ չունի. բայց բարեբախտաբար, աշխարհում նրանցից դուրս էլ մարդիկ կան, որոնց առջև մի օր կդրվի հարցը, և նրանք կսովորեցնեն Կ.Կ. և խմբագրությանը, թե ինչպե՞ս կարելի է ասել՝ հաշիվ չունին, երբ հեղինակին չեն հայտնում նույնիսկ թե քանի օրինակ են տպել նրա երկից, և ի՞նչքան են ուզում վարձատրել:

Նրանց այսպես անտրամաբան խոսցնողը Վաչինգտոնի էֆենդի-դեսպանին հաճոյանալու տենչն է, և կուսակցությանս ուժը, որ իրենց ձեռքին է այժմ:

Եվ ինչո՞ւ են հիմա, չորս տարուց հետո, այսքան կռիվներից հետո, առանց ինձ հայտնելու՝ հրատարակում «Աբ<ու> Լ<ալա> Մահարիս» (ամերիկ. Կ.Կ. թե խմբագրություն) այն ժամանակ, երբ արհամարհում են հեղինակին հաշիվ տալու, դուռ բանալով նոր գեշությունների. ո՞վ խնդրեց նրանց որ տպեն, ի՞նչ են մտածում, նո՞րից հաշիվ չունին ինձ հետ...

Ահա Ձեր ուզած հաշիվը (որ կարծեմ վաղուց հայտնի էր Ձեզ «Դրոշակի» խմբագրությունից, գոնե ընկ. Շ. Նաթալիին)։

Ես ստացել եմ – 7000 զվիցեր<ական> ֆրանկ

որից ծախսել եմ – 2007 ֆրանկ. գործին համար.

ուղարկված է հանգուցյալ Վռամյանի մորը – 82 ֆր.

Պարսկաստանի հերոս Եփրեմի² աղջկան, օր. Աստղիկին տվել եմ, տիար Անտոնի գիտությամբ, ճանապարհածախս 950 ֆր. իբրև փոխառություն, կարծում եմ հիմա հետ ուղարկած կլինի – 3039.:

Ուրեմն մոտոս մնում է 3961 ֆր.:

Ես այդ գումարից իրավունք համարեցի օրիորդին տալ, որովհետև ժընևում քաղցած էր մնացել, միակ ելքն էր տուն գնալը. ի՞նչպես կաբելի էր մերժել մի վաստակավոր ընկերի աղջկան այն ժամանակ, երբ դաշնակցու-

Թյան շեֆերը առաջնակարգ հոթելներում էին ապրում առանց մտածելու ընկերների մասին (բացառութամբ Համ<ո> Օհանջանյանի):

Անցյալ տարի ես Ձեզ խնդրել էի որ միջնորդ լինեիք վեճը հարթելու համար, և հիմա դուք եք նույնն առաջարկում, և ասում եք թե խնդիրները (հաշիվ և խմբագրություն) տարբեր բաներ են, ձեռապես՝ այո՛, բայց հայեա՝ ո՛չ. ինձ համար դաշ<նակցու>թյունը մեկ է, աչքակապուկ չենք խաղում, և ես Ձեզ հետ միայն գործ ունեմ, ուրիշ ո՛չ մի ընկերի ո՛չ նամակ կուզեմ գրել և ո՛չ ստացածին պատասխանել. դրանց արժեքը լավ գիտեմ. և ուրեմն դուք ինքներդ կարգադրեցե՛ք:

Եվ խնդրում եմ Ձեր ժողովի առջև դրեք հետևյալ վրդովեցուցիչ փաստը: 1920 թ-ին Ամերիկայի ընկերներից (իհարկե գործավոր, ոչ թե Կ.Կ.-ի շեֆ. առաջիններն են փողը տվողը) ստացվեցավ 5000 զվից<երական> ֆրանկ ժընև, հյուպատոս պ. Լևոն Նևրուզի վրա, որ բաժանե կարիքավոր ընկերների միջև:

Հայաստանի փրկիչ ոգին, Ավ. Ահարոնյան, այդ միջոցին ժընև էր գտնվում, և տիկ. Պաստերմաճյանի հետ ձեռք դրին այդ գումարի վրա և բաժնեցին իրենց սիրելիներին:

Նույնը Ռուբեն Զարգարյանի որդուն տվին 1400-1500 ֆր. (թեև նա Փարիզի վրա էր), և մի ոչ դաշնակցական պարոնի Գ. Միքայելյանին 1150 (տիկնոջ ֆավորիտն էր), կարծեմ մի բան էլ տիկին Շանթին, և ապա մնացածը պարոնը՝ Ավ. Ահարոն<յանը> հետը տարավ Փարիզ, կամ տեղափոխել տվեց:

Եվ ինձ ոչինչ տվին, այնինչ Նևրուզը որոշել էր ինձ տալ 1000 ֆրանկ. և այս տմարդի վարմունքը սաստիկ զայրացրեց տիար Անտոնին և Լ. Նևրուզին, և ուրիշներին, մանավանդ որ այդ ժամանակ ահավոր կարիքի մեջ էի. ահա՛ թե ինչպես են վարվում հին և ինձ տեսակ մի

ընկերի հետ. իրենք ուտում են թո՛ղ զկանայս և զմանկ-տիս, և ինձ քաղցի մատնում. իսկ իրենց քլիքին պատկա-նող ընկերներին համար պաշտոն էին ստեղծում, ամսա-կան նշանակում և կամ փոխառություն տալիս:

Ես լիապես իրավունք ունեի Ամերիկայի բանվոր ըն-կերներից ուղարկած գումարի վրա, 1000 Ֆր. թո՛ղ հարց-նող լինի այդ բանվորներին, ես ավելի իրավունք ունեի, թե մի ուրիշը. և ինչո՞ւ Ահարոնյան և կամ մի այլ ոք պիտի իմ դրության հետ խաղան:

Եվ ահա այդ ժամանակ էր, որ ես գրավեցի մնացած 3961 Ֆրանկ՝ ի հաշիվ իմ տպվող գրքերի և այդ 1000 ինձ հասանելիք գումարի, մանավանդ երբ լսեցի թե Ահարոն-յանն էլ ուզում էր այդ փողը գրավել:

Ես Ձեզ չեմ վիրավորել, որովհետև Ձեզ չեմ էլ ճանա-չում և չգիտեմ թե ո՞ւմ եմ գրում, ինչպես և չեմ վիրավո-րել Ամերիկ. Կ. Կ. նրանց էլ չեմ ճանաչում. ես վիրավորել եմ Պաստերմաճյանին և Ահարոնյանին՝ համարելով նրանց վտանգավոր ոչնչություններ. և ես մեղավոր չեմ, որ Դուք և ուրիշ ընկերներ վիրավորվում են նրանց խա-թեր համար. խնդրում եմ աչքերդ բանաք և ոչ թե աչա-ռու կերպով նրանց կողմը բռնեք: Խնդրում եմ բարի լի-նիք ինձ գոհացուցիչ պատասխան տալու և վեճը վեր-ջացնելու. հակառակ դեպքում վեճը կհանձնեմ միջկու-սակցական դատարանի, որոշելու համար, թե ի՞նչ իրա-վունք ունին գրքերիս հաշիվ չտալու, նոր գիրք հրատա-րակելու, և ընկերներին բաժանվելիք գումարից ինձ վա-տորեն բացառելու:

Ձեր նամակին ուշ պատասխանելուս պատճառն այն էր, որ մինչև օրս պատասխան էի սպասում այն դիմում-ներին, որ արել էի բարեկամներիս փոխառության հա-մար, որ վճարեի պարտքս այն չափով, ինչ չափով որ ըն-դունում եմ. բայց նրանք առայժմ ի վիճակի չէին. իսկ քանի որ խմբագրությունը հայտնում էր որ հաշիվ չու-

ներ հետս, այդ վեճը հանձնելով Ամերիկայի մամուլին, բայց որովհետեւ առաջարկում եք Ձեր միջնորդությունը, ուրեմն սպասենք դրա ելքին. խնդիրը պարզվելուց հետո, երբ պարտք մնացի, առաջին կարելի դեպքում կվճարեմ ինչ որ իրապես պարտք կլինիմ:

Ընկերական բարեններով Ավետիք Իսահակյան

269. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1922>¹, 14 մարտի, <Վենետիկ>

Սիրելի Սիմոն,

Ուղղակի ձանձրացրի քեզ, անվերջ ուղղումներով ու հավելումներով. բայց, սիրելիս, մեղավոր չեմ. մի քանի օրվա մեջ գրել էի Մհերը, և մոտս չմնաց որ դիտեի: Բայց անշուշտ այս անգամ վերջինն է:

Ք<երովբե> Պատկանյանի² ուսումնասիրության մեջ տեսա Մհերի ծնունդի պատմությունը³, շատ հավանեցի, և իսկույն մշակեցի. ու սիմվոլ չի նեցի. խնդրում եմ առանձին գրքույկը շինել<ի>ս պոեմը սկսի՛ր այսպես. (Ելավ Դավիթ...): ուղղումները դյուրին են, կանես. չա՛տ ուրախ կլինեի, եթե մի սրբագրությունը ինձ ուղարկեիր:

Մի քա՛րտ գրիր հայտնելով, թե այս ուղղումներս ու հավելումներս կարող են տեխնիկապես հաջողվել — մտնել շարվածքի մեջ. կարծում եմ, որ դեռ չես սկսել գրքույկը տպել:

Համբույրներով քո Ավետիք

Ա. ԳԼՈՒԽ

Ելավ Դավիթ՝ իշխան Սասմա՞

Կըռիվ գնաց Մըսրա վըրա.
Նրա հետնուց Խանդուկ-տիկին
Լըրուճն առավ,
Աշխարհ բերավ
Մի մանչ զավակ – տեր ժառանգին
Սասմա գահին:

Ջոջենց Տան պետեր,–
Քեռի Թորոս ու Ճոռ-Վիրապ,
Ջենով-Օհան ու Ջոջ-Վերգոն,
Ժողվեցան եկան.
Մանկան բալուլի բինդերու փոխան
Գուլթանի շղթան փաթթեցին վրան
Ու ասին իրար Ջոջենց երեցներ.
– «Թե կոտրեց տղան կապանքն երկաթին,
էն ազատ կուզե ու կըրնա ձեռնել.
էն մեր ցեղեն է,– առյուծ հոր որդին»:

Համբավը տարան կըռվի դաշտ Դավթին,
Ու պատգամ դրկեց Դավիթ Խանդուկին
Սիրու բարեով.
– «Իմ ակն-արեգակ հորըս անունով
Կանչեցե՛ք Մըհեր
Անդրանիկ որդուս.
էն պիտի դառնա ողջ աշխարհի տեր.
Ով երկաթն իշխե – իշխանն է մարդուս»:

Ու եղավ որ
Ջար օրն հասավ.–
Մեռավ Դավիթ՝ Սասմա առյուծ
Մեռավ Խանդուկ...
 շարունակել

Ուղղումներ

Սասմա սեպ սարեր ոտներն անդունդին
Գլուխն երկնքին, երկնուց ամպերին⁵.

(*ավելնորդ է կրկնել ոտներն անդունդին, դյուրին չի կարդացվում, մեկը բավական է*):

– Մհեր նորեն լախտը փարտեց⁶,
Ծայրը լախտին դիպավ պատին,
Ժեռուտ քարեն մի փերթ փրթավ,
Փրթավ գնա՛ց,
Կերթա՛, կերթա՛ հուր-հավիտյան.

– Ուժով-զորով գնաց Մհեր⁷
Եկավ հասավ Վանա ծովին,
Տոսպան-Բլուր.
Ագռավու-Քար բացվեց մեկեն...
Ծնունդի այս տողը.

– Ու հնուց հարգի սուրբ սովորութով
Ժողվեցան եկան Ջոջենց տան մեծեր,
Մանկան բալուլի բինդերու փոխան
Գութանի....

առաջին տողը կիրկե դրուժյունը. ցույց կուտա որ սովորություն էր, ուրիշ ոչինչ:

Գուսանի երգը.
Բարե տվավ նստավ խուրձին
Ջարկեց դաշըն պիրկ լարերուն,
Գովքը երգեց ավուր⁸ հացին.

1. «Փա՛ռք տվեք հացին

.....

[Հացն է] ...ի՛սկն ազատությունն:

2. Գո՛վքն արեք Ռամկին,
Ռամկի սուրբ գործին,
Քրտինքով գնած
Իր արդար՝ Հացին:

3. Երգե՛ք Հավիտյան
Ներբողը ցնծին
Ձեր ազատության –
Ձեր հզոր հացին»:

Տեսնում ես ի՞նչ երեք լավ տուներ են:

*24 էջի վրա այս սխալը կա. վերջին տողը.
Քաշած մի վար, պետք է՝ քաշած ի վար:*

ՄՀԵՐԻ ԿՌԻՎԸ

Սասմա ծուեր, Ջոջենց պետեր.

.....

Քաղքի մարդիկ, կուռ կտրիճներ

Գեղջուկ ռամիկ, ու դրկիցներ.

Հագած կապած զրահ-ճողան

Պողպատ կորդակ

Վերտ ու վահան

Տեգ ու նիզակ

Թուր ու աղեղ

Ազուռներուն վիրգ ու վիմակ

Դուռթ տվին եկան մեկտեղ.

Դեմ Մհերին

Ու ձենեցին.

– Է՛յ դուն Մհեր, դուն արունքտեր,

Վար էջ ձիեն, ժամտուն գնա՛

Թուր Հավլուհին դիր սուրբ շեմին
 Ու քառսուն օր, գիշեր ու զօր
 Զղջում արա, լաց որոտա՛,
 Որ ինք Աստված քեզի դարձ տա
 Խորհուրդներեն չար սատանին.
 Թե որ կուզես մահ ու սպան,
 Ավուրն ահեղ դատաստանին
 Պարտիք մնաս ու պարտապան.
 Կռի՛վ կուզես, մեղքը քեզնեդ,
 Էսօր և եթ
 Կխառնենք քեզ Հազար տարվա
 Մեռելներուն.
 Լույս-պապերուդ ճամբով գնա՛
 Խեղճի արի, ափսո՛ս ես դուն...
 Մհեր կեցավ անպատասխան,
 Անպատասխան — լեռ անսասան.
 Բոլոր մեկեն դառան հետ-հետ,
 Բոլոր մեկեն նորեն-նորեն
 Թինդ ու թափով, գոռգոռալով
 Զիլ խոյացան, ու իրենց հետ
 Ամպ ու փոշի, մուղտ ու մղեղ,
 Գռութ տվին, դռութ տվին,
 Կուռ կռուփնին ցըցած աղեղ,
 Թռան եկան, եկան Հասան
 Մհեր զարնեն, Մհեր գլեն
 Լմեն ճմլեն,—
 Մհեր քաշեց Թուր-Հավլուհին,
 Հանց որ կայծակ մեջ մուլթ ամպին,
 Կտրեց, թավեց ...

*Այսպես չատ տեղեր. մանավանդ ուրիշի հարցում.
 չա՛տ գոհ եմ մի խոսքով: Գռուլթ և դռուլթ. միասին ահա-
 գին աղմուկ է հանում:*

Դիտմամբ գրաբար բառեր եմ դրել, որ ստիլը հինի գույն ստանա, այդպես է գրել օրինակ Ռ. Վագները իր Նիբելունգները, և ուրիշ լավ գրողները, ինչպես Լոնգ-Ֆելլո, Տենիսոն, Գյոթե, Բյուֆերտ⁹, Լեոմոնտովը իր Песнь о Калашникове և այլն. երկար եղավ:

Ավետիք Իսահակյան

270. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1922>¹, 4 ապրիլ<ի, Վենետիկ>

Սիրելի Սիմոն.

Երեկ ստացա նամակդ, այսօր «Արեգ»-ը.— շատ եմ ցավում, որ Մհերի մեջ մի կարևոր բաց-թողում կա, ինչպես է եղել, չգիտեմ. բոլորովին վերջում.—

...Ռամկուլթյուն բերեմ

Ռամկի իրավունք

Ու նահատակվիմ

Մեջ էդ սուրբ կըռվին»:

Պատգամ տվավ Սասմա Մհեր:

Եթե հնար է, դնես գրքուկի մեջ. չեղա՛վ՝ չեղա՛վ, գլուխդ ողջ լինի:

Շնորհակալություն Դուրյանի² համար... Խեղճ եղբորդ նվիրած տողերը կինս ու ես լացով կարդացինք:

Կաշխատեմ մի բան ուղարկել. թեև շա՛տ և զբաղված եմ, և ջղային, և հիվանդ՝ այս ջրոտ քաղաքը ոսկրացավ տվեց, մի շաբաթ է՝ չէի կարող քայլել. հույսս գարնան և ծովի վրա է. մի հնար լինի Վիեննա փոխվինք, գոնե աշնանը, Սեպտեմբերին.— ամառը այստեղ ծովից օգտվիմ:

«Արեգը» սիրով է ընդունված ամենուրեք. ստացա նամակներդ. աշխատի՛ր գրողներ գտնել. Շանթը կարծեմ Փարիզ է. թո՛ղ շանթե և շանթարկե:

Համբուրյով քո Ավետիք

271. ՎԱՀԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆԻՆ

<1922>, 6 ապրիլի, Վենետիկ

Սիրելի Վահան,

Նամակդ ստացա, շնորհակալ եմ. ի՞նչ է պատահել խեղճ Լիպարիտին¹, հույս ունիմ, որ անցողական է:

Լավ կանես, որ երբեմն-երբեմն գրես, նույնիսկ բաց քարտեր, որ իմանամ, թե ի՞նչ վիճակի մեջ եք:

Անցյալ օրերը քեզ Յ հատ «Աշնան ծաղիկներ» ղրկեցի. չնչին բան է, փոքրիկ. կան միջին մի քանի լավ բաներ. ձեր շրջանում կկարդաք. նվիրելու արժան բան չէր:

Սիրելի Վահան, ներփակ ուղարկում եմ 100 մարկ. խնդրում եմ հանձն առնես այս նեղուլթյունը:

Մեր դուկտ. Լեպսիուսից գրքեր էի ուզել, փող էի ղրկել, ուղարկեց մարդը, բայց պարտք եմ 41, 40 մարկ. այստեղ մանր փող չկա, ուրեմն իմ կողմից հանձնիր նրան, կամ ավելի ճիշտը՝ Der Tempelverlag in Potsdam, Roon str. 13:

Մնացած 60 մարկի չափով կառնես հետևյալ գրքերից, բայց այնպես անես, որ ճամբու ծախս չուենաս, այսինքն բոլորը իմ փողովս հոգաս. ես գրում եմ մի քանի գրքերի անուն, չգիտնալով գրքերի գները. որը որ առաջին տեղն եմ գրել, սկզբից նրանք են կարևորները. մնացածները, երբ փողը կբավարարե.

Reclam<s> Univ<ersal> Bibl<iothek>-ից² կան

Arnold, Leu<ch>te Asiens – 2941/42³

Byron, Ritter Harold – 516/17⁴
 Indische spruche – 1408⁵
 Talmud – 1733⁶
 Nirvana – 3140⁷
 Edda – 781/84⁸
 Platon, Phaidros – 5789⁹
 Ollanta – 3253¹⁰
 Chinesische gedichte – 738¹¹
 Macculag – 1183
 Gracian – 2771/72¹²
 Schelling – 5619/20¹³
 Emerson – 3464/65¹⁴
 Davids Budd – 3941/42¹⁵
 Carlyle – 4191/93¹⁶

Բոլորը լինում է 25 N <Համար- կազմող>. Հին Հաշվով կարժենար – 5 մարկ. հիմա, չգիտեմ. երևի ճամփու ծախսն էլ ավելի արժենա, քան գրքույկները:

Կիսնդրեի մի ցուցակ էլ թե Reclam-ից, թե Insel-Verlag-ից և Otto Handel-ից և Meyers Volks Bucher¹⁷ – եթե ժամանակ չունես, հանձնիր մի ջահել ուսանողի:

Ամբողջ ժամանակս անցնում եմ պարապելով. ուրիշ ոչ մի մխիթարանք չունիմ, թե հայրենիքից հեռո՛ւ եմ, ուր մեռելի միս են ուտում, և հեռո՛ւ եմ ընկերներից:

Համբույրներ և բարևներ բոլորիդ և քեզ:

Շնորհավոր Զատիկնիդ,

քո Ավետիք Իսահակյան

272. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ Կ.Կ. ԲՅՈՒՐՈՅԻՆ

<1>922, 8 ապրիլի, Վենետիկ

Ընկերներ՝.

Ձեր մարտի 31 թվալիր նամակը այսօր ստացա. նախ-
ընթաց նամակին ուշ պատասխանեցի, որովհետև դրամ
էի սպասում Ձեզ ուղարկելու, և կարճ-երկայն հաշիվս
փակելու, բայց չեղավ:

Շա՛տ շնորհակալ եմ Ձեզնից, որ հարգեցիք խնդիրս
միջնորդ դատարան նշանակելու համար:

Գրում եք, որ ուղարկեմ ծախսերիս փաստաթղթերը:

Այդ ձեռնարկած գործս այն տեսակից էր, որ փաս-
տաթղթեր չէի կարող ունենալ: Տիար Անտոնից երկու
նվազ ստացել եմ հաղարական ֆրանկ (7 ֆրանկ փոստի
ծախս է եղել), ուրեմն 2007 ֆր. այդ գումարով ես ապրել
եմ՝ սնունդ, բնակարան, ճանապարհածախս, և մանա-
վանդ տվել եմ տեղեկատուներին, որոնցից ի՞նչ թուղթ
կարող էի առնել. իսկ իմ երթևեկության համար ո՞ւմից
թուղթ առնեի. երկաթուղու վարչությանը՞, ճաշարան-
ները՞. բնակարաններին ունեի, բայց ի՞նչ պիտի պա-
հեի. մի խոսքով ես ծախսել եմ minimum-ը, և արդյունքը
այն է եղել, որ գտել ենք մեր կորսված բարեկամի տեղն
ու անունը¹: Այդ գյուտի համար այս ծախսը շա՛տ չնչին
է:

Սակայն եթե ժողովը կուզե կասկածել, շա՛տ լավ.
հանձն կառնեմ, որ ոչինչ չեմ ծախսել, օդով եմ ապրել և
երազի մեջ եմ գտել անունն ու հասցեն: Այն ժամանակ
այդ էլ կգումարենք մնացած պարտքիս վրա:

Իսկ օր. Եփրեմին տված 950 ֆր. և լուսահոգի Վահա-
պի² քրոջ պստիկ գումարը 82 ֆր.-ի մասին տ. Անտոնը
կվկայե, և երևի թղթի կտոր կունենա:

Հարցնում եք թե ե՞րբ կարող եմ վճարել:

Նախ և առաջ իմանամ թե ի՞նչքան է ուզում վճարել Ամերիկան, և ապա իմ առաջարկին ի՞նչ պատասխան պիտի տա ժողովը. (Ամերիկայից ղրկած 5000 մասին), այն ատեն երբ որոշված կլինի պարտքս,— կխորհեմ. իսկ անմիջական պատասխանս հիմա այս է.— երբ հայրենիքիս հետ հարաբերություն մեջ մտնիմ, կամ երբ բարեկամներս ի վիճակի լինին. իսկ եթե շուտափուլյթ կուզեք, այն ատեն կգիմեմ Հայաստանի ներկա կառավարիչներին, որ վճարեն Ձեզ. որովհետև նրանք ինձ կենսաթոշակ են նշանակել, և ես հրաժարվել եմ առայժմ ընդունել նկատի առնելով մեր ժողովրդի սովը. բայց և այնպես կխնդրեմ, որ հաշիվս գոցեն Ձեզ հետ: Իսկ եթե կհամաձայնիք վրաս պարտք թողնել, նորեն լավ. արդեն Դաշնակցությունը ինձ շա՛տ է պարտական և ես նրան — երբեք. ընկեր Աբ. Գյուլ.³ անցյալ տարի գրեց ինձ, թե Ամերիկան «մեղրի աման» է. բարեբախտաբար ինձ համար չեն եղել ոչ նա և ոչ մյուս մարմինները այդպիսին, այլ ուրիշների համար:

Գրում եք, թե անպատասխան եմ թողել Թավրիզի Բարձր. ատյանին դիմելու Ձեր առաջարկը. ի՞նչ հավատով դիմեմ. փորձը ցույց է տվել, որ միշտ պզտիկ ձկներն են բռնվում ուռկանի մեջ, իսկ լոկոնները (մեծ ձկները) պատռում են ուռկանը. և վերջապես ընկ. Համո Օհանջանյանը հոն է, և շա՛տ բան գիտե, շա՛տ բան էլ նա ինձ է ասել. ի՞նչ կարող է անել, որ ես հեռվից ի՞նչ անեմ. երբ Ընդ. ժողով կանեք, բարի եղեք ինձ էլ հրավիրելու, այն ատեն կխոսիմ:

Նկատողություն եք արժանացրել ինձ. չեմ բողոքում, եթե դա կատարված է Դաշնակցության խղճմտանքից և ո՛չ աչառու դիտումներով:

Անցյալ տարվա Պատասխանատու Մարմնի նամակը շա՛տ վիրավորական ոճ ուներ, որովհետև ո՛չ «ընկեր» բառը կար իմ անունի վրա և ոչ «բարե» և այլն. այնպես

որ, կարծես, գրված էր իմ արհամարհած շեֆերի Ս. Հոգու ներշնչմամբ:

Ընկեր. բարեկեցությամբ Ձեր Ավետ. Իսահակյան

273. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

1922, 16 ապրիլի, Վենետիկ

Սիրելի Սիմեոն,

Շնորհավոր Ձատիկդ. այս Ձատիկը սիրտս լցրել է անսահման տխրությամբ... Հայ ժողովուրդը. խեղճ, մերկ, քաղցած, հիվանդ. եռանդ չի թողնում ո՛չ զբաղվելու, ո՛չ մի բանի սիրով ձեռք զարկելու — երբեմն մտածում ես, ո՞ւմ համար գրել...

Երեկ ստացա «Մհերը»¹. Իսկապես շա՛տ լավ երկ է թե ժամանակակից և թե հավերժական, հանրամարդկային ոգով և ազգային կոյորիտով. նույնիսկ Ս. Ղազարի մամուռացած վարդապետները ոգևորվեցան. տեսնենք մամուլը ի՞նչ պիտի շաղակրատե. համենայն դեպս ուղարկի՛ր թերթերին, չմոռանաս և «Երկրին»² և «Առավոտին»³, մյուսները գիտես:

Ցավում եմ, որ մի երկու սխալներ կան, և մանավանդ շատ ուղղումներ եմ արել, հանգերի, չափերի նկատմամբ, և տեղ-տեղ էլ ավելացրել եմ.— այս բոլորը մնում է Բ. տպագրության համար. հույս ունիմ, որ շուտով կսպառվի Բալկանի երկրներում, Պոլիս, մանավանդ Ամերիկա:

Շնորհակալություն ջերմ վերաբերմունքիդ համար «Աշնան ծաղիկներին» մասին: Կուզենայի գրեիր թե ո՞ր երգերը չէիր հավանել. հետաքրքիր է:

Կարծում էի թե կարող էի նոր նյութ ուղարկել, բայց չկարողացա, որովհետև երբեք չեմ զբաղվել. մեկամաղձի չըջան եմ ապրում: Շատ բաներ ունիմ գրելու, մեծ և

փոքր, բայց սիրտ չկա. «Ուստա Կարոս» թեև վերջացած է, բայց նորեն վերջացած չէ, մի քանի ամսվա դեռ կարոտ է: Չգիտեմ սրանից հետո ի՞նչ չափով պիտի աշխատակցեմ. մայիսի ամ[ի]սի համար այս կտոր-բրդուճ բաներն են, հունիսի համար կողարկեմ «Ղազարոսը»⁴ (հարու-թյուն առած, մահի պրոբլեմը), հետո չգիտեմ, պատրաստի բան չունիմ, ամեն ինչ սրբագրության կարոտ է, մշակման: Գրածներիցս բացարձակ գոհ չեմ. բայց չեմ համեմատում ուրիշների հետ. նրանցն էլ կատարյալ չէ. վերջապես:

Հ. Ներսես Աղիսյանը դեռ այստեղ է, շա՛տ պատմեց քո մասին. լավ մարդ է, լուրջ է, գիտուն է և համեստ. մտածում եմ Վիեննա տեղափոխվել. չես գրում դրա առ-թիվ. չեմ խանգարի քեզ. իրար կլրացնենք:

Հայաստան ուղարկի՛ր մի քանի հատ «Մհեր»: Բերլին, Փարիզ էլ կծախվի:

Դպրոցի (Մուրատ-Ռաֆայելյան) անունով «Արեգ» ղրկիր առաջին համարից. ինձ ասացին, փողը հենց վաղը-մյուս օրը կղրկեն (6 ամսվա համար):

Ճենովայի ժողովից⁵ խելքդ ի՞նչ է կտրում.— ես հույս չունիմ. ես առհասարակ միշտ հույս չտածող մարդ եմ:

Բարևով համբույրով

քո Ավետիք

Ժամանակ ունենայիր՝ մեկ գրեիր «Մհերի» պակասա-վոր կողմերը՝ կառուցվածքի, տեխնիկի կողմից. ուրիշի աչքը ավելի առարկայորեն կդիտե:

Գրում ես թե «առաջին երեսի վրա դրվելիք բան».
պետք չէ որ միշտ առաջին տեղը ինձ տաս. ուրիշները կխռովին. իսկ ինձ համար — միևնույն է:

Անիի «Աղջկա ամբողջը»⁶ (մոռցել եմ անունը) (Ուստա Կարոյից). մի՞թե միտք չունիս հրատարակելու:

Ավետիք

1922, 28 ապրիլի, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն,

Նամակդ առա. շտապում եմ պատասխանել: «Մհերը» իմ վրաս չեմ առնում, ո՞վ պիտի հոգա դրա ծախելն ու հոգսերը. ուրեմն այսպես վերջացնենք. գրքույկը կծախես, բոլոր ծախսերը տպագրական, փոստ, կորուստ, դուրս կգաս, իմ հաշվին դուրս կգաս բոլոր նվերները, և հայրենիք ուղարկվելիք 100 օրինակը, մնացածը, երևի, կստանամ, կամ մի բան կանենք. նայելով օրին, գուցե կծախենք II տիպի համար:

«Արեգից» հոնորար չեմ ուղղում ստանալ, կամ արդեն բավական գիրք ստացել եմ, բացարձակ կերպով հրաժարվում եմ հոնորարից:

Իմ Վիեննա գալն էլ բղխում է մենակությունից, ես այստեղ չա՛տ և չա՛տ մենակ եմ, իսկի ծանոթներ էլ չունիմ. ուր մնաց ընկեր. վարդապետները 1/2 մարդիկ էլ չեն, խոսքը մեր մեջը. թեև երեխայի համար կարծես այստեղ լավ է. մոլորված եմ այդ խնդրում: Շա՛տ զգվել եմ Եվրոպայից, կուղեի հայրենիք լինել. բայց ամեն բերան ինձ խորհուրդ է տալիս դեռ մնալ, նույնիսկ Հ. Թումանյանը. ամեն Հայաստանցի նախանձում է մեզ և ճգնում է իրեն դուրս նետել. հաց չկա, հագուստ չկա, ջղային վիճակ. շուրջդ — պառկալերիզմ¹... համենայն դեպս երեխա չի կարելի տանել. գնալ — մենակ գնալ. ա՛խ, ծերացա հայրենիքից դուրս ... Տեսնենք մինչև աշուն. իսկ դու ո՞ւր ես ուղղում գնալ — հայրենիք, թե, օրինակի համար, Ամերիկա²:

Ես էլ կարծում եմ, որ «Արեգի» գործը դժվար է. մի՞թե օգնողներ չեղան. սա ի՞նչ վիճակ է. հապա ի՞նչ պիտի լինի, գոնե 6 թիվ հրատարակի՛ր, հետո — տեսնենք. եղավ — եղավ, չեղավ — չեղավ:

Շա՛տ կուզեի, որ իսկապես միասին լինեինք, խոսեինք «Մհերի» մասին. մի լինեիր տեսների թե, ի՞նչ հաջող սրբագրումներ ունեմ արած. հիմնական ոչինչ չեմ փոխել, բայց նոր տողեր, վանկերի, հանգերի կանոնավորություն, ուղղակի դարձել է անխոցելի գործ. մի քանի տեղ փոքրիկ հավելումներ, որ նմուշի համար ուղարկում եմ:

«Մհերի» ծնունդը կուզեմ դնել, նախ և առաջ, որ բնագիրն էլ է այդպես. և վերջապես գեղեցիկ է. մի տող ամբողջ կասկածդ կփարատե, դա էլ կգրե՛մ, կնայես:

Իսկ նահատակությունը. Գարեգին³ Սարկավագի «Սասմա ծռերի» մեջ կա, որ Մհեր պիտի մարտիրոսվի. սակայն սա չէ կարևորը, այլ այս, որ Մհերի հաղթանակով պետք է որ սոցիալական կռիվը վերանա, դասակարգերը ջնջվին, ու գա ապադաս մի հասարակություն. իսկ Մհերը սոցիալական կռիվի սիմբոլն է, քանի նա ողջ է, ուրեմն կռիվն էլ ողջ պիտի մնա, ինչպես որ նա մինչև հիմա ողջ է, բայց կաշկանդված, ո՛չ մեռած, սպասում է ժողովրդի գիտակցության զարթնումին, — նրանից հետո ի՞նչ — պիտի նա ողջ մնա. էլ ի՞նչ կռիվ կա. այդ մտքով ես որոշեցի պահել. եթե մերժեմ էլ, բան չի կորչի. թեև լավ է որ ժողովրդի փորձված իմաստությունը չխաթարվի, չեղծվի: Այսքան:

— Խեղճ Տերյանի մասին շա՛տ բան չգիտեմ, բայց գիտցածս կգրեմ այս օրերս:

— Ղազարոսի հարությունը⁴ հիմիկ-հիմակ վիժեց. գրեցի, բայց տեսա, որ շա՛տ նյութեր պիտի նայեմ ու կարդամ. հրեական պատմություն և այլն, և այլն. թողեցի առաջժմ. ձեռքիս տակ բաներ չունիմ, ինչ որ գրելու եմ, ուսումնասիրության կարոտ բաներ են. բացի այդ ուզում եմ «Ուստա Կարոն» վերջնականապես կաղապարել, որ այս տարի վերջակետ դնեմ:

Ի դեպ Ա. Ղուկասյանին⁵, որ նվիրել էի «Աշնան ծաղիկները» ինձ գրեց թե, եթե պատրաստի նյութեր ունիմ՝

տրամադիր է հրատարակելու. դրանով ոգևորված ուզում եմ մի-երկու բան հրատարակել ... այդ էլ շա՛տ ժամանակ է խլում. եթե արձակներս տպեմ, պիտի նորից սրբագրեմ. իմ հին գրածներն ոճին, լեզվին չեմ հավանում, տեղ-տեղ ճապաղ են. եթե «Երգ<եր ու վերքեր>» տպեմ, նորից պիտի սրբագրեմ, շա՛տ գործ ունիմ. դրա վրա ավել-ցավ մի ծանր և հիմար աշխատանք. Ս. Ղազարի պաշտպանությունը ընդդեմ իր ներքին և արտաքին թշնամիների. չկարողացա անտարբեր մնալ. սիրտս ցավում էր այդ ամենը տեսնելով. սրիկա մարդ է Սիմ. Երեմյանը. մեծամիտ և կործանարար... որքան էլ որ վանքը թերություններ ունենա, սակայն պիտի չվարկաբեկել, և վերջապես ահագին ազգային հարստություն կա, ձեռագիրներ, գրքեր... պետք է էլ լքել. պահել մինչև հայ ժողովուրդը կկազդուրվի և մի բան կանե...

Սրանք գրում եմ ցույց տալու համար, որ «Արեգին» այսուհետ շա՛տ բան չեմ կարող տալ. բայց կտամ, երկրորդական տեղ եմ գրավելու սրանից հետո. մտածում եմ մոտ օրերս «Ուստա Կարոյից» մի համով գլուխ ուղարկեմ քեզ. սիրային, իր առաջին տեսակցությունը իր սիրած կնոջ հետ. լավն է:

Ստացա պ. Հաբեդյանի տետրակը. շնորհակալություններս արա, նրան «Աշնան ծաղիկներ» կղրկեմ. ինչպես և Չավդարյանին:

Սիրով և բարեկեցությամբ

քո Ավետիք Իսահակյան

Ամերիկ. «Հայրենիքը» հին հաշվով, բայց առանց հիմա իմ կամքը առնելու, տպել է «Մահարիս»⁶. վնաս չունի, բայց գոնե մի օրինակ դեռ ինձ չեն ղրկել. սա է խոզությունը:

275. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

1922, 1 մայիսի, Վենետիկ

Սիրելի՛ Սիմոն,

Ուղարկում եմ այս առակը¹ № 6-ի համար «Արեգի».
Հայկական առակները մեկ-մեկ պիտի հանգի տակ դնեմ,
ազատ ժամերիս: Շա՛տ զբաղված եմ, տեսնենք ի՛նչ նյութեր
պիտի հայթայթեմ քեզ:

Աչքդ պահե, երբ հայ թերթերում քննադատականներ
գտնես «Մհերի» համար, ինձ գրիր, կարդամ. ես միայն
«Ճակատամարտ» եմ կարդում, երբեմն-երբեմն «Երկիր»,
և այլն, և այլն: Իսկ դու կարծեմ ամեն թերթ նայում ես:

Հսեցի՞ որ մտադիր ես եղել հոս գալու, լա՛վ միտք է,
անպատճա՛ռ եկ, շա՛տ խոսելիք ունիմ քեզի հետ զանա-
զան հարցերի մասին, գրական և հասարակական: Կդաս
մոտս կիջնես, տեղ ունինք:

Մի՞թե դեռ չստացար «Persischer Divan», եթե չգտար,
Բերլին գրեմ, գուցե գտնեն:

Մոտդ կարծեմ 2 բան ունիմ, արդյոք հարմար չե՞ս հա-
մարում, թո՞ւյլ են, ի՞նչ է:

Բարեկներով և համբույրներով

Ավետիք

276. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

<1922>¹, 9 մայիսի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

Ձայնդ դուրս չեկավ ու չեկավ. ի՞նչ է պատահել. գուցե
ձենովա ես գնացել և զբաղված ես, կամ գուցե հիվանդ ես,
կամ Արմենուհին հիվանդ է, մի խոսքով ձայներդ չի լսվում:

Քո գրածի համաձայն ուղարկեցի քեզ 25 օրինակ «Աշ-
նան ծաղիկներ», վաղո՛ւց, շա՛տ վաղուց է: Եթե ծախել
ես մի բան, խնդրում եմ այդտեղի «Փրենթան» մագազի-
նին վճարես իր հրատարակած «Պել իմած»², մանկական
ժողովածուի համար, 1921 թ., և հասցեներս տաս, նրանք
կուղարկեն. ասա ապահովված դրկեն, Իտալիա է, վստահ
տեղ չէ. չչփոթվես, չխառնես. 1921 թիվը, որովհետև 1920
ունի. Վիգենի համար է՝ անցյալ տարվա հավաքածուն:

Ես հիմա ավելի լավ եմ. տաք եղանակները լավ ազդե-
ցին վրաս:

Շավարշ Միսաքյանը պիտի հրատարակե արձակ էջե-
րիս մի հատոր. մոտ 200 երես. մի երկու ամիս հետո
պատրաստ կլինի:

Դուք ի՞նչ բանի վրա եք:

Կարծեմ Ճենովայի ժողովից բան դուրս չէ գալու. կամ
ավելի շուտ բան չեմ կարծում, կարծիք չունիմ:

Ձերմ բարևներ Արմենուհուն և քեզ:

Քո Ավետիք

277. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

1922, 14 մայիսի, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն,

Շնորհակալությամբ ստացա 200 ֆր. զարմանում եմ,
որ կարող ես վճարել: Լա՛վ արիր, որ «Արեգը» շարունա-
կում ես, գոնե մի տարի լինի, էլի մի բան է մեր ողբալի ի-
րականության մեջ: Ես նորեն քեզի բաներ կուղարկեմ,
թեև, ճշմարիտն եմ ասում, շա՛տ զբաղված եմ. 1. մինչև
մայիսի վերջը պիտի հասցնեմ արձակ հին գրվածքներիցս
մի հատոր որ Կ. Պոլիս պիտի տպվի, «Հայկաչենը» գրա-
վաճառ. 2. Պատրաստում եմ «Երգեր ու վերքերիս» նոր

հրատարակությունն սրբագրված և ընտրած. պիտի Ղուկասյանը հրատարակե: 3. Ձեռքիս տակ շա՛տ նյութեր ունիմ, որ մեկ-մեկ գրում եմ, մշակում եմ... և այլն, և այլն¹:

Հարցնում ես, թե «Ուստա Կարոս» մինչև տարվա վերջը «Արեգի» մեջ դնելով կսպառվի². տո, տունդ չքանդվի, որ խեղճ ես. «Ուստա Կարոն» 1000 երեսանոց մի բան է, որ սեղմելով, սեղմելով, նորից 700-800 էջ է դուրս գալու. թերևս մի-երկու գլուխ տամ նմուշի համար, ինչպես ժամանակին տվել էի «Գեղարվեստին» Լևոնյանի: «Ուստա Կարոն» իր ողջ ծանրությամբ նստել է վրաս, չեմ վերջնականապես ազատվում, որ նվիրվիմ ուրիշ գրությունների: Հայկական Ֆաուստ պիտի գրեմ, կառուցվածքը ունիմ, և նյութը, իրերը, պատկերները, միջավայրը հայկական են. լեգենդայի առասպելը հայկական է և հետաքրքրական, բայց ես շա՛տ մեծ բովանդակություն եմ դրել. փիլիսոփայական-տիեզերական: Եվ ուրիշ շա՛տ բաներ ունիմ, մանր ու խոշոր, արձակ և չափով. հույս ունիմ, որ այս տարի «Ուստա Կարոյիս» վրա վերջնական կնիքը դնեմ:

Գրում ես «Մհերի» տարածման մասին. ինչո՞ւ ես ինձնից խորհուրդ հարցնում. վարվի՛ր ինչպես քեֆդ ուզում է. իսկ իբրև խորհուրդ հետևյալները կտամ. 100 օրինակ ուղարկել Հայաստան, վաճառելու համար 25-30% զեղչ լավ է. և Կ. Պոլիս մի գրավաճառ բավ է, Պալենցը լուրջ և անունով տուն է, փող չի ուտե. առայժմ կուղարկես մոտ 100 հատ, կամ 200 հատ. եթե վաճառեց, նորից կուղարկես. մի 300 հատ էլ Ամերիկա (մի՞թե շա՛տ ասացի). ուրեմն եղավ 500 օրինակ կամ 600:

Ինձ ուղարկել ես միայն 15 հատ (ոչ թե 20), եթե մի 5 հատ էլ ուղարկես, գեշ չի լինի: Մի 40 օրինակ էլ դու կցրես թերթերին և սրան-նրան, ում որ կուզես. մնացած 300 հատը կարելի է տարածել Բալկաններում, Բերլին,

Փարիզ: Եթե ամեն մի օրինակից մնա 2 ֆրանկ, նույնիսկ 1.50, դարձյալ լավ է, կնշանակե 800 օրինակից 1600 ֆր. կամ 1200, ծախսերից դուրս գալուց հետո կմնա Բ. տպագրության համար բավարար դումար. կուզեմ, որ շուտով սպառվի, որ Բ. տիպն անեմ, որ շա՛տ և շատ մշակել եմ, ամեն օր ուղղում եմ գրեթե, և ոչ մի տեղ չեմ փչացրել. պիտի տեսնես, որ համաձայնես. շա՛տ հաջող բան եղավ. որ ազատ ժամանակ ունենամ, կարտագրեմ, կղրկեմ քեզի, միայն լավ կլիներ, որ գայիր մոտս և խոսեինք:

Սրանք են իմ խորհուրդներս, բայց դու արա, ինչպես ուզում ես, ի՞նչ քանակով ուզում ես, ղրկիր: Ժընև էլ որ ղրկես, գեշ չի լինի, իսկ Բերլին ընկերներ շատ ունենք, հենց Զարյանը կտարածե. շա՛տ հայեր կան հոն: Փարիզ Միսակը կօգնի:

Ս. Վրացյանից մի նամակ ստացա, որ հիացած խոսքերով գովում է «Մհերը», և համարում է անտիբոլշևիկ գործ, այն մտքով, թե Մհերը դեռ դուրս չի եկել. ինչպես ուզում են, մեկնեն. երևի, բոլշևիկներն էլ իրենցը պիտի համարեն, սակայն «Մհերի» պրոբլեմը հավերժական է, մինչև որ իրապես ազատագրվի մարդը մարդու կողմեն շահագործվելուց. — ե՞րբ է գալու, ե՞րբ է Մհերը դուրս գալու. ե՞րբ պիտի իրականանա... ո՞վ գիտե, ե՞րբ. երբ պիտի Ռամիկը ուզենա. (ուզենալ-կամենալ փիլիսոփայական-հոգեբանական իմաստով ասած, այսինքն՝ կամքը բանականությունն է ինքնին, կամքը գիտակցությունն է — Կանտ, Հեգել, Սպենսեր, Լոկ, Ֆիխտե, Վոլդե... և այլն):

Գրում ես, որ երբեմն աշխատակցեմ «Բանվորին»... ծանր խնդիր ես դնում առջևս. ունենալով մեծ համակրանք այդ հոսանքի հանդեպ, բայց դեռ չեմ կարող նավերս այրել. քեզ գրեցի, որ Քրիստ., Զավարյան, Ռոստոմ, Վռամ² իրականություն են հոգուս մեջ, միշտ խոսում եմ հետները, երազի մեջ տեսնում, չեմ կարող նրանց ստվե-

րի, հիշատակի դեմ դուրս գալ. դեռ քաշ կուգամ, տես-
նենք. ո՛չ Դաշնակցության հետ կգործեմ, ո՛չ էլ նրանց
դեմ կգործեմ. գուցե մի օր այս ներքին պայքարս վերջա-
նա մեջս, բայց դեռ կա այդ պայքարը. և բոլշևիկներից էլ
բավարար դո՛հ չեմ – Կարս, Իգդիր, Նախջևան ... վերքեր
են հոգուս մեջ. Անին քանդուկ են թյուրքերը, հզոր Ռու-
սիան մի ցուրտ խոսք չի ասում թյուրքերին. ինձ թվում
է, որ Լենինը Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Անգլիայի պես
թքում է մեզ վրա, իբրև թույլի վրա, և արյունարբու էն-
վեր-Քեմալին է ընկերակցում... Ես հիասթափված եմ. և
վերջապես Ռուսիայում այլևս սոցիալիզմ չկա, ամեն բան
կա, բայց ո՛չ սոցիալիզմ. ցավում եմ, որ սա ցավ պիտի
պատճառե քեզ. ի՞նչ անեմ, ինձ էլ շա՛տ մեծ ցավ է. վի-
ժեց բոլշևիզմը...

Համբույրներով քո Ավետիք

278. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ

1922, 23 մայիսի, Վենետիկ

Վերապատվելի Հ. Ներսես վ<ա>ր<դապետ> Ակինյան.

Շա՛տ սիրելի բարեկամ,

Հայր Սուրբ, մեծ շնորհակալությամբ ստացա Ձեր նա-
մակը, և գիրքը, և դպրոցի ծրագիրը¹:

Ձեր գիրքը² սիրտս ուզած գիրքն է, հայրենի տաղա-
սացները, որոնք շատ սիրելի են իմ հոգուն, որոնցից՝ լեզ-
վից ու ոճերից շա՛տ պիտի օգտվիմ. արդեն ես բավական
չափով օգտված եմ թե մեր անգիր դպրությունից և թե
միջնադարյան երգիչներից:

Շնորհակալ եմ Ձեր տված տեղեկություններից. դպրո-
ցը լավ կերևա ինձ, մնում է, որ վերջնականապես որո-

չենք Վիեննա տեղափոխվելու հարցը. օրը մի-երկու անգամ փոխում ենք մեր դիտավորությունները, և դեռ որոշ վճուրի չենք հանգել. մի օր ես եմ համաձայնում, կինս հակաճառում, մյուս օրը դերերնիս փոխում ենք. բայց և այնպես շուտով մի բան կվճռենք և պատիվ կունենանք Ձեզի հայտնելու:

Հիմա գալիս են Վիեննա ուրիշ հայրենակիցներ՝ պ. Սարգիս Խաչատրյան³ կնոջ հետ և պ. Զարեհ Չոփուռյան. կիսնդրերի բարի լինելիք նրանց Ձեր խորհուրդներով օգնելու և ցուցմունքներ տալու:

Կինս ջերմագին բարեւում է Ձեզ. խնդրում եմ իմ կողմից հաղորդեք խորին հարգանքներս Ձեր պատկառելի միաբանության եղբայրներին:

Ձեր մշտական անկեղծ բարեկամ՝

Ավետիք Իսահակյանց

279. ՎԱՐԴԳԵՍ ԵՎ ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆՆԵՐԻՆ

1922, 23 մայիսի, Վենետիկ

Սիրելի Արմենուհի և Վարդգես,

Վերջապես ուժերս հավաքեցի երկուսիդ նամակին պատասխանելու. շատ շնորհակալ եմ, սիրելի Արմենուհի, գրածդ երկար, հետաքրքրական նամակի համար. ապրված էջերից մարդ կկարողանա մի կերպ թափանցել իրականության մեջ:

Հոգեկան մշտական ծանր տրամադրությանս վրա ավելացան վերջերս ոտքերիս ըւմատիզմ (խոնավ երկիր է), մի քանի օր չէի կարող քայլել, հիմա էլ տառապում եմ նույն ցավով, սպասելով դարնան գալուն, որ լավանամ...

այո՛, ծերացանք ու հիվանդացանք, և ավա՛ղ, երևի մեռ-
նելու ենք օտարության մեջ (խոսքս իմ մասին է), առանց
հայրենիք տեսնելու... հայրենիք. ահա իմ մշտական մա-
շող վիշտը, քոչմարը. չեմ ուզում ազատ հայրենիք, ան-
կախ, գոնե վերադառնար 1914 թիվը, առանց այս ջարդե-
րի ու կորուստների. երազ անմիտ:

Ոչ մի հույս չունիմ, գրեթե հուսահատ եմ թե՛ Ռուսա-
հայաստանից և թե՛ մանավանդ թրքահայաստանի
նկատմամբ: Դաշնակիցների խոստումներին գուշի արժեք
չեմ տալիս, նույնիսկ եթե պահանջեն թուրքերից և ստա-
նան՝ ստորագրել տան Հայաստանի սահմանները. որով-
հետև իսկույն տակից հայտնում են թուրքերին՝ թե տեղդ
ամուր նստի, քեզ դուրս անող չկա. ո՞վ պիտի վռնդե
թուրքին Կարսից, Վանից, Մուշից. մե՞նք — ցնորք. Ան-
տա՞նտը — միամտություն. Ռուսիա՞ն... ո՞ր, ո՞ր Ռու-
սիան. ինչքան ժամանակ որ թյուրք-բոլշևիկյան բարեկա-
մությունը կա, հայերը Արփա-չալից այն կողմը ոտք չեն
դնելու, գուցե գժտվին իրար հետ և թյուրք և ռուս, այն
ժամանակ, այո՛, Կարմիր բանակը սահմանը կանցնի.
բայց կգժտվե՞ն. լսում ենք, բայց և տեսնում ենք, որ ա-
վելի են բարեկամանում...

Ի՞նչ հույսեր կարելի է ունենալ... այսքան տարի է
կասկածողն էլ հուսաց, բայց վերջ ի վերջո ապարդյուն.
բոլորն էլ՝ թե անգլիացի, ամերիկացի, ֆրանսացի, իտա-
լացի և բոլշևիկ թքում են մեր վրա. հավասար չափով ա-
տում եմ բոլորին, և մանավանդ ատում եմ մեր դաշնակ-
ցական կուսակցությունն էլ նույնպես, որ երեխայի պես
հավատաց և ժողովրդին ոգևորեց ու նետեց կռվի մեջ:

Լսեցի, որ հանձնաժողով եք կազմել գիրք հրատարա-
կելու, հայերին ծանոթացնելու եվրոպացիների հետ. բա-
վական ձանձրալի և անմիտ գործ, անթիվ հատորներ կան
գրված, բայց հայը նորեն ատված է և թյուրքը՝ սիրված:
Դու լկտի եվրոպացու շահերի գիտակցությունը քու

գրքերով չես կարող փոխել. այդ «Փրո Արմենիա»-կան գործունեությունը վիժած է վաղուց, և հայասերներն էլ վերջին վճռական վայրկյանին թյուրբության կողմ են բռնում: Տեսանք մեծ Անատոլ Ֆրանսին... ինչպես թքել է հայերի վրա. զուր ջանքեր, զուր ծախսեր. նորից էն ջուրը, էն ջաղացքը. Դաշնակցությունը կկարծե, թե մենք գտնվում ենք 1882 թվին, որ Եվրոպան չէր ճանաչում հային. տո՛ւ, Եվրոպան շա՛տ լավ է ճանաչում, և հենց ինքն է ուղղում լուծված տեսնել հայոց հարցը ժողովրդի բնաջնջումով:

Ո՛չ, ավելի լավ է գիրք հրատարակենք. հայր-երկրագործ է, արիական ցեղից է, անդրանիկ եկեղեցին է, փոքր Ասիայի ջահակիրն է, և այլն մաշված, փտած խոսքեր, որ արժե գրել միայն լավ տողավարձ ստանալու համար. կարո՞ղ եք բուլշևիկներին խոսք հասկացնել — արժեք ունի, ապա թե ոչ Իտալիան, Ֆրանսիան, իմացեք մեկ անգամ ընդմիջտ, բոլորովին արհամարհում են մեզ, եղած-չեղած... Բայց վերջապես ինչ գրեմ, սա էլ է անօգուտ:

Այստեղ մի շատ փոքր գրքույկ¹ եմ հրատարակել 71 էջ՝ հավաքածու մշակած հին ու նոր մի քանի ոտանավորների. պ. Ղուկասյանը ուղղում է տպել բաներ (սա էլ նրա հաշվով է), բայց շատ սուղ է այստեղ, անկարելի է. բան չեմ տպելու:

Ափսոս է փողը, կտպվի, սուղ կնստի, առնող չի լինի: Հիմա միայն հացի մասին պիտի մտածել, գոնե ինձպեսները: Վաղը կղրկեմ քեզի այդ գրքույկեն: Լույս տեսավ: «Հայրենիք»-ի խմբագրությունը առանց ինձ հարցնելու է տպել «Աբու Լալաս», կամ ավելի իրականը, չորս տարի առաջ է խնդրել, որ տպե, և չէր տպում, դրա համար էլ կռվել եմ և հայհոյել: Ինչո՞ւ է հիմա տպում, չգիտեմ, եթե իմաց տար ինձ, սրբագրություններ ունեի, ուղղումներ: Վնաս չունի:

Այս րոպեիս րեմատիզմիս ջերմը (սարսուռ) բռնեց, պիտի պառկեմ, ներողություն, շատ գեշ գրեցի, անկարելի է կարդալ. հիվանդ եմ ուղղակի, ջղերով, հոգով, մտքով, մսով, ոսկորով:

Համբույրներով բուրրից

Ձեր Ավետիք

Հ.Գ.— Առավոտ:

Եթե Անտանտն անկեղծորեն ուզեցած լիներ հայ. հարցը լուծել, դա կլիներ զինադադարի պայմանների մեջ, լուծած ու որոշած կլիներ 1919 թվի ընթացքին և չէր հասնի բոլշևիկյան օրերին. հիմա անցավ, բոլշևիկների ձեռքից չես կարող Ռուսահայաստան առնել, գոնե Թյուրքահայաստանի անունով պահանջել, Թյուրքահայերը, իսկ Կարսը՝ կմնա երկու Հայաստանների մեջ Թյուրք պետություն... շատ խճճված է, բան չի դուրս գա. հայկական հարցը այնքան մնաց անլուծելի, և այնքան ֆազեր անցավ, որ հիմա ուղղակի այլասերված է. այլասերվեցավ հայոց հարցը. այս բառով միայն և միայն կարելի է բնորոշել մեր դժբախտ հարցը և դրա իմաստով շատ բան հասկանալ:

Քո Ավետիք

280. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅՅԱՆԻՆ

1922, 30 մայիսի, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն,

Նամակդ ինձ շատ ուրախացրեց այն պատճառով, որ մտածել ես ու հիշել ինձ: Ուշ եմ պատասխանում, որով-

Հետև ամբողջ 10 օր զբաղված էի Ճենովայից եկած Հայ բարեկամներով, որոնք մեկնեցին Վիեննա: Շոշափածդ խնդիրը այնքան ծանր է, որ անկարելի է նամակով սպառել. պետք է միասին լինել, որ Հնար լինի իրար հասկանալ ու թյուրիմացությունները պարզել, և ստուգել փաստերը:

Ի՞նչ ասել. ո՞րտեղից սկսել. ամենից առաջ ասեմ, որ ես 1912 թվից սկսած չեմ բաժնել Դաշնակցության տակտիկան. Վիեննայի ժողովից արդեն 1907 թ., ես հրաժարված էի Թյուրքահայաստանի անկախության գաղափարից, համարելով դա վտանգավոր ցնորք, իսկ իմ մի տարվա կյանքը Պոլսում (1911-12) ինձ վերջնականապես համոզեց, որ Հայ ժողովուրդը ոչ մի հնար չունի, տերիտորիալ մտքով, բաժանվել Թյուրքիայից. հիմարությունից վեր մի բան է հույս դնել դիպլոմատիայի վրա, թյուրքահայը ազգային ուրույն պոլիտիկ պետք չէ ունենա. մի տեսակ ապոլիտիկ գոյություն, սպասելով Թյուրքիայի քայքայմանը, որ պիտի գար անհրաժեշտորեն, սակայն ոչ մեր միջոցով. մեր իմաստությունը պիտի կայանար նրա մեջ, որ քանդվող Թյուրքիան փուլ չգար մեր վրա, ինչպես եղավ: Գուցե հիշում ես, որ ես Բալկանյան պատերազմի նախօրյակին մի նամակ էի գրել, որ փոխանակ Ալեքսանդրոպոլի՝ Բոստոն էի ղրկել. քո ձեռքն էր հասել, ուր ես հակառուս, հակաբալկան խրատներ էի տալիս. այն օրերին, երբ Ցարն ու Դաշկովը խորհուրդներ էին տալիս Կաթողիկոսին, որ շարժեր թյուրքահային՝ հայկ. հարցը վերագարթնեցնելու համար, ես այդ ձգտման տակ նկատել էի ապագա ջարդերի սաղմը... Ես գնացի Գերմանիա գործելու այն մտքով, որ ընդդեմ ռուսների պաշտպանենք հայությունը այդ խաղերից. պատերազմը վրա հասավ. ես Գերմանո-Թյուրքերի կողմն էի, հակառակ Անտանտի, նախապես գիտնալով, որ եթե բռնենք Ռուսիայի կողմը՝ պիտի ջարդվենք... (Լիպ. Նազարյանն էլ

այնպես էր <մտածում>), մի խոսքով դեմ էի կամավորական շարժմանը... Կարճ, ինչ որ գուշակում էի՝ եղավ — ջարդ, բնաջնջում: Ես ատող եմ Անտանտին, և դիպլոմատիայի. իմ նպատակս էր փրկել հայի ֆիզիկ. գոյությունը: Այժմ էլ նույն տեսակետն ունեմ. հայի ֆիզիկ. գոյությունը բարձր է իր անկախությունից, և ուրեմն ավելի կուսակցական շահերից. այս տեսակետից ես Դաշնակցությունը գտնում եմ հանցավոր, տղայամիտ և տհաս, ենթակա բուրժուազիայի և ամբոխի թելադրություններին. մեր դաշնակց. չեֆերը Սամսոն Հարությունյանի մի այլ տեսակն էին. քիչ բացառությամբ՝ տգետ են մեր կուսակցության ղեկավարները, ռոմանտիկ. Ահարոնյանը տիպ է, սիմբոլ դաշնակցական, մեծխոսիկ, ստախոս, բըլըֆ, տգետ և անբարեխիղճ: Դաշնակցության մասսան և զինվորները, անշուշտ, մեղավոր չեն, նրանք հլու և անձնվեր ենթարկվողներ են, բայց ղեկավարները (քիչ բացառությամբ) ավանտյուրիստներ...

Ես բոլշևիկ չեմ, և ատում եմ նրանց, բայց ի՞նչ խելք էր որ չընդունիլ բոլշևիկյան օրիենտացիան, ինչպես Բագվում 1918 թ. եղել էին Ռոստոմը և մյուսները, սրիկա անգլիացիներին բերելուց առաջ: Ձեզ ո՞վ ասաց, թե Անտանտը պիտի ազատե Հայաստանը, և Միացյալ Հայաստանը. ի՞նչ հիմք կար հավատալու խենթ Վիլսոնին, և հայասերների դատարկաբանություններին: Ամբողջ ջանքը պիտի լիներ մերոնց գոնե եղածը պահել, 1914 թ. սահմանները, և Շանթի պես միամիտ և օպտիմիստ մարդու ապիկար առաքելությունը Մոսկվա, Դարբինյանի էգոիզմը, Համոյի անճկունությունը... ահա աղետի հիմքը. փոխանակ Ատրբեյջանի հետ միասին ընկնելու բոլշևիզմի համեմատաբար փրկարար գիրկը, Հայաստանը՝ հացից, ջրից զուրկ այդ ողբալի երկիրը, զենք է խաղցնում խենթացած Ռուսիայի դեմ... ի՞նչ անկախություն, ի՞նչ մեծ Հայաստան. իրականություն գոյություն ունի՞, թե՞

միայն բաղձանքներ, բանաստեղծություն: Կուզեիք
Թրքահայաստանից հողեր, թողնեիք՝ Պողոս փաշայի
սլաւովիրակությունը պաշտպաններ. Երևանի կառավա-
րությունը չպետք է ժամավաճառ լիներ և կորցնէր ստվե-
րի համար Ղարս, Իգդիր, Կողբ, և տասնյակ հազարավոր
կյանքեր...

Հիմա.— Հիմա ամենալավ լուծումն է, որ եղավ. միայն
բոլշևիկ Հայաստանը կարող է իր բոլոր բացասական կող-
մերով հանդերձ, պահել հայի գոյությունը. Դաշնակ-
ցությունը եթե մնար, հիմա, մինչև օրս, մի 200.000 հայի
գլուխ կերած կլինէր: Ելքը սա է. թողնել թշնամական ըն-
թացքը բոլշևիկների դեմ, աջակցել, ձուլվել, միանալ, աշ-
խատել Ռուսիայի վերանորոգման. մեր գոյությունը հի-
մա կախված է միայն Ռուսիայի գոյությունից. այլևս ուշ
է և աննպատակ հաշտվել Թյուրքիայի հետ, անօգուտ է
հույս դնել նենգ վրացիների և Փանատիկ թաթարների
վրա, ոճիր է նորեն հավատալ Անտանտին. հայկական
հարցը լուծված է հայի բնաջնջման հետ, որ եղավ ողջ
Եվրոպայի սրտովը. այլասերված է վաղուց հայ<կական>
հարցը, նա եղել է եվրոպացիների համար հասույթի կոն-
ցեսիաների աղբյուր: Սա է դառն իրականությունը. Դաշ-
նակցությունը պետք է աչքերը բանա. Սեպուհները
պետք է որ ղեկավարեն և ոչ էլ Ահարոնյանի, Արմեն
Գարոյի, Շահնազարյանի (Արարատյանի) և այլն մար-
դուկների քլիքը:

Ուզում եմ, որ չվիրավորվես ինձնից, և սառնորեն
կարգաս և մտածես. գիտեմ, որ թշնամությամբ լցված ես.
Հավասարակշռությունդ կորցրած, պիտի դատես կրքով,
որ լավ խորհրդատու չէ. և կուզեմ, որ ինձ չմեղադրես
թե, նստել եմ Վենետիկ, և տաք-տաք խոսում եմ. «Թող
գայիր երկիր գործերը»... 2×2 ամեն տեղ 4 է. և վերջապես
ես սկզբից անհավատ էի և սկեպտիկ. և երբեք չօգուտ-
ված Հայաստանի անկախությամբ: Ես ասացի այն, ինչ

որ մտածում եմ, ինչքան որ կարելի էր հապճեպ նամակի մեջ:

Ցավում եմ, որ տղադ կորցրել ես¹, խենթացուցիչ վիշտ է դա, աշխատիր մոռանալ:

Գալով ինձ, ես ունեցած շատ դառն օրեր. մեր ընտանեկան կորուստները շատ մեծ են. մարդկային և տնտեսական մեծ կորուստներ. անձնականապես ես դեռ ոտքիս վրա եմ. շատ չեմ ծերացել, պարապում եմ, գրում եմ, բոլորովին հուսահատված չեմ հայության ապագայից, միայն թե Ռուսական քաոսը պարզվի, մի ձևի հանգի. հավատ չունեմ բնավ ազգային օճախի վրա:

Դաշնակցությունը դեռ կարող է ապրել, եթե բյուրեղանա ու թողնի իր ցնդաբանությունները և փթած չեփերը:

Շատ բան ունեմ գրած, և գրում եմ... «Սասմա Մհերը» նոր եմ գրել, բոլորովին նոր, 1921 Դեկտեմբերին 4 օրվա մեջ, հիմա մշակել եմ, և շինել եմ անխոցելի գործ. ողբալի կարինում քեզ կարդացի «Ուստա Կարոն» վեպս կամ «Մասըսա Մանուկ» պոեման. դուն խառնում ես:

Ապագայում չգիտեմ ի՞նչ եմ անելու. Երևանից հրավիրել են ինձ, բայց չեմ գնալու. վերջիվերջո ես հասարակական գործիչ չեմ, այլ գրող, ինձ պետք է գրական միլիոն², և որդուս կրթություն եմ տալիս, և վերջապես մեր տունն ու տեղը քանդված է, ո՞ւր գնամ...

Ձերմ բարևներով և համբույրներով՝

Ավետիք Իսահակյան

Հ.Գ.— Երբեմն եթե գրես, շատ կուրախանամ:

<1922>, 31 մայիսի, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն,

Ստացա գրքերի կապոցը և նամակդ:

Ամա՛ն, շուտով վերջացրու «Մհերի» վաճառման այդ ձևը, չա՛տ հաջող է, 1000 կամ 1100 ֆր. իսկո՛ւյն համաձայնիր. ազատվենք այդ գլխացավից. հարկավ մինչև սպառելը II տիպը չեմ անի, բայց ժամանակ որոշվեր՝ լավ կլիներ. ապա թե ոչ՝ կարող է տարիներով ձեռքերս կապվել. ամեն միջոց գործ կդնեմ, որ ուրիշները չհաճագործեն վերատպելու:

Դրամը 7-800 ֆր. չա՛տ հարմար ժամանակի եղավ. բժշկի խորհրդով թե ես, և թե Վիգենը ծովի և արևի լողանք պիտի ընդունենք, մի ամսով, որ արժե 5-600 ֆրանկ. և մոլորվել էի, թե որտեղից ձեռք բերեմ, ո՛չ մի այլ աղբյուր չունիմ. Ղուկասյանին¹ չեմ կարող դիմել. չա՛տ դիմելը կարող է եղածին էլ վնասել. Տիգրան Զավենը² այստեղ էր, խոստացավ, որ Կ. Պոլիս Շահվերդյանին³ տեսներ, և մի գումար՝ ի հաշիվ իմ կենսաթոշակին⁴ ձեռք բերեր. բայց հույս չունիմ, սովի շրջան է դեռ ... հիմա լուծվեց խնդիրը. չա՛տ և չա՛տ շնորհակալ եմ:

«Մհերի» մեջ մի սխալ կա, էջ 24. [գրվա] տպված է՝

«Յոթնադի լար,

Քաշած մի վար».

պիտի լինի.

«Քաշած ի վար».

կարող եք մատիտով «մ» ջնջել:

Կաշխատեմ քեզ մի լավ և մեծ բան հասցնել, մոտ օրերս երկու փոքր բան կղրկեմ հուլիսի համար. իսկ օգոստոսի համար՝ ընդարձակը:

Նորից կխնդրեմ, որ մի 10 օրով դաս, ճամբու ծախսդ դուրս կգանք այդ 800 ֆր-ից. իսկ այստեղ մոտս կապրես,

տեղ կա. թող հանդեսը մի 10 օրով էլ հետաձգվի, վնաս
չունի. ամառվա համարները ամենուրեք նիհար են լույս
տեսնում: Գաս շա՛տ բան ունենք խոսելու — գրական և
քաղաքական: Դե՛հ, քեզ տեսնեմ:

Բարևներով և համբույրներով

քո Ավետիք

Ս.Վրացյանին մի լավ, խիստ նամակ գրեցի⁵. եղածների
մեջ լավը նա է. ինչպես և Ն. Աղբալյանը:

Նույն

282. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

<1922>, 8 հունիսի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

Շնորհակալություն յայմբ ստացա ուղարկածդ գիրքը, որ
խնդրել էի Վիգենի համար:

Ինչո՞ւ ես լռել, կամ Արմենուհին, հո հիվանդ չե՞ք,
ձեններդ իսկի չի լսվում: Ի՞նչ կա, գրեցեք մի տեսնեմ:

Ես հիմա լավ եմ (առողջության կողմից), տաքություն-
ներ փրկարար եղավ. բայց շա՛տ ձանձրացել եմ Վենետի-
կից, և չգիտեմ մնա՞մ թե գնամ, բայց ո՞ւր գնամ. ամեն
տեղ նույնն է լինելու, որովհետև մենք ենք վիրավոր ու
աններդաշնակ, ո՛չ թե քաղաքները:

Երբ գրքուկներս ծախած կլինես, ինձ գրիր, որ մի եր-
կու գիրք ասեմ գնես:

Նորություններ չունիմ. Կովկասից ո՛չ մի լուր չունիմ,
մերոնցից լավ ու գեշ — ոչ մի տող. կարծես խորասուզ-
ված քաղաքներ լինին մեր ծննդավայրերը, ո՛չ մի մարդ,
ո՛չ մի ձայն, և բանն էլ այն է, որ կարծես բնական ենք
գտնում, որ տարիներ լուր չպիտի առնենք. մոռացել ենք,

Թե առաջ ամիսը 2 անգամ նամակ էինք առնում, և դժգոհ մնում, թե շուտ-շուտ չեն գրում. ա՛խ, մարդու հոգի, ի՛նչ ճկուն ես և ի՛նչ պատեհասպաշտ. միայն քեզ (Եսիդ) է, որ չես մոռանում:

Համբույրներով քո Ավետիք

283. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

1922, 12 հունիսի, Վենետիկ

Սիմոն ջան,

Շնորհակալությամբ ստացա 500 ֆրանկը: Պետք է ջանալ «Մհերը» սպառել, նոր տպագրության համար, որ անհամեմատ գերազանց է լինելու: Ցավում եմ, որ գալգալտի չհաջողի, բայց համոզիչ չէ, ի՞նչ արգելք կարող է լինել. մանավանդ որ մի կարճ ժամանակի համար է, չա՛տ կողզենայի, որ գայիր, չա՛տ խոսելիք ունիմ, մանավանդ գրություններին համար՝ սկսած և նոր: Գոնե մշակված «Մհերը» կարդայինք միասին:

Սրա հետ ուղարկում եմ այս մանր բաները. չինականը¹ լավ բան է, մանավանդ մտածել, որ մեզնից 2700 տարի առաջ է զգացված ու իրականացած: Հուլիսի թվի մեջ երևի կհասնի:

«Արեգի» մեջ անակնկալ էր Արսեն Երկաթի² ինձի ձոնը. Մետերլինկյան շունչ կամ գույն ունեւր. լավն է: Եվ մանավանդ չա՛տ լավն էր օր. Սաթյանի³ պոեզին:

Արդյոք աչքիդ ընկա՞ն քննադատություններ «Մհերի» մասին. ես չեմ պատահել. հայտնիր ինձ, եթե հանդիպել ես:

Տիկին Սիրվարդը թարգմանել է Թակորից մի ամբողջ գիրք, կարծեմ Պարտիզպանը, մոտ 150 էջ. արդյոք կա-

րո՞ղ ես դա մաս-մաս տպել, հետո գիրք շինել, և ի՞նչ պայմաններ ունիս. նա համաձայն է ամեն պայմանների: Թարգմանում է և նրա մի ուրիշ գիրքը, և Ադա-Նեգրիի՝ նոր գրքուկը, որ աշխատավորական է, այլ սիրո և վշտի: Տիկինը գիտե ֆրանսերեն, իտալերեն և անգլիերեն. հարազատ թարգմանություն է, բայց լեզուն հին է:

Մ. Ռաֆայելյան դպրոցի տեսուչը իմ միջոցով խնդրում է քեզ, կարո՞ղ ես մի գերմանացի գտնել, որ գա դպրոցս հսկիչի պաշտոնով, վերակացու, որ գերմաներեն խոսի աշակերտների հետ և դիսցիպլին մտցնե. կուտե, կխմե և կպառկի դպրոցում, տարեկան ստանալով բացի այդ վարձ 3-4000 լիր. իտալական. թերևս հարց ու փորձով գտնես:

Սպասում եմ թե քեզ և թե նամակիդ:

Մենք լավ ենք, համբույրներով քո՝

Ավետիք

284. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

1922, 13 հուլիսի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

Ամենից առաջ շատ շնորհակալ եմ, որ նեղություն ես կրել թե՛ գրքուկներս ծախելու և թե՛ գիրք ուղարկելու. ներկա վայրենի ժամանակներում, երբ մարդ մի ուրիշ մարդուց (զգվելի տերմիններ են՝ մարդ, ուրիշ մարդ) մի ծառայություն է վայելում, պիտի հրաշք ու շնորհք համարել. պատերազմը և իր արդյունք սոցիալիզմը մարդու հոգին մերկացրին «մարդկայնական» քողերից. մարդը հիմա դարձել է ուղղակի մի նախնական կենդանի, նախամարդ...

Ներողություն, որ ուշ եմ պատասխանում նամակիդ, որ ստացել եմ մի ամիս առաջ. պատճառ չկա, բայց և կա

— տրամադրության բացակայություն, ընկճվածություն. լրացավ 11 տարին այն օրից, երբ հեռացա հայրենիքից, ուր թողի տուն ու երկիր, ընտանիք ու շրջան՝ լիքը, կյանքոտ, ուրախ, շեն... և հիմա կիսով չափ դատարկված, և ինքս էլ չվարած՝ թե ի՞նչ պիտի անեմ, ե՞րբ պիտի վերջ ունենա քո ասած «կամավոր աքսորը»... Ամեն տարեկիցին ես մի 10-15 օր շա՛տ մռայլ հոգեկան մի շրջան եմ ապրում. այս տարի ավելի, քան երբեք, որովհետև տարիքս էլ առնում եմ, ու գնաց երիտասարդությունս. երբ եկա՝ զգում էի ինձ թարմ ու աշխույժ, իսկ հիմա հոգնած եմ և քայլում եմ դեպի 50 տարեկանի սարսափելի թիվը, ուզում եմ այդ РОКОВОЙ թվին չհասած հայրենիք լինեմ, քայլեմ պատանեկության և երիտասարդությանս անցկացրած վայրերը... Բայց վախենում եմ գնալուց... Ինչե՛ր պիտի տեսնեմ — միայն գերեզման և ավեր, մի սարսափելի իրականություն, գոնե հեռվից այդ սև իրականությունը անշուշտ շղարշված է մի քիչ ոսկու մշուշով... ահա այդ է պատճառը իմ կամավոր աքսորին: Բոլշևիկները ինձ կանչում են, վախ չունիմ նրանցից, բայց և չեմ կարող որոշել, որ գնամ. կարծես ոտքերս բռնված են. իսկ մնալ հայրենիքից դուրս կես միգրերի՝ աղքատության մեջ, չկարողանալ օգտվել միջավայրից, թափառել գոնե Հռոմ, Փլորանս, Նապոլի տեսնել, և մնալ արդեն զգվելի դարձած Վենետիկում — սա էլ սպանիչ է. ինձ թվում է, թե մի մեծ քաղաքում՝ լինել դա Փարիզ, Բեռլին, Վիեննա, թերևս ավելի լավ զգայի ինձ, ավելի կուլտուրական կյանք, ավելի ինքնամոռացման ազդակներ... մի խոսքով՝ ես ինձ գոհ չեմ զգում, և տանջվում եմ, թեև գուցե ուրիշները նախանձեն ինձ... աշխարհն այդպես է:

Հարցնում ես, թե ե՞րբ պիտի հայրենիք դառնանք. ոչ մի խելքը գլխին մարդ, սիրելիս, չի կարող սրան որոշ պատասխան տալ. կախված է բոլշևիզմի գոյությունից

կամ նրա ձևակերպումից, կարող է պատահել, որ վաղը — մյուս օրը տապալվի բուլշևիզմը, կարող է դեռ մի 3-4 տարի տևել. ոչ ավել: Ռուս ժողովուրդը Սֆինքս է (ըստ Տուրգենևի), չի կարելի հասկանալ նրան. իսկ Հայաստանի բախտն էլ կախված է միմիայն այդ Սֆինքսից. պետք է Ռուսիան վերակազմվի, իրեն զգա ու իրեն գտնի, որ մենք էլ տեր լինենք մեր բախտին. հիմա խաղալիք ենք թյուրքի ձեռքին, և նրա մշտական սպառնալիքի տակ. մեզ պետք է զորեղ Ռուսիա. անկախ գոյություն չենք կարող ունենալ, ցնդված են բոլոր հույսերը, և Եվրոպան միշտ էլ, և այսօր էլ, և վաղն էլ մեր թշնամիներին կողքին է կանգնած: Հակառակ իմ կամքին՝ խոսք բացի պոլիտիկայի մասին, որից զգվում եմ, և չեմ ուզում քեզ հետ վեճի մտնել...

Միակ խորհուրդս այն է, որ քեզ հավաքես, գտնես մի գործ, գնաս մի այլ երկիր (Բուլղարիա, Ամերիկա) և աքսորի տարիներդ չվատնես «ախ ու վախի» մեջ, գործ տեսնես, գլուխ պահես, լեզու սորվես, մի դրական բան, դա որ կմնա, և չես զղջա, չես գազազի և չես այլասերի հոգեպես, դեռ երիտասարդ ես և էներգիայով լի. դա արդեն մեծ բախտ է ու հարստություն:

* * *

Ես ոչ մի լուր չունիմ հայրենիքից. մերոնք երբեք նամակ չեն գրում ինձ, և չգիտեմ՝ կո՞ւշտ են, քաղցա՞ծ են, կամ ապրո՞ւմ են թե մեռած են: Ավստրալիայից կարելի է կանոնավոր նամակներ առնել, իսկ Թիֆլիսից, զոր օրինակ, կարելի չէ:

Ի՞նչ են անում Փարիզի հայերը, լսում եմ, որ շատ մեծ թշվառություն կա փախած հայերի մեջ: Ի՞նչ է անում Արփիկը, ո՞ւր է, ո՞ւր են եղբայրներդ, ո՞ւր է Համլիկը: Ի՞նչ է անում Վ. Փափազյանը². և առհասարակ ի՞նչ են անում, և ինչպե՞ս են ապրում:

Սրա հետ ուղարկում եմ գրքերի մի ցուցակ և կառնես, որը կա, և ինչքան որ կհասցնես փողը, մեջն առնելով և ճամբու ծախսերը:

Մենք առողջ ենք, կանք, ջրի երեսն ենք. մեկ-մեկ գրիր, թեկուզ կարճ. երկար գրելը — դժվար է, գիտեմ: Ինչո՞ւ ես գժտվել «Հայրենիք»-ի խմբագրության հետ: Մեր գազազած տրամադրությունը անդրադառնում է և ընկերական-կուսակցական հարաբերությունների վրա: Ի՞նչ է անում Լ. Շանթը:

Բարևներ Արմենուհուն և քեզ՝ մերոնց կողմից:

Համբուլյրներս երկուսիդ համար:

285. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ

1922, 22 օգոստոսի, Վենետիկ

Սիրելի Արտաշես.

Ուրախությամբ ստացել եմ նամակդ, բայց ներիր, որ ուշ եմ պատասխանում: Մի հոգեկան ծանր զգացում վաղուց է իշխում վրաս և պարալիզ է արել ինձ:

Դժվար է պարզել այս վիճակը: Ժամերով իրար հետ պետք է լինել, որ բացատրել: Բայց այս ամենի հիմքը՝ անձնական և հասարակական դժբախտություններն են:

Անձնական — մեր ընտանիքի հատկապես իմ սիրած անդամները ո՞րը մեռել, ո՞րը սպանվել է: Տնտեսապես քայքայված ենք. այրել են մեր տունն ու ջաղացքները, քաղաքի տունը կողոպտած, գրադարանս՝ 4000 գիրք՝ այրած ու գրաված: Եվ, վերջապես, Հայության անպատմելի աղետը... այս երկարատև օտարությունը, ապրուստի հոգը, ֆիզիքական թուլություններ, ուժատիզմ և այլն, և այլն: Պատկերը լրիվ է:

Սակայն մարդ պիտի ապրի ու պիտի գործե հույսով և հավատով: Եվ մտրակում եմ ինձ, որ չկորչեմ, ջրի երեսը մնամ, մանավանդ չմեռնեմ, մինչև չտեսնեմ հայության ապահով վիճակը: Ահավոր ուժ է հայրենիքի սերը, ազգի սերը: Սոցիալիզմը, եթե չպիտի ներդաշնակվի սրա հետ, չի կարող ապրել:

Դու ինչպե՞ս ես, ո՞ւր մնաց սիրելի Համոն (Օհանջանյանը): Լսել էի, որ երեխա է ունեցել: Իրա՞վ է: Ինչպե՞ս է Ռուբինան, ինչպե՞ս է Նադիան: Շատ սիրով բարենե՛ր: Արդյո՞ք պիտի տեսնենք իրար մի օր, թե՞...

Մենք մի տարի է ապրում ենք Վենետիկ. ժնե շատ սուղ է, սակայն այստեղ էլ ձանձրալի է. լեզուն չգիտեմ, միայն էժան է: Երեխաս Մուրատ-Ռաֆայելյան դպրոցն է այցելում: Ուզում եմ տեղափոխվել կամ Վիեննա կամ Բերլին, բայց այնտեղ բնակարան չկա, և ծախքեր են պետք, ու երեխաս էլ դպրոցից դպրոց փոխել՝ շատ կտուժե: Այսպես քաշ ենք տալիս:

Քեզ ուղարկեցի մի երկու գիրք, երևի ստացել ես — «Աշնան ծաղիկներ» և «Սասմա Մհեր»: «Աշնան ծաղիկներ»ի մեծ մասը նոր բաներ են, մյուս մասը հին, բայց ուղղված: «Սասմա ծռերը» շտապ գրված էր և չէր մշակված. վերջերս լավ մշակեցի: Զարմանալին այն է, որ իր գաղափարական կազմով ազգային առասպել է: Դրա մասին հետո:

Դառնա՞նք «Հայրենիք»ին աշխատակցելու հարցին: Արդեն մի քանի օր առաջ մի պատմվածք ղրկեցի՝ «Պարունակի քարվան կտրելը»¹: Եթե տպես, թերթերից ինձ ուղարկիր, որ պահեմ: Ձեռքիս տակ ունիմ բաներ, որ գրում եմ կամաց-կամաց: Բայց ուզում եմ բոլորը կիսատ թողնել և ձեռք զարնել «Ուստա Կարո» վեպիս ավարտելուն: Վեպս թեև ավարտած է, բայց մշակության շատ պետք կա:

Ավելորդ չէ ասելը, որ պատերազմի ընթացքին նա մնաց Գերմանիա: Ուրեմն, 4-5 տարի մի տող չեմ գրած ու ջնջած

ներա մասին: Զինադադարից հետո գնացի Բերլին, բայց այդ շրջանում էլ միայն 300 երես եմ ուղղել: Իսկ վեպս լինելու է առնվազը 700 երես, մոտ Բաֆֆի «Սամվել»ի չափ, նույն դիրքով: Ուղղում եմ այս տարի աշունքից՝ սեպտեմբերի վերջերից դրանով զբաղվել և վերջացնել: Ծանր կոշմարի պես նստել է վրաս. պրծնեմ, որ մյուս գործերիս էլ վերջ տամ, որոնք ծավալով մեծ չեն: 100-150 երեսից մեծ բան չունեմ: Դյուրությամբ պիտի կարողանամ ամեն տարի մի-երկու բան վերջացնել, եթե ողջ մնամ:

Արդ՝ եթե կարող է «Հայրենիք»ը իբրև թերթին «Ուստա Կարո»ս տպել, այն ժամանակ նոյեմբերից սկսած կարող ենք հրատարակել: Իսկ եթե ուղղում ես առանց «Հայրենիք»ի մեջ տպելու գիրք անել, այն ժամանակ հունվարին կուղարկեմ քեզ գրքի առաջին մասը, 350 երես: Մինչև սա տպվի, մյուս մասն էլ կհասցնեմ: Ինձ համար ավելի երկրորդ ձևն է հարմար, երկու հատորով գիրք, որ մինչև մեկ տարի պատրաստ կլինի և չի կորչի թերթերի մեջ: Այդ գեպքում ես թերթին շատ նվազ կերպով կարող եմ աշխատակցել, ամսական հազիվ մի բան: Իսկ եթե վեպս թերթին շինես, գրեթե ամբողջ մեկ տարի պիտի հրատարակես, որ տաղտկալի կլինի, կցկտուր: Ես կլսնդրեի, որ իբրև գիրք համաձայնիս...

Վարձատրությունը թողնում եմ քեզ՝ որոշես: Սակայն այսպիսի ձևեր կարելի է առաջարկել. — առաջին հատորը ստանալուց մի գումար ինձ ուղարկել (որոշածի կեսը). երկրորդ հատորը ստանալուց՝ մյուս կեսը: Գիրքը «Հայրենիք»ի խմբագրությունը կառնի, կվաճառե իր օգտին: Բո տված հաշվի համաձայն 250 տողս 5 տուար՝ եթե թերթին տպեք, պիտի վճարեք մոտ 800 տուար: Ուրեմն հարցը մոտավորապես այս գումարի շուրջն է, ավել-պակաս...

Ուրեմն՝ մտածիր և շուտով ինձ գրիր, որ ես սկսեմ առաջին հատորը կազմել:

Հիմա բան չեմ անում գրեթե: Ծովի ափն եմ ամբողջ օրը, ավազների մեջ՝ ունատիզմից բժշկվելու համար: Զարմանալի կերպով երիտասարդական ումանտիզմին հաջորդում է ծերության ունատիզմը...

Պատահական մի գլուխ տպեցի Ս. Հակոբյանի «Արեգ»ի մեջ «Ուստա Կարոյից»: Ժամանակ ունիս, կարգա, բայց չկարծես թե ամենալավ գլուխն է, ոչ, միջակ արժեք ունեցող:

Լսել եմ, որ մեր Դաշնակցական ընկերների մեջ խոսք է եղել, թե ես բոլշևիկ եմ: Երբեք, չհավատաս: Բոլշևիկմը եղավ հայության գերեզմանը, սկսած 1918 թ.: Ուրիշ բան է մեր կողմից պոլիտիկայով վարվելը, որ գոնե այդ գազանների տիրապետության տակ փրկենք հայությունը և մեր ընկերների կյանքը, որ նրանց ձեռքի տակն են: Սրա մասին հետո: Ես Սիմ. Հակոբյանին շատ եմ սիրում, և այդ պիտի կարծել չտա, թե ես բոլշևիկ եմ: Եվ, վերջապես, եթե բոլշևիկ լինեմ, կարիք չունեմ ստելու և Դաշնակցական ցույց տալու: Հակառակը. բոլշևիկ լինելը անհամեմատ շահավետ է: Մի խոսքով՝ գռեհիկ խոսքեր...

Ջերմ համբույրներով և կարոտի բարևներով
քո Ավետիք Իսահակյան

286. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

<1922>¹, 25 օգոստոսի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես.

Վաղուց է քեզ նամակ եմ գրել պ. Բեկզատյանի² հասցեով, բայց պատասխան չառա. ո՞ւր ես, ի՞նչ ես, ինչո՞ւ ես լռել:

Այսօր իտալական թերթի մեջ կարդացի, Կ.Պոլսից հեռագրած, թե Թիֆլիսում Ջեմալ փաշայի³ սպանության

առթիվ 180 հայեր են դատապարտված. սարսափելի լուր. վախենում եմ ճիշդ լինի, որովհետև բոլշևիկ զազանները՝ հայ, վրացի, ռուս, առիթ են որոնում դաշնակցականներ պատժել. եթե մի լուր, հաստատ ունիս, գրիր, չա՛տ անհանգիստ եմ:

Հավ նշան կլիններ, եթե իրոք, չէկան⁴ սպանած լիններ նրան. անշուշտ, մի օր գալու է, որ ռուսները բախվեն թուրքերի հետ. սակայն այդ ժամանակն էլ մենք պիտի ոտքի տակ ընկնենք. մի խոսքով՝ ճակատագրից չենք կարող խուսափել:

Ջերմ բարևներ քեզ և Արմենուհուն:

Համբույրներով քո Ավետիք

287. Հ<ԱԿՈՒ> ՆԵՎՐՈՒՋԻՆ

1922, 30 օգոստոսի, Վենետիկ

Սիրելի դուկտ. Հ. Ներսիս,

Անշուշտ հայտնի է Ձեզ, որ Ճեմալ փաշայի սատկելու առիթով Թիֆլիզում մոտ 200 դաշնակցականներ դատի են կանչված:

Ես սարսափում եմ, ռուս, վրացի, հայ բոլշևիկները այնպիսի զազաններ են, որ ամեն աներևակայելի ոճիրների ընդունակ են. թող որ եթե դատապարտեն, դրանով մի անգամ ևս ապացուցած կլինեն, որ բոլշևիկները համակիր են հայ ժողովրդի բնաջնջմանը. սրանով իրենց վնասած կլինեն,— բայց այս քիչ մխիթարանք է մեզի... Անշուշտ միջոցներ ձեռք առած կլինեք կամ պիտի անեք. ըստ իս լավագույն է՝ դիմել բոլշևիկյան ռուս ներկայացուցիչներին Եվրոպայում, նույնիսկ Մոսկվա, պարզել, խնդրել, որ այդպիսի տմարդ ոճիրի մեջ չընկնեն. Գերմա-

նացիք արդարացնում են Թալաթի սպանողին, մի՞թե իրենք պիտի իրենց խայտառակեն աշխարհի առջև: Դիմումներ անել և վրաց Խորհրդի մոտ. գուցե և հայ, թեև հայերը ավելի արյունարբու են իրենց եղբայրների հանդեպ:

Գիտեմ, որ կմտածեք այս բոլորի մասին. ես գրում եմ, որովհետև չատ մտահոգ եմ: Համոզված եմ, եթե եռանդով գործ տեսնենք, մեր ընկերները կփրկվեն:

Բարևներով Ձեր՝

Ավետիք Իսահակյան

288. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

<1922>¹, 1 սեպտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

Այսօր ստացա նամակդ. շտապ այս երկու տողը գրում եմ, որովհետև այս երկու օրս պիտի գնամ Հռոմ մի 3 շաբաթով. տարիների երազս է, որ պիտի իրագործեմ. այնտեղ ձրի բնակարան ունեմ, միայն սնունդն է վրաս. ուրեմն գրքերը կարող ես Հոկտեմբերին ուղարկել, տունը մարդ չկա, մինչև ամսի վերջը. Վիգենը ամառանոց է:

Երևի «Ուստա Կարոն» կամ իբրև թերթոն կտպվի «Հայրենիք»ում կամ առանձին գիրք, տեսնենք ինչպես կհամաձայնենք:

Մեր Կոլյան վերջերս փախել է Հայաստանից, հիմա Պոլիս է, Ամերիկա պիտի գնա խեղճ տղան. թեև Երևան լավ են վերաբերվել հետը, բայց մեր քաղաքում օր չեն տվել. վճռել է հեռանալ. բերած լուրերը և՛ լավ են, և՛ գեշ. բայց դեռ ամուր նստած են բոլշևիկները. մարդ չի հասկանում, թե ի՞նչպես է մի այսպիսի անհեթեթ պետա-

կան ձև ապրում ու դիմանում: — Ս<իմոն> Հակոբյանի մասին գրածիդ համաձայն չեմ. նա հազվագյուտ լավ մարդ է, ազնիվ, բարի. բայց չա՛տ իդեոլոգ է և հավատացող՝ բոլշևիկ ֆրազներին: Մի կողմից էլ, որքան հակառակենք բոլշևիկների հետ, նորեն պիտի մի լեզու գտնենք իրար համոզելու ի սեր սպառված հայ ժողովրդի, որովհետև եվրոպայից բացարձակ հույս չկա. ինձ համար եվրոպան, գուցե բացի Անգլիայից, թուրքի պես հային թշնամի է: Ռուսները կարող էին մեզ հետ լավ լինել, բայց անիծյալ ջհուհները չա՛տ բան են փչացնում. ջհուհները թրքասեր են և հայատոյաց, և այսօր Ռուսիայի տերը ջհուհներն են: Բեսարաբիայի կալվածքների գրավումը² վրաս գեշ ազդեց. դրա մասին քեզ մի բան կգրեմ Հռոմից³:

Հիմա համբույրներ և բարևներ:

Քո Ավետիք

289. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

<1922>¹, 6 սեպտեմբերի>, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

Շնորհակալությամբ ստացա դիրքը, մի քիչ կարգացի, կարծես լավն է:

Այսօր մեկնում եմ Հռոմ. կգրեմ:

Ջեմալի սպանությունը երևի մի նոր աղետ պիտի բերե մեր տղոցը. ամեն բան, մանավանդ վատ, սպասելու է. սարսափելի լիրբ լեզու է բանեցրել Ռադեկը². չներին դաս չեղավ էնվերը³. մի խոսքով՝ չեմ հասկանում և վախենում եմ:

Բարևներով՝ քո Ավետիք

1922, 24 սեպտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Արտաշես,

Անցյալ օրը¹ քեզ նամակ գրեցի վեպիս «Ուստա Կարոյի» հրատարակության մասին: Երևի ստացար: Հիմա գրում եմ մի քանի գործնական մանրամասներ²:

Վեպս ունի մոտավորապես մեկ միլիոն տառ: Եթե գիրք անենք, մեծադիր էջով կբռնե մոտ 750-800 էջ, ավելի փոքր գիրքով՝ 1000 էջ, տառերն էլ կարծեմ ոչ մեծ:

Մտածիր, թե կարո՞ղ եք այդպիսի մի մեծ վեպ մի տարվա մեջ տպել, երկու հատորով: Նյութը շատ հետաքրքրական է. Շիրակի կյանքից. գյուղ ու քաղաք, շատ տիպեր, Դաշնակցության գործունեություն, իբրև ֆոն, բայց բարդ կազմվածքով և, հավատացած եմ, լավ գրված: Կծախվի, մնայուն գործ է: Իսկ եթե թերթոն անես, այս պատկերը կներկայացնես: Առնում եմ հիմք «Հայրենիք»ի Հունիսի 17 թիվը, 1922 տարի, թիվ 3080, թերթոն՝ «Աստղկան սայլը»: Սրա հիմքի վրա վեպս կբռնե 100 թերթոն, բայց 10 սյունակից կազմված, սյունակը՝ 36 տողից:

Հաշվել եմ, որ վեպս կբռնե 1000 սյունակ: Ուրեմն, եթե մի ամբողջ տարի տեղ տաա ինձ, չաբավ էրկու թերթոն պիտի գրավեմ, ամսական՝ 8: Ավելին չեմ կարող հասցնել: Սա էլ պիտի շուտ աշխատեմ, որովհետև առնվազը պետք է գրեմ 60 կամ 80 էջ, նույնչափ էլ արտագրեմ, որ դժվար բան է, մանավանդ որ ես ծանր եմ գրում, մտածելով, խնամքով (գոնե այդպես եմ ուզում անել):

Ինձ համար ավելի հարմար է առանձին տպելը, որովհետև չեմ շտապի և, վերջապես, գիրք կունենամ, ոչ թե լրագրի թերթոններ...

Ուրեմն, մտածիր և շուտով ինձ գրիր, որ սկսեմ ձեռք
զարնել գործին...

Համբույրներով՝

քո Ա. Իսահակյան

291. ՎԻԳԵՆ ԻՍԱԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

<1922>¹, 27 սեպտեմբերի, Հռոմ

Վիգո՛ւշ ջան,

Ինչ որ Հռոմում տեսա, քեզ համար դեռ բոլորովին հե-
տաքրքիր չէին, բայց Նապոլի գնացի և Վեզուվը տեսա.—
սա քեզ համար շատ հետաքրքրական էր. այնպես որ
մյուս տարի քեզ պիտի տանեմ, որ տեսնիս:

Համբույրներով,

քո պապան

<Լուսանցքում Սոֆյա Իսահակյանի ձեռքով>

Շատ, շատ պաշիկներ իմ բալիկ ջանիս:

Քո՛ մամա:

292. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՅԱՆԻՆ

<19>22, 17 հոկտեմբերի, Վենետիկ

Ներողություն, որ մինչև օրս ո՛չ գիրքը ուղարկեցի և
ո՛չ էլ մի-երկու տող գրեցի Ձեզ. պատճառը անտարբե-
րությունը չէր, այլ հոգնածությունը և դեռ չտեղավոր-
վելը. հիմա նոր եմ ինձ գտել և սկսել եմ զբաղիլ:

Մեր երեխան էլ դեռ չի իջել Ազոլոյից, վաղն է գա-
լու: Ձեր գործով էլ — հող գտնել, ագարակ — դեռ չեմ

զբաղել. մոտ օրերս երբ բոլոր վարդապետները հավաք-
վին, կսկսեմ:

Գիրքս էլ կղրկեմ:

Դուք ի՞նչ եք անում, ի՞նչ լուրեր ունիք Ձեր ընտանի-
քից: Կարծեմ փախչողներ կան Կ.Պոլսից. այստեղ մի ըն-
տանիք տեսա, որ նոր էին եկել. որը վտանգավոր է հաշ-
վում, որը — ո՛չ:

Մենք լավ ենք և ջերմագին բարեկներ ենք ուղարկում
Ձեզ՝ շնորհակալ լինելով նորից, Ձեր մեր հանդեպ ցույց
տված ազնիվ վերաբերումի համար:

Ձեր Ավետ. Իսահակյան

2266 Dorsoduro. Venezia.

A. Issakian

293. ՎԱՐԴԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

1922, 3 նոյեմբ<երի>, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

Վաղուց է արդեն Վենետիկ եմ, և վաղուց էլ կուզեի
քեզ գրել, բայց անիծված տրամադրությունը, որի բացա-
կայությունը կամ գեշ ներկայությունը, արդեն սովորա-
կան բան եղավ մեր կյանքում — ջլատում է ամեն ինչ, ամեն
եռանդ: Ես ուղղակի շշմած, քարացած եմ մեր ճակա-
տագրի առջև. ամեն օր նոր սարսափը ավելի ուժգին է և
մոռցնել է տալիս հինը. Ձմյուռնիայի ջարդից¹, ավերից
հետո վախենում եմ հերթը գա Պոլսին. և հետո Երևանի
Հայաստանին, և ի՞նչ կա զարմանալու և անսպասելի,
քանի որ Ֆրանսիայի և Իտալիայի հետ ողջ աշխարհ
խոսք մեկ են արել — ջնջել հայերին, ջնջել՝ տեղ պատ-
րաստելու համար իրենց վաճառականներին ու շուկայիկ-
ներին, ջնջել ի տրիտուր Թուրքիայից ստանալու համար

կոնսեցիաներ, և ավելի հասարակ բաներ — բուրդ, բամբակ, թյուրթուն: Ամոթ, դուրս, ազնիւ խոսք, խոստում — բոլորը սուտ խոսքեր են եղել, միայն խաբելու, միայն փողի համար: Եւ զգւելին ու գայրանալին այն է, որ մեր «բարեկամ» դաշնակիցները եղան մեր ամենակատաղի թշնամիները. և սա հասկանալի է ու տրամաբանական:

Պատերազմից առաջ Ֆրանսիան, Իտալիան և մյուսները նույն սրիկա դայլերն էին, ինչ որ էին գերմանացիք, ռուսները, բայց պատերազմին համաձայնականները իրենց հայտարարեցին մարդկային իրավունքների պաշտպան, քաղաքակիրթ, անշահասեր, փոքր ազգերի՝ և մանավանդ հայերի համար կռիւղ՝ ընդդէմ բարբարոս գերմանացուն ու թյուրքին. և խոստումների ծայրը բաց թողին: Հաղթեցին, և օրը եկաւ խոստումները վճարել. բայց նրանք հին դայլերն էին, դիմակ հագած, ինչպե՞ս կարող են փոխվել. չեն կարող, բայց հանդիսավոր խոստումներ կան, ի՞նչպես ազատվել. ելք — վարկաբեկել հայերին, որ գեշ ազգ են, վաշխառու, նենգ, ցած, արժանի չեն ազատվելու, և վերջապես թյուրքը — ազնիւ է, բարձր, զոհ է, սխալված ենք եղել. ուրեմն՝ կեցցե թյուրքը, կորչի հայը: Սա է իրականութիւնը, և Ֆրանս<ական> թերթերը թյուրքից են կաշառված:

Եւ մեկը չկա, որ Ֆրանս<ական> մամուլին այս հարցը տա. — Թե դուք գրում եք, որ հայերը ցեց են, շատ լավ. այդ նոր է, որ դուք գրում եք և գիտեք, այս քառասուն տարի է ֆրանսացի, գերմանացի և այլ ճանապարհորդներ ու թղթակիցներ գրում են, որ հայերը ցեցեր են, մակաբույծներ, հրեաներ (ծիծաղելի. որ հրեաները մեզ հրեա են ասում), ուրեմն ձեզ հայտնի էր հայերի այդ հատկութիւնը, ապա ինչո՞ւ պատերազմի ընթացքին որդեգրեցիք հայ դատը, իբրեւ ազնիւ, քաղաքակիրթ ազգի արդար դատ. ուրեմն խաբելու համար. արդ՝ դուք եք խաբեւորներ, լրբերը, վաշխառուները. և եթե ձեր խոսքերը,

Հավաստիացումները չլինեին, հայերը ձեր կողքին չէին կանգնի, այլ թյուրքի, և կկոտորեին ձեզ, և այսօր կլինեին ձեր բարեկամները, որովհետև կարողացան ձեզ կոտորել...

Էլ ի՞նչ գրեմ, ի՞նչ արժեք ունի, ես բոլորովին հուսահատված մարդ եմ, և զարմանում եմ, որ դուք կարող եք գրիչ բռնել, թերթ հրատարակել. ես մի տենչ ունիմ. տեսնեմ Եվրոպան ոչնչացած, իր զգվելի արյան մեջ խեղդված. պիտի գա՞ այդ օրը:

Շնորհակալությամբ ստանում եմ «Հայաստանի» Ձայնը»². ասում եք, որ աշխատակցեմ. ի՞նչ գրեմ, ի՞նչ. — ես այլ ևս բան չեմ գրում, բուսական կյանք եմ վարում, գուցե մի քիչ ժամանակ հետո անցնի այս մղձավանջը, բայց հիմա մեռածի պես եմ:

Իմ մասին բան չունիմ գրելու. գրիր քո մասին, Արմենուհուհու մասին, և առհասարակ ի՞նչ հույսեր ունիք, երևի ունիք:

«Հայրենիք»ին խոստացել եմ բաներ ղրկել, նոր բան չեմ կարող դեռ գրել. «Ու. Կարոն» չեղավ, ասացին, որ շատ մեծ է. նորից մնաց:

Քեզ Հռոմից մի քարտ գրեցի. իրավ սքանչելի էր Հռոմը, Նապոլին, Պոմպեյը, Վեզուվը, Ֆլորանսը. եղա հիացած այդ տեղերի վրա, ուր ապրում է մի ավազակ, թրքապաշտ, լիրբ ժողովուրդ, բայց Ֆրանսացու չափ լիրբ չէ, սակայն Ռոմանական ցեղերը՝ Ֆրանսացի, իտալացի, ռոմանացի, իսկապես այլասերված, ցած ժողովուրդներ են:

Բարևներ քեզ, Արմենուհուն և Ս. Վրացյանին. նորից կգրեմ:

Քո Ավետիք

1922, 29 նոյեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես.

Այսօր ստացա նամակդ, ամբողջ գրությունդ ծայրե ի ծայր վիշտ էր ու տխրեցուցիչ. անձնական, ազգային, մեկը մյուսից կսկծալի, և մանավանդ Օհ. Թումանյանի մասին հայտնածդ, որովհետև, ինչ էլ որ լինի, Թումանյանը միշտ սիրելի ու եղակի մարդ է, իր պակասությունները, եթե թույլ տանք մեզ այդ ասելու, իրենը չեն, այլ ժամանակինը, և պարագաներինը. ուրիշ մի բախտավոր ազգի մեջ նա բյուրեղի պես մաքուր կլիներ. կարիքը, հացի կռիվը մարդու հոգին այլանդակում է. Օհանեսի տեղը չա՛տ պիտի զգանք, եթե ամենամեծ դժբախտությունը ունենանք այդ իրականացած տեսնել. սակայն ես հույս ունիմ:

Ես Լոզանի ժողովից¹ մեզ համար ոչ մի հույս և սպասելիք չունիմ, դա մեր վայրագ թշնամիների ժողովն է, ուրիշ ո՛չ մի բան, թուրքերից ավելի հույս ունիմ մի բան ստանալու, քան սրիկա, դավաճան, լիրբ Եվրոպայից՝ լինի Ֆրանսիա, Անգլիա, Իտալիա: Այնպես որ ուրախ եմ, որ մերոնք որոշել են թուրքերի հետ բանակցելու համաձայնել, լավ կլիներ, որ բուլղարիկների միջնորդությամբ ևս դիմեին, մանավանդ որ Ռակովսկին² հայասեր է. գոնե Կարսն ու մի բան Թուրքա-Հայաստանից տա, մինչև Վան. կամ... ի՞նչ ասեմ. ասածիս չեմ հավատում: Ուզում են Նեղոցները բանան կամ գոցեն, ուզում են կապիտուլյասիոնները թողնեն կամ վերցնեն, ինձ համար արժեք չունի. դրանք չարժեն հայ գյուղացու մի էջը, միայն թե ջարդ չլինի, ջարդ. և համաձայն չեմ քեզ հետ, որ վրեժից կուզես մի նոր մեծ պատերազմ, ոչ թե ալտրոլիզմից, որ չունիմ այլ ևս (եթե ինձ հարցնես, կուզեմ բոլոր ազգերը՝

խնայելով բուլղարն ու հույնը՝ ջնջված տեսնել), այլ մեր օգտի տեսակետից. որովհետև եթե մի իրարանցում՝ նորից մեզ պիտի կոտորեն, հասնողը պիտի կոտորեն՝ թուրք, ռուս, վրացի, քուրդ, թաթար... և սով կուգա և համաճարակ. ո՛չ, թող հանգստանա աշխարհը, ուժեղանա Ռուսիան... և չի անցնի մի սերունդ՝ մենք նորից կշիռք կունենանք. ամեն բան դեռ կորած չէ, քանի Արարատյան Հայաստանը կա (մոտ 1.500.000 հայություն) և Դաշնակցությունն էլ դեռ պիտի ապրի, ապագան նրանն է. այսօրվա հայ բոլշևիկները Դաշնակցության գործն են շարունակում ըստ էության, ո՛չ ըստ ձևի. դաշնակցականներ են հայ բոլշևիկները. և ավելի պիտի դառնան, ոնց որ վրացի բոլշևիկները սրիկա ժորդանիայից՝ ավելի մենչեիկ են. չեմ էլ ուզում, որ Ռուսիայում հանկարծ հեղափոխություն ծագի, այլ կամաց-կամաց բարեփոխվի. այս մտքերը քեզ համար հայտնություն չեն, այնպես որ չեմ երկարացնե, և այդ տեսակետից էլ մի աչքով հաշտեմ նայում բոլշևիկներին, թեև ատում եմ շատ և շատ. հայկական հարցի լուծումի ջուրն ընկնելը մեծ մասով նրանց վերագրելով... չէ՞ որ մինչև երգնկա էինք հասած...

Ուրախ եմ, որ «Հայաստանի Ձայնը» ընդունում է այն միտքը, թե թրքահայ նահանգները միանան «բոլշևիկյան» Հայաստանին. «ավելի լավ է ուտե խաչիկը, քան տաճիկը»:

Մի քանի օրից մի-երկու բան կղրկեմ «Հ. Ձայն»ին. միշտ և շատ բան չեմ կարող, որովհետև շատ տեղից են ուզում, և ես էլ զբաղված եմ ուրիշ գրություններով, որոնք կլանում են ինձ ամբողջովին. նորից սեղանիս վրա եմ հանել «Ուստա Կարոն», և վերջնական ձևն եմ տալիս: Մեջեմեջ մի-երկու բան եմ սկսել, մեծ չեն, բայց պզտիկ էլ չեն, և մանավանդ, որ մեկը պատմական նյութ լինելով՝ ստիպված եմ գրքեր կարդալ: 20-30 բան ունիմ գրե-

լիք՝ մեկը մյուսից հետաքրքիր, որ վախենում եմ արդեն վերջացող կյանքս չբավե. հայտնի է քեզ, որ ես շատ տարիներ եմ իզուր կորցրել, պիտի շտապել:

Կյանքս այստեղ անցնում է շա՛տ միակերպ, մեռած, մարդակարոտ, միայն մի դրական բան կա — պարապում եմ. շա՛տ կուզենայի Բերլին տեղափոխվել, բայց երկու բան արգելում են վճիռ գոյացնել — Վիգենի դպրոցի հարցը և պարապմունքս. վախենում եմ երեսնան դպրոցից դպրոց փոխել, և ես էլ այնտեղ նետվեմ հաճելի անգործունեության գիրկը:

Բայց ամենից շատ կուզենայի հայրենիք դառնալ.

«Արի երթանք Սուրբ Հայաստան

Սերոբ փաշան դեմ կուգա»:

Հիշո՞ւմ ես այս սրտառուչ երգը:

Ուղարկում եմ այս ցուցակը գրքերի. բարի եղիր առ, և առանց քաշվելու գրիր, թե ի՞նչքան պարտք մնացի. իսկույն կղրկեմ, եթե կամքս կատարես, երբեմն փող կղրկեմ, որ գրքեր առնես, այստեղ գիրք չկա, սով է:

Գրում ես, թե քանի աղետները շատանում են, մենք հայերս, քարանում ենք. ճիշդ է, որովհետև զարգանում է անձի վախը, էգոիզմը: Ո՞ւր մնաց Լ. Շանթը, ձայնը չի լսվում:

Ջերմ բարևներ Սիմոնին, Արփիկին, Արմենուհուն և Բաբիկին, և կնոջս կողմից.

Համբուլյրներով քո Ավետիք

Մեր Կուլյան (եղբորս տղան) նորից փախավ Հայաստանից, և հիմա Ամերիկա է, Կալիֆորնիա:

1922, 4 դեկտեմբեր<երի>, Վենետիկ

Վեր<ապատվելի> Հ<այր> Ն. Ակինյան

Սիրելի Հայր Սուրբ,

Շնորհակալությամբ ստացա Ձեր քարտը, և մի երկու
օր առաջ լուսանկ<արչական> գործիքը¹: Վիզենը ան-
սահման ուրախացավ, կարծես, աշխարհ տվին նրան:

Մենք չկարողացանք այս ճահիճից դուրս գալ. առհա-
սարակ ճահիճից դժվար է ելնելը. թերևս նորից ճիգ անեմ:

Շնորհակալություն Ձեր տված պատմական տեղեկու-
թյունների համար, իրոք շա՛տ հետաքրքրական էր:

Ս. Հակոբյանից երկու ամիս կա ո՛չ մի լուր չունիմ,
ո՞ւր մնաց, ի՞նչ է անում և ո՛չ էլ «Արեգի» մասին բան
գիտեմ. ի՞նչ է Ջաքարիայի այս պապանձումը²:

Մենք լավ ենք, ողջ և առողջ. ես բավական լավ պա-
րապում եմ, թեև տրամադրությունս շա՛տ գեշ է վերջին
ազգային աղետների պատճառով:

Ջերմագին բարևներ Հայր Հ<ակոբոս> Տաշյանին և
ծանոթ հայրերին. շա՛տ բարևներ կնոջս կողմից. Վիզենը
համբուրում է Ձեր ձեռքը:

Մնամ հարգանքներով միշտ Ձեր՝

Ավետ. Իսահակյան

296. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՅԱՆԻՆ

1922, 4 դեկտեմբեր<երի>, Վենետիկ

Սիրելի Արման,

Ստացայ քարտդ. ներողություն, որ ուշ ուղարկեցի
գրքուկը. ծուլություն. ուրիշ ոչինչ: Ստացա և թերթի

Թիվը հայկական հարցի մասին: Կարդացի, որ ընկ. Վա-
րանդյանը¹ եղել է Մուսուլինի մոտ. կարո՞ղ եք մի-երկու
տող գրել այդ մասին ինձ. եթէ հարմար կդատէք: Շա՛տ
կխնդրեի:

Պոլիս առայժմ խաղաղ է, մտահոգելու պետք չիկա. և
հազիվ թե բաներ պատահին, մանավանդ, որ Ձերոնք բո-
լորը կիներ են. վտանգ կա երիտասարդներին, որոնց կա-
րող են զինվոր տանել:

Եթե Պոլսից լուրեր կունենաք ինձ հայտնեցեք, խնդրեմ.
առաջ «Ճակատամարտ» ստանում էի, բայց վերջերս դադա-
րեց, թեև վանքից առնում, կարդում եմ. առանձին բան չկա
մեջը. թերևս նամակներով ավելի բան իմացվին:

Թուրքերը շա՛տ երես առան, տեսնենք վերջը ի՞նչ է
լինելու:

Ձերմ բարևներով՝ Ձեր Ավ. Իսահակյան

2266 Dorsoduro. Venezia

297. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

1922, 8 դեկտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

Ուղարկում եմ այս երկու փոքր բաները¹ թերթի հա-
մար, ուրիշ հարմար կամ մանր բաներ չունեի, և մանա-
վանդ որ «Հ. Ձայնը» տեղեկատու թերթի ձև ունի, և այդ-
պես էլ լավ է, պետք չկա գրական լինելու, օրվա հարցերի
համար լավագույնը այդ է:

Համլիկից ստացա շնորհակալությամբ իր գիրքը², Թա-
կորը. իմ կողմից անպատճառ հաղորդելի շնորհակալու-
թյունս, դեռ չեմ կարդացել. կարդամ, իրեն կգրեմ տպա-
վորությունս լեզվի մասին, հարկավ:

Առակի մեջ մի տեղ բաց է մնացել. սխալվել եմ, բայց կարծես պետք էլ չէ. հետևյալը.

Մարդը հանեց իր ծոցից թերթերի հոծ մի ծրար,
Որ միշտ ունենր պատրաստի այսպիսի օրվա համար.

այս վերջին տողը, եթե հարմար կգտնեք դրեցեք, կարծեմ արժե դնել. ավելի լրացուցիչ իմաստ ունի:

Ստացար, անշուշտ, նախընթաց նամակս. գրքերից որը որ կգտնես, էն կառնես:

Նորություններ եթե ունենաս հայոց հարցի մասին, համառոտ ինձ գրիր:

Բարևներ Սիմոնին, համբույրներով՝

քո Ավետիք

298. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

1922, 28 դեկտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

Կարծեմ երկու նամակ եմ ղրկել քեզ, բայց ձայնդ դուրս չեկալ: Թվում է ինձ, թե հույս կա Լոզանի ժողովից մեզ մի բան տան. արդյոք հանցա՞նք է նորից հուսալը: Ասում են, որ Կիլիկիայից պիտի տան. ա՛խ, ափսոս, Կարսն ու Վանը ու Մուշը: Անիծված բոլշևիկները փչացրին մեր հարցը. Կիլիկիան ո՛ւր, Հայաստանը ուր. 1000 կմ հեռու են իրարուց. բոլորովին պիտի բաժանվին երկու հայ հատվածները իրարուց, պիտի խորթանան ու իրար դեմ թշնամանան...

Գրի՛ր, ի՞նչ հույսեր կան, արդյոք մերոնք տեսնվեցա՞նք Ջիզերինի հետ, և ինչ ասաց այդ կեղծավորը. երևի լուրեր կուեննաք: Ինչո՞ւ է «Հայաստանի Ձայնը» (թերթը) ուշ հրատարակվում, մի շաբաթ անց եմ ստանում, այնինչ «Ապագան»¹ շատ կանուխ է գալիս:

Ի՞նչպես եք, ո՞նց եք ապրում, Սիմոնն ի՞նչ է անում.
Ի՞նչպես են Արփիկի, Արմենուհու և Վուրիկի² առողջու-
թյունը. անշուշտ լավի դարձած կլինեն:

Վերջերս աչքերս ցավում էին, շատ էի պարապում ու
ծխում (ծխի մեջ պարապել), և վերջապես մեծացել եմ, օր-
գանիվմը իր շնորհքը ցույց է տալիս, պիտի թուլանա,
տկարանա, որ մի օր էլ անհայտանա. գոնե Հայաստանն
ազատ տեսնենք ու մեռնենք:

Բան չունիմ գրելու: Հա՛, այստեղ է պոլսեցի բժիշկ Վ.
Թորգոմյան³. միշտ տեսնում եմ — ոչինչ մարդ է, տգետ,
մեծամիտ, երկերեսանի. պոլսական տիպ. ամենաքոսոտ
ռուսահայը անհամեմատ բարձր է այդ պոլսեցի աննկա-
րագիր արարածներից:

Համբույրներ և բարևներ՝

քո Ավետիք

299. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՅԱՆԻՆ

<1922>¹, 31 դեկտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Արման.

ստացել եմ ուղարկածդ պատճենը. շա՛տ շնորհակալ
եմ: Ստացա նույնպես նամակդ Մուսուխինին հեռագիր
տալու համար. վաճառքը արդեն երկու անգամ տվել է. մեկ
անգամ՝ խնդիր, մյուս անգամը՝ շնորհակալություն, միա-
բանների գաղութի կողմից:

Շնորհավորում եմ Նոր տարիդ. հույս ունենանք մյուս
տարի մեր երազները իրագործած տեսնել:

Ջերմ բարևներ իմ և կնոջս կողմից.

Ձեր Ավետիք Իսահակյան

300. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

<1923>, 30 հունվարի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

Այսօր ստացա ուղարկածդ 4 գիրքը, սպասում եմ մյուսները ևս. «Հայ<աստանի> Ձայնի» միջոցով դյուրավ և զիջումով կարող ես գրքեր ստանալ. սա գրում եմ ի միջի այլոց. առհասարակ կուզեի, որ հաջորդ խնդիրներս էլ գրքեր գնելու մեջ՝ կատարեիր, որովհետև ֆրանս. գրքերի կարիք ունիմ. մեկ, որ կուզեմ շա՛տ կարգալ, որ չմոռանամ այդ լեզուն, որ ուշ տարիքումն եմ սովորել և խոր չի տպվել, ինչպես գերմաներենն է. և երկրորդը, որ ֆրանս. գրականությունը լավ չգիտեմ: Միայն կխնդրեմ, որ քեզնից՝ քո գրպանից, ո՛չ մի սանտիմ չծախսես, ասում եմ՝ լոթիհանգի. բավական է, որ նեղություն ես կրում, ուրեմն գրիր, որ փող ղրկեմ...

Վաղուց է՝ ձայնդ կտրել ես. ի՞նչ եք անում, ինչպե՞ս է Արմենուհին, Արփինեն և Վրույրը, Բաբիկը. ինչպե՞ս եղավ նրանց առողջությունը: Լսում եմ, թե Հ<ովհաննես> Թումանյանը ծանր հիվանդ է, ուզում են Բեռլին բերեն՝ բժշկելու, միթե՞ ճիշդ է. շատ ցավալի լուր է, եթե ճիշդ է. զգում եմ, որ անփոխարինելի կորուստ կլինի բոլորիս համար, բայց հավատս մեծ է. ի՞նչ ասեմ:

Սրտով հետևում էի Լոզանի ժողովին, թեև հուլյսեր չունեի, ինչպես ամեն հայ միշտ մի տեսակ անհույս հույս ունի. բայց երբ ինչպես հիմա ոչ մի հայ հույս չունի, բայց և այնպես հույս ունեի, իմացա թե հայերի պա-

հանջը 18 հազար կիլոմետրի մեջ է, Սիրիայի կողքին, այն էլ թուրքի ձեռքի տակ, այս անգամ և ընդմիջտ հուսահատվեցի և ձեռք քաշեցի հայկական հարցից և հիմա շատ լավ եմ գիտում ինձ. հարյուր տոկոսով իմացա, որ եվրոպան՝ մեջն ունենալով մեր «բարեկամ» Անգլիան, միմիայն խաբուում են մեզ, ուրիշ ոչինչ. այլևս վերջ հույսին ու հավատին, և անիծված Անգլիայի հերը:

Ըստ իս՝ լավ կլինի, որ դեկեգացիաները ռուսների հետ հարաբերության մեջ մտնեն՝ թույլատվություն ստանալու համար թափառական հայերը տեղափոխելու Ռուսիա, Հյուսիսային Կովկաս. ավելի լավ է այնտեղ թեկուզ ձուլվեն ռուսների հետ, քան թե լիրժե եվրոպացոց մեջ ձուլվեն, գոնե ռուսները հոգի ունին, իդեալ ունին, իսկ չորացած եվրոպացիք միայն կեղեքող են, շահամուլ, փողի համար ամեն բան ծախող:

Լսեցի նույնիսկ, որ Ջիզերինը հայ պատգամավորությանը, թե հայասերներին ասել է, թե հայերը թող գան Կուբան, 600 000 մարդու տեղ կուտանք¹. եթե ճիշտ է, շա՛տ մեծ բան է, հրաշալի երկիր է, հարուստ, ծովափով. և մայր հայրենիքին էլ մեծ օգուտ կլինի: Միևնույն է՝ մի օր Ռուսիան կազմվելու է և կռվելու է թուրքերի հետ. լավ կլինի, որ բոլոր հայերը լինեն Ռուսիա, և այդ ապագա կռիվների մեջ ջարդեն թուրքերին, քրդերին և լուծեն դարավոր վրեժը և գրավեն պատմական հայրենիքը: Թուրք, թաթար... անհաշտ թշնամի են մեզ և մենք պիտի միայն ռուսների հետ լինենք. պետք չկա և պետք չէ նույնիսկ հաշտություն ու համերաշխություն քարոզել այդ տարրերի միջև, գոնե թուրքի և թաթարի հետ ոչ մի հաշտություն, որովհետև այդ ժողովուրդները նենգ են, խարդախ, և ունին անփոփոխելի ծրագիր՝ ջնջելու հայությունը, որ միանա՛ն այդ սրիկա ժողովուրդները իրար հետ. իսկ հայերը միամիտ են և հավատացող. հազար փաստեր կան դրա համար:

Դաշնակցութիւնը երկրի մեջ թող մի կերպ համակերպի բոլշևիկներին հետ, իսկ դրսի գաղութներին Դաշնակցութիւնը մնա օպոզիցիոնի մեջ, քննադատե բոլշևիզմը (արդար և իրավացի կերպով), մշտական հարաբերության մեջ լինի ռուս օպոզիցիոնի հետ ապագայի համար:

Հիմա ի՞նչ կասես գրածիս մասին. խնդրեմ գրես, թե ի՞նչքան հիմք ունի Զիչերինի առաջարկը Կուբանի մասին. անպատճառ գրիր, Վարդգես ջան:

Ուղարկում եմ «Արձակ էջեր»² գրքուկս, մտադիր էի հատորներով լույս ընծայել արձակներս, բայց Պոլսի դրութիւնը փչացավ, գուցե ուրիշ տեղ հրատարակել տամ: Սպասում եմ նամակիդ: Բարևներ բոլորիդ:

Համբուլյոներով քո Ավետիք

301. ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆԻՆ

1923, 1 փետրվարի, Վենետիկ

Սիրելի Սարգիս,

Ստացա նամակդ և շտապում եմ պատասխանել: Քո ոգևորվելը Լիլիթովս¹ ինձ շատ է ուրախացնում, մի՞թե իսկապես գեղեցիկ գործ է. երբեմն կասկածում եմ, սակայն Ամերիկայից էլ գովեստներ ստացա, ինչևէ. շատ շնորհակալ եմ, որ ուզում ես սիրով ձեռնարկել նրա պատկերազարդման... ո՛չ մի առաջարկ և ո՛չ մի խորհուրդ չունիմ քեզ տալու. արա, ինչ որ ուզում ես, և գիտեմ կանխավ, որ լավ պիտի անես, հավատում եմ քո գույների անհունին ու արևին. թեքստի տառերն էլ դու ընտրիր. միայն ինձ ուղարկիր վերջին սրբագրութիւնը, որ սխալները տպագրական ուղղեմ. արդեն մի քանի վրիպակներ-սխալներ նկատել եմ, օրինակ. «մեծ Վարդապետ», որ պիտի լինի «մեծ Վարպետ» (Աստծո մասին է

խոսքը, որ Վարպետ է, ոչ թե Վարդապետ): Հետո գուցե մի երկու տող ջնջեմ, մի-երկու տող ավելցնեմ. այդքան:

Կխնդրեի գրեիր, թե ո՞ր կետերն ես նկարելու. ես դրանց մասին մտածած չունիմ: Եվ ո՞ւր պիտի տպես:

Ուրեմն պայմաններս իմացար, մնացածը քո կամքդ է:

Ավելացնում եմ նորից իմ շնորհակալություններս աշխատանքիդ համար:

Մոտ մեկ ամիս է ես չափազանց զբաղված եմ, կյանքիս մեջ այսպես զբաղված չեմ եղած. գրում եմ վերջին կադապարումով վեպս, որի մասին ասել էի քեզ, և մի 10 ամսվա (ուրեմն մի տարի) լուրջ աշխատանք ունեմ. եթե եղավ սրտիս ուզածով, շա՛տ բախտավոր պիտի լինեմ, եթե չեղավ — այլևս բան չեմ գրելու:

Հաջողություն լույս տեսնելիք ալբոմիդ² համար. այդ նշանավոր գեղարվեստագետների գնահատումով անշուշտ կդյուրանա նրա տիրապետությունը:

Ե՞րբ եք գալու և ո՞ւր. խնդրեմ ինձ գրեցեք: Շատ բարևներ կնոջիցս տիկ. Վավային³ և քեզ. նույնպես իմ կողմից. շա՛տ հոգնած եմ, վերջացնում եմ նամակս:

Համբույրներով և բարևներով քո Ավետիք

302. ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆԻՆ

1923, 12 փետրվ<արի>, Վենետիկ

Սիրելի Սարգիս,

կամ ինչպես տիկ. Վավան է հնչում՝ սիրելի Սեարգիս, ստացա նամակդ և շտապում <եմ> չուշացնել. մտածում եմ, որ շա՛տ սուղ պիտի նստի «Լիլիթը» վրադ, ինչպես Ադամի վրա սուղի նստեց. բոլոր ծախսերով երևի քան 3000 լիրեթ, և սկզբից ասեմ, որ կվնասվիս. բայց ե-

Թե տեղեր ունիս վաճառելու, ապահով տեղեր և ունևոր բարեկամներ, որ օգնեն՝ ձեռնարկի՛ր. մի կողմից էլ ափսոս է որ քո ներշնչումներիդ առջևը քարը դնել. ոգևորությունը ստեղծագործ է. հույս ունիմ, որ չքնաղ նկարներ պիտի տաս. ինչ որ բառերը պիտի չկարողանային հայտ բերել, գույները պիտի ասեին. գույնը բառից ավելի պերճախոս է:

Ի՞նչ ասեմ, սիրելիս, վերջիվերջո դու գիտես, մտածի՛ր, կշռի՛ր:

Նշանակածդ նկարների մոմենտները իմ մտածումին համապատասխան են, միայն մի բան, մի մոմենտ ևս՝ (եթե հավանես և սինեմատիկ չգտնես) Ադամ գրկած ունի Եվային, բայց տեսնում է հեռուն Լիլիթին՝ ստվերային, երազային, մշուշային... Այս կետը իմ պոեմայիս հիմնական գաղափարներից մեկն է, որ մարդ հաճախ (հեռու լինի մեզնից և մեր կիներից) մեկին գրկած մյուսին է երագում, նրան, որ թռավ, որ անմատուլյց էր:

Մտածիր սրա մասին. ի դեպ գրում ես թե 14 նկարի համար ես պայմանավորվել, իսկ ինձ գրածներդ 13 հատ են:

Ես հունվարի սկզբից շա՛տ և շա՛տ զբաղված եմ, ողջ օրը. գրում եմ մի մեծ վեպ, եթե հաջող եղավ՝ կիսենթանամ. մոտ 800 էջ, 2 հատոր. մինչև տարվա վերջը կավարտեմ. որ վերջացավ, թափառելու եմ առժամանակ. և կգտնեմ Ձեզ:

Եթե Տեր-Օհանյանների հասցեն ունիք, տվեք ինձ տեսնեմ ի՞նչ են անում այդ պստիկ Լիլիթները:

Ամենաջերմ բարևներով իմ և կնոջս կողմից. համբուրում եմ տ. Վավայի ձեռքը:

Ձեր Ավետիք Իսահակյան

303. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ

1923, 15 փետրվարի, Վենետիկ

Սիրելի Սիմոն ջան,

կարծեմ այսօր ժամադրվել էի քեզ հետ. բայց կներես, որ թերացա գալ. արգիլվեցի մի կարևոր գործով, որ կբացատրեմ քեզ:

Սակայն չորեքշաբթի, Ձեր ժողովի օր, կուղենայի տեսնել քեզ, Ռուբենին, Արշակին – ավելի երկար խոսելու, և իմ պարտքիս մասին:

Բարի կլինես ներողամիտ լինելու:

Համբուլյրներով՝ Ավետիք

304. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳՅԱՆԻՆ

1923, 25 փետրվ<արի>, Վենետիկ

Մեծարգո պարոն Հ. Ավագյանց.

մեծ շնորհակալությամբ ստացա Ձեր նամակը, որով ինձ պատիվ եք անում Ձեր պատվական «Կոչնակին» իմ մասնակցութունը բերելու. սակայն ներկա օրերս չա՛տ զբաղված լինելով մի գրությամբ, որ կլանում է իմ ամբողջ ժամանակը. խոստանում եմ հենց որ ազատ ժամեր գտնիմ՝ ուղարկեմ մի-երկու բան:

Խնդրում եմ ընդունեիք իմ հարգանքներս ու բարեկներս:

Մնամ Ձերդ՝ Ավետիք Իսահակյան

1923, 25 փետրվարի, Վենետիկ

Սիրելի Արտաշես՝,

մեծ շնորհակալությամբ ստացել եմ 100 դոլարը. ներողություն, որ մինչև օրս իմաց չտվի: Գլուխս չա՛տ խառն էր. թե կինս և թե երեխաս երեք շաբաթ է, հիվանդ պառկած էին ինֆլյուենցիայով. դա քիչ չէր, լուր ստացա, որ եղբորս մյուս որդին (մեկը արդեն փախել է Ամերիկա, գիտես) Գեղամ, աքսորված է Պետրոգավոդսկ, 2 տարվա ստիպողական (տաժանակիր) աշխատանքների. բոլշևիկների կողմից: Այդ շների հետ գլուխ ելնելը դժվար է, նույնիսկ անկարելի. ո՛չ օրենք կա, ո՛չ դատ. միա՛յն տեռոր: Մի լաթի կտոր՝ միլիոնավորների արյունով կարմրցրած՝ շինել են Փետիշ. տակը մի հիմար, անհեթեթ գաղափար մոնղոլական, անգիտական, նախնական-անասնական կոմունիզմ, որին իբրև նոր բանալի՝ սերունդներ ու կուլտուրաներ են զոհում՝ չնախատեսելով, որ սրա վերջը հանգելու է մի չտեսնված ուժեղ ցարիզմի, մի ազգայնական Ռուսիայի. և դեռ լենինին հռչակում են հանճար. ոճրագործ ավանտյուրիստներ են՝ նույնիսկ հակառակ իրենց Մարքսիզմի: Թաղեցին ամեն բան. և սոցիալիզմ, և դեմոկրատիա, և ապագայի հավատ, և երազ:

Շատ բան կարող եմ գրել, բայց վախենում եմ գրգռել այդ դեերին և վրեժը թափել տալ այնտեղ մնացողների վրա: Մարդ չգիտե, թե ի՞նչպես վարվի այդ Թալաաթների հետ:

Համբուլյրներով՝

քո Ավետիք Իսահակյան

<1923, 20 մարտի>¹, Վենետիկ

Սիրելի Արտաշես,

Ստացել եմ ուղարկածդ երկու գիրքը: Շատ շնորհակալ եմ: Երեկ ստացա ամսագրի 5-րդ թիվը: Այս համարն էլ նախընթացների պես ճոխ է և շա՛տ լավ: Գրեթե բոլորն էլ կարդում եմ, մանավանդ հուշերը, որ ինձ շատ պետք են ձեռնարկելիք վեպերի համար: Քո հոգվածը² շատ տրամաբանական է: Ա՛յ, ես հենց այդ տեսակետով հակաբոլշևիկ եմ: Բոլշևիկները մեզ մեղադրում են ռոմանտիզմի մեջ, բայց իրենք եղան ամենատխմար ռոմանտիկները: Այս տհաս մարդկության մեջ իրագործել սոցիալիզմը իր գեշ ձևով՝ կոմունիզմը, վայր ընտրելով իսլամ և մոնղոլ երկիրները... Ողորմելի, վայրենի գազաններ...

Այս քարտը գրում եմ՝ իմացնելու համար քեզ, որ Մայիսի թիվի համար այս երկու օրս գրում եմ մի պատմվածք՝ «Սաադիի վերջին գարունը»³: Քո ձեռքը կանցնի, երևի, ապրիլի կեսին: Այնպես որ, խնդրում եմ ի նկատի ունենաս և տեղ պահես գրվածքիս համար, որ, ի դեպ է ասել, գեղեցիկ բան կլինի, շա՛տ բանաստեղծական: Հոգ չէ հանդեսի առաջին երեսների վրա չի լինելու, ուր միշտ ինձ պատվում եք, միայն թե ես լինեմ այդ տոնական համարի մեջ:

«Արմենիզմը»⁴ ձեռքս ընկավ: Կարդում եմ: Լավն է: Լեզուն մի քիչ ճոռոմ է, բայց կիրք կա, որը սիրեցի:

Համբույրներով

քո Ավ. Իսահակյան

<1923, 25 մարտի>¹, ՎԵՆԵՏԻԿ

Սիրելի Արտաշես,

Ուղարկում եմ Մայիսի թվի համար այս գրվածքս՝ «Սաադիի վերջին գարունը»: Երեկ վերջացրի: Մի քիչ շտապ եղավ: Եթե թերիններ կան, մեղքը ժամանակինն է, ոչ թե իմս: Ես գրում եմ, ապա թողնում, որ մի ամիս մնա, սառի: Հետո կարողանում եմ օտարի աչքով անաչառ, օբյեկտիվ նայել գրվածքիս վրա: Բայց սրա վրայից օր չանցավ: Հավանել եմ, չգիտեմ՝ ինչքա՞ն ճիշտ է:

Իմ հավանած ամենեն լավ բանը, որ ղրկել եմ քեզ, «Կապիտան Ղազար»² է. երևի այն պատճառով, որ մանկության տարիներից մնացած պատկեր է: Ի միջի այլոց, Ղազարը հորեղբորս տղայի աներն էր և հանգուցյալ խաժակի՝ մոտիկ ազգականը, մորքուրի մարդ, հորքուրի մարդ թե քեռի, լավ չեմ հիշում: Խաժակի մոտ որ խոսում էի, նեղանում էր: Ա՛խ, ափսո՛ս, խաժակ, և որի՞ն չափսոսալ...

Առաջարկել էիր, որ իմ հուշերից գրեմ, Դաշնակցական անցյալից: Լավ միտք է, բայց մեկից ավելի պատճառներով դեռ չեմ ձեռնարկում... Ժամանակ չունեմ, շատ եմ կարդում ու գրում: Տխուր է փորփրել անցյալը: Եվ հետո ես, վերջ ի վերջո, երկրորդական, երրորդական գործիչ եմ եղել, թեև շատ բան եմ տեսել, շատ բան գիտեմ, սկսած 1893-ից մինչև Եվրոպա գալս՝ 1911: Կաղ իշով մասնակցել եմ պատմությանը: Մի կողմից էլ՝ հուշեր գրելը ավելի ծեր հասակի բան է, իսկ ես դեռ չա՛տ երիտասարդ եմ (!) հուշեր գրելու համար: Եվ հուշեր գրելը մի սայթաքուն ուղի է, որ սկսվում է համեստությամբ ու վերջանում ինքնագովությամբ: Հուշագիրը միշտ մարգարե է հանդիսանում, միշտ լավ իրատես, միշտ դժգոհ... Օրինակ՝ Արմեն Գարոյի հուշերը...

Եվ վերջապես, ես մտադիր եմ վեպերի մեջ ամփոփել իմ տեսածն ու լսածը: Բավական կա այդ կողմից «Ուստա Կարոյի» մեջ, և ավելի շատ բան պիտի լինի նոր ձեռնարկելիք գրքիս մեջ, որ պիտի ընդգրկե այս շրջանը 1910-ից մինչև 1923, մինչև վեպիս լրացած թվականը: Մեծ վեպ չի լինելու, հազիվ մի 350 էջ, բայց խտացրած: Մի օր կպատմեմ նրա մասին, կառուցվածքը, ձևը նրա: «Ուստա Կարոն» ինչքան որ փրկիսոփայական, սիմբոլիկ ու միևնույն ժամանակ ռեալիստական է, սա լինելու է զուտ ռեալիստական:

Այս վեպիս համար շատ անհրաժեշտ է, որ մի որոշ ժամանակով լինեի բոլշևիկյան մթնոլորտի մեջ: Բայց վախենում եմ՝ զնամ ու թակարդն ընկնեմ: Բոլշևիկները ինձ առաջարկում են վերադառնամ, փող են տալիս ճամբու: Գրել եմ, թե չեմ վստահանում, որովհետև՝ «դուք՝ շեֆերդ, անդոր եք ամբոխավար տարրերի վրա. ձեր շարքերի մեջ լիքն են Հնչակյան և Ռամկավար-Ազատական նախկին մարդիկ, որ Կարմիր դրոշակ են պարզել՝ վրեժ լուծելու համար Դաշնակցականներից»: Թեև եթե չվախենամ, գնամ, կարող եմ գուցե մի քիչ օգուտ բերել, քանի որ բոլշևիկ շրջանները հարգում են ինձ: Գուցե նրանց միտքն է ինձ իրենց քաշել: Գրում եմ, թե Ղարսը հետ առեք և դադարեցրեք հալածանքները... Բայց ի զուր բաներ են. մի կողմից՝ շոյում են, մյուս կողմից՝ վնասում: Եղբայրներիս տունը, որ իմ տունն էր միաժամանակ, ուղղակի քանդեցին, իմ ողջ գրադարանս գրավեցին, և այլն, և այլն:

Համբույրներով՝

Քո Ավետիք

<1923>, 12 ապրիլի, Վենետիկ

Սիրելի Արման, շնորհավոր Ձատիկդ.

ստացել եմ քո սիրելի երկտողդ. ջերմ բարևներ կնոջս և իմ կողմից:

Ներողություն, որ շտապ եմ գրում. այս տողերս քեզի բերողը, պ. Երվանդ Քոչարյան¹, բացի որ տաղանդավոր նկարիչ է ու քանդակող, նույնպես շա՛տ լավ տղա է. կխնդրեի նրան բարոյական աջակցություն ցույց տայիք, ծանոթացնեիք աժանագին տեղեր ուտելու, ապրելու, մեր մածունի տեղը, ուր գնացինք մածուն կերանք, ցույց տայիք, մի խոսքով, ազատ ժամերին հետը լինեիք:

Գրի՛ր, թե դու ի՞նչ ես անում, ուրախ եմ, որ քննությունդ լավ անցավ և չես խելագարվել, երկու փորձություն անցուցել ես կյանքում հաջող կերպով, մեկը այն, որ ես և դուն գիտենք (Երվանդի խոսքը) և քննությունդ, երրորդից Աստված ազատե:

A propos², այս նոր ծանոթդ էլ է Երվանդ, աղջիկ եթե ունես նրան չներկայացնես, այլ աշխատի՛ր նրա աղջիկը ձեռք անցնել, եթե մի օր նա բախտ ունենա գտնել. մի բախտ, որ ես չունեցա՝ շնորհիվ կնոջս ոստիկանական աշխուրջ հսկողության. մյուս անգամ գալուս ուրիշ կերպ կվարվինք:

Բարևներով ու կարոտներով քո Ավետիք Իսահակյան

309. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՅԱՆԻՆ

<1923>¹, 18 ապրիլի, Վենետիկ

Սիրելի Արման,

ստացա քառտդ. շնորհակալություն քո մատուցած ծառայությունների համար հանդեպ ե. Քոչարյանի²:

Կինդրեի ուղարկել «Շարժումը». տեսնե՞ք ի՞նչ է գրած:

Երանի աչքերիդ, որ տեսնում են տիկ. Փանոսյանին³. սքանչելի աչքեր ունի այդ տիկինը, և սիրո, սրտի, երազի ձայն. եթե կարող ես, եթե քաջ ես, որսա՛ նրան, համբուրի՛ր, համբուրի՛ր քո կողմից, իմ կողմից, բոլոր այրերի կողմից, բոլոր դարերի կողմից. որ համբուրես, անմահ կդառնաս. շրթունքներդ – աստղերը համբուրած կլինեն:

Ի՞նչ է տիկ. Սևումյանը⁴ նրա մոտ, chiffon⁵: Ես լավ եմ, բայց ի՞նչ լավ կարող է լինել մարդ, որ ապրում է առանց [օր] երբեք մի անգամ դոնե տիկ. Փանոսյանը համբուրած լինիմ⁶. է՛յ, misère⁷:

Շա՛տ բարևներ ու հարգանքներ մեր բոլորի կողմից:

Ձեր Ավետիք

310. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳՅԱՆԻՆ

<19>23, 26 ապրիլի, Վենետիկ

Սիրելի հայրենակիցներ.

վերջապես կարող եղա այս փոքր պատմվածքը¹ ուղարկելու «Կոչնակի» համար. ներողություն, որ ուշ եղավ. չգիտեմ, սա էլ պիտի հավանիք, թե՛ ոչ. ինչպես առաջին նամակիս մեջ գրեցի, շա՛տ զբաղված եմ մի մեծ վեպով²,

որ կլանում է բոլոր ժամանակս. մյուս կողմից էլ հոգիս այնքան տխուր է թե մոտիկ բարեկամների մահով, թե հայության տեղոջ ծանր իրականությամբ, որ ո՛չ մի եռանդ չի մնում աշխատելու, ստեղծելու, սակայն և այնպես ճիգ եմ գործ դնում աշխատելու.— և պատրաստ եմ աշխատելու:

Շա՛տ տեղից նյութեր են ուզում. Ս. Հակոբյանի «Արեգը», Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագիրը, Երևանի «Նորքը» և զանազան տարեգիրքներ. մերժել դժվար է, իսկ մատակարարել՝ ավելի դժվար, մանավանդ լավ, մշակված բաներ, և գրեթե պատրաստի գրություններ էլ չունիմ. սակայն պիտի ջանամ Ձեր թերթին կարողացածիս չափ աշխատակցել. ներող կլինեք, եթե ավելին անկարող լինիմ:

Երբ մեծ վեպս ավարտեմ, շա՛տ ժամանակ կունենամ:

Ընդունեցեք խնդրեմ ջերմ բարևներս ու հարգանքներս:

Ձեր՝ Ավ. Իսահակյան

A. Issakian

2266. Dorsoduro, de Marchi,

Venezia.

311. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ

<1923>, 4 մայիսի, Վենետիկ

Սիրելի Արտաշես,

վաղուց է քեզ նամակ չեմ գրել: Վերջերս շա՛տ ծուլացել եմ և տրամադրությունս բոլորովին փչացել է: Հաճախած մահերն էլ ևս ավելի կոտրում են մարդու: Գնում են մեր սերունդի մարդիկը, գոնե իմ սերունդի. գնում են կես դար գործունեությունից հետո, որ հետևանք ունեցավ ավեր, մահ, մոխիր... Դառն է շատ. ես կուզեի այնքա՛ն

ասլրել, որ մի լավ, լուսավոր բան տեսնեի, մի լավ բանի սկիզբը, նշույլը. դյուրին կլինեի մեռնել:

Չգիտեմ՝ ի՞նչ էիր գրել վերջին նամակումդ. պահել եմ և ծուլանում եմ քրքրել: Միայն սա է միտքս, որ գրում էիր թե՛ մի՛ վախեցիր բուլշևիկների վրեժից և գրի՛ր նրանց դեմ:

Առաջ ուզում էի գրել, բայց որոշեցի չգրել զանազան պատճառներով.

ա) Կարող է պատահել, որ ստիպված լինեմ մի օր Կովկաս վերադառնալու, որովհետև իմ Եվրոպա մնալը տնտեսապես կայուն չէ. այսօր կա, վաղը՝ չկա: Խոսքս միջոցների մասին է: Եթե բացարձակ թշնամի լինեմ նրանց դեմ, ո՞ւր գնամ. մենակ չոր գլուխ չեմ, երեք հոգի ենք:

բ) Եղբորս տղան ձեռքերի մեջն է՝ բանտում, որ կարող են վնասել...

Բայց սրանով չեմ ուզում ասել, թե ընդդիմադիր ձայն, կարծիք, գործ պիտի չլինի: Պետք է լինի, սակայն խնամքով, զգույշ, տրամաբանական, կուսակցական շահերից վեր, միայն համազգային:

Ես ազատ ժամերումս գրում եմ մի գրական գործ, որ կարծեմ գրել եմ քեզ, լինելու է մոտ 350-400 երես: Ձեռ՝ վեպ է, վեպ չէ. օրագիր է, օրագիր չէ. հուշեր են, հուշեր չեն: Սակայն, մի գործ է, որ պատմում է մեր կյանքը 1912 թվից սկսած մինչև մեր օրերը, մինչև այն օրը, երբ գիրքս կորոշեն լույս ընծայել: Դանդաղ եմ գրում, որովհետև ուրիշ մանր-խոշոր գործեր խանգարում են ամբողջապես դրան նվիրվելու: Այս գրքի մեջ բուլշևիզմի մասին շատ բացասական ճշմարտություններ կան ասված: Եվ ես տեսնում եմ, որ ինձ ավելի կհաջողվի գրական կերպով արտահայտվիլ, քան հրապարակախոսական:

Ի դեպ, շատ կողմերից նյութ են ուզում, որ, իհարկե, չեմ կարող տալ: Թեև մերժում եմ, բայց նորից դիմում են: Երևանի «Նորք»-ին մերժեցի՝ իրենց ուղղագրությունը

պատճառ բռնելով: Բայց «Կոչնակ»ը (Նյու Յորքի) Հուն-վարից ինձ թերթ է ուղարկում և մի քանի բան խնդրում: Վերջապես, համաձայնեցա, մի բան ղրկեցի, մի քանի բաներ էլ կղրկեմ ժամանակի ընթացքին և վերջ կտամ:

Ոչ թե նազ եմ քաշում, այլ ուղղակի չեմ կարող հասցնել: Մի քանի սրտիս մոտիկ նյութեր ունեմ, որ կլանում են ինձ և կարոտ են լավ մշակումի: Եվ, վերջապես, հավիտյան հո կյանք չունեմ: Պետք է ավարտել ձեռնարկներս, ապա թե ոչ՝ մի օր էլ մահը դուռս բախե, ուշ կլինի:

Հուլյս ունիմ, որ ներողամիտ կլինես ինձ՝ բոլշևիկների դեմ վախով շարժվելու: Շատերը սա վատ են բացատրում, բայց իրականությունը դա է: Եթե մի 5-6 տարով ապահով լինեի, ուրիշ էր, կամ եթե նավերս այրած լինեի: Բայց ես կարող եմ ամեն վայրկյան հայրենիք դառնալ, նույնիսկ նրանց հաշվով: Բայց մնում եմ այստեղ, ինչքան կարող եմ՝ հուսալով, որ մի օր կքաշվեն, կերթան: Բայց կարծես բնավ քաշվելիք չունին, նստել են ամուր և արմատ են ձգում:

Մյուս անգամ ամսագրին նյութ կուղարկեմ:

Համբուրներով քո Ավետիք

312. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

1923, 5 մայիսի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

վաղուց է քեզի նամակ չեմ գրել. գլուխս շատ խառն էր. ամբողջ Փետրվարի ամիսը Վիգենը և Սոֆին հիվանդ էին, մրսել էին, հիմա լավ են. գրածիդ համաձայն մեր Գեղամն է աքսորված բավական երիտասարդների հետ. ինձ նամակ էր գրել այդ առթիվ Կոլյան (Ամերիկայումն է, աշխատում է), ես էլ մի նամակ գրեցի Գեղամին՝ Պետ-

րողավորդակ, և պատասխան ստացա: Ստացա և մի նամակ մի քանի աքսորականներից՝ Ռուբեն փաշային¹ հանձնելու (այդպես էր գրված), ես էլ ղրկեցի ժնե, որ հանձնեն Տեր Մինասյանին. խեղճ տղեքը փող էին ուզում, նեղության մեջ են. մի երկու օր առաջ փորձի համար մեծ դժվարությամբ մի քիչ փող ղրկեցի (25 լիրետ), եթե հասնի՝ լավ, միշտ կղրկեմ. լավ կլինեք, որ դուք էլ ուղարկեիք. Մոսկվա, առևտրա-արդյունաբերական բանկ, Ուղղիչ տուն, Պետրողավորդակ: Գեշ պայմանների մեջ են, կիսաքաղց, կիսամերկ, ցուրտ երկրում:

Մի կատաղի նամակ եմ գրել Պոլիս, Պողոս Մակինցյանին՝ հանդիմանելով իրեն տմարդի արարքի մասին, որ առիթ կամ պատճառ բռնելով գազան Ջեմալ փաշայի սատակելը, հայ ժողովրդի որակին ոչնչացնում եք. ամոթ է օգտվել ժամանակավոր իշխանությունից, անտեղի հաշիվներ մաքրել Դաշնակցության դեմ. հազար ու մի բան եմ գրել, բայց ի՞նչ օգուտ. երկու տարի է՝ նրան խրատներ եմ գրում — ունայն, ունայն... Հնար լինե՞ր նրանց ջնջելին, մաքրվե՞ր աշխարհը. արդեն ինձ էլ շա՛տ վնասներ են տվել, իմ մասիս չեմ խոսում, կողոպտել են մերոնց, ողջ գրադարանս տարել, ծախել, իրար մեջ բաժանել, բայց չարժե անձնական կորուստի մասին վեճ բանալ, միայն թե մարդկանց կյանքին չգիպչին: Մարդ չգիտե, ինչ կերպ վարվի նրանց հետ. գրես, հայհոյես, ավելի կկատաղեն, լռես՝ նույնպես:

Հա, մոռացա գրել, որ փողը տեղափոխվում է Բերլինի բանկի միջոցով. ոչ թե Մոսկվայի, այլ Պետրոգրադի բանկի:

Նորություններ ունիս, գրիր դրանց վիճակի մասին: Այս տողերս գրելուս մի վայրկյան մտքես չի հեռանում խեղճ Օհաննեսը². ինչքան էլ թերի կողմեր ունենար Օհաննեսը (հասարակական-քաղաքական տեսակետից), բայց և այնպես մի լուսավոր աստղ էր, հայության հանճարին դարերով պատիվ բերող. և սիրելի էր շա՛տ, և նրա

Թողած տեղը միշտ կմնա բաց, միշտ պիտի մորմոքե մեր սրտերը. երբ երազում էի Կովկաս գնալ, առաջին կարոտս էր նրան տեսնել, լսել նրան. մեծ հրապույր ունեւր, մեծ մարդ էր. ի՞նչ գրեմ, հայտնի է քեզ, քեզ էլ կհամակե այդ կորուստը: Ես իմ մասիս. գոնե շա՛տ, շա՛տ ավելի պիտի զգայի, եթե կրած չլինեի այս Ց տարվա մեջ այն անսահման կորուստները, որ կրեց հայ ազգը կեսը ոչնչանալով. բթացել եմ, շա՛տ բթացել եմ. առաջ Հովհաննեսի մահը ինձ բոլորովին պիտի խորտակեր, հիմա ամեն օր լրագրերում ահավոր բաներ եմ կարդում, հնար կա՞ այլևս ազդեցելու, մարդկորեն անկարելի է... մի խոսքով, ափսո՛ս Օհաննեսը, և ի՞նչ պիտի լինի նրա բազմամեղամ ընտանիքը, այլևս ո՞վ պիտի պահե. սարսափելի է մտածելը, և Կովկասում հիմա ահեղ կռիվ կա հացի համար. ո՞վ կարող է ուրիշի մասին մտածել. Թող պոռոտախոս բոլշևիկները պահեն հիմա:

Վաղուց է թերթը՝ «Հայաստանի ձայնը»³ չեմ ստացել. ի՞նչ է պատահել, մի՞թե դադարել է:

Սիրելիս, այլևս բան չունիմ գրելու, գլուխս փայտացել է. խնդրում եմ բժ. Թորգոմյանի կողմից ստանաւ 60 ֆր. և ուղարկես հետևյալ գրքերը (տրված են անունները), որը գտնես. միայն խնդրում եմ, ահանջի հետև չձգես. գիտեմ, որ ձանձրալի բան է, բայց թե մարդը մարդով է ապրում:

Դուք ի՞նչ եք անում, ինչպե՞ս է Արմենուհու, Արփիկի և Վրույրի առողջութունը. ո՞ւր են հիմա:

Մենք էլ ապրում ենք, եթե ապրել կնշանակե ողջ լինել ու ձանձրանալ. ի՞նչ անեմ, ո՞ւր գնամ, դյուրին չէ գնալը, տեղափոխվելը: Ա՛խ, ե՞րբ պիտի հայրենիք դառնանք, գոնե մի քանի օր տեսնենք ու մեռնենք:

Ջերմ բարևներ մեր բոլորից քեզի, սիրելի Վարդգես, բարևիր Սիմոնին:

Համբույրներով քո Ավետիք

Եթե ձեռքդ ընկել է Երևան հրատարակվող «Նորք»⁴ հանդեսը, կարդա Վ. Թոթովենցի հոդվածը, որ ասում է «պետք է ասել, որ դադուկների պահպանողական մամուլը պաշտպանում է խորհրդային իշխանությունը՝ պարզապես վարկաբեկելու համար դաշնակը. եթե ոչ խորքում նրանք էլ պատկանում են հակախորհրդային կարգերին...»:

<Նամակի առաջին էջի լուսանցքում հավելում>

Պ. Մակինցյանին գրել եմ, թե դուք բուլշևիկ չեք, այլ հակադաշնակցականներ և ընկերներ թյուրքին, վրացուն, հնչակին ու պահպանողականներին:

313. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

<1923>¹, 27 մայիսի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

Նամակդ, Ապրիլ 15ին գրած, և գրքերը 6 հատ ստացել եմ. չէի գրում, որովհետև եռանդ ասած բանը չկա այլևս մեջս. կիսամեռ վիճակի մեջ եմ. սա կյանք չէ, որ վարում եմ. ամեն բան աչքիցս ընկած է. ոչ գրում եմ, ոչ կարդում. Վենետիկն էլ դարձել է աչքիս գրողը, ձանձրանում եմ անսահման և հնար չունեմ հեռանալու. և ոչ մի տեղ էլ չեմ ձգտում. ա՛խ, հայրենիք ունենայինք մարդավարի, երթայինք, մի քանի օր ապրեինք, մեռնեինք մեր մանկության խաղ արած տեղերում...

Նամակդ սեղանիս վրա է, բայց ծուլանում եմ նորից կարդամ ու ասածներիդ պատասխանեմ. սակայն հիշում եմ, որ գրել էիր հանգուցյալ Ստ. Մամիկոնյանի² մասին, թե ճանաչո՞ւմ էի նրան. այո, սիրելիս, լավ էի ճանաչում,

շա՛տ վաղուց, 1904 թվից, և շատ հարգում էի նրան. ա՛խ, գնացին մեր սերունդի ամենալավ մարդիկ. ես որք եմ զգում ինձ, մենակ, անհույս... Իմ սիրած հայրենիքում վխտում են հիմա նոր տեսակի բարբարոսներ, խամեր³, որ ծաղրում են մեր սրբությունները, ծաղրում են ամեն բան. և պղծում են բոլոր լավ բաները. հուսահատությունն է պատել ինձ, ինքնասպանության մտքեր զարթնում են մեջս. ամոթ է վերջապես այս տեսակ բաներ գրելը, փոքրոգություն է. հաղթել պետք է:

Անցյալ թվի «Հայրենիք» ամսագրի մեջ Արմենուհին⁴ մի շա՛տ սիրուն ոտանավոր ուներ սպասումի մասին. շա՛տ անկեղծ, բնական գրված բան էր. շնորհավորիր իմ կողմից:

Ես տեղեկություններ չունեմ քեզ գրելու. Կովկասից գրեթե նամակ չեմ առնում. մարդիկ խեղդվել մնացել են այնտեղ, ի՞նչ գրեն. բոլոր ռուսները ամբողջ աշխարհի հետ միասին սպասում են մարքսիստական-իսլամական սոցիալիզմի, գարշելի բոլշևիզմի ջնջվելուն, բայց դա էլ չի կատարվում. ատում եմ ես քո սոցիալիզմը՝ իր ամեն երեսներով ու ձևերով. Գալիցիներ⁵ ավելի ժողովրդասեր-հայասեր մարդ էր, քան Բ. և Գ. ինտերնացիոնալների ճառախոսները...

Հովհաննեսի⁶ կորուստը քանի գնում, ավելի խորն է ազդում վրաս. դա վշտի ամենեն գեշ տեսակն է:

Բարևներ ու համբույրներ:

Չմոռանաս ուզածս գրքերը ուղարկել:

Քո Ավետիք

1923, 4 հունիսի, Վենետիկ

Սիրելի Արման

Կարծեմ թերթը («Շարժում») ուղարկելուց հետո ես քեզ նամակ գրած չունիմ: Հիմա գրում եմ հետևյալ խնդիրով. հավանաբար մի գործով, մի ամիս ժամանակով Աթենք գնամ, իսկ անցագիրս լրանալու վրա է՝ մի քանի օր հետո, իսկ ես հունիսի վերջին պիտի մեկնիմ: Այժմ ուղարկելով անցագիրս, խնդրում եմ, եթե հնարավոր է, վրան ավելացնես, որ մի տարի ևս այն valable է, կենսունակ, արժող. իսկ եթե այդ ընդունելի չէ, խնդրում եմ, բարի լինիս՝ նորոգես.

«Գնի մասին էլ ամոթ է,
Մեր մեջ խոսելն ավելնորդ է»:

Իհարկե, կհայտնես ընկ. Վարանդյանին, իմ կողմից էլ կխնդրես:

Մենք լավ ենք միշտ, կինս հարգանքով բարևում է քեզ, ինչպես և ես: Այս տարի սեպտեմբերին մտադիր ենք նորից Հռոմ գալու, որովհետև ամենաաժանն է մեզ համար, քան ուրիշ տեղ գնալը:

Ի՞նչ լուրեր ունիք Ձեր ընտանիքից: Հուսով եմ, որ միշտ ապահով են: Ինչպե՞ս անցավ քննություններդ, և արդյոք աշնանը լինելու ես Հռոմ, որ միասին շրջենք և վայելենք Հռոմը:

Սիրով և բարևներով մնամ Ձերդ

Ավետիք Իսահակյան

A. Issahakian

2266, Dorsoduro, de Marchi.

<1923>, 7 հունիսի, Վենետիկ

Սիրելի Արտաշես.

ներողութիւն, որ չկարողացա նյութ հասցնել Հունիսի թիվի համար: Սա՛ էլ, երևի, կուշանա Հուլիսի համար:

Տրամադրութիւնս շատ գեշ էր: Զբաղվել չէի կարող, այսինքն՝ գրել: Հիմա էլ լավ չեմ: Վենետիկում շատ մենակ եմ, ընկեր չունեմ: Վարդապետները իրենց պատվելիական մտայնությամբ ընկեր չեն կարող լինել: Ուստի, մի փոքր թարմանալու համար որոշել եմ մի ամսով Աթենք գնալ՝ թե՛ Հունաստանը տեսնելու և թե՛ կիսատ պռատ գրված վեպիս «Պերիկլես»ի համար աչքովս տեսնելու այն հողն ու արևը, որ բուսցրին և սնուցին հունական անբաղդատելի հանճարները:

Աթենքից կգրեմ քեզ:

Արսեն վրդ. Ղազիկյանը, որ մեն-մենակ գրեթե մի ամբողջ մատենադարան է թարգմանել, իմ միջոցով առաջարկում է քեզ, որ հանձնարարես մի բան թարգմանել հին ու նոր դասական գործերից, սակայն՝ վճարով, որովհետև շատ կարիք ունի դրամի. իր ընտանիքը փախել եկել է Պոլսից, և ինքը ստիպված է կերակրել: Գիտե իտալերեն, ֆրանսերեն, անգլերեն, հունարեն, լատիներեն...

Խնդրում եմ անպատճառ պատասխանես: Թարգմանելիք գրքերը, օրինակի համար, կարող են լինել Փորթուգալիայի էպոսը՝ «Լուզիադա», Հորացիոս, Օվիդ, Պղատոն, Շիլլեր, Բայրոն ևն, ևն:

Բացի այդ, Արսեն երկաթը² նեղ վիճակի մեջ է և հիվանդ, թեև լավի է դառնում: Խնդրում է ինձ, որ միջնորդեմ որ ավելի տեղ տաք և վարձատրեք: Խնդրում եմ նկատի ունենալ այս խնդիրս:

Պողոս Մակինցյանի հետ ընդհատվեցավ իմ նամակագրությունը՝ փոխադարձ վիրավորանքներով: Երկար կլինի գրել. պետք է իրար մոտ լինենք, որ խոսելով բացատրեմ: Մարդիկը ոչ մի խորհուրդ, ոչ մի միջնորդություն չեն ուզում լսել: Մյուս կողմից՝ պետք է խզվել: Եթե ես մենակ լինեի, չոր գլուխ, իսկույն կերթայի Հայաստան: Ինձ ձեռք չեն տա, որքան էլ որ քննադատեմ:

Բայց իսկապես ի՞նչ պետք է անել: Ինձ թվում է հիմա, որ բոլշևիզմը մնալու է, և մենք նրա վախճանը մեր աչքերով չենք տեսնելու... Պետք է մի մոտյուս³ գտնել նրանց հետ ապրելու: Ես անտեղյակ եմ մեր կուսակցության որոշումներից: Բայց թվում է ինձ, որ քանի գնում՝ ավելի ենք հեռանում ու թշնամանում նրանց հետ:

Սակայն, զահլես գնաց. ուզում եմ միմիայն գրականությամբ զբաղվել: Զգվելի բան է պոլիտիկան, բնավ իմ բանը չէ:

Համբույրներով-բարեկներով

Քո Ավետիք

316. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

1923, 10 հունիսի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես.

Վաղուց է, քեզնից նամակ չունիմ: Մոտ 15 օր առաջ Համլիկին¹ նամակ գրեցի. մի քանի տող էլ քեզի, բայց Համլիկից լուր չառա. չգիտեմ՝ ստացա՞վ թե ոչ: Թերթում կարդացել էի, որ Բելգիա էիր գնացել, ուստի նամակը քեզ չուղղեցի. հիմա Փարիզ ես, Արմենուհին էլ հետդ է. չատ կարոտներով բարեիր Արմենուհուն. ինչպե՞ս է առողջությունը. նույնպես Արփիկին, որի վրան կինս մի քանի օր առաջ շա՛տ տարօրինակ, սիմբոլիկ ե-

րազ էր տեսել, որ վատ մտքեր էր հարուցել մեջը. դար-
դակ բաներ:

Ես ամեն տեղից կտրված եմ, լուրեր չեմ առնում, ի՞նչ
կա իսկապես ներքին կուսակցական կյանքում. կարելի՞ է
իմանալ՝ ի՞նչ արավ Հ.Հ.Դաշնակցությունը Ընդհ. Ժողո-
վում²:

Ձեր թերթն³ էլ, ըստ երևույթին կաղում է. երեկ ստացա
44, 45, բայց 42, 43 չեմ ստացել. արդյոք չի՞ հրատարակ-
վել, թե՞ կորել է, կամ չեք ուղարկել. կուզեի լրիվ ունենա-
լի, որ հետևեի ձեր ըմբռնած կերպով իրերի ընթացքին:

Ուղարկածդ գրքերը՝ 2 պակետ, 5 գիրք ստացել եմ,
բայց խնդրում եմ ծուլություն չանես և շա՛տ շուտով
խնդիրս ի կատար ածես. իմացած եղիր, որ Վենետիկում
Ֆրանսիական, գերմանական և ռուս գրքերի սով է, վեր-
ջիններից մեկ-մեկ ստանում եմ Վիեննայից, Բերլինից,
խնդիրս կատարողներ կան. դու միայն ծուլանում ես.
խոստանում եմ, այլևս քեզ չձանձրացնեմ. եթե ուղար-
կածս⁴ գրքերը չկան, այս գրածներս ղրկիր. միևնույն է՝
գիրք, գիրք, որ կարդամ. վանքի գրքերը հին են և պատ-
մական-լեզվաբանական:

Եթե դու ծուլանաս, թող Արմենուհին առնե և ան-
պատճառ ապահովված արա, որ չկորչի:

«Հ. Ձայնի» մեջ մի գրախոսական ունեիր «Հայրենիք»ի
մասին⁵: Գրել էիր, որ Սաադիի գարունը⁶ անթերի գործ է.
հավատացնում եմ քո և իմ գլխովս, որ չեմ առնվել, միայն
շա՛տ կուզեի այս երկու օրս մի նամակով գրեիր քո կար-
ծիքները, թե ի՞նչն է պակաս. ես քննություն չատ եմ սի-
րում, բայց մեր գրականության մեջ չկա. կա՛մ բարեկա-
մություն կա, կա՛մ չարակամություն. տեսնեմ ինչքա՞ն
ճիշդ նկատումներ ունիս, և օգտվողը միշտ ես կլինեմ.
Շիրվանզադեի մասին ասածդ ճիշդ էր, բայց գովեստներդ
Համաստեղի, Ֆենիքսի⁷ ու Ռաֆայելի⁸ — ո՛չ: Համաստե-
ղը ուներ լավ բաներ, բայց միշտ խակ, մանկամիտ և երե-

խայուծյունն ու լուրջը իրար խառնած, անասունների
հին հոգեբանություն, իսկ Ֆենիքսը ձևով «նոր» (ազատ
հանգ) ձանձրալի բան էր. Ռաֆայելինը — հեշ բան, իսկ
Մեկոյանինը⁹ դրանցից լավ էր, միայն Շիրվանի մասին
գրածդ ձիշդ էր, որ նա լավ է, շատ լավ:

Խնդրում եմ իմիս մասին անպատճառ գրես. գնահա-
տում եմ կարծիքդ, բայց ոչ թուուցիկ խոսքդ, այլ հիմնա-
վորված: Եվ նամակն ու գրքերը, նամակը մանավանդ
շուտ ուղարկիր, որովհետև ամսուս վերջերին մի հաջող
դեպք կա, պիտի ամսով գնամ Աթենք՝ թե՛ Հելլադան
տեսնեմ, թե՛ մի գործ գլուխ բերեմ մի մարդու համար:

Համբույրներով ու ջերմ բարեկներով քեզ և Արմենու-
հին, կամ ճիշտը՝ Արմենուհուն և քեզ:

Քո Ավետիք

317. ԱՐԱՄ ԵՐԵՄՅԱՆԻՆ

1923, 17 հունիսի, Վենետիկ

Սիրելի Ա. Երեմյան,

շնորհակալությամբ ստացել եմ գիրքդ՝ «Չահար<մա-
հալի> բանահիւս<ութիւնը>»¹. մանավանդ որ չեք մո-
ռացել ինձ, որով կրկնում եմ շնորհակալությունս:

Ես շատ սիրահար եմ ժողովրդ<ական> բանահյուսու-
թյանը և ուշիուշով միշտ հետևում էի «Հ<անդէս> Ամսո-
րեայի» էջերի մեջ գործերիդ: Շատ ընտիր կտորներ կան
հավաքածուիդ մեջ, և առավել ևս անգնահատելի է գործդ,
որովհետև ցայտուն կերպով երևան է դալիս այն անխզելի,
անջնջելի կապը, որ կա Արարատյան մայրադավառի և հե-
ռավոր Պարսից աշխարհի հայ ժողովրդի միջև. զարմանալի
է, որ 300 տարվա մեջ բան չի փոխվել... Այդ բոլորի մասին
ես անձամբ պիտի խոսեմ Ձեզ հետ, որովհետև մտադիր եմ

մի ամսով Վիեննա գալ՝ մի փոքր թարմանալու այս մեռած, քարացած Վենետիկից. ուստի սրանով խնդրում եմ Ձեզ բարի լինելիք շուտով մի քարտով ինձ գրելիք, թե՛ մի [ամսով] ամիս ապրելու համար՝ սենյակ, սնունդ, ինչքան դրամ է պետք. անգլիական ստերլինգի հաշվով, որ կայուն դրամ է: Եվ կարող եք մի սենյակ գտնել ինձ համար կամ ի նկատի ունենաք. ես կգամ ամսիս վերջին:

Եվ, մի ձմեռային կոստյում, Anzug, մոտավորապես ի՞նչ կարժենա, եթե կարել տամ. ո՛չ բուրժուական մասշտաբով, այլ միջին, քաղքենի:

Շա՛տ կուզենայի Վիեննա ապրել, բայց տղայիս դպրոցի պատճառով մնում եմ. գուցե գամ այդտեղ, դպրոցները նայեմ և իսպառ տեղափոխվեմ Վիեննա:

Կոստյումի (հագուստի) մասին կարող եք մի-երկու գներ նշանակել լավի, միջակի՝ կհասկանամ:

Ներողություն, որ Ձեզ նեղություն եմ պատճառում, որով հայտնում եմ կանխապես սրտագին շնորհակալություններս: Հարգանքներս Հայր Ակինյանին և մյուսներին:

Ջերմ բարևներով և հարգանքներով Ձեր՝

Ավետ. Իսահակյան

A. Isaakian

2266 Dorsoduro. de Marchi

Venezia

318. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

<1923>¹, 21 հունիսի Վենետիկ

Սիմոն ջան,

ուղարկում եմ «Արեգիդ» այս երկու ոտանավորը², որպեսզի բացակա չլինիմ սիրելի Արեգից, որ անհուն զոհաբերությամբ քշում է դեռ իմ սիրելի Սիմոնը:

Վերջերս ամբողջապես կլանված եմ նյութերս (կիսատ) ավարտելու. դժբախտ Հովհաննեսի³ մահը առջևս է, պիտի շտապել...

«Ուստա Կարոն» լեզվական մեծ փոփոխության եմ ենթարկում, հերոսների խոսակցությունը վերածելով Արարատյան բարբառին, որովհետև զգում եմ, որ Թրքա-Հայաստանի ոչնչացումով մեր բարբառն է ապագա ունեցողը, և պետականը, և միացնողը, ուր պիտի ձուլվին մյուսները. պատմական իրերի ընթացքն այս է. անհեղին օրենք... Եվ վերջապես մի լեզու պիտի ունենանք մի ազգ դառնալու համար: Շատ զբաղված եմ, որով թերթերին այսուհետ բան չեմ տալու, միայն հատ ու կտոր, պատահական բաներ:

Ի՞նչ ես անում, ո՞վ կա Բերլին⁴. Հայաստանը մի՞թե իրոք տնտեսապես ոտքի է կանգնում, և մի՞թե պիտի այդ անձուկ սահմանների մեջ խեղդվի. դու մոտ ես այդ շրջաններին (բուլչեիկ) և որոշ բան կգիտնաս. խոստովանի՛ր ինձ:

Կխնդրեի, եթե կարդացել ես, եթե չես պահելու, եթե կարող ես տեխնիկապես, ուղարկիր ինձ Շամտանճյանի⁵ «Հայ մտքին հարկը Նդեռին» -ասում են լավ գործ է. ձեռքս չի անցել. վանքն էլ չունի:

Բարևներ և համբույրներ մեր բոլորից:

Քո Ավետիք

319. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳՅԱՆԻՆ

1923, 3 հուլիսի, Վենետիկ

Սիրելի պ. Հովհ. Ավագյան.

Շնորհակալությամբ ստացել եմ Ձեր նամակը և «Կոչնակը». ուղարկում եմ այս փոքրիկ զրույցը (առասպել)¹:

Այս երկու օրս մտադիր եմ Վիեննա (Ավստրիա) գնալ, տեսնել տեղական պայմանները, բնակարան գտնել, հոն տեղափոխվելու համար. Վենետիկը միջնադարյան քաղաք է, անձուկ իր գաղափարներով ու փողոցներով. խեղդվում եմ հոս. գրեթե նոր գիրք՝ Ֆրանսերեն, գերմաներեն, գոյություն չունի. և ապրուստն էլ Մուսոլինիի շնորհիվ օր-օրի վրա սղում է. հույս ունիմ, որ Վիեննայում ավելի լավ պիտի աշխատեմ, միջավայրը նպաստավոր է նոր ներշնչումների համար. ես առաջին անգամ հոն եմ ուսանել, ապա Գերմանիայում. քաղաքը լավ եմ ճանաչում:

«Կոչնակը» լավ է խմբագրվում, չա՛տ հետաքրքրական է, մանավանդ գրական բաժինը:

Զերմ հարգանքներով մնամ Զերդ՝

Ավ. Իսահակյան

Հ. Գ. Դեռ մի-երկու ամիս հոս ենք, մինչև վերջնականապես տեղափոխվենք:

320. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

<1923>¹, 12 օգոստոսի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

քո երկար նամակը, Հուլիսի 20ին գրած, միայն երկու օր առաջ կարդացի, որովհետև Վիեննա էի գնացել. ուղում էի այնտեղ տեղափոխվել, բայց չհաջողվեց. ստիպված մնում եմ նորից Վենետիկ, չգիտեմ՝ մինչև երբ:

Գրել ես, որ իմ աջակցությունը բերեմ «Հայաստանի Զայն»-ի համար. մեծ ուրախությամբ. կաշխատեմ մի-երկու բան հասցնեմ, մանավանդ երբ հովերը ընկնին. հիմա չա՛տ տաք է, անկարելի է պարապել:

Մի օր նամակիդ երկարորեն կպատասխանեմ, հիմա սա գրում եմ պ. Եր. Քոչարյանի միջոցով և խնդրում եմ նրան օգնես, ինչով կարող ես. ծանոթացնես քո միջավայրիդ. գիտես, որ նա տաղանդավոր տղա է, սակայն տնտեսական միջոցներից զուրկ. եթե մի-երկու մարդ գտնես, որ նա նկարե կամ քանդակե — շատ ուրախ կլինեմ. համենայն դեպս ասա սրան-նրան. ուրիշ կերպ օգնել չես կարող. օրինակ, թող նկարե կամ քանդակե մեր հարուստներին կամ հարուստ գրադետներին՝ Բաշալյան, Կամսարական, Որբերյան... և այլն:

Չմոռանամ հարևանցի ասել, որ «Սասմա Մհերս»² (որ ի դեպ շատ մշակել եմ) երբեք բուլչեիկյան տենդենց չունի, այլ՝ ընդհանուր սոցիալական-դեմոկրատիկ: Բուլչեիզմի հավատքով Մհերը դուրս է եկել, իսկ իմ ասածով — դուրս է գալու. ե՞րբ, ի՞նչ կերպ. Աստված գիտե. և երկրորդ, այդ լեզենդան հայկական է, իմաստը չեմ փոխել. ժողովուրդը սպասում է, որ «Մհերը դուրս գա և ռամկոլթյուն բերե ու նահատակվի»:

Սրա մասին ուրիշ անգամ:

Առայժմ, համբույրներով-բարևներով

քո Ավետիք Իսահակյան

321. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

1923, 12 սեպտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

այսօր ստացա, հիմա, նամակդ և իսկույն պատասխանում եմ. ամենից առաջ ասեմ, որ բնավ ու բնավ վիրավորված չեմ քեզնից, մտքովս չի անցել այդ. ես միայն վերջին արձակ գրություններիս¹ մասին ուզում էի, որ կարծիք լսեմ, մի բան, որ ամեն հեղինակ տենչում է, և

լավ օբյեկտիվ քննադատությունը հեղինակի ամենալավ բարեկամն է. հեղինակները լայն սիրտ պիտի լինեն, և քանի որ նրանք խոսք են ասում միլիոն մարդկանց առջև, պարտակ^եան են լսել տաք ու ցուրտ խոսքեր. մեկն այսպես կասե, մյուսն՝ այնպես — և հեղինակը, եթե խելք ունի, կմաղե և կառնի ինչ որ պետք է իրեն: Դու բացասական խոսք ասացիր, մի ուրիշը դրական խոսք ասեց. ինձ համար երկուսն էլ համարժեք են. ես օգտվելով ձեր կարծիքներից, մնում եմ իմ ըմբռնման վրա՝ միևնույն ժամանակ սրբագրելով ինձ՝ գիտենալով, որ կատարյալ բան կարող է ոչ ոք տալ. կամ կարող է տալ, օրինակ, եղ. Չարենցը միայն...

Թող որ արդեն քեզ պատասխանել էի Երվանդ Քոչարյանի հետ (թիֆլիզեցի, նկարիչ, որ Վենետիկից Փարիզ եկավ մի ամիս առաջ), մի⁶թե նա նամակս՝ չի հանձնել քեզ, զարմանում եմ: Այն նամակի մեջ գրել էի «Սասմա Մհերի» մասին:

Դրքերը և հաշիվը ստացել եմ շնորհակալությամբ. քեզ պարտք եմ 5 թե 6 ֆրանկ. ուզում էի ուրիշ առթիվ ղրկել նոր փողի հետ՝ գրքերի համար, բայց հիմա այդ էլ չեղավ. մնում եմ պարտք:

Ամերիկա գնալդ գեշ չէ. նոր աշխարհ կտեսնես, նոր մարդիկ, նոր ապրումներ. Հայաստան դառնալու ժամանակ ունես, դեռ ջահել ես: Հանձնարարություն չունիմ. ջերմագին կբարևես Դարբինյանին, Նադեյդին, ընկերներին և կասես թե, Իսահակյանը ավելի քան ուրիշները, հակառակ է բոլշևիզմին, բայց ավելի քան ուրիշները, համաձայն է, որ մի մոտյուս գտնեն իրար հետ ապրելու ի սեր հայության, և վերջապես այդ բռնությունը մեր ուժերից վեր է տապալելը: Ռուսն է ստեղծել, ռուսը պիտի քանդե. մենք միայն խորամանկ գտնվինք. առհասարակ պոլիտիկի մեջ մենք շատ պարզ և անկեղծ մարդիկ ենք:

Ուրախ եմ, որ երկրում մերոնք հաշտվել են տիրողների հետ, գոնե մորթերը կազատեն. իսկ դուրսը մնան օպպոզիցիոն, քննադատեն, պահանջեն Բրեստ-Լիտովսկի-Կարսի³ դաշնագրի լուծումը և քարոզեն հայ-վրացական համերաշխություն, սակայն կարծեմ դա էլ գլուխ գալու բան չէ, այդ օպոզիցիոնը, որովհետև բոլշևիկները չեն տանի երկերես վարմունք մեր կողմից, կպահանջեն, որ արտասահմանի Դաշնակցությունը հրաժարի իր վարքագծից: Տեսնենք, ապագան ի՞նչ ցույց կտա: Համենայն դեպս մեր շեֆերը, որ թվով մի 20 հատ են, պետք չէ երկիր դառնան, մանավանդ իրենց համար. մի օր էլ դրանց բոլորին պատի տակ կչարեն: Ես նույնիսկ վախենում եմ գնալ, թեև ինձ հրավիրում են ճամբու ծախս տալով, վախենում եմ իմ անսանձ լեզվից, և գիտնալով, որ միջավայրը փչացած է, լրտեսված, գլխիս խաղ կխաղան. ես էլ եմ սպասում:

Գիտես որ ես միշտ այդ միտքը պաշտպանել եմ, և շարունակ գրել եմ և բոլշևիկներին, որոնք ինձ վիրավորել են այդ առթիվ, որ ես միջնորդ եմ ուզում լինել հաշտության. հիմա խոսքս եղավ. մեր փրկությունը Ռուսիայից է, բայց ավելի շատ՝ ցարական, քան բոլշևիկյան. բայց ուսս զինվորի ներկայությունը սահմանի վրա. այդ է մեզ փրկողը, հետո՝ բարեկամություն դրացիների հետ, և երես դարձնել Եվրոպայից, սրիկա Անգլիայից և լիրժ Զրանսայից: Սրանք բաներ են, որ բոլորին հայտնի են:

Ես էլ եմ լսել, թե մեր բանտարկյալներին ազատել են. բայց կարծեմ ճիշտ չէ, չստուգվեցավ:

Քո մեծ նամակդ ես ուշ կարդացի, որովհետև Հուլիսի վերջերը և Օգոստոսի սկիզբները, մի 15 օրով Վիեննա էի գնացել, ուզում էի հոն տեղափոխվիմ. այստեղից զգվել եմ. բայց չեղավ. բնակարան չկար և թանգ էր կյանքը. ստիպված եմ այստեղ դեռ մնալ:

Մեր Կոլյան շատ դժգոհ է Ամերիկայից, ուզում է դարնանը վերադառնալ. նրան գնալուս բարի եղիր մի նամակ

գրելու. իմացիր ինչո՞ւ է դժգոհ, կարծեմ վատ միջավայր է, թերևս խորհես նրա համար մի հարմար գործ գտնես. այդ մասին խոսիր Դարբինյանի և մյուսների հետ. շատ պարտավորած կլինես ինձ:

Մխիթարիւր նրան, սիրտ տուր, ջահել տղա է:

Ուրիշ ի՞նչ գրեմ, սիրելիս. բարեմաղթում եմ հաջողություն, առողջություն. ընկերների հետ համերաշխ գործիր, հակառակորդների հետ՝ քաղցրաբար, առանց կրքի, հասկանալ ջանալ նրանց և հասկացնել իրեն ուրիշներին:

Մերոնցից ջերմ բարևներ, համբույրներ քեզ և Արմենուհուն:

Քո Ավետիք

Հ.Գ. Երբեմն-երբեմն գրի՛ր ինձ:

322. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ

1923, 15 սեպտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Արտաշես ջան,

վաղուց է քեզ նամակ չեմ գրած: Աթենք գնալս ինձ-նից անկախ պատճառներով չիրականացավ, բայց մի 20 օրով Վիեննա գնացի: Մտադիր էի տեղափոխվել այստեղից Վիեննա, որովհետև Վենետիկից ձանձրացել եմ, և ապրուստն էլ Մուսուլինիի շնորհիվ օր-օրի սղում է: Բայց Վիեննա ավելի գեշ է. բնակարան չկա և սուղ է կյանքը: Ստիպված մնացի հոս:

15 օր էլ ականջիցս էի հիվանդ. ծովի ջուրը մեջն էր մտել, բորբոքել էր: Թարախ, ցավ: Վերջապես, այդ էլ անցավ: Հիմա լավ եմ:

Փափաքիս չափ չեմ կարող աշխատակցել հանդեսիդ՝ «Հայրենիք»ին: Պատճառները շատ են.— 1) ընդհանուր

լքված, անէներգի մի վիճակ, 2) որից ծնվում է ծուլու-
թյուն, 3) ընթերցումը ավելի գրավիչ է, քան գրելը, թեև
հակառակն է ճիշդ, երբ մարդ ոգևորված է և 4) ձեռքիս
տակ անվերջանալի ունեմ մի քանի նյութեր, սիրածս
նյութեր, որ գրում եմ ու ջնջում, ջնջում ու գրում... Սա-
կայն չգիտեմ, ի՞նչ արժեք ունեն գրածներս: Խոսքս ար-
ձակի մասին է: Մի գիտուն, մաքուր մարդու կարծիք
կուզեի լսել — մի մարդու, որի կարծիքը գնահատեի:
Քննադատներ կան, որոնց դեռ այդ ու բնն պետք է սոր-
վեցնել: Ձեր Դեստեգյուլը¹ (ո՞վ է), գեշ չէ: Սակայն
թրքահայերը մեզ պետք եղածին պես չեն հասկանում:

«Հայրենիք» ամսագիրը լավ է խմբագրվում: Բաղձալի
է, որ տեև և մանավանդ մուտք գործե Հայաստան:
Բոլշևիկները գրեթե գրական մարդիկ չունեն: Մի Չա-
րենց ունեն... որ բոլշևիզմի թևով կթռչի և նրա հետ էլ
պիտի հօգս ցնդվի:

Սոցիալիզմը նույնիսկ ի՞նչ բան է որ մարդու ոգևորե:
Ես կամաց-կամաց հեռանում եմ սոցիալիզմից: Կարլայլ,
Նիցշե, Շպենգլեր — ահա ոգևորության աղբյուրներ.
ազգ, մեծ մարդ, անհատ, ազգային կուլտուրա և դասա-
կարգեր. մանավանդ անհրաժեշտ է գյուղացին, որ մայրն
է ազգային գոյության, կուլտուրի, կրոնի, պոեզիայի:
Ի՞նչ է բանվորը — մեծ քաղաքների նախանձոտ վիժ-
վածք, տղետ, ամբարտաւան, մեծամիտ. կարծում է թե
ինքն է շինել կուլտուրան: Եվ վերջապես, սոցիալիզմը մի
բարեգործական բան է, ոչ թե մետաֆիզիկա, փիլիսոփա-
յություն, ընդգրկող աշխարհայացք: Մարքսը գրոշանոց
փիլիսոփա է, շատ նախ: Սոցիալիզմը մեծ քաղաքների
արդյունք է: Գյուղացին երբեք սոցիալիստ չի դառնա, և
սոցիալիզմը երբեք մարդու հոգեբանության հետ չի հար-
մարվի...

Ես խղճում եմ բանվորին — միայն այսքան: Բայց նրա
պաշտամունք, նրա գիկտատուրա — գարշում եմ:

Ահա այսպիսի բեկում առաջ բերեց իմ մեջ զգվելի բոլշևիզմը... Եվ այս ամենը իմ վեպի մեջ մարմնացնում եմ: Լավ վեպ է դուրս գալու, շա՛տ ինքնատիպ, շա՛տ նոր: Բայց որովհետև դանդաղ եմ աշխատում, սա էլ դանդաղ է առաջ գնում: Բայց բոլշևիզմի անկումից առաջ նա լույս կտեսնի: Այնպիսի ձև եմ տալիս, որ միայն ժամանակակից արժեք չունենա: Սրա մասին մի օր մանրամասն կգրեմ — բովանդակությունը և մտքերի աշխարհը:

Ուղարկում եմ «Մելքոն վարժապետը»²: Կարծեմ, պիտի սիրես: Տիպ է, աֆորիզմներն էլ նախ, զվարթ, խելացի:

Հաջորդ անգամին կուղարկեմ մի-երկու բան, որ շոշափում են հայկական մեծ ջարդերը, հայկական հարցը: Ուրիշ ժանրի բաներ են՝ ոչ տրիվիալ, Ահարոնյանական:

«Մելքոն վարժապետ»ով ղրկածս բաները եղան յոթ հատ: Քեզնից ստացել եմ 100 դուլար: Կարծեմ, դեռ պարտք եմ ձեզի, չգիտեմ: Բայց կխնդրեի, եթե դյուրին է, մի 50 դուլար կանխավճար ուղարկեիր: Աչուն է, տան կարիքներ ունենք (ձմրան թաղարյուք, ըստ Ալեքսանդրոպոլի-Ախալքալակի) պատրաստություն, պարեն:

Ես լավ եմ և սիրով բարեկամ եմ քեզ և Նադիային և ինձ ծանոթ-բարեկամ-ընկերներին:

Համբուլներով քո Ավ. Իսահակյան

Հ.Գ. «Մուրատ-Ռափայելյան» դպրոցի տեսուչը՝ Հ. Գաբրիել վրդ. Նահապետյան³ օրացույցի կանոնավորման մի գյուտ է արել, որ պիտի ներկայացնե Ամերիկայում կայանալիք տիեզերական ժողովին: Արդ՝ ձեզի պիտի ուղարկե մի քանի օրինակներ, որ տարածեք հայտնի ամերիկացիներին — Ծերակույտ և այլն: Այդ մասին կգրե ինքը նամակով: Խնդրեմ աջակցել: Ազգային պրոպագանդ է:

Ա.Ի.

<1923>¹, 24 սեպտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Արտաշես.

Նամակդ ստացա, երբ արդեն քեզ ուղարկել էի «Մեկ-քոն վարժապետը» և նամակ: Հիմա էլ ուղարկում եմ «Լի-լիթը»², որ հրեական առասպել է: Կարծում եմ, լավ գրված բան է և մի համարի մեջ կգետեղվի, ուրեմն դեկտեմբերի թիվի մեջ:

Այս առասպելը տպված է 1921 թ. «Ճակատամարտ»-ի մեջ, բայց սա մշակված է և, բացի այդ, թերթի մեջ զուր անցավ: Գեշ շրջան էր, և կարդացող չեղավ: Եթե անհարմար կգտնես տպել, կխնդրեի մի առանձին գրքույկով տպել տայիր կամ ծախսեր: Եթե այդ էլ չեղավ, հետ ուղարկիր, որովհետև սրբագրվածը չունեմ:

Ուղարկում եմ «Մեկքոն վարժապետ»-ի համար այս կտորները, որ իր տեղին հարմարցնես: Ուզում եմ վարժապետի մտքերի թիվը հասցնել 100ի, բայց միշտ որոճալով լավերը չինել: Հիմա, երբ դա տպվի, կտեսնեմ թույլ կողմերը: Զարմանալին այն է ինձ համար, որ ես նյութերիս տպվելուց հետո տեսնում եմ նրա թերությունները, կարծես ուրիշ բան է դառնում, մի այլ օբյեկտ, ինձնից հեռու, ուրիշից գրված: Այդպիսով բոլոր տպվածներս սրբագրում եմ: Ուրեմն, «Մեկքոնի» տպվելուց հետո, մտքերս կմաղեմ և ժամանակի ընթացքում կփոխարինեմ ավելի հաջող մտքերով:

«Պերիկլեսը» սկսեցի և թողեցի: Հարկ է չատ բաներ կարդալ հույն գեղարվեստի, փիլիսոփայության, դիցաբանության մասին, ողջ հույն կուլտուրան, որովհետև Պերիկլեսի հետ են ժամանակակից Ֆիդիասը, Սոֆոկլը, Սոկրատը... Ուրեմն, կուշանա: Ուրիշ, ավելի մտքիս մեջ հասունցած բաներ ունեմ, նրանք կգրեմ:

Հիշողություններ ցուցածդ հոգիների մասին, թեև սրտիս շատ մոտ են, բայց ժամանակ չունիմ, և մտածում եմ այնպիսի մի ձև գտնել, որ գրողի եսը չփայլե: Դա հուշերի սովորական գեղ կողմն է. ոչ մի մարդ իր հիմարությունը չի խոստովանում, այլ միշտ ուրիշինն է տեսնում: Երբ կարդում եմ «Հայրենիք»ի մեջ մեր ընկերների, տղաների հուշերը, ամեն հեղինակ հեռատես է ներկայացնում իրեն: Մտածում եմ կենսագրական ձևի տակ դնել կամ իմ աչքով տեսածները նրանց մասին...

Շատ բան ունիմ գրելու, շատ նյութ, բայց «Ուստա Կարոն» աչքիցս, մտքիցս չհեռացավ որ... Նստել է հոգուս, ճնշում է, և ինչ որ գրում եմ, փոքր են, դեռ փոքր են շատ: Սպասում եմ նամակիդ:

Համբուլյոներով քո՝ Ավետիք

324. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

1923, 25 սեպտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Վարդգես,

Նամակդ ստացա, գնացի Վանք Լեոյի գրքի՝ համար. գիրքը սպառված է, նոր հրատարակութուն պիտի անեն. մի երկու օրինակ պահում են իրենց համար. վերջին օրինակը մի քանի օր առաջ 25 լիրեթով ծախել էին մի տղայի վրա, որ հոս է. նրան դիմեցի, որ ծախե ինձ. սկիզբը խոստացավ 15 լիր. տալ, ապա չբերեց, երեկ տեսա, ասաց թե՝ դժբախտաբար չպիտի կարողանամ տալ: Մնում է նոր հրատարակութունից տալ, երբ որ պատրաստվի:

Ջարմանում եմ, որ այդ գիրքը սպառվել է. Լեոյի անունը վրան է՝ քշվել է, թեև հիմար գիրք է, մանավանդ որ Թումանյանի և իմ վրա գեղ է խոսում: Այդ գիրքը եղել է իբրև դասագիրք իրենց և թրքահայ դպրոցներում:

Վերջին նամակս առար անշուշտ. Ամերիկայից կգրես ինձ. սպասում եմ, որ Դրոն գա, եթե գա, շատ եմ ուզում նրան տեսնել, իմանալու համար, թե էդ ինչ ճանապարհով է որ բուշեիզմը պիտի իրականացնե հայի իդեալները՝ Զանգեզուրը թաթարներին տալով, թե՞ հայերին կիրգիզների մեջ բնակեցնելով:

Համբույրներով՝ քո Ավետիք

325. ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆԻՆ

1923, 27 սեպտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Սարգիս,

նամակդ այսօր ստացա. վաճառքը վաղը կամ մյուս օրը կգնամ, սակայն այսօր մոտս էր Հ. Արսեն Ղազիկյանը, նրան հայտնեցի. (նրա ձեռքին բան չկա, հենց այնպես խոսքի մեջ ասացի): Նա շատ իրավացի հարց տվեց — ի՞նչքան գումարի պետք կա մոտավորապես: Եվ իրավ, այս հարցի որոշումից շատ բան է կախված, այնպես որ խսկույն մի բաց նամակով գրիր ինձ, ես մինչ այդ կխոսիմ վաճառքի մեծերի հետ, հող կպատրաստեմ:

Ո՞վ է այդ պարոնը, որին 100 ֆունտ ես տվել. ապահովաբար արվեստագետ է. երևի վաճառականի ես տվել. ես ուզեի՝ չէիր տա. վերջապես, խրատ է ամեն վնաս: Ես խրատվելու պետք չունիմ, որովհետև փող չունիմ. այդ կողմից ապահով մարդ եմ. սա էլ մխիթարություն է:

Եր. Քոչարյանը ամիս ու կես է Փարիզումն է. կարծեմ երեկ, լսելովս, իր նկարների ցուցադրումն է¹. Աստված հաջողե, խեղճ տղա է:

«Նոր շարժում»² թերթի մեջ (Եգիպտոսի) քո Փարիզյան ցուցահանդեսի մասին գովեստով գնահատում կար³. Թե չես կարգացել, կարգա՛:

Յավուժ եմ, որ Վենետիկ չեկար. գոնե քեզ տեսնելով տիկին Վափայից կարոտս կառնեի: Տիկնոջդ, բախտ չունեցա Վենետիկում, անցյալ տարի մոտիկ ծանոթանալու. միայն Վիեննա ծանոթացա և շա՛տ սիրեցի. քնարական քնքուշ հոգի ունի. երիտասարդ լինեի, կփախցնեի ձեռքիցդ: Լա՛վ պահիր, եթե իմանամ, որ նեղացնում ես, վշտացնում, հոգիդ կհանեմ:

Մենք լավ ենք, ականջս լավացել է, շնորհակալություն մաղթանքիդ համար:

Ըստ արևմտյան հայերի (Ձեր Մալաթիան էլ մեջը) [ձեռքով] ձեռն՝ համբուրում եմ մեծերիդ ձեռքը և պստիկներիդ աչքերը. մեծը դու ես, ստիպված եմ, ավելի գերագույն շնորհի համար, քո ներկոտ, ձեթոտ, յուղոտ ձեռքդ համբուրելու...

Մնամ Ձեր Ավետիք Իսահակյան

326. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳՅԱՆԻՆ

1923, 8 հոկտեմբ<երի>, Վենետիկ

Սիրով պրն. Հ. Ավագյան,

սիրով ստացել եմ Ձեր օգոս<տոսի> 21 թվակիր նամակը. ներողություն որ մինչև օրս Ձեզ չէի գրած. շա՛տ զբաղված եմ. գնացի Վիեննա, բայց ապարդյուն. ո՛չ մի դյուրություն կա հոն տեղափոխվելու. ստիպված պիտի մնամ Վենետիկ, որ չափազանց տաղտկալի է դարձել ինձ. գրեթե բոլորովին մենակ եմ. ընկեր չունիմ. Մխիթարյան վարդապետները հարկավ ընկեր չեն. մենակ եմ իմ խոհեքով ու երազներով. ստիպված՝ մոռացնելու համար հոգեկան աքսորս, լծել եմ ինձ ծանր աշխատանքի. ձեռք եմ զարկել մի մեծ վեպի, որ ուզում եմ մինչև մայիս վերջացնել... և գնալ, ո՞ւր չգիտեմ. ամենից առաջ Հայաստան.

եթե տանելի լինի կյանքը, և բոլշևիկյան տղայությունները թուլացած: Դուք, Ձեր թերթը, որոշ չափով կարող է ազդել նրանց վրա, խելքի կոչել. Դաշնակցականների հետ նրանք հուր ու սուր են, չեն լսի, բայց Ձեզ կլսեն, որովհետև ակնկալություններ ունին. հալածանք կա այնտեղ ազգային դադափարի դեմ, անմիտ ռուսասիրություն կա, հալածանք կա, ինչ որ թրքահայկական է՝ մտայնություն, լեզու, ժողովուրդ, գաղթական. արգելված է Սովիետական երկրների մեջ թրքիո հայ բարբառով գիրք հրատարակել... Աստված բարի տա նրանց: Ուղարկում եմ այս երկու կտոր բաները¹, ուրիշ բաներ չունեի. հույս ունեմ վեպիս դադարների մեջ երբեմն մի-մի բան գրել:

Ընդունեցեք խնդրեմ հարգանքներս ու բարևներս:

Ձեր անկեղծ՝ Ավ. Իսահակյան

327. ՍԱՐԳԻՍ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆԻՆ

1923, 13 հոկտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Սարգիս,

վերջին նամակդ այսօր ստացա. անմիջապես չպատասխանելուս պատճառն այն էր, որ որոշ բան չունեի գրելու. գնացի-եկա Վանքը, մի քանի անգամ, հազիվ գտա Քերովբե վարդապետին Ջրաքյան¹, որ 5 հառաջիկաներից մեկն է, և ազդեցիկը. առաջարկեցի, խնդրեցի, պերճախոսեցի... հավիտյան մի երգ ունին, մի հանգերգ. փող չունինք, թող ազգայինները, Փարիզի հարուստները հոգան. վերջապես ասաց, թե պիտի ժողովի դնեմ հարցը, սակայն ժողովականները ցրված են. մեկը Ազոլո է (նոր տեսուչ հ. Թադևոս վրդ.) և պիտի մնա հոն մինչև հոկտեմբերի 16-ը. երկրորդը՝ աթոռակալը՝ հ. Հով. Թո-

րոսյան², Հռոմ է, ուր և պիտի ես մեկնիմ վաղը. կմնա մեր վերադարձին, այսինքն ամսուս վերջերին. մի բան էլ ասեմ՝ չվիրավորվիս. ասաց, որ քանի որ առաջարկը պ. Խաչատրյանի կողմից է, հավանական է՝ մերժվի, որովհետև պարոնը իր խոսքը չբռնեց. ազգականը³ դպրոց մտցրեց և դրամ չտվեց: Ես այս կերպ պատասխանեցի, թե ազգականը նրա կնոջ եղբայրն է, իսկ կնոջ հայրը հարուստ մարդ է, երբ լինի՝ կվճարե. և ասացի, թե Խաչատրյանը այստեղ այն դերի մեջն է, ինչպես և ես. խնդրում ենք հայ արվեստի կողմից. եթե կուզեք, ժողովին ուրիշ կերպ ներկայացրեք:

Վերջին խոսքը այս էր. «Ես կհամոզեմ ժողովականները, բայց ինքս համոզված չեմ...»: Մոռացա ասել, որ Մինաս վարդ. Նուրիխանն էլ ժողովի անդամ է. սակայն ես նրան չեմ սիրում և չեմ խոսում հետը:

Տեսա և Ավգերի⁴ հետ, որի հետ խոսած ես եղել. սակայն սա շատ կտրուկ մերժեց, ավելացնելով թե թեև ինձնից բան չի կախված. այս վարդապետը գեշ մարդ է, այնպիսի գեշ բերան բացեց, որ ես ստիպված եղա ասելու, թե հավանական է, որ փող չունիք, որովհետև վանքի փողերը ծախսում եք Ձեր վարդապետների փախած ազգականներին պահելու համար. վանքը դարձել է բանկ Ձեր բոլորիդ համար, և հեռացա. սակայն նախքան կռվելը նա ասաց, որ Յուդահանդեսին ներկայանալու ժամանակը անցել է, տեղերը գրավված են, բաց տեղ չկա. պետք է հայ նկարիչները վաղուց հոգացած լինեին տեղ ստանալու համար: Ի միջի այլոց ասաց, թե՝ Խաչատրյանին գրիր թե Շահինի⁵ նկարը ի՞նչ անեմ, որ դու նրա մոտն ես թողել. լավ չհասկացա ինչ ասաց, բայց դու երևի գիտես:

Իմ կարծիքս այս է. գրի՛ր Փարիզ, որ նկարիչները բոլորը միասին հավաքական մի պաշտոնական գրուլթյամբ դիմում անեն Վանքի վարչությանը. նրանք շատ են սիրում այդպիսի խնդիր-դիմումներ, և լրագրի մեջ գրված

գովեստներ, ռեկլամ, հայտնություններ, որ Վանքը հովանավոր է գեղարվեստին և այլն:

Բացառությամբ մի քանիսի լավ մարդիկ չեն, թեև մեր էջմիածնի կամ Պոլսո վարդապետներից բարձր են:

Սպասում եմ նրանց ժողովվելուն, որ նորից հիշեցնեմ, բայց Փարիզից դիմումը դործ կտեսնի:

Մենք լավ ենք, այսինքն՝ գեշ չենք. ես շատ ձանձրանում եմ. երևի այս վերջին ձմեռն է, որ պիտի անցնեմ Վենետիկ. մյուս տարի պիտի երթամ, ուր որ աչքս կտրե, հեռու-հեռու տեղեր. եթե մեռնիմ, ավելի լավ ելք կլինի. ձանձրացել եմ այս անհամ կյանքից. գրել-կարդալ. զզվեցի. ապրել եմ ուզում, կյանք՝ իր բոլոր հորդությամբ: Մագերս ճերմակում են, բայց սիրտս ծաղկում է. սրամեջն է իմ ողջ տրագեդիան:

Բարևներով և համբույրներով Ձեր

Ավետիք Իսահակյան

Համբուրում եմ տ. Վավայի ձեռքերը, գիտնալով, որ աչքերին պիտի տանի համբուրածս ձեռքերը:

Ավետիք

328. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳՅԱՆԻՆ

1923, 27 հոկտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի բարեկամ պ. Հ. Ավագյան.

Մի երեք շաբաթ առաջ ուղարկեցի Ձեզ մի-երկու փոքրիկ բաներ. հիմա էլ այս կտորը¹, որ գեշ չէ. իրական մի էջ է: Պետք է ջանամ ամեն ամսաթվի մեջ պատվական հնօրյա «Կոչնակի» մի բան ունենալ: «Կոչնակը» ազնիվ թերթ է, սիրում եմ նրա վիճաբանության կիրթ ձևերը. մեր բարքերը կոպիտ են, և բոլշևիկյան հեղափոխական

ազրեսիվ միջոցներով ավելի կոպտացավ. էականը իրար հասկանալու մեջ է, և դժվարին բանը:

Հոս մի լավ երիտասարդ կա, խորեն Գաբրիկյան², որ Պուլիս ուսուցիչ էր, հիմա Մուրատ Ռաֆայելյանի մեջ դասատու է մի-երկու դասերի. զարգացած տղա է, համալսարանավարտ, մի երկու անգամ երևացել է «Ժողովրդի ձայնի» մեջ, գիտական-պատմական-մանկավարժական հոգվածներով. ինքս դիմեցի նրան, որ աջակցե Ձեր թերթին, որովհետև ռամկավարական է. կխնդրեի, որ տեղ տայիք նրան և վճարեիք, որովհետև միջոցները սուղ են, դասերի վարձը չի բավում. համեստ, խեղճ տղա է. երևի Ձեզնից պատասխան առնելուց առաջ մի բան կուղարկեմ նրանից: Հոս է և երիտասարդ բանաստեղծ Նշան Պեշիկթաշլյան³. ձեր աշխատակիցը. նույնպես խեղճ վիճակի մեջ է:

Շնորհակալությամբ ստացա մի քանի օր առաջ 10 դուլարի չեքը:

Սրտագին բարևներով մնամ Ձեր՝

Ավետ. Իսահակյան

329. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ

<1923>¹, 8 նոյեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Արտաշես.

ստացա նամակդ: Նրանից առաջ գրել էի քեզ և մի բան ուղարկել. հիմա ստացել ես արդեն:

Սրա հետ ուղարկում եմ «Ուստա Կարոյի և Օրթե Հարութի» առաջին գլուխը: Իրար հետևից կղրկեմ. ինչքան տպվեց, տպվեց: Ամբողջը չեք կարող տպել. ափսո՛ւ: Առաջին գլուխները այնքան հետաքրքրական չեն, անշուշտ, ինչպես հետևողները, ուր զարգանում են դեմքերն ու դեպքերը:

Առաջին գլխից եմ սկսում, որովհետև վերջնականապես արտագրում եմ և չեմ ուզում զանազան տեղերից տալ, այսինքն՝ ավելի հետաքրքրականները, որովհետև շատ է խանգարում այդ՝ աշխատանքներին. իսկ ես ուզում եմ օր առաջ պրծնել այդ բեռից՝ այս վեպից, որ մյուս գրություններիս շատ է խանգարում: Դեպի Դաշնակցությունը, որ վեպի մթնոլորտն է, հեղինակի կողմից անաչառ, օբյեկտիվ վերաբերմունք կա: Մի խոսքով՝ կտեսնեք:

Իսկ եթե «Ուստա Կարոն» չուղարկեմ, ուրիշ բան չունիմ ուղարկելիք...

Բարևներով և համբույրներով – քո՝

Ավ. Իսահակյան

330. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ

<1923>¹, 2 դեկտեմբերի, Վենետիկ

Սիրելի Արտաշես,

շատ զբաղված լինելով, առանց չափազանցության, հազիվ կարողացա այս նյութը շինել ամսագրի համար: Հայ ընթերցողի համար հետաքրքրական է մի հին, մեծ, տարաշխարհիկ բանաստեղծի² կյանքն ու երգը:

Հույս ունիմ մյուս թիվերի համար հայկական կյանքից բան տալ: Հղացումներ շատ ունեմ, չմշակված նյութեր, որոնց համար ժամանակ է պետք, իսկ ժամանակս կլանված է, ինչպես գրել եմ քեզ, մի-երկու գրվածքով, որոնց մեջ իմ ողջ ոգին է լինելու և կյանքիս նպատակը: Ինձ թվում է թե՛ ինչ որ հրատարակում եմ հիմա, միայն ձախ ձեռքով գրված բաներ են: Հա, ի՞նչ կարծիք ունիս այդ գրություններիս մասին:

«Հայրենիք» ամսագրի հուշերի մասը շատ հետաքրքրական է և շատ հուզիչ ինձ համար, որի երիտա-

սարգուծյունը անցել է այդ հոմերական մարդկանց հետ: Դրանց պետք է անմահացնել Հոմերոսի պես: Ո՞վ է կարող: Ես փորձ եմ ուզում անել. մտորում եմ, գրում եմ ու ջնջում: Էսլոս տալ: Հոգուս մեջ պետք է հասունանա այդ...

Կարծեմ, չեմ գրել թե ստացել եմ 50 դոլարը: Ձեմ հիշում, բայց մի⁶ թե չեմ գրել:

Մ. Վարանդյանը մոտ մի ամիս է՝ հոս է:

Շնորհակալություն 50 դոլարի համար. տեղին էր:

Համբույրներ, բարևներ.

քո Ավետիք

331. ՎԱՀԱՆ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆԻՆ

<1923>¹, 18 դեկտ<եմբերի>, Վենետիկ

Սիրելի Վահան.

նամակդ մի երկու շաբաթ կա, ստացել եմ. ինչպես և թերթերը. շատ և շատ շնորհակալ եմ. ներողություն եմ խնդրում ուշ պատասխանելուս համար. թարմ ստացած օրը չպատասխանեցի, և մնաց. միշտ այդպես է լինում, մանավանդ որ ոտով-գլխով խրված եմ գրությունների մեջ. իմ մոլեսաս առհասարակ ձմեռն է գալիս, գարունն ու ամառը արևը չլացնում է ինձ և անգործության մատնում. կամ արևի տակ հղանում եմ, և ձմեռը ծնում:

Գրում ես, որ թերևս մոռացել եմ քեզ. ահա մի ապացույց իմ անթառամ երիտասարդությանս, որ հիշողությունս իր բոլոր զորությամբ կանգուն է. քեզ շա՛տ լավ եմ հիշում, և պարզ հիշում եմ այն օրը. դա Մայիսի վերջերն էր, 1908 թվին (դու թվականը չէիր հիշում). մեզ հետ կար և դժբախտ օր. Անահիտը (Փարսադանյան). մահափորձը կատարվում էր ասածդ պաշտոնյայի վրա, որ

կարսեցի հուլյն էր (կարծեմ՝ Կարիստով), և կատարողներից մեկը Մուշտայեր ճաշարանի ծառայողներից մեկն էր: Մենք, Սահակ և ես, սպասում էինք այդ կտրիճի գալու, և եկավ ու գարեջուր բերեց մեզ. ես կարդում էի հանգուցյալ սիրելի Ավ. Շահխաթունուց² առած Սանին³ տխրահույզ գիրքը, որի հեղինակը այսօր հակաբուլչեիկ է՝ առաջ սեռական բուլչեիզմ քարոզելուց հետո:

Իսկ թե ես ինչ խոսեցի, իսկապես չեմ հիշում:

Կարդում եմ հոգեվաճառներդ, և զարմանում եմ, որ այդպիսի լավ ոճ ու լեզու ունես. ե՞րբ ձեռք բերիր: Քաջագունունու գրքի մասին գրածդ կարդում եմ, սակայն կարծիք չեմ կարող հայտնել, որովհետև միայն այսօր Վիեննայից ստացա նրա գիրքը. և առաջին էջերն եմ կարդում. (Ս. Ղազարի վանքը ունենր, բայց ձեռքս չանցավ, կարդում էին):

Ես բուլչեիզմի մասին իմ ուրույն կարծիքները ունեմ, որ հոս պարզել՝ երկար կտևե. այսքանը ասեմ, որ ոչ միայն կոմունիզմից, այլև սոցիալիզմից օր-օրի վրա հեռանում եմ. և այսպես, համակիր չլինելով նրանց հետ (բուլչեիկների), սակայն ուզում եմ որ նրանք մնան. կոնտր-րևոլուցիոնից վախենում եմ և ատում եմ գրեթե բոլոր հեղափոխությունները, առհասարակ բան դուրս չի գալիս հեղափոխություններից (Ֆրանսական հեղափոխությունը նույնպես վիժված բան եղավ), և գիտեմ, որ նրանք մնալով, աջ կերթան, կփոխվին, և վերջիվերջո հին հունին կհասնին. մեզ հարկավոր է իմպերիալիստական Ռուսիա, և այդպես էլ լինելու է. ինտերնացիոնալ, սոցիալիզմ, պրոլետարիատ — դատարկ բաներ են. իրական բաներ են ազգ, հայրենիք, ազգային կուլտուր գաղափարներ, և միշտ էլ մի իշխող դաս պիտի լինի, թեկուզ ուզու, մտքի իշխանություն:

Մենք Ռուսիայի թևի տակ կամրանանք, կշատանանք, և 50 տարվա մեջ կհասնինք մեր տենչանքին, մեծ Հա-

յաստանին, մինչև Վան ու Մուշ. բոլշևիզմը միայն մեզ է նպաստավոր, այսինքն ներկա բոլշևիզմը, որ վելիկոռուսի իշխանությունն է. վրացուն և թաթարին վնասակար են նրանք, ինչ որ հիմա կատարվում է Ռուսիայում, նրանց այս էվոլուսիոնը, իմ սրտովս է: Այսպեսով, համաձայն չեմ մեր ընկերների «Անկախ, Միացյալ Հայաստան» հորջորջումներին. և մինչև մահս կմնամ Դաշնակցության հավատարիմ, որովհետև նա համապատասխան է իմ ազգային տենչերին, հակառակ լինելով թեև ձեր բոլորիդ օրվա պոլիտիկին, կամ ուղիղն ասած՝ դուք պոլիտիկ չունիք, չունիք և համբերություն. սպասեցեք, տեսնենք ի՞նչ է լինելու. ոչ մի հետին մտքեր չունիք, ինչ որ սրտերնուդ մեջը կա, հայտնում եք: Հայ բոլշևիկները, թեև նրանց հերն էլ անիծած, շա՛տ, անհամեմատ լավ քաղաքագետներ են. սքանչելի կեղծել գիտեն, և գործը առաջ քշել:

Գրում ես, որ նյութ ղրկեմ «Հոսսաբեր»ին⁴. գլխիս վրա, բայց հիմա ոչ մի պատրաստ նյութ չունեմ. ներկայումս զբաղված եմ մի պոեմայով, մի էպոսով, որ ընդգրկելու է հայության և Հայաստանի ծնունդը. բոլոր ուժերս, ուշք ու միտքս դրանով են կլանված, և երկար ժամանակ, մի քանի ամիս, ոչ մի թերթի, նույնիսկ «Հայրենիք»ին բան չեմ տալու. մանավանդ որ հիմա այնտեղ հայոց մեծ դիվանագետ Ահարոնյանը փայլում է իր «Ղեղո»ներով⁵, որ նվիրում է «Հայ ժողովրդին», խորհուրդ տալով վերջինիս, որ ողբա իր էջը: Ով է այդ էջը. ի՞նչն է. թրքաց Հայաստանը, թե՞ իր կորցրած պոստը. անշուշտ իմ սիրելի Համո Օհանջանյանը, որ Ահարոնյանի հանճարի գնահատողն էր, թերևս մեկնաբանե. գրում եմ Դարբինյանից հարցնելու-իմանալու, եթե ղեղոն հայ ազգն է, որ հող է երազում, և գտնում է հողը, թեև պզտիկ, ապա ի՞նչն է կորցրած էջը. երևի թրքահայը, որ իսկապես էջ էր մեր փորձերի ձեռքում:

Երբ որ ազատվեմ այս նյութից, անպատճառ բան կղրկեմ քեզ:

Ես լավ եմ, ողջ ու առողջ. քեֆս մի օր լավ է, մի օր գեշ, բայց հավատս վառ է հայության նկատմամբ. կարգում եմ ու պարապում, և տարիքիս մասին դեռ ժամանակը չէ մտածելու. տասը տարի դեռ երիտասարդ եմ, ամեն բան տեղին ու կանգուն. մահի մասին չեմ մտածում, նա թող իմ մասին մտածի. հերն անիծած:

Ամենաջերմ համբույրներ ու բարևներ Համոյին, քեզ, Նիկոլ Աղբալյանին և Սեդրակին, և բոլոր ընկերներին:

Քո՝ Ավետիք Իսահակյան

332. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ

<19>23, 29 դեկտեմբ<երի>, Վենետիկ

Ամենասիրելի

Հայր Ներսես Ակինյան.

Շնորհակալությամբ ստացա Քաջազնունիի¹ գիրքը. շա՛տ հետաքրքրական կերպով է կազմել, սակայն անարժեք է, որովհետև անկեղծ չէ, թեև դրսերևույթով անկեղծ է թվում:

Ի՞նչ է բուլչեիզմը հայերիս համար. ի՞նչ բերեց նա. ահա պատասխանը.

Ո՛չ Սուլթան Համիդ, ո՛չ Իթթիհատ, ո՛չ Յար և ո՛չ աշխարհն ամբողջ այնպես վերջնականապես չթաղեցին Հայաստանն իր հարցով, ինչքան բուլչեիզմը. որովհետև Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, (որ մի հետևողական էջն է Կարսի դաշնագիրը) մեր սգավոր գոյության ամենասպանիչ ակտն է, գործը. Լոզանի դաշնագիրը բղխած է դրանից. ինչ կա ավելի որոշ և հաստատուն քան այն, թե Յա-

ըը արդեն գրավել էր հայկական նահանգները, և անդարձ միացրել Կովկասի Հայաստանին, և թեև ջարդված էր այդ նահանգների հայության մի մասը, սակայն մնացած մասը ավելի շատ էր, քան թուրքն ու քուրդը միասին²: Եվ մի 20-30 տարվա մեջ բոլորովին կհայանային այդ նահանգները. սակայն բուլշեիկները այդ դիվական դաշնագրով հետ տվին գրավածները, և դեռ ավելին Կարս, Իգդիր...

Ահա՛ այս բերին բուլշեիկները. և Քաջագնուներն կարող էր այս ասել նրանց երեսին. թո՛ղ նրանց բոլոր անհեթեթությունները... Քաջագնուներն կեղծավոր գրիչ է, ես նրան առաջուց էլ ճանաչում էի, և չէի սիրում:

Ի՛նչ որ է. մեր ձեռքը ոչինչ չկա, և աշխարհը քայլում է առանց մեր ուզածի համաձայն, իսկ ես էլ իրավունք ունիմ ատելու Ռուս հեղափոխությունը, նրա պաշտպաններին, նրան շոյողներին. եթե Քաջագնուներն էլ Չալդուշյանի³ պես իրեն համար անցագիր է պատրաստել այդ բրոշյուրը⁴ գրելով, ներում եմ. մարդիկը ծերացել են. իրենց կանանցից, երեխաներից հեռու չեն կարող ապրել. թո՛ղ երթան տուն:

Այդպիսի մարդկանցից վնաս չկա:

Պատիվ ունիմ շնորհավորելու բոլոր հայրերիդ Նոր-Տարին, ցանկանալով ամենքիդ առողջություն և երկար կյանք:

Կինս սրտագին բարևում է Ձեզ:

Համբույրներով ու բարևներով
մնամ Ձեր՝

Ավետ. Իսահակյան

1923, 29 դեկտեմբ<եր>, Վենետիկ

Սիրելի եղբայր Ա. Զոպանյան.

Մի շաբաթ առաջ անչափ ուրախությունը ունեցա՛ս տանալով Ձեր նամակը և Ձեր թանգագին նվերները: Ժամանակին վանքում տեսել էի Roseaie¹ և հիացել ու հպարտացել. թերևս ավելնորդ մի խոսք ասած պիտի լինեմ արտահայտելու համար զգացածս. ինձնից շա՛տ կարող մարդիկ ասին իրենց ծանրակշիռ գնահատական խոսքը, սակայն նորից պիտի ասեմ, Roseaie մի գանձարան է, մի դյուլթական պարտեզ մեր փառքի, մեր լույսերի, մեր հանճարի. թերթում եմ, նայում եմ սքանչելի նկարները՝ որ կարծես համադրումը լինեն հին և նորագույն արվեստների. կարդում եմ հոգուս ու վշտիս մտերիմ հազարամյա սրբագործված էջերը և ասում եմ ինձ. ահա՛ մի ժողովուրդ՝ մեծ իր հանճարով, երազով ու ողբերգությամբ...

Եվ Ձեր դերը, սիրելի մեծանուն եղբայր, հսկայական է մեր մեջ, ու անսպառ է Ձեր հայրենասիրությունը, Ձեր նվիրումը մեր ազգին, իսկ Ձեր վարձը գրեթե ոչինչ՝ քաղքենի մտքով, բայց անմոռանալի է ու պիտի մնա անմոռանալի Ձեր անունը:

Ես պատիվ եմ ունեցել միշտ Ձեր անկեղծ գնահատողն ու հիացողը լինելու ավելի քան 25 տարվա ընթացքին, երբ «Անահիտը» տակավին չէիք հրատարակել, երբ 1897 թ. ծանոթացա «Արշալույսի ձայներին»² հետ. և տարեցտարի աճեց իմ սերն ու հարգանքը հանդեպ Ձեր անունին ու գործին:

Նամակս ուշացրի, որպեսզի կարողանայի կարգալ «Տղու հոգիներ»³ գրքույկը:

Հայտնի է Ձեզ, որ գրականության մեջ երկու դժվարակոխ մարդեր կան. մեկը երեսանների հոգեբանությունն է,

մյուսը կենդանիներինը. և սակայն Ձեր գծած պատկերներից «Առաջին նամակը» և «Ես ինչ ընեմ հոգիով» շա՛տ հաջողված են. գեղեցիկ է «Անուրջը». նույնպես հուզիչ է «Ա<ստվա>ծ պապան». լավ է «Հեռավոր քույրիկը», իսկ մնացածները՝ իմ կարծիքով, թույլ են:

Արդեն «Ես ինչ ընեմ հոգիովը» վաղուց կարդացել էի դասագրքերի մեջ և շա՛տ սիրել էի. նա իմ հին բարեկամս էր:

Գրել էիք թե փափագ ունիք Վենետիկ գալու. անսահման ուրախ կլինիմ Ձեզ այստեղ տեսնելու. շա՛տ մենակ եմ հոս և լավ օրեր կանցնենք. նույնիսկ կարող ենք մեր հավերժ սիրելի Հովհ. Թումանյանի քեֆերն ունենալ այս օտար երկրում, բայց մեր հայ հարկի տակ: Ս. Ղազարի վարդապետները ևս սրտագին սպասում են Ձեզ. լավ կլինի, որ գարնան սկիզբները գաք. շա՛տ գեղեցիկ է Վենետիկ այդ ատեն:

Ձեր գալը ապարդյուն չի անցնի, շա՛տ հին մարգարիտներ կգտնեք դարձյալ հին փողիների միջից:

Շնորհավորում եմ Ձեր Նոր-Տարին, սրտանց փափագելով Ձեզ առողջություն, երկար կյանք, եռանդ և ուրախություն:

Մնամ Ձեր անձնվեր՝

Ավետիք Իսահակյան

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԲՆԱԳՐԵՐԸ ՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՒ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Ավ. Իսահակյանի բնագրերում շատ են ուղղագրական երկձևու-
թյունները (բաղդ-բախդ, թանգ-թանկ, ճամփա-ճամբա, քու-քո, Թիֆ-
լիս-Թիֆլիս, Ալեքսանդրապոլ-Աղեքսանդրոպոլ, Բեռլին-Բերլին,
Վեննա-Վիննա, օջախ-օճախ, բանտ-բանդ, ճիշդ-ճիշտ, ժանդարմ-
ժանտարմ, ռուբլի-ռուբլի և այլն), որոնք միաձևության չենք բե-
րում, քանի որ ժամանակի ուղղագրական համակարգի կանոնա-
կարգված չլինելը, գրական տարբեր միջավայրերում կիրառվող ուղ-
ղագրական սկզբունքները որոշակի ազդեցություն են ունեցել գրո-
ղի խոսքի վրա: Նույնը չեն 1911 թ. և 1956 թ. գրած նամակների լե-
զուն ու կետագրությունը, նկատելի են Պոլսում, Բեռլինում, Երևա-
նում գրված նամակների գրությունների բաղաձայնական տարբերու-
թյունները: Զուգաձևությունները գրողի խոսքում կիրառվել են ուղ-
ղագրական օրենքների տարաբնույթ լինելու, արևելահայ և արև-
մտահայ բաղաձայնական համակարգերի տարբերությունների պատ-
ճառով:

Մինչև 60-ական թթ. կանոնակարգված չէր հոգնակիակերտ -եր և
-ներ մասնիկների գործածությունը. շատ ենք հանդիպում լրագիր-
ների, ձեռագիրների ձևին: Պահում ենք նաև բարբառային, խոսակցա-
կան բառաձևերը (դարդակ, գոնյա, թաղաբյուլք, ավելնորդ), որոնք
Ավ. Իսահակյանի լեզվամտածողության կարևոր բաղադրիչներից են:

Հնարավորինս գերծ ենք մնացել լեզվաոճական ուղղումներից և
կետագրության արդիականացումից: Ավ. Իսահակյանը, օրինակ, շատ
բառն առանց բացականչական նշանի գրելթե չի գործածում, ստորա-
կետի փոխարեն շատ է օգտագործում գծիկի նշանը, երբեմն էլ ստո-
րակետն ու գծիկը միասին է դնում: Շուշանիկին, Աննիկին գրած նա-
մակներում նկատելի է կետագրական նշանների առատ գործածու-
թյուն, ինչը պայմանավորված է բովանդակության հուզական բնույ-
թով: Հեղինակը նամակները սկսում է կամ մեծատառով, կամ փոք-
րատառով, ամսանունները գրում է թե՛ մեծատառով, թե՛ փոքրատա-
ռով, շատ դեպքերում կիրառում է վանկարար ը-ի գրությունը (Ժնե-
ժրեն):

Դասական ուղղագրությամբ գրված նամակները փոխել ենք ժամանակակից ուղղագրության:

Հեղինակային ջնջումները գրել ենք ուղիղ փակագծերի մեջ [...], տեքստում վերականգնված բառերը և տառերը՝ սուր փակագծերի մեջ <...>:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԻԵԺ 1979 — Ավետիք Իսահակյան, Երկերի ժողովածու, հատոր 6, նամակներ (կազմող Արամ Ինճիկյան), Երևան, «Սովետական գրող», 1979

ԱԻՆ 1959 — «Աւետիք Իսահակեանի նամակները Վ. Նաւասարդեանին, Ռ. Դարբինեանին, Ե. Խաթանասեանին, Վ. Ահարոնեանին», Գահիրէ, «Յուսարեր» հրատ., 1959

ԱԻՆ 1996 — «Աւետիք Իսահակեանի նամակները Բ. Պիլեղիկճեանին, Ն. Ակինեանին, Ս. Յակոբեանին» (կազմող Մարտիրոս Մինասեան), Ժնև, 1996

ԱԻՆ 2016 — «Ավետիք Իսահակյանի նամակները» (կազմող Արփիկ Ավետիսյան, ծան. Լիլիթ Ավագյանի), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2016

ՍՎՀԹ 1962 — Սիմեոն Վրացեան, «Հին թղթեր նոր պատմութեան համար», Պեյրութ, 1962

ԱԻԸԱ — Ավետիք Իսահակյանի ընտանեկան արխիվ

ԱԻՏԹ — Ավետիք Իսահակյանի տուն-թանգարան

ԱԻՖ — Ավետիք Իսահակյանի ֆոնդ

ԱՀՖ — Աշոտ Հովհաննիսյանի ֆոնդ

ԱԶՖ — Արշակ Զոպանյանի ֆոնդ

ԳԱԹ — Գրականության և արվեստի թանգարան

ԳԼՖ — Գարեգին Լևոնյանի ֆոնդ

ԿՀՀԸՖ — Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերության ֆոնդ

ՀԱԱ — Հայաստանի ազգային արխիվ

ՀԱՖ — Հովհաննես Ավագյանի ֆոնդ

ՀԹՏԹ — Հովհաննես Թումանյանի տուն-թանգարան

ՀԹՖ — Հովհաննես Թումանյանի ֆոնդ

ՀՅԴ (ՀՀԴ) — Հայ յեղափոխական դաշնակցութիւն

ՇԿՖ — Շուշանիկ Կուրղինյանի ֆոնդ

ՍԽՖ — Սարգիս Խաչատրյանի ֆոնդ

ՎՄՄԳ — Վրեննայի Մխիթարյան Միաբանության զրապահոց

1. ԱՐԱՄ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 11)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 7-8:

Արամ Իսահակյան (1872-1940) — Ավ. Իսահակյանի Սիմոն Հորեղբոր որդին, գրական-մշակութային գործիչ:

1890

2. ԱՐԱՄ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 12)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 8-10:

¹ Նկատի ունի Սիմոն Հորեղբորը:

² Նկատի ունի Սիմոն Հորեղբոր կնոջը:

³ Թվարկված մարդիկ Իսահակյանի Սիմոն Հորեղբոր զավակներն են:

⁴ Բարեկենդան (բարի կենդանություն, ուրախություն) — Շաքաթապահքերին նախորդող կիրակի օրը: Առավել հանդիսավորությունը է նշվում ձմռան Մեծ Պահքին նախորդող Բուն Բարեկենդանը:

⁵ Արամազդ — հայկական դիցարանության գերագույն աստվածը՝ երկնքի և երկրի արարիչը, բոլոր աստվածների հայրը: Նրան կոչել են «Մեծ և արի Արամազդ»: Համապատասխանում է հունական Զևսին:

⁶ Աստղիկ — հին հայկական դիցարանում ջրի, սիրո և գեղեցկության աստվածուհին: Նրան է նվիրված Վարդավառի տոնը: Համապատասխանում է հունական Աֆրոդիտին և հռոմեական Վեներային:

⁷ Հեփեսոս — կրակի, արհեստների և դարբնության հովանավոր աստվածը հին հունական դիցարանում:

⁸ Աթենաս — հին հունական դիցարանի աստվածուհի, իմաստության, պատերազմի դիցուհի, նաև գիտելիքի, արվեստի, խելքի և հմտության մարմնացում:

⁹ Համազասպ – Ավ. Իսահակյանի Սիմոն հորեղբոր սրբին:

3. ԱՐԱՄ <ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ>

(էջ 14)

Ինքնագիրը պահպնում է ԱԽԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 10-12:

¹ Մարտիրոս (Մարտին) – Ավ. Իսահակյանի Հակոբ հորեղբոր որդին:

² Խոսքը վերաբերում է Սողոմոն Իմաստունին:

³ Գիրք ժողովողի, գլուխ Ա, 2:

⁴ 1890 թ. ապրիլի 23-ին էջմիածին այցի է գալիս Իտալիայի դահաժառանգ իշխան Վիկտոր Էմմանուելը, որը Կաթողիկոսի հետ տեսակցելուց հետո այցելում է ճամարան: Մուտքի առաջ ճամարանի սաները երգեցողությամբ դիմավորում են մեծարգո հյուրին: Ճամարանի ներքին կյանքին ծանոթանալուց հետո դահաժառանգը հրաժեշտ է տալիս դիմավորողներին: Աշակերտների երգեցիկ խումբը, որում երգում էր նաև Սողոմոն Սողոմոնյանը, մինչև կառքին հասնելը երգելով ուղեկցում է մեծարգո հյուրին («Արարատ», 1890, թիվ 5, էջ 276):

4. ՄԿՐՏԻՉ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 16)

Ինքնագիրը պահպնում է ԱԽԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 12:

Իսահակյան Մկրտիչ (1871-1921) – Ավ. Իսահակյանի եղբայրը, բանասեր, բանահավաք, գրադվել է առևտրական խնդիրներով: Թիֆլիսում գինվորական տրոյկայի որոշումով գնդակահարվել է:

¹ Այս տեղանունը Ավ. Իսահակյանի մոտ հանդիպում է գրության տարբեր ձևերով՝ Ալեքսանդրապոլ, Աղեքսանդրապոլ, Աղեքսանդրոպոլ և Ալեքսանդրուպոլ. մեր որոնքրած սկզբունքի համաձայն, թողնում ենք հեղինակային տարբերակը:

² Մոնղոլ-թաթարական արշավանքների ժամանակ ղվչաղների ցեղին պատկանող մի զորախումբ նվաճում է Հառիճը, թալանում այն և

իր ցեղի անուանով՝ Ղփչաղավանք կոչում վաճառեց ու գյուղը: Այդ անուանը պահպանվում է 1400-1946 թթ.: Գրչության և մանրանկարչության կենտրոն դարձած Հառիճ տեղանունը վերականգնվում է 1946 թ.:

³ Չորանյան Հակոբ – 1877-1878 թթ. Ավ. Իսահակյանի եղբոր Գևորգ Իսահակյանի հետ մասնակցել է ռուս-թուրքական պատերազմին, խնամիրական կապ է ունեցել Իսահակյանների ընտանիքի հետ:

⁴ Ալեքսան Իսահակյան (1850-1926) – Ավ. Իսահակյանի ավագ եղբայրը, կինը՝ Սաթենիկ, որդեգրել է երկու զավակ՝ Ազատ և Արա:

1891

5. ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

(էջ 18)

Ինքնագիրը պահվում է ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 560, թ. 2:

Առաջին անգամ հրապարակել է Ավիկ Իսահակյանը «Ավետիք Իսահակյան. գիտական կենսագրություն», գիրք I, Եր., 2000, էջ 118-119:

Երեմիա եպիսկոպոս Գալուստյանը կաթողիկոսական տեղապահն էր: Նրա ջանքերով 1891-1893 թթ. կառուցվել է հին միաբանական շենքը, որը հայտնի է իր «Երեմյան խցեր» կոչված սենյակներով:

¹ Համաձայն Մովսես Խորենացու «Հայոց Պատմության» մինչև Վաղարշապատ կոչվելը քաղաքը անվանվել է Վարդգեսավան, իսկ դրանից առաջ՝ Արտիմեդ: Միջնադարում մերթընդմերթ քաղաքը կոչել են էջմիածին: 1945 թ. քաղաքը կոչվել է էջմիածին, 1992 թ.՝ նորից վերանվանվել Վաղարշապատ:

1892

6. ԷԶՄԻԱԾՆԻ Ս. ՍԻՆՈՒՆԻՆ

(էջ 19)

Ինքնագիրը պահվում է ՀԱԱ, ֆ. 312, ց. 2, գ. 560, թ. 4:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Ղևոնդյան Արսեն (Սիմեոն), Արսեն վարդապետ (1868-1943) – Ավ. Իսահակյանի մորեղբոր որդին, որը Ներսիսյան դպրոցում,

Գեորգյան ճեմարանում կրթությունն ստանալուց հետո Գերմանիայում ստացել է իրավաբանական բարձրագույն կրթություն, զբաղվել ուսուցչությամբ, հետագայում ընդունել կուսակրոնություն, դարձել եպիսկոպոս: Ունի իրավունքին վերաբերող մի քանի մենագրություն՝ «Միջազգային իրավունք»՝ 1904 թ., «Հայոց հին իրավունքը»՝ 1913 թ., «Պատմություն Ալեքսանդրոպոլի...»՝ 1912 թ. և այլն:

1893

7. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 20)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ հրապարակել է Մ. Նարյանը «Բանվոր», Լենինական, 1975, 8 օգոստոս, «Վարպետի երկու անտիպ էջ» հակիրճ նախաբանով, այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 12-14:

Շուշանիկ Մատակյանին ուղղված այս և 1904 թ. սեպտեմբերին գրած նամակների լուսապատճենները գրականագետ Մուշեղ Նարյանին է տրամադրել Ավ. Իսահակյանի եղբորորդին՝ Աբաս Իսահակյանը:

Շուշիկ (Շուշան) Արամի Մատակյան (1876-1944) – բանաստեղծուհի՝ Ազալիա կեղծանունով: Եղել է Ավետիք Իսահակյանի պոեզիայի հերոսուհին, բանաստեղծի սերը, որին Իսահակյանը տասնյակ բանաստեղծություններ է ձոնել: Ծնվել է Ալեքսանդրոպոլում: Իսահակյանի հետ ունեցել է մայրական կողմից ազգակցական կապ (եղել է Իսահակյանի մորաքրոջ՝ Սանդուխտի դստեր՝ Թագուհու աղջիկը): 1893 թ., երբ Իսահակյանը մեկնել է Գերմանիա՝ ուսանելու, Շուշանիկը ամուսնացել է տեղի մանկավարժ Հովհաննես Տեր-Միրաքյանի (1869-1938) հետ: Իսահակյանը ծանր է տարել իր առաջին սիրո կորուստը: Շուշանիկի գրչին են պատկանում մի շարք բանաստեղծություններ: 1975 թ. Երևանում լույս է տեսել Շուշանիկ Մատակյանի «Չափածո և արձակ էջեր» գիրքը:

¹ Հատված ռուս հայտնի բանաստեղծ Սեմյոն Յակովլևիչ Նադսոնի (1862-1887) «Над свежей могилой» (памяти Н.М.Д) բանաստեղծությունից: Այս բանաստեղծությունը թարգմանվել է Ավ.

Իսահակյանի կողմից և տպագրվել «Տարազ», Թիֆլիս, 1893, Թ. 3, էջ 39-40: Նադսոնը՝ որպես սիրեգակ, ողբերգական սիրո երգիչ, Ռուսաստանում երիտասարդության սիրելի բանաստեղծներից մեկն էր:

² Բանաստեղծի առաջին սիրո տառապանքները ուղեկցել են նրան երկար տարիներ: Շուշիկի սերը նրան տանջել է անընդմեջ: Մեջբերենք մի հատված 1920 թ. Վենետիկում գրած Ավ. Իսահակյանի «Հուշեր. առաջին սեր» (պահվում է ԱԽԸԱ) գրառումից. «Երազի աչքերս Շ-ի մոտն են. լսում եմ նրան և պատասխանում, տեսնում նրա ձևերը, շարժը, աչքերը...

Լալիս եմ ես կարոտից, կարոտից, սրտիս փոթորկումից. անկարելի է այսքան սեր տանել. տիեզերք եմ սիրում, բաշխվում, հաղորդվում բոլորի հետ, բայց անպարտելի է սերս: Քրիստոսի օրհնած սեղանի — հացի պես, ուզում եմ ինքնասպան լինել, մեռնել. ինչո՞ւ սիրահարածները մեռնել են ուզում, երջանիկ սիրահարածները մեռնելու հեշտանքն ունին, ինչո՞ւ...

Ա՛խ, ա՛խ, ի՞նչ երկինք էր այս, որ փուլ եկավ, ի՞նչ էր սա, որ մահից առաջ մեռա՞նք, ցամաքեցինք»:

8. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻՆ

(էջ 22)

Ինքնագիրը պահվում է ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 183, Թ. 1:

Առաջին անգամ հրապարակել է Արամ Ինճիկյանը «Գրական թերթ», 1973, 16 փետրվար, այնուհետև ԱԻԵԺ 1979, էջ 14-16:

Լիսիցյան Ստեփան (1865-1947) — ազգագրագետ, պատմաբան, բանասեր, աշխարհագրագետ, մանկավարժ: 1892-1898 թթ. աշխատել է «Աղբյուր» և «Տարազ» հանդեսներում:

Գեորգյան ճեմարանում Իսահակյանի ուսուցիչներից մեկը եղել է Ստ. Լիսիցյանը: Նա մի քանի մանկավարժների՝ Հովհ. Հովհաննիսյանի, Վ. Սուրենյանցի և Լևոն վարդ. Խոջոյանի հետ հեռացվել է ճեմարանից՝ 1891 թ. ուսանողների բարձրացրած բողոք-ցույցերի հետևանքով: Այդ նույն պատճառով ճեմարանից հեռացվել են որոշ ուսանողներ, այդ թվում՝ Ավ. Իսահակյանը: Ստ. Լիսիցյանն իր մանկավարժական աշխատանքը շարունակել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում՝ միաժամանակ վարելով «Տարազ» պատ-

կերազարդ ամսագրի հրատարակությունը: Այս ամսագրում 1892 թ. հրապարակվել է Ավ. Իսահակյանի առաջին՝ «Ծաղիկ էի նորաբողբոջ» (նվեր XX) բանաստեղծությունը («Տարազ», Թիֆլիս, 1892, թ. 47, էջ 602): Ավ. Իսահակյանը իր կապը «Տարազ»-ի և նրա խմբագրի հետ շարունակել է նաև Լայպցիգից, ուր գնացել էր ուսանելու:

¹ «Տարազ» շաբաթաթերթ (Թիֆլիս, 1890-1919) – գրական, քննադատական, երգիծաբանական պատկերազարդ հանդես (խմբագիր-հրատարակիչ՝ Տիգրան Նազարյան): Սկսել է լույս տեսնել որպես «Աղբյուր»-ի հավելված: «Տարազ» հանդեսի 1893 թ. տարբեր համարներում տպագրվել են Ավ. Իսահակյանի «Անտուն գիշերներ», «Խորայնցիք Բաբելոնում», «Մայրիկիս», «Մենակ, անընկեր ձեր գիրկն եմ ընկել...», «Մի՞թե պիտի շուտով թռչնին...», «Պարզկա գիշեր...», «Սիրտ իմ, սպասիր...», «Տիեզերքի պերճ հյուսվածքն եմ...», «Տոթը այրեց վարդըն անուշ...», «Օխտը տարով հեռու քեզնից...» բանաստեղծությունները:

² Ծատուրյան Ալեքսանդր (1864-1917) – նշանավոր հայ բանաստեղծ, թարգմանիչ:

³ Կոստանյան Հովհաննես (1861-1943) – բանաստեղծ, հայտնի բանասեր Կարապետ Կոստանյանի (1853-1920) եղբայրը: Կոստանյան եղբայրները Շուշանիկ Մատակյանի քեռիներն էին:

⁴ «Աղբյուր» (Թիֆլիս, 1883-1918) – պատկերազարդ մանկական ամսագիր (խմբ.՝ Տիգրան Նազարյան): Ունեցել է «Աղբյուրի ակունքը» հավելվածը՝ հետադաշում վերանվանվել «Տարազ»: «Աղբյուր» հանդեսի տարբեր համարներում 1893 թ. տպագրվել են Ավ. Իսահակյանի «Անուշ մայրիկ, օրոր ասա...» և «Գիշերն եկավ» բանաստեղծությունները:

⁵ «Նոր դար» (Թիֆլիս, 1884-1916) – գրական, քաղաքական օրաթերթ (խմբ. Սպանդար Սպանդարյան):

⁶ «Նոր դար»-ի մայիսի 12-ի (թիվ 78, էջ 3) համարում տպագրվել է «Մի երևույթ» վերնագրով հետաքրքրական հոդված՝ Արգինայի բնակչությանը հուզած խորհրդավոր լույսերի մասին: Հոդվածի տակ ստորագրված է՝ «Գյուղացի. Բաշ-Շորազալ, 3 մայիսի»:

⁷ Ավետիք Իսահակյանը իր ուսուցիչ Լևոն վարդ. Խոջոյանի խորհրդով որոշել էր Լայպցիգում ուսանելիս խորանալ գյուղատնտեսությունում ուղղությունը: Այս մասին Իսահակյանը խոսում է նաև օրագրության որոշ էջերում:

9. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑԿԱՆԻՆ

(էջ 24)

Ինքնագիրը պահվում է ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 183, թ. 2-3:

Առաջին անգամ հրապարակել է Արամ Ինճիկյանը «Գրական թերթ», 1973, 16 փետրվար, այնուհետև ԱԻԵԺ 1979, էջ 16-17:

¹ «Նիբելունգների երգը» – գերմանական էպոս:

² «Ռուլանդի երգը» – ֆրանսիական էպոս:

³ Դյուրին – սկանդինավյան երկրների դիցաբանական հերոս, թզուկների անվանում:

⁴ Զապել Բաբայան – Ալ. Իսահակյանի համաքաղաքացին և պատանեկության տարիների ընկերուհիներից: Սովորել է Թիֆլիսի իդական գիմնազիայում, զբաղվել թարգմանությամբ: Ալ. Իսահակյանը հոգ է տանում նրա հանդեպ՝ որպես գրականությամբ զբաղվող հայ աղջկա:

⁵ Ազգային արխիվում այս նամակին կից պահվում է 5 ոտանավորներից մեկը՝ «Տիեզերքի պերճ հյուսվածքն եմ» բանաստեղծությունը, որ տպագրվել է «Տարազ», Թիֆլիս, 1893, թիվ 43, էջ 660:

10. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑԿԱՆԻՆ

(էջ 26)

Ինքնագիրը պահվում է ՀԱԱ, ֆ. 428, ց. 1, գ. 183, թ. 4-5:

Առաջին անգամ հրապարակել է Արամ Ինճիկյանը «Գրական թերթ», 1973, 16 փետրվար, այնուհետև ԱԻԵԺ 1979, էջ 17-19:

¹ Բյոռնսոն Բյոռնստեռն (1832-1910) – նորվեգացի դրամատուրգ, արձակագիր, հասարակական և թատերական գործիչ, 1903 թ. Նորելյան մրցանակի դափնեկիր:

² Զենդավեստա (Զենդ Ավեստա) – իրանական ժողովուրդների հին կրոնի՝ զրադաշտականության Սուրբ գիրքը:

³ Ֆիրդուսի, Շահ-Նամե – թարգմանաբար՝ Արքաների գիրք, պարսիկ ժողովրդի վիպերգություն:

⁴ Ղուրան – թարգմանաբար՝ բարձրաձայն ընթերցանություն, մահմեդականների, իսլամ կրոնի սուրբ գիրքը:

⁵ Հոմերոս – հին հույն բանաստեղծ, «Իլիական» և «Ոդիսական» էպիկական պոեմների հեղինակ:

⁶ Վեգիլիոս – Հին Հռոմի մեծագույն բանաստեղծներից մեկը, Հոմանացիների ծագումը գովերգող «Էնեական»-ի հեղինակ:

⁷ «Կուղբրոն»՝ նույն «Նիրեկունդների երգը» – գերմանական միջնադարյան ազգային էպոս՝ 39 մասից բաղկացած, որի գլխավոր հերոսը Զիգֆրիդն է (նիրեկունդ՝ բառացի մառախուղի երեխա):

⁸ Իլիա Մուրոմեց – հին ռուսական բիլինանների հերոս, դյուցազուն, հերոս-մարտիկ:

⁹ Թվարկված հերոսները հայ առասպելաբանության, վիպասանքի և էպոսի հայտնի կերպարներ են:

¹⁰ Հետագայում «Սասունցի Դավիթ» էպոսի 1000-ամյակի առիթով Ավ. Իսահակյանը իրականացրել է իր մտադրությունը՝ գրելով «Փորձ մեր էպոսի դիցաբանության մասին» մեծարժեք ուսումնասիրությունը:

¹¹ Լյուդվիգ Ուլլանդ (1787-1862) – ռոմանտիկական ուղղության գերմանացի բանաստեղծ, լեզվաբան, մանկավարժ, իրավաբան: Ուլլանդը պաշտել է հին ժողովրդական երգերի և բալլադների բանաստեղծական մտածողությունն ու տաղաչափական օրենքները, ժողովրդի ստեղծած կերպարներն ու դիցաբանական մոտեցումները:

¹² Բուսլաև Ֆյոդոր (1818-1897) – ռուս լեզվաբան, գրականագետ, հին ռուսական արվեստը, բիլինանների պատմությունն ուսումնասիրող մշակութաբան:

¹³ Սեդրոսյան Լևոն կամ Նահաշպետյան Լևոն Սեդրոսի՝ հայտնի Շանթ կեղծանունով (1870-1951) – հայ մեծանուն թատերգակ, «Վերնատան» անդամ, հասարակական գործիչ, մանկավարժ, ՀՅԴ նշանավոր գործիչ:

¹⁴ Շամտանճյան Միքայել (1874-1926) – գրող, խմբագիր: Խմբագրել է «Մասիս» շաբաթաթերթը, «Ծաղիկ» հանդեսը:

1894

11. ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՑԱՆԻՆ

(էջ 29)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 259-Լ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 19-20, այնուհետև՝ Ավիկ Իսահակյան, «Ավետիք Իսահակյան, գիտական կենսագրություն», գիրք 1, 2000, էջ 305:

Ավետիք Արասխանյանց (1857-1913) – իր ծննդավայր Վերին Ագուլիսում նախնական կրթություն ստանալուց հետո ուսումը շա-

րունակել է Լայպցիգում, Փարիզում՝ ուսումնասիրելով տնտեսագիտություն և պատմություն հայտնի պրոֆեսոր Շմոլերի մոտ: Թիֆլիսում հրատարակել է մի շարք տնտեսագիտական մենագրություններ, միառժամանակ աշխատել «Մշակ»-ի խմբագրությունում, ապա գաղափարական տարաձայնությունների պատճառով հեռացել Գրիգոր Արծրունուց: 1889 թ. սկսել է հրատարակել «Մուրճ» ամսագիրը, որն իր բարերար ազդեցությունն է թողել ժամանակի երիտասարդության առաջագիծ հայացքների, ժամանակի ընդհանուր կրթության վրա:

¹ «Մուրճ» (Թիֆլիս, 1889-1907) – գրական, հասարակական և քաղաքական ամսագիր, խմբագիր հրատարակիչներ՝ Ավ. Արասխանյանց, Փ. Վարդազարյան, 1901-ից՝ Հ. Սպենդիարյան, Վ. Քանայան և Լ. Սարգսյան:

1895

12. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ՎԱՐԴԱՆՑԱՆԻՆ

(էջ 30)

Ինքնագիրը պահվում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության գրապահոցում (այսուհետև ՎՄՄԳ):

Առաջին անգամ հրապարակել է Խաչիկ Սամվելյանը «Գրական թերթ», 1987, ապրիլի 10, թ. 15, այնուհետև՝ Ավիկ Իսահակյան. «Ավետիք Իսահակյան. դիտական կենսագրություն», գիրք I, 2000, էջ 322 և ԱԻՆ 2016, էջ 20:

¹ Հայր Արիստակես Վարդանյան (1887-1941) – Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամներից, հայ լեզվաբան և բանասեր: 1924-1930 թթ. Հ. Ոսկյանի հետ համատեղ եղել է Վիեննայի «Հանդես ամսօրեայ» ամսագրի խմբագիրը:

² Խոսքը Ավետիք Կոյլավյանի «Բառգիրք գերմաներեն-հայերեն» բառարանի մասին է (Վիեննա, 1884):

13. ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՑԱՆԻՆ

(էջ 30)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 121-Ի:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 19-20, այնուհետև՝ Ավիկ Իսահակյան, «Ավետիք Իսահակյան. գիտական կենսագրություն», գիրք 1, 2000, էջ 305:

¹ Ուղարկված թարգմանություններն են՝ «Իմաստունը կխոսե» (Ֆ. Նիցշե), «Իմ նպատակը» (Յ. Շլաֆ), «Տանհեյզերը Վենուսին» (Հ. Հայնե), «Hymn auf das Leben» (Հ. Հայնե), «Das Königlied» («Արքայի երգը». Փոլ Շերբարթ): Հետագայում հիշելով այս փաստը՝ նա գրում է. «Երիտասարդ տարիներին ինձ թվում էր, թե աշխարհում միայն մի բանաստեղծ կա, և դա Հայնեն է: Հիշում եմ, 19-20 տարեկան էի և որոշեցի թարգմանել Հայնե, նույնիսկ հանդգնեցի դրանք տպագրել, ուղարկեցի Թիֆլիս «Մուրճ»-ի խմբագրին, բայց լավ է՝ չտպագրեցին: Հավանորեն անհաջող էին այդ թարգմանությունները»: (Գ. Հովնան, «Ավետիք Իսահակյան», Երևան, «Հայաստան», 1976, էջ 42):

² Յոհան Շլաֆ (1862 -1941) – գերմանացի նատուրալիստ գրող, թատերագիր:

³ Պոլ Շերբարթ (1863-1915) – գերմանացի գրող, բանաստեղծ:

1897

14. ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԳՐՔԵՐԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

(էջ 32)

Ինքնագիրը պահվում է ՀԱԱ, ֆ. 654, ց. 2, գ. 17/II, թ. 358-359:

Առաջին անգամ հրատարակել է Գ. Հարությունյանը «Գիտահինֆորմացիոն բյուլետեն» (ՀՍՍՌ-ն ԳՄ արխիվային վարչություն, Երևան, 1960, թ. 1, էջ 13-14), այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 21-22:

¹ Արգինա – պատմական ավան Շիրակի գավառում, հայտնի «Մեծն Արգինա» անվանումով գեոևս նախաքրիստոնեական շրջաններից:

² Թիֆլիսի հայերեն դրքերի հրատարակչական ընկերությունը կազմավորվել է 1880 թ. և ունեցել է գործունեություն 2 փուլ: Առաջին փուլը տևել է մինչև 1890 թ., երբ ցարական իշխանությունների հրամանով փակվեցին հայկական կրթական և մշակութային շատ հաստատություններ: Այս շրջանում ընկերության նախագահներ են

եղել Աբգար Հովհաննիսյանը, Ալեքսանդր Քալանթարը և Փիլիպոս Վարդապարյանը: Երկրորդ շրջանը սկսել է 1910 թվականից:

³ **Ռաքել Ֆրիդրիխ** (1844-1904) – գերմանացի աշխարհագետ, սոցիոլոգ, ազգագրագետ, Լայպցիգի համալսարանի պրոֆեսոր (1886 թ. սկսած), հայտնի «Volkerkunde» (Թարգմանաբար «Ազգագրութուն») եռահատոր աշխատության հեղինակ:

⁴ **Կարլեյլ Թոմաս** (1795-1881) – անգլիացի գրող, հրապարակախոս, պատմաբան, փիլիսոփա:

⁵ **Նիցշե Ֆրիդրիխ** (1844-1900) – գերմանացի փիլիսոփա, լեզվաբան, բանաստեղծ, մանկավարժ, դասական բանասեր, կոմպոզիտոր:

⁶ **Իբսեն Հենրիկ** (1828-1906) – նորվեգացի դրամատուրգ, բանաստեղծ:

⁷ **Հաուպտման Գերհարդ** (1862-1946) – գերմանացի դրամատուրգ և արձակագիր, 1912 թ. Նոբելյան մրցանակակիր:

15. ԱՆՀԱՅՏԻՆ

(էջ 33)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Նամակը տպագրվում է առաջին անգամ: Ինքնագրի վերին հատվածը վնասված է, որի պատճառով բացակայում է հասցեատիրոջ անունը:

¹ Philister – նեղմիտ, երեսպաշտ, հոգևոր պահանջ չունեցող (գերմաներեն):

² **Բաշկիրցևա Մարիա Կոնստանտինովնա** (1858-1884) – ռուս նկարիչ, Եվրոպայում հայտնի «Օրագիր» գրքի հեղինակ: Նա կյանքի մեծ մասը ապրել է Ֆրանսիայում և 12 տարեկանից մինչև մահ Ֆրանսերեն լեզվով վարել 105 տետրից բաղկացած օրագրութուն:

1898

16. ՈՒՂԵՐՁ ՄԵԾԱՊԱՏԻՎ ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆՑԻՆ

(էջ 36)

Արտատպվում է «Մուրճ» ամսագրից (1898, թ. 10-11, էջ 1585. «Նամակներ» բաժին): Համատեղ գրված շնորհավորական ուղերձը տպագրվել է «Մուրճի» տասնամյակի առթիվ:

¹ Սիսակ Տեր-Սիմոնյանց – Իսահակյանի երիտասարդության ընկերներից, միասին եղել են Օդեսայի աքսորավայրում, պետական գործիչ Դրաստամատ Տեր-Սիմոնյանի հորեղբայրը:

17. ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼՑԱՆԻՆ

(էջ 39)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, արտաստվում է ԱԻԵԺ 1979, էջ 22-23:

Աղբալյան Նիկոլ (1875-1947) – գրականագետ, մանկավարժ, ՀՅԴ կարկառուն գործիչ, «Վերնատան» անդամ, Ավ. Իսահակյանի մոտ ընկերը, 1899 թ. աշխատում էր «Մուրճ» ամսագրում:

¹ «Մուրճ» ամսագրում Ավ. Իսահակյանի բանաստեղծությունների տպագրությունը սկսվել է 1898 թ. ապրիլ ամսից՝ թիվ 4 («Հոգնած ծովը»):

² այդ անմահների դասում – (ծանոթությունը՝ Ավետիք Իսահակյանի):

1899

18. ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՑԱՆԻՆ

(էջ 41)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԶՖ, 2761-1:

35 տարի տեղած Իսահակյան-Զոպանյան նամակագրությանն առաջին անգամ անդրադարձել է գրականագետ Արամ Ինճիկյանը (հրապարակելով 19 նամակ) «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, թ. 2, էջ 158-159, այնուհետև ԱԻԵԺ 1979, էջ 23-26:

Զոպանյան Արշակ (1872-1954) – գրող, հրապարակախոս, գրական-հասարակական գործիչ, «Անահիտ» ամսագրի խմբագիր:

¹ Ազգային-ազատագրական շարժմանը մասնակցելու մեղադրանքով Ավ. Իսահակյանը 1898-1899 թթ. մեկ տարով աքսորվել էր Օդեսա՝ Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարարության կարգադրությամբ:

² Ա. Զոպանյանի այդ նամակը չի պահպանվել:

³ Ա. Չոպանյանի խմբագրած «Անահիտ» հանդեսի 1899 թ. 12-րդ համարում տպագրվել է Ավ. Իսահակյանի «Ձանգը», իսկ 1900 թ. թիվ 9-11-ում՝ «Իմ ուղին» բանաստեղծությունները:

⁴ Ավ. Իսահակյանը նկատի ունի 1896-1899 թթ.: 1896 թ. մայիսի 1-ին Երևանի բանտում բանտարկվելուց և 1897 թ. ապրիլի 17-ին ազատվելուց հետո «ազատ» աքսոր է ուղարկվել Օդեսա՝ մնալով ոստիկանների հսկողության տակ: Հայրենիք է վերադարձել 1899 թ. հունվարին:

⁵ Գրողը նկատի ունի այն փաստը, որ 1897-1898 թթ. ցարական Ռուսաստանը խստացրել էր զրաքննությունը, փակել հայկական դպրոցներ ու մշակութային շատ հաստատություններ, ձերբակալել ազգային գործիչների, աքսորել շատ մտավորականներին:

⁶ Ադամ Միգկեիչ (1798-1855) — լեհ բանաստեղծ: Ադատասիրական հայացքների և հակաառաջարկական մտքերի համար 1823 թ. նրան աքսորել են Ռուսաստան, ուր Միգկեիչը ծանոթացել է Պուշկինի հետ և մտերմացել: Կյանքի վերջին շրջանում բանաստեղծը դարձել է միստիցիզմի ջատագով:

⁷ Ավ. Իսահակյանի բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն՝ «Երգեր ու վերքեր» տպագրվել է 1898 թ. Ալեքսանդրոպոլում:

19. <ԵՎՐՈՊԱՑԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ>

(էջ 44)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, արտատպվում է ԱԻԵԺ 1979, էջ 26-28:

Եվրոպայի հայ ուսանողական միությունը հիմնվել է 1885 թ. Հայպցիգի հայ ուսանողների կողմից՝ Եվրոպայում սովորող ուսանողներին համախմբելու, նյութապես և բարոյապես աջակցելու նպատակներով: (տես Մակիչյան Վ. «Գերմանիայի հայկական համայնքի կազմավորումը և զարգացումը», «Պատմություն և մշակույթ» հանդես, Երևան, 2016):

¹ Եվրոպայի Հ. Յ. Դաշնակցության Ուսանողական միության առաջին համագումարը կայացել է 1897 թ. ապրիլի 12-15-ին, Գերմանիայի Հայդելբերգ քաղաքում: 1905 թ. Միությունը քայքայվել է. այդ գործին նպաստել է Բախչի Իշխանյանի մոտեցումներն ու գոր-

ծողությունները: Դաշնակցության IV ընդհանուր ժողովից հետո՝ 1908 թ. Միությունը վերակազմավորվել և գոյատևել է մինչև 1914 թվականը:

² Վճիռը ընդունվել էր Եվրոպայի Հայ Ուսանողական միության երկրորդ համագումարում՝ 1899 թ. մարտի 27-31, Հայդելբերգ (երրորդ համագումար՝ Ցյուրիխ, 1900 թ., հոկտեմբերի 10-14 և չորրորդ համագումար՝ Մյունխեն, 1901 թ., ապրիլի 1-4: Մանրամասն տե՛ս «Եվրոպայի Հայ Ուսանողական միության տեղեկագիր», Վենետիկ, 1902):

³ Բիսմարկ Օտտո (1815-1898) — Գերմանիայի առաջին կանցլերը, պետական հայտնի գործիչ և դիվանագետ:

⁴ Աթաբեգյան Լևոն (1875-1918) — մասնագիտությամբ բժիշկ, բանաստեղծ, Ավ. Իսահակյանի ընկերը Լայպցիգում ուսանելիս, քաղաքական գործիչ՝ սկզբում ՀՅԴ շարքերում, ապա՝ 1907 թվականից դարձել է էսէնդեկավարներից մեկը: Զոհվել է 1918 թ. Բաքվի ջարդերի ժամանակ:

⁵ Հովհաննիսյան Միքայել (Վարանդյան. 1874-1934) — հրապարակախոս, «Դրօշակ»-ի խմբագիր, ՀՅԴ հայտնի գործիչ Արժեքավոր է հատկապես նրա «Հ.Յ.Դաշնակցութեան պատմութիւնը» հրկհատոր աշխատությունը: : Հայաստանի առաջին Հանրապետության չրջանում աշխատել է Հռոմում՝ որպես Հայաստանի դեսպան:

1900

20. <ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՑԱՆԻՆ>

(էջ 48)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 12-1:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 26-28, այնուհետև ԱԻՆ 2016, էջ 21:

¹ «Մուրճ» ամսագրին Ավ. Իսահակյանը ուղարկել է «Ընկերիս հիշատակին», «Տիեզերական զանգը» և «Երազ» բանաստեղծությունները, որոնց վերջում նամակ է գրել խմբագրին ուղղված:

² Խոսքը «Երազ» (Ալագյազի շո՛ւքն էր փռվեր...) բանաստեղծության մասին է:

21. ՎԱՐԴԱՆ ՄԵԼԻՔՍԵՆԴԵՅԱՆԻՆ

(էջ 48)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, «Հանդէս ամսօրեայ»-ի թղթապանակ:

Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության գերատպատիվ Հայր Պողոսը բանաստեղծի թոռանը՝ զրականագետ Ավիկ Իսահակյանին Վիեննայում հանձնել է միաբանության գրապահոցում պահվող Իսահակյանի ինքնագիր նամակների լուսապատճենները, որոնցից օգտվել ենք այս հատորը կազմելիս:

Առաջին անգամ հրապարակել է իսախիկ Սամվելյանը «Գրական թերթ», Երևան, 1987, թ. 15, այնուհետև՝ Ավիկ Իսահակյան, «Ավետիք Իսահակյան. գիտական կենսագրություն», Եր., 2000, էջ 575:

Մելիքսեդեկյան Վարդան – Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ, «Հանդէս ամսօրեայ» ամսագրի խմբագիրներից մեկը:

¹ «Հանդէս ամսօրեայ» ամսագիր – հիմնվել է 1887 թ. հունվարին Վիեննայի Մխիթարյան միաբանությունում՝ Արսեն Այտընյանի և նրա կուսակիցների (Ս. Տերվիշյան, Գր. Գալեմքյարյան, Գ. Մենեիշյան, Հ. Տաշյան և ուրիշներ) ջանքերով: Հետագայում խմբագիրներ են եղել Ղ. Հովնանյանը, Հ. Տաշյանը, Գ. Գալեմքյարյանը, Գ. Մենեիշյանը, Վ. Մելիքսեդեկյանը, Թ. Կետիկյանը, Ն. Ակինյանը և այլք: Պարբերականի էջերում ղեկավարած գիտական հոդվածներից հետագայում ծնվել են 200-ից ավելի հայագիտական արժեքավոր մեագրություններ:

22. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 49)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1275:

Առաջին անգամ հրատարակվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 28-30:

¹ Ավ. Իսահակյանը եվրոպա հասել է 1900 թ. դարնանը:

² «Մուրճ»-ի տպագրությունը միառժամանակ դադարեցվել էր (1900 թ. հուլիս – 1901 թ.)

³ Թոփչյան Եղիշե (1872-1909) – դարասկզբի զրական և հասարակական գործիչ: 1904-1905 թթ. Թիֆլիսում խմբագրել է «Հուլյս» պատկե-

րազարդ օրացույց-հանդեսը, 1909-1914 թթ. Ս. Վրացյանի և Շ. Մխաթյանի հետ՝ «Յառաջ» հասարակական, քաղաքական շաբաթաթերթը, որը Կարնո Հայ երիտասարդական միության օրգանն էր:

⁴ Ղազարյան Արշակ — հրապարակախոս, հասարակական գործիչ, խմբագիր-հրատարակիչ: Նիկոլ Աղբալյանի հետ խմբագրել է Թիֆլիսի «Նոր հոսանք» (1913-1915) ամսագիրը:

23. ԶԱՎԱՀԻՐ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆՆԻՆ

(էջ 50)

Ինքնագիրը պահպանվում է ԱԽԸԱ:

Առաջին անգամ հրապարակվել է ԱԽԵԺ 1979, էջ 14-16:

Զավահիր Ներսիսյան (1870-ական թթ. — 1945) — մտավորական, ՀՅԴ անդամ, 1903 թվականից՝ Լևոն Շանթի կիներ: Ունեցել է Զավո ծածկանունը: 1900-1902 թթ. սովորել է Ժնևի համալսարանում, ուր և ծանոթացել է Ավետիք Իսահակյանի հետ, միասին մասնակցել են ՀՅԴ ժողովներին: Զավահիրի և Իսահակյանի միջև հաստատվել են ջերմ, ընկերական հարաբերություններ:

¹ Հորթանս Դավթյան-Բերչիե (1870-1917) — ծագումով շվեյցարացի: 1895 թ. Ժնևում ամուսնացել է մանկավարժ և ազատագրական շարժման մասնակից Հոնան Դավթյանի հետ: Հայացած և հայախոս դառնալով՝ աշխատել է Թավրիզի Թամարյան դպրոցում, Թիֆլիսի Հովնանյան օրիորդաց դպրոցում, աշխատակցել «Դրօշակ»-ին: 1914 թ. Դավթյան ամուսինները վերադարձել են Ժնև, ուր երկուսն էլ մահացել են թոքախտից. տիկինը՝ 1917 թ., ամուսինը՝ 1918 թ.:

² Հոնան Դավթյան (1865-1918) — ազատագրական պայքարի երևելի մարտիկներից մեկը, որը ֆիդայի Ռոստոմի պես կոսմոպոլիտ հայացքներ ուներ. բոլոր ազգերի ազատության ջատագով էր: Հոնան Դավթյանը ծնվել է Շուշի քաղաքում, կրթություն ստացել Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, ապա Ժնևի համալսարանում: Եղել է ՀՅԴ գործիչ, «Դրօշակ»-ի և «Յառաջ»-ի խմբագիր, ուսուցիչ է աշխատել Թավրիզում և Պոլսում:

³ Կարլ Բյուսսե (1872-1918) — գերմանացի բանաստեղծ, նովելիստ-արձակագիր, գրաքննադատ:

24. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՑԱՆԻՆ

(էջ 53)

Ինքնագիրը պահպանում է ՎՄՄԳ, Ներսես Ակինյանի թղթապանակ:

Նամակը (բացիկ Բեռլինի Ռայխստագի շենքի պատկերով) տպագրվում է առաջին անգամ:

Ներսես Ակինյան (1883-1963) – Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանության անդամ, անվանի հայագետ, բանասեր: Միաբանությունում եղել է Մայրավանքի տնօրեն, մատենադարանապետ, 1909-1963 թթ. ընդհատումներով եղել է նաև «Հանդէս ամսօրեայ» ամսագրի խմբագիրը:

¹ Տարեթիվը՝ ըստ փոստային կնիքի:

² Լուսապատճենում տեղ-տեղ ջնջված է:

1901

25. ԶԱՎԱՀԻՐ ՆԵՐՍԻՍՑԱՆԻՆ

(էջ 54)

Ինքնագիրը պահպանում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 32-34:

¹ Տե՛ս Ավետարան ըստ Մատթեոսի, ԺԱ, 28:

26. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵՋԻԿՑԱՆԻՆ

(էջ 56)

Ինքնագիրը պահպանում է ՎՄՄԳ, Բ. Պիլեզիկճյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ հրապարակել է Մ. Մինասյանը Բեյրութի «Բազին» հանդեսում, 1983, թ. 2, էջ 42, այնուհետև՝ Խ. Սամվելյանը «Գրական թերթ» 1987, 10 ապրիլ, ապա՝ ԱԻՆ 1996, էջ 7-8 և ԱԻՆ 2016, էջ 21-22:

Բառնաբաս Պիլեզիկճյան (1862-1921) – Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ, բանասեր, միաբանության մատենադարանի երկարամյա գրադարանապետ: «Հանդէս ամսօրեայ»-ում հրատարա-

կել է հայադիտական աշխատութիւնների մասին գրախոսութիւններ: Նրան ուղղված Ավ. Իսահակյանի նամակներն ու բացիկները (1901-1919 թթ.) հասցեագրված են եղել Վիեննայի Մխիթարյան վանքին, որտեղ և պահվում են առայսօր:

¹ Նկատի ունի Վենետիկի Սուրբ Ղազար Միաբանության անդամներին:

² «Դրօշակ» (Ժնև, 1891-1914, ապա Փարիզ, 1925-1934) – Հայ Հեղափոխական Դաշնակցութիւն կուսակցության օրգան, կիսամսյա, ապա՝ ամսաթերթ. հիմնադիր՝ Քրիստափոր Միքայելյան, խմբագիրներ՝ Սիմոն Զավարյան, Սիմոն Վրացյան, Արշակ Զամալյան և ուրիշներ:

³ Հայ Գուսան ստորագրութեամբ Ժնևի «Դրօշակ» ամսագրի 1900-1901 թթ. տարբեր համարներում տպագրվել են Ավ. Իսահակյանի մի շարք բանաստեղծութիւններ. «Գուրգենի անմահ հիշատակին» (1900, թ. 3, էջ 34), «Հազար բարով, հայարտ սարեր...» (1900, թ. 4, էջ 53), «Ավետիք Մալոյանի հիշատակին» (1900, թ. 5, էջ 67), «Ինձ տեղ տվեք, Սիփան սարեր...» (1900, թ. 6, էջ 86), «Երբ ես մեծացա, տղամարդ դարձա...» և «Սալնո ձորերում, կըռվի ձորերում...» (1900, թ. 7, էջ 100), «Է՛յ, ջան-հայրենիք, ինչքան սիրուն ես...» և «Վեհ ազատության սերը չէ մենակ...» (1900, թ. 8, էջ 116), «Ճամբես արունի հետք թողեր, կերթա...» (1900, թ. 9, էջ 133), «Գողթան քնարը, որ ազատութեան...» սլոգան (1901, թ. 1, էջ 4-6), «Սերորի հիշատակին» (1901, թ. 5, էջ 82):

⁴ Խոսքը «Գողթան քնարը, որ ազատութեան...» սկսվածքով պոեմի մասին է, որն առաջին անգամ տպագրվել է «Դրօշակ», Ժնև, 1901, թիվ 1, էջ 4-6՝ «Դաշնակցության տասնամյակին» ենթավերնագրով, այնուհետև «Հայդուկի երգեր» (առաջաբանը, բնագրի պատրաստումը և ծանոթագրութիւնները՝ Ավիկ Իսահակյանի), Երևան, 1990, էջ 100-110:

27. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ

(էջ 58)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Բ. Պիլեզիկճյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 2, էջ 42, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 8 և ԱԻՆ 2016, էջ 24:

¹ Ղևոնդ Ալիշան (1820-1901) — բանաստեղծ, աշխարհագիր, վե-
նետիկի Մխիթարյան միաբանության ավտուակալ, հայտնի հնագետ
Մարգար Ալիշանի որդին։ Ղևոնդ Ալիշանն ունի աշխարհագրու-
թյան, պատմության, բանասիրության հարցերին նվիրված բազում
աշխատություններ, կրոնական շատ գրքեր, թարգմանություններ։

² Ավ. Իսահակյանը վենետիկում հանդիպել է Ղևոնդ Ալիշանի
հետ և հետագայում հուշեր գրել նրա մասին («Ալիշանը ժամանակա-
կիցների հուշերում», կազմող՝ Ս. Շտիկյան, Եր., «Հայաստան»
հրատ., 1974, էջ 216-223)։

28. ԶԱՎԱՀԻՐ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻՆ

(էջ 58)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ։

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 34-37։

¹ Ըստ բնագրի։

29. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 61)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1276։

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 37-38։

¹ 1901 թ. օգոստոսին Հովհ. Թումանյանը հանգստավայրից
ուղևորվել է Ալեքսանդրոպոլ և հյուրընկալվել Ավ. Իսահակյանի
տանը Ղազարապատում։ Այս օրերին Ավ. Իսահակյանի և Հովհ. Կոս-
տանյանի ուղեկցությամբ Թումանյանը եղել է Անիում։

² «Վտակ» — գրական-բանասիրական ժողովածու, որ լույս է տե-
սել 1901 թ. Թիֆլիսում։

30. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 62)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1277։

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 38։

¹ Նամակի տարեթիվը և վայրը՝ ըստ փոստային կնիքի:

² «Վտակ» գրական-բանասիրական ժողովածուում 1901 թ. տպագրվել են Ավ. Իսահակյանի «Ախ, մեր սիրտը լիքը դարդ, ցավ» և «Սիրո երգը» բանաստեղծությունները:

³ Սրինգ — բանաստեղծ և լրագրող Արշակ Պետրոսի Մեհրաբյանի (1865-1921) ծածկանուններից մեկը:

⁴ Նկատի ունի մշակութային գործիչ Փիլիպպոս Վարդապարյանին (1858-1935):

31. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ

(էջ 63)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Բ. Պիլեզիկճյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 2, էջ 42, այնուհետև՝ Խաչիկ Սամվելյան «Սովետական Հայաստան», 1986, թ. 6, ապա՝ ԱԻՆ 1996, էջ 8-9, ԱԻՆ 2016, էջ 25:

¹ Տարեթիվը՝ ըստ փոստային կնիքի:

² Բառարաններում՝ վարցաւք:

³ 1901 թ. սեպտեմբերին ամենուրեք տոնվել է Մխիթարյան միաբանության հիմնադրման 200-ամյակը («Հանդէս ամսօրեայ», 1901 թ., սեպտեմբեր):

Մխիթարյան Միաբանությունը հիմնվել է 1701 թ. Կ.Պոլսում Մխիթար Սեբաստացու կողմից: 1717 թ. սեպտեմբերի 8-ից Մխիթար Սեբաստացին մի խումբ միաբանների հետ հաստատվում է Ս. Ղազար կղզում: 1773 թ. Աստվածատուր Բաբիկյանի նախաձեռնությամբ մի խումբ միաբաններ անջատվում են խմբից և հաստատվում Թրիեսթում՝ առաջին անգամ իրենց միությունը կոչելով Մխիթար Սեբաստացու անունով: 1811 թ. Մխիթարյան Հայերի այս խումբը հիմնում է Վիեննայի Մխիթարյան Միաբանությունը՝ ընդգրկելով 1810 թ. հիմնված եկեղեցին՝ իր տպարանով և գրապահոցով: Վանքի ֆոնդերում պահվում են մոտ 2.800 հայկական ձեռագիր, 170.000 հայկական տպագիր գործեր, թերթեր և ամսագրեր:

Այստեղ են պահվում նաև Ներսես Աղինյանին, Բառնաբաս Պիլեզիկճյանին և Սիմոն Հակոբյանին ուղղված Ավ. Իսահակյանի նամակները՝ հասցեատերերին հատկացված անվանական թղթապանակներում:

⁴ Գրողը երբեմն կիրառում է ստորագրության Իսահակյանց ձևը. պահում ենք ինքնագրի գրությունը:

32. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 64)

Ինքնագիրը (համատեղ գրված բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1278:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 38:

¹ Նամակի տարեթիվը և վայրը՝ ըստ փոստային կնիքի:

² Խոսքը Ավ. Իսահակյանի մորաքրոջ որդուն՝ բանաստեղծ Հովհաննես Կոստանյանի մասին է, որի ընկերակցությամբ Իսահակյանն ու Թումանյանը 1901 թ. օգոստոսի 30-ին Ալեքսանդրոպոլից երկաթուղով ուղևորվել են Անի: Նրանք երեքով եղել են Հոռոմոսի նշանավոր վանքի մոտ:

³ Հովհաննես Կոստանյանը բանաստեղծներին լուսանկարել է Աշոտ Ողորմած թագավորի դամբարանի մոտ կանգնած: Այս լուսանկարը հետագայում բացիկ է դարձել:

1902

33. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 66)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1279:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 38-39:

¹ Տարեթիվը ըստ փոստային կնիքի:

² Թումանյան Հարություն (1869-1943) – ագուլիսցի բանաստեղծ, մանկավարժ:

³ Տե՛ս «Լումայ», 1902, թ. 1, էջ 78-92, պատմական պոեմ «Դալի-Մահրասա»:

⁴ Ռուս գրաքննադատ և հայ ժողովրդի բարեկամ Յուրի Վեսելովսկին (1872-1919) ուսումնասիրել և պրոպագանդել է հայ գրականությունը, մշակույթը, պատմությունը, գրել է Հայաստանին նվիրված մի շարք բանաստեղծություններ:

⁵ Տե՛ս Ю. Веселовский, «Армянская поэзия XIX в. и ее происхождение», «Русская мысль», 1901, кн. 12.

⁶ Նազարբեկյան Ավետիս (1866, Թավրիզ - 1939, Մոսկվա) – բանաստեղծ, խմբագիր, հրապարակախոս՝ հայտնի Նազարբեկ, Ավետիս, Լեռենց ծածկանուններով:

⁷ Մոճոռյան Պետրոս (1869-1939) – Ավ. Իսահակյանի հայրենակիցը, բանաստեղծ, մշակութային գործիչ:

34. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ

(էջ 66)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Բ. Պիլեզիկճյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 2, էջ 43, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 9-10, ապա՝ ԱԻՆ 2016, էջ 28:

¹ Տարեթիվը՝ ըստ փոստային կնիքի:

² Խոսքը ազգագրական նյութերի մասին է, որ հիշատակվել էր նախորդ նամակում:

³ Անշուշտ խոսքը գրքերի ցանկի մասին է. Հայր Բ. Պիլեզիկճյանը 22 տարի եղել է Մխիթարյան վանքի մատենադարանապետը:

⁴ Carte postale – փոստային բացիկ (ֆրանս.):

35. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 67)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1280:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 39-40:

36. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 68)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1282:

Առաջին անգամ կրճատումներով հրապարակել է Արամ Ինճիկյանը Վարպետի ծննդյան 65-ամյակի առթիվ («Կոմունիստ», Բաքու, 1940, 22 դեկտեմբեր), այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 41-43:

¹ 1902 թ. աշնանը Հովհաննես Թումանյանը առողջական խնդիրներ ունենալով և բուժվելու նպատակով մի քանի ամիս գտնվում էր Արասի Թումանում՝ Ֆիլիպ Վարդազարյանի ամառանոցում:

² 1902 թ. Բաքվում տպագրվել է Ավ. Իսահակյանի «Հին-նոր երգ ու վերքերից» (Բանաստեղծություններ) 24 էջանոց գիրքը:

³ Հովհ. Թումանյանը 1900-1903 թթ. աշխատել է «Անուշ» պոեմի վրա, անընդհատ վերամշակել, որի արդյունքում այսօր ունենք պոեմի տարբերակներ: 1902 թ. աշնանը ավարտվում է «Անուշ»-ի վերամշակումը: 1904

թ. «Լիսիցյան և ընկ.» հրատարակչությունը առանձին գրքով տպագրել է «Սասունցի Դավիթ», «Լեգենդներ» և «Անուշ» գրքուկները:

¹ Քիլոն – Նիկոլ Աղբալյանի կեղծանուններից մեկը:

⁵ Լևոն Շանթը Եվրոպայից Թիֆլիս վերադարձել էր 1902 թ. հոկտեմբերի 3-ին, ինչը վկայում է այդ օրը Հ. Թումանյանին գրած նրա նամակ-բացիկը:

⁶ Շիոպ (Շխյան) – «Հավանորեն փաստաբան Արսեն Շխյանը կամ նրա եղբայրը՝ բժիշկ Արտաշես Շխյանը՝ Հովհ. Թումանյանի և Ավ. Իսահակյանի ծանոթներից» (ծանոթությունը Արամ Ինճիկյանի, ԱԻԵԺ, 1979, հ. 6, էջ 417): Հովհ. Թումանյանը 1907-1909 թթ. հաճախ հյուրընկալվել է Շխյանների ընտանիքում: Շխյանները եղել են հարուստ, գրագետ և գրասեր մարդիկ:

37. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 69)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1283:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 43:

¹ Տարեթիվը՝ փոստային կնիքից:

² Ե՛վ Ավ. Իսահակյանը, և՛ Հովհ. Թումանյանը 1903 թ. տպագրել են իրենց բանաստեղծությունների ժողովածուները (Հովհ. Թումանյան «Բանաստեղծություններ», Թիֆլիս և Ավ. Իսահակյան «Բանաստեղծություններ», Բաքու):

38. <ՋԱՎԱՀԻՐ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻՆ>

(էջ 70)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Նամակը տպագրվում է առաջին անգամ, որոշ կրճատումներով:

Նամակը գրված է Բ. Ի. Շխյանցի «Նավթային արտադրանք...» Բաքվի կաղամակերպության Օդեսայի մասնաճյուղի ռուսերեն լեզվով ըլանկի վրա:

¹ Թվագրվում է ըստ նամակի բովանդակության: Սա հավանաբար Ջավահիրին գրած բանաստեղծի վերջին նամակն է: 1903 թ. Ջավահիրը ամուսնացել է Լևոն Շանթի հետ:

² geschäft — բիզնես, գործարք (գերմ.):

³ Հավանաբար խոսքը վերաբերում է արևմտահայ բանաստեղծ, թարգմանիչ Արամ Ջարըքին (1874-1947), որն այդ տարիներին ուսանում էր Լայպցիգում և Ավ. Իսահակյանին ծանոթ հայ ուսանողներից մեկն էր:

⁴ 1902 թ. հոկտեմբերի 10-ին Հովհ. Թումանյանին ուղղած նամակում Շանթը գրում է, որ ուրախ է եվրոպայից Թիֆլիս վերադառնալու համար և հայտնում, որ խիստ սիրահարված է: Նրա կյանքում արդեն կար Զավահիրը, որին Շանթն իր նամակներում երբեմն անվանում էր Գնչուհի:

⁵ Իսահակյանը մեջբերում է Հիսուս Քրիստոսի վերջին խոսքը՝ հոգին ավանդելուց առաջ. «Եւ անդ կայր աման ինչ՝ լի քացախով. եւ նոցա սպուռնդ լցեալ քացախով ընդ լեղւոյ՝ շուրջ եղեալ զմշտկաւ զուպայի, մատուցին ի բերան նորա: Իբրեւ առ Յիսուս զքացախն հանդերձ լեղւովն՝ ասէ. Ամենայն ինչ կատարեալ է: Եւ խոնարհեցուցեալ զգլուխ՝ աւանդեաց զոգին» (Ավետարան ըստ Հովհաննու, ԺԹ, 29-30):

⁶ Այս նամակը չհաջողվեց գտնել:

⁷ Այս թվարկված մարդիկ եղել են Ավ. Իսահակյանի ընկերները Լայպցիգի համալսարանում ուսանելու տարիներին:

⁸ 1926 թ. մարտին, Փարիզում, Ավ. Իսահակյանի խնդրանքով Զավահիր Ներսիսյանը բանաստեղծին է վերադարձնում 1900-1902 թթ. իրեն գրած նամակները: Հարկ է ասել, որ Ավ. Իսահակյանի և Զ. Ներսիսյանի բարեկամությունը շարունակվել է նաև Փարիզում՝ 1930-ական թթ. մինչև Իսահակյանի Հայրենիք վերադարձը (ծանոթությունը Ավիկ Իսահակյանի):

1903

39. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 77)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է: Արտատպվում է «Գրական թերթ», 1933, 31 մարտ՝ «Նամակը տպում ենք մի քանի փոքրիկ կրճատումներով: Այս նամակը գրված է 1901-1902 թվերին, ճիշտ տարեթիվը հայտնի չէ» — խմբագրական ծանուցումով:

Ըստ խմբագրության հայտարարության՝ «Միջոցառումը կազմակերպվում է Պետական կուլտուր-սպորտական թանգարանում (այժմ՝ ԳԱԹ-կազմող) ապրիլի առաջին օրերին, ցուցադրվելու են բազմաթիվ ձեռագրեր, նամակներ, ֆոտոներ»։ Այս նամակին կից բերված է նաև Հ. Թումանյանի մի նամակը՝ ուղղված Ավ. Իսահակյանին։

Արտատպվել է նաև ԱԻՆ 2016, էջ 20-21։

¹ Թվագրումը՝ ըստ բովանդակության։ (1903 թ. հուլիսին Ավ. Իսահակյանը եղել է Ալեքսանդրոպոլում, Ղազարապատ գյուղում, ուր հուլիսի 16-ին գրել է «Ամսի նման խուլ որոտումով...», հուլիսի 31-ին՝ «Օտար ամայի ճամփեքի վրա...» բանաստեղծությունները)։

² Սուրբ Ռուսեթ – ռուս ժողովրդական բանահյուսությունում, խոսակցական լեզվի մեջ հանդիպող Ռուսաստանի «Святая Русь» անվանումն է, որն ունի «քրիստոնյաներին Աստծու կողմից տրված հողեր» իմաստը։ Ռուսաստանի հին անվանումն է Russet (լատիներեն)։

³ Խոսքը Գաբրիել քահանա Պատկանյանի «Մահ պարետի» (1875 թ.), «Պարույր կամ առումն Նինվեի» (1876 թ.) ստեղծագործությունների մասին է։

⁴ Զոհակ – պարսից առասպելական կերպար, ամպրոպային վիշապ, որը ստեղծվել է չար ոգու կողմից՝ մարդկային ցեղը ոչնչացնելու համար։ Հայկական դիցաբանության մեջ նրան համարժեքը Ածղահակն է՝ հիշված Մ. Խորենացու կողմից, հնդկական դիցաբանության մեջ՝ Ածի Դահակը։

40. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 78)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1281։

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻՇԺ 1979, էջ 40-41։

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության։

Հովհ. Թումանյանի «Սասունցի Դավիթը» տպագրվել է 1903 թ. Թիֆլիսում, «Մուրճ» ամսագրի 2-5 համարներում։ Թումանյանը «Մուրճին» սկսել էր աշխատակցել 1902 թ. դեկտեմբերից՝ տպագրելով «Հոգեհանը» լեգենդը։ 1902 թ. օգոստոսի 6-ին «Մուրճին» գրած նրա նամակում ասվում է. «Եթե մարդավարի պայման լինի, էլ գիրք չենք տպիլ այս ձմեռ, ու հենց սեպտեմբերից նրան կաշխատակցեմ։ «Սասունցի Դավիթը» կսկսենք»։

² Կարլ Ֆրիդրիխ Վիլհելմ Յորդան (1819-1904) — գերմանացի գրող, բանահյուսական նյութի հիման վրա գրել է «Նիբելունգներ» պոեմը:

³ Յոհան-Գոտֆրիդ Հերդեր (1744-1803) — բանաստեղծ, մշակութաբան: Ի թիվս ժողովրդական բազում երգերի և լեգենդների մշակման՝ 1801 թ. իրականացրել է նաև իսպանական «Սիդի երգը» էպոսի գերմաներեն թարգմանությունը:

⁴ Խոսքը հայկական ժողովրդական «Հազարան բլբուլը» հեքիաթի մասին է, որի նախնական տարբերակներից է նաև «Սինամ թագավորի հեքիաթը»: Ինչպես գիտենք, Հովհ. Թումանյանը այդպես էլ չիրականացրեց իր մտահղացումը՝ հեքիաթը մշակել որպես «արևելյան պոեմա» (ծանոթությունը Անահիտ Վարդանյանի):

41. ԱՎԵՏԻՍ <ԱՀԱՐՈՆՑԱՆԻՆ>

(էջ 79)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Նամակը տպագրվում է առաջին անգամ:

Ավետիս Ահարոնյան (1866-1948) — հայ անվանի գրող, հասարակական գործիչ, ՀՅԴ ղեկավարներից, Հայաստանի առաջին հանրապետություն արտաքին գործերի նախարար: Եվրոպայում կրթություն ստանալուց հետո վերադարձել է Թիֆլիս և 1902 թվականից սկսել աշխատել «Մուրճ» ամսագրում:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Ենգիբարյան Գարեգին (1863-1920) — գրաքննադատ, աշխատակցել է «Արձագանք», «Լուծա», «Մշակ» պարբերականներին: Ժամանակի հայտնի գրողներին վերաբերող իր հոդվածները, որ հրապարակվել են մամուլում, ի մի է բերել 1909 թ. Թիֆլիսում տպագրված «Մատենախոսություն» վերնագրով գրքի մեջ:

³ Մ. Բ. — հայկաճար Բերբերյան Մինաս (1871-1919) — հրապարակախոս, աշխատակցել է «Նոր դար», «Լուծա» պարբերականներին, Յ. Վեսելովսկու հետ կազմել և հրատարակել է «Армянские беллетристы» (1893 թ.) ժողովածուն:

⁴ Նկատի ունի գրականագետ և թարգմանիչ Տիգրան Հովհաննիսյանին (1865-1921), որ աշխատել է «Մշակ», «Մուրճ» թերթերում:

⁵ Հայկաճար նկատի ունի հրապարակախոս, պատմաբան Լեոյին (1860-1932):

⁶ Ե. Թ.՝ Հավանաբար Թոփչյան Եղիշն (1872-1909) – Հասարակական, մշակութային գործիչ, Թիֆլիսում հրատարակել է «Լույս» պատկերազարդ օրացույց-տարեգիրքը:

⁷ Ավ. Ահարոնյանի «Մայրերը» տպագրվել է «Մուրճ», Թիֆլիս, 1902, թ. 11, էջ 5-21:

⁸ Ավ. Ահարոնյանը 1886 թ. ավարտել է Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանը:

⁹ Ավ. Ահարոնյանին ժամանակակիցները համարել են «Մշակի» հիմնադիր Գր. Արծրունու և Րաֆֆու լեզվամտածողության հետևորդ և շարունակող:

¹⁰ «Մուրճի» 1903 թ. 9-րդ համարում տպագրված է «Օտար ամայի ճամբեքի վրա...» բանաստեղծությունը, որի մասին Հավանաբար գրում է բանաստեղծը:

42. ԼԵՎՈՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ

(էջ 81)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 3-I:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 41:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Սարգսյան Լևոն (1862-1927) – գրական-կրթական գործիչ, հրապարակախոս, աշխատակցել է «Գործ», «Մշակ» թերթերին, 1902-1907 թթ. եղել է «Մուրճ» ամսագրի խմբագիրը:

³ Ավետիս Ահարոնյանը 1903 թ. «Մուրճ» ամսագրի գեղարվեստական բաժինն էր վարում:

43. <ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿՈՒՆ>

(էջ 81)

Ինքնագիրը պահվում է Նոր Զուղա, Ս. Ամենափրկիչ վանքի Ն. Շնորհալու անվան գրադարան, Արամ Երեմյանի արխիվ, լուսապատճենը՝ ԳԱԹ, ԱԻՖ, 33-III:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական Հայաստան», 1940, 25 դեկտեմբեր, այնուհետև՝ ԱԻՆ 2016, էջ 29:

Յուրի Վեսելովսկին 1903 թ. նամակներ է ուղարկել մի քանի հայ գրողների՝ իմանալու ռուս գրականությունից հանդես ունեցած նրանց վերաբերմունքի ու գրական նախասիրությունների մասին: Գրաքննադատը հրատարակություն էր պատրաստում «Очерки армянской литературы и жизни» գիրքը (1906 թ., Արմավիր):

44. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ (էջ 83)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1284:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 43:

¹ Նկատի ունի 1893-1907 թթ. կաթողիկոս Խրիմյան Հայրիկին:

1904

45. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ (էջ 84)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1285:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 43:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² Խոսքը 1903 թ. Թիֆլիսում հրատարակված Հովհ. Թումանյանի «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի մասին է:

³ Բացիկի վրա կին է պատկերված, որի վրա Ավ. Իսահակյանը գրել է Պլատոնի վերոնշյալ միտքը:

46. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ (էջ 84)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1286:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 44:

¹ Դ. Դեմիրճյանի «Կյանքի տեսիլ» պոեմը լույս է տեսել 1913 թ. Թիֆլիսում:

47. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 84)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1287:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 44:

¹ Հավանաբար խոսքը Ավ. Իսահակյանի սպանված լինելու կեղծ լուրերի մասին է, ինչին նա անդրադառնում է Հ. Թումանյանին գրած հաջորդ նամակում (1904 թ., մայիսի 10):

² Լեոն «Մշակ»-ի 2-րդ համարում միտումնավոր հոդված էր գրել Հովհ. Թումանյանին վերաբերող: Նա եզրակացրել էր, որ բանաստեղծը տարիների ընթացքում առաջ չի գնացել, չի զարգացել և այլ վիրավորական տողեր «միամիտ լուռեցում» մասին: Այս տեսակետը պայմանավորված էր Թումանյանի հանդեպ «Մշակի» ունեցած կանխակալ վերաբերմունքով:

³ Խոսքը Ավ. Իսահակյանի Բաքվում լույս տեսած «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի մասին Նիկոլ Աղբալյանի գրած գրախոսականի մասին է՝ տպագրված Ս. Պետերբուրգ, «Բանքեր գրականության և արվեստի», Գիրք Բ, էջ 189-198:

⁴ 1904-1905 թթ. Բաքվում հայ-թաթարական ընդհարումներ էին ծավալվում, որի ժամանակ ազգային-ազատագրական շատ գործիչներ կազմակերպում էին մահափորձեր հայատյաց գործիչների դեմ, երբեմն զոհ գնում իրենց իսկ կատարած գործողություններին:

⁵ Հերոստրատ — եփեսոսյի հուլյն, որն իր անունն անմահացնելու համար մ. թ. ա. IV դարում այրել է աշխարհի յոթ հրաշալիքներից մեկը՝ Արտեմիսի տաճարը: Նրա անունը ստացել է բացասական իմաստ, այդպես անվանում են փառամոլ մարդկանց:

48. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 86)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1288:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 45-46:

¹ Տարեթիվը՝ փոստային կնիքից:

² Գուցե միտումնավոր է Ավ. Իսահակյանը նամակի համար ընտրել պատերազմի տեսարանով բացիկ:

49. ԵՎԳԻՆԵ <ԹԻԹՐՑԱՆԻՆ>

(էջ 87)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, 46-48:

Ըստ Արամ Ինճիկյանի՝ «Եվգինե, Ժենյա Թիթրովան Ավ. Իսահակյանի Նոր Նախիջևանի ծանոթուհիներից է, որի հետ նամակագրություն է ունեցել»:

50. ՇՈՒՇԱՆԻԿ <ՄԱՏԱԿՑԱՆԻՆ>

(էջ 90)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ հրապարակել է Մ. Նարյանը «Վարպետի երկու անտիպ էջ» նախաբանով՝ «Բանվոր», Լենինական, 1975, 8 օգոստոս, այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 60-63:

51. ԱՆՆԻԿ ՄԱՏԱԿՑԱՆԻՆ

(էջ 93)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ Ա. Մատակյանին ուղղված նամակները հրապարակել է Շ. Գրիգորյանը «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, թ. 2, էջ 115-116, «Գարուն», 1971, թիվ 11, էջ 56, այնուհետև առանձին գրքով՝ «Ավետիք Իսահակյան, Բանաստեղծի սիրտը», Երևան, «Հայաստան», 1975, 70 էջ:

Աննա (Աննիկ) Մատակյան (1886-1962) — Շուշանիկ Մատակյանի կրտսեր քույրը: Ողջ կյանքը ապրել է Գյումրիում: Մահից առաջ Աննիկը մանկավարժ Շ. Գրիգորյանին է հանձնել Վարպետից ստացած նամակները:

1987 թ. ԳԱԹ-ի տնօրեն Ավիկ Իսահակյանը հիշյալ նամակները ՀԽՍՀ Մշակույթի նախարարության համաձայնությամբ ձեռք է բերել Շ. Գրիգորյանից և հանձնել մշտական պահպանության՝ ԳԱԹ-ի Ավ. Իսահակյանի ֆոնդին:

¹ Աննա Մատակյանին Բերոյանց է անվանել նրա քեռին՝ Հովհ. Կոստանյանցը, ապա Ավ. Իսահակյանը՝ նմանություն գտնելով նրա և դրամատուրգ Ալեքսանդր Քիչմիշյանի «Օրիորդ Բերոյանց» դրամայի (Թիֆլիս, 1885) հերոսուհու միջև, որը ուժեղ բնավորությամբ իդեալական կնոջ կերպար էր:

² Խոսքը վերաբերում է Շուշանիկ Մատակյանի քեռուն, բանաստեղծ Հովհաննես Կոստանյանին:

52. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 95)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, թ. 2, էջ 116-117, «Գարուն», 1971, թ. 11, էջ 57-58, այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 50-55:

53. <ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ>

(էջ 98)

Ինքնագիրը (գեղարվեստական բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 280-Լ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 52:

¹ Խոսքը վերաբերում է Թիֆլիսում 1903 թ. հրատարակված Հովհ. Թումանյանի «Բանաստեղծություններ» գրքին:

54. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 99)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ կրճատումներով հրատարակվել է «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, թ. 2, էջ 117-119, ապա՝ «Գարուն», 1971, թ. 11, էջ 58-59, այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 53-56:

¹ Ինչպես հայտնի է, 19-րդ դարի վերջերից սկսած արևմտահայության ջարդերը սկիզբ դրեցին ազգային-ազատագրական պայքարին, որին, ի թիվս այլ մտավորականների, զինվորագրվեց և գործուն

մասնակցութիւնը ցուցաբերեց Ավ. Իսահակյանը: Քաղաքական գործունեութեանը զուգընթաց բանաստեղծը գրել է նաև ֆիդայական շարժմանը և նրա գործիչներին նվիրված ոգեշունչ երգեր:

55. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 102)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 1968, թ. 2, էջ 119-120, ապա՝ «Գարուն», 1971, թ. 11, էջ 59-60, այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 56-58:

¹ Դեմիրճյան Դեբենիկ (1877-1956) – հայ գրող, բանաստեղծ, արձակագիր, դրամատուրգ, թարգմանիչ, Ավ. Իսահակյանի Գևորգյան ճեմարանի ընկերներից, «Վերնատան» անդամ:

56. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 105)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233 լրացուցիչ:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Լրաբեր հասարակական գիտութիւնների», 1968, թ. 2, էջ 121, այնուհետև՝ ԱԻՆ 2016, էջ 31-32:

¹ Ավ. Իսահակյանը նկատի ունի ազգային-ազատագրական շարժմանը իր ակտիվ մասնակցութիւնը, սահմանը հաճախ հատելը և ֆիդայիներին զենք հասցնելու պատասխանատու գործը:

² Կատյուշ – Աննա Մատակյանի քույրը:

57. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 107)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, հուշային բաժին:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 58-59:

¹ Բանաստեղծութիւնը գրված է գեղարվեստական բացիկի վրա, որն ուղարկվել է նամակին կից՝ ծրարով (վրան փոստային դրոշմակնիք չկա):

² Ավ. Իսահակյանի «Բանաստեղծություններ» (Բաքու, 1903 թ.)
գրքի 62 էջին զետեղված են «Հսօր ձեր տուն կեր ու խում կա» և
«Դու ջինջ և հեղ մի թիթեռ ես...» բանաստեղծությունները:

58. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 108)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, հուշային բաժին:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 59:

59. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 109)

Ինքնագիրը պահվում է Երևան, ՀԹՏԹ, 1089-45:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Նամակը գրված է Ֆրիդրիխ Նիցշեի դիմանկարով ֆրանսիական
փոստային բնցիկի վրա:

Ըստ փոստային կնիքի բացիկն ուղարկվել է 5.01.1905-ին: Ըստ
Թիֆլիսում գրված փոստային կնիքի՝ նամակը ստացվել է
31.12.1904-ին: Հակասությունը բացատրվում է նրանով, որ Ֆրան-
սիայի Մոնպելյե քաղաքում նոր տոմարով են ֆիքսել տարեթիվը
(հմտ. հին տոմարով կլինի 23.12.1904), իսկ Թիֆլիսում՝ հնով: 20-
րդ դարասկզբին նման խառը իրավիճակ էր տիրում հին ու նոր տո-
մարների գործածության առումով:

² Իսահակյանի այս «մաղթանքը» հիմնված է Նիցշեի հետևյալ
արտահայտություն վրա. «Դուք, բարձրագույն մարդիկ, ձեր հանդեպ
իմ կասկածը և թաքուն ծիծաղը՝ ահավասիկ. ես կռահում եմ՝ դուք իմ
գերմարդուն — սատանա էիք անվանելու...» (Նիցշե, «Այսպես խոսեց
Ջրադաշտը», Երևան, 2008, էջ 241): Ավ. Իսահակյանի նամակներում
հաճախ հանդիպող Գերմարդը Նիցշեի հերոսն է, որն իր հետևից տա-
նում է ամբոխին և առաջնորդում մարդկությունը:

³ Նկատի ունի Հովհ. Թումանյանի գերդաստանն ու ընտանիքի
բարեկամներին:

60. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 110)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1289:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 63-65:

¹ Նկատի ունի բացիկի վրա պատկերված Շոթա Ռուսթավելուն:

61. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՑԱՆԻՆ

(էջ 110)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 63-64:

¹ Ինքնագրում՝ այսպես:

62. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՑԱՆԻՆ

(էջ 112)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, թ. 2, էջ 122, այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 65-66:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

63. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՑԱՆԻՆ

(էջ 114)

Այս նամակը գրվել է նախորդի (19 հունվար թվակիր) չորրորդ էջին:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, թիվ 2, էջ 121-122, այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 66:

64. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ՏԵՐՏԵՐՅԱՆԻՆ

(էջ 118)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 228-լրացուցիչ, սևագիր տարբերակը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Գարուն», 1971, թ. 11, էջ 62-63, այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 66-70:

Արիստակես Տերտերյանը Աննա Մատակյանի Աստղիկ քրոջ ամուսինն է, որը փորձել է միջամտել Աննայի և Ավ. Իսահակյանի հարաբերություններին:

¹ Կոստանյան Կարապետ (1849-1920) — բանասեր, Գևորգյան ճամարանում մանկավարժ, Հովհաննես Կոստանյանի հղբայրը, Շուշանիկ Մատակյանի բուռն:

² Սևագիր տարբերակում՝ գազանը:

65. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 120)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 70-71:

66. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 122)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ կրճատումներով տպագրվել է «Բանվոր», Գյումրի, 1978, թ. 160, այնուհետև՝ ԱԻՆ 2016, էջ 34-35:

¹ Քրիստափոր Միքայելյան (1859-1905) — հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ հիմնադիրներից, 1891 թ. «Դրոշակ» թերթի հրատարակիչ և խմբագիր, 1905, մարտի 1-ին զոհվել է ինքնաշեն ռումբի փորձարկման ժամանակ, Վիտոլի փեշերին: Թաղված է Սոֆիայում:

67. <ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ>

(էջ 125)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, անմշակ:

Առաջին անգամ մասամբ տպագրվել է Գյումրի, «Բանվոր», 1978, թ. 160:

Ավ. Իսահակյանի ֆոնդը մշակելուց հետո հայտնվել են ևս երկու նամակներ՝ ուղղված Աննիկ Մատակյանին: Պարզվեց, որ դրանցից մեկը՝ 29 մարտ, 1905 թ., Ալեքսյուկ, նորոթյուն էր՝ անտիպ նամակ, իսկ մյուսը (2 անջատ թերթերով, 16 մարտ 1905 թ.) խառնվել էր ֆոնդում գտնված մեկ այլ նամակի հետ (2 անջատ թերթերով, 18 օգոստոս 1905 թ.): Այդպիսով, մի նամակի սկիզբը համադրվել էր մյուսի շարունակություն հետ՝ աղավաղելով բովանդակային ամբողջականությունը: Տարիներ անց, ֆոնդի համալրումով միայն Հնարավոր եղավ պարզել թյուրիմացությունը և ստանալ երկու լիարժեք նամակ:

¹ Նկատի ունի ՀՅԴ Հիմնադիր Քրիստափոր Միքայելյանին (1859-1905):

² Ավ. Իսահակյանը նկատի ունի 1905 թ. սկզբին Բաքվում կազմակերպված հայկական ջարդերը:

68. <ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ>

(էջ 126)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, անմշակ:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

69. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 127)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 71-72:

70. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 130)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 72-75:

¹ Տեր-Միրաքյան Հովհաննես (1859-1938) — մանկավարժ, Աննայի քրոջ՝ Շուշանիկ Մատակյանի ամուսինը:

71. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 131)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 75:

72. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 133)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 75-77:

73. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 134)

Ինքնագիրը (նամակ-ծրար) պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Լրաբեր հասարակական գիտու-թյունների», 1968, թ. 2, էջ 123, այնուհետև ԱԻԵԺ 1979, էջ 77-78:

74. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 135)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Շ. Գրիգորյան, «Բանաստեղծի սիր-տը», Երևան, 1975, այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 78:

75. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 137)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ հրատարակվել է «Գարուն», 1971, թ. 11, էջ 61-62, այնուհետև՝ ԱԽԺ 1979, էջ 79-81:

¹ Սանդուխտ — Ավ. Իսահակյանի մոր՝ Ալմաստի քույրը, Շուշանիկ Մատակյանի տատը:

76. ԱՆՀԱՅՏԻՆ

(էջ 137)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, 889-11:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

77. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՑԱՆԻՆ

(էջ 137)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Շ. Գրիգորյան, «Բանաստեղծի սիրտը», Երևան, 1975, այնուհետև՝ ԱԽԺ 1979, էջ 81-82:

¹ Ավ. Իսահակյանը ՀՅԴ Քար (Ալեքսանդրոպոլ) մասնաճյուղի ներկայացուցիչն էր: 1905 թ. նոյեմբերին կայացած Կովկասյան ռաջոնական ժողովում կա այսպիսի մի արձանագրություն. «Քար (Ալեքսանդրոպոլ) ընկ. Գուսան — Քարը մի տեսակ միջնորդ է ՀՅԴ մյուս մարմինների և զենք վաճառողների միջև. վերջին տարին գնել են մոտ 500 հրացան. անհրաժեշտ է, որ իրենց ձեռքի տակ լինի մշտական ֆոնդ՝ 20 000 ռ., զենք գնելու համար...» («Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», Բեյրութ, 1985, հ. 2, էջ 237):

78. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՑԱՆԻՆ

(էջ 139)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, 233-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ տպագրվել է Շ. Գրիգորյան, «Բանաստեղծի սիրտը», Երևան, 1975:

¹ Խոսքը Շուշանիկի ամուսնու՝ Հովհաննես Տեր-Միրաքյանի մասին է:

79. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՑԱՆԻՆ

(էջ 142)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 82-86:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

1906

80. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՑԻՆ

(էջ 147)

Ինքնագիրը պահվում է Բոստոն, ՀՀԴ արխիվ, 357-26, լուսապատճենը՝ ԳԱԹ, ՀՅԴ անմշակ ֆոնդ:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Տիգրանյան Սիրական (1877, Ալեքսանդրոպոլ - 1937) - իրավաբան, մանկավարժ, ՀՅԴ նվիրյալ, կոմպոզիտոր Նիկողայոս Տիգրանյանի եղբայրը, 1918-1919 թթ. եղել է Հայաստանի առաջին հանրապետության կառավարության կազմում, տարբեր պատասխանատու պաշտոններում, ձերբակալվել է 1937 թ. դեկտեմբերի 3-ին և 2 օր անց ՆԳԺԿ եռյակի որոշմամբ դատապարտվել զնդակահարության:

³ Ջրաբերդ բառի վրա այլ ձեռագրով նշված է 1, իսկ լուսանցքում՝ 1 կարս:

⁴ Նկատի ունի Թիֆլիս քաղաքը:

⁵ Մրգաստան բառի վրա ձեռագիր նշված է 2, իսկ լուսանցքում՝ 2 երևան:

⁶ Քար բառի վրա ձեռագիր նշված է 3, իսկ լուսանցքում՝ 3 Ալեքսանդրոպոլ:

Քար - Հայ Հեղափոխական դաշնակցության Ալեքսանդրոպոլի մասնաճյուղի անվանումն է, որի անդամներից մեկը Հայ Գուսանն էր՝ բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը:

⁷ Նահապետ (Արշակ) Նահապետյան եպիսկոպոս (1848-1906) - մանկավարժ, բնական գիտությունների թեկնածու, դասավանդել է Ներսիսյան դպրոցում, ապա՝ Գևորգյան ճեմարանում: 1897 թ. Գոլիցինի հրամանով եղել է աքսորում, 1903 թ. վերադարձել է Էջմիածին: Թաղված է Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ եկեղեցու գավթում:

⁸ Հոսիկ վարդապետ Զոհրաբյան (1870-1942) – էջմիածնի միաբան, հոգևոր-կրթական գործիչ:

⁹ 1906 թ. ամռանը ՀՅԴ կազմակերպությունները էջմիածնում անցկացրին Սահմանադիր ժողովը, որ մեծ ուշադրություն արժանացավ ցարական Ռուսաստանի կողմից. այն ցրվել է Վորոնցով-Դաշկովի հրամանով:

¹⁰ Ավո ստորագրություն տակ այլ ձեռագրով ավելացված է՝ Ավետիք Իսահակյան:

81. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՄԱՌԻՆ

(էջ 149)

Ինքնագիրը պահվում է Սանկտ Պետերբուրգի պատմության թանգարան, Ն. Մառի արխիվ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 86:

Նիկողայոս Մառ (1865-1934) – արևելագետ, լեզվաբան, հայագետ: Անի քաղաքում կատարել է պեղումներ 1893-1917 թթ., ընդմիջումներով: Նրա արխիվը պահվում է Սանկտ Պետերբուրգում:

¹ Խոսքը XII դարի պատմիչ Մխիթար Անեցու «Պատմութիւն, սկիզբն, գլուխք Իէ եւ յաւելուածք» ուսումնասիրության մասին է, որ տպագրվել է Ս. Պետերբուրգ, 1879:

² XII դարի պատմիչ Սամուել Անեցու «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց» գիրքը տպագրված է Վաղարշապատ, 1893:

³ Հավանաբար խոսքը Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացու (1670 - սկան թթ., Կրետե-1737, էջմիածին) «Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր-Շահին պարսից» գրքի մասին է (տպագրված Կալկաթա, 1796 և Վաղարշապատ, 1870:

82. «ԶԱՐԿ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

(էջ 150)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է: Արտատպվում է ԱԻԵԺ 1979, էջ 86:

¹ Բալասանյան Գրիգոր (1869-1935) – գրող, մանկավարժ, «Զարկ» թերթի խմբագիր:

² «Զարկ» թերթի (1906-1907) 1906 թ. հոկտեմբերի 22-ի՝ առաջին համարում «Հայ հեղափոխական երգերից» խորագրի տակ զետեղվել էր Ավ. Իսահակյանի «Ավետիք Մալոյանի հիշատակին» բանաստեղծությունը: Այն առաջին անգամ տպագրվել է Հայ Գուսան ստորագրությամբ «Դրոշակ» ամսագրում (1900, թիվ 5, էջ 67):

Ավետիք Մալոյանը ալեքսանդրապոլցի ուսուցիչ էր, ազատամարտիկ, Ավ. Իսահակյանի մոտ ընկերներից: Ավ. Մալոյանն իր խմբով զոհվել է 1896 թ. Արևմտյան Հայաստանի սահմանն անցնելիս:

1907

83. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 151)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 187-1:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 114 (1912 թ. ապրիլի 10 թվագրմամբ):

Աբովյան Վիկտորիա (1883, Ալեքսանդրոպոլ — 1978, Երևան) — Խաչատուր Աբովյանի թոռնուհին, մանկավարժ, ղերասանուհի, թարգմանչուհի: Ավ. Իսահակյանի հետ ծանոթացել է Թիֆլիսում 1907 թ. գարնանը: Նա որդու և ամուսնու հետ 1909-1911 թթ. ապրել է Ալեքսանդրոպոլում: Ինչպես վկայում են նամակները, Վիկտորիայի և Ավ. Իսահակյանի միջև բուռն սիրավեպ է ծագել: Նրանք հաճախակի հանդիպել են Ալեքսանդրոպոլում և Ղազարապատում: Իսահակյանը Վիկտորիային համարել է «իմ հավերժական սիրելին»: Կովկասից բանաստեղծի հեռանալուց հետո էլ շարունակվել է նամակագրական կապը: 1926-1930 թթ. նրանք հանդիպել են Թիֆլիսում:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² 1907 թ. փետրվար-մայիս ամիսներին Վիեննայում գումարվել է ՀՅԴ IV ընդհանուր ժողովը, որին մասնակցել է նաև Ավ. Իսահակյանը: Այս մասին վկայություններ կան «Նիւթեր Հ.Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար» գրքում, որտեղ բերված է 1907 թ. գրված Ավ. Իսահակյանի ինքնագիր մի բանաստեղծություն (պահվում է Բոստոն, ՀՅԴ արխիվ, թղթածրար 1536):

Շափաղ կու տաս բաղի միջին,
Այ, կարմիր վարդ, շաղի միջին.
Բուրմունքի պես հյուսվում ես վեր
Իմ գառ ու լալ խաղի միջին...
Խեղճս է տարվել քու ալ-վարդին,
Ճար չես անում իմ ծով դարդին,
Բլրուլի պես թռնեմ քեզ մոտ –
Կարոտցել եմ ծոցիդ վարդին...
29 մարտի, Վիեննա

84. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՑԱՆԻՆ (էջ 151)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ն. Ակինյանի թղթապանակ:
Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական Հայաստան», Երևան,
1986, թ. 6, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 18 և ԱԻՆ 2016, էջ 39-40:
¹ Ռուսական կայսրության օրենսդիր օրդանը՝ Պետական II Դոման
չառ կարճ է գործել՝ 1907 թ. փետրվարի 20-ից մինչև հունիսի 3-ը:
Պատմության մեջ Հայտնի է հունիսի 3-ից հետո հանդիսանալու տեղի:
² Նկատի ունի 1905 թ. Ռուսաստանում տեղի ունեցած հեղափո-
խությունը, որ ճնշվել էր ցարական կառավարության կողմից:

85. <<ՆՈՐ ԿՅԱՆՔ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ> (էջ 152)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Օնոփրիոս Անոփյանի ֆոնդ, 78:
Տպագրվում է առաջին անգամ:
«Նոր կյանք» (1906-1907) – զրական, հասարակական և քաղա-
քական շաբաթաթերթ Նոր Նախիջևանում. խմբագիր Հ. Խարազյոզ-
յան, ապա՝ Գրիգոր Անոփյան և Սիմոն Վրացյան:
¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:
² 1907 թ. «Նոր կյանք»-ում տպագրվել են Ավ. Իսահակյանի «Դուն
նշխուն նուռ դառը վերադ...», «Գաղաթներին մով սարերի...», «Հո-
վը բարակ կըշընշընկա» և «Յար աչերդ արեգական» բանաստեղ-
ծությունները (թիվ 30, 31, 32 և 35):

86. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԿՈՒՐՂԻՆՅԱՆԻՆ

(էջ 153)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ՇԿՖ, 134-III:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 87:

Կուրղինյան Շուշանիկ (Փոպոլճյան, 1876, Ալեքսանդրոպոլ - 1927, Երևան) — բանաստեղծուհի, հասարակական գործիչ:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² Խոսքը «Խարիսխ» հասարակական, քաղաքական օրաթերթի (Թիֆլիս, խմբ. Արշակ Մեհրաբյան) մասին է, որի կնիքը դրված է Ավ. Իսահակյանի ուղարկած նամակ-բացիկի վրա: 1907 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին «Խարիսխ»-ում Իսահակյանը տպագրել է իր «Արարչագործ աստղի առաջ...», «Ապրած իմ կյանքից...», «Երազ», «Խեղճ մայրը», «Խեղճ տղա» բանաստեղծությունները, ինչպես նաև «Գարիբալդիականը» պատմվածքը:

87. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԿՈՒՐՂԻՆՅԱՆԻՆ

(էջ 153)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՇԿՖ, 133-III:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 87:

Բացիկի վրա «Վտակ» (1907-1908) խմբագրության կնիքն է: «Վտակ»-ի տարբեր համարներում տպագրվել են Ավ. Իսահակյանի «Բողոքի խանը» պատմվածքը, «Մ-ի հիշատակին» բանաստեղծությունը:

¹ Տարեթիվը և վայրը՝ ըստ փոստային կնիքի:

² Խոսքը 1907 թ. լույս տեսած Շ. Կուրղինյանի «Արշալույսի ղուղանջներ» ժողովածուի մասին է:

1908

88. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 155)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, 1448ա:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 88:

Լևոնյան Գարեգին (1872, Ալեքսանդրոպոլ - 1947, Երևան) – բանասեր, գրական-մշակութային գործիչ, «Գեղարվեստ» հանդեսի խմբագիր, մի շարք մենագրությունների հեղինակ, աշուղ Զիվանիի որդին: Եղել է Ավ. Իսահակյանի մտերիմ ընկերն ու բարեկամը՝ մանկությունից սկսած:

¹ «Գեղարվեստ» (Թիֆլիզ, 1908-1922) գրական-մշակութային ամսագրի առաջին համարը լույս է տեսել 1908 թ. մարտի վերջին:

89. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ (էջ 155)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1290:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 88-89:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Հովհ. Թումանյանը որոշել էր Ավ. Ահարոնյանի և Լեոյի հետ զնալ Եվրոպա, տեսնել այդ քաղաքակրթությունը, ինչը, սակայն չի իրականանում: «Մի քանի հարյուր ու փող պետք է գտնեի... Կուղեանայի մի անգամ ընկնեմ էդ աշխարհը...», – 1908 թ. հուլիսի 20-ին գրում է նա Ավ. Իսահակյանին:

³ տոն – նկատի ունի Լեոյի գրական գործունեության 25-ամյա հոբելյանը, որ նշվել է Թիֆլիսում, 1908 թ. մայիսին:

90. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ (էջ 156)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ն. Ակինյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական Հայաստան», 1986, թիվ 6, այնուհետև՝ ԱԻՆ 2016, էջ 42-43:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Նկատի ունի 1908 թ. Թիֆլիսում լույս տեսած «Երգեր ու վերքեր» գիրքը:

³ «Ախուրյան» (Ալեքսանդրոպոլ, 1907-1914) – հասարակական-քաղաքական-գրական թերթ:

⁴ «Ժայռ» (Ալեքսանդրոպոլ, 1907-1911) — հասարակական-քաղաքական-գրական թերթ:

⁵ Նկատի ունի Մոսկվայում 1907 թ. լույս տեսած «Ав. Исаакян. Песни. Цветы Араза. выпуск I» (Թարգմանիչներ Լև Զիլով, Եվգենիա Վիստավկինա և Պավել Սուխոտին) գիրքը: 1907 թ. Մոսկվայում տպագրվել է նաև 19-րդ դարի հայ բանաստեղծների թարգմանական ժողովածուն «Армянская музыка» վերնագրով (խմբագիրներ Յուրի Վեսելովսկի և Գրիգոր Խալաթյան, առաջաբանը՝ Յ. Վեսելովսկու): Այս գրքի 135-142 էջերում գետեղված են Ավ. Իսահակյանից վեց բանաստեղծություն:

⁶ Տաշյան (Տաշճյան) Հակոբոս վարդապետ (1866-1933) — Վիեննայի Մխիթարյան հայրերից, բանասեր, ձեռագրագետ, հայագետ, Անտոնյան Մեյիսի ուսուցիչը, բազում արժեքավոր հայագիտական ստեղծագործությունների հեղինակ:

91. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 157)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1291:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 89-90:

¹ Թվարկվում են Հովհաննես Թումանյանի երեխաների անունները:

² Հովհ. Թումանյանը առաջարկում է ստեղծել մի ուժեղ գրական ֆոնդ, որը կնպաստեր հայ գրականության զարգացմանը: Այդ ծրագիրը իրականանում է 1912 թ. հոկտեմբերի 10-ին, երբ կազմվում է Հայ Գրողների Կովկասյան Ընկերությունը:

³ Լևոն Շանթը 1908 թ. ամռանը Շվեյցարիայում էր՝ Լոզանում, իսկ սեպտեմբերից Թիֆլիսում անցավ ուսուցչություն աշխատանքին:

⁴ Դերենիկ Դեմիրճյանը 1905-1910 թթ. սովորել է Շվեյցարիայում՝ Ժնևի համալսարանում: Այստեղ նա հաճախակի հանդիպել է Շանթի ու Զավահիրի, Փիլիպոս Վարդապարյանի հետ:

⁵ Ղազարոս Աղայանը «Քյորոզլի» վիպերգությունից երեք գլուխ է մշակել, որը տպագրվել է փոքրիկ գրքուկով (Թիֆլիս, 1908 թվական, 29 էջ):

⁶ 1908 թ. սեպտեմբերին Բաքվում լույս է տեսնում Հովհ. Թումանյանի «Բանաստեղծություններ» նոր ժողովածուն, որը տպագրվել է Հայոց Հրատարակչական ընկերության նախաձեռնությամբ:

⁷ Լեոն առողջական խնդիրներ ուներ և 1908 թ. հուլիսին Ավ. Ահարոնյանի հետ գնում է Վիեննա՝ բժշկական քննությունների: Այստեղ խոսվում է նրան ֆինանսապես օգնելու խնդիրների մասին:

⁸ Հավանաբար խոսքը մանկավարժ, հրապարակախոս Թադևոս Խզմալյանի (1869-1918) մասին է:

⁹ Ավետիս Ահարոնյանը 1908 թ. հուլիսի սկզբից արգեն Վիեննայում էր և մտադրություն ուներ Փարիզ գնալու, ինչպես գրում է Թումանյանին ուղղած իր մի նամակում:

1909

92. ՀԱՐԱՋԱՏՆԵՐԻՆ

(էջ 160)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 236-1: Գրված է Ավ. Իսահակյանի լուսանկարի վրա:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 59:

1910

93. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 161)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 188-1:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 90-92:

¹ Արուսյան Վիկտորիան (1883-1978) ամուսնացել է դերասան Արշավիր Շահխաթունու հետ, ունեցել մեկ զավակ (էրիկ Շահխաթունի, ծնվ. 1907 թ., մտերմաբար՝ Կոտիկ, մասնագիտությամբ ինժեներ-շինարար), ապա բաժանվել է Շահխաթունուց և ամուսնացել բժիշկ Թովմաս Ասլանյանի հետ: 1905-1912 թթ. Վիկտորիա Արուսյանը աշխատել է Ալեքսանդրոպոլում որպես ուսուցչուհի, միաժամանակ մասնակցել տեղի Զուբալովի անվան ժողովրդական

տան սիրողական խմբի ներկայացումներին: Նրա դերերից են Մարգարիտը («Պատվի համար»), Կեկելը («Պեպո») և Իշխանուհին («Հին աստվածներ»): Մինչև խոր ծերություն նա ապրել է Երևանում, պայծառ մտքով, որդու ընտանիքի հետ, թոռներով շրջապատված:

² Արշավիր Շահխաթունի (Աչո, 1885, Երևան-1957, Փարիզ) – զինվորական, դերասան, կարճ ժամանակով եղել է Երևան քաղաքի պարետը: Ալեքսանդրոպոլում և Թիֆլիսում դերասանի մասնագիտությունը աշխատելուց հետո գնացել է Մոսկվա, ուր Ստանիսլավսկու և Նեմերովիչ-Դանչենկոյի մոտ կատարելագործել է թատերական կրթությունը: 1920-ական թթ. տեղափոխվել է Փարիզ, որտեղ ստեղծել է կինո-գրիմի առաջին ազգային մասնագիտական ստուդիան: Շահխաթունու փարիզյան շրջանի կյանքի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ կան Վիգեն Իսահակյանի «Հայրս» գրքում (Երևան, 2011):

³ Այդպես կոչում էին Վիկտորիայի տղային՝ Էրիխին:

94. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 162)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 189-Ի:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 92-93:

¹ Մորիս Մետերլինկ (1862-1949) – բելգիացի գրող, դրամատուրգ, 1911 թ. Նոբելյան մրցանակակիր, սիմվոլիզմի հայրը Ֆրանսիայում:

² 1910 թ. ապրիլի 5-ին Ղազարապատում Ավ. Իսահակյանը վերջնականապես ավարտում է իր «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմը:

95. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑԿԱՆԻՆ

(էջ 164)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԿՀՀԸՖ, 233-II:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Էթիլ Վոյնիչի (1864-1960) «Բոռ» վեպը (տպ. 1897 թ.) Լ. Շանթի թարգմանությունը տպագրվել է 1906 թ. Թիֆլիսում, «Սու. Լիսի-

ցեան և ընկ.» հրատ., «օտարազգի հեղինակներ» մատենաշար, II հատոր: Հավանաբար նամակում խոսվում է այս գրքի վաճառքի մասին:

² Նամակի վերջում Ստ. Լիսիցյանի ստորագրությամբ հետևյալ գրությունն է. «20/ IV. 910 ուղարկված է պատասխանը, որ накладн. № 16002 заказн. նամակ № 429-ով էր իրան ուղարկված ապրանքը 1906 հուլիսին»:

96. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐՅԱՆԻՆ

(էջ 165)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Ալ. Ծատուրյանի ֆոնդ, 271:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Գեղարվեստ», Թիֆլիս, 1911, թ. 4, էջ 210, այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 93-95 և ԱԻՆ 2016, էջ 44-45:

¹ Ալեքսանդր Ծատուրյան (1864-1917) — բանաստեղծ, թարգմանիչ:

² Ալեքսանդր Ծատուրյանի գրական գործունեության 25-ամյա հոբելյանը նշվել է Մոսկվայում 1910 թ. ապրիլին: Գրական-երաժշտական երեկույթում կարդացվել է Ավ. Իսահակյանի շնորհավորական այս նամակը:

97. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻՆ

(էջ 167)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԿՀՀԸՖ, 234-II:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Տե՛ս 95-րդ նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը:

98. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 168)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 190-I:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 95-96:

¹ Հավանաբար, ի հոռւ վերոնշյալ օրվա, մայիսի 2-ի փոխարեն միտումնավոր գրել է ապրիլի 2:

99. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՌՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 170)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 191-Ի:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 96-97:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

100. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՌՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 171)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 192-Ի:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 97-98:

¹ Աբովյան Լևոն (1885-1951) – թարգմանիչ, Վիկտորիա Աբովյանի կրտսեր եղբայրը:

Լևոնը Իսահակյանի հետ հաշվառված էր Դաշնակցության գործով դատավարության ցուցակում: Ցարական Ռուսաստանը որոշել էր պատժել հայ ազգային-ազատագրական շարժման մասնակիցներին: Այս մասին շատ է խոսվելու հետագա նամակներում՝ «Դաշնակցության գործ» անվանումով:

101. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՌՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 172)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 194-Ի:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 98-100:

¹ 1910 թ. մարտի 20-ի նամակում Իսահակյանը դրել էր, որ ինքը դառնալու է Վիկտորիայի տղայի քավորը, ինչպես և եղել է. էրիխը 1910 թ. ամռանը դարձել է Իսահակյանի սանիկը:

² Խոսքը Վիկտորյա Աբովյանի երկրորդ ամուսնու՝ բժիշկ Թովմաս Ասլանյանի մասին է:

³ Բուդաղյան Հովակիմ (1870-1928) – իրավաբան, Ալեքսանդրոպոլի «Ժայռ» (1907-1911) զրական, քաղաքական թերթի խմբագիր:

102. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՌՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 173)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 193-Ի:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 100:

103. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 174)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 195-Ի:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 100-101:

1911

104. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 176)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 196-Ի:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 101-102:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

105. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 177)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 197-Ի:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 102-103:

106. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 178)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 198-Ի:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 103:

107. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 178)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 199-Ի:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 103-104:

¹ Տե՛ս Ավետարան ըստ Ղուկասի, գլուխ Ա:

108. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 179)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 200-Լ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 104-105:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

109. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 180)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 201-Լ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 105:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Հեղինակը նկարել է 7 աստղից կազմված Արջի համաստեղությունը և ընդգծել առաջին մեծ ու պայծառ աստղը:

110. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 181)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 202-Լ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 105:

111. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 181)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 203-Լ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 106-107:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

112. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 183)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 209-Լ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 114:

113. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎԹԱՆԻՆ
(էջ 183)

Ինքնագիրը պահպնում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 204-Լ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 107-109:

114. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎԹԱՆԻՆ
(էջ 186)

Ինքնագիրը պահպնում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 205-Լ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 109-110:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

115. ԱՎԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ
(էջ 187)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, մեքենագիր օրինակը պահպնում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻՆ 2016, էջ 47-49:

Ահարոնյան Ավետիս (1866-1948) – հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ կուսակցության ղեկավարներից, գրող, հրապարակախոս: Նա մեծ դեր է ունեցել Հայաստանի առաջին հանրապետության կայացման և ճանաչման, Հայկական հարցը աշխարհին ներկայացնելու գործում: 1918-1920 թթ. եղել է Հայաստանի առաջին հանրապետության խորհրդարանի անդամ, ապա՝ նախագահ: 1920 թ. ստորագրել է Սևրի պայմանագիրը, մասնակցել Լոնդոնի (1921) և Լոզանի (1922-1923) խորհրդաժողովներին:

Աշխատակցել է «Մուրճ» ամսագրին, «Ալիք» և «Հառաջ» թերթերին:

¹ Նկատի ունի հրապարակախոս և ՀՅԴ հայտնի գործիչ Միքայել Վարանդյանին (1874-1934):

² «Ազատամարտ» (Պոլիս, 1909-1915) – քաղաքական-հասարակական օրաթերթ, ՀՅԴ կուսակցության օրգան, խմբագիրներ՝ Ռ. Զարդարյան և Գ. Բարսեղյան, դադարից հետո վերահրատարակվել է 1918-1919 թթ. «Արիամարտ» և 1921-1924 թթ.՝ «Ճակատամարտ» անվանափոխումներով:

³ Անուշը Ավետիս Ահարոնյանի կինն է:

⁴ Վիգենը՝ Ավ. Իսահակյանի որդին:

⁵ Զավարյան Սիմոն (1866-1913) – գյուղատնտես, հասարակական գործիչ, ՀՅԴ հիմնադիրներից: Նա Ք. Միքայելյանի և Ռ. Ջորջանի հետ մշակել է Դաշնակցություն կուսակցության ծրագիրը և մինչև կյանքի վերջ եղել ՀՅԴ Բյուրոյի անդամ: Պոլսում աշխատակցել է «Ազատամարտ» թերթին: 1913 թ. աշխատանքի գնալիս հանկարծամահ է եղել՝ 47 տարեկանում: Նրա զմուշկած մարմինը Սիամանթոն Պոլսից հասցրել է Թիֆլիս, ուր նրան թաղել են Խոջիվանքի հայոց ազգային պանթեոնում: Հետագայում Զավարյանի աճյունաստվորը հայրենակիցները տեղափոխել են ծննդավայր Լոռի՝ Այգեհատ գյուղ:

⁶ Սարգիս Կուկունյան (1863-1913) – ազգային-ազատագրական շարժման մասնակից, ՀՅԴ անդամ, ձերբակալվել է մի քանի անգամ և 1913 թ. մահացել աքսորավայրում՝ Օրյոլի բանտում: Իսահակյանը նամակում նկատի ունի 1910 թ. Բաքվում Կուկունյանի երրորդ ձերբակալումը, որն ավարտվում է 1911 թ. կայացրած 15 տարվա տաժա՝ նակրության դատավճռով:

⁷ Մարո Նազարբեկ (Վարդանյան, 1864-1947) – հասարակական, հեղափոխական և քաղաքական գործիչ, գրող Ավետիս Նազարբեկի կինը, «Հնչակ» թերթի և հնչակյան կուսակցության հիմնադիրներից, 1910 թ. ձերբակալվել և բանտարկվել է Մետեխի բանտում, ապա աքսորվել Սիրի:

⁸ Փաստրմաճյան Գարեգին (Արմեն Գարո, 1872-1923) – Հայ հեղափոխական դաշնակցության ղեկավարներից, «Նեմեսիս» գործողություն կազմակերպիչներից մեկը, Օսմանյան խորհրդարանի անդամ, Թիֆլիսի ինքնապաշտպանության ղեկավար, Դրոյի օգնական, Հայաստանի Հանրապետության դեսպան Վաչինգտոնում: Մահացել է ժնեում, 51 տարեկանում:

⁹ Հակոբ Զավարյան (բժիշկ Զավրիկ, 1864 - 1920) – դաշնակցական հայտնի գործիչ, դիվանագետ, մասնագիտությամբ բժիշկ, կուլել է Նիկոլ Դոմանի խմբում, Կերենսկու կառավարության օրոք 1917 թ. աշնանը նշանակվել է Արևմտյան Հայաստանի ընդհանուր նահանգապետի օգնական:

¹⁰ Գարեգին Խաժակ (Չաքալյան, 1867-1915) – ՀՅԴ գործիչ, աշխատակցել է «Դրօշակ» և «Մշակ» թերթերին: Ավ. Ահարոնյանի և էդ. Թոփչյանի հետ հրատարակել է «Յառաջ» և «Ալիք» թերթերը: Պոլսում աշխատակցել է «Ազատամարտ»-ին:

¹¹ Ակնուենի էդուարդ (Խաչատուր Մալումյան, 1863-1915) – Հրապարակախոս, հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ անվանի գործիչ, Եղեռնի զոհերից:

116. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆԹԱՆԻՆ

(էջ 190)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, 111-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 110-111:

¹ Նկատի ունի Գրիգոր վարդապետ Պալաքյանին (1874-1934) – Հոգևոր գործիչ, «Բյուզանդիոն»-ի թղթակից: Նրա անունը եղել է 1915 թ. ապրիլի 24-ին Թուրքիայի կենտրոնական բանտ տարվածների ցուցակում:

117. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՌՈՎԹԱՆԻՆ

(էջ 191)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 206-Լ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 111-114:

¹ Նկատի ունի Արմաշի դպրեվանքը (1889-1915), որը հիմնվել է Արմաշ գյուղի Ս. Աստվածածին վանքում՝ որպես Կ. Պոլսի պատրիարքարանի Հոգևոր բարձրագույն ուսումնական հաստատություն: Այստեղ պատրաստվում էին Հոգևորականներ և ուսուցիչներ:

² Մատթեոս Բ. Կոստանդնուպոլսեցու (Իզմիրլյան) մահից հետո 1911 թ. Ս. էջմիածնում ընտրությունների արդյունքում նոր կաթողիկոս դարձավ Գևորգ Ե. Սուրենյանցը (կաթողիկոս՝ 1911-1930 թթ.):

1912

118. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՌՈՎԹԱՆԻՆ

(էջ 195)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 207-Լ:

Նամակին կից պահվում են ևս երկու բացիկ, որ հավանաբար ուղարկվել են այս նամակի հետ, նույն ծրարով:

Առաջին անգամ հրապարակել է Գոհար Ազնավուրյանը «Գրական թերթ», Երևան, 1975, 24 հոկտ., այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 115-119:

¹ Պրինկիպո (հունարեն՝ Մեծ կղզի, Արքայազն) — Մարմարա ծովում գտնվող Իշխանաց կղզիների ամենամեծ մակերեսով կղզին, Ստամբուլի հարևանությամբ:

² Այդ տարվա հունվարի 29-ին մամուլում տպագրվել էր. ««Դաշնակցության գործով» մեղադրվում է 159 հոգի: Դատարան ներկայացել են 149-ը: Ինը փախել են: Փախածների թվում են Ավետիս Ահարոնյանը և Ավետիք Իսահակյանը: Բանտարկյալների թվում է Հովհաննես Թումանյանը»: («Հորիզոն», Թիֆլիս, 1912, թիվ 20):

³ Ավ. Իսահակյանի ստեղծագործությունից 1912 թ. Կ. Պոլսի «Ազատամարտ» օրաթերթում տպագրվել են «Աղա Նազար» հեքիաթը (17 հունվար), «Ողբում եմ» և «Նա չեկավ» արձակ բանաստեղծությունները (1 հունվար, 20 հունիս), «Երջանկության իմաստը» արձակ պոեմը (27 մայիս), «Մի մարդ էր փախչում հոգին բերանին» առակը (20 սեպտ.), «Ձեր խնդրածը իմ ոտների տակն է» զրույցը (հունիսի 4), իսկ Ջմյուռնիայի «Հայ գրականություն» ամսագրում տպագրվել են «Եղնիկը» (թիվ 11), «Ազավոր արագիլ» (թիվ 9) արձակ պոեմները, «Սիրահար քամին» (թիվ 7) պատմվածքը:

⁴ 1908 թ. «Վտակ» թերթում բանաստեղծը գովաբանական մի հոդված էր գրել այդ ստեղծագործության մասին և առաջ քաշել այն թարգմանելու խնդիրը: 1913 թ. Թիֆլիսում հրատարակվել է նորվեգացի գրող Կնուտ Համսունի «Պանը»՝ Ավ. Իսահակյանի գերմաներենից կատարած թարգմանությամբ:

⁵ «Գարուն» ամսանախ (Մոսկվա 1910-1912, 1-3 գիրք) — գրական-գեղարվեստական, ապա՝ գրական-քննադատական հանդես, խմբ.՝ Պողոս Մակինցյան, Յուլիկ Խանդադյան և Վահան Տերյան: Նամակում հիշատակված համարում (1912 թ., թիվ 3) Պ. Մակինցյանը «Դիմագծեր» հոդվածում խոսել է Հովհ. Թումանյանի (էջ 248-315) և Ավ. Իսահակյանի (էջ 316-369) մասին, իսկ Կ. Կուսիկյանը «Հանճարեղ սիրտը» (էջ 9-36) հոդվածով՝ Խ. Աբովյանի մասին:

119. <ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՌՈՎՑԱՆԻՆ>

(էջ 199)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 207- I:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 118-119:

¹ Գրված է Պրինկիպո կղզու նկարով գունատիպ բացիկի վրա՝ անթվակիր, առանց հասցեի, հավանորեն գրված 1912 թ. ապրիլի 24-ի նամակի ծրարում:

120. <ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՌՈՎՅԱՆԻՆ>

(էջ 200)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԽՖ, 207-1:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 119:

¹ Գրված է Կ. Պոլսի տեսարանով գունատիպ լուսանկար-բացիկի վրա՝ նույնպես անթվակիր, առանց հասցեի, հավանորեն ուղարկված 1912 թ. ապրիլի 24-ի նամակի ծրարում:

² Այա Սոֆիա (հունարեն թարգմ.՝ սուրբ իմաստություն) տաճարը կառուցվել է 6-րդ դարում, մտել պատմության մեջ որպես ճարտարապետության գլուխգործոց: Այն նախկինում եղել է Կ. Պոլսի ուղղափառ պատրիարքի նստավայրը, ապա դարձել օսմանյան մզկիթ:

121. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 201)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1292:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 119-120:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² 1912 թ. հունվարի սկզբից Սանկտ Պետերբուրգում սկսում է «Դաշնակցության գործի» քննությունը կամ «159-ի դատավարությունը»: Մարտի 22-ին մամուլում գրում են. «95 արգարացվածների թվում Թումանյանը ևս «արդար ճանաչված և արձակված է» («Հորիզոն», 1912, թիվ 61)»: Ապրիլի 14-ից բանաստեղծն արդեն Թիֆլիսում էր:

³ Մարտիկյան Ոսկան (1868-1947) – մշակութային գործիչ, թարգմանիչ, պատասխանատու պաշտոններ է վարել թուրքական պետական հիմնարկներում, 1913 թ. եղել է Թուրքիայի կապի նախարար: Կյանքի վերջին շրջանում ապրել է Եգիպտոսում:

⁴ Օրթաճալա – թաղամաս Թիֆլիսում:

122. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ
(էջ 202)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԿՀՀԸՖ, 235-II:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 120-121:

123. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ
(էջ 202)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1293:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 121-123:

¹ Մեսրոպ Եպիսկոպոս (Տեր-Մովսիսյան. 1865-1939) — հոգևորական, բանասեր, մանկավարժ:

² Հավանաբար՝ Ամիրխանյան Հովսեփ, ով եղել է Ներսիսյան հայոց հոգևոր դպրոցի հոգաբարձուն: 1919 թ. փետրվարի 26ին նրա քսանհինգամյա հոգաբարձական գործունեությունը նվիրված հանդիսավոր նիստ է անցկացվել Ներսիսյան դպրոցի դիվանատանը:

³ Ավ. Իսահակյանի «Բուդդհան» լեզենդի առթիվ «Մշակ» 1912 թ., 13 մայիս, 101 համարում տպագրվել է Ամերիկայում հրատարակվող «Armenia»-ի խմբագիր Արշակ Մահտեսյանի նամակը «Ասպարեզ» թերթին: Հեղինակը նամակում մեղադրում էր «Ասպարեզ» թերթին այն բանի համար, որ վերջինս պաշտպանում էր Իսահակյանին, ասելով, որ գուցե Լազերլըֆն էլ ուրիշից է վերցրել «Հաթթոյի ճգնավորի» թեման: Իրականում՝ մարդկությունը տանջող թեման թափառող էր և դալիս էր Աստվածաշնչից:

⁴ 1909 թ. հուլիսի 28-ին «Մշակ»-ի 162 համարում հրապարակվել է Ռուբեն Դրամբյանի «Գրական մեծությունները բանագող» հոդվածը, որտեղ հայ մեծ գրողները մեղադրվում էին Ս. Հայկունու կազմած ժողովրդական հեքիաթները յուրացնելու մեջ: Դրան ի պատասխան՝ Հովհ. Թումանյանը գրում է «Ոչ գրական մեծությունները քննադատ» հոդվածը («Մշակ», թիվ 169): Այս բանակռիվը շարունակվում է օգոստոս-սեպտեմբեր ամիսներին:

⁵ Ավ. Իսահակյանը 1912 թ. մայիսին «Մանգումէի էֆեբար» թերթում հանդես էր եկել պահանջով, որ իրար կողքի դրվեն իր և Լազերլըֆի ստեղծագործությունները՝ համեմատելու համար: Այս պա-

Հանջին արձագանքել էր Բոստոնի «Հայրենիք» օրաթերթը, «Հորիզոնը» և «Մշակը»:

⁶ Ավ. Իսահակյանի «Բուդդհա» լեզենդը գրվել է 1908 թ. և տպագրվել «Վտակ», 1908, թ. 141 «Մեծ Տոլստոյի ութսունամյա հոբելյանին՝ խոնարհ նվեր» ընծայագրով, ապա «Ազատամարտ շաբաթաթերթ-հավելված, 1911, թ. 19 և «Արձակ էջեր», հ. 1, Կ.Պոլիս, 1923:

⁷ «Հորիզոն»-ի արձագանքը «Մշակին» եղավ 1912 թ. հունիսի 8-ին՝ «Լակերլյոֆ և Իսահակյան «Բուդդհան» լեզենդի առթիվ» հոդվածը՝ Ատրուշան ստորագրությամբ:

Կողք կողքի գրվել էին երկու ստեղծագործությունները՝ համեմատելու համար:

⁸ Սեւմա Լազերլոֆ (1858-1940) – չվեդական գրող, Շվեդիայի Ա-կադեմիայի անդամ, առաջին կին Նոբելյան մրցանակակիրը դրականությամբ ասպարեզում: Նրա «Լեզենդ թռչնաբնի մասին» ստեղծագործությունը գրվել է 1904 թ., թարգմանվել ռուսերենի 1906 թ. («Юный читатель», 1906, թ. 5, էջ 34-35):

⁹ «Մշակ»-ի 122 համարում (1912 թ, 7 հունիս) մեկ այլ նյութ է հրապարակվում նույն թիմայի շուրջ՝ «Ավ. Իսահակյանի մի բանաստեղծությունը» վերնագրով, Գայլ ստորագրությամբ:

Հեղինակը օրինակ բերելով Թեոդիկի «Ամենուն տարեցույցը» ալմանախի 1912 թ. դրքի 78-րդ էջին տպագրված Ավ. Իսահակյանի «Առակը» ստեղծագործությունը, որը վերցված է Աստվածաշնչից («Յովաթամի առակը»), եզրահանգում է, որ ընդամենը պիտի հայտնվեր խիստ անաղբյուրը. «... և միակ ուղին այն չէ՞, որ ամենքն իմանան, թե ինչպես գեղեցիկ կերպով ժողովրդական է դարձնում նա (Իսահակյանը-կազմող) այդպիսի մի պատվական նյութ»:

124. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 205)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1294:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 123-124:

¹ Մելիքյան Համբարձում (1861-1932) – նավթարդյունաբերող, «Հորիզոն» օրաթերթի հրատարակիչը:

² Հարությունյան Սամսոն (1869-1944) – իրավաբան, հասարակական գործիչ, Կովկասի հայոց հրատարակչական ընկերության նախագահ, 1915-1917 թթ. «Համբավաբեր» շաբաթաթերթի խմբագիր:

125. ՀԱՅԿԱՅԻՆ ԱԿԻՆՑԱՆԻՆ

(էջ 206)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ն. Ակինյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թիվ 2, էջ 45, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 19 և ԱԻՆ 2016, էջ 50:

Նամակն ուղարկվել է «Հանդէս ամսօրեայի» խմբագրին՝ Ն. Ակինյանին:

¹ «Հանդէս ամսօրեայ» – հայագիտական ամսագիր, 1887 թվականից հրատարակվում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության կողմից, որպես պաշտոնական հանդես:

² Ավետիք Իսահակյանի կեղծանուններից մեկն է. հայտնի են նաև այլ կեղծանուններ՝ Հայկ Գուսանյան, Հայ դուստան, Ավիս, Արտավազդ, Իս., Ուսանող, Մովսեսյան և այլն:

126. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ

(էջ 207)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Բ. Պիլեզիկճյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 2, էջ 44-45, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 11:

127. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ

(էջ 207)

Ինքնագիրը («Ազատամարտ»-ի վարչության բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԿՀՀԸՖ, 236-ՈՒ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 124-125:

¹ Անատոլ Ֆրանս (1844-1924) – ֆրանսիացի գրող, գրաքննադատ, Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր: Նրա «Աստվածները ծառավի են» պատմական վեպը հրատարակվել է 1912 թ., հետագայում այն թարգմանել է Արբուն Տայանը:

² Զարդարյան Ռուբեն (1874-1915) – գրող, խմբագիր:

³ 1910 թ. լույս է տեսնում Ռ. Զարդարյանի «Ցայգալույս» գիր-

քը, որը թարգմանվում է ֆրանսերեն և հրատարակվում Փարիզում 1912 թ.:

⁴ Կնուտ Համսոնի «Պան (Լեյտենանտ Թոմաս Գլանի թղթերից)» վիպակը առանձին գրքով տպագրվել է Թիֆլիս, 1913, 223 էջ:

128. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՌՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 208)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 208-1:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 125:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Նկատի ունի Արշավիր Շահխաթունուն, որը կարճ ժամանակով եղել է Երևան քաղաքի պարետը:

129. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ

(էջ 209)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԿՀՀԸ ֆոնդ, 237-II:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 125-126:

130. ՏԻԳՐԱՆ <ՌԱՇՄԱՃՑԱՆԻՆ>

(էջ 210)

Ինքնագիրը պահվում է ՀԱԱ, ֆ. 1292, ց. 1, գ. 198, թ. 1-2:

Առաջին անգամ հրապարակել է Էմմա Հովսեփյանը «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2006, թ. 1, էջ 42-43:

¹ Տիգրան Ռաշմաճյան (1862-1946) — մանկավարժ, հասարակական գործիչ, Երևանի թեմական դպրոցի տեսուչ: Սովորել Գևորգյան ճեմարանում, ապա՝ Լայպցիգի և Ենայի համալսարաններում: Իբրև մանկավարժ աշխատել է Ալեքսանդրոպոլում, Երևանում, Բաքվում:

² Նկատի ունի մանկավարժ Արշակ Զիլինկարյանին (1868-1917):

³ Տ. Ռաշմաճյանը, Ա. Զիլինկարյանը և Ավ. Իսահակյանը համա-

տեղ 1909 թ. դասագիրք են պատրաստել՝ «Դասընկեր» այբբենարան-ընթերցարանը, որը դպրոցներում գործածվել է մինչև 1922 թ.:

⁴ Ռուսերեն — տարածաշրջան Պոլսում:

⁵ Mechitharistengasse — Մխիթարյանների նրբանցք (գերմ.):

131. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՅՑԱՆԻՆ

(էջ 211)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Բ. Պիլեզիկյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 2, էջ 44, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 10 (25/մայիս/1911 թվագրումով, որը ճիշտ է, քանի որ այդ ժամանակ Ավ. Իսահակյանը դեռ Թիֆլիսում էր):

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² Գերմաներեն՝ ցպահանջ:

³ 1908-1909 թթ. Իսահակյանը ազգային-ազատագրական շարժմանը մասնակցելու պատճառով բանտարկվել է Մետեխի բանտում: Որոշ ժամանակ անց բանտից ազատվել է դրամական երաշխավորությամբ: 1911 թ. հունիսին, խուսափելով նոր դատավարութունից, Անիի վրայով անցել է արտասահման, նախ՝ Կ.Պոլիս, ապա 1912 թ. Եվրոպա (Վիեննա, Ցյուրիխ, Ժնև): Avetis Bayazidian կեղծանունով անձնագիր, ըստ որի Իսահակյանը պարսկահայտակ էր դառնում, բանաստեղծին տվել է Գերմանիայում Պարսկաստանի դեսպան Հովհաննես խան Մասեհյանը:

132. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ

ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՋՈՒԹՅԱՆԸ

(էջ 212)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԿՀՀԸՖ, 238-II:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 126-127:

133. ՍԻՄԵՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ

(էջ 212)

Սիմոն Վրացյանին ուղղված նամակները տպագրված են հասցեատիրոջ կազմած «Հին թղթեր նոր պատմութեան համար» գրքում, Բեյրութ, 1962 (այսուհետև ՍՎՀԹ 1962):

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ՍՎՀԹ 1962, էջ 343:

¹ Ավ. Իսահակյանը 1912 թ. հոկտեմբերին է Յյուերիսում եղել, այնինչ Ս. Վրացյանի գրքում համակը թվագրվել է 1913 թ.:

² Վրացյան Սիմոն (1882-1969) – ՀՅԴ գործիչ, Բյուրոյի անդամ, խմբագիր «Հայրենիք» (Բոստոն), «Դրօշակ (Փարիզ) և «Հորիզոն» (Թիֆլիս) թերթերի, Հայաստանի Հանրապետության չորրորդ վարչապետը, 1952-1969 թթ. Բեյրութի Համազգայինի Նշան Փալանճյան ճեմարանի տնօրենը:

³ Խոսքը վերաբերում է Բալկանյան առաջին պատերազմին, որ տեղի է ունեցել 1912 թ. հոկտեմբերից մինչև 1913 թ. մայիսը: Հակամարտող կողմերն էին՝ Օսմանյան կայսրությունը և Բալկանյան լիգան (Բուլղարիա, Սերբիա, Հունաստան, Մոնտենեգրո): Պատերազմն ավարտվել է Բալկանյան լիգայի հաղթանակով:

⁴ Խոսքը Բոստոնում տպագրվող «Հայրենիք» թերթի մասին է, ուր աշխատում էր Ս. Վրացյանը:

⁵ 1912 թ. «Հորիզոն»-ում տպագրվել են «Քո ունքերդ, իմ սիրելիան...» (12 օգոստոս), «Որտեղ պիտի հանդչի մի օր...» (19 օգոստոս), «Օտար ամերում» (16 սեպտեմբեր), «Բախտը ինձնից թռավ, գնաց» և «Մանկությունը» (23 սեպտեմբեր) բանաստեղծությունները:

⁶ Շահան Նաթալի (Տեր-Հակոբյան Հակոբ. 1884 խմբագրող-1983 Բոստոն) – գրող, հրապարակախոս, ՀՅԴ ակնառու գործիչ՝ Հայտնի Շահան, Նաթալի, Նեմեսիս, Արևմտահայ ծածկանուններով, «Նեմեսիս» գործողության հատուկ ֆոնդի ղեկավար և հիմնական կազմակերպիչներից, երկրորդության 1909 թ. ապրիլի 1-14-ը կազմակերպած առաջին զանգվածային կոտորածից հետո տեղափոխվել է ԱՄՆ, որտեղ 1909-1912 թթ. սովորել է Բոստոնի համալսարանում:

134. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ

(էջ 214)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, արտատպվում է ՍՎՀԹ 1962, էջ 346: Արտատպվել է նաև «Դրքերի աշխարհ», Երևան, 1991 թ., 24 մարտ, այնուհետև՝ ԱԻՆ 2016, էջ 56:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության: Ս. Վրացյանը թվագրել է 1913 թ. հոկտեմբեր, մինչդեռ այդ շրջանում Ավ. Իսահակյանը ապրում էր ժնեում:

135. ՍԻՄԵՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ

(էջ 215)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ՍՎՀԹ 1962, էջ 347: Արտատպվել է նաև «Գրքերի աշխարհ», Երևան, 1991, 24 մարտ, այնուհետև՝ ԱԻՆ 2016, էջ 52:

¹ 1912 թ. աշնանը սկսված Բալկանյան պատերազմում թուրքերը պարտութուն կրեցին: Նորից առաջին սլան եկավ Հայկական հարցը. Գևորգ V կաթողիկոսի ջանքերով Պողոս Նուպարը Եվրոպական երկրների մոտ դարձյալ բարձրացրեց Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների հարցը: Ո՛չ Լոնդոնի խորհրդաժողովը (1912 թ. դեկտեմբերի 3-1913 թ. մայիսի 30), որտեղ քննարկվում էր Բալկանյան երկրների և Թուրքիայի միջև հաշտության հարցը, ո՛չ Փարիզի ֆինանսական օգնութուն ցույց տալու հարցը, չարձագանքեցին հայ ներկայացուցչի առաջադրած խնդիրներին:

1913

136. ՍԻՄԵՈՆ <ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ>

(էջ 216)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, արտատպվում է ՍՎՀԹ 1962, էջ 347:

¹ Ավ. Իսահակյանը Վրացյանին դիմել է և՛ Սիմոն (Սիմոն), և՛ Սիմեոն (Սիմէոն) ձևով:

² Նկատի ունի օգոստոս ամսվա համարը (օգոստոս բառը գրել է կրճատ ձևով. օգոտ-ինը):

137. ՍԻՄԵՈՆ <ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ>

(էջ 217)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ՍՎՀԹ 1962, էջ 341: Արտատպվել է «Գրքերի աշխարհ», Երևան, 1991, 24 մարտ և ԱԻՆ 2016, էջ 53-54:

¹ Ս. Վրացյանը թվագրել է 1914, այնինչ Իսահակյանը 1914 թ. ապրիլին եղել է Բեռլինում:

² Նամակում հիշատակված ստեղծագործությունները ղեկավարած են Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի 1914 թ. լույս տեսած բացառիկ թիվ գրքում, որը նվիրված է Կարինի «Նոր Սանասարյան» հաստատությունը («Ամեն գարունքին վառ ծաղկունյաց հետ...», «Երեկ գարուն էր...», «Կուզեի լինել գարնան արեգակ...», «Մեղմիկ քայլում է երեկոն քնքուշ...» բանաստեղծությունները, «Երջանիկ խրճիթը» պատմվածքը, «Մի սոխակի մահը» հեքիաթը):

138. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 219)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, 1448բ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻՆ 1979, էջ 127-128:

¹ en fin – վերջապես (ֆրանս.):

² «Գեղարվեստ» պատկերադարձ հանդեսը տասնչորսամյա գոյություն ընթացքում (1908-1922) իր շուրջն էր համախմբել ժամանակի լավագույն հայ գրողներին ու գիտնականներին. ունեցել է սահմանափակ թվով համարների հրատարակություն (ընդամենը 7 գիրք):

³ Համշահրիս – համերկրացիս, հայրենակիցս (պարսկ.):

⁴ Գարեգին Լևոնյանը 1912-1913 թթ. շրջագայել է Եվրոպայում և իր ճանապարհորդական տպավորությունները ամփոփել «Աշխարհնաշխարհ կամ 20 000 վերստ Եվրոպայում» գրքում (Թիֆլիս, 1914 թ.):

⁵ 1913 թ. Գ. Լևոնյանը Վենետիկում էր, որտեղ էլ տպագրվեց «Գեղարվեստ» ամսագրի 5-րդ բացառիկ համարը:

139. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

(էջ 220)

Արտատպվում է «Բաքվի ձայն», 1913, ապրիլի 30, տպագրվել է նաև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 128-129:

Հովհաննիսյան Հովհաննես (1864-1929) – բանաստեղծ, թարգմանիչ, մանկավարժ: Եղել է Ա.Վ. Իսահակյանի ուսուցիչը Գևորգյան ճեմարանում սովորելու տարիներին:

¹ 1913 թ. ապրիլին Բաքվում նշվել է Հովհաննես Հովհաննիսյանի գրական գործունեության 30-ամյակը:

140. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 222)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, 1448գ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 129-130:

141. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՅԱՆԻՆ

(էջ 223)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Բ. Պիլեզիկյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թիվ 2, էջ 45-46, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 11:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² Collonges-sous-Saleve գյուղը գտնվում է Ժնևի մոտ, բայց պատկանում է Ֆրանսիայի Haute-Savoie նահանգին:

³ Վ. Տերյան, «Բանաստեղծություններ», Մոսկվա, 1912, 212 էջ:

142. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 224)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, լրացուցիչ, 111ա:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 130-131:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² «Ուստա Կարոն Հովիվների մոտ» հատվածը տպագրվել է «Գեղարվեստ», Վենետիկ, 1913, բացառիկ թիվ 5, էջ 75-82:

³ «Նոր Հոսանք» – գրական-քաղաքական ամսագիր (Խմբագիր-հրատարակիչներ՝ Արշակ Ղազարյան, Նիկոլ Աղբալյան), Թիֆլիս, 1913-1915: Այստեղ 1913 թ. տպագրվել են Ավ. Իսահակյանի «Հայրենի աղբյուր...», «Հայրենի գետի զմրուխտ փերին...» (թիվ 6), «Ոսկի թիթեռներ – ոսկեհուր ասողներ...», «Որտեղ է ընկած...» (թիվ 4-5) բանաստեղծությունները:

⁴ «Հայրենիք» խմբագրությունն ուղարկված բանաստեղծությունները տպագրված են 1914 թ. բացառիկ թիվ գրքում:

143. ՀԱՐԱՋԱՏՆԵՐԻՆ

(էջ 224)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 131-132:

144. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵՋԻԿՃՅԱՆԻՆ

(էջ 226)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Բ. Պիլեգիկճյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 2, էջ 46, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 12 և ԱԻՆ 2016, էջ 55:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² Հավանաբար խոսքը Վահան Տերյանի «Բանաստեղծություններ» գրքի մասին է, որ խնդրել էր նախորդ նամակում:

145. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ

(էջ 226)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԿՀՀԸՖ, 239-II:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 132-133:

¹ Բյուրզեբ Գոտֆրիդ Ավգուստ (1747-1794) – գերմանացի բանաստեղծ, «Գրոհ և փոթորիկ» շարժման ներկայացուցիչ, «Բարոն Մյունխհաուզենի ճանապարհորդությունը» (1786 թ.) երգիծական ստեղծագործության հեղինակ:

² Անդերսեն Հանս Քրիստիան (1805-1875) – դանիացի գրող, համաշխարհային հռչակ ունեցող հեքիաթագիր:

146. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 228)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, 1448 դ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 133-134:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² Սիմոն վարդապետ Երեմյան (1871-1938) – բանասեր, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության հայրերից, «Բաղմավեպ»-ի խմբագիր: Գարեգին Լևոնյանը Եվրոպայում ճամփորդելիս 1913 թ. ամռանը իջևանել էր Վենետիկում, Մխիթարյան միաբանների մոտ:

147. ԻՍԱՀԱԿ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 228)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 258-Լ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 1965, էջ 33, այնուհետև՝ Իսահակյան Իսահակ «Հեքիաթ արևի տակ», Երևան, 1974, էջ 183-185 և ԱԻԵԺ 1979, էջ 134-135:

Իսահակ Իսահակյան (1893, Ղազարապատ - 1916, էրզրում) – բանաստեղծ, գրական գործիչ, Ավետիք Իսահակյանի Գևորգ եղբոր որդին, որին Ղազարապատում Միսակ էին կոչում: 1912 թ. լույս է տեսել նրա «Հեքիաթ արևի տակ» քնարական արձակ պոեմը:

¹ Տե՛ս 118-րդ նամակի 4-րդ ծանոթագրությունը:

² Խոսքը վերաբերում է Ավ. Իսահակյանի եղբորը՝ Մկրտիչ Իսահակյանին:

³ Խոսքը վերաբերում է Արսեն վարդապետ Ղլտճյանին:

⁴ Նկատի ունի այն խնդրագիրը, որով Ավ. Իսահակյանի մայրը ռուսական ցարից խնդրում է ներում շնորհել որդուն: Հակացարական և ազգայնական հայացքների համար մեղադրված գրողը Մետեխի բանտում նստելուց հետո մինչև «Դաշնակցության գործով» դատավարության սկիզբը Կովկասից հեռացել էր Թուրքիա, այնուհետև՝ Եվրոպա:

⁵ 1911-1912 թթ. Պոլսում տպագրվել են «Աբու Լալա Մահարի», «Աղա Նազարը», «Ինչու՞մն է սփոփանքը», «Ոսկի քաղաք», «Սիրո վեպը», «Երջանկության իմաստը» և այլ ստեղծագործություններ:

⁶ 1913 թ. փետրվարին Ավ. Իսահակյանին ուղղած նամակում Իսահակը գրում է. «...Մեր թերթը լույս կտեսնի այս քանի օրս: Խնդրում եմ, եթե նոր բան չունես, ուղարկես «Ուստից» մի լավ գլուխ: Շուտ ուղարկիր, որ այս համարին հասնի... Դերենիկը ասում է, որ եթե այսքան ուշացրեց, նշանակում է հարթ ու ամբողջացած բան պիտի դուրս գա» (Իսահակ Իսահակյան «Հեքիաթ արևի տակ», Երևան, 1974):

⁷ Խոսքը Դ. Դեմիրճյանի «Բանաստեղծություններ» ժողովածուի մասին է, որ տպագրվել է 1913 թ. Թիֆլիսում:

⁸ Դ. Դեմիրճյանի «Լենկթեմուր» պոեմը հրատարակվել էր 1908 թ.:

⁹ Ապլա – (Կարինի բարբառով՝ մայր, մեծ քույր, տիկին): Ավ. Իսահակյանի մորը՝ Ալմաստ Ղևոնդյանին բոլորը Ապլա էին կոչում:

¹⁰ Աքա (Ռալուքա) – Իսահակ Իսահակյանի մայրը, Ավ. Իսահակյանի հորեղբոր կինը:

¹¹ Իրիցկին – Ավ. Իսահակյանի քույրը՝ Փեփրոնե Աֆրիկյան:

¹² Գևորգ Աֆրիկյան – Ավ. Իսահակյանի քրոջ որդին, բանաստեղծ, «Ասպարեզ» ամսագրի խմբագիր:

148. ԳԻՆՈՎԱՔԵ ԶԱՐԻՖՅԱՆԻՆ

(էջ 231)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԵ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 135-136:

Զարիֆյան Գինովաքե (1866-1922) – Ավ. Իսահակյանի քույրը:

¹ Միքայել Պապաջանյան (1888-1929) – հասարակական-քաղաքական գործիչ, Ռուսաստանի IV Պետական Դումայի (1912-1917) հայ ազգային պատվիրակության անդամ, ՀՕԿ-ի Փարիզի մասնաճյուղի նախագահ:

149. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

(էջ 232)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 136-137:

150. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՑԱՆԻՆ

(էջ 233)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, 1448Ե:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 137-139:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Խոսքը հավանաբար Կարապետ Տեր-Սահակյան ծայրագույն վարդապետի (1882-1915) մասին է՝ բանասեր և բանաստեղծ, կեղծանուններից մեկը՝ Հ.Կ.Տ.Ս.:

³ Կոստանյան Գեղամ (1873-1952) — Իսահակյանի մորաքրոջ տղան, Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ Կարապետ Կոստանյանի եղբայրը: Նա հարստացել էր Բաքվում, նավթարդյունաբերության մեջ աշխատելով: Հետագայում՝ Փարիզում ապրելիս, հայտնի դարձավ որպես բարերար մի շարք մտավորականների համար:

⁴ Արսեն Ղազիկյան (1870-1932) — մատենագետ, բանասեր, մանկավարժ, թարգմանիչ: 1910 թ. թարգմանել էր Հոմերոսի «Իլիականը», 1911 թ.՝ Վերգիլիուսի «Էնեականը», ինչպես նաև իտալացի շատ բանաստեղծների գործեր:

⁵ Էլիա Օսիան — 18-րդ դարի բանաստեղծ, որի ստեղծագործություններից հնորհիվ հանրաճանաչություն է ձեռք բերել հատկապես Մալվինա հերոսուհին: Մալվինան եղել է բանաստեղծի մահացած որդու ընկերուհին:

⁶ Զակոմո Լեոպարտի (1798-1837) — իտալացի բանաստեղծ, փրիլսոփա:

151. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՑԱՆԻՆ

(էջ 235)

Ինքնագիրը պահվում է, ԳԱԹ, ԳԼՖ, 1448գ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 139:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² Բաբայան Մարգարիտ (1873, Գերմանիա՝ Գոթա-1968, Փարիզ) — Թիֆլիսում հայտնի բժիշկ, ծագումով գյումրեցի Ավետիք Բաբայանի դուստրերից մեկը, Կոմիտասի աշակերտուհին, երաժշտագետ:

152. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

(էջ 235)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 140-141:

¹ Խոսքը 1913 թ. օգոստոսի 12-ին իր գրած նամակի մասին է:

153. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

(էջ 237)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 141:

154. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆԹԱՆԻՆ

(էջ 237)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, 1448է:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 141-142:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² Նիկողայոս Ադոնցին ուղղված Ավ. Իսահակյանի նամակները գտնվում են Անթիլիասում և, ցավոք սրտի, մեղ չեն հասել:

155. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆԹԱՆԻՆ

(էջ 238)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, լրացուցիչ, 111բ:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Քալանթար Ալեքսան (1855-1913) — գյուղատնտես-անասնաբույժ, մշակութային գործիչ, գրող, «Մշակի» հրատարակիչներից մեկը:

² Հրապարակախոս, ՀՅԴ գործիչ, գյուղատնտես Սիմոն Զավարյանը մահացել էր 1913 թ. հոկտեմբերի 14 (27)-ին: Այս մասին «Մշակում» գրել էր Ա. Քալանթարը և դրանից 6 օր անց՝ հոկտեմբերի 20-ին, ինքը ևս մահացել: Նամակում հիշատակվում է այս փաստը:

³ Նամակի թերթը այստեղ վնասված է՝ մի նախադասություն և արված-հանված է:

⁴ Նազարեկը բանաստեղծ Լեոնինցի՝ Ավետիս Նազարեկյանի ծածկանուններից մեկն է:

156. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆԹԱՆԻՆ

(էջ 240)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, 1448բ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 142-143:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² Չալխուչյան Գրիգոր (1861-1939) – հասարակական, մշակութային գործիչ:

³ Խոսքը Ս. Զավարյանի մասին է: Տես 115-րդ նամակի 5-րդ ծանոթագրությունը:

⁴ parvenu – դուրսպրծուկ (ֆրանս.):

⁵ Նազարբեկյան Ավետիս (Նազարբեկ, Լեռնոց 1966 -1939) – բանաստեղծ, իմբադիր, հրապարակախոս:

157. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 241)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 210-Ի:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 143:

¹ Բանաստեղծության վերջում Վիկտորիա Աբովյանը հավելել է. «Գրված է 1910 կամ 1911 թվականին: Վ. Աբովյան»:

158. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 242)

Ինքնագիրը (Հյուրանոցի բլանկ) պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 211-Ի:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 143-145:

159. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

(էջ 244)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 145-146:

160. ՍԻՄՈՆ ԵՐԵՄՅԱՆԻՆ

(էջ 245)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է:

Տպագրվում է ըստ ԱԻԵԺ 1979, էջ 146:

¹ Հայր Սիմոն Երեմյան, «Պատկերներ (արձակ քնար, 1909-1913)», Ս. Ղազար, Վենետիկ, 1913: Հայտնի բանասերն այս գրքով հանրությանը ներկայացել է որպես բանաստեղծ:

1914

161. ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԱՆԻՆ

(էջ 246)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Կոմիտասի ֆոնդ, 1656:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 146-147:

¹ Խոսքը գյումրեցի բժիշկ Ավետիք Բաբայանի (1844-1913) մասին է, ով Պետերբուրգում բժշկական կրթություն ստանալուց հետո, որպես բժշկապետ աշխատել է Աբասթումանում, Թիֆլիսում: Ավ. Բաբայանը գրել է 50-ից ավելի գիտական աշխատություններ:

162. ՍԻԱՄԱՆԹՈՑԻՆ

(էջ 247)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Սիամանթոյի ֆոնդ, 172:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 147-149:

Սիամանթո (Ատոմ Յարճանյան, 1878-1915) – արևմտահայ բանաստեղծ, Ավ. Իսահակյանի մտերիմներից, Եղեռնի զոհ: 1914 թ. բանաստեղծը Եվրոպայում էր գտնվում բուժման նպատակով:

¹ Թվագրվում է ըստ ծրարի փոստային կնիքի:

² Սիամանթոյի «Հայրենի աղբյուրը» բանաստեղծության գերմաներեն թարգմանությունը դրվել է Ավ. Իսահակյանի խմբագրած «Մեսրոպ» ամսագրի անդրանիկ և միակ համարում:

³ Հավանաբար խոսքը բանաստեղծուհի Մաննիկ Բերբերյանի մասին է, որի հանդեսը Սիամանթոն ջերմ զգացմունքներ է տածել:

⁴ 1913 թ. Սիամանթոն Թիֆլիսում մասնակցել էր Սիմեոն Զավարյանի հուղարկավորությանը: Տես 115 նամակի 5-րդ ծանոթությունը:

⁵ Մեսրոպ Մաշտոցին նվիրված «Սուրբ Մեսրոպ» պոեմը Սիաման-

թոն գրել է 1912 թ., երբ ամենուրեք, որպես համազգային տոն, նշվում էր հայ գրերի գյուտի 1500-ամյակը:

⁶ Տիար Անտոնը ապրել է «Դրոշակ»-ի խմբագրություն շենքում՝ պահպանելով տարածքը և ունեցվածքը այն օրերին, երբ խմբագրությունը փակված է եղել: Տիար Անտոնի մասին հետաքրքիր տեղեկություններ կան Վիգեն Իսահակյանի «Հայրս» գրքում:

⁷ Դոկտոր Նևրուզի անունը հանդիպում է նաև Նովրուզ ձևով:

163. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ

(էջ 248)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, արտատպվում է ՍՎՀԹ 1962, էջ 339:

¹ Շչեգլովիտով Իվան (1861-1918) — ռուս քաղաքական գործիչ, Ռուսաստանի արդարադատության նախարարը:

² Խոսքը Հայ-գերմանական ընկերության «Մեսրոպ» ամսագրի (գերմաներեն և հայերեն) մասին է, որը խմբագրում էր Ավետիք Իսահակյանը: Ավ. Իսահակյանի «Ուռիների տակ մտորում եմ լուռ...» բանաստեղծությունը տպագրվել է «Մեսրոպ», բանբեր Հայագերման ընկերության, Բեռլին, Ա տարի, 1914, էջ 31: Ամսագիրն ունեցավ ընդամենը մեկ համար. առաջին համաշխարհային պատերազմը ընդհատեց այդ հայամետ, ազգօգուտ աշխատանքը:

³ Միրզայան Գրիգոր (1876-1939) — մանկավարժ, կոմպոզիտոր՝ հայտնի Գրիգոր Սյունի անունով, ՀՅԴ անդամ: Նրա անունը ներառված է եղել «Դաշնակցության գործի» ցուցակներում:

⁴ Նկատի ունի Սիմոն Զավարյանին (1866-1913):

164. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

(էջ 251)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 149:

¹ Տիգրանյան Նիկոլայ (Նիկողայոս. 1865-1951) — Ալեքսանդրոպոլցի կոմպոզիտոր, դաշնամուրային երաժշտության հիմնադիրներից մեկը, ժողովրդական մեղեդիների գրառող և մշակող:

165. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆԹԱՆԻՆ

(էջ 252)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, լրացուցիչ, 111գ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 149-151:

¹ 1914 թ. Յոհաննես Լեփսիուսի նախագահությամբ Բեռլինում հիմնվեց «Հայ-գերմանական ընկերությունը», որի նպատակը գերմանացիներին ներկայացնելն էր հայ ազգի վիճակը: Անդամներն էին Արմին Վեգները, Թոմաս Մաննը, Ֆրանց Վերֆելը, դոկտոր Գրինֆիլդը և շատ այլ հայասեր մտավորականներ: Քարտուղարներն էին Գրինֆիլդն ու Իսահակյանը:

² Տիրայր վարդապետ (Տեր-Հովհաննիսյան Մելիք Մուշկամբարյան Տիգրան, 1867-1956) — բանասեր, ձեռագրագետ, թարգմանիչ, հոգևոր գործիչ, 1890 թվականից էջմիածնի միաբանությունից անդամ, 1915-21 թթ. Մայր աթոռի դիվանապետ, 1916-18 թթ. «Արարատ» ամսագրի խմբագիր, 1921-28 թթ. Հյուսիսային Ամերիկայի հայոց թեմի առաջնորդ: 1913 թ. թարգմանել է Զ. Բայրոնի «Մանֆրեդ» ստեղծագործությունը:

166. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐՅԱՆԻՆ

(էջ 254)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Ալ. Ծատուրյանի ֆոնդ, 272:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 151-152:

167. ԳԻՆՈՎԱՐԵ ԶԱՐԻՖԻԱՆԻՆ

(էջ 255)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 152:

168. ԳԻՆՈՎԱՐԵ ԶԱՐԻՖԻԱՆԻՆ

(էջ 256)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 153-154:

169. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ

(էջ 258)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ն. Ակինյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 3, էջ 69-70, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 16 և ԱԻՆ 2016, էջ 57:

¹ Գրված է Բեռլինի Հայագեղման ընկերության պաշտոնական նամակագրության բլանկի վրա:

² Բայեր տպարան (գերմ.):

170. ՍՈՖՅԱ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

(էջ 259)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻՏԹ, 1687:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Նամակի տարեթիվը և վայրը՝ բացիկի փոստային կնիքից:

² Անտոն Գոչ (Անտոն Պոյաճյան, դաշնակցական ընկերների մեջ Հայտնի տիար Անտոն անունով, 1849-1927) — ազգային-ազատագրական շարժման ակտիվ մասնակից, գաղտնի խմբի ղեկավար: Պոլիսում երկար տարիներ գրաշար է աշխատել, ապա անցել Բուլղարիա և ռուս-բերի պատրաստության գրադվել: Մասնակցել է Սուլթան Համիդի և հաբեկման գործին և մահվան դատապարտվել: Ապաստանել է ժնեում՝ դառնալով «Դրոշակի» տան պահապանն ու կառավարիչը:

1915

171. ՓԱՐՍԱԴԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 260)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ հրապարակել է լեզվաբան Արտեմ Սարգսյանը («Էջմիածին» հանդես, 2009, թ. 2, էջ 134-136):

Փարսադան Մելիք-Օհանջանյան — իրավաբան, էջմիածնի Սինոդի անդամ: Կրթություն է ստացել իր Գեորգ հորեղբոր միջոցներով և հետագայում ինքն էլ կրթության է տվել իր եղբոր հինգ զավակներին՝ եվրոպական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ:

րում ուսանելու: Նրանցից մեկը Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանն է՝ Հայտնի Հայագետ, բանահավաք:

¹ Խոսքը Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի (1893-1970) մասին է, որը 1914 թ. չորս ամսով գնացել է Եվրոպա՝ լեզուների կատարելագործման և սանսկրիտ սովորելու նպատակով:

² 1914 թ. սկսված Առաջին Համաշխարհային պատերազմի պատճառով Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը Գերմանիայում ստիպված մնաց 6 տարի՝ 1914-1920 թթ., իր բառերով ասած՝ «քաղաքացիական գերուկարգավիճակով»: Այդ տարիներին նա զբաղվել է ինքնակրթությամբ, մտերմացել գերմանացի Հայագետ Յոզեֆ Մարկվարտի հետ, որին օգնում էր Հայ ռազմագերիների նամակների գրաքննության գործում: 1920 թ., գիտելիքներով ղինված, Կ. Մելիք-Օհանջանյանը վերադարձել է Հայաստան՝ գլխավորելով Գերմանիայից Հայրենիք վերադարձող 1500 Հայ ռազմագերիների խումբը:

³ Հաջորդ. նամակում ևս հիշատակվում է նույն պրոֆեսորի անունը՝ Զելեկ ձևով:

⁴ Մեսրոպ Եպիսկոպոս (Փարսադան Տեր-Մովսիսյան. 1865-1939) — բանասեր, գիտնական և թարգմանիչ, Գևորգյան ճեմարանի տեսուչ, Ս. Էջմիածնի Սինոդի անդամ, Եպիսկոպոս (1909 թ.), 1913-16 թթ. Վրաստանի և Իմերեթիայի թեմական առաջնորդ, 1917 թ. Աստրախանի թեմի առաջնորդ, 1922-33 թթ. Պարսկա-Հնդկական թեմի առաջնորդ:

172. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

(էջ 261)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 154-155:

¹ 1915 թ. Ամանորը Ավ. Իսահակյանը ընտանիքով գիմավորել էր Ժնևում՝ իր ընկերների շրջանում, ապա վերադարձել Բեռլին:

173. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

(էջ 262)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 155-156:

¹ 1914 թ. հունիսի 28-ին սկսած Առաջին համաշխարհային պատերազմի պատճառով ընդհատվեց «Հայ-գերմանական ընկերություն» գործունեությունը:

174. ՓԱՐՍԱԴԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՑԱՆԻՆ

(էջ 263)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ հրապարակել է Ա. Սարգսյանը «Էջմիածին» հանդեսում, 2009, թ. 2, էջ 155:

¹ Նկատի ունի Եվրոպայում ստիպված իր երկար մնալու փաստը:

1916

175. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՑԱՆԻՆ

(էջ 264)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, 1448ժա:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 156-158:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության: (Տես Ավ. Իսահակյանի 1916 թ. հուլիսի 20-ին Գ. Լևոնյանին ուղղած նամակը):

² Գերմանիայի առաջին կանցլերը Վիլհելմ I Հոհենցոլլերն էր, որին հաջորդեց Վիլհելմ II Հոհենցոլլերնը (1888-1918): Այս երկու կայսրերն էլ ընդգծված դրական վերաբերմունք ունեին թուրքական արյունարբու սուլթանների նկատմամբ: Վիլհելմ II-ը սկսեց համաշխարհային առաջին պատերազմը, պարտություն կրեց և 1918 թ. գահընկեց արվեց:

³ Կրոնպրինց — թագաժառանգ (գերմ.):

⁴ «Գեղարվեստ»-ը 1916 թ. չի հրատարակվել, 7-րդ համարը տպագրվեց 1917 թ.:

176. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

(էջ 267)

Ինքնագիրը պահվում է, ԳԱԹ, ԱԻՖ, 234-1:

Առաջին անգամ հրապարակել է Աբաս Իսահակյանը «Գրական թերթ», Երևան, 1963, 31 մայիս, այնուհետև՝ «Սավառնակ», Կահիրե, 1963, թ. 29 և 30 և ԱԻԵԺ 1979, էջ 158-160:

¹ Միսակ (Իսահակ) Իսահակյան – Ավետիք Իսահակյանի եղբոր որդին, բանաստեղծ, որը հերոսաբար զոհվել է 1916 թ. հունվարի 31-ին էրզրումի վրա գրոհելիս, 22 տարեկանում: 1914-1916 թթ. նա կռվել է Կովկասյան ռազմաճակատում: Հետմահու պարգևատրվել է «Գեորգիևյան խաչ» շքանշանով:

177. ԼՈՒՍՆԹԱԳ <ՄԱՏԻՆՅԱՆ-ՇԻՐԻՆՅԱՆԻՆ>

(էջ 269)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ՀԱԱ, ֆ. 403, ց. 1, գ. 177, թ. 1:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

Մեզ հաջողվեց միայն պարզել, որ Լուսնթագ Շիրինյանը մասնագիտություն չէր ունենում, որը Լուսնթագ Շիրինյանը մասնագիտություն չէր ունենում:

¹ Ավ. Իսահակյանը նամակը թվագրել է 8 հունիս 1915, բայց բացիկի փոստակնիքից, ինչպես նաև նամակի բովանդակությունից երևում է, որ գրողը վրիպել է. նամակը գրվել է 1916 թվականին:

² Շիրինը Գեորգիևյանի մնացած զինապարտ ուսանողներից էր, ռազմագերի երիտասարդներից, որոնք ապրում էին հայրենիքից՝ ընտանիքից ստացվող գումարներով:

178. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

(էջ 270)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 160-161:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

179. ՏԻԳՐԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՑԱՆԻՆ

(էջ 272)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Տիգրան Հովհաննիսյանի ֆոնդ, 640-100:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 162-163:

¹ Տիգրան Հովհաննիսյան (1865-1921) — իրավաբան, մշակութային գործիչ, թարգմանիչ, Թիֆլիսի «Հայոց գրամատիկական ընկերության» և Բաքվի «Հայ գրասերների ընկերության» նախագահ:

180. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՑԱՆԻՆ

(էջ 274)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, լրացուցիչ, 111ա:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, 163-164:

¹ «Գեղարվեստ»-ի հաջորդ համարը տպագրվել է 1917 թ.:

181. ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՑԵԼՑԱՆԻՆ

(էջ 275)

Ինքնագիրը պահվում է Մատենադարան, Աչոտ Հովհաննիսյանի ֆոնդ, թղթ. 244/21, վավ. 59:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1973, թ. 2, էջ 233-234, այնուհետև՝ ԱԻՆ 2016, էջ 59-67:

Կարապետ Միքայելյան (Կարեն, 1883-1941) — գրող, հասարակական գործիչ: Վ. Բրյուսովի հետ ռուս ընթերցողին է ներկայացրել է «Поэзия Армении» (М., 1916) գիրքը:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Նկատի ունի Պոդոս Մակինցյանին:

³ Խոսքը Վահան Տերյանի մասին է:

⁴ Խոսքը Միսակ (Իսահակ) Իսահակյանի մասին է, որը զոհվել է 1916 թ. մարտին Էրզրումի ճակատամարտում:

⁵ Միքայել Վարանդյանի և Ավետիք Իսահակյանի միջև որոշակի տարաձայնություններ են եղել:

⁶ Կոռուպցիոն կոնցեռնը Գերմանիայում ամենամեծ գործարաններ ունեցող ծանր արդյունաբերական միավորումն է, որի ստեղծողները ստացել էին «Թնդանոթի արքա» մականունը: Կոռուպցիոն ղինաստիայից պատմությունը հայտնի են Ալֆրեդ Կոռուպը, որ գերմանական էսսեն քաղաքում սկիզբ դրեց ծանր արդյունաբերությունը՝ ստեղծելով Թնդանոթների արտադրող մի մեծ գործարան, ապա նրա որդին՝ Ֆրեդերիկ Կոռուպը, 3-րդ սերնդից Ալֆրեդ Ֆելիքս Կոռուպը:

⁷ Տաբուլա-ռազա (tabula rasa - լատիներեն՝ հարթ, մաքուր տախտակ) – անտիկ աշխարհից եկած փիլիսոփայական տերմին, որ արտահայտում է դեռևս գիտելիք չունեցող մարդու գիտակցական վիճակը:

⁸ «Գարուն» – գրական ալմանախ, որը Վ. Տերյանի, Պ. Մակինցյանի և Յ. Խանզադյանի ջանքերով տպագրվել է Մոսկվայում 1910-1912 թթ. (3 գրքով):

⁹ 1916 թ. Պետրոգրադում Մ. Գորկու խմբագրությամբ տպագրվել է «Сборник армянской литературы» խորագրով ժողովածուն, որը ներառում է արևելահայ գրողների ընտիր ստեղծագործությունները:

182. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆԹԱՆԻՆ

(էջ 277)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, 1448թ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 164-165:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

183. ՑՈԼԱԿ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

(էջ 278)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 241ա-Ի:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

Խանզադյան Յուլակ (Գրասեր ծածկ., 1886-1935) – գրականագետ, քննադատ, թարգմանիչ, կուսակցական-հասարակական գործիչ, Ավ. Իսահակյանի ընկերներից: 1910-1920 թթ. ապրել է Բաքվում և աշխատակցել տեղի «Գործ» ամսագրին և «Բաքվի ձայն» թերթին:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության (1916 թ. դեկտեմբերի 8-ին ամակում Ավ. Իսահակյանը Գ. Լևոնյանին գրում է. «Բաքվի «Գործը» դիմել է <խնդրելով> աշխատակցություն»):

² «Գործ» (Բաքու, 1917-1918) – գրական, հասարակական և քաղաքական ամսագիր, խմբագիր՝ Կոստանդին Կրասիլնիկյան:

³ Ավ. Իսահակյանի մի քանի բանաստեղծություններ, «Ասպետի սերը» և «Մեր նախահայրերը» լեզենդները տպագրվել են «Գործ» ամսագրի 1917 թ. մի շարք համարներում:

⁴ «Հորիզոնում» հոկտեմբերի 20-ին տպագրվել էր Մ. Մատենճյանի աղմկահարույց «Գրական փոխառություններ» հոդվածը:

⁵ Խոջա Շամս աղ-Դին Մուհամմեդ Հաֆեզ Շիրազի (Հաֆեզ, 1325-1389) – պարսիկ մեծ բանաստեղծ: Նրա պոեզիայում փառաբանվել է սերը, գինին, աշխարհիկ ազատությունը:

⁶ «Լուսաղեմին վարդ քաղելու...» և «Գինին՝ ձեռքիս, վարդը՝ կրծքիս...» բանաստեղծությունները «Պարսկական մոտիվներ» (Հատվածներ Հաֆեզից) խորագրի տակ տպագրվել են «Տարազ», Թիֆլիս, 1893, թ. 31, էջ 490-491:

⁷ Օլինդո Գուեռինի (Լորենցո Սթեֆեթթի, 1845-1916) – իտալացի բանաստեղծ: Վերոհիշյալ սողերը «Quando cadran le foglie» վերնագրով բանաստեղծությունից են, որը դարձել է տարածված ռոմանս իտալիայում: Իսահակյանը նկատի ունի Հովհ. Թումանյանի «Նմանություն» վերնագրով բանաստեղծությունը, որը գրվել է 1894 թ. և լույս է տեսել հեղինակի «Դաշնակներ» ժողովածուում (1896): Այս փաստի վրա ուշադրություն է հրավիրել Հ. Ս. Երեմյանը 1914 թ. «Բազմավեպում» հրատարակելով «Հովհաննես Թումանյան» հոդվածը (№ 5, էջ 233-234): Տե՛ս Հովհաննես Թումանյան, ԵԺ 10 հատորով, հ. 1, Երևան, 1988, էջ 587-588:

⁸ Միհրդատ – Յուլակ Խանզադյանի եղբայրը:

Ինքնագիրը պահպանվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, լրացուցիչ, 111բ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԽԵԺ 1979, էջ 165-167:

¹ Քալաշյան Գառնիկ (1885-1921) – բանաստեղծ, Տերյանի դպրոցի հետևորդ, մանկավարժ, կեղծանուններից մեկը՝ Ք-յալ: Նրան բարձր է գնահատել Ե. Չարենցը:

1908 թ. Վաղարշապատում տպագրվել է Քալաշյանի «Ներշնչումներ» բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն, իսկ 1916 թ. Թիֆլիսում՝ «Բանաստեղծություններ» երկրորդ ժողովածուն:

² 1916 թ. «Մշակ»-ի 238 համարում Գ. Լևոնյանը գրախոսել էր Ե. Չարենցի նոր լույս տեսած «Դանթեական առասպել» գիրքը:

³ Հովհ. Թումանյանի «Հայրենիքիս հետ» բանաստեղծությունների ժողովածուն տպագրվել է 1916 թ.:

⁴ «Հավերժական սերը» պոեմը տպագրվել է «Գեղարվեստ», Թիֆլիս, 1921, թ. 8, էջ 84-88:

⁵ Մատենճյան Մամբրե (1880-1920) – գրականագետ, մանկավարժ, հասարակական գործիչ: Սորբոնի համալսարանում պաշտպանել է դիսերտացիա («Ուսումնասիրություն հայ ժողովրդի պոեզիայի մասին») և ստացել բանասիրական գիտությունների դոկտորի կոչում: Վերադառնալով Թիֆլիս աշխատել է Ներսիսյան դպրոցում՝ որպես հայ գրականության և ֆրանսերեն լեզվի ուսուցիչ:

«Հորիզոն»-ում (1916, թ. 234) տպագրված «Գրական փոխառություններ» հոդվածը արդյունք էր հեղինակի որոշակի անտեղյակության:

⁶ Խոսքը «Գինին՝ ձեռքիս, վարդը՝ կրծքիս...» սկսվածքով բանաստեղծության մասին է, որ տպագրվել է՝ «Տարազ», Թիֆլիս, 1893, թիվ 31, օգոստոսի 15, էջ 490-491՝ «Պարսկական մոտիվներ (հատվածներ Հաֆիզից)» ընդհանուր խորագրով:

⁷ «Մշակ»-ում 1916 թ. եղել են անդրադարձներ Ավ. Իսահակյանի մասին. «Գրական-գեղարվեստական սալոնում. տիկ. Շուշանիկ Խանազատի դասախոսությունը՝ Ավ. Իսահակյանի բանաստեղծական երկերի մասին» Վ-Տ ստորագրությամբ (30 մարտ) և Պ. Մակինցյանի «Գրական մանրուքներ. Ավ. Իսահակյանի մասին» հոդվածը (24 մայիսի):

⁶ «Արև» (Բաքու, 1914-1919) – ՀՅԴ Բաքվի կոմիտեի գրական, հասարակական և քաղաքական օրաթերթ, խմբ.՝ Ա. Թաղիանոսյան, Ա. Առաքելյան, ապա՝ Ս. Հակոբյան, Տ. Հովհաննիսյան:

⁹ «Համաբավաբեր» (Թիֆլիս, 1915-1917) – Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերության հասարակական, գրական շաբաթաթերթ, խմբագիր՝ Սամսոն Հարությունյան:

¹⁰ Армянский Вестник (Մոսկվա, 1916-1918) – հասարակական-քաղաքական, գրական պատկերազարդ շաբաթաթերթ, խմբագիրներ՝ Ամիրով, Զիվելեգով:

185. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ

(էջ 283)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Բ. Պիլեզիկճյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 2, էջ 46-47, այնուհետև ԱԻՆ 1996, էջ 12-13 և ԱԻՆ 2016, էջ 62-63:

¹ Հայր Բառնաբասը երկտողի սկզբում, ապա նամակի տողերի արանքում գրել է «1893 – թիվ 31, 16 օդ., էջ 491. Պարսկական մոտիվներ. (Հատվածներ՝ Հաֆիզից) I Լուսաղեմին վարդ քաղելուց. II Ո՛վ առավոտ իմ նազելուց III Գինին՝ ձեռքիս, վարդը՝ կրծքիս...»:

1916 թ. դեկտեմբերի 8-ին Ավ. Իսահակյանը այս մասին հայտնել է նաև Գ. Լևոնյանին այն բանից հետո, երբ Մ. Մատենճյանը «Հորիզոն» (1916, թիվ 234) մեջ գրել էր, թե դա Հաֆիզի նմանողությունն է:

1917

186. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻՆ (էջ 285)

Ինքնագիրը պահվում է Բոստոն, ՀՅԴ արխիվ, ծրար 1477-3 (լուսապատճենը՝ ԳԱԹ, ՀՅԴ ֆոնդ): Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Հավանաբար խոսքը դաշնակցական գործիչ վանեցի Դևոնդ Մելոյանի (1877-1967) մասին է:

² Փիլլահ – արարած (թուրք.):

187. ՑՈԼԱԿ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

(էջ 286)

Ինքնագիրը պահպանվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 240-1:

Առաջին անգամ հրապարակել է Հ. Հովհաննիսյանը «Սովետական գրականություն», Երևան, 1975, թ. 10, էջ 119, այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 167:

188. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՅԱՆԻՆ

(էջ 287)

Ինքնագիրը պահպանվում է ՎՄՄԳ, Բ. Պիլեզիկյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 2, էջ 47, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 13 և ԱԻՆ 2016, էջ 65:

¹ Մինաս Սամվելյան – Թիֆլիսից ժնև եկած էմիգրանտ, գրավաճառ:

² Անտոն Գոշը (1849-1927) նույն Տիար Անտոնն է, որը 1905 թ. սուլթան Համիդի դեմ ելուղդում կազմակերպված մահափորձի գլխավոր կազմակերպիչներից մեկն էր:

³ Խոսքը «Հայրենիք» երգարանի՝ 304 էջանոց գրքի մասին է, որը տպվել էր Բոստոնում 1908 թվականին: Սա «Հայրենիք»-ի ճյուղ բացառիկ համարի հրատարակումն էր՝ իրենց իսկ տպարանում տպված: Գիրքը նվիրված է հայ ազատագրության հերոսների անմահ հիշատակին:

⁴ Նկատի ունի Հայր Թովմաս Կետիկյանին (1876-1915) – բանասեր, Մխիթարյան Միաբանության հայրերից:

189. «ՄՇԱԿ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

(էջ 287)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ «Մշակ», Թիֆլիզ, 1917, 2 ապրիլ, թիվ 68: Արտատպվել է նաև ԱԻՆ 2016, էջ 64:

¹ «Հորիզոնի» 1916 թ. հոկտեմբերին տպագրված Մ. Մատենճյանի հայտնի հոդվածի պատասխանն է՝ գրված ամիսներ անց՝ 1917 թ.: «Մշակ»-ում նամակը տպագրվել է 1917 թ. ապրիլի 2-ին:

² Ֆյոդոր Կորշ (1843-1915) – ռուս բանասեր, արևելագետ, բանաստեղծ, թարգմանիչ: Նա թարգմանել է Հաֆեզի շատ բանաստեղծ-

ծուծյուններ և 2-րդ անգամ տպագրել 1916 թվականին. այս գրքից է արված Մատենճյանի՝ Ավ. Իսահակյանին վերաբերող մեջբերումը:

190. ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՅԼՅԱՆԻՆ

(էջ 288)

Ինքնագիրը պահվում է Մատենադարան, Ա. Հովհաննիսյանի ֆոնդ, թղթ. 244/21, վավ. 60:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1973, թ. 2, էջ 235-236, այնուհետև ԱԻՆ 2016, էջ 66-67:

¹ Խոսքը 1917 թ. Ռուսական փետրվարյան հեղափոխության մասին է:

² Պրոտոպոպով Ալեքսանդր (1866-1918) — ռուս քաղաքական գործիչ, Պետական Դումայի անդամ, Ռուսական կայսրության Ներքին գործերի վերջին նախարար:

³ «Поэзия Армении» գիրքը տպագրվել է 1916 թ. Մոսկվայում Վ. Բրյուսովի խմբագրությամբ ու առաջաբանով: Ժողովածուն ընդգրկում է միջնադարից մինչև 1916 թ. հայ բանաստեղծների լավագույն ստեղծագործությունները:

⁴ Վերոնշյալ ժողովածուի նախապատրաստման մոսկովյան կոմիտեի նախագահն է եղել Ս. Մամիկոնյանը, խմբագրական հանձնաժողովի անդամները՝ Կ. Միքայելյանը, Պ. Մակինցյանը, Կ. Կոուսիկյանը, Ալ. Ծատուրյանը:

⁵ Խոսքը Մ. Գորկու կաղմած «Сборник армянской литературы» (Պետերբուրգ, 1916) գրքի մասին է:

⁶ Խոսքը Ջաբել Բոյաջյանի անգլերեն թարգմանությամբ և առաջաբանով 1916 թ. Լոնդոնում տպագրված «Հայկական լեզենդներ և պոեմներ» պատկերազարդ գրքի մասին է, որտեղ Ավ. Իսահակյանից հինգ բանաստեղծություն է զետեղված:

⁷ Մարտին Հարտման (1851-1918) — գերմանացի արևելագետ, գիլանագետ:

⁸ Սելիմ էլ-Բուստանի (1848-1884) — արաբ գրող, հրապարակախոս:

191. ՏՈՒԱԿ ԽԱՆՁԱԴՅԱՆԻՆ

(էջ 291)

Ինքնագիրը պահվում է, ԳԱԹ, ԱԻՖ, 241-1:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 167-169:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Ավ. Իսահակյանի «Ձյուն է դալիս ու թախծալիր» բանաստեղծությունն առաջին անգամ տպագրվել է «Գործ», Բաքու, 1917, թ. 2, էջ 55: Հետագայում այն ներառվել է Բոստոնում 1920 թ. տպագրված «Հայրենի աղբյուրից» ժողովածուի մեջ:

192. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՑԱՆԻՆ

(էջ 293)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, 1448 ժ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 169-170:

¹ Խանազատ Ռուբեն (Նշան Կարապետյան, 1862-1929) – թարգմանիչ, քաղաքական գործիչ, Ավ. Նազարբեկյանի հետ հիմնել է «Հնչակ» թերթը և դարձել Հնչակյան կուսակցության հիմնադիրներից մեկը:

² Վարդանյան Գրիգոր (1868-1938) – հեղափոխական գործիչ, Հնչակյան կուսակցության անդամ, ապա Սո. Շահումյանի հետ ծավալել է բոլշևիկյան գործունեություն, 1918 թ. Թիֆլիսում հրատարակել է «Կարմիր օրեր» և «Կարմիր զրոշակ» թերթերը, 1924 թ. ՀՕԿ-ի քարտուղար:

³ Արտաշես Աբեղյան (1878– 1955)– աշխարհադրագետ, մանկավարժ, բանասեր, թարգմանիչ, հայագետ Մանուկ Աբեղյանի եղբորորդին:

⁴ «Գեղարվեստ»-ում 1917 թ. համարում տպագրվել է միայն «Ծառիս վրա մի գորշ թռչուն» բանաստեղծությունը:

193. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՑԱՆԻՆ

(էջ 295)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Բ. Պիլեզիկճյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, թ. 2, էջ 47-48, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 13-17 և ԱԻՆ 2016, էջ 68:

¹ Տաշյան (Տաշճյան) Հակոբոս վարդապետ (1866-1933) – բանասեր:

² Գալեմքյարյան Գրիգորիս վարդապետ (1862-1917) – բանասեր, խմբագիր:

³ Մենևիշյան Գաբրիել վարդապետ (1864-1936) – բանասեր:

⁴ Խոսքը ժնեի «Դրօշակ» թերթի խմբագրություն մասին է:

⁵ Գրավաճառ Մինաս Սամվելյանը պարբերապես ժնեից գրքեր է ուղարկել Վիեննա՝ Բ. Պիլեզիկճյանին:

⁶ Խոսքը Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության անդամ Պետրոս վարդապետ Զաքարյանի «Քերականութիւն գործնական գերմաներէն լեզուի» (մասն Ա.) գրքի մասին է (Վիեննա, 1890):

194. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 296)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԳԼՖ, 1448 ժբ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 170-171:

195. «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»-Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

(էջ 296)

Ինքնագիրը պահվում է Բոստոն, ՀՅԴ արխիվ, թղթածրար 1405-81:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար», ԺԲ հատոր, Բեյրութ, 2016, էջ 209:

¹ Ստոկհոլմում գտնվող Ռոստոմը արձագանքում է այս նամակին՝ 1917 թ. հոկտեմբերի 23-ին Անտոն Գոշին ուղղվով իր նամակը:

196. ՓԱՐՍԱԴԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 297)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Էջմիածին» հանդես, 2009, թ. 2, էջ 138:

¹ Խոսքը Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի մասին է, որի գրական ծածկանուններից մեկը Մելիք էր:

² Խոսքը 1916 թ. հոկտեմբերի 28-ին Կարապետի գրած նամակի մասին է. այս նշումը արված է Իսահակյանի կողմից, նամակի սկզբում: Փարսադան Մելիք-Օհանջանյանը խնդրել էր որևէ տեղեկություն հաղորդել իր զարմիկից, որից երկար ժամանակ լուր չունեի:

³ Էռեստ-Էդուարդ Սուտեր (1879-1954) – Շվեյցարիայի դեսպանը Գերմանիայում:

¹ Բազրատ Մելիք Օհանջանյան – Կարապետ Մելիք Օհանջանյանի եղբայրը:

1918

197. ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՄԻՍԻԱՑԻ ԿՈՄԻՏԵԻ
ԱՐԵՎԵԼՔ ԵՎ ԻՍԼԱՄ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ
(էջ 299)

Ինքնագիրը պահվում է Բոնն, արտգործնախարարություն քաղաքական արխիվ, Հայաստան R 14099-14100 ֆոնդ:

Ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանն այս նամակը գտել է 1989 թ. Բոննում և 1990 թ. հրապարակել իր հիմնադրած «Գոյամարտ» շաբաթաթերթում:

¹ Գրինֆիլդ Ջեյմս (1870, Թավրիզ-1939, Թեհրան) – գերմանահայ հասարակական գործիչ, մոր կողմից հայ, իրավաբան (պարսկական պետության կառուցվածքի ուսումնասիրող), 1905 թվից Բեռլինում Յ. Լեփսիուսի հետ վարել է հայամետ գործունեություն:

1914 թ. եղել է Բեռլինի «Հայ-գերմանական ընկերության» քարտուղար, 1918-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցիչը Գերմանիայում, 1934 թվականից՝ Թեհրանի հայ համայնքի առաջատար գործիչներից մեկը:

² Խոսքը վերաբերում է Բեռլին ժամանած Հայ ազգային խորհրդի պատվիրակներին:

198. ՊՈԼՍՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆԸ
(էջ 300)

Ինքնագիրը պահվում է ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 656, թ. 121-124 (Ներքին գործերի ժողովմատի բլանկի վրա):

Առաջին անգամ հրապարակել է էմմա Հովսեփյանը «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2006, թ. 1, էջ 43-45:

¹ Գերմանիայի և Ավստրիայի պաշանջով Պոլսում 1918 թ. ամռանը միջազգային խորհրդաժողով է հրավիրվում, ուր քննարկվելու էր հունիսի 4-ին Բաթումիում Թուրքիայի և Հայաստանի միջև կնքված պայ-

մանագիրը: Հունիսի 19-ին Պոլիս է մեկնում Հայկական պատվիրակությունը, որի անդամներն էին Ավ. Ահարոնյանը (նախագահ), Ա. Խատիսյանը, զինվորական խորհրդական գեներալ Գ. Ղորղանյանը և ավելի ուշ ժամանած Մ. Պապաջանյանը: Պատվիրակությունը 1918 թ. հունիս-նոյեմբեր ամիսներին ընթացող բանակցություններում ջանում էր դրական արդյունքի հասնել Հայկական հարցի լուծման խնդրում: Պոլսում նրանք հանդիպում էին օտար երկրների ղեկավարների, թուրք քաղաքական գործիչների՝ Թալեաթ փաշայի, էնվեր փաշայի և այլ ղեկավարների հետ: Նրանց առաջնային նպատակը հայ ազգաբնակչության ֆիզիկական գոյություն, անվտանգություն պահպանման հարցն էր: Այդ օրերին Հայկական հարցի շուրջ քննարկումներ էին գնում նաև Գերմանիայում (տես Հրանտ Ավետիսյանի «Հայկական հարցը 1918 թ.» աշխատությունը):

² Բեռլինյան քննարկումները ցույց տվեցին, որ ակնհայտ անհամաձայնություն կա Թուրքիայի և Գերմանիայի միջև: Գեոպպերտը հունիսի 30-ին ասել է. «Մենք առհասարակ այդ Բաթումի հունիսի 4-ի պայմանագիրը չենք ընդունում..., որովհետև դա կայացել է առանց մեր համաձայնության» (ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1, թ. 49-50):

Ամերիկահայերի մանդատով Բեռլին եկած Ավ. Իսահակյանը հունիսի 27-ին հանդիպել է Գեոպպերտի հետ:

³ Նկատի ունի Անտանտ (Ֆրանս. Entente — Համաձայնագիր)՝ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի միությունը, որը պատերազմ էր մղում ընդդեմ Իտալիայի, Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի կազմած Եռյակ Միություն:

⁴ Հինգ ամիս Բեռլինում, Վիեննայում և Կոստանդնուպոլսում մնալուց և շատ դռներ բախելուց հետո Հայոց ազգային խորհրդի և կառավարության պատվիրակությունները որոշակի արդյունքների չհասան:

⁵ Համո Օհանջանյանը Ավ. Իսահակյանի հետ մասնակցում էր Բեռլինյան խորհրդակցություններին:

⁶ Ֆուադ Սելիմ բեյը Շվեյցարիայում Թուրքիայի ղեկավարն էր: Նա մեծ վեզիր Թալեաթ փաշայի, ռազմական նախարար էնվեր փաշայի և այլ նախարարների ու թուրք գործիչների նման խեղաթյուրում էր փաստերը՝ կապված Անդրկովկասի ռազմական իրավիճակի հետ: (Տես Հ. Ավետիսյան «Հայկական հարցը 1918 թվականին», Լրաբեր, Երևան, 1993, թիվ 3 և 1994, թիվ 1):

⁷ Արշակ Զոհրաբյան (1873-1920) — հեղափոխական գործիչ, Սոցիալ-դեմոկրատական բանվորական կուսակցության անդամ: 1906 թ. Թիֆլիսում հրատարակել է ՍԴԲԿ օրգան «Հոսանք» թերթը:

199. ՊՈԼՍՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆԸ

(էջ 305)

Ինքնագիրը պահպանվում է ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 656, թ. 146-147 I:

Առաջին անգամ հրապարակվել է Է. Հովսեփյանը, «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», Երևան, 2006, թ. 1, էջ 45-46:

200. ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 308)

Ինքնագիրը պահպանվում է ԳԱԹ, ԱԶՖ, 2762-I:

Առաջին անգամ հրապարակվել է «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1970, թ. 2, էջ 162-163, ապա՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 171-172:

¹ «Վերածնունդ» գրական պարբերականը (Փարիզ, 1917-1921) հիմնվել է Արշակ Զոպանյանի և Լևոն Համբարձումյանի ջանքերով:

² Ա. Զոպանյանը Փարիզում 1918 թ. «Հայ կինը» վերնագրով ֆրանսերեն դասախոսություն է կարդացել, որի տեքստը հետագայում տպագրվել է փոքրիկ գրքուկով:

³ Հավանաբար խոսվում է վաստակավոր դերասան Արշակ Հարությունյանի (1869-1936) մասին, որը բանաստեղծություններով և հոդվածներով հանդես է եկել տարբեր պարբերականներում: 1897 թ. Թիֆլիսում հրապարակվել է նրա բանաստեղծությունների առաջին ժողովածուն:

⁴ «Վերածնունդ»-ի 1919 թ. 1-2 համարում տպագրվել են Ավ. Իսահակյանի «Զգիտեմ թե ուր...», «Գարնան արևը...», «Թռչուններն ուրախ...» բանաստեղծությունները:

201. ՍԱՐԳԻՍ ԱԹԱՅԱՆՑԻՆ

(էջ 309)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԱԻՏԹ, 2645:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

Աթայանց Սարգիս (1895-1969) – բանաստեղծ, ինժեներ: Հանդես է եկել Թափառական, Վտարանդի, Ես չեմ և այլ ծածկանուններով:

Նամակն ուղարկված է «La Voix de l'Arménie» (Փարիզ, 1918 հունվար-1919 փետրվար, տպվել է 18 համար, խմբ.՝ Պինոն Ռընե)

Ֆրանսալեզու ամսագրի հասցեին, որտեղ ապրում և աշխատում էր Ս. Աթալյանը Հովհաննես Խան Մասեհյանցի միջնորդությամբ:

202. ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 310)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԶՖ, 2763-1:

Առաջին անգամ հրապարակել է Ա. Ինճիկյանը «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, 1970, թ. 2, էջ 163-164, այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 172-173:

¹ Խոսքը Ռուբեն Սևակի «Հայաստան» բանաստեղծության մասին է, որ տպագրվել է «Վերածնունդ» հանդեսի 1919 թ. 1-2 միացյալ համարում:

² Կարճիկյան Խաչատուր (1882-1918) — ՀՅԴ կուսակցության անդամ, 1917 թ. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի ֆինանսների նախարար, 1918 թ. Հայաստանի առաջին Հանրապետության ֆինանսների նախարար: Կարճիկյանը դաշնակցական ընկերների կողմից մեղադրվել է Կարսը թուրքերին հանձնելու, վրացամետ քաղաքականություն վարելու մեջ: Սպանվել է իր աշխատասենյակում:

³ Նկատի ունի Անտանտի դաշնակից պետություններին:

203. ՍԱՐԳԻՍ ԱԹԱՅԱՆՑԻՆ

(էջ 311)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԱԻՏԹ, 2644:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Հովհաննես Խան Մասեհյան (1864-1931) — դիվանագետ, Շեքսպիրի մեծանուն թարգմանիչ, երկար տարիներ որպես դեսպան աշխատել է Բեռլինի, ապա Լոնդոնի պարսկական դեսպանատանը:

204. ՍԱՐԳԻՍ ԱԹԱՅԱՆՑԻՆ

(էջ 312)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԱԻՏԹ, 2643:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Խոսքը գրող, հասարակական գործիչ Զապել Եսայանի (1878-1943) մասին է:

² Expedier — ուղարկել, առաքել (ֆրանս.):

1919

205. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՑԻՆ
(էջ 314)

Ինքնագիրը պահվում է Բոստոն, ՀՅԴ գրապահոց, 1407-18, լուսապատճենը՝ ԳԱԹ, ՀՅԴ անմշակ ֆոնդ:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Նարինյան Սիմոն (Մնար ծածկանունով, 1887, Շուշի-1938) — խմբագիր, գրական գործիչ, աշխատել է «Ուսանող» ամսագրում (Փարիզ, Ժնև, Կ.Պոլիս, 1909-1912, 1914), խմբագրել է Նյու Յորքի «Աշխատավոր» թերթը (1921-1922), Հայաստանում՝ «Բանվոր» գրական թերթը (1923-1924), Երևանի ՀՕԿ-ի տարեգիր-տեղեկատուն (1928):

² Ավ. Ահարոնյանը (1866-1948) գլխավորել է Հայկական պատվիրակությունները Կոստանդնուպոլսի Հայ-թուրքական բանակցություններում (1918 թ.) և Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովում (1919 թ.):

³ Վահան Փափազյան (Կոմս ծածկ., 1876, Թավրիզ-1973, Բեյրութ) — դաշնակցական Հայտնի գործիչ, մասնագիտությունը լուսանկարիչ, Վրթանես Փափազյանի եղբայրը: Նա վերահսկել է Կովկասից Վան ռազմամթերքի տեղափոխման գործը, կազմակերպել Վասպուրականի մարտերը: 1918-1920 թթ. եղել է խորհրդարանի անդամ, Փարիզի ազգային պատվիրակության անդամ:

206. ՍԱՐԳԻՍ ԱԹԱՑԱՆՑԻՆ
(էջ 316)

Ինքնագիրը պահվում է ԱԻՏԹ, 2642:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Մոնտրե — քաղաք Շվեյցարիայում:

207. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ
(էջ 318)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Բ. Պիլեզիկճյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 2, էջ 48-49, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 13-14 և ԱԻՆ 2016, էջ 73-74:

¹ Փարիզի խաղաղության վեհաժողովին 1919 թ. փետրվարի 25-ին Հայաստանի ազգային պատվիրակությունը (նախագահ՝ Պողոս Նուբար փաշա) ներկայացրեց հայերի պահանջները՝ ճանաչել Հայկական պետությունը (Արևելյան Հայաստան, Արևմտյան Հայաստանի 7 վիլայեթ և Կիլիկիա) և Հայաստանը դնել դաշնակիցների հոգատարության ներքո, այսինքն 20 տարով դաշնակիցներից մեկը վերցնում է մանդատը և հովանավորում Հայաստանին, պարտադրում թուրքական զորքերին հետ քաշվել Կովկասից: Հետագայում շատ է քննարկվում մանդատը ստանձնելու խնդիրը:

208. ՀԱՄՈ ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ (էջ 320)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ՍՎՀԹ 1962, էջ 349-351: Արտատպվել է նաև «Գրքերի աշխարհ», 1991, 24 մարտ և ԱԻՆ 2016, էջ 75:

¹ Օհանջանյան Համո (Մհերյան, 1873 – 1947) – բժիշկ, կուսակցական գործիչ, ՀՅԴ. Բյուրոյի անդամ, Կովկասում «Յառաջ» թերթի հիմնադիրներից: Հայաստանի առաջին հանրապետության շրջանում եղել է վարչապետ. 1919 թ. նրան հաջորդում է Ալ. Խատիսյանը:

² Կոլչակ Ալեքսանդր (1874-1920) – բեհախույզ, Ռուսական կայսրության նավատորմի ծովակալ, սպիտակգվարդիական շարժման հիմնական կազմակերպիչներից:

209. ՀԱՄՈ ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ (էջ 322)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ՍՎՀԹ 1962, էջ 351-353: Արտատպվել է նաև «Գրքերի աշխարհ», 1991, 31 մարտ և ԱԻՆ 2016, էջ 77-79:

¹ Գետաբեկ – քաղաք և վարչական կենտրոն ներկայիս Ադրբեջանում, որն իր մեջ միավորում է երբեմնի հայաբնակ Հին Գետաբակ և Հայի Գետաբակ գյուղերը:

² Թադիև Հաջի Զեյնալաբեդին (1823-1924) – նավթարդյունաբերող գործարար, բարերար, նպաստել է Բաքվի մշակութային կյանքի բարգավաճմանը: 1919 թ. սեպտեմբերին Բաքվի հայերի ջարդի կազմակերպիչներից մեկը: Նրա երբեմնի տունը այսօր Բաքվի Պատմութ-յան թանգարանն է:

³ Վեպս եմ գրում զօր ու զիշեր, որ պատրաստ լինի մինչև տուն գնալս (ծանոթ. Ավետիք Իսահակյանի):

⁴ Փաուլ Ռոհրբախ (1869-1956) – գերմանացի հրապարակախոս, քաղաքագետ, պատմաբան, ճանապարհորդ: Նամակում խոսվում է Ռոհրբախի 1919 թ. հրատարակած «Armenien. Stuttgart. Engelhorn» գրքի մասին:

⁵ Խոսքը ուսու մտավորական, հրապարակախոս Պյոտր Զվեզդիչի (1868-1944) մասին է, որը սովետական կարգերի հաստատումից հետո ապրել է էմիգրացիայում՝ աշխատակցելով ուսսական ամսագրերին:

⁶ Խոսքը Սիմոն Վրացյանի մասին է:

⁷ Առստամյան Եգոր (Մենակ ծածկ. 1877-1902 թ., Բասենի ճակատա-մարտ) – ազգային-ազատագրական շարժման մասնակից, երգահան, Իսահակյանի ընկերներից, ղեկավարում էր Բասենի գծով զենք ու զինամթերք փոխադրելու և վաճառելու գործը: Նրա մասին Ռուբեն Տեր-Մինասյանը գրում է. «...գրական հակումներով և համակրելի դեմքով մտավորական մեկն էր: Մենակի մեկ ոտքը Բասեն էր, մյուսը՝ Կարս և Ալեքսանդրոպոլ... ան կսպաննուի Ներուզ խումբին օգնության հասնելու ատեն» (Ռ. Տեր-Մինասյան, «Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները», Թեհրան, 1982, հ. 1, էջ 148):

Մենակի հիշատակին Ավ. Իսահակյանը ձոնել է իր «Բոցիկու սարին սև ամպն է չոքեր...» բանաստեղծությունը (1905 թ.):

⁸ Զեյմա Գրինֆիլդը 1919-1920 թթ. Հայաստանի Հանրապետու-թյան դիվանագիտական ներկայացուցիչն էր Բեռլինում. Ավ. Իսահակյանը նկատի ունի Բեռլին քաղաքը:

⁹ 1919 թ. հայ ուսանող-գրնապարտները, որոնք մինչև պատե-րազմի ավարտը Գերմանիայում էին պահվում ռազմագերիների կարգավիճակով, հավաքված էին Գերմանիայի ենթակայության Մինդեն քաղաքում՝ պատմական Մինդենյան աշխարհի վարչական կենտրոնում (տե՛ս Մարո Ավետիսյան, «Մի փաստաթուղթ Գերմա-նիայում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության գործու-նեության մասին», «Բանբեր Հայաստանի արխիվներին», 2009, թ. 1, էջ 39-46):

Պահպանվել է այդ երիտասարդների հետ Ավ. Իսահակյանի մի լուսանկարը (Մինդեն, 1919 թ., հունիս), որը ղետեղում ենք սույն հատորում:

210. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՅԱՆԻՆ

(էջ 325)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Բ. Պիլեզիկյանի թղթապանակ:
Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 2, էջ 50 և ԱԻՆ 2016, էջ 80:

¹ Mandate – վարչական հովանավորություն (ֆրանս.):

211. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՅԱՆԻՆ

(էջ 326)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Բ. Պիլեզիկյանի թղթապանակ:
Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 2, էջ 50-51, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 16-17 և ԱԻՆ 2016, էջ 81:

¹ taphus – տիֆ (լատիներեն):

² Հայաստանի փողոց (ֆրանս.):

³ Շիրակում և Տարոնում ապրում էին մեծ թվով կաթուղի հայեր:

212. ՀԱՄՈ ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 327)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ՍՎՀԹ 1962, էջ 354:

¹ Քաջազնունի Հովհաննես (Իգիթխանյան, 1867-1938) – աղանա-վոր քաղաքական գործիչ, ճարտարապետ, ՀՅԴ կարկառուն անդամ, Հայաստանի առաջին Հանրապետության կառավարության նախա-գահ (1918-1919 թթ.): 1925 թ. հուլյսերով տոգորված վերադարձել է Հայաստան, 1938 թ. գնդակահարվել Երևանի բանտում:

² Անդրանիկ (Օդանյան Անդրանիկ, 1865, Շապին Գարահիսար-1927, Սակրամենտո, ԱՄՆ) – հայ ազգային-ազատագրական պայքարի հիմնական կազմակերպիչ, լեգենդար հայդուկապետ, ռուսական

ցարական բանակի գեներալ, հաղթանակի և հերոս զինվորի խորհրդանիշ հայ ժողովրդի համար:

³ Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությանը սրտել էր ֆինանսապես օգնել Գերմանիայում գերեզմարված հայ ուսանող-երիտասարդներին՝ տուն վերադառնալու համար:

⁴ 1918 թ. դեկտեմբերի 5-ին Վրաստանը գրավել էր Հայաստանին պատկանող Ախալքալաքը և Լոռին: Քիչ անց հայկական բանակը Դրոյի գլխավորությամբ հետ են գրավել հայկական հողերը՝ մինչև Սաբալու: Լոռին հետ վերադարձավ, Ախալքալաքը՝ ոչ: 1918 թ. դեկտեմբերի 31-ին զինադադարի համաձայնագիր է կնքվել հայ-վրացական կոնֆլիկտը հարթելու համար:

213. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ ԵՎ ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԻՆ (էջ 328)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1295:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 173:

214. ՆՎԱՐԴ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ (էջ 329)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 3070:
Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 177:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Ակնարկում է վաղամեռիկ Արտավազդ Թումանյանին, որը զոհվել էր 1918 թ. նոյեմբերի 23-ին՝ Վանի երկրորդ նահանջի ժամանակ:

215. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ (էջ 330)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:
Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բելյուսթ, 1983, թ. 4, էջ 60-61, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 27-28 և ԱԻՆ 2016, էջ 82-83:
Հակոբյան Սիմոն (1880-1942) – գրական-մշակութային գոր-

ծիչ, ՀՅԴ անդամ, Վիեննայում և Բեռլինում խմբագրել է «Արեգ» հանդեսը (1922-1924), 1924 թ. վերադարձել է Խորհրդային Հայաստան՝ ծառայելու հայրենիքին և դարձել ստալինյան վարչակարգի զոհ:

¹ Հենրի Լոջ (Lodge — ամերիկյան արտասանությամբ Լաջ, այսօր տեղից էլ՝ Լաճ. 1850-1924) — պատմաբան, սենատոր: Եղել է Ռուզվելտի մտերիմներից, պայքարել տեղի հնդկացիների իրավունքների համար՝ ընդդեմ Վուդրո Վիլսոնի:

² Նկատի ունի Համո Օհանջանյանին, որն այդ ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության վարչապետն էր:

³ Ռուբեն Սևակ (Զիլինկիրյան, 1885-1915) — բանաստեղծ և արձակագիր, բժիշկ, մեծ եղեռնի զոհներից:

⁴ Գրող Ռուբեն Սևակի կինը՝ Յանին ազգությամբ գերմանուհի էր: Ամուսնու եղեռական մահից հետո նա երեխաների հետ 1915 թ. հոկտեմբերին վերադարձել է Լոզան՝ հոր մոտ: Նրա տղան՝ Լևոնը երեք տարեկան էր, դուստրը՝ Շամիրամը՝ մեկ տարեկան: 1920 թ. նրանք ընտանիքով տեղափոխվել են Փարիզ:

⁵ Հավանաբար նկատի ունի Հակոբ Նովրուզին (1864-1947) — հասարակական գործիչ, ֆրանսահայ մամուլի հրատարակիչ:

⁶ Ֆրանսիական ֆրանկը չվեյցարականից ցածր արժեք է ունեցել:

⁷ Տես 205-րդ նամակի 3-րդ ծանոթագրությունը:

⁸ Սիմոն Հակոբյանին գրած Ավ. Իսահակյանի նամակները ծրարները չեն պահպանվել, սակայն բացիկներից երևում է, որ հասցեագրված են Փարիզ՝ «Արեգ» հանդեսին կամ Ազգային պատվիրակությանը: Ս. Հակոբյանը, 1919 թ. ապրելով Փարիզում, մասնակցություն է ունեցել Ազգային պատվիրակության գիվանադիտական գործերում:

216. ՎԱՀԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 332)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ. ԱԻՖ, 225-Լ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 174-176:

Վ. Զաքարյանին ուղարկված Իսահակյանի 7 նամակները Բեռլինից երևան, ԳԱԹ են հասել 1969 թ. հոկտ. 10-ին՝ Վ. Զաքարյանի կամքով, Ավստրիայի ազգ. հովիվ Տ. վ. Մ. Գրիգորյանի միջոցով:

¹ Զաքարյան Վահան (Վաղա ծածկանունով) – «Նեմեսիս» գործողության մասնակիցներից, պարսկահայ, Թավրիզի դաշնակցական դործիչներից, որ աջակցել է Պարսկաստանի 1906-1912 թթ. հեղափոխությանը, Ավ. Իսահակյանի մոտ ընկերը:

² Ավ. Ահարոնյանը մասնակցել է նաև Լոնդոնի կոնֆերանսին, որտեղ բազում հարցերի կողքին քննարկվում էր նաև Հայկական հարցը:

³ Հարբոռդ Ջեյմս (1866-1947) – 1919 թ. ԱՄՆ պրեզիդենտ Վ. Վիլսոնը գեներալ Հարբոռդին գործուղեց Միջին Արևելք՝ հետևելու նաև հայ-թուրքական հարաբերություններին, որոնք չափ բարդ էին և անկառավարելի «անցյալի բազում սխալների» պատճառով:

⁴ Բեռլինի գազան – նկատի ունի Թալեաթ փաշային, որին «Նեմեսիս» գործողության մասնակիցները հետևում էին երկար ժամանակ: Թալեաթը կնոջ հետ բնակություն էր հաստատել Բեռլինի Հարդենբերգ փողոցում, Ալի Սալիհ բեյ անվան տակ, սնանկացած նախկին վաճառականի կերպարով:

⁵ 1919 թ. սեպտեմբերի 28-ից նոյեմբերի 2-ը երևանում գումարվել էր ՀՅԴ 9-րդ ընդհանուր ժողովը, որը որոշել էր մահապատժի ենթարկել Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներին և իրականացնողներին, ովքեր խուսափել էին դատավճռից: Այդ ծրագիրը կոչվեց «Հատուկ գործ», որ հանրությանը հայտնի է «Նեմեսիս» անունով: Ծրագրի վերահսկողությունը դրվեց Արմեն Գարոյի և Շահան Նաթալիի վրա: Հրաչ Փափաղյանի գլխավորած խումբը պիտի տեղեկություններ հայթայթեր հանցավոր պարագլուխների գտնվելու վայրի մասին: Հետախուզական խմբի անդամներից էին Հրաչ Փափաղյանը (Հրափ), Վահան Զաքարյանը (Վաղա), Հակոբ Զորյանը (Հազոր), Հայկոն և Բեռլինում փոխհյուպատոս Լիպարիտ Նազարյանցը:

⁶ «Հատուկ գործ»-ի համար Բոստոնում մեծ գումար էր տրամադրված, որի ֆինանսական հարցերով պատասխանատուն Ահարոն Սաչակլյանն էր: Գումարային ծախսերի մասին Իսահակյանը 1925 թ. փետրվարին հաշվետվություն էր տալիս ՀՅԴ Պատասխանատու մարմնին (տե՛ս «Թեհլիրեան արդարահատոյցը», Բեյրութ, 1981):

⁷ pfening – Գերմանիայի դրամական միավոր:

217. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈՐՅԱՆԻՆ

(էջ 334)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՎՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:
Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 4, էջ 61, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 28-29 և ԱԻՆ 2016, էջ 84:

¹ Տարեթիվը՝ փոստային կնիքից:

² Հրուշեակի Միխայիլ (1866-1934) — ուկրաինացի քաղաքական-հասարակական գործիչ, 1917-1918 թթ. Ուկրաինայի Ռադայի նախագահ: 1918 թ. հեղաշրջումից հետո մեկնել է Եվրոպա, 1924 թ. թույլ են տվել վերադառնալ ՍՍՀՄ: Նրա առաջարկով Եվրոպայում հիմնադրվել է Ազգերի Լիգան, որը հետագայում վերանվանվեց ՄԱԿ:

218. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 335)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1296:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Զխենկելի Ակակի (1874, Թիֆլիս - 1959, Փարիզ) — վրացի քաղաքական գործիչ, սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցության անդամ, 1918 թ. Անդրկովկասի Ֆեդերատիվ Դեմոկրատական Հանրապետության նախագահ, 1918 թ. հունիս-նոյեմբեր ամիսներին՝ Վրաստանի ԱԳ նախարար, ապա՝ Վրաստանի ղեսպանը Ֆրանսիայում, 1924 թվականից՝ էմիգրանտ:

² Նկատի ունի Նիկոլ Աղբալյանին:

219. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ

(էջ 337)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 235-Լ:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

220. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈՐՅԱՆԻՆ

(էջ 337)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 4, էջ 62, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 29 և ԱԻՆ 2016, էջ 85:

¹ Նույն օրը Վահան Զաքարյանին ուղղած նամակում գրել է. «Գնացի Փարիզ, Հայաստան գնալու համար, բայց հետո գտանք վահահաս, վերադարձա նորից ժնև՝ դարնանը գնալու համար»։ այսինքն՝ բանաստեղծի հոգեկան վիճակը պայմանավորված է Հայաստանի վերադառնալու խնդրով:

221. ՎԱՀԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 338)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 224-I:

Առաջին անգամ կրճատումով տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 176-177:

¹ Խոսքը վերաբերում է «Հատուկ գործին», Բեռլինում Թալեաթ փաշային հետևելու գործողություններին:

² Ստեփան Լիանոզով (1872-1949) – ազգությամբ հայ, նավթարդյունաբերող մագնատ, բարերար, քաղաքական գործիչ: Ռուս գործարար Պավել Ռյաբուշկինսկու հետ 1920 թ. Փարիզում ստեղծել է էմիգրանտների շահերը պաշտպանող Ֆինանսական միավորում (Տորգպրեդ): Նամակում հիշատակվող Լիանոզովի գործի մեջ ներգրավված է եղել ոմն Հայկ՝ Վահան Զաքարյանի և Ավ. Իսահակյանի ընդհանուր ծանոթը: Մեզ չհաջողվեց պարզել, թե ինչ գործի կամ շանտաժի մասին է խոսվում նամակում:

1920

222. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 340)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ: Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 4, էջ 62-63, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 29-30 և ԱԻՆ 2016, էջ 86-87:

¹ Թվագրումը և վայրը՝ բացիկի փոստային կնիքից:

1920 թ. Ս. Հակոբյանին գրված բոլոր նամակները հասցեագրված են՝ S. Akopian, Délégation Arménienne. 27, Av. Marceau, 27, Paris.

² Հավանաբար նկատի ունի ազգությամբ եզդի Յուսուֆ (Ուսուբ) Բեկ Թեմուրովին, որը հայտնի է որպես հայ ազատագրական շարժման մասնակից, ռազմական գործիչ, Հայաստանի առաջին Հանրապետության խորհրդարանի պատգամավոր: Նա Հայաստանի պետականության մեջ էր տեսնում եզդիների ապահով կյանքն ու ապագան:

³ Բալու – քաղաք Արևմտյան Հայաստանի Դիարբեքիր նահանգում:

⁴ Պողոս Նուբար Փաշա (1851, Պոլիս – 1930, Փարիզ) – քաղաքական գործիչ, Բարեգործական Ընդհանուր Միության հիմնադիր, 1919 թ. Փարիզի վեհաժողովին մասնակցած հայկական պատվիրակության ղեկավար: 1919 թ. հոկտեմբերի 29-ին նա Միացյալ կառավարությանը ստեղծելու առաջարկով պատվիրակներ ուղարկեց Երևան, սակայն արդյունքի չհասավ: Իսահակյանը նկատի ունի այս փաստը:

⁵ Նկատի ունի «Ուստա Կարո» վեպը:

⁶ «Սասմա Մհեր» պոեմը լույս տեսավ նախ Վիեննայի «Արեգ» ամսագրում՝ «Իմ սիրելի Սիմոն Հակոբյանին՝ սրտագին նվեր» ընծայագրով (1922, թ. 3, էջ 133-144 և թ. 4, էջ 201-214), ապա՝ առանձին հրատարակությամբ (Վիեննա, 1922 թ.):

223. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 341)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 4, էջ 63-64, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 30-31 և ԱԻՆ 2016, էջ 89:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության: 1920 թ. հունվարին քեմալական թուրք կառավարությունը հայերի հերթական ջարդ կազմակերպեց Կիլիկիայում:

² 1916 թվականից Կիլիկիան գտնվում էր Ֆրանսիայի ազդեցության ներքո: 1919 թ. դեկտեմբերին Ֆրանսացի կոմիսար Ժորժ Պիկոյի և Քեմալ փաշայի բանակցությունների արդյունքում նախագծվում է մի համաձայնագիր, ըստ որի Ֆրանսիան Թուրքիային էր վերադարձնում Կիլիկիան և երաշխավորում նրա անբաժանելիությունը: Ֆրանսիայի այս զիջումը խրախուսեց թուրք ազգայնական ուժերին՝ վերսկսելու թշնամական գործողություններ Կիլիկիայի բնակչության դեմ:

³ Արմեն Գարոն 1917 թ., որպես Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ներկայացուցիչ, մեկնել է ԱՄՆ՝ պատերազմից տուժած Հայերին նյութական օգնություն ուղարկելու համար, իսկ 1918-20 թթ. եղել Հայաստանի Հանրապետության դեսպանը ԱՄՆ-ում:

⁴ Վիլսոն Վուդրո (1856-1924) – 1913-1921 թթ. ԱՄՆ պրեզիդենտ, 1919 թ. Նորելյան մրցանակակիր (խաղաղասիրական ջանքերի համար):

⁵ մալականներ – ռուս աղանդավորներ, որոնք Հայաստանում հաստատվել են 19-րդ դարի 30-ական թվականներին:

⁶ 1919 թ. դեկտեմբերի 24-25-ը Ազուլիս քաղաքի հայ ազգաբնակչությունը ենթարկվեց կոտորածի ու տեղահանման: Վերին և Ներքին Ազուլիսներից մոտ 1400 զոհ եղավ:

⁷ Հրուշակու առաջարկով 1920 թ. հունվարին կնքվեց Վերսալյան համաձայնագիրը, ըստ որի ստեղծվեց Ազգերի Լիգան: Այն գոյատևեց մինչև 1946 թ. ապրիլը: Լիգան 1920-1933 թթ. ղեկավարում էր ամերիկացի Ջեյմս Էրիկ Դրամմոնդը: «L'Europe Orientale» ամսագիրը եղել է Լիգայի պաշտոնական օրգանը: 1946 թ. Ազգերի Լիգային հաջորդեց Միավորված ազգերի կազմակերպությունը (ՄԱԿ):

⁸ 1920 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին կայացավ Լոնդոնի կոնֆերանսը, որտեղ Հայկական պատվիրակությունը պահանջում էր Կիլիկիայում ստեղծել վարչական ինքնավարություն:

224. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈՐՑԱՆԻՆ

(էջ 343)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 4, էջ 64-65, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 32 և ԱԻՆ 2016, էջ 90:

¹ Տարեթիվը և վայրը՝ ըստ փոստային կնիքի:

² Նկատի ունի Ջավահիր Ներսիսյանին՝ Լևոն Շանթի կնոջը և իր հին ընկերուհուն:

³ Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրք (1881-1938) – թուրք քաղաքական, ռազմական գործիչ, թուրքական Հանրապետության հիմնադիրը և առաջին նախագահը: 1919 թ. Անատոլիայում գլխավորել է ազգայնական, քեմալիստական (իր անունով) շարժումը:

⁴ պանթուրանիստ – համամուսուլմանական շարժման կողմնակից:

⁵ Վահան Տերյանը մահացել էր 1920 թ. հունվարի 7-ին:

225. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈՐԹԱՆԻՆ

(էջ 344)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 4, էջ 65-66, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, 32-33 և ԱԻՆ 2016, էջ 91:

¹ Տարեթիվը և քաղաքի անունը՝ փոստականի քից:

² Փարիզի հաշտության կոնֆերանսը որոշել էր Հայաստանի հովանավորության մանդան հանձնել Ամերիկային, որին դեմ էր Վ. Վիլսոնը, սակայն ԱՄՆ-ի Սենատը մերժեց պրեզիդենտի առաջարկը:

³ Նկատի ունի Արմեն Գարո Պաստրմաճյանին:

⁴ Tartarin de Tarascon – ֆրանսիացի վիպասան Ալֆոնս Դոդերի նույնանուն վեպի պարծենկոտ հերոսը:

226. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈՐԹԱՆԻՆ

(էջ 345)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 4, էջ 66, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 33-34 և ԱԻՆ 2016, էջ 88 (1920 թ. 1 մարտ թվագրումով):

¹ Տարեթիվը և վայրը՝ ըստ փոստային կնիքի:

² Իտալական Սան Ռեմո քաղաքում 1920 թ. տեղի ունեցավ Դաշնակիցների խորհրդաժողովը:

³ Ինքնագրում՝ այսպես, փոխանակ Նիտտիի (Nitti 1868-1953): Ֆրանչեսկո Նիտտին 1919-1920 թթ. եղել է Իտալիայի վարչապետը:

227. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈՐԹԱՆԻՆ

(էջ 346)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 4, էջ 67, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 34:

¹ Տարեթիվը և վայրը՝ փոստային կնիքից:

228. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 346)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 4, էջ 67, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, 34-35:

¹ Տարեթիվը՝ բացիկի փոստականիցից:

² Temps – ֆրանսիական օրաթերթ:

³ Զոնաթան Ամորի Հասքել (1861-1923) – ամերիկացի գեներալ, Անտանտի ներկայացուցիչը Հայաստանում, Դաշնակիցների Վեհաժողովի լիազորը՝ մատակարարման գծով:

229. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 347)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 5, էջ 59, այնուհետև ԱԻՆ 1996, էջ 35-36 և ԱԻՆ 2016, էջ 92-93:

¹ Ալ. Խատիսյանը 1919 թ. օգոստոսից մինչև 1920 թ. մայիսը Հայաստանի Հանրապետության վարչապետն էր:

² «Ձկա չարիք՝ առանց բարիքի» (ռուս. առած):

³ Խորեն Ա. Մուրադբեգյան (1873-1938) – 1920 թ. ձեռնադրվել է եպիսկոպոս, 1932 թ. օծվել է ամենայն հայոց կաթողիկոս: Խեղդամահ է արվել էջմիածնում չեկայի կին գործակալի կողմից: 1919 թ. որպես հայրապետական պատվիրակ մասնակցել է Փարիզի խաղաղության կոնֆերանսին:

230. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 349)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 5, էջ 60-61, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 36-37:

¹ Տարեթիվը՝ ըստ բովանդակության:

231. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 350)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 5, էջ 61-62, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 37-38 և ԱԻՆ 2016, էջ 94:

¹ Մուսաֆաթ – աղբբնջանական աղգայնական կուսակցություն, որն իբրև ընդդիմադիր կուսակցություն գործում է առայսօր:

1921

232. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 353)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 5, էջ 62-63, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 38-39:

¹ Այսուհետև Վենետիկից ուղարկված նամակներն ու բացիկները հասցեագրված են Վիեննայի Մխիթարյան վանք, նախ Բ. Պիլեզիկ-ճյանին՝ հանձնելու Ս. Հակոբյանին, ապա՝ հանվանե վերջինիս:

233. <«ԱՆԱՀԻՏ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ>

(էջ 354)

Ինքնագիրը պահվում է ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 757, թ. 6:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

234. ԿՈՍՏԱՆ ՁԱՐԾԱՆԻՆ

(էջ 354)

Ինքնագիրը պահվում է Կ. Ջարյանի ընտանեկան արխիվում:

Առաջին անգամ հրապարակել է Վարդան Մատթոսյանը «Բազին», Բեյրութ, 1996, թիվ 2, էջ 107:

Զարյան Կոստան (Կոնստանդին Եղիազարյան, 1885, Շամախի - 1969, Երևան) – հայ գրող, արվեստագետ, գրականագետ: Կրթությունն է ստացել Եվրոպայում: 1922 թ. Իտալիայից տեղափոխվել է Պոլիս, ապա՝ Երևան, որոշ ժամանակ դասավանդել է ԵՊՀ-ում: 1924 թ. նորից բնակություն է հաստատել Եվրոպայում, ԱՄՆ-ում, 1962 թ. վերջնականապես հաստատվել է Սովետական Հայաստանում:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² Ֆիրենցե՝ Ֆլորենցիա:

³ Խոսքը Կ. Զարյանի բարեկամ երգիչ Լևոն Եղիազարյանի մասին է:

235. ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 355)

Ինքնագիրը պահվում է Կ. Զարյանի ընտանեկան արխիվում:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 178-180, այնուհետև «Բազին», Բեյրութ, 1996, թ. 2, էջ 107-109:

¹ Կոստան Զարյանը մինչև Պոլիս տեղափոխվելը՝ 1921 թ. մայիսին դեռ Իտալիայում էր ապրում:

236. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

Կ<ԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ> Կ<ՈՄԻՏԵ>ԻՆ

(էջ 357)

Ինքնագիրը պահվում է Բոստոն, ՀՅԴ արխիվ, 1362ա-37, լուսապատճենը՝ ԳԱԹ, ՀՅԴ անմշակ ֆոնդ:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Ավ. Իսահակյանի «Հայրենի աղբյուրից (Բանաստեղծություններ)» գիրքը տպագրվել է Բոստոնում, 1920 թ.:

237. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՑԱՆԻՆ

(էջ 359)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ն. Ակինյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 3, էջ 72-73 (1922, 23 հունիս թվագրումով), այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 20-21 և ԱԻՆ 2016, էջ 150:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Նկատի ունի պարսկահայ գրող Արամ Երեմյանին (1898-1972):

³ Արշակ խան Գորոյան – XX դարասկզբին Պարսկաստանում գործող երեք շահերի կողքին գեներալ-ադյուտանտ, երկրում հայտնի որպես պահպանողական քաղաքական գործիչ: 1905-1912 թթ. պարսկական հեղափոխության ժամանակ Արշակ խանը հայերին կոչ է արել չեզոք դիրք բռնել, որ չծնվի «հայկական հարց», ինչպես ծնվել էր Թուրքիայում: Նույն մղումից ելնելով՝ Գորոյանը 1911 թ. ուղևորվեց Եվրոպա՝ բանակցություններ վարելու ՀՅԴ առաջնորդների հետ, որոնք 1907 թ. Վիեննայի ՀՅԴ IV ընդհանուր ժողովում ընդունել էին Պարսկաստանի հեղափոխությանը հայերի գործուն մասնակցություն ունենալու գաղափարը (Հ. Սիմոնյան, «1905-1912 թթ. պարսկական հեղափոխությունը և հայերը», Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2017):

⁴ Սաղաթելյան Հովհաննես (1871-1936) – ՀՅԴ անդամ, Ռուսաստանում ՀՀ դեսպան, Ռուսաստանի Պետական Դումայի անդամ:

238. ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 361)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԳԱԹ, ԿԶՖ, 38:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

239. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 362)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1297:

Առաջին անգամ հրապարակել է Ա. Ինճիկյանը «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1962, թ. 4, էջ 173, ապա ԱԻԵԺ 1979, էջ 180-181:

¹ Դիոնիսիոս Կալատուզյան (Ստեփան. 1872-1931) – Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության անդամ, 1892 թվականից վարդապետ:

² Թեև այս քահանային փորձել ենք բազմիցս (ծանոթությունը Ավետիք Իսահակյանի):

³ «Մեկ հին ընկերը երկու նորից լավ է» (առած, ռուս.):

240. ՊՈՂՈՍ ՄԱԿԻՆՑՑԱՆԻՆ

(էջ 363)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, մեքենագիր տարբերակը պահվում է ՀԱԱ, ֆ. 1201, ց. 1, գ. 386, թ. 2-4:

Առաջին անգամ հրապարակել է Ավիկ Իսահակյանը, «Գրական թերթ», Երևան, 1990, թ. 33, 10 օգոստոս, այնուհետև ԱԻՆ 2016, էջ 96-97:

Մակինցյան Պողոս (1884-1938) – պետական-քաղաքական գործիչ, գրաքննադատ, թարգմանիչ, հրապարակախոս, 1921 թ. Հայաստանի ներքին գործերի ժողկոմ, ապա Լուսավորության ժողկոմ:

¹ Նուրիջանյան Ավիս (1896-1937) – կուսակցական և պետական գործիչ, Հեղկոմի անդամ, 1921-1923 թթ. Հայաստանի ռազմական գործերի կոմիսար:

² Աթարբեկով Գևորգ (1892-1925) – սովետական պետական գործիչ, ծայրահեղ ձախ հայացքների բոլշևիկ, Հայաստանի չեկայի դե-կավար: 1921 թ. փետրվարին՝ դաշնակցականների խռովության օրերին, ռազմահեղափոխական կոմիտեի նախագահ: «Երբ հարկավոր էր լինում առանձնապես դարչելի մի ոճրագործություն կատարել, Չեկան նրան էր առաջ քաշում, և նա իր անզուսպ արյունոտությամբ ու հիվանդ խղճով սարսափեցնում էր ամենքին» (Սիմոն Վրացյան, «Կյանքի ուղիներով», հատոր Ե, Բեյրութ, 1966, էջ 233):

³ future – ապագա (ֆր.)

241. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՑԱՆԻՆ

(էջ 365)

Առաջին անգամ նամակը տպագրվել է Ավ. Իսահակյանի մահից հետո՝ 1957 թ. դեկտեմբերի 2-ին, Կահիրեում տպագրվող «Յուսաբեր» թերթում, ապա ԱԻՆ 1959, էջ 78-79:

Ահարոնյան Վարդգես (1888, Իգդիր - 1965, Վաշինգտոն) – հասարակական գործիչ, իրավաբան, գրող, մանկավարժ, Ավետիս Ահարոնյանի որդին, ամուսնացած էր Արմենուհի Տիգրանյանի հետ:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին (1914-1918) կամավորագրվել է Անդրանիկի գումարտակին՝ Թարգմանիչ-գրագրի պարտականություններով, գումարտակի լուծարումից հետո Անդրանիկի հետ մեկնել է Թիֆլիս: 1918-1920 թթ. Ահարոնյանը եղել է Հայաստանի առաջին հանրապետության դատախազը: 1921 թ. գարնանը, Վ. Ահարոնյանը լքել է Հայաստանը՝ անցնելով Պոլիս, ապա Փարիզ: Ծանապարհին երկու շաբաթով հյուրընկալվել է Ավետիք Իսահակյանի մոտ Վենետիկում: Վ. Ահարոնյանը 1922 թ. Փարիզում հրատարակել է «Հայաստանի ձայն» շաբաթաթերթը:

Վ. Ահարոնյանի հետ Ավ. Իսահակյանի նամակագրական կապը շարունակվել է 1921-1925 թթ., հիմնականում՝ Վենետիկից՝ Փարիզ: Հայաստանի առաջին անկախ հանրապետության ողբերգական անկումից հետո Ավ. Իսահակյանի հարաբերությունները սառն են եղել իր նախկին դաշնակցական ընկերների հետ, այդ թվում նաև Ավ. Ահարոնյանի, Ս. Վրացյանի, Լ. Շանթի, սակայն նրանց ընտանիքի անդամների հետ լավ հարաբերությունների մեջ է եղել:

1957 թ. Ավ. Իսահակյանի մահից հետո «Հուսաբերը» հայ մտավորականներին խնդրել է արձագանքել իր նախածեռնած գրքի հրատարակման աշխատանքին և իրեն տրամադրել Ավ. Իսահակյանի գրած նամակները: Արձագանքողներից մեկը եղավ Վ. Ահարոնյանը, որն իր ստացած նամակները սիրահոժար ուղարկեց «Հուսաբերին»՝ տպագրության համար:

1959 թ. Կահիրեում ծնվեց «Ավետիք Իսահակյանի նամակները...» գիրքը, որից օգտվում ենք սույն հրատարակության համար: Հիշյալ նամակները հայրենիքում տպագրվում են առաջին անգամ:

¹ Քեմալ Մուստաֆա — տե՛ս 224-րդ նամակի 3-րդ ծանոթագրությունը:

² Բարսեղ վարդապետ Սարգիսյան (1852-1921) — բանասեր, Մխիթարյան Միաբանության անդամ:

³ Խոսքը Վ. Ահարոնյանի տիկնոջ Արմենուհի Տիգրանյանի մասին է:

⁴ Հակոբ Սիրունի (Ճուլոյան. 1890 -1973) — հայագետ, արևելագետ, արձակագիր, հրապարակախոս, խմբագրել է բազմաթիվ գրական պարբերականներ: 1921 թ. նա աշխատում էր Պոլսի «Ճակատամարտ» թերթում:

⁵ Խոսքը Ավ. Իսահակյանի «Լիլիթ» (Հրեական առասպել) լեգենդի տպագրության մասին է («Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1921 թ., 27 հունիս):

242. ՍԻՄՈՆ ՀԱՎՈՐՑԱՆԻՆ

(էջ 368)

Ինքնագիրը պահպանում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապահակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 5, էջ 63-64, այնուհետև ԱԻՆ 1996, էջ 39-40 և ԱԻՆ 2016, էջ 98-99:

¹ Նկատի ունի Վենետիկի միաբանության հայերից Հովսեփ Մարգարյանին:

² Jesuite – ճիզվիտ (ֆր.):

³ Գրականագետ Սիմոն Երևմյանը հրատարակել է «Պատկերներ» բանաստեղծական ժողովածուն, որի մասին Ավ. Իսահակյանը դրական կարծիք էր արտահայտել 1913 թ. նրան դրած նամակում:

⁴ Խոսքը Վենետիկի Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցի մասին է:

⁵ Ռուսական բանահյուսության մեջ հայտնի է ասացվածքի այս տարբերակը՝ Одна голова не бедна, а бедна, так одна:

⁶ Հայր Բ. Պիլեզիկեյանը մահացել է 1921 թ. 59 տարեկան հասակում: Նա եղել է Ավ. Իսահակյանի ամենամոտ և սիրելի անձանցից մեկը:

243. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄՅԱՍՆԻԿՑԱՆԻՆ

(էջ 369)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, մեքենագիր տարբերակը պահվում է ՀԱԱ, ֆ. 1201, ց. 1, գ. 386, թ. 3-4:

Առաջին անգամ հրատարակել է Ավիկ Իսահակյանը «Գրական թերթ», Երևան, 1990, թ. 33, 10 օգոստոս, այնուհետև է. Հովսեփյանը «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երևան, 2009, թ. 1, էջ 82-83 և ԱԻՆ 2016, էջ 101-103:

Մյասնիկյան Ալեքսանդր (1886-1925) – կուսակցական և ռազմական դործիչ, գրականագետ, 1921 թ. Հայաստանի կառավարության նախագահ և ռազմական գործերի կոմիսար:

¹ 1921 թ. ապրիլի 27-ին Զանգեզուրը միացավ Հայաստանին. Ինքնավար Սյունիքը հռչակվեց Լեռնահայաստան:

² 1920 թ. սեպտեմբերի 22-ին Բևեռլական Թուրքիան առանց պատերազմ հայտարարելու հարձակվեց Հայաստանի Հանրապետության վրա: Պատերազմը տևեց չորս քուրս և ավարտվեց Զանգեզուրի պայմանագրով:

մարդկային մեծ կորուստներ ունեցան. թուրքերին անցավ Կարսը, Սարիղամիշը, Նախիջևանը, Մերդենեկը: Հայ խաղաղ բնակչությունը փախուստի մատնվեց, որի ընթացքում 198000 մարդ կամ զոհվեց, կամ գերի ընկավ: Արդյունքը եղավ ղեկտեմբերի 2-ին կնքված Ալեքսանդրոպոլի պայմանագիրը, որի հետևանքով թուրքերը հրաժարվեցին 1920 թ. օգոստոսի 10-ին կնքված Սևրի հաշտության պայմանագրից:

³ 1920 թ. սեպտեմբերից դեկտեմբեր տևած հայ-թուրքական պատերազմում թուրքերի 50.000-անոց զորքը առաջնորդում էր գեներալ Քյազիմ Կարաբեքիրը, իսկ 36.000-անոց հայկական զորքը՝ Դրոն և Մովսես Սիլիկյանը:

⁴ Քյաֆթաուլու — ներկայիս Փանիկ գյուղը:

244. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՑԱՆԻՆ

(էջ 372)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, արտատպվում է ԱԻՆ 1959, էջ 80-81:

¹ Խոսքն արվեստաբան, պատմաբան, հասարակական գործիչ Լևոն Լիսիցյանի (1872-1921) մասին է, ով մասնակցել է Մատենադարանի, Հայաստանի պատմության թանգարանի բացման գործին: Զոհվել է 1921 թ. փետրվարյան ապստամբության ժամանակ:

² Մոլոխ (հայերեն՝ Մողոթ) — Հին կտակարանում հիշատակվող գերագույն աստվածություն, որին զոհաբերում էին մանկահասակ երեխաների: Փոխաբերական առումով՝ սարսափելի ու անհազուրդ մի ուժ, որն անընդհատ անմեղ զոհեր է պահանջում:

³ Խոսքը Հայր Հովսեփ Մարգարյանի մասին է, որ 1923 թ. Ս. Ղազարում առանձին գրքույկով հրատարակել է Վալերի Բրյուսովի «Поэзия Армении» գրքի ներածական տեսությունը՝ «Հայ բանաստեղծությունը և իր նույնությունը դարերու ընթացքին մեջ» վերնագրով:

⁴ Բաբիկ, Բաբկեն — Վարդգես Ահարոնյանի եղբայրը:

245. ՍԻՄՈՆ ԵՐԵՄՑԱՆԻՆ

(էջ 374)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, լուսապատճենը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 235-լրացուցիչ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻՆ 2016, էջ 104:

¹ Վենետիկի Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցը հիմնադրվել է 1836 թ.:

² «Այսպէս ասէ Տէր. «Անիծեալ լիցի մարդ որ արասցէ զյոյս իւր ի մարդ և ապաստան լինիցի ի մարմին բաղկի նորա և ապստամբիցէ ի Տեառնէ սիրտ նորա» (Հին Կտակարան, Երեմիա, Ժէ, 5):

³ Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության կից Մուրադ-Ռաֆայելյան դպրոցի տեսուչ Հ. Սիմոն Երեմյանը փորձել է պարբերաբար տհաճություններ պատճառել Ավ. Իսահակյանին՝ նրա որդուն՝ Վիգենի ուսման հետ կապված խնդիրներ ստեղծելով:

246. ՎԱՀԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 375)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 227-Լ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 181-183:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Այս նախադասությունը մեկ անգամ ևս հուշում է, որ Իսահակյանը կապ է ունեցել «Նեմեսիս» («Հատուկ գործ») ծրագրի անդամ գործիչների հետ, որոնք հետապնդում էին ուրիշի անունով ու վերափոխված տեսքով Բեռլինում ապրող Թալեսթ փաշային: «Բեռլինի մեր տղայոց...», «Ձեր շրջան» ասելով Իսահակյանը նկատի է ունեցել Բեռլինյան հետախուզական խմբի անդամներին՝ Վահան Զաքարյան (Վազա), Հակոբ Զորյան (Հազոր), Հրաչ Փափաղյան (Հրափ), Լիպարիտ Նազարյան, Հայկո և այլն: Նրանց աշխատանքի շնորհիվ 1921 թ. մարտի 15-ին Բեռլինում Սողոմոն Թեհլերյանը իրականացրեց հայի երազած հաշվեհարդարներից մեկը:

³ Նազարյան Լիպարիտ (Ռ. Լեոնյան ծածկ., 1868-1947) – իրավաբան, հրապարակագիր, դաշնակցական գործիչ, Թարգմանիչ, 1921 թ. Բեռլինում Հայաստանի դեսպանատանը փոխհյուպատոս, դեսպան Ջեյմս Գրինֆիլդի թիկնապահ:

247. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 377)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԹՖ, 1298:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 183-184:

¹ 1921 թ մարտի 16-ին Մոսկվայում կնքվել էր ռուս-թուրքական պայմանագիրը, ըստ որի Ռուսաստանը և Թուրքիան փոխադասարան տարածքային համաձայնության էին եկել. հաստատվել էր Թուրքիայի հյուսիս-արևելյան սահմանը՝ մինչև օրս գործող, Արևմտյան Հայաստանը տրվել էր Թուրքիային, Ղարաբաղն ու Նախիջևանը՝ Ադրբեջանին: Հաջորդը 1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին կնքված Կարսի պայմանագիրն էր, որ Թուրքիային էր հանձնել նաև Կարսի մարզը և Սուրմալուի գավառը՝ Արարատ լեռով: Այսպես էին հաստատվել Սովետական Հայաստանի սահմանները:

² կամ ասում են, որ Եվրոպայի ամենաէժան քաղաքն է (ծանոթությունը՝ Ավ. Իսահակյանի)

³ Թաղիանոսյան Երվանդ (1864-1948) — մշակութային գործիչ, թարգմանիչ, 1917 թ. «Գործ» ամսագրի հրատարակիչ:

248. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 378)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 5, էջ 64-65, այնուհետև ԱԻՆ 1996, էջ 40-42 և ԱԻՆ 2016, էջ 105-106:

¹ Ավ. Իսահակյանի հիշատակած ստեղծագործություններից միայն «Սիրո խորհուրդը» պատմվածքն է տպագրվել Կ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ում (1922 թ., հունվար) :

249. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 381)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 5, էջ 66, այնուհետև ԱԻՆ 1996, էջ 42-43:

¹ Խոսքը Արամ Երեմյանի մասին է:

² Վիեննայի «Արեգ» հանդեսի 1922 թ. հունվարյան առաջին համարում տպագրվել է «Բանաստեղծի երգը» բալլադը, որի մասին խոսվում է նամակում:

250. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 382)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահպանվում է ՎՄՄԳ, «Արեգի» խմբագրության պահոց:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 5, էջ 66-67, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 43 և ԱԻՆ 2016, էջ 107:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² Խոսքը «Բանաստեղծի հրազը» բալլադի մասին է, որը տպագրվել է «Արեգ», 1922, թիվ 1, էջ 9-18:

251. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 383)

Ինքնագիրը պահպանվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 5, էջ 67-68, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 44 և ԱԻՆ 2016, էջ 108:

¹ Սնարյան – խմբագիր Սիմոն Նարինյան (1887-1938):

² Հովհ. Թումանյանը, որպես Հայաստանի Օգնության Կոմիտեի (ՀՕԿ) նախագահ, 1921 թ. աշնանը ժամանել է Կ. Պոլիս՝ Հայաստանի ժողովրդի և արտասահմանի հայության միջև կապեր հաստատելու, հայ զաղթականների համար նյութական օգնություն գտնելու նպատակով:

252. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 384)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, արտատպվում է ԱԻՆ 1959, էջ 82-83:

Արտատպվել է նաև ԱԻՆ 2016, էջ 110-111:

¹ 1921 թ. դեկտեմբերին Արմենուհի Տիգրանյանը Երևանից հասել էր Փարիզ՝ ամուսնու՝ Վարդգես Ահարոնյանի մոտ: Նրա հետ եղել է նաև Համլիկ Թումանյանը:

² 1921 թ. աշնանը Պոլսում գտնվող Հովհ. Թումանյանը մի նամակ էր ուղարկել Ավ. Իսահակյանին, որը հասել էր նրան Վ. Ահարոնյանի միջոցով:

³ Տիգրանյան Արմենուհի (Մենուհի ծածկանունով, 1888-1962) – կոմպոզիտոր Արմեն Տիգրանյանի քույրը, բանաստեղծուհի: 1914 թ. լույս տեսած «Բանաստեղծություններ» ժողովածուն լավ ընդունելություն էր գտել, գրախոսել էր Նիկոլ Աղբալյանը, հիա-ցական կարծիք էր հայտնել Հ. Թումանյանը: Բարեկամություն է արել հայ մեծ բանաստեղծներ Հովհ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Ե. Չարենցի հետ. վերջինս տիկնոջը նվիրել է բանաստեղծությունների շարքեր («Հմալե պրոֆիլը Ձեր», «Գալանտ երգեր»): 1922 թ. ամուսնու մոտ՝ Փարիզ վերադառնալուց հետո շատ է տպագրվել Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում:

Ա. Տիգրանյանի մոտ են գտնվել Չարենցի իրեն նվիրած մի քանի բանաստեղծությունների ինքնագրեր, որոնք նյույորքաբնակ Վարդես Ահարոնյանը 1964 թ. բերել և հանձնել է Հայաստանի Գրողների միությանը:

⁴ Դաշնակցականները Հ. Թումանյանին մեղադրում էին Սովետական իշխանության հետ համագործակցելու համար. բանաստեղծը Պոլիս էր գնացել կառավարության առաջարկով:

⁵ Արդուսթյան Հովսեփ (Խանասորի իշխան, 1863, Սանահին-1925, Փարիզ) – դաշնակցության հիմնադիրներից, ազգային-ազատագրական շարժման առաջամարտիկ, ռազմական և պետական գործիչ, Խանասորի ճակատամարտի հրամանատար: Դաշնակցական կառավարության օրոք եղել է դեսպան Թեհրանում, Սովետական կարգերի հաստատումից հետո վերաբնակվել է Փարիզում:

253. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 386)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 84:

¹ Տարեթիվը և վայրը վերականգնում ենք ըստ բովանդակության:

² TAN («Թան») պարբերականը թուրքական մամուլի պատմության մեջ ամենաշատ ընդհատումներով հրատարակվող թերթն է: Այն լույս է տեսել Օսմանյան կայսրության վերջին տարիներից (1913 թ.), գոյատևել մինչև 1944 թ., ապա վերաբացվել տասնամյակներ անց (1983 թ.): «Թան» թերթը հայտնի է Խորհրդային Միության հետ լավ հարաբերություններ պահելու իր կարողությամբ: 1920 թ. հունվարի 20-ից «Թան»-ը դարձել էր օրաթերթ:

³ Փոխանակ այդ թիվը ռուսական թերթերի մեջ տպել տալու, և բոլշևիկների ականջը ձգելու, դու գայրացնում ես նրանց, և մեր

ընական բարեկամներին մեր թշնամիների հետ մերձեցնում: (Ծանոթությունը՝ Ավետիք Իսահակյանի):

⁴ 1918-1920 թթ. աշխարհաքաղաքական իրադրությունը շատ խառն էր. թշնամի-դաշնակից հարաբերությունները այնքան արագ էին փոխվում, որ ոչ միայն Ավ. Իսահակյանը, անգամ թրծված դիվանագետները դժվարություններ էին կողմնորոշվում եվրոպական երկրներին, հզորացած ու հաղթանակած քեմալական Թուրքիայի ու ռուսական բոլշևիզմի շահերի բախումներից առաջացած փոփոխական իրավիճակներում: Ավ. Իսահակյանը միայն մի կողմնորոշում ուներ՝ հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյությունը:

254. ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՑԱՆԻՆ

(էջ 387)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԶՖ, 2764-1:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակել է Ա. Ինճիկյանը «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Երևան, թիվ 2, էջ 164-165, այնուհետև ԱԻԵԺ 1979, էջ 184-186:

¹ Ա. Զոպանյանը Ավ. Իսահակյանին ուղղված նամակը գրել էր Բեյրութից 1921 թ. մարտի 3-ին:

² Արիստիդ Բրիան (1862-1932) — քաղաքական գործիչ, Ֆրանսիայի վարչապետ, արտաքին գործերի նախարար, Խաղաղության Նոբելյան մրցանակի դափնեկիր (1926 թ.): Նա մեծ ջանքեր է գործադրել Ֆրանսիայի և Քեմալական Թուրքիայի միջև բարեկամական կապեր ստեղծելու ուղղությամբ: Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, հայոց հղեռնական ջարդերին հետևելով, իրեն համարում էր «հայ ազգի պաշտպանը», իսկ 1921-1922 թթ. Թուրքիայի հետ համաձայնության դալով՝ Կիլիկիայից հանեց ֆրանսիական զորքերը, թույլ տալով նոր ջարդերի, որի հետևանքով Կիլիկիայից հեռացան և՛ հայերը, և՛ հույները:

³ Հայկական հարցի կապակցությամբ 1919-1921 թթ. «Արևմտահայոց համագումարի պատվիրակությունը» (նախագահ՝ Պողոս Նուպար փաշա) և «Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակությունը» (նախագահ՝ Ավետիս Ահարոնյան) եվրոպայում բանակցություններ էին վարում արևմտյան մի շարք երկրների հետ:

⁴ Ազգերի լիգան ոչ միայն չկանխեց Թուրքիայի արարքները, այլև չճանաչեց Հայաստանը՝ որպես անկախ պետություն:

⁵ **Լորդ Զեյմս Բրայս (1838-1922)** – անգլիացի քաղաքագետ, իրավաբան, հայասեր: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո Բրայսը հավաքել և Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարին ներկայացրել է հայոց տարագրությանը և ջարդերին վերաբերող փաստաթղթերը: Նա մասնակցել է Հայկական հարցի քննարկումներին՝ պաշտպանելով հայ ազգի շահերը:

⁶ Փանոս Թերլեմեզյանը 1921 թ. հունվարին Իտալիայից տեղափոխվել էր Փարիզ, ուր ապրում էր նաև Ալ. Շիրվանզադեն:

255. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 390)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ: Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² Մարտիրոս Մինասյանն իր կազմած գրքում (Ժնև, 1996) հավանաբար քաղաքական նման տեսակետների համար չի ընդգրկել Իսահակյանի այս նամակը: Սակայն դժվար է հասկանալ, որ դարի պատերազմներ ու սպանդ տեսած մեծ բանաստեղծը կարող էր անելանելի, քաղաքական խառը պահներին իրարամերժ կարծիքներ ու հայացքներ ունենալ: Բացի դրանից, դրսևում ապրելով, Իսահակյանը լիարժեք և համակողմանի տեղեկություններ չունենր հայրենիքում կատարվող փոփոխական իրադարձությունների մասին:

³ **Լյուդ Զորջ (1863-1945)** – Անգլիայի քաղաքական գործիչ, Վ. Չերչիլի համախոհը: Եղել է Անգլիայի վարչապետ:

⁴ **Լենինը** – նկատի ունի Ս. Հակոբյանի որոշակի սոցիալիստական կողմնորոշումը, որը նրան 1924 թ. Խորհրդային Հայաստան բերեց:

⁵ Ինքնագրի լուսապատճենում վերջին տողը ջնջված է:

256. Կ. ՈՒՐԱԽՅԱՆԻՆ

(էջ 391)

Ինքնագիրը պահվում է ՀԱԱ, ֆ. 1402, ց. 1, գ. 89, թ. 1-2:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Նամակը հուշում է, որ Կ. Ուրախյանը աշխատել է Իտալիայում Հայաստանի Հանրապետության հյուպատոսությունում. նրա մասին մեզ ավելին չհաջողվեց իմանալ:

Այս նամակը գտնվել է Հայաստանի ազգային արխիվում, իմպրեսիո-
նիստ նկարիչ Ժիրայր Օրադյանի (Ջերարդո ծածկ. 1901-1962) ֆոնդում:

1922

257. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 393)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրություն:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻՆ 1996, էջ 45-46, այնուհետև
ԱԻՆ 2016, էջ 157-158:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության (Ս. Հակոբյանի խմբագ-
րած «Արեգ» ամսագիրը սկսել է լույս տեսնել 1922 թվականից):

² Ղազարոսյան Հայկ (1890, Երզնկա-1978, Միլան) – եղբայրը՝
Թորգոմ Ղազարոսյան, հրզնկացի հայեր, ապրել են Իտալիայում, ե-
ղել են գործարանատեր, ազգային բարերար, Ավ. Իսահակյանի մտե-
րիմ մարդկանցից:

³ Foro – նրբանցք, փակուղի (իտալ.):

⁴ Խոսքը Հարթ Ֆոն Յուլիուսի (Hart von Julius) «Persischer Divan»
գրքի մասին է (Հաննովեր, Վերլագ Օտտո Հենդել Հրատ., 1880):

⁵ Խոսքը Ստեֆան Յվեյդի «Երեմիա» գրամատիկական ստեղծա-
գործության մասին է, որը գրվել է Գերմանիայում 1917 թվականին:

⁶ Խոսքը հայտնի ռուս պատմաբան Վասիլի Կյուլեհսկու (1841-
1911) «Краткое пособие по русской истории» գրքի մասին է:

⁷ Նկատի ունի Վենետիկում տպված «Աշնան ծաղիկներ» ժողովա-
ծուն:

⁸ Սիմոն Նարինյանի հասցեն Իսահակյանը խնդրել էր 1921 թ.
դեկտեմբերի 2-ին Ս. Հակոբյանին գրած նամակում:

258. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 394)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրություն:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 6, էջ
69-70, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 46-47 և ԱԻՆ 2016, էջ 112:

¹ «Արաքսի ծնունդը» (Աշուղ Վշտալիի զրույցը. հատված «Ուստա Կարո»-ից) բանաստեղծությունը տպագրվել է «Արեգ», Վիեննա, 1922, թիվ 2, էջ 69-71:

² «Ինչու՞մն է սփոփանքը» զրույցը տպագրվել է «Արեգ», Վիեննա, 1922, թ. 2, էջ 80-81:

259. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 396)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրություն:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 6, էջ 70-71, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 47-48 և ԱԻՆ 2016, էջ 113:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Խոսքը որոշ նամակներին կից հավելումների և ուղղումների մասին է, որոնք խառը պահվում են խմբագրության պահպանում և տպագրվել են առանձնատիպով:

⁴ Առանձնատիպ, Վիեննա, էջ 16:

⁵ Առանձնատիպ, Վիեննա, էջ 18:

260. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 398)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրություն:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 6, էջ 71, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 48 և ԱԻՆ 2016, էջ 114:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² Նամակներին կից ուղարկված տարբեր հավելումները պահվում են միասին՝ մի առանձնատիպով: Քանի որ գրապահպանությունը ուղղումները անջատվել են նամակներից, ուստի ճշգրիտ զատողատուժը և տարբերակումը բավական դժվար է դառնում:

261. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 398)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապահակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 6, էջ 71-72, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 48-49 և ԱԻՆ 2016, էջ 116-117:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Գարեգին Հովսեփյան (1867-1952) — մշակութային գործիչ, մանկավարժ, հայագետ, Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս՝ 1943-1952 թթ.: Այլ. Իսահակյանը նկատի ունի «Ժողովրդագրական նիւթեր» մատենաշարով (Գիրք Ա) հրատարակված Գարեգին Հովսեփյանի «Սասմայ ծուր. Սասունցի Դավիթ. Ժողովրդական վէպի երկու նոր վարիանտներ (Աբարանի և Մոկայ բարբառներով)» գիրքը (Թիֆլիս, 1892, 152 էջ):

³ Տե՛ս վերը նշված աշխատությունը, Առաջաբան, էջ Ը և էջ 146:

⁴ Առանձնատիպ, Վիեննա, էջ 7:

⁵ Առանձնատիպ, Վիեննա, էջ 45:

⁶ Առանձնատիպ, Վիեննա, էջ 54:

262. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 401)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 85-86:

¹ Վանայան Արտաշես (Հացագործյան, 1892-1930) — ՀՅԴ անդամ, հրապարակագիր, հասարակական գործիչ:

² Անրի Գուրո (1867-1946) — ֆրանսիայի ռազմական գործիչ, գեներալ, Արևելքում մղված պատերազմում, հատկապես՝ Ալժիրի գաղութացման գործում եղել է ռազմական առաջին դեմք, հետագայում (1923-1937) դարձել է Փարիզի ռազմական նահանգապետ: Հասկանալի է, որ ինչպես Արիստիդ Բրիանի, այնպես էլ Անրի Գուրոյի հետ հայերը բազում հույսեր են կապել:

263. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 402)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 6, էջ 72-73, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 49-50 և ԱԻՆ 2016, էջ 118-119:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Խոսքը Ս. Նարինյանի խմբագրած Փարիզի «Բանվոր» կոմունիստական թերթի մասին է:

³ Օսիկ Դերձակյան կամ Արշակ Վռամյան (Վահագ, Վարազ ծածկ. 1870-1915) – ՀՅԴ նվիրյալ անդամ, «Դրուշակ» և «Հայրենիք» թերթերի հիմնադիրներից, 1900-1907 թթ.՝ «Հայրենիքի» խմբագիր:

264. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 407)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրություն:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 7, էջ 58-65, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 51-53 և ԱԻՆ 2016, էջ 120-121:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Ֆրանսահայ գրող Զապել Եսայանի Բաղկանյան պատերազմին վերաբերող «Բավական է...» հոդվածը (առաջին մաս) տպագրվել է «Արեգ», 1922, թ. 1, էջ 19-26:

³ Բայրոնի «Մանֆրեդ» ստեղծագործությունը Հովհաննես Խան Մասեճյանի թարգմանությամբ տպագրվել է «Արեգ», 1922, թ. 1, էջ 28-40:

⁴ Մատթեոս, է, 7 և Ղուկաս, ԺԱ, 9:

⁵ Նկատի ունի արևմտահայ գրող Արփիար Արփիարյանին (1851-1908), որի մի շարք վիպակներ ու պատմվածքներ տպագրվել են թերթոնային տարբերակով և մնացել «Արեգի», «Մասիս» թերթերի էջերում:

⁶ Առանձնատիպ, Վիեննա, էջ 19:

265. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 409)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրություն:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 7, էջ 65-66, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 61 և ԱԻՆ 2016, էջ 122-123:

266. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 412)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրություն:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 7, էջ 57, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 51 և ԱԻՆ 2016, էջ 155:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² lancer – տարածել (ֆրանս.):

³ Խոսքը «Աչնան ծաղիկներ» բանաստեղծությունների ժողովածուի մասին է (Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1922):

⁴ Առանձնատիպ, էջ 53:

267. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 415)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրություն:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 8, էջ 71-73, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 63 և ԱԻՆ 2016, էջ 125-127:

¹ Ավ. Իսահակյանի «Սասմա Մհերը» տպագրվել էր «Արեգի» 3-րդ համարում (էջ 133-144):

² Արսեն Աճեմյանի «Հայրենի երգեր» բանաստեղծությունը տպագրվել է «Արեգ», թ. 3, էջ 156:

³ Խոսքը Զապել Նսայանի «Հոգիս աքսորյալ» հոգվածի մասին է («Արեգ», թ. 3, էջ 145-154):

⁴ Այս գրքի մասին խոսվել է նաև Ս. Հակոբյանին 1922 թ. հունվարի սկզբին գրած նամակում:

⁵ Առանձնատիպ, էջ 24:

⁶ Առանձնատիպ, էջ 5:

268. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

ԲՅՈՒՐՈՑԻՆ

(էջ 418)

Ինքնագիրը պահվում է Բոստոն, ՀՅԴ արխիվ, 1362ա-38, լուսապատճենը՝ ԳԱԹ, ՀՅԴ ֆոնդ:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ 1921 թ. ապրիլին Բուխարեստում հրավիրված ՀՅԴ խորհրդածողովը որոշել էր համագործակցել սովետական իշխանության հետ՝ հանուն Հայաստանի ապագայի:

² Եփրեմ խան (Եփրեմ Դավթյան. 1868-1912) — ազգային-ազատագրական շարժման ակնաւոր գործիչ, ՀՅԴ անդամ: Մասնակցել է 1890 թ. Սարգիս Կուկունյանի գլխավորած արշավանքին, 1897 թ. Խանասորի արշավանքին: Զոհվել է 1912 թ. մայիսի 6-ին Իրանի Համադան շրջանում տեղի ունեցած կռիւում:

Եփրեմ Խանի հիշատակին Ավ. Իսահակյանը 1912 թ. գրել է «Հերոսը» արձակ բանաստեղծութիւնը:

269. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 422)

Ինքնագիրը պահւում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրութիւն:

Առաջին անգամ տպագրւել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 8, էջ 73-74, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 64-65 և ԱԻՆ 2016, էջ 128-129:

¹ Թվագրւում է ըստ բովանդակութեան

² Պատկանյան Քերովբե (1833-1889) — արեւելագետ, բանասեր, պատմաբան:

³ Նկատի ունի հետեյալ հատվածը «...Բերեցին զտղեն խոնդախ էրեցին ու բերեցին զգութնի զընջիլ պընդի տեղ փաթթեցին վըր տղին. տղեն էր՝ երոր լաց ու ճմլկտաց մեջ ճղորին, ըդուր վրավու փաթուկ զընջիլ կտոր կտոր եղաւ: Զուղար գնաց Դավիթին...» (Քերովբե Պատկանյան, «Материалы армянских наречий», (Мушский диалект), Санкт-Петербург, 1875, стр. 23).

⁴ Այս տողից մինչև «Չար օրն հասաւ» տողը չկա 1922 թ. տպւած առանձնատիպում:

⁵ Առանձնատիպ, էջ 8, տող 3-4:

⁶ Առանձնատիպ, էջ 28-29:

⁷ Առանձնատիպ, էջ 49:

⁸ օրվա, Հանապազօրյա հացին (ծանոթութիւնը՝ Ավ. Իսահակյանի):

⁹ Նկատի ունի անգլիացի վաղամեռիկ բանաստեղծ Ռուփըրթ Բրուքին (1887-1915):

270. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 427)

Ինքնագիրը պահւում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրութիւն:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 8, էջ 75, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 66 և ԱԻՆ 2016, էջ 130:

¹ Թվագրվում է ըստ փոստային կնիքի:

² Նկատի ունի Սիմոն Հակոբյանի «Պետրոս Դուրյան. կյանքն ու երկերը» ուսումնասիրությունը (Վրեննա, 1922):

271. ՎԱՀԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 428)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 226-1:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 186-187:

¹ Նկատի ունի Լիպարիտ Նազարյանին:

² Reclam Verlag – տպարան-հրատարակչատուն՝ հիմնադրված 1828 թ. Անտոն Ռեկլամի ջանքերով: Հրատարակչությունը հայտնի է դասական գրողներին և փիլիսոփաներին ներկայացնող Reclams Universal Bibliothek մատենաշարով (փափուկ կազմ, ուսանողների և աշակերտների համար): Մատենաշարի յուրաքանչյուր գիրք ունի իր հերթական համարը, որը կարելի է տեսնել Իսահակյանի ցուցակում, նշված գրքերի կողքին: Ավ. Իսահակյանին հասել են այս ցուցակից որոշ գրքեր, որոնք պահվում են նրա տուն-թանգարանում:

³ Edwin Arnold “Leuchte Asiens” (2941, 2942), Leipzig, 1910:

⁴ G. Byron “Ritter Harold’s Pilgerfahrt“, Stutgard, 1836.

⁵ Ludwig Fritze “Indische spruche. Sanskrit und Deutsch”, (1408), Leipzig, 1880. (պահվում է ԱԻՏԹ, ՄՄ, 8592):

⁶ Hans Jurger Becker “Der Jerusalemer Talmud” (1733), Stuttgart.

⁷ Franz Doneisen “Nirwana”, (3140), Leipzig, 1910 (պահվում է ԱԻՏԹ, ՄՄ, 8337):

⁸ Hans von Wolzogen “Die Edda” (781-784), Leipzig, 1875:

⁹ Platon “Phaidros Oder Vom Schoren” (5789), Leipzig, 1915 (պահվում է ԱԻՏԹ, ՄՄ, 8531):

¹⁰ Albrecht Wickenburg “Ollanta” (3253), Vienn, 1876 (պահվում է ԱԻՏԹ, ՄՄ, 8469):

¹¹ Adolf Seubert “Chienesische Gedichte (738), Leipzig, 1876 (հայերեն՝ «Չինական բանաստեղծություն», պահվում է ԱԻՏԹ, ՄՄ, 8306):

¹² A. Schopenhauer “Balthasar Gracian” (2771, 2772):

¹³ Friedrich Schelling “Klara” (5619, 5620), Leipzig (պահպանում է ԱԽՏԹ, ՄՄ 8604):

¹⁴ Ralf Emerson “Repräsentanten d. Menschengeschlechts...” (3464, 3465):

¹⁵ Rhys Davids “Der Buddhismus” (3941-3942), Leipzig, 1921 (պահպանում է ԱԽՏԹ, ՄՄ 8388):

¹⁶ Thomas Carlyle “Was ist Geschichte” (4191, 4193) Leipzig, 1901:

¹⁷ Թվարկվում են Բեռլինում հայտնի հրատարակչատներին անունները:

272. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ

Կ.Կ. ԲՅՈՒՐՈՑԻՆ

(էջ 430)

Ինքնագիրը պահվում է Բոստոն, ՀՅԴ արխիվ, 1362ա-39, լուսապատճենը՝ ԳԱԹ, ՀՅԴ ֆոնդ:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ «Կորսված ըարեկամի տեղն ու անունը» ասելով Իսահակյանը նկատի ունի Թալեաթ փաշային, որը եվրոպայում ապրում էր ուրիշի անվան տակ և անհայտ հասցեում:

² Վահագն — ՀՅԴ անդամ Օննիկ Դերձակյանի, նույնն է՝ Արշակ Վռամյանի (1870-1915) հեղափոխական ծածկանուններից մեկը:

³ Գյուլխանդանյան Աբրահամ (1875-1946) — Երիտասարդ տարիքից եղել է ՀՅԴ անդամ՝ Բյուրոյի կազմում: Ղեկավարել է Բաքվի և Գանձակի ինքնապաշտպանական մարտերը, մասնակցել 1918 թ. Բաքվի հերոսամարտին: Հայաստանի Հանրապետության օրոք եղել է ներքին գործերի, ապա Ֆինանսների նախարար: 1933 թվականից զբաղվել է գրական աշխատանքով:

273. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 432)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրություն:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 8, էջ 75-76, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 66-67 և ԱԻՆ 2016, էջ 131-132:

¹ «Սասմա Մհեր» պոեմը տպագրվել է «Արեգ», Վիեննա, 1922, թիվ 3, էջ 133-144, թիվ 4, էջ 201-214, առանձնատիպով՝ Վիեննա, 1922, 54 էջ և 3 էջ ֆաքս:

² «Երկիր» (Պոլիս, 1919-1922) – Հնչակյան կուսակցության օրաթերթ:

³ «Առավոտ» – 1921 թ. Պոլսի Ռամկավար Ազատական կուսակցության շաբաթաթերթ, 1924 թ. հոկտեմբերի 22-ից՝ օրաթերթ:

⁴ Նման վերնագրով ստեղծագործությունն էի տպագրվել: «Ղազարոսը» (1910-1920 թթ.) որպես անտիպ գրառում ներառված է ներկայիս ակադեմիական հրատարակության VI հատորում (Ավ. Իսահակյան, «Պատմվածքներ, մանրապատումներ, գրառումներ, հատվածներ և պատառիկներ», հատոր 6, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 2019, էջ 483-486):

⁵ Իտալիայի Զենովա քաղաքում 1922 թ. ապրիլի 10-ից մայիսի 19-ը տեղի է ունեցել Դաշնակիցների խորհրդաժողովը:

⁶ «Աղջկա ամբողջը» տպագրվել է «Արեգ», Վիեննա, 1922, թ. 10, էջ 589-590:

274. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 434)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրություն:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 8, էջ 76-80, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 68-72 և ԱԻՆ 2016, էջ 133-135:

¹ pauperism – ծայրաստիճան աղքատություն (ֆրանս.):

² 1924 թ. Ս. Հակոբյանը վերջնականապես հաստատվել է Սովետական Հայաստանում:

³ Նկատի ունի բանահավաք Գարեգին Հովսեփյանին:

⁴ Տե՛ս նախորդ նամակի ծանոթագրությունը (նամակ 273, թիվ 4) նաև Ավետարան ըստ Հովհաննոս, ԺԱ, ԺԲ:

⁵ Աբրահամ Ղուկասյան (Ղուկասով, 1872-1969) – շուշեցի մեծահարուստ, նավթարդյունաբերող, մեկենաս, փլիլիսոփայության դոկտոր, հրատարակիչ, հասարակական գործիչ: 1918 թվականից ապրել է Ֆրանսիայում, ուր ի թիվս այլ գործերի, ուսուցիչ է միգրացիայի համագործակցությամբ հրատարակել է «Վերածնունդ» ուսսերեն թերթը, ստեղծել «Ավետիս Ղուկասյան» հիմնադրամը՝ հորեղբոր անունով:

⁶ Խոսքը 1922 թ. Բոստոնի «Հայրենիք» հրատարակչությունում տպագրված «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի մասին է:

275. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 437)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրություն:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բևյուրթ, 1983, թ. 9, էջ 55, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 72 և ԱԻՆ 2016, էջ 136:

¹ «Արեգ»-ի 6-րդ համարում տպագրվել է Ավ. Իսահակյանի մշակած «Առակ աղվեսագրքից» (էջ 333) և «Երազանք» արձակ բանաստեղծությունը (էջ 325-326):

276. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 437)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 86-87:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² «Les Belles images» – մանկական պատկերազարդ պարբերագիրք, որ հրատարակվել է Փարիզում 1905-1936 թթ.:

277. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 438)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրություն:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բևյուրթ, 1983, թ. 9, էջ 55-58, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 73-74 և ԱԻՆ 2016, էջ 137-139:

¹ 1922 թ. Ավ. Իսահակյանը թղթակցում էր նաև Նյու-Յորքի «Նավասարդ» ամսագրին, Բոստոնի «Հայրենիքին»:

² Իսահակյանը թվարկում է Հայ հեղափոխական դաշնակցության հիմնադիրներ Քրիստափոր Միքայելյանի, Սիմոն Զավարյանի, Սոսիֆան Զորյանի (Ռոստոմ) և հերոս Օնիկ Դերձակյանի (Վռամ) անունները:

278. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿՒՆՅԱՆԻՆ

(էջ 441)

Ինքնագիրը պահպանվում է ՎՄՄԳ, Ն. Ակինյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 3, էջ 72, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 20 և ԱԻՆ 2016, էջ 140:

¹ Խոսքը այն դպրոցի ծրագրի մասին է, ուր պիտի հաճախեր Ավ. Իսահակյանի որդին՝ Վիգենը, եթե ընտանիքը 1922 թ. Վենետիկից տեղափոխվեր Վիեննա:

² Խոսքը Հ. Ն. Ակինյանի «Հինգ պանդուխտ տաղասացներ» դրքի մասին է (Վիեննա, 1921, 223 էջ):

³ Նկատի ունի նկարիչ Սարգիս և Վալա Խաչատրյաններին:

279. ՎԱՐԴԳԵՍ ԵՎ ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆՆԵՐԻՆ

(էջ 442)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 87-89: Արտատպվել է նաև ԱԻՆ 2016, էջ 141:

¹ Խոսքը «Աշնան ծաղիկներ» ժողովածուի մասին է:

280. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ

(էջ 445)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ՍՎՀԹ 1962, էջ 355: Արտատպվել է «Գրքերի աշխարհ», Երևան, 1991, 31 մարտ և ԱԻՆ 2016, էջ 142-143:

Սիմոն Վրացյանը 1921 թ. օգոստոսից ապրում էր Ֆրանսիայում:

¹ 1921 թվականի դեկտեմբերին քուլթեչից մահացել էր Ս. Վրացյանի որդին՝ Անատոլը:

² milieu – միջավայր (ֆրանս.):

281. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈՐՅԱՆԻՆ

(էջ 450)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրություն:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 9, էջ 58-59, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 75-76 և ԱԻՆ 2016, էջ 144-145:

¹ Խոսքը բարերար հովանավոր Աբրահամ Ղուկասյանի մասին է:

² Տիգրան Ջավեն (Չուգասղյան, 1874-1938) — մշակութային գործիչ և խմբագիր, ՀՕԿ-ի վարչության անդամ և ապա փոխնախագահ Ֆրանսիայում. 1933-ին ներգաղթել է Սովետական Հայաստան, 1937 թ. ձերբակալվել է և 1938 թ. գնդակահարվել Երևանում չեկայի բանտում:

³ Դանուշ Շահվերդյանը «Միջագետքի և ընդհանրապես սփյուռքահայության հայրենադարձության կազմակերպման Սովետական Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչն էր Թուրքիայում» («Սովետական Հայաստան» հանդես, Երևան, 1982, թ. 10, էջ 16):

⁴ Խոսքը Հայաստանի կառավարության կողմից բանաստեղծին հատկացվելիք կենսաթոշակի ծրագրի մասին է:

⁵ Նկատի ունի 1922 թ. մայիսի 30-ին Սիմոն Վրացյանին գրած իր նամակը:

282. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 451)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 90:

283. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 452)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, «Արեգ»-ի խմբագրություն:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 9, էջ 59-60, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 76-77 և ԱԻՆ 2016, էջ 146-147:

¹ Ավ. Իսահակյանի «Չինական մի հին բանաստեղծություն (VIII-VII դդ. մ.թ.ա.)» տպագրվել է «Արեգ», Վիեննա, 1922, թ. 7, էջ 418:

² Բանաստեղծ Արսեն Երկաթը (Շամլյան, 1893-1969) «Ձմրան հեքիաթ» բանաստեղծությունը ձոնել էր Ավ. Իսահակյանին («Արեգ», Վիեննա, 1922, թ. 7, էջ 334-341):

³ Սաթենիկ Սարյանի «Սրտիս» բանաստեղծությունը տպագրվել է «Արեգ», Վիեննա, 1922, թ. 7, էջ 343:

⁴ Ադա Նեզրի (1870-1945) — իտալացի բանաստեղծուհի, որի ստեղծագործությունները հեղափոխական շունչ ունեն:

284. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 453)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 92-93:

¹ misery – նվազագույն (անգլ.):

² Հավանաբար խոսքը Վահան Փափազյանի (Կոմս) մասին է, որը 1920 թվականից ապրում էր Փարիզում և մասնակցում Հայկական հարցին առնչվող տարբեր նախագծերի ու պայմանագրերի կնքման աշխատանքներին:

285. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԵՆՅԱՆԻՆ

(էջ 456)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 35-36:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք», Բոստոն, 1957, թ. 12, էջ 1-2, այնուհետև՝ «Յուսարեր», 1958, 2 մայիս: Արտատպվել է նաև ԱԻՆ 2016, էջ 151-152:

Ռուբեն Դարբինյան (Արտաշես Զիլինկիրյան. 1883-1968) – հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, ՀՅԴ ղեկավարներից: 1917 թ. հրատարակել է Բաքվի «Գործ» ամսագիրը, 1918-1920 թթ. եղել է Հայաստանի Արդարադատության նախարարը, 1922 թ. տեղափոխվել Ամերիկա, Բոստոնում խմբագրել Դաշնակցության «Հայրենիք» պաշտոնաթերթը և հավելված-ամսագիրը:

1922-1924 թթ. Ավ. Իսահակյանի հետ ունեցած նամակագրության մասին Ռ. Դարբինյանը խոսել է «Հայրենիք» ամսագրի 1957 թ. դեկտեմբերյան համարում:

¹ Այս պատմածքը տպագրվել է Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրի առաջին համարում (1922 թ., նոյեմբեր):

286. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 459)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 94:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Տիգրան Բեկզատյան (1871-1942) – քաղաքական, հասարակական գործիչ, 1917-1918 թթ. Հայոց Ազգային Խորհրդի անդամ, ապա՝

Հայաստանի Հանրապետության դեսպանը Բաքվում և Թիֆլիսում:
Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո ապրել է Փարիզում:

³ 1922 թ. հունիսի 22-ին Թիֆլիսում սպանվել էր Թուրքիայի ռազմածովային ուժերի նախկին նախարար Զեմալ փաշան («Մաս-գործ» մականունով): Այդ գործողությունը մասնակցել էին Պետրոս Տեր-Պողոսյանը, Արտաշես Գևորգյանը, Ստեփան Ծաղիկյանը և Զա-րեհ Մելիք-Շահնազարյանը:

⁴ Ռուսերեն՝ ЧК («Чрезвычайная комиссия»):

287. ՀԱՎՈՐԱՆԵՎՐՈՒԶԻՆ

(էջ 460)

Արտատպվում է ըստ ՍՎՀԹ 1962, էջ 360: Տպագրվել է «Գրքերի աշխարհ», Երևան, 1991, 24 մարտ և ԱԻՆ 2016, էջ 153:

Հակոբ Ներսիսյան (դոկտոր Ներսիսյան) – քաղաքական գործիչ, Հայ Ազգային պատվիրակության անդամ, Փարիզի «Հայաստանի ձայն» (1922-1923) թերթի տնօրեն-հրատարակիչ: «Հայաստանի ձայնը» անդրադառնում էր Հայկական հարցին առնչվող քաղաքական խնդիրներին:

288. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 461)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 95:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² 1919 թ. վերջերին Բեսարաբիայի նահանգը՝ ավտոնոմ իրավունքներով բռնակցվել է Ռումինիային. իսկ 1920 թ. Եվրոպական տերությունները արդարացրել են այդ բռնակցումը: Այս իրավիճակը պահպանվել է մինչև 1940 թ., երբ Կարմիր բանակը հետ վերցրեց տարածքները՝ հիմնելով Մոլդովիայի Հանրապետությունը:

³ Վարդգես Ահարոնյանի վկայությամբ՝ Հռոմից գրած Ավ. Իսահակյանի նամակները կորել են:

289. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 462)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 96:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Ռադեկ Կարլ (1885-1939) – բուլղարիկյան կուսակցության ղեկավարներից, լրագրող, ծնունդով՝ Լեհաստանի հրեաներից: Գնդակահարվել է մեղադրվելով տրոցկիզմի մեջ: Համարվել է ոչ հաստատուն, հարավփոփոխ քաղաքական հայացքների տեր անձնավորություն:

³ Ռուսների հետ երկար համագործակցելուց հետո էնվեր փաշան 1921 թ. անցել է Միջին Ասիա և գլխավորել բասմալների գործողությանն ունենրը ընդգեմ կարմիրների: 1922 թ. օգոստոսի 4-ին խորհրդային զորքերի հետ բախումներից մեկի ժամանակ սպանվել է արցալսցի ղինվորական Հակոբ Մելքումյանի կողմից:

290. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԵՆՑԱՆԻՆ

(էջ 463)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ, էջ 38:

Առաջին անգամ հրապարակել է Ռ. Դարբինյանը «Հայրենիք», Բոստոն, 1957, թ. 12, էջ 2-3:

¹ 1922 թ. օգոստոսի 22-ին գրած նամակում Իսահակյանը առաջարկել էր առանձին գրքով տպագրել «Ուստա Կարոն»:

² Ի պատասխան այս երկու նամակների՝ Իսահակյանի առաջարկը ընդունվում է խմբագիր Ռ. Դարբինյանի կողմից: «Ուստա Կարո»-ի առաջին գլուխները հրապարակվում են 1924 թ. «Հայրենիք» ամսագրում, սակայն հետագայում տպագրումը ընդհատվում է:

291. ՎԻԳԵՆ ԻՍԱԱՀԱԿՑԱՆԻՆ

(էջ 464)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ԱԻԸԱ:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 187:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

292. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՑԱՆԻՆ

(էջ 464)

Արման Սարյանին ուղղված նամակների ինքնագրերը պահվում

են Վենետիկ, Միխիթարյան միաբանություն, լուսասպատճենները՝ ԳԱԹ, ԱԻՖ, լրացուցիչ, 234:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

Սարյան Արման (1899-1994) — հասարակական, քաղաքական գործիչ: 1921 թ. աշխատել է Մ. Վարանդյանի հետ՝ Հռոմում հայկական հյուպատոսարանում, մտերիմ հարաբերություններ է ունեցել Ավ. Իսահակյանի հետ: Արման Սարյանի հետ նամակագրությունը սկսում է Ավ. Իսահակյանի՝ Հռոմ կատարած ճամփորդությունից հետո: Այդ նամակները հետագայում Սարյանը նվիրել է Ս. Ղազարի Միխիթարյան միաբանությանը: 1923-1925 թթ. նա Ավ. Իսահակյանի խնդրանքով մի շարք անձանց աջակցել է վիզաներ ու հայկական անձնագրեր ստանալու գործում:

1991 թ. Վենետիկում գրականագետ Ավրիկ Իսահակյանը հանդիպել է Արման Սարյանի հետ և որոշ տեղեկություններ գրի առել:

293. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 465)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 96-98:

Նամակն առաջին անգամ հրապարակել է Վ. Ահարոնյանը «Արև», Կահիրե, 1958, 19 դեկտեմբեր:

¹ 1922 թ. սեպտեմբերին Զմյուռնիայում քեմալականները կազմակերպեցին քրիստոնյա հայ և հույն բնակչության մեծածավալ ջարդ ու ոչնչացում: Թուրքերը հիմնականում հանկարծակիի էին բերում քրիստոնյա բնակչությանը, որն անվերապահորեն հավատում էր եվրոպական պետությունների խոստումներին և պաշտպանությունը պատրաստ չէր:

² «Հայաստանի ձայն» — Փարիզ, 1922-1923 թթ., գրական-հասարակական թերթ, տնօրեն-հրատարակիչ՝ Հ. Նևրուզ, խմբագիրներ՝ Սիմոն Վրացյան և Վարդգես Ահարոնյան:

294. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 468)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 98-100:

¹ Լոզանի միջազգային կոնֆերանսը՝ նվիրված Մերձավոր Արևել-

քի հարցերին, տեղի է ունեցել 1922 թ. նոյեմբերի 20-ից-1923 թ. հուն-
լիսի 24-ը: Մասնակցել են Եվրոպայի խոշոր պետությունները, Թուր-
քիան, Ռուսաստանը (պատվիրակություն ղեկավար՝ Ջիչերին), որպես
դիտորդ՝ նաև Ամերիկան:

Այս կոնֆերանսի արդյունքում ստեղծվել է մի կարևոր փաստա-
թուղթ՝ Լոզանի հաշտության պայմանագիրը, որով հաստատվել են
ժամանակակից Թուրքիայի սահմանները: Հայաստանի Հանրապե-
տության պատվիրակությունը (Ավետիս Ահարոնյան, Ալեքսանդր
Խատիսյան) և Ազգային պատվիրակությունը (Լևոն Բաչալյան,
Գաբրիել Նորատունկյան) համատեղ ջանքերով պատրաստել էին մի
փաթեթ՝ ներկայացնելով Հայկական հարցը: Նրանք առաջարկում
էին Վուդրո Վիլսոնի սահմանադրած Հայաստանի տարածքում
հիմնադրել «Հայկական ազգային օջախ» կամ հայրենիք ստեղծել
Կիլիկիայում: Հաղթանակած Թուրքիան չընդունեց ոչ մի առա-
ջարկ, որը կապված էր հայ ազգի վերածնունդի կամ հողերի վերա-
դարձի հետ: Լսելով արտասանված «մարդասիրական ճառերը»՝
Թուրքիան յուրացրեց Արևմտյան Հայաստանն ու Կիլիկիան և մեր-
ժեց անգամ բազմահազար տարագիր արևմտահայերի վերադարձը
հայրենի երկիր:

² Ռակովսկի Խրիստան (1873-1941) — քաղաքական գործիչ, որը
20-ական թթ. ՍՍՌՄ-ի ներկայացուցիչն է եղել Անգլիայում, ապա
Ֆրանսիայում, 1923 թ.՝ արտաքին գործերի նախարարի տեղակալ:

³ Նոյ Ժորդանիա (1868-1953) — վրացի քաղաքական գործիչ,
1918-1921 թթ.՝ Վրաստանի Դեմոկրատական հանրապետության
վարչապետ: Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո Ժորդանիան լքել
է հայրենիքը և 1921 թականից ապրել Փարիզում:

295. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ

(էջ 471)

Ինքնագիրը (բացիկ) պահվում է ՎՄՄԳ, Ն. Ակինյանի թղթապա-
նակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բազին», Բեյրութ, 1983, թ. 3, էջ
73-74, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 22 և ԱԻՆ 2016, էջ 154 (1922 թ.
սեպտեմբեր թվագրումով):

¹ Լուսանկարչական գործիքը Վիդենի համար է եղել. այս մասին

հոկտեմբեր ամսին Հ. Ներսես Աղինյանին ուղղած նամակում Սոֆյա Իսահակյանը գրում է. «...Պ. Բուդաղյանը լուսանկարչական գործիք էր գնել որդուս համար և հանձնել իր ուսանող Հակոբյանին, որ մեզ ուղղարկե եկողի միջոցով: Խնդրել էի Սահակ վարդապետից, որ հետը բերեր. բայց ոչ ոք իրան չի հանձնել: Հիմա խնդրում եմ բարի լինեք ստանալ գործիքը և այստեղ եկողի հետ ուղարկեք...»

² Տե՛ս Ավետարան ըստ Ղուկասու, Գլուխ Ա:

296. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐԹԱՆԻՆ

(էջ 471)

Ինքնագրի լուսապատճենը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 234-լրացուցիչ:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Միքայել Վարանդյանը Խտալիայում Հայաստանի Հանրապետության առաջին դեսպանն էր: 1922 թ. նոյեմբերի 29-ին Հռոմում հանդիպել է Խտալիայի նորանշանակ վարչապետ Բենիտո Մուսոլինիի հետ՝ վերջինիս հրավերով՝ քննարկելու Հայկական հարցը: Վարանդյանի նպատակն էր Մուսոլինիի միջոցով կյանքի կոչել Վուդրո Վիլսոնի նախագծած Հայաստանը՝ նոր սահմաններով: Մուսոլինին զարմացել է հայերի համեստ ցանկություն վրա՝ առաջարկելով ավելի մեծ տարածք ակնկալել:

297. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆԹԱՆԻՆ

(էջ 472)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 100-101:

¹ «Հայաստանի ձայն»-ի 1922 թ. թիվ 24-ում տպագրվել է Ավ. Իսահակյանի «Թուրքն ու Եվրոպան» առակը, ինչի մասին խոսվում է նամակում:

² Համլիկ Թումանյանը իր ուսանողության տարիներին անգլերենից թարգմանել է Ռ. Թագորի «Պարտիզպանը» ստեղծագործությունը, որն առաջին անգամ տպագրվել է 1922 թ. Վիեննայում:

298. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 473)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 101-102:

¹ «Ապագա» — Փարիզ, 1920-1940, 1946-1949, քաղաքական, հասարակական շարաթափերի:

² Վուրիկ, Վրույր — Վարդգես Ահարոնյանի կրտսեր եղբայրը:

³ Թորգոմյան Վահրամ (1858-1942) — բժիշկ, բանասեր: Քեմալական շարժման հաղթանակից հետո լքել է Պոլիսը, անցել Եվրոպա: Վենետիկում ուսումնասիրել է Միլիթարյանների մատենադարանը, Փարիզում՝ Ալգալին գրադարանի բժշկական ձեռագրերը: Ունի մի շարք մասնագիտական աշխատություններ:

299. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 474)

Ինքնագրի լուսապատճենը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 234-լրացուցիչ:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության (1922 թ. դեկտեմբերի 4-ի նամակում Իսահակյանը հարցում էր արել Մուսոլինիին հեռագիր տալու մասին):

1923

300. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 475)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 102-104:

¹ Լոդանի կոնֆերանսում (1922 թ. նոյեմբերի 20 — 1923 թ. հուլիսի 24) Թուրքիան մերժեց հազարավոր արևմտահայերի վերադարձը դեպի հայրենի երկիր: Այս պահին էր, որ մասնակից խորհրդային Միության պատվիրակությունը (ղեկավար՝ Գ. Ջիչերին) սլատրաստականություն հայտնեց Ռուսաստանում և Ուկրաինայում ապաստան տալ հայ զաղթականներին:

² Խոսքը Ավ. Իսահակյանի «Արձակ էջեր» գրքի մասին է, որ տպագրվել է Կ. Պոլիս, «Հայկաչեն գրատուն», 1922, 120 էջ:

301. ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԶԱՏՐՑԱՆԻՆ

(էջ 477)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Սարգիս Խաչատրյանի ֆոնդ (այսուհետև՝ ՍԽՖ), 465:

Առաջին անգամ հրապարակել է Գ. Ազնավուրյանը «Գրական թերթ», Երևան, 1974, 7 նոյեմբեր, այնուհետև՝ ԱԻՆ 2016, էջ 160-161:

Սարգիս Խաչատրյան (1886-1947) — Հայ գեղանկարիչ, որմնանկարների վերականգնող-պատճենող, Հայաստանի առաջին փոստանիշի հեղինակ: Կրթություն է ստացել Սանասարյան վարժարանում, Հռոմի Գեղարվեստի ակադեմիայում, Փարիզի արվեստների դպրոցում: 1915 թ. տեղի ունեցած ողբերգական դեպքերը դարձել են նրա ստեղծագործության հիմնական թեման, նրան անվանել են «Հայոց վշտի երգիչ»: Նա Փարիզի Հայ արվեստագետների «Անի» ընկերություն, Նոր Զուղայի Հայկական արվեստի թանգարանի հիմնադիրն է:

Նա կնոջ՝ նկարչուհի Վարդուհի (Վափա) Խաչատրյանի հետ 1922 թ. եղել է Վենետիկում, որտեղ մտերմացել է Ավ. Իսահակյանի հետ. 1921-1924 թթ. ապրել է Վիեննայում և այնտեղից նամակագրական կապ ունեցել Վարպետի հետ: Խաչատրյան ամուսինները 1940 թվականից բնակություն են հաստատել Նյու-Յորքում: 1947 թ. Վափա Խաչատրյանի կամքով Նյու-Յորքից Երևան՝ Գրականություն և արվեստի թանգարան է ուղարկվել Ս. Խաչատրյանի արխիվը, որի մեջ էին նաև Վարպետի ձեռագիր նամակները:

¹ «Լիլիթ»ը առաջին անգամ տպագրվել էր 1921 թ. Պոլսի «Ճակատամարտ»-ում:

² 1924 թ. Վիեննայում հրատարակվել է Ս. Խաչատրյանի «Արմենիա» ալբոմը, որի մասին հիշատակվում է այս նամակում:

³ Խաչատրյան Վարդուհի (Վափա, 1895-1984) — նկարչուհի:

302. ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԶԱՏՐՑԱՆԻՆ

(էջ 478)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՍԽՖ, 465:

Սուաջին անգամ հրապարակել է Գ. Ազնավուրյանը «Գրական թերթ», Երևան, 1974, 7 նոյեմբեր, այնուհետև ԱԻՆ 2016, էջ 164:

303. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ

(էջ 480)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ՍՎՀԹ 1962, էջ 361:

304. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳՅԱՆԻՆ

(էջ 480)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Հովհ. Ավագյանի ֆոնդ, 1074:

Ասուաջին անգամ հրապարակել է Ար. Ավետիսյանը «Սովետական գրականություն», Երևան, 1971, թ. 1, էջ 135, այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 187-188:

Հովհաննես Ավագյան (1882-1959) – գրականագետ, Նյու Յորքում տպագրվող «Հայաստանի կոչնակ» հանդեսի գլխավոր խմբագիր:

1923-1924 թթ. Ավ. Իսահակյանը աշխատակցել է այս հանդեսին:

305. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ

(էջ 481)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 42-43:

Ասուաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք», Բոստոն, 1957, թ. 12, էջ 8-9:

¹ Արտաշես Զիլինկարյանը 1913 թ. Գերմանիայում ամբաստանությունից խուսափելու համար ձեռք է բերում նոր անձնագիր՝ Ռուբեն Դարբինյան անունով և այդ անունով ապրում մինչև կյանքի վերջը: Բեռլինում Ռուբեն Դարբինյանը օգնել է «Հայ-գերմանական ընկերություն» ստեղծմանը:

Ավ. Իսահակյանի մահից հետո 1957 թ. դեկտեմբերին, Ռ. Դար-

բինյանը «Հայրենիք» ամսագրում առաջին անգամ հրապարակում է Ավ. Իսահակյանից ստացած նամակները: Այս հրապարակումը օգտագործվում է 1959 թ. «Հուսարեր» հրատարակչության կազմած գրքում:

306. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՑԱՆԻՆ

(էջ 482)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 42-43:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք», Բոստոն, 1957, թ. 12, էջ 3-4 (20 մայիս սխալ թվագրումով):

¹ Թվագրումը՝ նամակի բովանդակությունից («Հայրենիք»-ի 5-րդ թիվը հրատարակվել է 1923 թ. մարտին, իսկ նամակում՝ մայիսի թվի համար նյութ է ուղարկում):

Ռ. Դարբինյանը խոստովանել է, որ նամակները թվագրելը իր համար դժվար է եղել, քանի որ բոլոր նամակները չեն, որ պահպանվել են (ԱԻՆ 1959, էջ 39):

² Նկատի ունի Ռուբեն Դարբինյանի (Ռ. ստորագրությամբ) «Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները» հոդվածը, որը տպագրված էր «Հայրենիք», Բոստոն, 1923, թ. 5, էջ 136-144:

³ «Սաադիի վերջին գարունը» հրատարակվել է «Հայրենիք», 1923, թ. 7, էջ 59-62:

⁴ Խոսքը Արմեն Հրանտի «Արմենիզմ» գրքի մասին է, որը տպագրվել է 1920 թ. Բոստոնում, «Հայրենիք»-ի տպարանում:

307. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՑԱՆԻՆ

(էջ 483)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 40-42 (25 մայիս թվագրումով):

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք», Բոստոն, 1957, թ. 12, էջ 5-6, այնուհետև՝ ԱԻՆ 2016, էջ 167:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության («Սաադիի վերջին գարունը» արձակ պոեմը տպագրվել է «Հայրենիք», 1923, մայիս, թ. 7):

² «Ուստա Կարո» վեպից հատված է, որ տպագրվել է «Հայրենիք», 1923, ապրիլ, թ. 6, էջ 4-19:

³ Խոսքը ՀՅԴ անդամ, քաղաքական գործիչ, եղեռնամահ Գարեգին Խաժակի (1867-1915) մասին է:

308. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՑԱՆԻՆ

(էջ 485)

Ինքնագրի լուսապատճենը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 234-լրացուցիչ:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Քոչար Երվանդ (1899, Թիֆլիս - 1979, Երևան) — անվանի նկարիչ, քանդակագործ, եռաչափ և կրկնաչափ նկարչության հիմնադիրներից: 1922 թ. ուղևորվել է արտասահման. Պոլսում հունիսին բացել է անհատական ցուցահանդես, նոյեմբերին անցել Վենետիկ, ուր մտերմացել է Ալ. Իսահակյանի հետ: Իտալիայում նա այցելել է Հռոմի և Ֆլորենցիայի թանգարանները: (Մանրամասն տե՛ս Վիգեն Իսահակյան, «Փարիզ, Քոչար. անցած օրեր», Երևան, 2006):

² à propos — ի դեպ, ի միջի այլոց (ֆր.-):

309. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՑԱՆԻՆ

(էջ 486)

Ինքնագրի (բացիկ) լուսապատճենը պահվում է ԳԱԹ, ԱԻՖ, 234-լրացուցիչ:

Տպագրվել է ԱԻՆ 2016, էջ 156 (1922 թ. թվագրումով):

¹ Նամակի տարեթիվը՝ փոստային կնիքից:

² Խոսքը Երվանդ Քոչարի մասին է, որն այցելել էր Հռոմ: Նրան Վարպետի խնդրանքով դիմավորել և ուղեկցել է Արման Սարյանը:

³ Փանոսյան Զապել (1893 -1986) — եվրոպայում և Ամերիկայում մեծ փառքի հասած հայ երգչուհի: Հայտնի կատարումներից մեկը եղել է Կոմիտասի «Կռունկ»ը:

⁴ Լյուսի Արզումանյան-Սևուռյան (Խանտանյան Լուսաբեր. 1892-1969) — դերասանուհի, երգչուհի: Թիֆլիսում 1915 թ. ամուսնացել է հայտնի դերասան Օվի (Հովհաննես) Սևուռյանի հետ, ամուսնու մա-

հից հետո՝ 1920 թ. Լյուսիի կյանքում շեղում է նկատվում. նա տարվում է երաժշտական արվեստով: Թիֆլիսում, ապա Փարիզում երաժշտական կրթություն ստանալուց հետո 1921 թ. ելույթ է ունենում Հռոմում՝ ցնցելով տեղի երաժշտական քննադատությունը: Հռոմից սկսած հռչակը տարածվել է Արևելքում, Եվրոպայում: 1922 թ. ամուսնացել է Իտալիայում հայտնի բժիշկ Երվանդ Արզումանյանի հետ և որոշ ժամանակ ապրել Միլանում:

⁵ chiffon – այստեղ՝ փալաս (ֆրանս.):

⁶ Ինքնագրում՝ այսպես փխ. լինելու:

⁷ misère – թշվառական (ֆրանս.):

310. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳԾԱՆԻՆ

(էջ 486)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Հովհ. Ավագյանի ֆոնդ, 1075:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Սովետական գրականություն», Երևան, 1971, էջ 135-136, այնուհետև ԱԻԵԺ 1979, էջ 188-189:

¹ Խոսքը «Մի շաբաթ մահապարտի հետ» պատմվածքի մասին է, որը տպվել է «Հայաստանի կոչնակ», Նյու-Յորք, 1923, թիվ 26, էջ 808-811:

² Խոսքը «Ուստա Կարո» ստեղծագործության մասին է:

311. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՑԱՆԻՆ

(էջ 487)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 51-53:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք», Բոստոն, 1958, թ. 1, էջ 28-29:

312. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՑԱՆԻՆ

(էջ 489)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ, էջ 104-106:

¹ Այդպես անվանել են Դաշնակցության առաջնորդներից Ռուբեն Տեր-Մինասյանին:

² 1923 թ. մարտի 23-ին Հովհաննես Թումանյանը մահացել էր:

³ «Հայաստանի ձայն» գրական շաբաթաթերթը տպագրվել է Փարիզում, 1922 թ. հուլիսից մինչև 1923 թ. հունիսը. ընդամենը 47 համար: Այստեղ քննարկվել են նաև քաղաքական խնդիրներ:

⁴ «Նորք» – գրական, գիտական, քաղաքական հանդես (Երևան, 1922-1926, 1928, խմբ. Աշոտ Հովհաննիսյան, Ասքանազ Մուսվյան):

313. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՑԱՆԻՆ

(էջ 492)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 107-108:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության (խոսվում է Հովհ. Թումանյանի մահվան մասին՝ 1923 թ.):

² Մամիկոնյան Ստեփան (1858, Ախալցխա-1923, Թիֆլիս) – հայտնի փաստաբան, հանրային գործիչ, Հայոց Ազգային խորհրդի անդամ, 1919 թ. հունվար-1920 թ. դեկտեմբեր՝ մասնակցել է ՀՀ Պատվիրակության աշխատանքներին՝ հայ-վրացական դժվարին կոնֆլիկտը լուծելու ուղղությամբ: Մոսկվայում հիմնել է Հայկական կոմիտեն, որը գոյատևել է 1914-1918 թթ.: Հայկական կոմիտեի առաջարկով Վ. Բրյուսովը 1916 թ. հրատարակել է «Հայաստանի պոեզիան...» ժողովածուն: 1918 թվից Մամիկոնյանը աշխատել է Կովկասում: (Նրա մասին տես «Հայաստանի ձայն», 1923, 7 ապրիլ):

³ խամ – տղետ, գռեհիկ (ռուս.):

⁴ Խոսքը Արմենուհի Տիգրանյանի «Վաղուց թեև տեսակցության...» բանաստեղծության մասին է, որ տպագրվել է «Հայրենիք», Բոստոն, 1923, ապրիլ, թ. 6, էջ 31:

⁵ Գոլիցին Գրիգորի (1838-1907) – Ռուսական կայսրության քաղաքական և ռազմական գործիչ, 1896 թվականից՝ Կովկասի փոխարքա, պատմության մեջ հայտնի իր հայատյաց քաղաքականությամբ: Նա խիստ բացասական է վերաբերվել հայ ազգային կուսակցությանը՝ լիցենզիաների ու շարժումներին, փակել է հայ ազգային դպրոցները, 1903 թ. օրենք է ընդունել Հայ Առաքելական եկեղեցու ունեցվածքի բռնագրավման մասին:

⁶ Նկատի ունի Հովհաննես Թումանյանին, որ մահացել էր 2 ամիս առաջ:

314. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՑԱՆԻՆ

(էջ 494)

Ինքնագիրը պահպանվում է ԱԻԸԱ:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

315. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՑԱՆԻՆ

(էջ 495)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 55-56:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք», Բոստոն, 1958, թ. 1, էջ 32 (7 հունիս 1924 թվագրումով):

¹ Հավանաբար խոսվում է «Հակոբ վարդապետի գաղտնիքը» պատմվածքի մասին, որը տպագրվել է ամսագրի օգոստոսյան համարում («Հայրենիք», Բոստոն, 1923, թ. 10, էջ 4-12):

² Շամլյան Արսեն (Արսեն Երկաթ ծածկանունով. 1893-1969) — բանաստեղծ, արձակագիր: 1922 թվականից ապրել է Վենետիկում, որտեղ 1924 թ. հրատարակվել է նրա «Աստուածների վերջալոյսը» ժողովածուն: 1966 թ. վերջնականապես հաստատվել է Կանադայում և թղթակցել հայ ու ֆրանսիական թերթերին:

³ modus — ձևաչափ, միջոց, կաղապար (լատին.):

316. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՑԱՆԻՆ

(էջ 496)

Արտատպվում է ԱԻՆ 1959, էջ 108-110: Տպագրվել է նաև ԱԻՆ 2016, էջ 168-169:

¹ Նկատի ունի Համլիկ Թումանյանին (1896-1938):

² 1923 թ. ապրիլին Փարիզում գումարված ՀՅԴ Արտասահմանի Մարմինների արտակարգ ժողովում նշվել է, որ հայ-թուրքական կոնֆլիկտը լուծելու համար պետք է գնալ հաշտության թուրքական այն տարրերի հետ, որոնք ընդառաջ կգնան հայ ժողովրդի պահանջներին («Քաղուածքներ ՀՅԴ Արտասահմանեան Մարմիններու Արտակարգ Խորհրդածողովի Որոշումներէն», 1923, էջ 4-5):

³ Նկատի ունի «Հայաստանի ձայն» շաբաթաթերթը, որի խմբագիրը Վ. Ահարոնյանն էր, տնօրեն-հրատարակիչը՝ դոկտոր Հ. Նևրուզը:

⁴ Նկատի ունի իր ուղարկած գրքերի ցուցակը:

⁵ Վ. Ահարոնյանի «Գրախոսական» («Հայրենիք» ամսագիր)» հոդվածը տպագրված «Հայաստանի ձայն», Փարիզ, 1923, թ. 46:

⁶ «Սառգրիի վերջին դարունը» արձակ պոեմը տպագրվել է «Հայրենիք», Բոստոն, 1923, թ. 7, էջ 59-62:

⁷ Մխիթարյան Հովհաննես (Օննիկ, Ֆենիքս ծածկ. 1895-1953) – գրականագետ, խմբագիր:

⁸ Նկատի ունի Ռաֆայել Զարդարյանին, որը փոքր ծավալի դործերով հաճախ տպագրվում էր «Հայրենիք» ամսագրում:

⁹ 1923 թ. «Հայրենիք» ամսագրի էջերում հաճախ երևում էր նաև ՀՅԴ դործիչ Ղևոնդ Մելոյանի անունը:

317. ԱՐԱՄ ԵՐԵՄՅԱՆԻՆ

(էջ 498)

Ինքնագիրը պահվում է Նոր Զուղա, Ս. Ամենափրկիչ վանքի գրադարան, լուսապատճենը՝ ԳԱԹ, ԱԻՖ, 20-III:

Տպագրվել է ԱԻՆ 2016, էջ 170-171:

¹ Նկատի ունի Ա. Երեմյանի «Չահարմահալի հայ ժողովրդական բանահյուսությունը», որը տպվել է 1919 թ. Վիեննայում: (Չահարմահալը Պարսկաստանի 31 գավառներից մեկն է):

318. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ

(էջ 499)

Ինքնագիրը պահվում է ՎՄՄԳ, Ս. Հակոբյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 9, էջ 60, այնուհետև՝ ԱԻՆ 1996, էջ 77 և ԱԻՆ 2016, էջ 172:

¹ Թվագրվում է ըստ նամակի բովանդակության:

² «Արեղ»-ի հաջորդ համարներում տպագրված են Ավ. Իսահակյանի «Ծառերի վրա աչունը դալուկ...» (թիվ 8) և «Ասում են թե...» (թիվ 9) բանաստեղծությունները:

³ Ավ. Իսահակյանի «Հովհաննես Թումանյան (Մահվան առթիվ)» հոդվածը տպագրվել է «Արեգ», Բեռլին, 1923, թ. 5, էջ 298-300:

⁴ Սիմոն Հակոբյանը Վիեննայից տեղափոխվել էր Բեռլին և 1923 թ. հունվարից այնտեղ շարունակել «Արեգ» հանգեսի տպագրությունը:

⁵ Շամտանճյան Միքայել (1874-1926) — հրապարակախոս, խմբագիր, թարգմանիչ: Թարգմանել է Մորգենթաուի «Դեսպան Մորկենթաուի պատմածները», Յ. Լեփսիուսի «Հայաստանի ջարդերը. գաղտնի տեղեկագիր», Հ. Բարբյուսի «Սարսափի երկրին մեջ. նահատակ Հայաստան» գրքերը: Հայտնի է իր հեղինակած «Հայ մտքին հարկը՝ Եղեռնին: Աքսորականի մտածումներ և դեպերումներ» գիրքը (1919 թ.):

319. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳՅԱՆԻՆ

(էջ 500)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԱՖ, 1076:

Առաջին անգամ հրապարակել է Ար. Ավետիսյանը «Սովետական գրականություն», Երևան, 1971, թ. 1, էջ 136, այնուհետև՝ ԱԻԵԺ 1979, էջ 189:

¹ Խոսքը «Ուշինարա» հնդկական զրույցի մասին է, որը տպագրվել է «Հայաստանի կոչնակ», Նյու-Յորք, 1923, թ. 31, էջ 967:

320. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ

(էջ 501)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 93: Արտատպվել է նաև ԱԻՆ 2016, էջ 150 (1922 թ. թվագրումով):

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության (Քոչարը Փարիզ է մեկնել 1923 թ. օգոստոսին):

² «Սասմա Մհեր» պոեմն առաջին անգամ տպվել է «Արեգ» ամսագրում՝ «Իմ սիրելի Սիմոն Հակոբյանին սրտագին նվեր» ընծայականով, ապա առանձին գրքով Վիեննայում, 1922 թ.: Այս գրքի մասին հայրենիքում՝ Սովետական Հայաստանում գրախոսություն է գրել Արտաշես Կարինյանը «Ա. Իսահակյանի «Սասմա Մհեր» վեր-

նագրով «Խորհրդային Հայաստան» թերթում (1923 թ., 1 հունվար):
Նամակում քննարկվում է Ա. Կարինյանի գրական վերլուծությունը:

321. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆԹԱՆԻՆ (էջ 502)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 110-112:

¹ Նամակում հիշատակվող «արձակ գրությունները» նրա մի քանի պատմվածքներն էին («Կապիտան Ղազարը», «Հակոբ վարդապետի զաղտնիքը», «Հասան աղան», «Գերեզմանի վրա»), որոնք տպագրվել էին 1923 թ. Բոստոնի «Հայրենիք» ամսագրում:

² Նկատի ունի 1923 թ. օգոստոսի 12-ին գրած իր նամակը, որն ուղարկել էր Փարիզ Երվանդ Քոչարի միջոցով:

³ Այդ համաձայնագրերի նմանությունը Հայաստանի համար ոչ բարենպաստ պայմանների ընդունումն ու հաստատումն էր:

322. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԵՆԹԱՆԻՆ (էջ 505)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 43-45:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք», Բոստոն, 1957, թ. 12, էջ 7-8:

¹ Տեստեկյուլյան Նշան (1888-1930) – բանաստեղծ, թատերագիր, խմբագիր, «Հայրենիք» պարբերականի թղթակից:

² «Մելքոն վարժապետը» տպագրվել է «Հայրենիք», Բոստոն, 1923, թ. 1, էջ 3-7:

³ Գաբրիել վարդապետ Նահապետյան (Մեղու Շիրակա կեղծ., 1857-1939) – Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ, բանասեր, պատմաբան, լրագրող, 1919-20 թթ.՝ «Բազմավեսպ» հանդեսի խմբագիր:

323. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԵՆԹԱՆԻՆ (էջ 508)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 45-46:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք», Բոստոն, 1958, թ. 1, էջ 26, այնուհետև՝ ԱԻՆ 2016, էջ 174-175:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² «Լիլիթ»-ը Հրեական առասպել ենթավերնագրով տպագրվել է «Հայրենիք», Բոստոն, 1923, թ. 2, էջ 20-31:

324. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՑԱՆԻՆ

(էջ 509)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, արտատպվում է ԱԻՆ 1959, էջ 113:

¹ Խոսքը Լեոյի «Ռուսահայոց գրականությունը սկզբից մինչև մեր օրերը» գրքի մասին է, որը տպագրվել էր 1904 թ. Վենետիկում: Բ. տպագրությունը իրագործվել է 1928 թ.:

325. ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԶԱՏՐՑԱՆԻՆ

(էջ 510)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՍԽՖ, 465:

Տպագրվել է ԱԻՆ 2016, էջ 176:

¹ 1923 թ. աշնանը «Ապագայ» թերթի խմբագրությունն սրահում Ա. Զոպանյանի աջակցությամբ բացվում է երվանդ. Քոչարի անհատական առաջին ցուցահանդեսը:

² «Նոր շարժում» (1923-1924, Կահիրե) – գրական-գեղարվեստական և գիտական շաբաթաթերթ, խմբ.՝ Գուրգեն Մխիթարյան:

³ Հրանդ Բալույան «Նկարիչ Ս. Խաչատուրյանի պատկերահանդեսը», «Նոր շարժում», 1923, թ. 22, էջ 335-337:

326. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳՑԱՆԻՆ

(էջ 511)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԱՖ, 1077:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Ավ. Իսահակյանը նկատի ունի «Թաբթի Հիլլելը և իր աշակերտ-

ները» լեզուները և «Սրտի դատողություն» պատմվածքը, որոնք տպագրվել են Նյու Յորքի «Հայաստանի կոչնակ» հանդեսում, 1923, թ. 44 (էջ 1384-1385) և 49 (էջ 1544-1545) համարներում:

327. ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԶԱՏՐՑԱՆԻՆ

(էջ 512)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՍԽՖ, 465:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

¹ Զրաքյան Քերովբե վարդապետը Մխիթարյան միաբանության հայրերից էր, 1920-1921 թթ. «Բազմավէպ» հանդեսի խմբագիրը:

² Հովհաննես Թորոսյան (1864-1940) – Մխիթարյան միաբանության հայրերից, բանասեր, պատմաբան, 1896-1898 թթ. «Բազմավէպ» հանդեսի խմբագիր:

³ Խոսքը վերաբերում է Կարո Սարյանին (1910-2003 Մարսել) – նկարիչ-դիզայներ, Վազա Խաչատրյանի կրտսեր եղբայրը: Սովորել է Վիգեն Իսահակյանի հետ՝ Մուրատ-Ռաֆայելյան դպրոցում, նույն դասարանում, Վիգենի հետ նամակագրական կապ է ունեցել:

⁴ Հովհան Ավգերյան (Ավգեր ծածկ., 1877-1947) – բանաստեղծ, Մխիթարյան միաբանության անդամ:

⁵ Խոսքը նկարիչ էդգար Շահինի մասին է, որը մի ժամանակ ապրել է Վենետիկում:

328. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳՑԱՆԻՆ

(էջ 514)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ՀԱՖ, 1078:

Առաջին անգամ տպագրվել է ԱԻԵԺ 1979, էջ 189:

¹ Խոսքը «Թյոն-Յի-Լանգ» չինական հին զրույցի մասին է, որ տպագրվել է «Հայաստանի կոչնակ», Նյու-Յորք, 1924, թիվ 1, էջ 13-14:

² Գաբրիկյան Խորեն (Խորեն, Հեթում ծածկ., 1891-1973) – դրական և դիտական գործիչ:

³ Պեչիկթաշյան Նշան (Նշան Հայազատ ծածկ., 1896-1972) – դրող, գեղաստան:

329. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԵՆՑԱՆԻՆ

(էջ 515)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 48-49: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք», Բոստոն, 1958, թ. 1, էջ 27:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

330. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԵՆՑԱՆԻՆ

(էջ 516)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 50: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հայրենիք», Բոստոն, 1958, թ. 1, էջ 30:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Խոսքը չինացի բանաստեղծին վերաբերող արձակ պոեմի մասին է («Լի-Թայի-Պո», «Հայրենիք», Բոստոն, 1924, թ. 4, էջ 1-5):

331. ՎԱՀԱՆ ՆԱՎԱՍԱՐԴՑԱՆԻՆ

(էջ 517)

Ինքնագրի տեղն անհայտ է, տպագրվում է ըստ ԱԻՆ 1959, էջ 5-7:

Տպագրվել է նաև ԱԻՆ 2016, էջ 179:

Վահան Նավասարդյան (1886-1956) – ՀՅԴ անդամ, հասարակական, գրական գործիչ, խմբագիր՝ Թիֆլիսի «Հորիզոն» (1920 թ.) և Կահիրեի «Հոսսաբեր» (1923 թ.) պարբերականների: Իր քաղաքական կյանքի սկզբում եղել է ՀՅԴ Մրգաստանի (Երևան) Կենտրոնական Կոմիտեի անդամ, ապա՝ Ալեքսանդրոպոլի քաղաքապետ, 1920 թվականից՝ քաղաքական փտարանդի:

Վ. Նավասարդյանին ուղղված Վարպետի նամակները 1957 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին հրապարակվել են Կահիրեի «Յոսսաբեր» և Բեյրութի «Նաիրի» պարբերականներում:

¹ Թվագրվում է ըստ բովանդակության:

² Ավետիս Շահխաթունին 20-րդ դարասկզբի քաղաքական գործիչ էր, դաշնակցության գաղափարակիրներից մեկը: Նրա գուստորը՝ Ելիզավետա Շահխաթունին (ծնվ. 1911 թ.) ՍՍՀՄ-ում հայտնի ճարտարագետ էր և ավիակոնստրուկտոր:

³ Մխիթարյի Արցիբաշև (1878-1927) — ռուս գրող, դրամատուրգ, հրապարակախոս, հակաբոլշևիկ, հայտնի է «Սանին» (1907 թ.) վեպով:

⁴ «Հուսաբեր» (Կազիրե, 1915-2019) — քաղաքական, տնտեսական, գրական օրաթերթ: Այստեղ են տպագրվել Ա. Արփիարյանը, Ե. Օսյանը, Վ. Թեքեյանը: 1923 թ. այն դարձել է Հ.Յ. Դաշնակցության պաշտոնական օրգան՝ Վահան Նավասարդյանի խմբագրությամբ: 1924-1947 թթ. «Հուսաբեր»-ի խմբագիրն էր Գուրգեն Մխիթարյանը:

⁵ Նկատի ունի Ավ. Ահարոնյանի «Ղեղոյի արտը» պատմվածքը, որ տպագրվել էր «Հայրենիք», Բոստոն, 1924, թ. 2, էջ 1-17:

332. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ

(էջ 520)

Ինքնագիրը պահպանվում է ՎՄՄԳ, Ն. Ակինյանի թղթապանակ:

Առաջին անգամ տպագրվել է «Բագին», Բեյրութ, 1983, թ. 3, էջ 74-75, այնուհետև ԱԻՆ 1996, էջ 23-24 և ԱԻՆ 2016, էջ 180-181:

¹ 1923 թ. ապրիլ-մայիսին Վիեննայում գումարված ՀՅԴ արտասահմանյան մարմինների խորհրդաժողովին հրավիրված էր նաև Հ. Քաջազնունին: Նա հրաժարվել է ելույթից, բայց իր զեկուցումը փոստով ուղարկել է կոնֆերանսին: «Հ. Հ. Դաշնակցությունն անելիք չունի այլևս» վերնագրով զեկուցումը որպես գիրք հենց նույն թվին տպագրվել է Պուքրեշ, Վիեննա և Թիֆլիս քաղաքներում:

² Գերմանական գաղտնի զեկուցումների համաձայն. 1917 թվին (ծանոթությունը՝ Ավետիք Իսահակյանի):

³ Գրիգոր Զալղուշյան (1861-1931) — դրական, հասարակական գործիչ, լրագրող: Նրա անմիջական մասնակցությամբ Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքի բակում կանգնեցվել են Ռ. Պատկանյանի և Մ. Նալբանդյանի արձանները: Եղել է Նոր Նախիջևանի հայկական հյուպատոսը:

⁴ Այս գրքույկի մասին Իսահակյանը բացասաբար է արտահայտվել նաև Վ. Նավասարդյանին 1924 թ. ապրիլի 9-ին գրած նամակում:

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԱԶՖ, 2765-1:

Նամակն առաջին անգամ տպագրվել է «Գրական թերթ», Երևան, 1965, 29 հոկտեմբեր, այնուհետև՝ ԱԽԵԺ 1979, էջ 190-192:

¹ «La Roseaie d'Armenie» («Վարդենիք Հայաստանի») — հայ միջնադարյան պոեզիայի եռահատոր ժողովածու ֆրանսերենով՝ լույս տեսած 1918 թ., 1923 թ. և 1929 թ.: Գրքերը կազմել, թարգմանել և ծանոթագրել է Արշակ Զոպանյանը:

Այս նամակում խոսվում է ժողովածուի 2-րդ հատորի մասին:

² 1891 թ. Պոլսում տպագրված Արշակ Զոպանյանի բանաստեղծությունների ժողովածուի անվանումն է:

³ 1923 թ. Փարիզում հրատարակվել է Արշակ Զոպանյանի «Տղու հոգիներ» պատմվածքների ժողովածուն:

Ա

Աբեղյան Արտաշես - 294

Աբովյան Լևոն - 171, 173, 174, 177, 178, 180, 198

Աբովյան Խաչատուր - 199, 391

Աբովյան Վիկտորիա - 151, 161, 162, 163, 168, 170, 171, 172, 174, 176, 177, 179, 180, 181, 183, 186, 191, 195, 208, 241, 266, 294

Ագուլիս - 341

Ադա-Նեգրի - 453

Ադալիս - 332

Ադամ - 478, 479

Ադամա - 325

Ադոնց Նիկողայոս - 233, 235, 237, 239, 240, 282, 294, 392

Ազատ (Ալեքսանի որդեգրած տղան) - 258

Ազոլո - 365, 368, 372, 374, 464, 512

Աթաբեգյան Լևոն - 26, 47, 51, 74

Աթայանց Սարգիս - 309, 311, 312, 316

Աթարբեկով - 365

Աթենք - 494, 495, 498

Ալաշկերտ - 321, 335

Ալեքսանդր (տե՛ս Մյասնիկյան Ալեքսանդր)

Ալեքսանդրոպոլ, Ալեքսանդրա-

պոլ, Ալեքսանդրոպոլ - 22, 30, 41, 63, 64, 67, 77, 78, 81, 82, 87, 110, 112, 114, 125, 126, 130, 135, 139, 147, 151, 152, 155, 159, 161, 171, 177, 180, 199, 246, 304, 310, 317, 325, 347, 363, 371, 446, 507

Ալիշան Ղևոնդ - 58, 294

Ախալքալաք, Ախալքալակ 136, 137, 139, 310, 335, 507

Ակինյան Ներսես - 258, 359, 433, 441, 471, 499, 520

Ակնունդի - 190, 345

Ահարոնյան Ավետիս - 68, 78, 79, 81, 85, 159, 187, 203, 206, 237, 249, 265, 276, 280, 315, 319, 330, 332, 337, 348, 351, 420, 421, 447, 448, 507, 519

Ահարոնյան Արփիկ, Արփենիկ - 367, 374, 386, 455, 470, 471, 475, 491, 496

Ահարոնյան Բաբիկ - 367, 374, 470, 475

Ահարոնյան Վարդգես - 365, 372, 384, 386, 401, 437, 442, 451, 453, 459, 461, 462, 465, 468, 473, 475, 477, 489, 491, 492, 496, 501, 502, 509

Ահարոնյան Վուրիկ, Վրույր - 386, 474, 475, 491

Աղայան Ղազարոս - 50, 69, 102, 106, 159, 377

Աղասեր - 74, 75

¹ Անվանացանկում ընդգրկված են միայն բնագրերում կիրառված անձնանունները և տեղանունները:

- Աղբալյան Նիկոլ, Աղբալ, Քիլոն
- 49, 62, 69, 85, 86, 110, 159,
351, 451, 520
- Աղեքսանդր (տե՛ս Մյասնիկյան
Ալեքսանդր)
- Աճեմյան Արսեն - 415
- Աճեմյան (մեծահարուստ) - 407
- Ամերիկա - 190, 242, 300, 306,
314, 319, 321, 325, 326, 330,
332, 337, 338, 339, 341, 344,
345, 348, 349, 358, 359, 366,
376, 385, 389, 393, 416, 419,
420, 421, 422, 431, 432, 434,
439, 455, 461, 470, 477, 481,
489, 503, 504, 507, 510
- Ամիրխանյան Հովսեփ - 203
- Ամիրյան Արսեն - 51, 74, 225
- Այրարատ - 156
- Անգլիա - 226, 264, 270, 306, 319,
321, 322, 326, 332, 334, 338,
351, 362, 385, 387, 441, 462,
468, 476, 504
- Անդերսեն Հանս-Քրիստիան -
227
- Անդրանիկ (Օզանյան) - 327, 342
- Անի - 64, 106, 152, 156, 158, 238,
239, 433, 441
- Աննիկ, Աննա (տե՛ս Մատակյան
Աննա)
- Անոփյան Գրիգոր - 153
- Անտոն, Անտոն Գոշ, տիար Ան-
տոն (Պոլյաճյան) - 248, 259,
287, 295, 331, 333, 419, 420
- Անուշ - 189, 237
- Աշոտ - 293, 309, 333, 376
- Աջեմյաններ - 339
- Առուշանյան-Մելիքյան Պողոս -
391
- Ասիա - 184, 364, 370, 371, 388,
389, 444
- Աստղիկ (Եփրեմ Խանի դուստր)
- 419
- Ավագյան Հովհաննես - 480, 500,
511, 514
- Ավգերյան (Ավգեր) Հովհան -
513
- Ավստրալիա - 455
- Ատրբեյջան, Ադրբեյջան - 321,
340, 343, 367, 447
- Արագած, Ալագյազ - 87, 89, 156,
221, 242
- Արամ (տե՛ս Իսահակյան Արամ)
- Արասխանյան Ավետիք - 29, 30,
36, 39, 41, 48
- Արարատ - 87, 88
- Արարատյան-Բաբազյան - 348
- Արգինա - 23, 32, 33
- Արդահան - 302, 335
- Արեշ - 322
- Արղանա-Մատեն - 322
- Արդուրյան Հովսեփ - 386, 407
- Արման (տե՛ս Սարյան Արման)
- Արմաշ - 189
- Արմեն Գարո (Պաստրմաճյան) -
190, 248, 305, 337, 340, 341,
342, 344, 345, 348, 352, 420,
421, 448
- Արսեն Երկաթ (տե՛ս Ծամյան
Արսեն)
- Արտաշես (տե՛ս Դարբինյան
Ռուբեն)
- Արփիարյան Արփիար - 408

Աֆրիկյան Գևորգ - 230, 271

Բ

Բաբայան Զապել - 24, 26

Բաբայան Լ. - 234

Բաբայան Մարգարիտ - 235, 246

Բաբելոն - 192

Բաբերդ - 321

Բաթում - 338

Բալասանյան Գրիգոր - 150

Բալկաններ - 432, 439, 446

Բալու - 340

Բաղդադ - 184, 290

Բաղեշ - 338

Բայազետ - 321, 322

Բայրոն Ջորջ - 253, 495

Բաշալյան Լևոն - 502

Բառնաբաս (տե՛ս Պիլեզիկյան
Բառնաբաս)

Բասեն - 335

Բաքու, Բագու - 43, 48, 50, 62, 68,
69, 86, 125, 159, 160, 171, 231,
234, 257, 282, 332, 337, 339,
387, 391, 447

Բելգիա - 264, 323, 496

Բեկզատյան, Բեկզադյան Տիգ-
րան - 337, 459

Բելյուր - 184, 388

Բեռլին, Բերլին - 53, 184, 239,
242, 243, 247, 248, 249, 250,
251, 252, 254, 255, 256, 257,
258, 259, 260, 261, 263, 269,
273, 277, 290, 297, 299, 300,
305, 318, 332, 333, 339, 351,
360, 375, 376, 393, 433, 437,

439, 440, 454, 457, 458, 470,
475, 490, 497, 500

Բեռն, Բերն - 304, 333, 346

Բեսարաբիա - 462

Բերբերյան Մինաս (Մ. Բ.) - 80

Բերդյան Աննա (տե՛ս Մատակ-
յան Աննա)

Բիթլիս - 321, 325

Բիսմարկ - 46, 117

Բյորնսոն - 26

Բյուրգեր - 227

Բողնալյան, Բողչալյան Հարութ-
յուն - 330, 334

Բոստոն - 446, 487

Բոսփոր, Վոսփոր - 184, 192, 200

Բորժոմ - 108

Բրայս Ջեյմս - 389

Բրանդինգ - 302

Բրեստ - 303, 307, 351, 504, 520

Բրիան Արիստիդ - 388, 390, 402

Բրյուսով Վալերի - 373

Բուդաղյան Հովակ - 173, 232,
235

Բուդապեստ, Բուքրեշտ - 243,
418

Բուլղարիա, Բուլգարիա - 264,
356, 393, 455

Բուսլան Ֆյոդոր - 27

Գ

Գաբիկյան Խորեն - 515

Գալեմբարյան Գրիգոր - 295

Գարեգին (տե՛ս Լևոնյան Գարե-
գին)

Գարեգին սարկավագ (տե՛ս Հովսեփյան Գարեգին)

Գարիբալդի - 327

Գարո (տե՛ս Արմեն Գարո)

Գեոպպերտ Հ. - 300

Գևորգբեկյան Տիգրան - 236

Գետաբեկ - 322

Գետեկյան - 287

Գերմանիա - 254, 260, 264, 278,

298, 301, 302, 306, 307, 314,

325, 330, 333, 351, 362, 388,

407, 441, 446, 457, 460, 501,

531, 582

Գինովաբե, Գինո (տե՛ս Զարիֆյան Գինովաբե)

Գոլիցին - 493

Գոնչարով - 394

Գորկի Մաքսիմ - 277, 290

Գորոյան Արշակ խան - 360

Գրիգոր (տե՛ս Վարդանյան Գրիգոր)

Գրիմմ եղբայրներ - 27

Գրինֆիլդ Ջեյմս - 299, 323, 324, 333, 339, 376

Գույումճյան Միսակ - 74, 75, 338, 440

Գուրո - 402

Դ

Դամասկոս - 184

Դանթե - 54

Դանիա - 325

Դանիելյան - 57

Դաշկով - 446

Դավթյան Հոնան - 52

Դավթյան Հորտանս - 52

Դավիթ Բեկ - 324

Դարբինյան Նադիա - 457, 503, 507

Դարբինյան Ռուբեն (Չիլինկարյան Արտաշես) - 250, 271, 447, 456, 463, 481, 482, 483, 487, 495, 503, 505, 508, 515, 516, 519

Դարդանել - 210

Դարյալ - 82

Դեմիրճյան Դերենիկ - 49, 50, 62, 63, 66, 69, 78, 84, 85, 86, 87, 102, 106, 159, 223, 229, 289, 294, 328, 337, 377

Դեստեգյուլ Նշան - 507

Դիարբեքիր - 321, 322, 325

Դոն Կիխոտ - 227, 273

Դոստոևսկի - 394

Դուման - 324

Դուրյան Պետրոս - 427

Դսեղ - 158

Դվին - 155

Դրամբյան Ռուբեն - 204

Դրո - 457

Ե

Եգիպտոս - 186, 228, 315, 349, 510

Ենգիբարյան Գ. - 80

Եսայան Զապել - 312, 313, 407, 415

Եվրոպա - 184, 192, 193, 198, 207, 210, 219, 243, 244, 250, 251, 254, 256, 317, 320, 327, 329, 336, 362, 364, 366, 385, 386, 387, 389, 434, 444, 448,

- 455, 460, 462, 467, 468, 476,
483, 488, 504
- Երեմիա եպիսկոպոս - 18
- Երեմյան Արամ - 360, 381, 382,
394, 498
- Երեմյան Սիմոն - 220, 224, 228,
233, 356, 368, 373, 374, 436
- Երևան - 114, 127, 130, 137, 201,
206, 271, 325, 330, 339, 340,
342, 346, 350, 372, 387, 448,
449, 461, 465, 487, 488, 492
- Երզնկա - 321, 325, 469
- Երկանյան - 259
- Երվանդ (մեծահարուստ) - 240
- Երվանդ (տե՛ս Քոչար Երվանդ)
- Երուսաղեմ - 56
- Եփրատ - 181
- Եփրեմ խան - 419, 430
- Զ**
- Զանգեզուր - 343, 510
- Զառաֆյան (տիկին) - 330
- Զավարյան, Զավրիկ Լակոբ -
190, 250, 251, 345
- Զավարյան Սիմոն - 189, 238,
240, 247, 251, 403, 440
- Զարդարյան Ռաֆայել - 498, 499
- Զարդարյան Ռուբեն - 207, 208,
420
- Զարիֆյան Գինովաբե - 189,
225, 230, 231, 236, 242, 243,
251, 255, 256, 268, 270, 271,
294
- Զարյան Կոստան - 354, 355, 361
- Զաքարիա - 178, 471
- Զաքարյան Պետրոս - 295
- Զաքարյան Վահան - 332, 338,
339, 375, 428
- Զելիկ - 260, 263
- Զեյթուն - 369
- Զմյուռնիա - 465
- Զոհակ - 77
- Զոհրաբյան Հուսիկ - 57
- Զոհրաբով Արշակ - 305
- Զորաստր - 158
- Զվեգդիչ Պյոտր - 323
- Զվիցերիա, Օվեյցարիա - 186,
209, 231, 281, 298, 300, 304,
305, 307, 314, 324, 332, 334,
388
- Է**
- Էնվեր փաշա - 311, 340, 349,
364, 441, 462
- Էնֆանդյան - 407
- Էջմիածին - 11, 12, 14, 16, 18, 20,
64, 66, 67, 83, 130, 147, 149,
155, 194, 201, 215, 239, 514
- Էրզրում, Էրզերում - 181, 198,
268, 275, 321, 338, 345
- Թ**
- Թագոր, Թակոր - 452, 472
- Թադեոս վրդ. - 512
- Թալեաթ, Թալաաթ - 323, 349,
351, 388, 461, 472, 481
- Թադիանոսյան Երվանդ - 378
- Թադիենֆ - 323
- Թերզիբաշյան - 315
- Թերլեմեզյան Փանոս - 390
- Թիթրյան Եվգինե - 87

Թիթրյան Պ. - 39

Թիֆլիզ. Թիֆլիս - 19, 24, 32, 41,
50, 61, 62, 63, 66, 68, 70, 73,
74, 86, 93, 95, 98, 99, 101, 102,
104, 105, 107, 118, 120, 123,
125, 127, 128, 130, 131, 132,
140, 147, 150, 152, 153, 155,
156, 160, 164, 171, 172, 173,
174, 175, 176, 177, 178, 179,
180, 189, 190, 198, 201, 205,
214, 232, 236, 246, 304, 315,
317, 336, 340, 362, 376, 455,
459, 460

Թորթվենց Վահան - 492

Թորգոմյան Վահրամ - 474, 491

Թորոսյան Հովհաննես - 512

Թոփչյան Եղիշեն - 50

Թուման - 248, 259

Թուման - 324

Թումանյան Անուշ - 329

Թումանյան Աշխեն - 158, 329

Թումանյան Արեգ - 329

Թումանյան Արտիկ - 158

Թումանյան Արփիկ 329

Թումանյան Թամար - 329

Թումանյան Համիկ - 158, 329,
384, 455, 472, 496

Թումանյան Հարություն - 66

Թումանյան Հովհաննես, Օհան-
նես - 49, 61, 62, 64, 65, 66, 67,
68, 69, 77, 83, 84, 86, 98, 101,
102, 106, 110, 118, 141, 155,
158, 188, 199, 201, 202, 205,
210, 223, 265, 280, 292, 328,
335, 340, 362, 377, 384, 385,
434, 468, 475, 490, 491, 493,
500, 509, 523

Թումանյան Մուշեղ - 156, 158, 329

Թումանյան Նվարդ - 156, 214,
328, 329, 378

Թումանյան Նունիկ - 158

Թումանյան Սեդա - 329

Թումանյան Օլգա, Օլյա - 68,
156, 337

Թուրքիա - 189, 215, 228, 264, 296,
302, 303, 306, 307, 322, 465

Ժ

Ժնև, Ժընև - 57, 59, 185, 216, 217,
219, 220, 231, 233, 238, 240,
242, 244, 246, 247, 250, 251,
253, 256, 257, 260, 261, 262,
263, 264, 267, 269, 270, 272,
274, 275, 277, 278, 281, 283,
285, 286, 287, 288, 291, 293,
296, 297, 299, 302, 304, 308,
309, 310, 311, 312, 314, 316,
318, 320, 322, 325, 346, 347,
348, 349, 350, 355, 357, 361,
374, 388, 391, 419, 420, 440,
457, 490

Ժորդանիա Նոյ - 469

Ի

Իբսեն Հենրիկ - 33

Իգդիր - 63, 351, 369, 441, 448,
521

Իզմիր - 195

Իլյա Մուրումեց - 27

Իսահակյան Աբա - 268, 271

Իսահակյան Ալեքսան - 17, 258,
268, 271

Իսահակյան Արամ - 11, 12, 13,
 14, 15, 16
 Իսահակյան Բագրատ - 12
 Իսահակյան Գևորգ - 268
 Իսահակյան Գարուշ - 231, 256,
 257, 258, 271
 Իսահակյան Գեղամ - 112, 202,
 234, 258, 271, 481, 489
 Իսահակյան Երվանդ - 12
 Իսահակյան Իսահակ, Միսակ -
 225, 228, 232, 235, 237, 262,
 267, 268, 269, 270, 271, 338
 Իսահակյան Ծերուն - 12
 Իսահակյան Համազասպ - 14
 Իսահակյան Հայկ - 12
 Իսահակյան Մարիամ - 12
 Իսահակյան Մարտին, Մարտի-
 րոս - 14, 15
 Իսահակյան Մկրտիչ - 16, 225,
 228, 232, 266, 268, 271, 294
 Իսահակյան Նիկողայոս, Կոլյա,
 Նիկոլայ - 106, 225, 232, 233,
 258, 262, 268, 271, 363, 461,
 470, 489, 504
 Իսահակյան Ռուբեն - 258, 268,
 271
 Իսահակյան Սոֆի, Սոֆյա - 173,
 174, 189, 200, 202, 203, 205,
 232, 236, 251, 256, 257, 259,
 268, 294, 337, 367, 378, 386,
 397, 489
 Իսահակյան Վիգեն, Վիգի, Վի-
 գուշ - 189, 225, 230, 231, 236,
 237, 259, 271, 291, 316, 337,
 367, 381, 438, 450, 451, 461,
 464, 470, 471, 489

Իսահակյան Փեփրոն, Փեփրո-
 ցիա - 12, 225, 252, 258
 Իսահակյան Օլիկ - 258, 268, 271
 Իսկենդերոն - 325

Լ

Լազրըլոֆ - 204
 Լալվար - 335
 Լան (Լոջ Հենրի) - 330
 Լայպցիգ - 24, 26, 29, 30, 32
 Լավրով - 328
 Լեման - 243
 Լեմին - 349, 365, 371, 390, 441,
 481
 Լեո - 68, 80, 85, 155, 156, 159,
 201, 509
 Լեոպարտի - 234
 Լեպսիուս - 428
 Լեոնենց (տե՛ս Նազարբեկյան Ա-
 վետիս)
 Լևոն (տե՛ս Աբովյան Լևոն)
 Լևոն (տե՛ս Ծանթ Լևոն)
 Լևոնյան Գարեգին 155, 190, 219,
 222, 224, 228, 233, 235, 237,
 238, 240, 252, 264, 274, 277,
 281, 293, 296, 439
 Լևոնյան Պարույր - 220
 Լերմոնտով - 82, 427
 Լիանոզով - 339
 Լիպարիտ (տե՛ս Նազարյան Լի-
 պարիտ)
 Լիսիցյան Ստեփան - 164, 167,
 372
 Լոգան - 185, 216, 247, 310, 340,
 468, 473, 475, 520
 Լոկ - 440

Լոնգֆելլո - 427

Լոնդոն - 242, 243, 253, 272, 290,
321, 332, 337, 342, 393

Լոռի - 141, 156, 322, 324, 335,
364

Լուսո - 53

Խ

Խաժակ Գարեգին - 190, 483

Խայամ Օմար - 265

Խան (տե՛ս Մասեհյան Հովհան-
նես Խան)

Խանազատ Ռուբեն - 293

Խանզադյան Միհրդատ - 280

Խանզադյան Ցուլակ - 278, 286, 291

Խաչատրյան Հրանուշ - 372

Խաչատրյան Սարգիս - 392, 442,
477, 478, 510, 512, 513

Խաչատրյան Վարդուհի - 478,
479, 511, 514

Խատիսյան Ալեքսանդր - 233,
347

Խարբերդ - 321, 325

Խզմալյան Թադևոս - 159

Խլեբնիկյան - 216

Խոջամիրյան Կարապետ - 39

Խոջոյան Լևոն - 19

Ծ

Ծատուրյան Ալեքսանդր - 23, 66,
85, 165, 254, 294

Կ

Կազբենկ - 82, 88

Կալատուզյան Դիոնիսիոս - 362,
369, 370

Կալիշ - 257

Կալիֆորնիա - 470

Կաղզվան - 63, 66, 310, 370, 377

Կամսարական Տիգրան - 502

Կանո - 440

Կարա-Բեքիր Քյազիմ - 370, 371

Կարակաշյան Կատյա - 216

Կարապետ (տե՛ս Մելիք-Օհան-
ջանյան)

Կարեն (տե՛ս Միքայելյան Կա-
րեն)

Կարին - 180, 198, 217, 250, 325,
449

Կարիտով - 518

Կարլալ Թոմաս - 506

Կարճիկյան Խաչիկ - 311

Կարուծ - 233

Կարս, Ղարս - 63, 66, 107, 108,
310, 315, 325, 326, 335, 341,
351, 364, 365, 369, 370, 377,
387, 441, 443, 445, 448, 468,
473, 484, 504, 521

Կեսարիա - 324, 325, 326

Կիլիկիա - 258, 321, 326, 332, 339,
341, 344, 369, 385, 402, 473

Կիրասոն - 325

Կլյուչևսկի Վասիլի - 394

Կոլլոնժ - 222, 223, 224, 226, 227,
228, 231, 232, 233, 235, 237

Կոլյա (տե՛ս Իսահակյան Նիկո-
ղայոս)

Կոլչակ Ալ. - 321

Կողբ - 63, 66, 448

Կոյլավյան Ավետիք - 30

Կոպենհագեն - 261

Կոստան (տե՛ս Զարյան Կոստան)
 Կոստանյան Գեղամ - 112, 234
 Կոստանյան Կարապետ - 117, 143
 Կոստանյան Հովհաննես - 23, 62, 64, 65, 94, 160
 Կովկաս - 41, 42, 43, 44, 63, 73, 74, 85, 86, 182, 192, 195, 204, 206, 214, 234, 235, 236, 237, 239, 240, 242, 244, 249, 254, 257, 274, 276, 278, 279, 280, 282, 283, 292, 293, 299, 304, 305, 306, 310, 311, 312, 315, 320, 321, 322, 325, 326, 328, 331, 332, 334, 338, 339, 344, 348, 362, 363, 364, 366, 376, 386, 451, 476, 488, 491, 493, 521
 Կոտիկ - տե՛ս Ծափաթուրնի Էրիկ
 Կորշ Ֆյոդոր - 288
 Կուբան - 476
 Կուկունյան - 189
 Կուրդիկյան Ծուշանիկ - 153

 Հ

 Հաբեղյան - 436
 Հալեպ - 296
 Հախումյան - 45
 Հակոբյան Սիմոն - 211, 248, 330, 334, 337, 338, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 349, 353, 368, 378, 381, 382, 383, 387, 390, 393, 394, 396, 398, 402, 403, 404, 406, 407, 409, 412, 415, 418, 422, 427, 432, 437,

438, 445, 450, 452, 459, 462, 471, 487, 499
 Համաստեղ - 497
 Համո (տե՛ս Օհանջանյան Համո)
 Համսուն Կնուտ - 198, 202, 214
 Հայաստան - 184, 198, 215, 229, 236, 254, 257, 264, 274, 278, 291, 293, 294, 300, 303, 306, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 317, 319, 320, 321, 323, 325, 326, 327, 331, 332, 334, 338, 340, 341, 343, 344, 345, 346, 347, 349, 350, 351, 353, 354, 361, 362, 364, 365, 366, 367, 369, 370, 371, 372, 373, 377, 383, 386, 388, 390, 410, 415, 420, 431, 433, 434, 439, 443, 445, 447, 448, 455, 461, 465, 468, 469, 470, 473, 474, 475, 491, 496, 500, 503, 506, 511, 518, 519, 520, 521
 Հայդելբերգ - 45
 Հայկ - 309, 332, 333, 339, 376
 Հայնե Հ. - 82
 Հայրիկ (Նրիմյան) - 83
 Հանումյան Ա. - 313
 Հաուպտման - 33
 Հասքել Ջոնաթան - 347
 Հարբորդ Ջեյմս - 332
 Հարությունյան (դերասան) - 308
 Հարությունյան Հարություն - 39
 Հարությունյան Սամսոն - 447
 Հարտման Մարտին - 290
 Հաֆիզ, Հաֆեզ - 279, 282, 284, 287, 288
 Հեզել - 440
 Հելմե (Հայնե) Հենրիխ - 30, 31

Հերակլ - 27
 Հերդեր - 78
 Հեփեստոս - 13
 Հիմալայ - 86, 88, 146
 Հիսուս Քրիստոս - 54, 56, 110, 124, 131, 391
 Հնդկաստան - 24
 Հոլանդիա - 323
 Հոհենցոլլեր Վիլհելմ - 264, 267, 271
 Հոմերոս - 26, 234, 517
 Հովհաննես (տե՛ս Թումանյան Հովհաննես)
 Հովհաննես (տե՛ս Կոստանյան Հովհաննես)
 Հովհաննես խան (տե՛ս Մասեհյան Հովհաննես)
 Հովհաննիսյան Հովհաննես - 220, 280, 292
 Հովհաննիսյան Միքայել - 47
 Հովհաննիսյան Տիգրան, Տ. Հ. - 80, 272
 Հովսեփյան Գարեգին - 399, 435
 Հորացիոս - 79, 495
 Հորդանան - 56
 Հոոմ - 235, 243, 302, 357, 373, 391, 392, 454, 461, 462, 464, 467, 494, 513
 Հրուշակի Միխայիլ - 334, 342, 343
 Հունաստան, Հելլադա - 24, 264, 495, 498

Ղ

Ղազար - 53, 74
 Ղազարապատ - 61, 79, 80, 81, 90, 120, 122, 125, 149, 158.

159, 161, 162, 164, 165, 167, 168, 170
 Ղազարյան Արշակ - 50
 Ղազարոսյան Հայկ - 393
 Ղազիկյան Արսեն վարդապետ - 234, 399, 495, 510
 Ղամադու - 206
 Ղարաբաղ - 322, 324, 343, 385
 Ղարաբիլիսա - 179
 Ղլտճյան Սիմեոն, Արսեն - 19, 225
 Ղուկասյան Աբրահամ - 435, 439, 444, 450
 Ղփչաղ - 16

Ճ

Ճեմալ (տե՛ս Զեմալ)
 Ճեմոփա - 402, 433, 438, 446
 Ճորոխ - 181

Մ

Մալաթիա - 325, 511
 Մալթա - 402
 Մակար - 236
 Մակիմցյան Պողոս - 239, 240, 266, 275, 277, 280, 282, 363, 369, 490, 492, 496
 Մամիկոնյան Ստեփան - 492
 Մանազկերտ - 321
 Մանանդյան Հակոբ - 281
 Մանդինյան - 360
 Մանվելյանց Մ. - 39
 Մառ Նիկողայոս - 152, 238
 Մասեհյան Հովհաննես խան, խան - 312, 360, 378, 379, 393, 394, 407, 410, 416

- Մասիս - 13, 27, 87, 221, 229
 Մատակյան Աննա 93, 95, 96, 98,
 99, 100, 101, 102, 104, 105,
 106, 108, 111, 113, 114, 116,
 117, 118, 120, 121, 122, 123,
 125, 126, 127, 131, 133, 134,
 135, 136, 137, 138, 139, 140,
 142
 Մատակյան Աստղիկ - 94, 95
 Մատակյան Կատյուշ - 94, 106,
 125
 Մատակյան Շուշանիկ 70, 71,
 90, 91, 92, 112, 142, 144
 Մատենճյան Մամբրե - 282, 287,
 293
 Մատինյան-Շիրինյան Լուսնթագ -
 269
 Մարբուրգ - 260
 Մարգարյան Հովսեփ - 368
 Մարմարա ծով - 200
 Մարոք - 215
 Մարտիկյան Ոսկան - 201
 Մարքս Կարլ - 506
 Մելիքյան Համբարձում - 205
 Մելիքյան Պողոս - 391
 Մելիքսեդեկյան Վարդան - 48
 Մելիք-Օհանջանյան Բագրատ -
 298
 Մելիք-Օհանջանյան Կարա-
 պետ, Մելիք - 260, 261, 263,
 297, 298, 299, 333
 Մելիք-Օհանջանյան Փարսա-
 դան - 260, 263, 297
 Մելոյան Ղևոնդ - 285, 498
 Մեհրաբյան Արշակ - 63
 Մենակ - 324
 Մենևիշյան Գաբրիել - 295
 Մեսրոպ եպիսկոպոս - 203, 260
 Մետերլինկ - 162
 Միլան - 243, 393
 Մինաս վարդ. Նուրիխան - 513
 Մինասյանց Մարիամ - 39
 Մինասյանց Ս. - 39
 Միջագետք - 332, 339
 Միջերկրական ծով - 319
 Միսակ (տե՛ս Իսահակյան Իսա-
 հակ)
 Միսաքյան Շավարշ - 438
 Միրզայան Գրիգոր (Սյունի) - 250
 Միրզայանց Հ. - 39
 Միրզոյան Զոզա - 97
 Միքայել (տե՛ս Վարանդյան Մի-
 քայել)
 Միքայելյան (վարդապետ) - 285
 Միքայելյան Գ. - 420
 Միքայելյան Կարեն - 275, 282,
 286, 288
 Միքայելյան Քրիստափոր - 120,
 122, 123, 403, 440
 Մխիթար Անեցի 149
 Մխիթար Սեբաստացի - 327
 Մկրտիչ (տե՛ս Իսահակյան
 Մկրտիչ)
 Մոհեր - 147, 149
 Մյասնիկյան Ալեքսանդր, Աղեք-
 սանդր - 365, 369, 372
 Մյունխեն - 47, 339
 Մոնոլոյան - 66
 Մոնպելլե - 109
 Մոնտրե - 317
 Մոսկվա, Մոսկով - 49, 63, 69, 70,
 85, 86, 87, 157, 205, 239, 240,
 243, 254, 289, 294, 346, 447,
 460, 490

Մրգաստան - 147, 148
 Մրեն - 156
 Մուղնի - 16
 Մուշ - 321, 325, 364, 443
 Մուսուլիմի Բենիտո - 472, 474, 501, 505
 Մուտոյանց Միքայել - 39
 Մուրադբեգյան Խորեն եպ. - 349, 352
 Մուրադյան (բժիշկ) - 239, 250
 Մուրատ - 342

Յ

Յորդան - 78
 Յուսուֆ - 340

Ն

Նազարբեկյան Ավետիս, Նազարբեկ, Լեոնց - 66, 189, 239, 240, 250, 259, 294
 Նազարյան Լիպարիտ 188, 248, 250, 376, 393, 428, 446
 Նաթալի Ծահան, Ծ.Ն. - 214, 419
 Նալբանդյան, Նալպանտյան Միքայել - 218, 408
 Նախիճևան, Նախջևան, Նախճևան - 86, 141, 343, 351, 370, 441
 Նահապետյան Գաբրիել - 507
 Նահապետյան եպ. - 147, 148, 149
 Նահապետյան Պետրոս - 371
 Նանսի - 367
 Նապոլի - 454, 464, 467
 Նավասարդյան Վահան - 517

Նարինյան Սիմոն, Սնար - 314, 384, 398, 403
 Նևրուզ Լևոն - 420
 Նևրուզ, Նովրուզ Հակոբ - 248, 259, 285, 331, 333, 460
 Ներսիսյան Զավահիր, Զավահիր, Զավո, Զավ - 50, 51, 54, 55, 58, 70, 73, 343
 Նիակարա - 214
 Նիկոլայ (տե՛ս Իսահակյան Նիկողայոս)
 Նիտտի Ֆրանչեսկո - 345
 Նիցցե Ֆրիդրիխ - 506
 Նյու Յորք - 319, 489
 Նովոչերկասկ - 172
 Նոր Նախիջևան - 84
 Նորվեգիա - 323
 Նվարդ (տե՛ս Թումանյան Նվարդ)
 Նուբար փաշա (տե՛ս Պողոս Նուբար փաշա)
 Նուխի - 322
 Նուրիջանյան Ավիս - 365

Օ

Օահին Էդգար - 513
 Օահխաթունի Ավետիս - 518
 Օահխաթունի Էրիկ - 162, 169, 176, 177, 182, 185, 187, 241
 Օահնազարյան (Արարատյան) - 448
 Օահվերդյան Դանուշ - 450
 Օամրանճյան, Օամտանճյան Միքայել - 27, 500
 Օամյան Արսեն, Արսեն Երկաթ - 425, 452, 495
 Օամպել - 233

Ծանթ Լևոն, Սեդրոսյան - 27, 47,
 49, 62, 68, 69, 72, 73, 74, 78,
 85, 102, 106, 156, 159, 281,
 337, 420, 428, 447, 456, 470
 Ծարաբանդյան Մկրտիչ - 44
 Ծերբարդ Պոլ - 31
 Ծիրակ - 105, 327, 352, 365, 369,
 371, 377, 463
 Ծիրին - 269
 Ծիրվանգադե, Ծիրվան - 201,
 293, 308, 390, 391, 497, 498
 Ըլաֆ Յոհան - 31
 Ըխով - 69
 Ըյոռագալ - 232
 Ըչեգլովիտով - 249
 Ծպենգլեր - 506
 Ծվեյցարիա - 186, 231, 307
 Ծվետ - 323
 Ծուլավեր - 335
 Ծուշի - 68
 Ծուշիկ, Ծուշանիկ (տե՛ս Մա-
 տակյան Ծուշանիկ)

Ո

Որբերյան Ռուբեն - 502

Ձ

Ձաղոլուշյան Գրիգոր - 240, 521
 Ձավդարյան - 436
 Ձարենց - 503, 506
 Ձարըք, Ձ-ք - 72, 74
 Ձիլինկարյան Արտաշես (տե՛ս
 Դարբինյան Ռուբեն)
 Ձիլինկարյան Ռուբեն (տե՛ս Սևակ
 Ռուբեն)
 Ձիչերին - 349, 390, 473, 476, 477

Ձխենկելի - 335, 336
 Չոբանյան Հակոբ - 15, 17
 Չոպանյան, Չոբանյան Արշակ -
 41, 308, 310, 354, 387, 521, 522
 Չոփուռյան Զարեն - 442
 Չրաքյան Քերովբե - 512

Պ

Պադովա - 391, 392
 Պալաքյան Գրիգոր - 194
 Պալենց - 439
 Պաղեստին - 56, 184, 186
 Պայազատյանց Գասպար - 39
 Պապաջանյան Միքայել - 231,
 249, 257, 304, 315
 Պաստերմանյան (տե՛ս Արմեն
 Գարո)
 Պատկանյան Գաբրիել - 77
 Պատկանյան Ռաֆայել - 280
 Պատկանյան Քերովբե - 422
 Պարսկաստան - 215, 306, 339,
 419
 Պեշիկթաշլյան Մկրտիչ - 280
 Պեշիկթաշլյան Նշան - 515
 Պետերբուրգ, Պետրոգրադ, Ս.
 Պետերբուրգ - 69, 157, 171,
 189, 225, 231, 243, 288, 490
 Պետրոգավոդսկ - 481, 488, 490
 Պերա - 190
 Պերպերյան Մաննիկ - 247, 248
 Պիլեզիկճյան Բառնաբաս, Բար-
 նաբաս - 63, 206, 207, 223,
 283, 288, 295, 318, 325, 326,
 369, 393, 398
 Պլատոն, Պղատոն - 84, 495
 Պոլիս, Կ.Պոլիս - 181, 182, 183,

- 184, 185, 186, 187, 189, 190,
191, 192, 193, 194, 195, 196,
197, 198, 199, 200, 201, 202,
205, 206, 207, 208, 209, 210,
211, 213, 217, 228, 229, 242,
243, 248, 250, 253, 257, 300,
305, 307, 331, 334, 343, 344,
356, 358, 363, 377, 382, 383,
390, 393, 410, 432, 438, 439,
446, 450, 459, 461, 465, 472,
477, 490, 495, 514, 515
- Պողոս (տե՛ս Մակինցյան Պողոս)
Պողոս Նուբար փաշա - 302, 319,
340, 342, 386, 448
- Պոմպեյ - 467
- Պոնտոս - 181, 325
- Պուշկին Ալեքսանդր - 27
- Պրինկիպո - 195, 196, 199, 200,
202
- Պրոտոպոպոֆ - 289
- Ջ**
- Ջամալյան Արշակ - 480
- Ջառայան Գեղեճ - 252
- Ջավախք - 335
- Ջավահիր, Ջավո, Ջավ (տե՛ս -
Ներսիսյան Ջավահիր)
- Ջեմալ, Ըեմալ - 459, 460, 462,
490
- Ջզիր - 399
- Ջորջ Լլոյդ - 390
- Ջուլա - 343
- Խ**
- Խադեկ - 462
- Խակոբսկի - 468
- Խաշմաճյան Տիգրան - 210, 271
- Ռիխտեր - 307
- Ռոմբախ - 323, 324
- Ռոստոմ - 345, 403, 440, 447
- Ռոստով - 172, 173
- Ռոտշիլդ - 234
- Ռուբեն փաշա (տե՛ս Տեր-Մի-
նասյան Ռուբեն)
- Ռուբինա - 457
- Ռումանիա - 264, 393
- Ռումելի - 210
- Ռուսաստան, Ռուսիա, Ռուսեր -
25, 77, 210, 211, 213, 214, 215,
217, 236, 251, 264, 272, 278,
289, 291, 293, 303, 306, 312,
325, 336, 339, 341, 344, 346,
347, 349, 350, 351, 362, 364,
367, 370, 371, 373, 376, 391,
441, 443, 446, 447, 448, 455,
462, 469, 476, 481, 504, 518,
519
- Ռուսթավելի Ծորա - 110
- Ս**
- Սազանով - 321, 328
- Սաթենիկ - 258
- Սաթյան Սաթենիկ - 452
- Սաղաթելյան Հովհաննես - 360,
361
- Սամուել Անեցի - 149
- Սամվելյան Մինաս - 287, 295
- Սանդուխտ - 137, 143
- Սասուն - 77, 78, 399
- Սասունցի Դավիթ - 27, 77, 78,
79, 340, 400, 422, 423

Սարգիս (տե՛ս Աթայանց Սար-
 գիս)
 Սարգիս (տե՛ս Խաչատրյան
 Սարգիս)
 Սարգիսյան Բարսեղ - 367
 Սարգսյան Լևոն - 81, 174
 Սարիղամիշ - 45, 232
 Սարյան Արման - 471, 474, 485,
 486, 494
 Սեբաստիա - 324, 325
 Սեդրակ - 520
 Սելիմ Ֆուադ - 304
 Սեդրոսյան Լևոն (տե՛ս Ծանթ
 Լևոն)
 Սեպուհ - 342
 Սերբիա - 264
 Սերոբ փաշա - 470
 Սերոբյան Բագրատ - 253
 Սերվանտես - 227
 Սևակ Ռուբեն, Չիլիկիրյան - 247,
 248, 310, 330
 Սևան - 59, 64, 156
 Սև ծով - 88, 319, 345
 Սևումյան Լյուսի - 486
 Սթեքերթի Լորենցիո - 280
 Սիամանթո - 190, 247, 294
 Սիմեոն, Սիմոն (տե՛ս Վրացյան
 Սիմեոն)
 Սիմոն (տե՛ս Հակոբյան Սիմոն)
 Սիոն - 371
 Սիսակ (տե՛ս Տեր-Գաբրիելյան
 Սիսակ)
 Սիրիա - 184, 186, 332, 476
 Սիրունի Հակոբ - 367
 Սիրվարդ - 452
 Սյունիք - 324, 370
 Սնարյան (տե՛ս Նարինյան Սի-
 մոն)

Սոկրատես - 119, 508
 Սոֆիա, Սոֆի (տե՛ս Իսահակ-
 յան Սոֆյա)
 Սոֆոկլ - 508
 Սպենսեր - 440
 Սվազ - 321
 Սրինգ (տե՛ս Մեհրաբյան Ար-
 շակ)
 Սուտեր - 297
 Սուրբ Ղազար - 360, 362, 363,
 379, 394, 432, 436, 518, 523
 Սուրմալի - 310, 370

Վ

Վագներ Ռ. - 427
 Վահան (տե՛ս Զաքարյան Վա-
 հան)
 Վահագ, Վոամ (տե՛ս Վոամյան
 Արշակ)
 Վաղարշապատ - 16, 16, 66, 148
 Վայոց ձոր - 391
 Վան - 250, 321, 325, 338, 443,
 473, 519
 Վանարյան (Հացագործյան) Ար-
 տաշես - 402
 Վաշինգտոն - 419
 Վավա, Խաչատրյան Վարդուհի
 - 478, 479, 512, 515
 Վատիկան - 379
 Վարանդ (տե՛ս Վարանդյան Մի-
 քայել)
 Վարանդյան Միքայել - 188, 265,
 276, 277, 280, 286, 348, 391,
 392, 472, 494
 Վարդազարյան Ֆիլիպ - 63
 Վարդան - 258

Վարդանյան Արիստակես - 30, 57, 333
 Վարդանյան Գրիգոր - 74
 Վարդանյան Հականուշ - 304
 Վարդանյան Վասակ - 304
 Վարդգես (տե՛ս Ահարոնյան Վարդգես)
 Վարիգո - 15
 Վարուժան Դանիել - 294
 Վեգուվ - 464, 467
 Վենետիկ, Վենեցիա - 53, 56, 57, 58, 59, 156, 234, 315, 353, 355, 357, 359, 360, 361, 362, 363, 368, 369, 372, 374, 375, 377, 378, 379, 381, 382, 383, 384, 386, 387, 391, 393, 394, 398, 401, 402, 407, 409, 412, 413, 418, 422, 427, 428, 430, 432, 434, 437, 438, 441, 442, 448, 450, 451, 452, 453, 454, 456, 457, 459, 460, 461, 462, 464, 465, 466, 471, 472, 473, 474, 475, 478, 480, 482, 483, 485, 487, 489, 492, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 502, 503, 505, 508, 509, 510, 511, 512, 514, 515, 516, 517, 520, 522, 523
 Վեսելովսկի Յուրի - 66, 81
 Վերլեն Պոլ - 229
 Վիգեն, Վիգուշ (տե՛ս Իսահակյան Վիգեն)
 Վիեննա, Վեննա - 151, 182, 190, 193, 202, 208, 209, 210, 218, 243, 244, 250, 288, 307, 320, 359, 360, 361, 377, 378, 379, 380, 381, 384, 392, 394, 427,

434, 442, 446, 454, 457, 497, 499, 501, 504, 505, 511, 518
 Վիլյամս Պոլ - 347
 Վիլսոն Վուդրո - 321, 325, 326, 341, 389, 447
 Վիկտորիա (տե՛ս Աբովյան Վիկտորիա)
 Վիվե - 317
 Վիրգիլիոս - 234
 Վլադիկավկազ - 84
 Վունդ - 440
 Վոսմյան Արշակ - 403, 419, 430, 440
 Վրաստան - 301, 321, 364, 367
 Վրացյան Սիմոն - 212, 214, 215, 216, 217, 248, 445, 474, 480, 491

Տ

Տանկաստան - 74
 Տաշիր - 335
 Տաշյան, Տաշճյան Հակոբոս - 57, 152, 157, 295, 471
 Տավրոս - 27
 Տաբոն - 327
 Տենիսոն - 427
 Տեր-Գաբրիելյան Սիսակ - 39, 293, 365, 369
 Տեր-Մարտիրոսյան Հովհաննես - 136
 Տեր-Մինասյան Ռուբեն, Ռուբեն փաշա - 480, 490
 Տեր-Միրաքյան Հովհաննես - 128, 140, 142
 Տեր-Սահակյան Կարապետ - 233

Տեր-Սիմոնյանց Սիսակ - 39, 252, 365, 369

Տեր-Ստեփանյան - 39

Տեր-Օհանյաններ - 479

Տերյան Վահան - 223, 229, 230, 239, 266, 275, 277, 280, 286, 292, 343, 435

Տերտերյան Արիստակես - 112, 114, 119, 124, 128

Տեփո - 258

Տիգրան-Զավեն - 450

Տիգրանակերտ - 326

Տիգրանյան Արմենուհի - 266, 294, 367, 372, 384, 386, 402, 437, 438, 442, 451, 456, 460, 467, 470, 474, 491, 493, 496, 497, 498, 505

Տիգրանյան Թադևոս - 236

Տիգրանյան Նիկոլա (Նիկողայոս) - 252

Տիգրանյան Սիրակյան - 147

Տոլստոյ Լև - 394

Տրապիզոն - 181, 182, 217, 232, 321, 325, 327

Տուրգենև - 455

Ր

Րաֆֆի - 458

Րյուսկերտ Բրուք - 427

Ց

Ցյուրիխ - 47, 48, 49, 50, 185, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 260, 263

Ցոլակ (տե՛ս Խանգաղյան Ցոլակ)

Ռ

Ռվլանդ - 27

Ռրախյան Կ. - 391

Ռրֆա - 344

Փ

Փանոսյան Զապել - 486

Փարիզ - 28, 156, 184, 237, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 251, 312, 313, 315, 318, 319, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 331, 332, 333, 337, 338, 339, 340, 346, 353, 354, 384, 386, 389, 393, 407, 420, 428, 433, 440, 454, 455, 496, 503, 510, 512, 513, 514

Փարսադան (տե՛ս Մելիք-Օհանջանյան Փարսադան)

Փարսադանյան Անահիտ - 517

Փափազյան Վահան, Կոմս - 315, 331, 455

Փիրումյան - 387

Փորթուզալիա - 495

Փոքր Ասիա - 184, 319, 371, 388

Ք

Քալանթար - 238

Քաջագունուհի Հովհաննես - 327, 518, 520, 521

Քեմալ Մուստաֆա - 343, 351, 366, 367, 369, 370, 377, 441

Քեչեչյան Պետրոս - 258

Քյալլաշյան, Քալաշյան Գառ-
նիկ - 281, 293
Քոչարյան - 337
Քոչարյան, Քոչար Երվանդ -
485, 486, 502, 503, 510

Օ

Օդեսա - 36, 39, 41, 45
Օլթի - 351
Օհաննես (տե՛ս Թումանյան Հով-
հաննես)
Օհանջանյան Համո - 304, 320,
322, 327, 330, 339, 340, 344,
345, 420, 431, 447, 453, 457,
519, 520
Օվիդիոս - 495
Օրթաճալա - 201

Ֆ

Ֆենիքս (Մխիթարյան Օհանիկ) -
497, 498
Ֆերենհիճյան Օքսենտ - 380, 381
Ֆերմանյան Ֆիլիպ - 137
Ֆիդիաս - 78, 508
Ֆիլստե - 440
Ֆիրդուսի - 78
Ֆլորանս, Ֆիրենցե - 78, 354,
355, 357, 454, 467
Ֆուադ Սելիմ - 304
Ֆրանս Անատոլ - 207, 391, 444
Ֆրանսիա, Գաղիա - 227, 264,
270, 312, 313, 319, 321, 326,
332, 338, 339, 343, 362, 385,
387, 388, 441, 444, 465, 466,
468, 504

ԿԱԶՄՈՂԻ ԿՈՂՄԻՑ5

ՆԱՄԱԿՆԵՐ (1889-1923)

1889

1. ԱՐԱՄ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

1889, 3 դեկտեմբերի, էջմիածին11 529

1890

2. ԱՐԱՄ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

1890, 11 փետրվարի, էջմիածին12 529

3. ԱՐԱՄ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

<18>90, 6 մայիսի, էջմիածին 14 530

4. ՄԿՐՏԻՉ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

<18>90, 1 սեպտեմբերի, էջմիածին16 530

1891

5. ԵՐԵՄԻԱ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

1891, 1 օգոստոսի, էջմիածին18 531

1892

6. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՍԻՆՈՂԻՆ

1892, 15 նոյեմբերի, Թիֆլիս19 531

1893

7. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

<1893>, 28 մարտի, Էջմիածին 20 532

8. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻՆ

<1893>, 18 մայիսի, Ալեքսանդրոպոլ 22 533

9. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻՆ

<18>93, 30 հոկտեմբերի, Լալապիկ 24 535

10. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻՆ

<18>93, 20 նոյեմբերի, Լալապիկ 26 535

1894

11. ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆԻՆ

1894, 1 հունիսի, Լալապիկ 29 536

1895

12. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

1895, 28 փետրվարի, Լալապիկ 30 537

13. ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆԻՆ

1895, 17 սեպտեմբերի, Ալեքսանդրոպոլ 30 537

1897

14. ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԳՐՔԵՐԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

1897, 5 օգոստոսի, Արգինա 32 538

15. ԱՆՀԱՅՏԻՆ

<18>97, 9 սեպտեմբերի, Ալեքսանդրոպոլ 33 539

1898

16. ՈՒՂԵՐՋ ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆՑԻՆ

<1898, հոկտեմբեր, Օդեսա>..... 36 539

17. ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼՅԱՆԻՆ

<1898>, Օդեսա..... 39 540

1899

18. ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻՆ

<18>99, 9 ապրիլի, Ալեքսանդրոպոլ 41 540

19. <ԵՎՐՈՊԱՅԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ>

<1899>, Սարիղամիշ..... 44 541

1900

20. <ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆԻՆ>

1900, 2 փետրվ<արի>, Բաքու..... 48 542

21. ՎԱՐԴԱՆ ՄԵԼԵՔՍԵԴԵԿՅԱՆԻՆ

1900, 13 մայիսի, Ցյուրիխ 48 543

22. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1900, 21 հոկտեմ<բերի>, Ցյուրիխ 49 543

23. ԶԱՎԱՀԻՐ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻՆ

1900, 2 դեկտեմ<բերի>, Ցյուրիխ..... 50 544

24. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ

<1900>, 26 դեկտեմբերի, <Բեռլին> 53 545

1901

25. ԶԱՎԱՀԻՐ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻՆ

1901, 11 մարտի, Վիեննա..... 54 545

26. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՅԱՆԻՆ

1901, 27 մարտի, Վենետիկ 56 545

27. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՅԱՆԻՆ

<1>901, 8 ապրիլի, Վենետիկ 58 546

28. ԶԱՎԱՀԻՐ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻՆ

1901, 6 հունիսի, Վենետիկ 58 547

29. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1901, 12 սեպտեմ<բերի>, Ղաղարապատ 61 547

30. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<1901>, 29 հոկտեմբերի, Բաքու>	62	547
31. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵՋԻԿՅԱՆԻՆ		
<1901>, 28 նոյեմբերի, Թիֆլիս	63	548
32. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<1901>, 3 դեկտեմբերի, Ալեքսանդրոպոլ>	64	549

1902

33. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<1902>, 18 հունվարի, Էջմիածին	66	549
34. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵՋԻԿՅԱՆԻՆ		
<1902>, 27 հունվարի, Էջմիածին	66	550
35. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<1902>, 30 մարտի, Ալեքսանդրոպոլ	67	550
36. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<1902>, 4 հոկտեմբերի, Բաքու	68	550
37. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<1902, 11 դեկտեմբերի, Բաքու	69	551
38. ԶԱՎԱՀԻՐ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻՆ		
<1902, դեկտեմբեր, Բաքու>	70	551

1903

39. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<1903>, 7 հուլիսի, Ալեքսանդրոպոլ	77	552
40. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<1903>, 21 հուլիսի, Ալեքսանդրոպոլ	78	553
41. ԱՎԵՏԻՍ <ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ>		
<1903>, 28 հուլիսի, Ղազարապատ	79	554
42. ԼԵՎՈՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ		
1903, 8 օգոստոսի, Ղազարապատ	81	555
43. ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿԻՆ		
1903, 6 նոյեմբերի, Ալեքսանդրոպոլ	81	555
44. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<1903>, 30 նոյեմբերի, Էջմիածին	83	556

45. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<1904>, 8 հունվարի, Վլադիկավկազ	84	556
46. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
1904, 17 փետրվարի, Նոր Նախիջևան	84	556
47. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<1904>, 23 փետրվարի, Նոր Նախիջևան	84	557
48. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<1904>, 10 մայիսի, Մոսկվա	86	557
49. ԵՎԳԵՆԵ ԹԻԹՐՅԱՆԻՆ		
<1904>, 15 օգոստոսի, Ալեքսանդրոպոլ	87	558
50. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
<1904, սեպտեմբեր, Ղաղարապատ>	90	558
51. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1904, 8 հոկտեմբերի, Թիֆլիս	93	558
52. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1904, 15 հոկտեմբերի, Թիֆլիս	95	559
53. <ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ>		
1904, 18 հոկտեմբերի, Թիֆլիս	98	559
54. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1904, 2 նոյեմբերի, Թիֆլիս	99	559
55. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1904, նոյեմբերի, Թիֆլիս	102	560
56. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1904, 10 նոյեմբերի, Թիֆլիս	105	560
57. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1904, 20 նոյեմբերի, Կարս	107	560
58. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1904, 29 նոյեմբերի, Բորժոմ	108	561
59. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
1904, 23 դեկտեմբերի, Մոնապելյե	109	561

1905

60. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
1905, 5 հունվարի, Ալեքսանդրոպոլ	110	562

61. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1905, 17 հունվարի, <Ալեքսանդրոպոլ>	110	562
62. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
<1905>, 19 հունվարի, <Ալեքսանդրոպոլ>	112	562
63. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
<1905>, 20 հունվարի, <Ալեքսանդրոպոլ>	114	562
64. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ՏԵՐՏԵՐՅԱՆԻՆ		
1905, 4 փետրվարի, Ալեքսանդրոպոլ	114	563
65. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
<1905>, 29 փետր<վարի>, Թիֆլիս	118	563
66. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1905, 11 մարտի, Ղաղարապատ	120	563
67. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
<1905>, 16 մարտի, Ղաղարապատ	122	563
68. <ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ>		
<1905>, 29 մարտի, Ալեքսանդրոպոլ	125	564
69. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1905, 5 ապրիլի, <Ալեքսանդրոպոլ>	126	564
70. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1905, 7 ապրիլի, Ալեքսանդրոպոլ	127	564
71. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1905, 14 ապրիլի, Ալեքսանդրոպոլ	130	565
72. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻ		
1905, 7 մայիսի, Ախալցխա	131	565
73. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
<1905>, 15 մայիսի, Ախալցխա	133	565
74. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1905, 25 հունիսի, Ալեքսանդրոպոլ	134	565
75. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1905, 14 հուլիսի, Ալեքսանդրոպոլ	135	565
76. ԱՆՀԱՅՏԻՆ		
1905, 25 հուլիսի, Երևան	137	566
77. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
<19>05, 4 օգ<ոստոսի>, Ախալքալաք	137	566
78. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ		
1905, 18 օգոստոսի, Ալեքսանդրոպոլ	139	566

79. ԱՆՆԱ ՄԱՏԱԿՅԱՆԻՆ

1905, սեպտեմբեր 142 567

1906

80. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԿԿ ԲՅՈՒՐՈՅԻՆ

<1906>, 27 հուլիսի, Ալեքսանդրոպոլ 147 567

81. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՄԱՌԻՆ

1906, 4 օգոստոս<ոսի>, Ղաղարապատ 149 568

82. «ԶԱՐԿ» ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ

1906, 23 հոկտեմբերի, Թիֆլիս 150 568

1907

83. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ

<1907>, 10 ապրիլի, Վիեննա 151 569

84. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ

1907, 4 հունիսի, Ալեքսանդրոպոլ 151 570

85. <«ՆՈՐ ԿՅԱՆՔ» ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ>

<1907>, 16 հուլիսի, Ալեքսանդրոպոլ 152 570

86. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԿՈՒՐՂԻՆՅԱՆԻՆ

<1907>, 11 հոկտեմբերի, Թիֆլիս 153 571

87. ՇՈՒՇԱՆԻԿ ԿՈՒՐՂԻՆՅԱՆԻՆ

<1907, 11 դեկտեմբերի, Թիֆլիս> 153 571

1908

88. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԼՈՆՅԱՆԻՆ

<1908>, 13 ապրիլի, Ալեքսանդրոպոլ 155 571

89. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

<1908>, 21 ապրիլի, Ալեքսանդրոպոլ 155 572

90. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ

<1908>, 6 մայիսի, Ալեքսանդրոպոլ 156 572

91. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

1908, 20 հունիսի, Ղաղարապատ 157 573

1909

92. ՀԱՐԱՋԱՏՆԵՐԻՆ

1909, 28 նոյեմբ<բերի>, Ախալցխա..... 160 574

1910

93. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1910, 22 մարտի, Ղազարապատ161 574

94. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1910, 5 ապրիլի, Ղազարապատ162 575

95. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻՆ

1910, 17 ապրիլի, Ղազարապատ 164 575

96. ԱԼԵՔՍԱՆԴԻ ՇԱՏՈՒՐՅԱՆԻՆ

1910, 20 ապրիլի, Ղազարապատ165 576

97. ՍՏԵՓԱՆ ԼԻՍԻՑՅԱՆԻՆ

<19>10, 24 ապրիլի, <Ղազարապատ>167 576

98. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

<1910>, 2 մայիսի, Ղազարապատ168 576

99. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

<1910>, 21 մայիսի, Ղազարապատ170 577

100. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1910, 11 հունիսի, Ալեքսանդրոպոլ 171 577

101. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1910, 1 հոկտեմբ<բերի>, Թիֆլիս172 577

102. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

<1910>, 8 հոկտեմբ<բերի>, Թիֆլիս173 577

103. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1910, 31 դեկտեմբերի, Թիֆլիս174 578

1911

104. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

<1911>, 13 հունվարի, Թիֆլիս176 578

105. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

1911, 31 հունվարի, Թիֆլիս177 578

106. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
<1>911, 8 փետր<վարի>, Թիֆլիս	178	578
107. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
1911, 3 ապրիլի, Թիֆլիս	178	578
108. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
<1911>, 5 հունիսի, Թիֆլիս	179	579
109. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
<1911>, 25 հուլիսի, Կարին	180	579
110. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
<1911>, 3 օգոստոսի, Տրապիզոն	181	579
111. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
<1911, 11 օգոստոսի>, Տրապիզոն	181	579
112. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
<1911, 12 օգոստոսի>, Պոլիս	183	579
113. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
<19>11, 11 սեպտեմբերի>, Պոլիս	183	580
114. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
<1911>, 19 սեպտեմբերի>, Պոլիս	186	580
115. ԱՎԵՏԻՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1911, 2 հոկտեմբերի, Պոլիս	187	580
116. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՈՆՅԱՆԻՆ		
1911, 12 նոյեմբերի>, Պոլիս	190	582
117. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
1911, 24 նոյեմբերի>, Պոլիս	191	582

1912

118. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
1912, 24 ապրիլի, Պոլիս	195	582
119. <ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ>		
<1912, 24 ապրիլի, Պրինկիպո>	199	583
120. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
1912, 24 ապրիլի, Պրինկիպո	200	584
121. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<1912>, 8 մայիսի, Պոլիս	201	584

122. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ		
1912, 8 մայիսի, Պրինկիպո.....	202	585
123. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
1912, 28 մայիսի, Պոլիս	202	585
124. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<1912>, 4 հունիսի, Պոլիս	205	586
125. <ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ>		
1912, 12 հունիսի, Պոլիս	206	587
126. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ		
1912, 27 հունիսի, Պոլիս	207	587
127. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ		
1912, 4 հուլիսի, Պոլիս	207	587
128. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
<1912>, 16 հուլիսի, Վիեննա	208	588
129. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ		
1912, 3 օգոստոսի, Վիեննա	209	588
130. ՏԻԳՐԱՆ <ՌԱՇՄԱՃՅԱՆԻՆ>		
1912, 6 օգոստոսի, Վիեննա	210	588
131. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ		
<1912, 2 սեպտեմբերի>, Ցյուրիխ	211	589
132. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ		
1912, 4 սեպտեմբերի, Ցյուրիխ	212	589
133. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ		
<1912>, 19 հոկտեմբերի, Ցյուրիխ	212	589
134. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ		
<1912>, 26 հոկտեմբերի, Ցյուրիխ	214	590
135. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ		
1912, 4 նոյեմբերի, Ցյուրիխ	215	591

1913

136. ՍԻՄՈՆ <ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ>		
1913, 5 հունվ<աբի>, Ժնև	216	591
137. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ		
<1913>, 23 ապրիլի, Ժնև	217	591

138. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ		
<1913>, 23 ապրիլի, ժնև	219	592
139. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ		
1913, 30 ապրիլի, ժնև	220	592
140. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ		
<1913>, 30 մայիսի, Կոլլոնժ	222	593
141. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՅՅԱՆԻՆ		
<1913>, 4 հունիսի, Կոլլոնժ	223	593
142. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ		
<1913>, 23 հունիսի, Կոլլոնժ	224	593
143. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ		
1913, 25 հունիսի, Կոլլոնժ	224	594
144. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՅՅԱՆԻՆ		
<1913>, 3 հուլիսի, Կոլլոնժ	226	594
145. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ		
1913, 1 հուլիսի, Կոլլոնժ	226	594
146. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ		
<1913>, 15 հուլիսի, Կոլլոնժ	228	594
147. ԻՍԱՀԱԿ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ		
<1913>, 29 հուլիսի, Կոլլոնժ	228	595
148. ԳԻՆՈՎԱԲԵ ԶԱՐԻՖՅԱՆԻՆ		
<1913>, 29 հուլիսի, Կոլլոնժ	231	596
149. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ		
<1913>, 2 օգոստոսի, Կոլլոնժ	232	596
150. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ		
<1913>, 12 օգոստ<ոսի>, Կոլլոնժ	233	596
151. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ		
<1913>, 30 օգոստ<ոսի>, Կոլլոնժ	235	597
152. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ		
1913, 30 օգոստոսի, Կոլլոնժ	235	597
153. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ		
1913, 15 սեպտեմբերի, Կոլլոնժ	237	598
154. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ		
<1913>, 5 հոկտեմ<բերի>, Կոլլոնժ	237	598
155. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ		
<1913>, 7 նոյեմբ<բերի>, ժնև	238	598

156. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ		
<1913>, 30 նոյեմբ<երի>, ժնև.....	240	598
157. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
1913, 26 դեկտ<եմբերի>, Փարիզ.....	241	599
158. ՎԻԿՏՈՐԻԱ ԱԲՈՎՅԱՆԻՆ		
1913, 31 դեկտեմբերի, Փարիզ	242	599
159. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ		
1913, դեկտեմբեր, Փարիզ	244	599
160. ՍԻՄՈՆ ԵՐԵՄՅԱՆԻՆ		
<1913, դեկտեմբեր, Փարիզ>	245	599

1914

161. ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԲԱԲԱՅԱՆԻՆ		
1914, 14 հունվարի, ժնև.....	246	600
162. ՍԻԱՄԱՆԹՈՅԻՆ		
<1914>, 21 ապրիլի, Բեռլին.....	247	600
163. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅՅԱՆԻՆ		
1914, 23 ապրիլի, Բեռլին.....	248	601
164. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ		
<1914>, 26 ապրիլի, Բեռլին	251	601
165. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ		
1914, 3 մայիսի, Բեռլին	252	602
166. ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐՅԱՆԻՆ		
1914, 31 մայիսի, Բեռլին.....	254	602
167. ԳԻՆՈՎԱԲԵ ԶԱՐԻՖՅԱՆԻՆ		
<1914>, 4 հունիսի, Բեռլին	255	602
168. ԳԻՆՈՎԱԲԵ ԶԱՐԻՖՅԱՆԻՆ		
1914, 15 հուլիսի, Բեռլին.....	256	602
169. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ		
1914, 9 հոկտեմ<բերի>, Բեռլին	258	603
170. ՍՈՖԻԿ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ		
<1914>, 10 նոյեմբերի, <Բեռլին>	259	603

1915

171. ՓԱՐՍԱԴԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ		
1915, 25 հունվարի, ժնև.....	260	603

172. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ		
1915, 28 մարտի, Բեռլին	261	604
173. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ		
1915, 1 սեպտեմբերի, Ժնև	262	604
174. ՓԱՐՍԱԴԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ		
1915, 21 նոյեմբերի, Ժնև	263	605

1916

175. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ		
<1916>, 2 ապրիլի, Ժնև	264	605
176. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ		
1916, 6 ապրիլի, Ժնև	267	606
177. ԼՈՒՍՆԹԱԳ <ՄԱՏԻՆՅԱՆ-ՇԻՐԻՆՅԱՆԻՆ>		
<1916>, 8 հունիսի, Ժնև	269	606
178. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ		
<1916>, 29 հունիսի, Ժնև	270	606
179. ՏԻԳՐԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ		
1916, 19 հուլիսի, Ժնև	272	607
180. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ		
1916, 20 հուլիսի, Ժնև	274	607
181. ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ		
<1916>, 12 օգոստոս, Ժնև	275	607
182. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆ		
<1916>, 21 սեպտեմբերի, Ժնև	277	608
183. ՅՈԼԱԿ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ		
<1916>, 28 նոյեմբերի, Ժնև	278	608
184. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ		
<1916>, 8 դեկտեմբերի, Ժնև	281	610
185. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՅԱՆԻՆ		
1916, 23 դեկտեմբերի, Ժնև	283	611

1917

186. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻՆ		
1917, 9 հունվարի, Ժնև	285	611

187. ՅՈՒՆԱԿ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ	
<1917>, 28 հունվ<արի>, ժնև	286 612
188. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ	
1917, 10 փետր<վարի>, ժնև	287 612
189. «ՄՇԱԿԻ» ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ	
<1917>, 10 փետրվարի, ժնև	287 612
190. ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԻՆ	
1917, 8 մարտի, <ժնև>.....	288 613
191. ՅՈՒՆԱԿ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ	
<1917>, 24 մարտի, ժնև	291 613
192. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ	
1917, 28 մարտի, ժնև	293 614
193. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ	
1917, 16 մայիսի, ժնև.....	295 614
194. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ	
1917, 25 հունիսի, ժնև.....	296 615
195. «ՀԱՅՐԵՆԻՔ»Ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ	
1917, 6 հուլիս, ժնև	296 615
196. ՓԱՐՍԱԴԱՆ ՄԵԼԻՔ-ՕՀԱՆԶԱՆՅԱՆԻՆ	
1917, 8 նոյեմ<բերի>, ժնև	297 615

1918

197. ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ	
1918, 2 մայիսի, ժնև	299 616
198. ՊՈԼՍՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ	
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆԸ	
1918, 4 օգոստոսի, Բեռլին	300 616
199. ՊՈԼՍԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ	
ՀԱՍԱՐԱԿԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅԱՆԸ	
1918, 9 օգոստոսի, Բեռլին	305 618
200. ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻՆ	
1918, 5 դեկտեմբերի, ժնև	308 618
201. ՍԱՐԳԻՍ ԱԹԱՅԱՆՑԻՆ	
1918, 5 դեկտեմբերի, ժնև	309 618

202. ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻՆ	
1918, 13 դեկտեմբերի>, ժնև	310 619
203. ՍԱՐԳԻՍ ԱԹԱՅԱՆՑԻՆ	
<1918>, 20 դեկտեմբերի, ժնև	311 619
204. ՍԱՐԳԻՍ ԱԹԱՅԱՆՑԻՆ	
<19>18, 23 դեկտեմբերի>, ժնև	312 619

1919

205. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻՆ	
1919, 24 հունիս<արի>, ժնև	314 620
206. ՍԱՐԳԻՍ ԱԹԱՅԱՆՑԻՆ	
1919, 11 փետրվարի, ժնև	316 620
207. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ	
<19>19, 31 մարտի, ժնև	318 620
208. ՀԱՄՈ ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ	
1919, 28 մայիսի, ժնև	320 621
209. ՀԱՄՈ ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ	
1919, 30 մայիսի, ժնև	322 621
210. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ	
<19>19, 30 մայիսի, ժնև	325 623
211. ԲԱՌՆԱԲԱՍ ՊԻԼԵԶԻԿՃՅԱՆԻՆ	
<19>19, 7 հունիսի, ժնև	326 623
212. ՀԱՄՈ ՕՀԱՆՋԱՆՅԱՆԻՆ	
1919, 11 հունիսի, ժնև	327 623
213. Հ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ ԵՎ Դ. ԴԵՄԻՐՃՅԱՆԻՆ	
1919, 3 հուլիսի, ժնև	328 624
214. ՆՎԱՐԴ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ	
<1919, հուլիս, ժնև>	329 624
215. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ	
<19>19, 24 նոյեմբերի, ժնև	330 624
216. ՎԱՀԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆԻՆ	
<19>19, 26 նոյեմբերի, ժնև	332 625
217. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ	
<1919>, 3 դեկտեմբերի>, ժնև	334 627

218. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
<19>19, 5 դեկտեմբերի, ժնև	335	627
219. ՀԱՐԱԶԱՏՆԵՐԻՆ		
1919, դեկտեմբերի 15-25>, Փարիզ	337	627
220. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<19>19, 30 դեկտեմբերի>, ժնև	337	627
221. ՎԱՀԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆԻՆ		
<19>19, 30 դեկտեմբերի>, ժնև	338	628

1920

222. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1920>, 8 փետրվարի, ժնև>	340	628
223. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1920>, 2 մարտի, <ժնև>	341	629
224. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1920>, 24 մարտի, ժնև	343	630
225. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1920>, 28 ապրիլի<լի, ժնև>	344	631
226. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1920>, 1 մայիսի, <ժնև>	345	631
227. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1920>, 5 մայիսի, <ժնև>	346	631
228. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1920>, 12 մայիսի, ժնև	346	632
229. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
1920, 14 մայիսի, ժնև	347	632
230. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1920>, 29 օգոստոսի, ժնև>	349	632
231. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
1920, 5 սեպտեմբերի>, ժնև	350	633

1921

232. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
1921, 14 ապրիլի, Վենետիկ	353	633

233. <«ԱՆԱՀԻՏ»ի ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ>		
1921, 16 ապրիլի, Վենետիկ	354	633
234. ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆԻՆ		
<1921>, 6 մայիսի, Վենետիկ	354	633
235. ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆԻՆ		
<1921>, 31 մայիսի, Վենետիկ	355	634
236. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻՆ		
1921, 20 հունիսի, Վենետիկ	357	634
237. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ		
<1921>, 23 հունիսի, Վենետիկ	359	634
238. ԿՈՍՏԱՆ ԶԱՐՅԱՆԻՆ		
1921, 28 հունիսի, Վենետիկ	361	635
239. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
1921, 1 հուլիսի, Վենետիկ	362	635
240. ՊՈՂՈՍ ՄԱԿԻՆՅԱՆԻՆ		
1921, 1 հուլիսի, Վենետիկ	363	636
241. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1921, 18 օգոստոսի, Ազոլո	365	636
242. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
1921, 24 օգոստ<ոսի>, Ազոլո	368	638
243. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄՅԱՍՆԻԿՅԱՆԻՆ		
1921, 5 սեպտեմբերի, Վենետիկ	369	638
244. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1921, 14 սեպտեմբերի, Ազոլո	372	639
245. ՍԻՄՈՆ ԵՐԵՄՅԱՆԻՆ		
1921, 2 հոկտեմբերի, Ազոլո	374	639
246. ՎԱՀԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆԻՆ		
<1921>, 3 նոյեմբերի, Վենետիկ	375	640
247. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ		
1921, 8 նոյեմբ<երի>, Վենետիկ	377	640
248. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1921>, 8 նոյեմբ<երի>, Վենետիկ	378	641
249. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1921>, 14 նոյեմբ<երի>, Վենետիկ	381	641
250. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1921>, 26 նոյեմբ<երի>, Վենետիկ	382	642

251. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1921>, 2 դեկտեմբերի, Վենետիկ	383	642
252. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1921, 24 դեկտեմբերի, Վենետիկ	384	642
253. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
<1921, 25 դեկտեմբերի, Վենետիկ>	386	643
254. ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻՆ		
1921, 26 դեկտեմբերի, Վենետիկ	387	644
255. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1921>, 28 դեկտեմբերի, Վենետիկ	390	645
256. Կ. ՈՒՐԱԽՅԱՆԻՆ		
1921, 29 դեկտեմբերի, Վենետիկ	391	645

1922

257. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1922, 1-10 հունվար, Վենետիկ>	393	646
258. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1922>, 12 հունվ<արի>, Վենետիկ	394	646
259. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1922>, 20 հունվ<արի>, Վենետիկ	396	647
260. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1922>, 21 հունվ<արի>, Վենետիկ	398	647
261. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1922>, 23 հունվ<արի>, Վենետիկ	398	647
262. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1922, 24 հունվարի, Վենետիկ	401	648
263 ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1922>, 2 փետրվ<արի>, Վենետիկ	402	648
264. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1922>, 10 փետրվ<արի>, Վենետիկ	407	649
265. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
1922, 14 փետրվ<արի>, Վենետիկ	409	649
266. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1922, փետրվար>, Վենետիկ	412	649

267. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
1922, 2 մարտի, Վենետիկ	415	650
268. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻՆ		
<1>922, 10 մարտի, Վենետիկ	418	650
269. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1922>, 14 մարտի, <Վենետիկ>	422	651
270. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1922>, 4 ապրիլ<լի, Վենետիկ>	427	651
271. ՎԱՀԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆԻՆ		
<1922>, 6 ապրիլի, Վենետիկ	428	652
272. ՀԱՅ ՀԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԲՅՈՒՐՈՅԻՆ		
<1>922, 8 ապրիլի, Վենետիկ	430	653
273. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
1922, 16 ապրիլի, Վենետիկ	432	653
274. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
1922, 28 ապրիլի, Վենետիկ	434	654
275. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
1922, 1 մայիսի, Վենետիկ	437	655
276. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
<1922>, 9 մայիսի, Վենետիկ	437	655
277. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
1922, 14 մայիսի, Վենետիկ	438	655
278. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ		
1922, 23 մայիսի, Վենետիկ	441	656
279. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1922, 23 մայիսի, Վենետիկ	442	656
280. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՑՅԱՆԻՆ		
1922, 30 մայիսի, Վենետիկ	445	656
281. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1922>, 31 մայիսի, Վենետիկ	450	656
282. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
<1922>, 8 հունիսի, Վենետիկ	451	657
283. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
1922, 12 հունիսի, Վենետիկ	452	657
284. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1922, 13 հուլիսի, Վենետիկ	453	658

285. ՌՌԻԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ		
1922, 22 օգոստոսի, Վենետիկ	456	658
286. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
<1922>, 25 օգոստոսի, Վենետիկ	459	658
287. Հ<ԱԿՈԲ> ՆԵՎՐՈՒԶԻՆ		
1922, 30 օգոստոսի, Վենետիկ	460	659
288. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
<1922>, 1 սեպտեմբերի, Վենետիկ	461	659
289. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
<1922>, 6 սեպտեմբերի, Վենետիկ	462	659
290. ՌՌԻԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ		
1922, 24 սեպտեմբերի, Վենետիկ	463	660
291. ՎԻԳԵՆ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ		
<1922>, 27 սեպտեմբերի, Հռոմ	464	660
292. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՅԱՆԻՆ		
<1922>, 17 հոկտեմբերի, Վենետիկ	464	660
293. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1922, 3 նոյեմբեր, Վենետիկ	465	661
294. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1922, 29 նոյեմբերի, Վենետիկ	468	661
295. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ		
1922, 4 դեկտեմբեր, Վենետիկ	471	662
296. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՅԱՆԻՆ		
1922, 4 դեկտեմբեր, Վենետիկ	471	663
297. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1922, 8 դեկտեմբերի, Վենետիկ	472	663
298. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1922, 28 դեկտեմբերի, Վենետիկ	473	664
299. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՅԱՆԻՆ		
<1922>, 31 դեկտեմբերի, Վենետիկ	474	664

1923

300. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
<1923>, 30 հունվարի, Վենետիկ	475	664

301. ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆԻՆ		
1923, 1 փետրվ<արի>, Վենետիկ	477	665
302. ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆԻՆ		
1923, 12 փետրվարի, Վենետիկ	478	665
303. ՍԻՄՈՆ ՎՐԱՅՅԱՆԻՆ		
1923, 15 փետրվարի Վենետիկ.....	480	666
304. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳՅԱՆԻՆ		
1923, 25 փետրվ<արի>, Վենետիկ	480	666
305. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ		
1923, 25 փետրվարի, Վենետիկ	481	666
306. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ		
<1923, 20 մարտի>, Վենետիկ.....	482	667
307. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ		
<1923, 25 մարտի>, Վենետիկ.....	483	667
308. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՅԱՆԻՆ		
<1923>, 12 ապրիլի, Վենետիկ.....	485	668
309. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՅԱՆԻՆ		
<1923>, 18 ապրիլի, Վենետիկ.....	486	668
310. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳՅԱՆԻՆ		
<1923>, 26 ապրիլի, Վենետիկ	486	669
311. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ		
<1923>, 4 մայիսի, Վենետիկ	487	669
312. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1923, 5 մայիսի, Վենետիկ.....	489	669
313. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
<1923>, 27 մայիսի, Վենետիկ	492	670
314. ԱՐՄԱՆ ՍԱՐՅԱՆԻՆ		
1923, 4 հունիսի, Վենետիկ	494	671
315. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ		
<1923>, 7 հունիսի, Վենետիկ	495	671
316. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1923, 10 հունիսի, Վենետիկ.....	496	671
317. ԱՐԱՄ ԵՐԵՄՅԱՆԻՆ		
1923, 17 հունիսի, Վենետիկ	498	672
318. ՍԻՄՈՆ ՀԱԿՈԲՅԱՆԻՆ		
<1923>, 21 հունիսի, Վենետիկ	499	672

319. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳՅԱՆԻՆ		
1923, 3 հուլիսի, Վենետիկ	500	673
320. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
<1923>, 2 12 օգոստոսի, Վենետիկ	501	673
321. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1923, 12 սեպտեմբերի, Վենետիկ	502	674
322. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ		
1923, 15 սեպտեմբերի, Վենետիկ	505	674
323. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ		
<1923>, 24 սեպտեմբերի, Վենետիկ	508	674
324. ՎԱՐԴԳԵՍ ԱՀԱՐՈՆՅԱՆԻՆ		
1923, 25 սեպտ<եմբերի>, Վենետիկ	509	675
325. ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆԻՆ		
1923, 27 սեպտեմբերի, Վենետիկ	510	675
326. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳՅԱՆԻՆ		
1923, 8 հոկտ<եմբերի>, Վենետիկ	511	675
327. ՍԱՐԳԻՍ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆԻՆ		
1923, 13 հոկտ<եմբերի>, Վենետիկ	512	676
328. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՎԱԳՅԱՆԻՆ		
1923, 27 հոկտ<եմբերի>, Վենետիկ	514	676
329. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ		
<1923>, 8 նոյեմբերի, Վենետիկ	515	677
330. ՌՈՒԲԵՆ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆԻՆ		
<1923>, 2 դեկտեմբերի, Վենետիկ	516	677
331. ՎԱՀԱՆ ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆԻՆ		
<1923>, 18 դեկտ<եմբերի>, Վենետիկ	517	677
332. ՆԵՐՍԵՍ ԱԿԻՆՅԱՆԻՆ		
<19>23, 29 դեկտեմբ<երի>, Վենետիկ	520	678
333. ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻՆ		
1923, 29 դեկտեմբ<երի>, Վենետիկ	522	679
ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	527	
ԱՆՎԱՆԱՑԱՆԿ	680	

ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆ
ԵՐԿԵՐԻ ԼԻԱԿԱՏԱՐ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ
ՏԱՍՆԶՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ ՏԱՍՆԵՐԵՔԵՐՈՐԴ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ
(1889-1923)

Համակարգչային էջադրումը
ԳՈՒՐԳԵՆ ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԻ

Պատվեր №

Ստորագրված է տպագրության :

Չափս՝ 60×84 1/16:

Տպագրական 45 մամուլ + 2 մամուլ ներդիր:

Տպաքանակ՝ 500:

Գինը՝ պայմանագրային:

Տպագրված է «Էդիթ Պրինտ» ՍՊԸ տպագրատանը:

ԷԴԻԹ
ՊՐԻՆՏ
հրատարակչություն

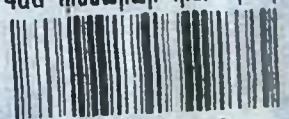

Թումանյան 12, 3,
[374] 52 08 48
56 08 41
info@edithprint.am

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0691768

II
A 111410

Վենետիկի խորհրդանիշ՝ Արծվի Հարթաբանդակը